รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

สัญญาเลขที่ RDG50H0006

โครงการ “ภูมิวัฒนธรรม”
ภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคตะวันออก

โดย

รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม และคณะ

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

กันยายน ๒๕๕๕

บทนำ

งานวิจัยเรื่องนี้เป็นขั้นตอนหนึ่งของการศึกษา**ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น** (Local history) ในลักษณะ**ประวัติศาสตร์มีชีวิต** (Living history) ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่วัฒนธรรมอันแตกต่างไปจากพื้นที่การปกครองของรัฐตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ซึ่งแบ่งย่อยออกเป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านตามลำดับ พื้นที่การปกครองดังกล่าวเป็นพัฒนาการที่มาจากภายนอกโดยรัฐ ซึ่งได้รับอิทธิพลการบริหารจัดการแบบอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก ดังที่นักมานุษยวิทยาเรียกว่า **การสร้างอาณานิคมภายใน** (Internal colonization)

พื้นที่การปกครองดังกล่าวก็คือฐานในการบริหารจัดการที่สืบสานเรื่อยมาจนทุกวันนี้ และได้ปิดทับพื้นที่วัฒนธรรมที่เคยเป็นมาแต่อดีตกาลนับพันปีขึ้นไปของผู้คนในดินแดนประเทศสยามถึงประเทศไทยในขณะนี้อย่างสิ้นเชิง ทำให้การมอง**ผู้คนกับพื้นที่**เป็นการมองและกำหนดจากภายนอก ซึ่งไม่สามารถจะเข้าใจ เข้าถึง และพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม ให้เกิดภาวะความพอเพียงและยั่งยืนตามพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้

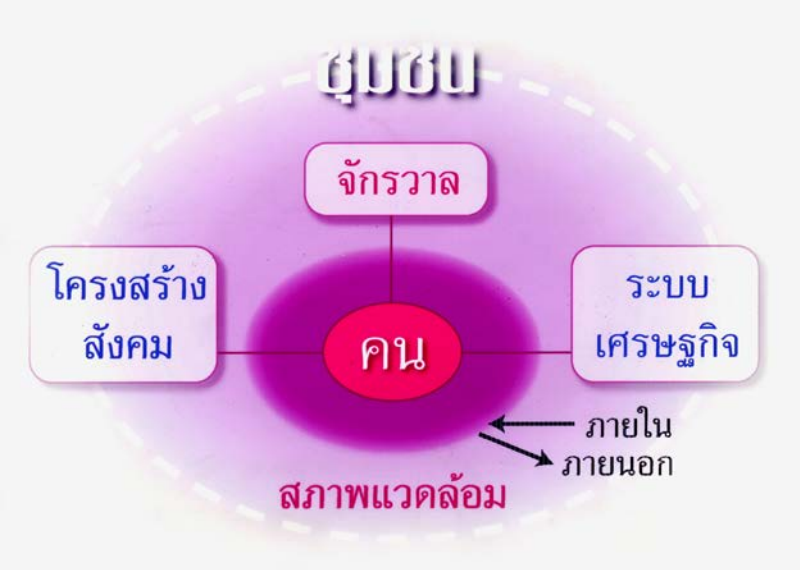

แผนที่แนวคิดเรื่องชุมชนที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ "คน" ซึ่งมีโครงสร้างสังคมและระบบเศรษฐกิจทั้งจากภายในและภายนอก อีกทั้งสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและอำนาจเหนือธรรมชาติหรือระบบภูมิจักรวาล ซึ่งก็คือ "ระบบความเชื่อ" นั่นเอง

ดังเห็นได้จากการมองและเข้าใจเกี่ยวกับท้องถิ่นและชุมชนในปัจจุบัน นั่นคือ **ชุมชน** หมายถึง จำนวนของครัวเรือนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เดียวกันที่นับเป็นหมู่ๆ เช่น หมู่ ๑ หมู่ ๒ อะไรทำนอง

นั้น แม้ว่าจะมีชื่อเดียวกัน เช่น บ้านหนองขาว บ้านโคกโพธิ์ เป็นต้น ขณะที่ **ท้องถิ่น** หมายถึงหลายชุมชน หมู่บ้าน ที่อยู่ในเขตการปกครองเดียวกันในระดับตำบลและอำเภอ

การมองจากภายนอกดังกล่าวจึงแลเห็นแต่ลักษณะที่เป็นกายภาพตามจำนวนผู้คนที่อยู่ในถิ่นฐานเดียวกัน แต่มองไม่เห็นคนกับความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดการเกี่ยวดองกัน ซึ่งตรงข้ามกันกับการมองจากข้างใน **ที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ** ที่ทำให้เกิดสำนึกร่วมของการอยู่เป็นกลุ่มเหล่าภายในพื้นที่วัฒนธรรมเดียวกัน ซึ่งนับแต่ชุมชนบ้านที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับจำนวนครัวเรือนของหมู่นั้นหมู่นี้ หากอยู่ที่**ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเห็นหน้าค่าตา** (Face to face relation) ของคนภายในที่ไปทำบุญวัดเดียวกัน และคนในเท่านั้นจะรู้ขอบเขตชุมชนของบ้านตนว่าไปถึงไหน โดยที่มีชื่อบ้านและวัดเป็นชื่อเดียวกัน เช่น บ้านหนองขาว วัดหนองขาว เป็นตัวอย่าง

ชุมชนบ้านดังกล่าวนี้หาอยู่โดดๆ โดยไม่เกี่ยวข้องกันไม่ แต่จะมีความสัมพันธ์กันในการตั้งอยู่ในพื้นที่ทางวัฒนธรรมเดียวกัน ทำให้เกิดสำนึกร่วมของการเป็นคนถิ่นนี้และบ้านนี้ เป็นต้น คนในหรือคนภายในดังกล่าวจะมีการรับรู้ในเรื่องพื้นที่วัฒนธรรมที่ตนใช้ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันเป็น ๓ ระดับ คือ ระดับที่มีขอบเขตกว้างขวาง เรียกในที่นี้ว่า **ภูมิวัฒนธรรม** (Cultural landscape) ระดับกลางอันเป็นท้องถิ่นที่ผู้คนหลายกลุ่มหรือหลายชาติพันธุ์เข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเป็นเมืองเกิดขึ้น นับเนื่องเป็น**นิเวศวัฒนธรรม** (Cultural ecology) และระดับเล็ก คือ ระดับชุมชนบ้านเดียวกัน ที่ทำให้แลเห็นคนและวิถีชีวิตในการอยู่ร่วมกันในชุมชนที่เรียกว่า **ชีวิตวัฒนธรรม** (Cultural life)

ดังนั้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้คนในท้องถิ่นโดยมองจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของคนภายในเป็นสำคัญ

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นสิ่งที่คนภายในรู้ดีกว่าคนภายนอก เพราะเป็นสิ่งที่คุ้นเคยมาตั้งแต่เกิดจนตาย แต่ที่แล้วๆ มานั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมักเป็นการค้นคว้าและเขียนขึ้นจากคนภายนอก โดยเฉพาะนักวิชาการในสาขาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง **จึงกลายเป็นเรื่องการรวบรวมข้อมูลและตีความจากคนภายนอกไป หาได้มีความเข้าใจถึงความเป็นไปทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ที่สัมพันธ์กับภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมของคนภายในไม่**

ประวัติศาสตร์เป็นเรื่องของมิติทางเวลาที่เปลี่ยนแปลงไป ประวัติศาสตร์ที่เขียนจากคนนอกโดยเข้าไม่ถึงคนในนั้น แลเห็นได้เพียงการเปลี่ยนแปลงที่เป็นมหภาคในเวลาที่ผ่านไปแล้วในยุคสมัยใดสมัยหนึ่ง (Change through time) ต่างจากการเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ของคนภายในที่เป็นการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาอย่างต่อเนื่อง (Change over time) ที่มีลักษณะเป็นจุลภาคอย่างเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต

การศึกษาประวัติศาสตร์จากภายนอกเข้าไม่ถึงคนใน เพราะมักกำหนดสมัยเวลาจากหลักฐานการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมจากภายนอก เช่น จากหลักฐานทางโบราณสถานวัตถุและบันทึกทางเอกสารที่มีการรวบรวมไว้เป็นลายลักษณ์

แต่ประวัติศาสตร์จากภายในเป็น**ประวัติศาสตร์สังคม** ที่กำหนดการเปลี่ยนแปลงจากชั่วชีวิตของคนในแต่ละรุ่นแต่ละกลุ่มเหล่า ที่เริ่มแต่การลำดับเครือญาติของคนในแต่ละโคตรตระกูลที่สืบทอดมาจนถึงลูกหลานซึ่งดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน เหตุนี้ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต เพราะแลเห็นอดีตที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน และมีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลงในอนาคต การเข้าถึงการเปลี่ยนแปลงภายในนี้ เมื่อนำมาพิจารณาวิเคราะห์รวมกันกับการเปลี่ยนแปลงที่มาจากข้างนอก โดยเฉพาะจากโครงการพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองจากทางรัฐแล้ว คือ การทำความเข้าใจที่จะนำไปสู่การควบคุมการพัฒนาได้ **เพราะการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศที่เป็นประชาธิปไตยโดยอุดมการณ์นั้น คือ การให้คนในมีส่วนร่วมในการตัดสินใจด้วย**

ที่แล้วๆ มา การพัฒนาเศรษฐกิจสังคมของรัฐนั้น เป็นการพัฒนาจากภายนอกโดยจากทางรัฐแต่ฝ่ายเดียว เริ่มมาแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี คือ ราว พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา เห็นได้จากการยุบกระทรวงวัฒนธรรมของรัฐบาลเชื้อชาตินิยมสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม แล้วตั้งกระทรวงพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นแทน ซึ่งต่อมาก็คือสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และสภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ยืนยงมาจนปัจจุบัน

การพัฒนาเศรษฐกิจสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์นั้น นับเนื่องเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างพลิกแผ่นดิน คล้ายๆ กันกับการปฏิรูปการปกครองและการบริหารราชการแผ่นดินครั้งรัชกาลที่ ๕ เพราะเป็นการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมืองจากตะวันตกแต่ฝ่ายเดียว แทบไม่มีการทบทวนความเป็นมาทางสังคมของบ้านเมืองอย่างรอบคอบ

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แม้จะได้รับอิทธิพลจากตะวันตกมาก แต่ก็ไม่เท่ากับสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ เพราะผู้คนที่ขานรับและบ้าเห่อส่วนใหญ่จำกัดอยู่ในสังคมเมือง ซึ่งเป็นสังคมศักดินาแบบกระฎุมพีที่ยังมีความเชื่อในเรื่องคุณธรรม ศีลธรรมทางศาสนา และจิตวิญญาณเหลืออยู่ อีกทั้งไม่ได้แผ่ซ่านไปในสังคมท้องถิ่นชนบทอย่างมากมายและรวดเร็ว

แต่สมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ที่อยู่ในกระแสสงครามเย็นซึ่งต่อเนื่องมาจากการสิ้นสุดของสงครามโลกครั้งที่ ๒ นั้น คนรุ่นใหม่ของสังคมเมืองได้ถูกครอบงำด้วยอิทธิพลวัฒนธรรมและความคิดแบบตะวันตก โดยเฉพาะจากอเมริกัน จนดูถูกรากเหง้าทางวัฒนธรรมของตนเอง โดยเฉพาะรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ที่ทำอะไรตามอเมริกันคิดและแนะแทบทุกอย่าง (Americanized practice) เพื่อพัฒนาประเทศเข้าสู่สังคมทุนนิยมอุตสาหกรรม ทำให้เกิดการปฏิรูปการบริหาร

ราชการแผ่นดิน การศึกษาแบบอเมริกัน การวางแผนทางเศรษฐกิจ การสร้างโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการลงทุนและการเข้าถึงทรัพยากร การสร้างเขื่อนพลังงานไฟฟ้า การสร้างถนนหนทาง

แต่ที่สำคัญ คือ การส่งคนไปเรียนต่อที่อเมริกาและประเทศตะวันตกที่เป็นทุนนิยม เพื่อกลับมาทำงานในด้านต่างๆ ซึ่งปัจจุบันคนเหล่านั้นก็คือพวกเรียนจบปริญญานอกที่เป็นใหญ่เป็นโต เป็นอธิบดี ปลัดกระทรวง รัฐมนตรี นักการเมือง นักธุรกิจอุตสาหกรรม ที่มีอิทธิพลในบ้านเมืองปัจจุบัน

การส่งคนไปเรียนต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศทางตะวันตกในสมัยนี้และสมัยต่อ ๆ มา จะเห็นความสำคัญที่วิทยาศาสตร์เทคโนโลยี เศรษฐศาสตร์ การศึกษา การบริหารการปกครอง โดยแทบไม่ให้ความสำคัญกับวิชาการทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ อันเป็นพื้นฐานสำคัญในการให้ความเข้าใจความเป็นมนุษย์ที่ต้องอยู่ร่วมกันอย่างมีสันติสุขและคุณธรรม ความรู้ที่ได้รับมาในการพัฒนาประเทศจึงเป็นเรื่องทางวัตถุและการสร้างสำนึกถึงความเป็น **ปัจเจกบุคคล** (Individualism) ที่แลเห็นแต่ความต้องการทางวัตถุ ดังคติพจน์สำคัญของรัฐบาลในสมัยนั้นก็คือ

“**งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข**”

ผลที่ตามมาก็คือ การพัฒนาเศรษฐกิจที่ทำให้เกิดสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติและการมีแผนพัฒนาเป็นระยะๆ ไป จนกระทั่งปัจจุบันเป็นการพัฒนาแบบ **โลกวิสัย** (Secularization) จากข้างบนลงล่างหรือจากข้างนอกมาข้างใน จนไร้มิติทางจิตวิญญาณในด้านความเชื่อทางศาสนา อันเป็นสถาบันที่จรรโลงความเป็นมนุษย์ การพัฒนาเศรษฐกิจตั้งแต่สมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์เป็นการพัฒนาเพียงเศรษฐกิจ-การเมืองที่แลไม่เห็นคนในสังคม โดยเฉพาะคนภายในที่ต้องถูกเปลี่ยนแปลง เพราะความคิดเห็นในการเปลี่ยนแปลงนานาประการล้วนมาจากคนนอก จากทางรัฐที่แลเห็นคนในเป็นคนโง่เขลาเบาปัญญา เป็นการพัฒนาที่เอาความคิดเห็น โลกทัศน์ ค่านิยม และอุดมการณ์ของคนนอก ที่เป็นคนในสังคมเมืองมาตัดสินและกำหนดคนในสังคมชนบทอย่างขาดความเข้าใจรากเหง้าทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในสังคมชนบทอย่างสิ้นเชิง เพราะเป็นการพัฒนาอย่างไม่มีมิติของอดีตของคนในท้องถิ่นชนบท นับเป็นการมองสังคมชนบทในช่วงเวลานั้นจากสภาพที่เห็นว่าเป็นสังคมเกษตรกรรมแบบ **กสิกร** (Farmer) ทั้งๆ ที่พื้นฐานส่วนใหญ่ของคนในสังคมเป็นสังคมเกษตรกรรมแบบ **ชาวนา** (Peasant)

ชีวิตของคนในสังคมชาวนานั้นเป็นชีวิตของคนอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเหล่า ที่สัมพันธ์กันในระบบเครือญาติทั้งทางสายเลือดและการแต่งงานกินดองกัน กับการเป็นพี่น้องร่วมบ้านที่อยู่กันใน **ลักษณะเทียมกัน** (Egalitarian) จะเหลื่อมล้ำกันก็มีแต่เรื่องอาวุโสและคุณวุฒิ คุณธรรม มีการทำมาหากินกับความเป็นอยู่แบบร่วมแรง แบ่งปัน และใช้ทรัพยากรร่วมกันในระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงและยั่งยืน แม้ว่ามีความขัดแย้งระหว่างกันอันเป็นเรื่องธรรมดา ก็มีกระบวนการไกล่เกลี่ยประนีประนอมกันภายในชุมชน โดยผู้นำและผู้อาวุโสที่เป็นผู้ได้รับการยอมรับและเคารพ อีกทั้งมี

มิติทางจิตวิญญาณอันเป็นเรื่องความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์และบาปบุญในทางศาสนา เป็นกลไกที่ควบคุมทำให้การดำรงชีวิตร่วมกันอยู่ในกรอบจารีตประเพณีที่รับรู้และถ่ายทอดกันลงมาจากคนรุ่นปู่ย่าตายาย มาพ่อแม่และลูกหลาน ไม่ต่ำกว่าสามชั่วคน นับเป็น**สังคมแบบประเพณี** (Tradition oriented society)

สังคมชาวนาเน้นการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเหล่าที่มีความสัมพันธ์กันอย่างรู้จักว่าใครเป็นใครจาก**การเห็นหน้าค่าตากัน** (Face to face relation) เป็นสังคมที่มีชีวิตวัฒนธรรมในบ้านที่มีวัดหรือศาสนสถานที่ผู้คนมาประกอบพิธีกรรมร่วมกัน ทำให้ชื่อบ้านกับวัดเป็นชื่อเดียวกัน ชุมชนบ้านแบบชาวนาไม่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างโดดๆ หากต้องอยู่ในท้องถิ่นกับชุมชนบ้านอื่นๆ ในท้องถิ่นหรือพื้นที่เดียวกันที่เป็นนิเวศวัฒนธรรมในแวดวงภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่คนรู้จักและมีความรู้ ที่เรียกว่า “ภูมิวัฒนธรรม” เช่น การรู้และรับรู้ชื่อสถานที่ทั้งธรรมชาติและวัฒนธรรมร่วมกัน ตัวอย่างเช่นความเข้าใจในเทือกเขา ภูเขา ต้นน้ำ ลำคลอง ป่า หนองบึง ที่จะต้องมีความสัมพันธ์ในการอยู่อาศัยและทำมาหากินร่วมกัน เป็นต้น

ทั้ง **ชีวิตวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม** และ**ภูมิวัฒนธรรม** ของสังคมชาวนานั้น ก็หาได้ดำรงอยู่อย่างนิ่งๆ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงไม่ หากมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาที่มีมากว่าพันปีในแผ่นดินประเทศไทย แต่ทว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นหาได้ทำลายโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมที่เรียกว่า **สังคมชาวนา** (Peasant society) ให้หมดไปไม่ หากมี**การเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป** (Evolution) การเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะรวดเร็วเริ่มเกิดขึ้นแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ซึ่งนำสังคมเมืองแบบกระฎุมพี ศักดินา มาสัมพันธ์กับคนในสังคมชาวนา

ผลของการพัฒนาเศรษฐกิจได้เปลี่ยนสังคมเกษตรแบบชาวนา (Peasant) เป็นสังคมเกษตรกรรมแบบกสิกรรม (Farmer) นำมาสู่ชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนที่เปลี่ยนไป

สังคมกระฎุมพี (Middle class society) มีพัฒนาการมาแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย คือตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ อันเป็นเวลาที่กรุงศรีอยุธยามีความมั่นคงทางการเมืองสูง และ

กลายเป็นเมืองท่าสำคัญของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีพ่อค้านานาชาติทั้งทางบกและทางทะเลเข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐาน เกิดขุนนาง ข้าราชการ ที่เป็นคนต่างชาติ ทั้งฝรั่ง แขก จีน มลายู ที่มีความรู้ความสามารถมาดำรงตำแหน่งสำคัญทางด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาบ้านเมืองให้ทันสมัย มีตึกสถานที่ทางราชการ ป้อมปราการบ้านเมือง และวัดวาอารามที่ใหญ่โตและแข็งแรง รวมทั้งการมีความเจริญในทางศิลปวัตถุและสิ่งฟุ่มเฟือยนานาชนิด เกิดประเพณีและศิลปวัฒนธรรม รวมทั้งการบันเทิง การละเล่น มหรสพอีกมากมาย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดไชยทิศ ธนบุรี กล่าวถึงกลุ่มคนที่เข้ามารับราชการในสมัยอยุธยา (ชนชั้นกระฎุมพี)

ทุกสิ่งทุกอย่างนี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องค่านิยม โลกทัศน์และทัศนคติที่แตกต่างไปจากสมัยก่อนๆ เกิดกลุ่มคนพวกกระฎุมพีที่มีฐานะและวิถีชีวิตที่แตกต่างไปจากบรรดาไพร่บ้านพลเมืองทั่วไป แต่ที่สำคัญก็คือการให้ความสำคัญต่อความรู้สึกนึกคิดทางโลกมากกว่าทางธรรมในความเชื่อด้านศาสนา

สังคมกระฎุมพีของคนเมืองเติบโตเรื่อยมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พอสมัยรัชกาลที่ ๕ อันเป็นเวลาที่มีการปฏิรูปการปกครองตามแบบอาณานิคมของฝรั่ง มีการเลิกทาส การให้กรรมสิทธิ์ที่ดิน การสร้างถนนหนทาง เช่น ทางรถไฟ รวมทั้งการขุดคลองเพื่อการคมนาคมและการชลประทาน ก็เปิดโอกาสให้คนชั้นกระฎุมพีกลายเป็นชนชั้นกลางขึ้น พวกนี้คือ **ผู้ประกอบการ** (Entrepenneur) ที่เป็นเจ้าของที่ดินและเป็นพ่อค้าคนกลาง ทำให้การเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ ในบ้านเมืองเป็นพืชเศรษฐกิจ แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือ ข้าว ที่สัมพันธ์กับคนในสังคมชาวนามาแต่โบราณ เกิดการทำนาและขยายที่นาเพื่อปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจไปตามที่ราบลุ่มใหญ่น้อยแทบทุกภูมิภาคของประเทศ

ผลที่ตามมาทำให้สังคมชาวนาเปลี่ยนแปลงไป อันมีผลไปถึงการเปลี่ยนแปลงภูมิประเทศที่เป็นภูมิวัฒนธรรม พื้นที่ป่าถูกบุกเบิกให้เป็นผืนนา เกิดชุมชนหมู่บ้านขยายไปตามพื้นที่ทำนา

และสิ่งที่เป็นอัตลักษณ์ทางภูมิวัฒนธรรมในช่วงเวลานี้ก็คือ โรงสีข้าวของคนจีนที่เป็นพ่อค้าคนกลาง ซึ่งมีปล่องโรงสีสูง แลเห็นแต่ไกลๆ

การปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ดังกล่าว ได้ทำให้เกิดชาวนาที่มีที่ดินมีทุนในการประกอบการแบบ **กสิกร** (Farmer) อย่างที่มีในตะวันตกขึ้น ทำให้ภาพพจน์ของชาวนาที่มีมาแต่เดิมเปลี่ยนไป ครั้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่อยู่ในยุคของคนรุ่นใหม่หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง **สังคมชาวนา** (Peasant society) ก็ถูกมองเป็น สังคมกสิกร (Farmer society) ไป

ความต่างที่สำคัญระหว่างสังคมชาวนากับสังคมกสิกรก็คือ คนที่เป็นชาวนาอยู่ในสังคมประเพณีอย่างเป็นหมู่เหล่า พึ่งพิงซึ่งกันและกัน ทั้งในด้านแรงงานและทรัพยากร คิดอะไรทำอะไรคล้ายคลึงกันและมีความรู้สึกนึกคิดที่เป็นปัจเจกน้อย ในขณะที่คนที่เป็นกสิกร คือ ผู้ประกอบการที่มีความเป็นปัจเจก และประกอบกิจกรรมเพื่อตัวเอง ครอบครัว และกลุ่มเหล่า ซึ่งมีผลประโยชน์ร่วมกัน

โรงสีข้าว อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในช่วงที่ข้าวถูกนำมาเป็นพืชเศรษฐกิจ

แต่เมื่อมองภาพรวมทั้งหมด การเปลี่ยนแปลงสังคม เศรษฐกิจ ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๕ มาจนถึงสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่มีชนชั้นกลางและคนที่เป็นกสิกรมากขึ้น ก็หาได้เปลี่ยนแปลงสังคมชาวนาที่มีมาแต่เดิมให้หมดสิ้นไปไม่ หากยังคงเป็นพื้นฐานของความเป็นอยู่ในชุมชนและสังคมเรื่อยมา หลาย ๆ ท้องถิ่นชีวิตวัฒนธรรมในชุมชนก็ยังคงเป็นแบบชาวนาอยู่ แต่ก็มีหลายท้องถิ่นที่เป็นสังคมกสิกร

ปัญหาจึงเกิดขึ้นในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ที่เริ่มพัฒนาประเทศไทยให้เข้าสู่สังคมอุตสาหกรรม ผู้ที่รับผิดชอบและมีส่วนได้เสียในการพัฒนาจากภายนอก โดยเฉพาะนักวิชาการต่าง ๆ ที่ได้รับการศึกษาแบบอเมริกันมา ได้มองว่าพื้นฐานสังคมของผู้คนใน

ประเทศไทย คือ พวกกสิกรแบบสังคมเกษตรกรรม (Farmer) เหมือนทางตะวันตก ผลที่ตามมาจึงเกิด **ความล้าหลังทางวัฒนธรรม** (Culture lag) ขึ้น ในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศที่นับแต่แผนพัฒนาแผนแรกมาจนปัจจุบัน

ภาวะความล้าหลังทางวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ คือ การปรับตัวเข้ากับการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมที่ไม่ทัดเทียมกันของชาวบ้านและผู้คน ผู้ที่มีความรู้สึกนึกคิดแบบเดิมกลายเป็นผู้ด้อยโอกาส ในขณะคนที่มีความคิดและมีความพร้อมที่จะเป็นผู้ประกอบการ ก็คือผู้ได้โอกาสและได้เปรียบ ซึ่งมีทั้งคนในท้องถิ่นเองและที่มาจากนอกท้องถิ่น

คนนอกท้องถิ่นก็คือผู้ประกอบการที่มาจากที่อื่นๆ ซึ่งอาศัยกฎหมายในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินของรัฐเข้าบุกเบิกพื้นที่สาธารณะที่ชาวบ้านในสังคมชาวนาใช้ร่วมกันมาเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัวเพื่อประกอบการ กรรมสิทธิ์เหล่านี้ในหลายๆ แห่งมักได้มาจากการติดสินบนเจ้าหน้าที่ทางราชการที่เกี่ยวข้องให้ออกเอกสารสิทธิ์รับรอง รวมทั้งการซื้อที่ดินของชาวบ้านที่ขัดสนเงินทอง

เมื่อคนเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในท้องถิ่น สิ่งที่ดีก็คือพวกที่ปรับตัวเข้ากับชาวบ้านได้ด้วยการแต่งงานและเกิดสำนึกความรักในท้องถิ่น กลายเป็นคนท้องถิ่นไปก็มาก แต่มีเป็นจำนวนมากที่ตั้งตัวเป็นผู้มีอิทธิพล แสวงหาแต่เพียงผลประโยชน์และกลายเป็นเจ้าพ่อและนักการเมืองท้องถิ่นไป

ส่วนคนในก็คือผู้ที่อยู่ในครอบครัวเดียวกัน ที่ตั้งตัวเป็นผู้ประกอบการและนายทุนเงินกู้เอาประโยชน์จากแรงงานและผลผลิตของชาวบ้านที่เป็นญาติพี่น้องและเพื่อนร่วมบ้าน คนเหล่านี้คือพวกที่ทิ้งค่านิยมและโลกทัศน์แบบชาวนาแต่เดิม มาทำอะไรเพื่อผลประโยชน์แก่ตัวเองและพวกพ้อง เป็นพวกที่มีโอกาสเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยเงินผันจากทางรัฐบาล ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ที่ทำให้คนเหล่านี้หาทางเข้ามาเลือกตั้งเป็นผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และในที่สุดก็ อบต. เงินทุนต่างๆ ที่รัฐบาลสมัยต่อๆ มามักจะตกไปเป็นประโยชน์แก่ผู้ประกอบการที่เป็นนายทุนเหล่านี้แทบทั้งสิ้น

การพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อเปลี่ยนสังคมท้องถิ่นของพวกชาวนาและพวกกสิกรให้เข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมดังกล่าวนี้ สมัยหลังๆ รวมกลายเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองที่มาจากทุนภายนอกหรือจากรัฐถ่ายเดียว

เมื่อบรรดาพ่อค้านายทุนเข้ามาเป็นนักการเมือง มีพรรคเหล่าต่างๆ เพื่อเข้าเป็นคณะรัฐบาลในการปกครองและบริหารประเทศในระบอบประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภา เกิดกลุ่มนายทุนใหญ่ๆ ทั้งในและต่างชาติเข้ามาลงทุนสร้างแหล่งอุตสาหกรรม โรงงาน สถานที่ท่องเที่ยวบริการ และทำเกษตรกรรมแบบเกษตรอุตสาหกรรมที่ใช้เครื่องจักร เครื่องยนต์แทนแรงงานคน ซึ่งนับช่วงเวลาตั้งแต่สมัยรัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ **กระบวนการอุตสาหกรรม** (Industrialization) และ **การขยายเมือง** (Urbanization) ได้เปลี่ยนแปลงภูมิประเทศ สภาพแวดล้อมธรรมชาติ และ

โครงสร้างทางกายภาพของบ้านเมืองและชุมชน เข้าสู่สภาวะความเป็นสังคมอุตสาหกรรมอย่างสิ้นเชิง

ในด้านสังคมนั้นเกิดคนรุ่นใหม่สองรุ่น คือ รุ่นพ่อแม่และรุ่นลูก ที่ไม่รู้จักและรับรู้รากเหง้าทางสังคมแบบชาวนาแต่อย่างใด อีกทั้งเติบโตขึ้นในสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลมาจากสังคมอุตสาหกรรมแบบทุนนิยมเสรีของอังกฤษ อเมริกา และประเทศสำคัญทางตะวันตก

กระแสโลกาภิวัตน์ซึ่งครอบงำสังคมไทยทั้งประเทศในขณะนี้ ได้เปลี่ยนคนรุ่นใหม่ให้เป็นปัจเจกบุคคลที่ขาดความเป็นมนุษย์อย่างที่เคยมีในอดีต ทั้งในด้านความสัมพันธ์ทางสังคม ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ผลก็คือการขาดสำนึกในการต้องอยู่รวมกันเป็น**กลุ่มทางสังคม** (Social group) ที่มีบริบทของ**กาลเทศะ** (Space & time) ซึ่งเห็นได้จากการไม่ตั้งหลักแหล่งที่ไหนแน่นอน สามารถเคลื่อนย้ายได้ทุกเวลาและทุกพื้นที่

สภาพการเคลื่อนย้ายที่ไม่มีเวลาและพื้นที่ดังกล่าวนี้ ทำให้กลายเป็นหลักลอยร่อนเร่และไม่มีสำนึกของการเป็นคนของที่ใดที่หนึ่งและกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ซึ่งเห็นได้จากทั้งในเขตเมืองและชนบท ซึ่งเกิดแหล่งที่อยู่อาศัยเป็นคอนโดมิเนียม ทาวน์เฮาส์ และบ้านจัดสรร ที่ต่างคนต่างอยู่ ไม่มีการรู้จักและสัมพันธ์กันทางสังคมอย่างเท่าที่ควรจะเป็น ทุกวันนี้เราจะแลเห็นการเกิดขึ้นอย่างดาษดื่นของอาคารบ้านเรือนแบบใหม่ในรูปของบ้านจัดสรร คอนโดมิเนียม และสถานที่ประกอบกิจกรรมทางอุตสาหกรรมรุกล้ำไปแทบทุกหนแห่ง ทั้งในพื้นที่ของชุมชน บ้าน ท้องถิ่น และภูมิประเทศที่เคยเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่มีมาแต่เดิมอย่างไม่มีกฎกติกา จนยากแก่การอนุรักษ์และพัฒนาใด ๆ ทางสังคมและวัฒนธรรม โดยย่อพื้นที่ทางภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนที่เคยอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อน กลุ่มเหล่าทางสังคม ได้ถูกทำลายโดยการกระทำของผู้คนจากภายนอก หรือคนนอกที่เป็นพวกปัจเจกบุคคลโดยสิ้นเชิง

จากปรากฏการณ์และเหตุผลที่ได้พรรณนาและวิเคราะห์มานี้ ก็เพื่อนำไปสู่การอธิบายว่าโครงการวิจัยเรื่องนี้ทำไมจึงต้องเป็นเรื่องของ **ภูมิวัฒนธรรม** (Cultural landscape) เพราะเป็นกระบวนการขั้นพื้นฐานที่สำคัญอันนำไปสู่ **นิเวศวัฒนธรรม** (Cultural ecology) ของผู้คนในท้องถิ่น ที่มี **ชีวิตวัฒนธรรม** (Way of life) ร่วมกันใน **ชุมชนทางชาติพันธุ์** (Ethenic village) โดยต้องเท้าความไปถึงภูมิหลังที่มีมาแต่เดิมนับพันปีใน **สังคมชาวนา** (Peasant society) เพราะหาไม่แล้วผู้คนในสังคมปัจจุบันที่เป็นคนรุ่นใหม่ ซึ่งมีชีวิตอยู่ในสังคมอุตสาหกรรมที่ไม่รู้จักรากเหง้าของแผ่นดินและผู้คน เพราะมองอะไรแต่สภาพแวดล้อมใกล้ตัวในปัจจุบันและอนาคต จะไม่มีความเข้าใจอย่างแน่นอน ซึ่งเป็นที่ประจักษ์แล้วว่างานวิจัยใด ๆ ส่วนใหญ่ในเรื่องพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม มักเป็นเรื่องมองอดีตที่หยุดนิ่งและเน้นแต่เรื่องปัจจุบันเป็นสำคัญ ปัจจุบันข้อมูลและสภาพแวดล้อมทางภูมิวัฒนธรรมแทบทุกแห่ง ทุกภูมิภาค ได้รับผลกระทบ

กระเทือนอย่างยิ่งจากการปรับเปลี่ยนภูมิประเทศที่เป็นสังคมเกษตรมาเป็นอุตสาหกรรม รวมทั้งผู้คนท้องถิ่นก็เคลื่อนย้ายออกไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ จนแทบไม่อาจให้ข้อมูลถึงความเป็นมาในอดีตได้ จึงจำเป็นยิ่งที่จะต้องดำเนินการรวบรวมและศึกษาให้เป็นหลักฐานขั้นพื้นฐานสำหรับการวิจัย และการศึกษาในด้านสภาพแวดล้อม ประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม ของคนรุ่นใหม่ในอนาคต

โครงการวิจัยเรื่องนี้ได้ทำการสำรวจเก็บข้อมูลและศึกษาปรากฏการณ์ใหม่ ๆ ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ โดยใช้ข้อมูลเดิมจากประสบการณ์ภาคสนามและการค้นคว้าทางเอกสารเป็นพื้นฐาน แล้วเดินทางออกไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ทุกภูมิภาค เพื่อดูปรากฏการณ์ที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เทคโนโลยี ที่ปรับสภาพแวดล้อมและภูมิประเทศให้เป็นสังคมอุตสาหกรรม จนภูมิวัฒนธรรมที่มีมาแต่เดิมเปลี่ยนไปกระทั่งผู้คนปัจจุบันไม่รู้จัก

แม้การดำเนินโครงการจะขอทำในระยะ ๒ ปี แต่เมื่อลงมือปฏิบัติกลับพบอุปสรรคในการทำงาน เนื่องจากกระบวนการทำงานวิจัยนี้ต้องอาศัยการทำงานร่วมกับคนท้องถิ่น เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มองจาก “คนใน” จึงต้องอาศัยเวลาในการเข้าถึงและเก็บข้อมูล ทำให้มีการขยายเวลาการทำวิจัยในหลายครั้ง กอปรกับระยะหลังหัวหน้าโครงการวิจัยมีปัญหาเรื่องสุขภาพ ไม่สามารถลงไปสำรวจพื้นที่ได้ยาวนานดังก่อน และสุขภาพสายตาเสื่อมทรามจนไม่อาจเพ่งดูแผนที่ดาวเทียมและภาพถ่ายทางอากาศได้นานๆ ซึ่งถือเป็นหัวใจของการทำงานด้านการศึกษาภูมิวัฒนธรรม จึงทำให้จำเป็นต้องปรับแผนงานเหลือการทำวิจัยเพียงครึ่งหนึ่งจากที่เสนอทำทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) และภาคใต้ เหลือเพียงภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคกลางด้านตะวันออก ฉะนั้นรายงานฉบับนี้จึงจำกัดอยู่ในภูมิภาคตามที่กล่าวมานี้ทั้งสิ้น

ผลการศึกษาและรวบรวมข้อมูล

ภายใต้คำว่า **ภูมิวัฒนธรรม** (Cultural landscape) ที่ใช้เป็นกรอบกว้างในการศึกษาตามโครงการนี้ ได้กำหนด**คำนิยามเพื่อการปฏิบัติการ** (Working definition) ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมว่าหมายถึง **ลักษณะภูมิประเทศทางภูมิศาสตร์** (Geographical landscape) ในอาณาบริเวณใดบริเวณหนึ่ง เช่น บริเวณป่าเขาลำเนาไพร ท้องทุ่ง หนองบึง แม่น้ำลำคลอง หรือปากอ่าวชายทะเล อันสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองของผู้คนในท้องถิ่น จนเป็นที่รู้จักร่วมกัน และมีการกำหนดนามชื่อเป็นสถานที่ต่าง ๆ ให้เป็นที่รู้จักร่วมในลักษณะที่เป็นแผนภูมิหรือแผนที่เพื่อสื่อสารถึงกัน โดยสร้างเป็น **ตำนาน** (Myth) ขึ้นมาอธิบายถึงความเป็นมาและความหมายความสำคัญทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

ตำนานเหล่านี้มีทั้งการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรและการบอกเล่าจากความทรงจำถ่ายทอดจากคนรุ่นเก่าที่เป็นผู้รู้ถึงคนรุ่นใหม่ที่เกิดหรือเป็นคนในท้องถิ่นอย่างสืบเนื่อง บรรดานามชื่อ ของสถานที่เหล่านี้ รวมทั้งความหมายหาได้รับทราบกันอย่างหยุดนิ่ง อย่างแน่นอนและถาวรไม่ หากมีการเปลี่ยนแปลงในความหมาย ความสำคัญ ผ่านผู้คนและช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ตลอดเวลา รวมทั้งการกำหนดชื่อเสียงเรียงนามของสถานที่ใหม่ๆ เพิ่มขึ้น เมื่อมีการขยายเส้นทางคมนาคมและการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองเข้าไปปรับเปลี่ยนพื้นที่ธรรมชาติและสภาพแวดล้อมให้เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม

เจ้าพ่อศรีนครเตา ตำนาน (Myth) ที่ชาวบ้านมีการรับรู้และเข้าใจร่วมกัน จนเกิดพิธีกรรมขึ้น

การปรับเปลี่ยนพื้นที่ทางภูมิประเทศธรรมชาติให้เป็นภูมิวัฒนธรรมนี้ แลเห็นได้ชัดจากภูมิประเทศที่เป็นป่าเขาและที่สูง ได้มีการกำหนดเรียกชื่อเทือกเขา ดอยหรือภู โคกเนิน หุบแอ่ง รวมทั้งลำน้ำ ลำห้วย ที่ราบลุ่ม และหนองบึง ให้มีชื่อเสียงเป็นที่รับรู้ของคนทั่วไปในท้องถิ่น บรรดาชื่อของสถานที่เหล่านั้น เป็นทั้งสัญลักษณ์และเครื่องหมายร่วมในการอยู่ร่วมกันทางสังคม

เศรษฐกิจ และการเมือง ตัวอย่างเช่น การเรียกเทือกเขาที่กั้นที่ราบสูงโคราชออกจากที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรในประเทศกัมพูชาว่า พนมดงรักหรือพนมดงเร็ก เป็นต้น เป็นชื่อที่คนทั้งภายในท้องถิ่นและภายนอกปัจจุบันรับรู้ร่วมกันในลักษณะที่เป็นเส้นแบ่งเขตแดน (Border) ระหว่างประเทศไทยและประเทศกัมพูชา แต่คนภายในท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับภูเขาเทือกนี้ รู้ความหมายของเทือกเขานี้ในเชิงสัญลักษณ์ (Symbol) ของการแบ่งดินแดนทางวัฒนธรรม ลึกไปกว่าการมองเทือกเขาในฐานะที่เป็น **เส้นแบ่งเขตแดน** (Border) ที่มีลักษณะเป็น **เครื่องหมาย** (Sign) อย่างมีการปักเขตให้เป็นหลักฐานทางรูปธรรม ที่สัมพันธ์กับอำนาจทางการเมืองของแต่ละรัฐหรือแต่ละประเทศ

บนเทือกเขาพนมดงรักหรือพนมดงเร็ก เป็นที่ซึ่งคนทั้งภายในท้องถิ่นและภายนอกในปัจจุบันรับรู้ร่วมกันในลักษณะที่เป็นเส้นแบ่งเขต (Border) ระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา หรือเรียกว่าเขมรสูงและเขมรต่ำ มีการปักปันเขตแดนมาตั้งแต่สมัยฝรั่งเศสเป็นเจ้าอาณานิคม หลักเขตเหล่านี้ถือเป็นปัญหาสืบต่อมาถึงปัจจุบัน ในการปักปันเขตแดนของรัฐชาติสมัยใหม่

นั่นก็คือผู้คนในท้องถิ่นของทั้งสองประเทศ มองดินแดนที่ต่างกันในด้านความมั่นคงของชีวิตที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติมากกว่า เพราะการเดินทางผ่านข้ามจากภูเขาด้านหนึ่งไปยังอีกด้านหนึ่งนั้น เป็นการเดินทางจากพื้นที่ซึ่งตนคุ้นเคยและปลอดภัย เข้าสู่พื้นที่ใหม่ที่ตนไม่รู้จักย่อมไม่มีความมั่นใจและปลอดภัย จำเป็นต้องทำพิธีกรรมบอกกล่าวหรือขออนุญาตอำนาจเหนือธรรมชาติของท้องถิ่นได้รับรู้และคุ้มครอง

ภาพถ่ายทางอากาศแสดงที่ตั้งของเขาพระวิหารในเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งอยู่ ณ จุดสูงสุดในบริเวณนั้น และถือเป็นยอดเขาสูงสุดที่เป็นต้นน้ำสำคัญไหลสู่พื้นที่ราบในเขตจังหวัดศรีสะเกษ (ภาพจาก www.pointasia.com)

เหตุนี้บนเทือกเขาพนมดงเร็กทั้งเทือก จึงมีการกำหนดบริเวณตำแหน่งทางธรรมชาติ เช่น โขดเขา เพิงเขา เพิงผา ที่เชื่อว่าสัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาติไว้เป็นสัญลักษณ์ ซึ่งอาจมีการสร้างเป็นศาสนสถานไว้เพื่อการประกอบพิธีกรรมของการเปลี่ยนผ่านจากดินแดนหนึ่งไปยังอีกแดนหนึ่ง แหล่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นสัญลักษณ์นี้มีทั้งเก่าและใหม่ อาจมากขึ้นหรือลดน้อยลงไปกว่าเดิมก็ได้ตามช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ เช่น บนเทือกเขาพนมดงเร็กมี **เขาพระวิหาร** ที่มี **ปราสาทพระวิหาร** เป็นศูนย์กลางของท้องถิ่นในเขตจังหวัดศรีสะเกษ **ปราสาทตาเมือนธม** ในอีกท้องถิ่นหนึ่งของเขตจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

บนลานหินต่ำจากปราสาทพระวิหาร ซึ่งเป็นบริเวณที่ต้นน้ำไหลผ่านสู่ลำธาร พบการแกะสลักพื้นหินเป็นฐานรูปศิวลึงค์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการบูชาต้นน้ำที่นับว่าเป็นลำน้ำศักดิ์สิทธิ์ของท้องถิ่นไหลสู่ชุมชนในที่ราบลุ่มเบื้องล่าง

ภาพแกะสลักที่เพิงผามออีแดง ใกล้กับทางขึ้นปราสาทพระวิหาร เป็นภาพสลักที่มีมาก่อนการสร้างปราสาท ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าการนับถือภูเขาศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐาน มีมาก่อนการสร้างปราสาทเขาพระวิหารแล้ว

ปราสาทตาเหมือนธมบนแนวเทือกเขาพนมดงเร็กในเขตจังหวัดสุรินทร์ เป็นกลุ่มศาสนสถานขนาดใหญ่ที่อยู่ในบริเวณรอยต่อระหว่างเขมรสูงกับเขมรต่ำ ซึ่งกลายเป็นปมปัญหาการปักปันเขตแดนในปัจจุบัน

เมื่อผ่านข้ามเขาเข้าไปในเขตใหม่แล้ว ก็ยังต้องสังเกตบริเวณและศาสนสถานอันเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์อีกหลายแห่งตามเส้นทางที่ผ่านเข้าไป เพราะแต่ละท้องถิ่นย่อมมีอำนาจเหนือธรรมชาติดูแลผู้คนและสรรพสิ่งที่เป็นธรรมชาติทั้งหลายอยู่ จึงเป็นเหตุทำให้เกิดการกำหนดแหล่งศักดิ์สิทธิ์ขึ้นเป็นศูนย์กลางในการประกอบประเพณีพิธีกรรมตามวิวัฒนาการของระบบความเชื่อที่เป็น **ศาสนา** (Religion) และ**ไสยศาสตร์** (Magic) ขึ้นมา ซึ่งอาจย้อนหลังไปจนถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยไพลสโตซีน (Pleistocene Epoch) ตั้งแต่ ๒๐,๐๐๐ ปีขึ้นไป เช่นในเขตจังหวัดกระบี่ที่มีเขาหินปูนและเพิงผาหน้าถ้ำมากมาย ศาสตราจารย์ดักกลาส แอนเดอร์สัน และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. พรชัย สุจิตต์ ได้ทำการสำรวจและขุดค้นพบว่า เป็นแหล่งชุมนุมของคนสมัย ๒๐,๐๐๐ ปีขึ้นไป ซึ่งเป็นทั้งที่อยู่อาศัยและประกอบพิธีกรรมในระบบความเชื่อ ลักษณะเพิงผาหน้าถ้ำแบบถ้ำหลังโรงเรียนนี้ มีลักษณะเดียวกันกับเพิงผาหน้าถ้ำที่คนก่อนประวัติศาสตร์ในยุคหลัง ๆ ลงมาจนถึงยุคหินขัด และยุคโลหะที่เป็นสำริดและเหล็ก อันเป็นยุคที่แลเห็นพัฒนาการทางสังคมของบ้านและเมืองชัดเจนขึ้น แหล่งศักดิ์สิทธิ์อันเป็นที่ชุมนุมในการประกอบประเพณีพิธีกรรมเหล่านี้ มักอยู่ในพื้นที่ห่างจากชุมชน เพื่อไม่ให้เป็นของคนในชุมชนใดชุมชนหนึ่ง แต่มีรูปพรรณสัณฐานโดดเด่นคล้ายคน สัตว์ ต้นไม้และสิ่งของ ที่คนในสมัยแรกๆ คิดว่ามีวิญญาณและพลังเหนือธรรมชาติในตัวเอง อันเป็นเรื่องของความเชื่อทางศาสนาที่เรียกว่า Animism โดยเหตุนี้เมื่อเข้าไปชุมนุมประกอบพิธีกรรม ซึ่งมีการเขียนภาพสีลงบนเพิงผา หน้าผา เป็นรูปสัญลักษณ์ทั้งลายเรขาคณิต คน สัตว์ สิ่งของ แต่ที่สำคัญก็คือ ภาพมือแดงที่พบอย่างสม่ำเสมอในแต่ละสถานที่ การเขียนภาพเหล่านี้เป็นประเพณีทางไสยศาสตร์ที่ต้องการเข้าไปสัมผัสพลังเหนือธรรมชาติของสถานที่นั้นเอง

เพิงผาหน้าถ้ำเป็นภูมิประเทศที่คนโบราณใช้พื้นที่อยู่อาศัยและประกอบพิธีกรรม อย่างเช่นพระพุทธฉาย จ. สระบุรี

ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์บนเพิงผาหน้าถ้ำที่โขงเจียม จ. อุบลราชธานี

ใบเสมาแปดทิศ ใกล้วัดพ่อตาลูกเขย บริเวณพระพุทธบาทบัวบานบัวบก จ. อุดรธานี
หนึ่งในพื้นที่พิธีกรรมของชุมชน

ครั้นมาถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งนับเนื่องเป็นยุคเหล็กที่มีพัฒนาการของบ้านเมืองและรัฐเล็กๆ แล้ว แหล่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในสภาพแวดล้อมธรรมชาติเหล่านี้ก็ถูกยกระดับให้มีความหมายและระบบความเชื่อที่ซับซ้อนขึ้น เกิด **ความเชื่อในเรื่องจิตวิญญาณ** (Supernaturalism) ที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติที่คนทั่วไปมักเรียกว่า ผี เจ้าพ่อ เจ้าแม่ อะไรทำนองนั้น จึงเกิดการปรุงแต่งแหล่งศักดิ์สิทธิ์ตามธรรมชาตินั้นให้เป็นโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม เช่น เป็นศาล เป็นวิหาร รวมทั้งรูปเคารพด้วย สิ่งก่อสร้างและสิ่งสัญลักษณ์ทางความศักดิ์สิทธิ์นี้ ได้รับการปรุงแต่งเปลี่ยนแปลงสืบต่อกันตามยุคสมัยจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ราวต้นคริสตกาลลงมา เพราะเป็นเวลาที่ได้รับอิทธิพลของศาสนา ความเชื่อ และอารยธรรมอินเดีย บรรดาผีและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นก็ได้รับการเปลี่ยนแปลงปรุงแต่งให้สัมผัสกับอารยธรรมอินเดีย บรรดาผีทั้งหลายถูกปรับให้เป็นเทพ เป็นพระ เป็นพรหมกันขึ้น

ต้นไม้ใหญ่คือสิ่งที่ชาวบ้านกำหนดให้เป็นผี อารักษ์ หรือเทพ อันแสดงถึงความเชื่อของคนในชุมชนนั้นๆ

มีการนำสัญลักษณ์ทางศิลปกรรมอินเดียมาใช้ รวมทั้งภาษาและการออกเสียงเรียงนามให้เป็นบาลีสันสกฤตด้วย ทั้งหมดนี้ในที่สุดก็นำไปสัมพันธ์กับศาสนาและการเมืองของเมืองและรัฐขึ้น คือ เป็นเหตุให้ผู้นำหรือผู้ปกครองบ้านเมืองเข้ามาอุปถัมภ์แหล่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งในด้านช่วยเหลือในการก่อสร้างศาสนสถานให้เกิดรูปแบบทางศิลปกรรม การยกย่องผีหรือเจ้าท้องถิ่นให้เป็นเทพและมีชื่อในภาษาบาลีสันสกฤต (Sanskritization)

ประเพณีที่เจ้าเมือง กษัตริย์ และเจ้านาย เข้ามาอุปถัมภ์ยกย่องอำนาจเหนือธรรมชาติให้มีตัวตนเป็นเทพ เป็นเทวดาเช่นนี้ พบเห็นทั้งสังคมโบราณที่เป็นฮินดูและพุทธในประเทศไทย ซึ่งยังดำรงมาจนทุกวันนี้ ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างความสัมพันธ์ในทางพระคุณแก่ผู้คนในท้องถิ่นนั้นเอง การกระทำดังกล่าวไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นการแผ่หรือขยายอำนาจทางการเมืองของรัฐ ของนคร และของอาณาจักรแต่อย่างใด เพราะบรรดาแหล่งศักดิ์สิทธิ์นั้นมีมาก่อนและเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติของท้องถิ่นโดยตรง ดังนั้นการเข้ามาในรูปอุปถัมภ์ค้ำชูของทางกษัตริย์หรือจากทางรัฐก็ดี ย่อมเป็นการแสดงการคารวะและยกย่องแก่อำนาจเหนือธรรมชาติที่เป็นเจ้าของมวลสรรพสิ่งทั้งปวงในท้องถิ่นนั้นเอง

จนต่อมาถึงสมัยการเกี่ยวข้องกับตะวันตก หรือกับฝรั่งนักล่าอาณานิคมในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ความเข้าใจและความหมายของอำนาจเหนือธรรมชาติของผู้คนในสังคมท้องถิ่นเหล่านี้ถูกบิดเบือน อันเนื่องจากการรับความรู้นานาชนิดจากฝรั่ง ผู้พยายามสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมที่ได้รูปแบบการปกครองมาจากประวัติศาสตร์ยุโรปสมัยวิคตอเรีย ที่เน้นอำนาจรวมศูนย์อย่างมีระบบในการควบคุมท้องถิ่นจากส่วนกลางที่แข็งกร้าว ว่าทุกสิ่งทุกอย่างไปจากอำนาจส่วนกลาง โดยเฉพาะจากกษัตริย์ผู้เป็นประมุขของประเทศเป็นสำคัญ

ดังเช่นในกรณีปราสาทเขาพระวิหาร ฝรั่งนักล่าอาณานิคมได้ทำให้ปัญญาชนสมัยใหม่ของทั้งสยามและกัมพูชาคิดและเชื่อเหมือนกันว่า ปราสาทเขาพระวิหารเป็นสัญลักษณ์ของการแย่งอำนาจทางการเมืองของขอมกัมพูชาเหนือดินแดนภาคอีสาน เพราะมีศิลาจารึกภาษาขอมระบุว่าสร้างในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และกษัตริย์องค์อื่นๆ ในสมัยหลังลงมา ซึ่งการให้ความหมายเช่นนี้ที่ปราชญ์ในแผ่นดินสยามยอมรับ จึงนับเป็นการยอมรับของทางราชการหรือของหลวงที่ผู้มีสติปัญญาชายขอบไม่สามารถจะโต้แย้งอะไรได้

ปัจจุบันมีทางเลือกในการตีความและอธิบายอย่างเป็นอิสระ **จึงใคร่เสนอว่าถ้าหากกษัตริย์ของกัมพูชาที่ปรากฏพระนามในศิลาจารึกนั้น ทรงสร้างและบูรณะปราสาทพระวิหารเพื่อถวายเป็นเกียรติและแสดงความเคารพต่อผีต้นน้ำของคนในภาคอีสานที่มีมาแต่สมัยก่อนขอมบ้างละ จะเป็นไปได้ไหม** เพราะในจารึกก็ได้ระบุและยกย่องผีต้นน้ำนั้นให้เป็นเทพเจ้า คล้ายกับพระศิวะในพระนามของ **กมรเตงชคตศรีศิขเรศวร** เมื่อเทพเจ้าหรือผีต้นน้ำ คือผู้ปกครองดินแดนเขาพระวิหารอย่างแท้จริงแล้ว กษัตริย์ขอมกัมพูชาจะเป็นเจ้าของได้อย่างไร ในกรณีเช่นนี้มีปรากฏอยู่บ่อยๆ ในสยามประเทศครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้างวัดวาอารามขึ้นตามแหล่งศักดิ์สิทธิ์ของท้องถิ่นที่ผู้คนกราบไหว้บูชา ซึ่งก็เลยทำให้วัดนั้นกลายเป็นวัดหลวงที่มีหน้ามีตาของคนท้องถิ่นต่อไป

ตามที่กล่าวมาข้างต้นก็เพื่ออธิบายให้แลเห็นความหมาย **ความสำคัญของภูมิวัฒนธรรม** (Cultural landscape) **ที่เป็นของสร้างขึ้นโดยผู้คนในท้องถิ่น เพื่อร่วมกันสร้างให้เป็นแผนภูมิหรือแผนที่แสดงพื้นที่ทางวัฒนธรรม ที่มีความสำคัญในการสื่อสารคมนาคมและอยู่ร่วมกัน** โดยมีการกำหนดตำแหน่งศักดิ์สิทธิ์ในภูมิจักรวาล อันมีอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นผู้ปกครองดูแลและเป็นเจ้าของสรรพสิ่งทั้งมวลนั่นเอง ซึ่งอาจกล่าวให้ทันสมัยอีกนัยหนึ่งว่า อำนาจเหนือธรรมชาติของท้องถิ่นดังกล่าวนี้ ก็คือ เจ้าของสมบัติท้องถิ่น อันได้แก่ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมต่างๆ ในแต่ละภูมิประเทศนั่นเอง การรับรู้และถ่ายทอดระหว่างคนในท้องถิ่นต่างกันจากรุ่นเก่ามาสู่รุ่นใหม่นั้น ทำโดยผ่านการเล่าขานตำนานและการร่วมกันประกอบพิธีกรรมที่มีขึ้นเดือนใดเดือนหนึ่งของขวบปี ซึ่งอาจเรียกได้ว่า **ประเพณีสิบสองเดือน** นั่นเอง

จากการศึกษาภูมิวัฒนธรรมเท่าที่ผ่านมาพบว่า **ภูมิวัฒนธรรมไม่หยุดนิ่ง มีการเปลี่ยนแปลงผ่านยุคสมัย** โดยที่ลักษณะภูมิประเทศเก่าๆ อาจหายไปหรือลืมไป และมีสิ่งใหม่เข้ามาแทน โดยเฉพาะการเกิดของนิเวศวัฒนธรรมหรือท้องถิ่นใหม่ๆ ขึ้น ซึ่งสังเกตได้จากการมีชื่อของสถานที่และตำนานใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นหรือปรับเปลี่ยนใหม่ เป็นต้น แต่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงนั้น อุดมคติและโครงสร้างที่มีมาแต่เดิมยังดำรงอยู่ **นั่นคือความคิดและความเชื่อที่ว่า แผ่นดิน ป่าเขา แม่น้ำ หนองบึง และลำห้วย ในภูมิประเทศที่เป็นภูมิวัฒนธรรมของคนภายใน คือ**

สมบัติของอำนาจเหนือธรรมชาติในจักรวาล ผู้คนคือผู้อยู่อาศัย หาได้เป็นเจ้าของอย่างแท้จริงไม่

ดังเช่นความเชื่อของคนมุสลิมในหุบสายบุรี เขตจังหวัดนราธิวาส เมื่อกล่าวถึงพรุลานควายใกล้ลำน้ำสายบุรีว่า พื้นที่ทุกอย่างของพรุเป็นของอัลเลาะห์ ที่เปรียบได้กับร่างกายของคน มีหัว มีตัว มีกระเพาะ มีลำไส้ และแขนขา การแบ่งแยกส่วนหนึ่งส่วนใดเอาไปเป็นสมบัติส่วนตัวหรือเพื่อกิจการอื่นๆ ที่ผิดธรรมชาตินั้น คือการละเมิด

นั่นก็คือการเห็นว่าพื้นที่สาธารณะเช่นพรุนั้น **เป็นของส่วนรวม ของพระผู้เป็นเจ้า** ในขณะที่สังคมไทยซึ่งนับถือพุทธศาสนา ถือว่าที่ดิน ป่าเขา หนองบึง แม่น้ำลำห้วย เป็นของหลวงหรือของพระมหากษัตริย์ จึงเรียกว่า **พระเจ้าแผ่นดิน** และพระมหากษัตริย์พระราชทานให้ราษฎรได้ใช้ประโยชน์ในการอยู่อาศัยและทำมาหากินเป็นหมู่คณะ เป็นตระกูล โคตรเหง้าและครอบครัว โดยจะไม่ให้กรรมสิทธิ์ถาวรแก่ผู้ใดเลย เมื่อไม่ใช้ประโยชน์แล้วก็ต้องกลับคืนเป็นของหลวงหมด

การให้กรรมสิทธิ์ถาวรนั้นเพิ่งเกิดครั้งรัชกาลที่ ๕ เมื่อพยายามสร้างประเทศให้ทันสมัยแบบยุโรป และเอาความคิดในเรื่องการปกครองการบริหารมาปฏิรูปการปกครองแต่เดิมของบ้านเมือง ซึ่งยุคนี้แหละที่มีการสร้างประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์รัฐรวมศูนย์แบบฝรั่ง และทำให้ฝรั่งมาสอนประวัติศาสตร์ให้คนไทยเชื่อว่า ในสมัยก่อนสุโขทัยนั้น ดินแดนประเทศไทยอยู่ภายใต้การปกครองของกัมพูชา ซึ่งแลเห็นได้จากการพบโบราณสถานแบบลพบุรีหรือแบบขอมและศิลาจารึกอักษรขอมและภาษาขอม ดังเช่นการยอมรับว่ากษัตริย์ขอมคือผู้สร้างปราสาทเขาพระวิหาร เพื่อแสดงพระราชอำนาจในสิทธิทางการเมืองเหนือดินแดนและผู้คนในภาคอีสาน

เหตุนี้เขาพระวิหารที่แต่เดิมผู้คนในท้องถิ่นของภูมิวัฒนธรรมเรียกว่า “เขาพรหมวิหาร” จึงเปลี่ยนมาเป็น “เขาพระวิหาร” ตามการเสนอของนักโบราณคดีฝรั่งเศส ผู้สร้างประวัติศาสตร์ให้คนไทยศึกษากันเรื่อยมาจนปัจจุบัน

การตั้งชื่อเปลี่ยนนามของสถานที่ทางธรรมชาติและวัฒนธรรมในภูมิประเทศหนึ่ง ๆ นั้น คือ การทำลายความหมาย ความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับชีวิตความเป็นอยู่หรือวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นอย่างสิ้นเชิง ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ ชื่อภูเขาและแม่น้ำลำคลองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ได้มีการกำหนดชื่อแม่น้ำและภูเขาใหม่ คือ มองภูเขาเป็นเทือกเป็นทิว และแม่น้ำเป็นเส้นทางยาวตลอดสาย แต่บริเวณต้นน้ำถึงปลายน้ำ เช่น เทือกเขาบรรทัด เทือกเขาตะนาวศรี พนมดงเร็ก และเพชรบูรณ์ หรือแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำแม่กลอง เป็นตัวอย่าง

นับเป็นการมองจากภายนอกและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการสร้างแผนที่และสร้างภาพรวมทางภูมิศาสตร์ แต่ทุกสิ่งทุกอย่างเหล่านี้ คือ ของใหม่ ที่ผู้คนในท้องถิ่นไม่เข้าใจและรับไม่ได้

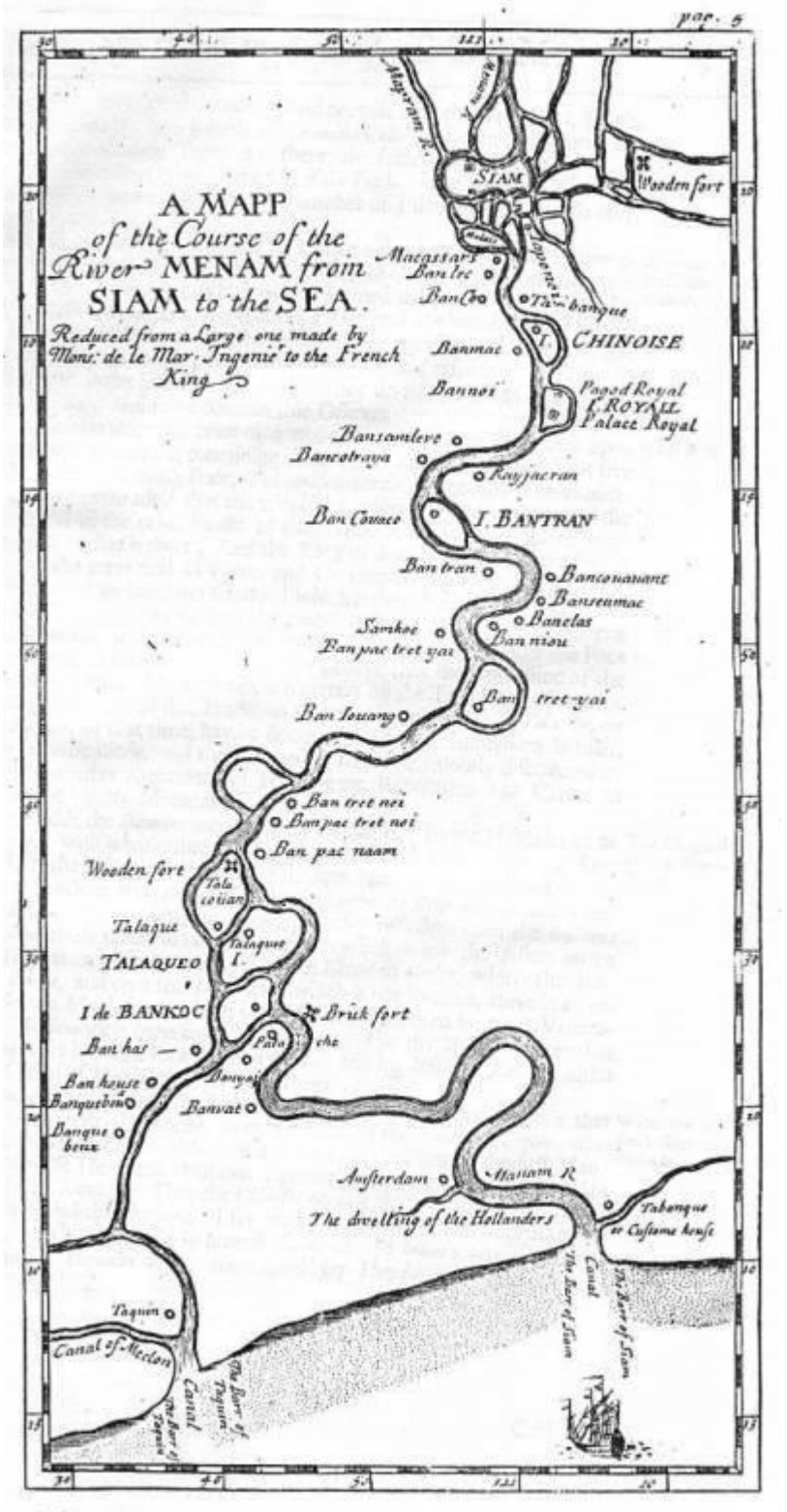

แผนที่ซึ่งนักสำรวจฝรั่งเศสคัดลอกจากเอกสารของตะวันตก ที่เดินทางเข้ามาสำรวจและบันทึกรายละเอียดของชื่อสถานที่ต่างๆ เช่นเรียกแม่น้ำเจ้าพระยาว่าแม่น้ำ และปรากฏการเรียกชื่อสถานที่แตกต่างไปจากปัจจุบัน

แม่น้ำเจ้าพระยาตั้งขึ้นจากการเอาชื่อของท้องถิ่นในภูมิประเทศที่เป็นที่ราบลุ่มตอนปากแม่น้ำก่อนออกทะเลในเขตจังหวัดสมุทรปราการมาตั้ง เพราะชื่อเจ้าพระยานั้นดูสัมพันธ์กับความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์และเจ้านาย แต่ในการรับรู้ของชาวบ้านในท้องถิ่น รู้จักลำน้ำและแม่น้ำเฉพาะที่ผ่านท้องถิ่นของตนและบริเวณใกล้เคียงเป็นตอน ๆ ไปในลักษณะภูมิวัฒนธรรม ดังเช่นในบันทึกของนักภูมิศาสตร์ฝรั่งชื่อ **เยเรนี** ที่เข้ามารับราชการเป็นข้าราชการไทย กล่าวว่าแม่น้ำเจ้าพระยาตอนที่ไหลผ่านเมืองนนทบุรีก็มีชื่อเรียกว่า แม่น้ำนนทบุรี ซึ่งตรงกันกับชื่อของแม่น้ำท่าจีน ที่คนในท้องถิ่นแต่เดิมเรียกตรงต้นน้ำในเขตจังหวัดชัยนาทว่า แม่น้ำมะขามเฒ่า และเมื่อไหลผ่านจังหวัดสุพรรณบุรีและนครปฐมก็มีชื่อว่า แม่น้ำสุพรรณบุรีและแม่น้ำนครชัยศรี เป็นต้น

ในการศึกษาทางภูมิวัฒนธรรมครั้งนี้พบว่า ในบางภูมิประเทศ เช่น บริเวณลุ่มน้ำในภาคกลางเขตจังหวัดสุพรรณบุรี อ่างทอง และอยุธยา ล้วนมีลำน้ำเก่าและใหม่ที่กระจายกันอยู่หลายสาย บางสายชื่อเรียกหายไป แต่บางสายยังอยู่ในความทรงจำจนยากที่จะกำหนดให้ชัดเจนว่าสายใดคือลำน้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญดังเช่นเห็นในปัจจุบัน เช่นในเขตจังหวัดอ่างทองและอยุธยา มีลำน้ำบางแก้ว ลำน้ำมะขามหย่อง ลำน้ำป่าสัก ลำน้ำลพบุรี ลำน้ำพุทเลา และคลองโพ แต่ในปัจจุบันคนรู้จักเพียงลำน้ำลพบุรี ป่าสัก แม่น้ำน้อย และแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ล้วนสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานชุมชนและการคมนาคมที่ยังเห็นได้ในขณะนี้เท่านั้น ยิ่งกว่านั้นคลองขุดลัดแม่น้ำและลำน้ำก็นับเป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้ภูมินิเวศธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งชื่อเดิมของลำน้ำด้วย อย่างเช่นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา เกิดขึ้นจากการขุดคลองเชื่อมระหว่างลำน้ำป่าสักและลำน้ำลพบุรี โดยเฉพาะคลองคูขื่อหน้า ที่ทำให้เมืองพระนครศรีอยุธยากลายเป็นเกาะนั้น ปัจจุบันคนเรียกว่าลำน้ำป่าสักไป **ลำน้ำเก่าทั้งที่ถูกลืมไปหรือยังจำได้ รวมทั้งลำน้ำชื่อใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นภายหลังเหล่านี้ แต่ละลำน้ำล้วนเป็นระบบนิเวศวัฒนธรรมในตัวเอง เพราะต่างสัมพันธ์กับนามชื่อของสถานที่ ทั้งธรรมชาติและวัฒนธรรมที่ผู้คนในท้องถิ่นสร้างเป็นตำนาน เป็นความรู้ และเป็นแผนที่ เพื่อการสื่อสารให้เกิดการรับรู้และการเป็นเจ้าของร่วมกันทั้งสิ้น นับเป็นพื้นที่ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากพื้นที่อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านในปัจจุบัน ซึ่งการเปลี่ยนชื่อเสียงเรียงนามนั้น จะทำให้ความหมาย ความสำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นหมดสิ้นไป**

นอกจากแม่น้ำ ลำน้ำ ก็มีหนอง บึง อันเป็นพื้นที่มีน้ำขังตามธรรมชาติ พื้นที่เช่นนี้หาใช่มีน้ำเน่าขังไม่ หากมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล (Seasonal lake) เป็นตะพักรับน้ำที่มาจากลำน้ำ ลำห้วย ที่ไหลลงจากที่สูง แล้วระบายออกเป็นลำน้ำสู่ที่ลุ่มต่ำลงไปอีกทีหนึ่ง หนองบึงขนาดใหญ่เป็นจำนวนมากทั้งภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือ มีความหมายอย่างสำคัญต่อการสร้างบ้านแปงเมืองแต่สมัยโบราณ โดยเฉพาะในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งไม่นิยมการสร้างบ้านเรือนถิ่นฐานบนสองฝั่งแม่น้ำ เพราะตลิ่งสูงและหน้า

ฝนน้ำไหลแรงเชี่ยวกราก อาจเกิดน้ำท่วมและพัดพาทำลายให้เสียหายได้ จึงมักปรากฏมีตำนานที่เล่าถึงเหตุการณ์น้ำท่วมที่ทำให้เกิดความพลัดพรากเสียหายให้คนรุ่นหลังรับรู้

เพราะฉะนั้นการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองจึงมักเกิดขึ้นตามลำน้ำเล็ก ๆ และพื้นที่รับน้ำที่เป็นหนองบึงแทน เพราะหนองบึงตามธรรมชาตินั้นตามฤดูกาล (Season) ก่อให้เกิดพื้นที่สามอย่างขึ้น คือ **พื้นที่ลาดต่ำที่มีลำน้ำและน้ำไหลแผ่** (Sheet) ลงมาสู่หนองบึง พื้นที่เช่นนี้เหมาะกับการตั้งแหล่งชุมชนทั้งบ้านและเมือง เพราะเป็นพื้นที่น้ำท่วมไม่ถึงในยามปกติ พื้นที่ถัดไป คือ **พื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงในฤดูฝน แต่แห้งในฤดูแล้ง** จนสามารถทำการเพาะปลูก โดยเฉพาะปลูกข้าวได้ ในสมัยโบราณเมื่อครั้งการปลูกข้าวเป็นอาหารหลักในชีวิตความเป็นอยู่นั้น การปลูกข้าวมักทำกันตอนท้าย ๆ ของฤดูฝน เมื่อน้ำที่ท่วมทุ่งค่อย ๆ ลดถอยลงสู่หนองและบึง ชาวบ้านชาวเมืองจะทำทำนบและคันดินกักน้ำ เบนน้ำ และชะลอน้ำไว้ในพื้นที่ทำการเพาะปลูก เพื่อปลูกข้าว หว่านข้าวลงไปในช่วงเวลาที่มีระดับน้ำ เมื่อข้าวโตและสุกก็ถึงเวลาเก็บเกี่ยว อันเป็นเวลาแล้งแล้ว พื้นที่ลุ่มน้ำในฤดูฝนและแล้งในฤดูแล้งนี้ คนอีสานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรียกว่า **ทาม** เพราะมีความหมายต่อคำว่า **ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว** ของคนในสังคมชาวนาเป็นอย่างยิ่ง พื้นที่นี้ในฤดูแล้งปกคลุมไปด้วยไม้พุ่ม ไม้ล้มลุก ไผ่ อ้อ นานาชนิด ที่ผู้คนสามารถเก็บตัดเอาไปทำเชื้อเพลิงได้ รวมทั้งมีสัตว์นานาชนิดที่จับเอาไปกินหรือพืชผักธรรมชาติที่กินได้ แต่ในยามชุ่มน้ำ มีน้ำขัง ก็เป็นที่ปลาและสัตว์นานาชนิดมาวางไข่ มาเพาะพันธุ์กันอย่างมากมาย จนแลเห็นได้ว่าตามพื้นนายามน้ำขังนั้น มีปลาเล็ก ปลานานาชนิดว่ายไปมาในนาข้าว พอน้ำลด ปลาเหล่านี้ก็ว่ายลงพื้นที่น้ำขังของหนองบึงและแม่น้ำลำคลองให้ผู้คนได้จับกินเป็นอาหาร ฤดูน้ำลดอันเป็นเวลาข้าวเติบโตออกรวงใกล้จะเก็บเกี่ยว ผู้คนตามชุมชนหมู่บ้าน (Village) ในท้องถิ่นเดียวกัน ต่างจับกันเป็นกลุ่มเหล่าออกไปหาปลา จับปลาตามหนองบึงอย่างเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจสังคม เพราะระคนไปด้วยความสนุกสนานเบิกบาน เมื่อได้ปลามาก็ไม่ขาย หากแบ่งเป็นกินสด ตากแห้ง และหมักดองเป็นปลาร้า ปลาแดก เพื่อถนอมไว้กินในฤดูแล้ง ทำให้ชีวิตของชาวนาชาวบ้านเป็นเรื่องของการกินข้าวและกินปลาเป็นหลัก

ทาม คือ แหล่งชีวิตในการทำมาหากินของชาวอีสาน ในฤดูฝนพื้นที่จะปกคลุมด้วยผืนน้ำเป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านจะออกหาปลา แต่พอฤดูแล้งผืนดินแห้งก็เปลี่ยนมาทำการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์

พื้นที่อย่างที่สามก็คือ **พื้นที่น้ำขัง** เป็นพื้นที่น้ำลึกของหนองและบึง แม้จะมีน้ำขังก็ไม่ขังแบบนิ่งจนเน่า เพราะมีการผ่องถ่ายลงสู่ลำน้ำใหญ่ในฤดูฝน ฤดูน้ำ จะนิ่งก็เฉพาะฤดูแล้ง สภาวะความนิ่งเช่นนี้ทำให้เกิดวัชพืชและสัตว์น้ำ สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก หอย ปู ปลานานาชนิด อันเป็นอาหารแก่ผู้คนในฤดูแล้ง โดยเฉพาะหอยน้ำจืด อีกทั้งน้ำขังอยู่นั้นก็เป็นสิ่งที่ผู้คนนำไปอุปโภคบริโภคร่วมกันในฤดูแล้ง

ที่น่าสนใจอย่างยิ่งก็คือผู้คนในท้องถิ่นสมัยโบราณก่อนการปลูกข้าวเป็น **พืชเศรษฐกิจ** (Cash crop) นั้น ไม่นิยมใช้น้ำในหนองบึงเพื่อการเพาะปลูกข้าวและพืชไร่ หากรักษาให้เป็นแหล่งน้ำแหล่งอาหารเพื่อชีวิตความเป็นอยู่ร่วมกัน ดังเห็นได้จากการมอบอำนาจความเป็นเจ้าของแหล่งทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวให้อยู่ภายใต้การดูแลของอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยมีการกำหนดตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งที่เหมาะสมให้เป็นที่สถิต เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่คนล่วงล้ำไม่ได้ และเป็นพื้นที่ในการประกอบประเพณีพิธีกรรมตามฤดูกาลที่เกี่ยวข้อง บึงหนองก็คือ **อ่างเก็บน้ำ** (Tank) ตามธรรมชาตินั่นเอง

บ้านและเมืองเกิดขึ้นรอบๆ อ่างน้ำนี้ มีการกำหนดแหล่งศักดิ์สิทธิ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติให้เป็นศูนย์กลางภูมิจักรวาลของท้องถิ่น เพื่อผู้คนได้มาประกอบพิธีกรรมร่วมกัน จนเกิดสำนึกความเป็นผู้คนบ้านและเมืองในท้องถิ่นเดียวกันขึ้นมา ทั้งภาคเหนือและภาคอีสานได้มีการสร้างตำนานเพื่อสร้างสำนึกทางศีลธรรมและจริยธรรมในการใช้ทรัพยากรร่วมกันไว้ในลักษณะโครงสร้างและเนื้อหาเหมือนกันแทบทุกหนแห่ง เช่น *ตำนานผาแดงนางไอ่* ในแอ่งสกลนคร ภาคอีสาน *ตำนานกว๊านพะเยา* จังหวัดพะเยา ในภาคเหนือ และ*ตำนานบึงราชนก* ในจังหวัดพิษณุโลก เป็นต้น เป็นตำนานที่กล่าวถึงการจับสัตว์ กินสัตว์ที่ต้องห้ามในบึงหนองมาบริโภคอย่างละโมบ นับเป็นการประพฤติชั่วอย่างเห็นแก่ตัว จึงทำให้อำนาจเหนือธรรมชาติผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรของท้องถิ่นพิโรธ และทำลายชีวิตมนุษย์และบ้านเมืองให้ล่มจมไป ด้วยการบันดาลให้เกิดภัยพิบัติ อันได้แก่พายุฝน น้ำท่วม โคลนถล่ม ดินทะลายเกิดขึ้น ทำให้คนรุ่นหลังได้รับการบอกเล่ากันสืบมาและมักจะใช้เป็นข้ออ้างและอธิบาย ถ้ามีปรากฏการณ์ธรรมชาติที่รุนแรงดังกล่าวเกิดขึ้น

ในหลายๆ พื้นที่และท้องถิ่น ตำนานที่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติจัดการกับกลุ่มคนที่ละเมิดทรัพยากรของสังคมท้องถิ่นอย่างสาธารณ์ดังกล่าวก็ยังดำรงอยู่ อย่างเช่นที่หนองหานกุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี อันเป็นพื้นที่ซึ่งจะกระทบกระเทือนจากโครงการขุดเหมืองแร่โปแตสของบริษัทต่างชาติ ซึ่งได้รับสัมปทานจากรัฐบาลไทย

การทำแร่โปแตสจะทำให้เกลือขึ้นมาตามแร่ที่ขุดเป็นจำนวนมหาศาล ก่อเกิดสภาพดินเค็มไปทั่วอย่างควบคุมไม่ได้ เมื่อมีการจัดเวทีแสดงความคิดเห็นของชาวบ้านในลักษณะประชาพิจารณ์ขึ้น มีเด็กนักเรียนของโรงเรียนในท้องถิ่นได้ขึ้นมาอภิปรายว่า

การขุดแร่โปแตสที่ทำให้เกลือขึ้นมานั้น เป็นเสมือนการกินกระรอกต่อน (เผือก) ในตำนานผาแดงนางไอ่ เพราะกระรอกต่อนหรือกระรอกขาวนั้น หมายถึงเกลือที่อยู่ใต้ดิน จะทำให้บ้านเมืองเกิดความวิบัติ

ขณะเดียวกันก็มีชาวบ้านที่เล่าว่าการไปจัดการใดๆ กับหนองหานกุมภวาปีในลักษณะที่ผิดเพี้ยนไปจากธรรมชาตินั้นเป็น **ขะลำ** อันเป็นสิ่งอัปมงคล อาจทำให้เกิดภัยพิบัติแก่ตนเองและส่วนรวมได้ ดังเช่นมีนักการเมืองท้องถิ่นผู้หนึ่งเป็นคนเกิดในบ้านพันดอน ขั้นแรกประสบผลสำเร็จทางการเมืองจนได้เป็นรัฐมนตรีและเป็นบุคคลสำคัญในรัฐสภา บุคคลผู้นี้พยายามพัฒนาบ้านเกิดของตนด้วยการสร้างคันดินหรือทำนบรอบหนองหานกุมภวาปี เพื่อให้เป็นแหล่งเก็บน้ำและเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สวยงาม

ดินเค็มหรือขี้ทาที่ปรากฏในบริเวณจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งพบทั่วไปในท้องนาบางแห่งช่วงฤดูแล้งของเขตหนองหาน-กุมภวาปี

การไม่รู้ธรรมชาติของหนองบึงที่มีการเปลี่ยนแปลงถ่ายเทน้ำตามฤดูกาล (Seasonal lake) ได้ทำให้น้ำในหนองหานไม่มีการระบายตามธรรมชาติแบบเดิม เกิดภาวะน้ำนิ่ง เกิดวัชพืชและสัตว์น้ำที่เป็นพิษมากมาย เกินความสามารถในการควบคุมที่มีมาแต่เดิม อีกทั้งเกิดภาวะน้ำท่วมบ้านเรือน ชาวบ้านและพื้นที่ทำกินในเขตอำเภอหนองหาน (น้อย) อุดรธานี เพราะเป็นบริเวณต้นน้ำไหลลงจากเขาภูพานอันเป็นที่สูง เมื่อน้ำไหลลงแอ่งตะพักที่เป็นแก้มลิงอย่างหนองหานกุมภวาปี ก็ทำให้เกิดน้ำท่วมและนำความเสียหายแก่ผู้คนดังกล่าว

ชาวบ้านจึง**นินทา**กันไปทั่วว่า สิ่งที่นักการเมืองทำ คือ การละเมิดข้อห้ามหรือขะลำใน*ตำนานผาแดงนางไอ่* จึงทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านและตัวผู้ละเมิดเอง เพราะเลือกตั้งก็แพ้ และเสื่อมถอยในเรื่องชื่อเสียงเกียรติยศ

ภูเขานับเป็นองค์ประกอบสำคัญของภูมิวัฒนธรรมที่มีความโดดเด่นกว่าลักษณะภูมิประเทศอื่นใด เพราะมักสัมพันธ์กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่สูงสุดของท้องถิ่นและจักรวาลที่มาจากเบื้องบน ในขณะที่น้ำและพื้นดินเป็นเรื่องอำนาจข้างล่าง

ภูเขาที่โดดเด่นมีรูปลักษณะพิเศษ มักถูกกำหนดให้เป็นที่สถิตของอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น ๆ

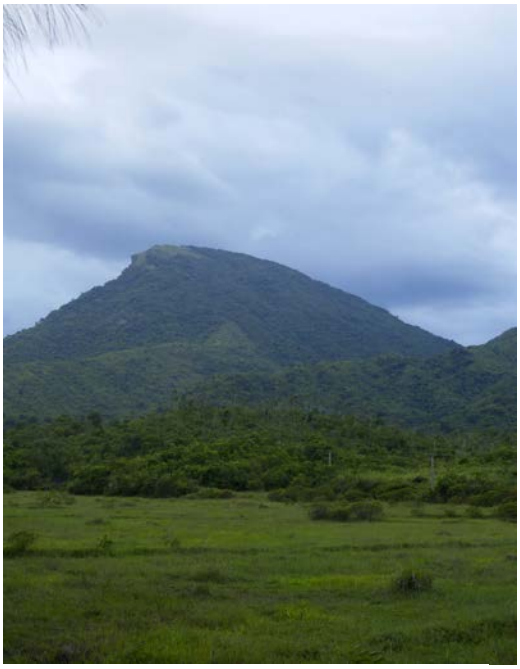

ยอดเขาฟันแมวหรือเขารังแมว เป็นสัญลักษณ์สำคัญของศาสนสถานมิเซิน (My son) ในเวียดนามตอนกลาง

กลุ่มศาสนสถานมิเซิน (My son) ภายหลังถูกอเมริกาทิ้งระเบิดทำลายไปเป็นจำนวนมาก

ซึ่งนับเป็นปรากฏการณ์ค่อนข้างสากลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งอินเดีย เนปาล ทิเบต และจีน อย่างเช่นในแคว้นจามโบราณ ซึ่งปัจจุบันอยู่ในประเทศเวียดนามนั้น มีเขาสูงที่ถือว่าเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์เป็นประธานของภูมิวัฒนธรรมในหลายๆ พื้นที่ เช่น **เขารังแมว** ซึ่งสูงตระหง่านค้ำกลุ่มเทวสถานที่**มิเซิน**ของ **เทพเจ้าศรีภัทเรศวร** แห่งแคว้นจามเหนือ ในลุ่มน้ำป่าสักก็มี**เขาถมอรัตน์** สูงเด่นเป็นประธานเหนือเมืองศรีเทพ ที่น่าจะเป็นศูนย์กลางของแคว้นศรีจนาศะในสมัยทวารวดี เป็นเขาโดดที่มีถ้ำประดิษฐานรูปเคารพทางพุทธศาสนามหายาน คนสมัยโบราณเมื่อเดินทางลุเข้าเขตเมืองศรีเทพจะแลเห็นภูเขาลูกนี้แต่ไกล เช่นเดียวกันกับ**เขานงประจันต์** ในเขตอำเภอโคกสำโรง และ**เขาสามยอด** เหนือเมืองละโว้หรือลพบุรี ที่มีตำนานเล่าขานและผู้คนเชื่อในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ในลุ่มน้ำปิงตอนบนอันเป็นที่ตั้งเมืองเชียงใหม่ก็มี **ดอยปุย** และ **ดอยสุเทพ** เป็นประธานของเมือง ในขณะที่บริเวณต้นน้ำปิงที่อำเภอเชียงดาว มี **ดอยหลวงเชียงดาว** เป็นที่สถิตของ **เจ้าหลวงคำแดง** อันเป็นผีใหญ่เหนือบรรดาผีบ้านผีเมืองทั้งหลายในเขตแคว้นล้านนา ซึ่งเปรียบได้กับ**มหาศีรีนัต** ที่**เขาพอพา**ของพม่า

ยอดเขาพอพา ซึ่งเป็นที่สถิตของมหาคีรีนัตหรือผีใหญ่ที่สุดในพม่าในเขตพุกาม

ศิลาจารึกเมืองสุโขทัยแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ กล่าวถึง **พระขพุงผี** อันสถิตอยู่ ณ เขาหลวง ซึ่งเป็นประธานเหนือเขาทั้งปวงในพื้นที่ลุ่มน้ำยม-ปิง ว่า เจ้าเมืองและเจ้านายผู้ปกครองแว่นแคว้นต้องทำพิธีบัตรพลีและตั้งอยู่ในศีลธรรม หากประพฤติผิดก็จะบันดาลให้เสื่อมถอยจนราษฎรขับไล่และถอดถอนเอาได้ ในแคว้นจำปาสักของลาวที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขง มี **เขาภูเก้า** เป็นประธานเหนือเขาทั้งปวง ยอดดอยมีแกนหินพุ่งเด่นออกมาเหมือนกับแท่งศิวลึงค์ พวกขอมโบราณที่เป็นเจ้าของดินแดนในสมัยแรกเชื่อว่าเป็น **สยัมภูศิวลึงค์** คือ เกิดขึ้นเองในธรรมชาติ จึงเรียกว่า **ลึงคบรรพต** เป็นภูศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนมาประกอบพิธีกรรมกราบไหว้บูชา พอถึงสมัยเมืองพระนคร กษัตริย์ขอมได้มาสร้างเทวลัยถวายและประกาศพระนามของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของภูเขาเป็นเสมือนพระศิวะเทพ ในทำนองเดียวกันกับการสร้างปราสาทพระวิหารบนเทือกเขาพนมดงเร็กนั่นเอง ปราสาทแห่งนี้ คือ **ปราสาทวัดภู** มีโครงสร้างเช่นเดียวกันกับปราสาทพระวิหาร คือ นอกจากมีเทวาลัยอันตั้งอยู่บนตะพักสูงของภูเขาแล้ว ยังมีสิ่งก่อสร้างในตะพักที่ต่ำลงมาเป็นขั้นๆ ไป อันประกอบด้วยโคปุระ ถนน และมณเฑียร อันเป็นที่ประทับของกษัตริย์และข้าราชบริพารในยามเสด็จมานมัสการในยามนักขัตฤกษ์ แต่สิ่งที่ขาดไม่ได้ก็คือการสร้างอ่างเก็บน้ำหรือบาราย และสระน้ำให้เป็นแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในการบริโภคอุปโภค และธารน้ำ สายน้ำ ที่ไหลลงจากภูเขาศักดิ์สิทธิ์ก็ได้รับการดูแล

มหาคีรีนัตเป็นผีใหญ่ที่สุดของพม่า มีการกราบไหว้บูชาไปด้วยกันกับการสร้างเจดีย์บนยอดเขาพอพา

ให้เกิดความสะอาด เพราะตามเส้นทางไหลของน้ำนั้น เป็นที่ซึ่งผู้คนมาตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชน บ้านและเมืองกัน

ในประเทศบ้านเมืองที่นับถือศาสนาฮินดู-พุทธนั้น เขาศักดิ์สิทธิ์อันเป็นประธานและสัญลักษณ์ของภูมิจักรวาล มักจะเป็นจุดกำหนดให้การสร้างศาสนสถานทั้งของหลวงและของราษฎร์หันหน้าไปสู่ทิศที่เขานั้นตั้งอยู่ อย่างเช่นในเกาะบาหลีที่ผู้คนนับถือศาสนาฮินดูให้ความสำคัญกับการหันทิศหัวนอนไปสู่ภูเขา **อากุงกุนุง** ซึ่งเป็นภูเขาไฟที่มีปุระอันเป็นศาสนสถานสำคัญตั้งอยู่หน้าเขา หรือที่เกาะชวาภาคกลางให้ความสนใจกับ**ภูเขาไฟเมราปี** เป็นต้น

ภูเขาไฟเมราปีตั้งอยู่ในบริเวณเกาะชวากลาง (ถ่ายจากบริเวณเมืองยอร์กยาการ์ตา)

ในประเทศไทยที่**เมืองศรีเทพ** อันเป็นเมืองสำคัญมาแต่สมัยทวารวดี **เขาถมอรัตน์** คือเขาศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมือง มีการสร้างถ้ำที่อยู่บนยอดเขา เป็นถ้ำวิหารที่มีภาพสลักของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ เพื่อให้เป็นที่คนขึ้นไปประกอบพิธีกรรมตามฤดูกาล ตำแหน่งเขาถมอรัตน์นี้อยู่ทางด้านตะวันตกของเมืองศรีเทพ ซึ่งบรรดาศาสนสถานสมัยทวารวดีที่เมืองศรีเทพอันเป็นพุทธมหายานไม่หันหน้าไปสู่ แต่ราวสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา ศาสนาฮินดูของขอมกัมพูชาได้เข้ามาแทนที่ในการเป็นศาสนสถานสำคัญของเมือง ปราสาทประธานของศาสนานี้หันหน้าทางทิศตะวันตกสู่เขาถมอรัตน์ นับเป็นเรื่องน่าสังเกตและค้นคว้าหาความหมายเป็นอย่างยิ่งเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาของคนเมืองศรีเทพแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา

ในเขตจังหวัดชัยนาท ลพบุรี และสระบุรี มีภูเขาหลวงลูกที่เป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมืองในท้องถิ่น เช่น **เขาสรรพยา เขาสมอคอน เขาพระพุทธบาท** และ **เขาพระพุทธฉาย** เขาเหล่านี้เคยเป็นแหล่งพิธีกรรมของคนโบราณมาแต่สมัยยุคเหล็กสืบมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี จึงมีร่องรอยของโบราณสถานวัตถุเหลือให้เห็น อีกทั้งมีการตั้งชื่อสถานที่และสร้างตำนานขึ้นมาอธิบายให้เห็นภูมิประเทศที่เป็นภูมิวัฒนธรรมของผู้คนแต่สมัยกรุงศรี

อยุธยาลงมา เช่น *ตำนานเกี่ยวกับเขาสมอคอน* ในเขตเมืองลพบุรี ที่เชื่อว่าเป็นสำนักของพระฤาษีที่มีส่วนในการสร้างเมืองเชียงใหม่ สุโขทัย และศรีสัชนาลัย ซึ่งพระมหากษัตริย์สำคัญของแต่ละแคว้นเคยเสด็จมาศึกษาร่วมกัน อันได้แก่ พระยามังราย-เจ้าเมืองเชียงใหม่ พระร่วง-เจ้าเมืองสุโขทัย และพระยางำเมือง-เจ้าเมืองพะเยา เป็นต้น ครั้นราวสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ อันเป็นเวลาที่มีการฟื้นฟูเมืองละโว้ให้เป็นเมืองประทับแปรพระราชฐาน ทำให้เกิดชุมชนใหม่ ๆ ขึ้นมากมาย ทั้งในเขตจังหวัดชัยนาท ลพบุรี และสระบุรี มีการสร้าง *ตำนานเรื่องรามเกียรติ์* ที่ทำให้เกิดชื่อบ้านนามเมืองและท้องทุ่งภูเขาไปเกี่ยวข้องกับรามเกียรติ์ เพื่อให้สอดคล้องกับพระนามของสมเด็จพระนารายณ์ฯ ขึ้น เช่น เมืองละโว้หมายถึงเมืองลพบุรี อันหมายถึงพระลพ ผู้เป็นโอรสของพระราม เมืองขีดขิน เขาสรรพยา เขาสมอคอน ทุ่งพรหมมาศ และเรื่องเล่าเกี่ยวกับหนุมานมาตอกศรที่ปักอกท้าวกกขนาก ผู้เป็นยักษ์ที่พระรามยิงศรสังหาร แต่นอนสลบอยู่ เป็นต้น

ความเชื่อในเรื่องเขาศักดิ์สิทธิ์นี้ นับเป็นที่มาของการสร้างศาสนสถานที่เป็นพระสถูปเจดีย์หรือเทวาลัยที่ชาวบ้านเรียกว่า “**ธาตุ**” และ “**ปราสาท**” ให้เป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ในภูมิประเทศที่ไม่มีเขาและที่สูง แต่เป็นที่ราบลุ่ม ทุ่งนาและแม่น้ำลำคลอง เพื่อให้ผู้คนเห็นได้แต่ไกล ๆ ดังเห็นจากการสร้างพระสถูปสมัยทวารวดีถึงสมัยอยุธยาและกรุงเทพฯ ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในเขตจังหวัดนครปฐม สุพรรณบุรี อยุธยา และบ้านเมืองตามชายฝั่งทะเล โดยเฉพาะที่พระนครศรีอยุธยานั้น มีการสร้างพระสถูปเจดีย์กลางทุ่งกันมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ทีเดียว เป็นการสร้างให้เป็นเพียงพุทธาวาส ไม่มีพระสงฆ์อยู่

ความสำคัญอยู่ที่พระสถูปอันเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า จะเป็นพระบรมธาตุจริงหรือสมมติไม่สำคัญ เพราะผู้คนที่นับถือจะเชื่อว่าเป็นจริงตามตำนานที่สร้างไว้เพื่ออธิบายความหมาย

พุทธาวาสแต่ละแห่งมีขนาดและขอบเขตไม่เท่ากัน บางแห่งมีขนาดใหญ่ บางแห่งเล็ก บางแห่งมีกำแพงแก้วล้อมรอบ และมีพระวิหารสำหรับผู้คนได้เข้าไปประกอบพิธีกรรมในฤดูกาลที่กำหนด แต่บางแห่งก็ไม่มี การสร้างพระสถูปและพุทธาวาสแบบนี้ เป็นประเพณีมาแต่สมัยทวารวดี เพราะพบพระสถูปเช่นนี้ตามท้องถิ่นต่างๆ ในพื้นที่อ้างว้าง ไม่มีพระและคนอยู่มากมาย เพื่อทำให้เป็นสัญลักษณ์ของภูมิประเทศของบ้านเมือง ซึ่งคนจะมากราบไหว้บูชาตามฤดูกาลหลายแห่งเป็นศูนย์กลางในการจาริกแสวงบุญของผู้คนแทบทุกสารทิศ ดังเช่นพระปฐมเจดีย์ที่เมืองนครปฐม ซึ่งอยู่ห่างไกลจากเมืองนครชัยศรี (นครปฐมโบราณ) เกือบ ๒ กิโลเมตร ตั้งอยู่บนที่สูงในพื้นที่เป็นป่า ขณะที่เมืองนครชัยศรีมีพระสถูปกลางเมืองอยู่ที่พระประโทณ อันเป็นพระบรมธาตุกลางพระนคร และเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและการเมืองของราชสำนัก พระปฐมเจดีย์หรือพระประธม คือ แหล่งจาริกแสวงบุญที่ผู้คนจากบ้านเมืองต่าง ๆ พากันมาไหว้เช่นเดียวกันกับการไปไหว้พระพุทธบาท สระบุรี ของคนครั้งกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ

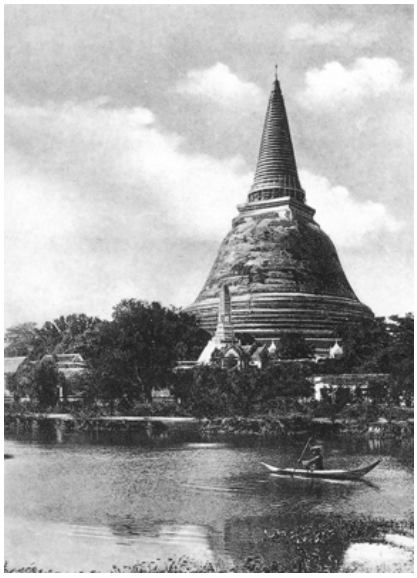

พระปฐมเจดีย์หรือพระประธม แหล่งจาริกแสวงบุญที่ผู้คนทั่วทุกสารทิศพากันมาไหว้

พระประธม เป็นคำภาษาขอม แปลว่า สูงใหญ่ ดำรงอยู่ข้ามยุคและสมัย ดังมีการกล่าวถึงในศิลาจารึกสุโขทัยที่ว่า สมเด็จพระศรีศรัทธาราชจุฬามุนี พระเถระผู้ใหญ่อันเป็นเชื้อสายของพ่อขุนผาเมือง ได้เคยเสด็จมานมัสการ และกล่าวว่าพระสถูปองค์นี้ ขอมเรียก **พระธม** พระประธมเป็นที่รู้จักกันมาจนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สุนทรภู่มหากวีได้เคยไปไหว้และแต่ง*นิราศพระประธม* ขึ้นมา กล่าวถึงตำนานพระประธมและเมืองนครปฐม อันเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับพระยากงพระยาพานขึ้นไว้ รัชกาลที่ ๔ ก่อนขึ้นครองราชย์ ขณะดำรงพระยศเป็นพระเถระผู้ใหญ่ได้เสด็จไปนมัสการและตั้งพระปณิธานว่าจะบูรณะเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ ซึ่งภายหลังพระองค์ทรงนำเอาความสำคัญของพระมหาสถูปองค์นี้ไปผูกกับการเป็นพระปฐมเจดีย์ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชว่ามาดินแดนประเทศสยามเป็นแห่งแรก ทั้งหมดนี้มีความหมายกับการสร้างประวัติศาสตร์ชาติในรัชกาลของพระองค์และรัชกาลที่ ๕ ลงมา

พระปฐมเจดีย์แต่เดิมเป็นสถูปยอดปรางค์ แต่เมื่อรัชกาลที่ ๔ ขึ้นครองราชย์ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเจดีย์ทรงระฆังครอบดังที่เห็นในปัจจุบัน

ประเพณีการสร้างพระสถูปเจดีย์และพุทธาวาสนี้ดูโดดเด่นในประเทศพม่าและมอญมาก เพราะดำรงอยู่เรื่อยมาในสังคมที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาท แผ่นดินพม่า-มอญมีพระสถูปเจดีย์นับหมื่นๆ องค์ กระจายไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ทั้งบ้าน เมือง ป่าเขาลำเนาไพร ทำให้เป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาไปทั่ว แต่ที่เป็นที่มหัศจรรย์ก็คือที่ **เมืองพุกาม** ซึ่งมีสถูปเจดีย์กว่า ๓,๐๐๐ แห่ง บรรดาศาสนสถานเหล่านี้มีที่เป็นวัดหรือสังฆาวาสไม่กี่แห่ง ซึ่งคนพม่ามักเรียกว่า “**จอง**”

ทุ่งเจดีย์ที่เมืองพุกาม

ครั้งสมัยสุโขทัยก็เช่นเดียวกันที่ร่วมประเพณีกันกับการนับถือพุทธศาสนาในล้านนาและล้านช้าง นิยมการสร้างพระสถูปเจดีย์มาก แม้กระทั่งบ้านเมืองทางภาคกลางครั้งสมัยอยุธยาตอนต้นจะพบพระสถูปเจดีย์ในลักษณะที่เป็นพุทธาวาสกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ให้เห็นเป็นสัญลักษณ์ของภูมิวัฒนธรรมมากมาย โดยเฉพาะบรรดาพระสถูปเจดีย์กลางทุ่งหลายๆ ทุ่งรอบพระนครศรีอยุธยา เช่น ทุ่งภูเขาทอง ทุ่งประเชด ทุ่งปากกราน ทุ่งแก้ว ทุ่งขวัญ เป็นต้น ล้วนมีลักษณะเป็นพุทธาวาสในตอนแรกสร้าง ซึ่งสมัยต่อมาหลายแห่งมีการสร้างเพิ่มเติมให้เป็นวัดวาอารามที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ได้ เช่น พระเจดีย์กลางทุ่งภูเขาทอง

ชื่อ **ภูเขาทอง** นั้นหมายถึงเขาพระสุเมรุมาศ ในความเชื่อของฮินดู-พุทธ นับเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ซึ่งเท่ากับว่าพระเจดีย์องค์นี้คือศูนย์กลางของท้องถิ่นอันเป็นนิเวศวัฒนธรรม เมื่อสร้างให้เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุ คนก็พากันมากราบไหว้และประกอบพิธีกรรมกันตามฤดูกาลที่กำหนด ผู้คนที่มาร่วมพิธีกรรมก็คือ ผู้คนจากชุมชนต่างๆ ในท้องถิ่นที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ การมารวมกันในงานพิธีไหว้พระธาตุเป็นกิจกรรมทางสังคมที่ทำให้คนถิ่นเดียวกัน แม้จะแตกต่างกันในเรื่องที่มาของชาติพันธุ์ ก็ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม จนเกิดสำนึกความเป็นคนถิ่นเดียวกันได้

ทุ่งภูเขาทองและพระเจดีย์ภูเขาทองตั้งอยู่กลางทุ่งที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์โดยเฉพาะสงครามระหว่างไทยกับพม่าในสมัยอยุธยาตอนกลาง เมื่อพม่าชนะไทยในรัชกาลของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง กษัตริย์พม่าได้แสดงความเป็นจักรพรรดิราชของพระองค์ ด้วยการบูรณะและขยายให้พระเจดีย์ภูเขาทองที่มีมาแต่เดิมให้เป็นพระมหาธาตุเจดีย์ที่ใหญ่โต เพื่อถวายความเป็นจักรพรรดิราชแก่พระบรมธาตุของสมเด็จพระพุทธเจ้า พระเจดีย์ภูเขาทองจึงกลายเป็นศาสนสถานสำคัญของบ้านเมือง ที่ต่อมามีการสร้างวัดและอารามสงฆ์จนแตกต่างไปจากการเป็นพระเจดีย์กลางทุ่งอย่างเคยมีมาแต่เดิม พระเจดีย์ภูเขาทอง คือ อนุสรณ์ของความทรงจำสงครามไทย-พม่า ที่คนอยุธยาสมัยนั้นและสมัยหลังๆ ลงมารู้จัก โดยที่ยอมรับการสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ เพราะเป็นเรื่องของการทำบุญกุศลอันเป็นประเพณีร่วมกันของบรรดาบ้านเมือง ไม่ว่าไทยหรือพม่า แต่คงไม่สบายใจกับการแพ้สงคราม จึงต้องแก้ด้วยกุศโลบายโดยการ**สร้างตำนานตามประเพณี**ที่เคยใช้กันมา เพื่อกลับข้างความเป็นจริงเสีย

นั่นคือมีตำนานของคนอยุธยากล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์เมืองอยุธยากับกษัตริย์พม่าว่ามีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติ คือ พระนเรศหงสากับพระนารายณ์ พระนเรศหงสาของเมืองหงสาวดี เป็นลูกของผู้ป้า ส่วนพระนารายณ์ของอยุธยาเป็นลูกของผู้แม่ที่เป็นน้องสาว พระนารายณ์เป็นผู้เก่งกล้าจนเป็นที่ริษยาของพระนเรศ ทำให้เกิดความขัดแย้งกัน และเพื่อหลีกเลี่ยงการสู้รบระหว่างกัน ก็ใช้วิธีการพนันสร้างเจดีย์ระหว่างกันแทน นั่นคือพระนเรศหงสาสร้างเจดีย์ภูเขาทอง ส่วนพระนารายณ์อันเป็นลูกผู้น้องสร้างพระเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคล ซึ่งตำนานทำเรื่องให้พระนเรศหงสาเป็นฝ่ายแพ้ ปัจจุบันพระเจดีย์ทั้งสองมองเห็นแต่ไกลและถือว่าเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ของเมืองพระนครศรีอยุธยาเสมอกัน

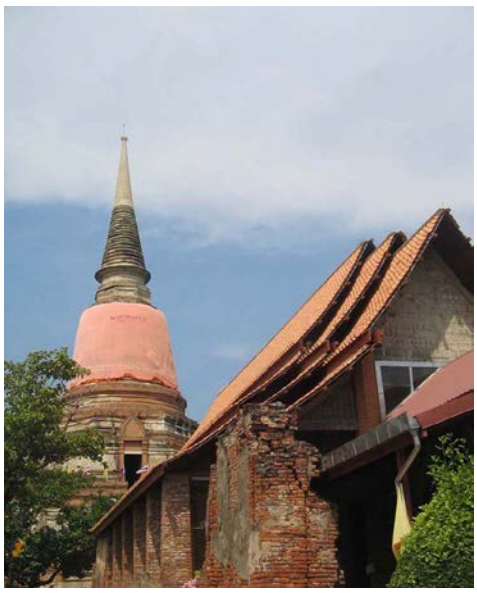

เจดีย์ภูเขาทองและเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคล พระนครศรีอยุธยา ในตำนานการสร้างพระเจดีย์แข่งกันของพระนเรศหงสากับพระนารายณ์

ตำนานเรื่องการสร้างพระสถูปเจดีย์แข่งกันนี้มีปรากฏในที่อื่นๆ เช่น *พงศาวดารโยนก* ที่กล่าวถึงเมืองหริภุญชัยกับเมืองละโว้ และการสร้าง **พระธาตุภูเพ็ก** แข่งกับ **พระธาตุนารายณ์เจงเวง** ที่เมืองสกลนคร เป็นต้น ตำนานพระธาตุเจดีย์จึงมีความหมายเป็นอย่างมากที่ทำให้คนได้รู้ถิ่นกำเนิดและบ้านเมืองของตนเอง

เพราะเป็นสิ่งที่ผู้คนในท้องถิ่นสร้างขึ้นเพื่อบอกความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น คือ สิ่งที่สะท้อนให้แลเห็นภูมิจักรวาลที่อยู่เบื้องหลังของภูมิวัฒนธรรม และพระบรมธาตุเจดีย์ คือ ศูนย์กลางของจักรวาลของผู้คนในท้องถิ่น ที่เชื่อมโยงและเกาะเกี่ยวให้คนในท้องถิ่นซึ่งต่างชุมชนและเผ่าพันธุ์ต่างอยู่ร่วมบ้านเมืองเดียวกัน ยิ่งไปกว่านั้นในฐานะที่เป็นศูนย์กลางจักรวาลของท้องถิ่นแล้ว ก็ยังแฝงไว้ด้วยการมีอำนาจเหนือผู้คน ที่ดิน ที่น้ำ สภาพแวดล้อมและทรัพยากรต่าง ๆ ของท้องถิ่นด้วย อำนาจเหนือธรรมชาติที่แสดงออกด้วยการก่อให้เกิดจารีตประเพณี พิธีกรรม และระบบสัญลักษณ์ ซึ่งทำให้คนร่วมท้องถิ่นเดียวกันต้องเชื่อ ต้องฟัง และปฏิบัติ

นับเป็นสิ่งที่ทำให้เห็นและเข้าใจได้ว่า ภูมิวัฒนธรรมและนิเวศวัฒนธรรมนั้นมีความหมายลึกลงไปถึงการเป็นสัญลักษณ์และภาพพจน์ (Image) **ของภูมิจักรวาล ในการรับรู้ของคนในท้องถิ่น** (Perception) **ด้วย**

การศึกษาภาคสนามด้วยการเดินทางไปตาม ๓ ภูมิภาคของประเทศ คือ ภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือในรอบปีที่ผ่านมานั้น คือ การนำเอาข้อมูลทางเอกสารและข้อมูลต่างๆ ในภาคสนามที่เคยทำมาแล้ว ออกมาทดสอบกับการเปลี่ยนแปลงของภูมิวัฒนธรรมในแต่ละยุคแต่ละสมัย หลักฐานจากแหล่งโบราณคดีโดยเฉพาะชุมชนโบราณ ศาสน-สถาน และศิลปวัตถุ จะสะท้อนให้แลเห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของภูมิประเทศและภูมิวัฒนธรรมจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะสมัยเหล็กเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ เช่น สมัยทวารวดี ลพบุรี อยุธยา และกรุงเทพฯ ตามลำดับ ในขณะที่หลักฐานทางชาติพันธุ์วรรณนาได้ทำให้แลเห็นนิเวศวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในสมัยกรุงเทพฯ ที่สืบมาจนปัจจุบัน

ภาคกลาง

ลักษณะทางภูมิประเทศภาคกลางมีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบอยู่ตรงกลาง หล่อเลี้ยงด้วยลำน้ำมากมายหลายสายจากเหนือลงใต้ และจากตะวันตกไปตะวันออก บริเวณที่ราบใหญ่แบ่งได้เป็น ๒ ตอน ตอนบน คือ พื้นที่ตั้งแต่จังหวัดอุตรดิตถ์ สุโขทัย พิษณุโลก เพชรบูรณ์ กำแพงเพชร ตาก พิจิตร มาถึงนครสวรรค์ ซึ่งในการปกครองเรียกว่า ภาคเหนือตอนล่าง พื้นที่ราบลุ่มนี้อาจเรียกตามลุ่มน้ำได้ว่าเป็นที่ราบลุ่มปิง วัง ยม น่าน ตอนล่าง และลุ่มน้ำป่าสักตอนบน

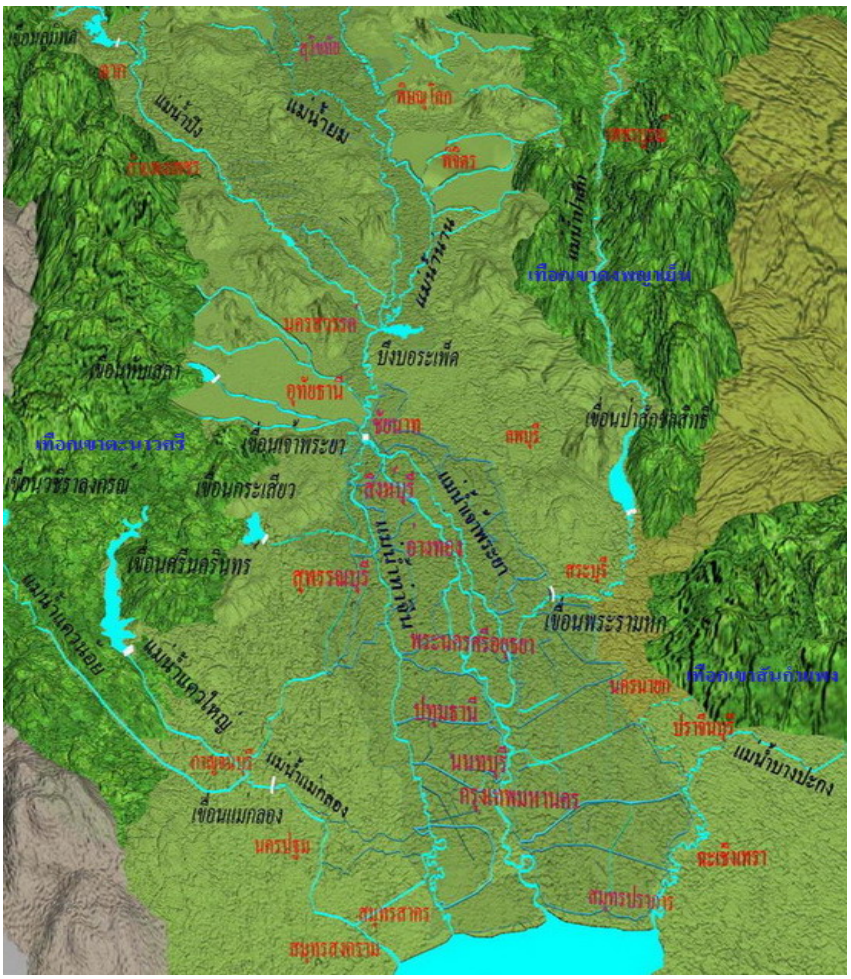

แผนที่แสดงลักษณะภูเขาและแม่น้ำสายสำคัญๆ ของที่ราบภาคกลาง ซึ่งจะไหลจากตอนเหนือลงใต้ และจากตะวันตกไปตะวันออก เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนบ้านเมืองตามที่ลาดเชิงเขาและที่ราบลุ่มน้ำเหล่านั้น โดยสามารถแบ่งที่ราบภาคกลางออกได้เป็น ๒ พื้นที่ คือ ภาคกลางตอนบน นับแต่จังหวัดนครสวรรค์ขึ้นไปถึงสุโขทัย อุตรดิตถ์ ที่อยู่ในที่ราบลุ่มปิง วัง ยม น่าน ตอนล่าง และลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ส่วนภาคกลางตอนล่าง กินพื้นที่ตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ อันเป็นจุดเริ่มต้นของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลลงใต้มาจรดอ่าวไทย สมทบกับลำน้ำที่ไหลจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตกและตะวันออกอีกหลายสาย เช่น แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำป่าสัก แม่น้ำลพบุรี แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำเพชรบุรี และแม่น้ำน้อย

ในขณะที่พื้นที่ภาคกลางตอนล่าง นับตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ลงมาจนถึงอ่าวไทย เพราะบริเวณนี้เป็นที่รวมของลำน้ำปิงและน่านเป็นลำน้ำเจ้าพระยา และมีลำน้ำจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตกและตะวันออกมาสมทบ ทำให้เกิดลำน้ำใหญ่ๆ หลายสาย เช่น ลำน้ำท่าจีน แม่กลอง ป่าสัก ลพบุรี แม่น้ำน้อย แม่น้ำเพชรบุรี แม่น้ำบางปะกง และแม่น้ำเจ้าพระยา นับเป็นบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนสามเหลี่ยม (Delta) อันเกิดจากทับถมของโคลนตะกอนที่ลำน้ำและแม่น้ำพัดมาจากที่สูง ทำให้เพิ่มพูนและงอกออกไปในอ่าวไทย ซึ่งอาจเรียกรวมๆ ว่า **ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา** (Chao Phaya delta) จากลักษณะภูมิประเทศอาจแบ่งที่ราบลุ่มเจ้าพระยานี้ออกเป็น ๒ ตอน คือ **ดินดอนเก่า** (Old delta) ที่อยู่ตอนบนตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ ชัยนาท ลงมาถึงอยุธยา และ **ดินดอนใหม่** (Young delta) จากอยุธยาลงมาถึงสมุทรสงคราม สมุทรสาคร กรุงเทพฯ ธนบุรี สมุทรปราการ และฉะเชิงเทรา โดยที่จังหวัดชลบุรี ปราจีนบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด นับเนื่องเป็นภาคตะวันออก

ภาคกลางตอนบน

ภูมิประเทศของภาคกลางตอนบนโดยรวมประกอบด้วยทิวเขา ๓ ด้าน คือ ด้านตะวันตก มีทิวเขาถนนธงชัย-ตะนาวศรีกั้นพื้นที่สูงในลุ่มน้ำสาละวิน ประเทศพม่า ออกจากลุ่มน้ำปิงในดินแดนประเทศไทย บริเวณหุบเขาในเทือกถนนธงชัย-ตะนาวศรีนี้ เป็นแหล่งกำเนิดลำน้ำ ๒ สาย คือ แม่จันทะและแม่กลอง ที่มารวมตัวกันเป็นแม่น้ำศรีสวัสดิ์หรือแควใหญ่ ซึ่งไหลลงพื้นที่ป่าเขาและที่ราบในเขตจังหวัดอุทัยธานีและกาญจนบุรี ขณะเดียวกันทางด้านตะวันออกของทิวเขาก็มีลำน้ำสายเล็ก ๆ ไหลลงจากดอยสูง ผ่านหุบเขาและที่ราบบนที่สูงลงมาสบกับลำน้ำปิงหลายสาย ตอนที่มาสบกับลำน้ำปิงนั้นมักเป็นที่ตั้งของชุมชนบ้านเมือง เพราะเป็นตำแหน่งที่คุมเส้นทางคมนาคมจากบ้านเมืองในลุ่มน้ำสาละวิน ข้ามเทือกเขามาสัมพันธ์กับบ้านเมืองในลุ่มน้ำปิง[*] ปัจจุบันที่ราบลุ่มน้ำปิงตั้งแต่เขตอำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ ลงมาจนถึงอำเภอบ้านตาก ได้กลายเป็นอ่างเก็บน้ำของเขื่อนภูมิพล ทำให้บรรดาบ้านเมืองและลำน้ำเก่าๆ จมอยู่ใต้น้ำหมด บรรดาบ้านเมืองเหล่านั้นได้แก่ **เมืองสร้อย** อันเป็นเมืองต่อแดนระหว่างสุโขทัยกับล้านนา และแหล่งศาสนสถานที่มีอายุในพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๑ รวมอยู่ด้วย เมืองสร้อยปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัย และตำแหน่งที่ตั้งของเมืองอยู่ในบริเวณเส้นทางข้ามเทือกเขาไปลุ่มน้ำสาละวิน ด้วยอำเภอบ้านตากเป็นที่ตั้งของเมืองตากเก่าที่อยู่ในแคว้นสุโขทัย มีมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙

[*] พัฒนาการของบ้านเมืองบริเวณลุ่มน้ำปิง

เมืองตากเป็นเมืองตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นชุมทางการคมนาคม เพราะนอกจากอยู่ริมฝั่งลำน้ำปิงที่มีเส้นทางข้ามเทือกเขาตะนาวศรีไปยังลุ่มน้ำสาละวิน ซึ่งมีเมืองฉอดเป็นเมืองสำคัญทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำปิงยังเป็นบริเวณที่มีลำน้ำวังไหลลงมาสบด้วย ลำน้ำวังไหลมาแต่เมืองลำปางผ่านเมืองเถินมายังเมืองตาก จึงนับเป็นเส้นทางคมนาคมไปยังเมืองลำปางในเขตแคว้นล้านนาได้

ต่ำจากเมืองตากเก่าในเขตอำเภอบ้านตากลงมา มีเมืองระแหงและเมืองเชียงทองซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิง อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำจากเทือกตะนาวศรีไหลมาออก เป็นเส้นทางข้ามเทือกเขาตะนาวศรีมายังบ้านเมืองในลุ่มน้ำปิงเส้นหนึ่ง

ต่ำจากเมืองระแหงและเชียงทองลงมาก็ถึงตำบลวังกะเจ้า อันเป็นเวิ้งน้ำใหญ่ มีน้ำวนที่ชาวบ้านเชื่อว่ามีจระเข้เจ้าอยู่ใต้ศาลเจ้าพ่อวังกะเจ้า น้ำวนเกิดจากการที่มีลำน้ำจากเทือกเขาตะนาวศรีไหลงลงมาสบกับลำน้ำปิง มีเมืองโบราณอยู่ริมฝั่งน้ำปิงที่ตำบลวังกะเจ้า คงเป็นเมืองที่มีชื่ออยู่ในจารึกสุโขทัยเมืองหนึ่ง หลักฐานทางโบราณคดี เช่น ชิ้นส่วนภาชนะดินเผาเคลือบที่มีทั้งของสุโขทัยและล้านนา แสดงให้เห็นชัดเจนว่าน่าจะเป็นชุมชนทางการค้าสังคโลกที่ส่งไปขายกับชุมชนบนเทือกเขาตะนาวศรีอย่างแน่นอน เพราะปัจจุบันพบแหล่งฝังศพและร่องรอยชุมชนของคนบนที่สูง ซึ่งจารึกสุโขทัยที่เมืองกำแพงเพชรเรียกว่า **พวกละว้า**

พวกละว้าที่อาศัยอยู่บนที่สูงแถบเทือกเขาตะนาวศรี น่าจะเป็นที่รู้จักของคนไทยมานมนาน จึงเขียนถ่ายทอดรูปลักษณ์ออกเป็นภาพประดับบนบานหน้าต่างวัดบางขุนเทียนนอก ธนบุรี

ตำแหน่งของเมืองโบราณริมแม่น้ำปิงที่ตำบลวังกะเจ้านี้ นับเป็นตำแหน่งชุมทางคมนาคมสำคัญ ซึ่งหากข้ามฝั่งแม่น้ำปิงไปฝั่งตะวันออก จะเดินทางต่อไปยังเมืองสุโขทัย เมืองบางพานได้ หรือหากเดินทางเลียบลำน้ำปิงฝั่งตะวันตกลงไปทางใต้ก็จะไปถึงเมืองนครชุม อันเป็นเมืองสำคัญของแคว้นสุโขทัยที่ตั้งอยู่ริมน้ำปิงฝั่งตะวันตก ตรงปากคลองสวนหมาก อันเป็นลำน้ำที่ไหลลงมาจากเทือกเขาตะนาวศรี มีเส้นทางคมนาคมข้ามเทือกเขาผ่านชุมชนบ้านเมืองของพวกละว้าบนที่

สูงมายังเมืองนครชุม และฝั่งตรงข้ามกับเมืองนครชุมก็คือ เมืองกำแพงเพชรหรือชากังราว ที่เป็นเมืองคนละฟากฝั่งน้ำกับเมืองนครชุม

เมืองกำแพงเพชรแม้ว่าจะพัฒนาขึ้นทีหลังเมืองนครชุม แต่กลายมาเป็นเมืองสำคัญของสุโขทัยและอยุธยาราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ลงมา ต่ำจากเมืองนครชุม-กำแพงเพชรลงมาตามลำน้ำปิงประมาณ ๑๔ กิโลเมตร มีเมืองสองฝั่งลำน้ำปิงเช่นเดียวกัน คือ เมืองไตรตรึงส์บนฝั่งตะวันตกและเมืองเทพนครบนฝั่งตะวันออก และเรื่อยลงไปทางใต้ของฝั่งตะวันออกจากเมืองเทพนคร ก็เป็นเมืองคณฑีหรือบ้านโคน ที่ตำบลคณฑี นับเนื่องเป็นเมืองริมฝั่งแม่น้ำปิงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ การขุดค้นทางโบราณคดีในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาพบว่า ในบริเวณเมืองไตรตรึงส์มีร่องรอยของคนอยู่อาศัยมาแต่สมัยทวารวดี คือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ และต่อมามีผู้พบโบราณวัตถุสมัยทวารวดีและก่อนประวัติศาสตร์ (สมัยเหล็ก) ใกล้แม่น้ำปิงในเขตจังหวัดตาก อันแสดงให้เห็นว่าทั้งสมัยเหล็กและสมัยทวารวดีนั้น มีการขยายตัวและกระจายตัวของผู้คนและบ้านเมืองไปตามเส้นทางคมนาคมริมแม่น้ำมูลจนถึงเขตจังหวัดตาก แล้วเดินทางหักไปทางตะวันออกข้ามเขามายังกลุ่มเขาในเขตอำเภอบ้านด่านลานหอยและอำเภอเมืองสุโขทัย กลุ่มเขาดังกล่าวนี้เป็นต้นน้ำของลำห้วยและลำน้ำแม่ลำพันที่ไหลผ่านที่ลาดและที่ราบเมืองสุโขทัย และไหลลงสู่แม่น้ำยมในเขตอำเภอเมืองสุโขทัยปัจจุบัน

กลุ่มเขาที่เรียงรายตั้งแต่ฝั่งน้ำปิงตะวันออกจากบริเวณตำบลวังกะเจ้านี้ คือ แนวเขาที่แบ่งลุ่มน้ำปิงออกจากลุ่มน้ำยม เป็นกลุ่มเขาที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุ โดยเฉพาะเหล็กและของป่านานาชนิด เป็นสิ่งที่ดึงดูดความสนใจของคนในสมัยเหล็กที่สืบมาจนถึงสมัยทวารวดีให้เข้ามาแสวงหาทรัพยากรเพื่อการแลกเปลี่ยนเป็นสินค้า จึงเป็นเหตุให้เกิดเส้นทางคมนาคมริมฝั่งตะวันออกของลำน้ำปิงตั้งแต่นครสวรรค์ขึ้นมาเป็นระยะๆ ไป เพราะปรากฏแหล่งชุมชนโบราณสมัยเหล็กที่บริเวณเขากะล่อนและเมืองโบราณสมัยทวารวดี-ลพบุรี คือ เมืองดงแม่นางเมือง ในเขตอำเภอบรรพตพิสัย และชุมชนบนเส้นทาง อย่างเช่น เมืองไตรตรึงส์ จังหวัดกำแพงเพชร และบ้านวังประจบ ในเขตจังหวัดตาก เส้นทางริมฝั่งน้ำปิงในเขตจังหวัดตากนี้หักเหมาทางตะวันออกเข้าหากลุ่มเขาในเขตอำเภอด่านลานหอย อำเภอทุ่งเสลี่ยม และกลุ่มเขาหลวง ที่เป็นประธานของภูมิทัศน์ของเมืองสุโขทัย ดูเหมือนบริเวณสำคัญที่เป็นแหล่งทรัพยากรแร่เหล็กที่สำคัญก็คือ บริเวณเขาและที่สูงในเขตตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย ที่เป็นต้นน้ำของลำน้ำแม่ลำพัน เป็นแหล่งที่มีทั้งเหมืองแร่เหล็ก แหล่งถลุงเหล็ก และทำเครื่องมือเหล็ก ที่มีอายุตั้งแต่สมัยเหล็กราว ๒,๐๐๐ ปีลงมาจนถึงสมัยทวารวดี ลพบุรี และสุโขทัย เพราะพบหลักฐาน เช่น ตะกรันเหล็กที่ถลุงแล้ว เครื่องมือเหล็กนานาชนิด พร้อมทั้งบรรดาลูกปัดแก้วและหินสี รวมทั้งลูกปัดขนาดเล็กที่ทำด้วยดินเผาที่เป็นทั้งเครื่องประดับและเงินที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้าและสิ่งของ แต่ที่สำคัญก็คือ

พบเหรียญเงินตราดวงอาทิตย์และศรีวัสสะ มีเหรียญทองคำและแผ่นทองคำที่มีลายดุนเป็นหน้าลิง ซึ่งไม่เคยพบในที่อื่นมาก่อน

โครงกระดูกและโบราณวัตถุที่ขุดพบ ณ วัดชมชื่น บอกถึงการมีชุมชนในเขตเมืองเชลียงมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๙ แล้ว รวมทั้งยังพบเครื่องประดับทองคำและแผ่นทองลายดุนรูปลิง ที่บ่งบอกถึงการปะทะสังสรรค์กับกลุ่มชนจากภายนอก

หลักฐานเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นว่ามีชุมชนก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดีในลุ่มน้ำยมมาช้านานแล้ว ที่ส่งผลให้เกิดเส้นทางคมนาคมจากลุ่มน้ำปิงมายังลุ่มน้ำยมและต่อไปยังลุ่มน้ำน่านทางตะวันออก แหล่งชุมชนโบราณที่พบที่ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอยนี้ เมื่อนำมาเชื่อมโยงเข้ากับแหล่งโบราณคดีที่พบตามริมเขาแบ่งลุ่มน้ำปิงออกจากลุ่มน้ำยมแล้ว ก็แลเห็นได้ว่ากลุ่มเขาที่ติดต่อกันจากบริเวณตำบลวังกะเจ้ามายังอำเภอคีรีมาศ อำเภอเมืองเก่าสุโขทัย อำเภอบ้านด่านลานหอย อำเภอทุ่งเสลี่ยม ซึ่งต่อเนื่องไปยังอำเภอศรีสัชนาลัยนั้น มีความหมายทางภูมิวัฒนธรรมของผู้คนแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมาจนถึงสมัยสุโขทัยทีเดียว

เมืองสุโขทัยพัฒนาขึ้นบนที่ลาดเชิงเขาเทือกนี้ คือ **เขาหลวง** ที่มียอดสูงเหนือเขาลูกอื่นๆ ซึ่งในศิลาจารึกเชื่อว่าเป็นที่สถิตของพระขพุงผี ผู้มีอำนาจสูงสุดทางจักรวาลของคนสุโขทัย หลายแห่งในเทือกเขาลูกนี้เป็นที่มีผู้คนล่วงล้ำเข้าไปแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติของป่า เช่น บริเวณเวิ้งเขาที่เรียก **โซกพระแม่ย่า** ก็มีแผ่นศิลาสลักเป็นรูปเทพสตรีประดิษฐานไว้ ณ บริเวณเพิงผา อันเป็นแหล่งทำพิธีกรรมตามฤดูกาลที่กำหนด เวิ้งเขาอีกแห่งหนึ่งที่เรียกว่า **ปู่จา** ก็มีการสร้างปราสาทแบบขอมขึ้นเป็นศาสนสถานของชุมชน มีร่องรอยของสระน้ำขนาดใหญ่อยู่ใกล้ๆ อันแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เคยมีชุมชนอยู่ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ทีเดียว

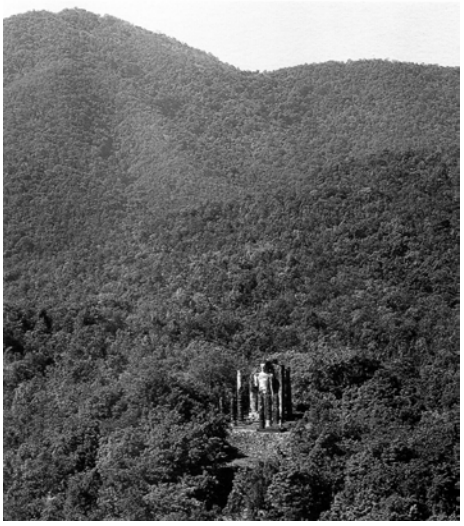

พระอัฏฐารสที่วัดตะพานหิน ซึ่งตั้งอยู่บนที่ลาดตีนเขาหลวง อันเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ที่ประทับของพระขพุงผี วัดตะพานหินนี้จัดเป็นเขตอรัญญิกของพระสงฆ์ฝ่ายคันถธุระ

แต่สถานที่สำคัญอันเป็นร่องรอยของความเจริญ เห็นจะได้แก่บริเวณเขาตะพานหินและเขาพระบาทน้อย จัดอยู่ทางด้านตะวันตกของเมืองสุโขทัย เป็นบริเวณที่มีการสร้างวัดเขาพระบาทน้อยขึ้นในสมัยสุโขทัยตอนปลาย และวัดตะพานหิน อันมีพระอัฏฐารส (พระยืน) สูงใหญ่ แลเห็นแต่ไกล ซึ่งสร้างขึ้นแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหง เพราะมีการกล่าวถึงในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ และภายในบริเวณวัดนี้ก็เคยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศิลายืนสมัยทวารวดีที่มีความสูงใหญ่องค์หนึ่ง รวมทั้งพระพุทธรูปสมัยทวารวดีขนาดรองลงมาอีกหลายองค์ ปัจจุบันทางราชการได้นำมาเก็บไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ บริเวณวัดเขาตะพานหินคงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของผู้คนในสมัยทวารวดีที่ผ่านไปมา และสร้างหลักแหล่งชุมชนอยู่บริเวณที่ลาดตีนเขาที่ไม่ห่างไกลจากลุ่มน้ำแม่ลำพัน ความสำคัญของบริเวณนี้ในเรื่องสภาพแวดล้อมธรรมชาติก็คือ ตรงเว้งเขาระหว่างเขาพระบาทน้อยและเขาตะพานหินนั้น เป็นบริเวณที่มีน้ำจากซอกเขาไหลลงมาออก ได้ถูกใช้ให้เป็นแหล่งที่มาของน้ำกินน้ำใช้ในเมืองสุโขทัย ด้วยการสร้างทำนบบีบน้ำรับน้ำเข้าสู่ตระพังช้างเผือกเพื่อเป็นตระพักน้ำก่อนปล่อยลงตามท่อน้ำ (คันดินที่มีร่องน้ำอยู่บ้าง) ที่มีวัดใหญ่น้อยเรียงรายเป็นระยะไปจนถึงคูเมืองสุโขทัย และผันน้ำผ่านประตูวังอันเป็นประตูเมืองด้านตะวันตกเข้าไปใช้ตามตระพังโพยสีในเมือง

สรุปโดยย่อก็คือ **บริเวณเขาพระบาทน้อยกับเขาตะพานหินนั้นคือแหล่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณต้นน้ำ ที่น่าจะเป็นที่สถิตของผีต้นน้ำหรืออำนาจเหนือธรรมชาติที่มีมาก่อน ครั้นถึงสมัยทวารวดีจึงได้มีการยกฐานะความสำคัญให้เป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธศาสนาไป** สิ่งที่น่าสังเกตเป็นอย่างยิ่งก็คือ ทางเดินขึ้นเขาที่สร้างจากการนำแผ่นหินมาวางเป็นทางเดินแคบๆ ที่เรียกว่า ตะพานหิน นั้น น่าจะเป็นของที่มีมาแล้วแต่สมัยทวารวดี จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ที่พูดถึงสุโขทัยสมัยพ่อขุนรามคำแหงเลือกบริเวณนี้เป็นอรัญญิก คือ เป็นวัดป่าที่มีพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระปฏิบัติธรรมอยู่ ซึ่งมีหลักฐานยืนยันจากร่องรอยของกุฏิเล็กๆ ที่สร้างด้วยแผ่นหินสำหรับพระภิกษุสงฆ์นั่งปฏิบัติกระจายอยู่ทั่วไปตามวัดต่างๆ ทั่วบริเวณเชิงเขาและไหล่เขา

กุฏิเล็กๆ สำหรับวิปัสสนาของสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี ที่กระจายตัวอยู่ตามวัดต่างๆ ทั่วบริเวณไหล่เขาและเชิงเขาหลวง

จากการสำรวจและศึกษาเชื่อมโยงแหล่งโบราณสถานกับสภาพแวดล้อมทางภูมิวัฒนธรรม ทำให้เข้าใจได้ว่าการเกิดเมืองสุโขทัยมีที่มาจากบรรดาชุมชนใหญ่น้อยซึ่งอยู่เชิงเขาหลวงด้านตะวันตกของเมืองสุโขทัย อาจจะกล่าวได้ว่าตั้งแต่เขาพระบาทใหญ่ เขากิ่วอ้ายม้า มายังเขาพระบาทน้อย เขาตะพานหิน และที่วกขึ้นไปทางเหนือเข้าหาลำน้ำแม่ลำพัน จนถึงบริเวณต้นน้ำในเขตอำเภอบ้านด่านลานหอย อันเป็นแหล่งอุตสาหกรรมขุดแร่ ถลุงแร่เหล็ก และทำเครื่องมือเหล็ก ชุมชนเหล่านี้มีผลต่อการขยายตัวของชุมชนในสมัยลพบุรี คือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ลงมา เพราะมีการสร้างศาสนสถานในคติฮินดู-พุทธมหายานขึ้นหลายแห่งกระจายกันอยู่ตีนเขาหลวง เช่น ปราสาทตาผาแดง ปราสาทปู่จา ปราสาทวัดศรีสวาย และปราสาทวัดพระพายหลวง โดยมีตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนเมืองอยู่ที่ปราสาทวัดพระพายหลวง อันมีลักษณะเป็น **ปุระ** คือ ศาสนสถานที่มีสระน้ำล้อมรอบอยู่กลางบริเวณพื้นที่สี่เหลี่ยมที่มีอ่างน้ำ (Tank moat) ล้อมรอบ อีกทั้งมีร่องรอยการจัดการน้ำเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชนอย่างมีระบบและชัดเจน ปุระเหล่านี้อยู่ใกล้กับริมน้ำแม่ลำพัน และสัมพันธ์กับพื้นที่ลุ่มต่ำที่เหมาะกับการเพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนหมู่บ้าน ปราสาทวัดพระพายหลวงสร้างขึ้นในคติพุทธมหายานที่ได้รับอิทธิพลของขอมเมืองพระนคร สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โดยมีการก่อสร้างเพิ่มเติมและเปลี่ยนแปลงให้เป็นพระอารามหรือวัดในพระพุทธศาสนาเถรวาทในช่วงเวลาแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา อาจกล่าวได้ว่าบริเวณนี้คือ **เมืองสุโขทัยเก่า** ก่อนที่จะมีการขยายตัวลงมาทางใต้ให้เป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบสามชั้นแต่สมัยราชวงศ์พระร่วงลงมา

เมืองสุโขทัยและชุมชนต่างๆ ร่วมสมัยล้วนเกิดขึ้นทางด้านตะวันออกของกลุ่มเขาหลวง เพราะต้องสัมพันธ์กับลำห้วยและลำน้ำที่ไหลลงจากเขาและที่สูงลงสู่พื้นที่ลาดตีนเขาและที่ราบลุ่มที่เป็นทุ่งกว้าง เมืองสุโขทัยตั้งอยู่ใกล้กับริมลำน้ำแม่ลำพันทางฝั่งใต้ แต่ทางฝั่งเหนือของลำแม่ลำพันไปตามแนวเขาก็มีชุมชนอีกมากมายที่เกิดขึ้นใกล้กับลำน้ำที่ไหลจากเขาลงสู่ที่ราบ เช่น

บริเวณเขาในเขตต่อแดนระหว่างอำเภอบ้านด่านลานหอยกับอำเภอทุ่งเสลี่ยม มี**ถ้ำเจ้าราม** อันเป็นถ้ำศักดิ์สิทธิ์อยู่ ณ บริเวณต้นลำน้ำที่ไหลลงสู่ที่ราบ อันเป็นที่ตั้งของชุมชนแต่สมัยสุโขทัย จนถึงปัจจุบัน ถ้ำเจ้ารามเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรกในคติมหายานสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านได้ย้ายไปเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ของอำเภอทุ่งเสลี่ยมในนามของ **หลวงพ่อนาค** ถ้ำเจ้ารามนี้มีปรากฏในจารึกสุโขทัยว่าเคยเป็นที่ตั้งของศิลาจารึกที่มีมาแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหง ตามแนวเขาจากถ้ำเจ้ารามไปทางเหนือ มีลำน้ำใหญ่เรียกว่า ลำน้ำฝากระดาน มีต้นน้ำมาจากเขาที่อยู่เลยไปทางตะวันตกจนถึงเขตอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง ตามลำน้ำสายนี้ไปทางตะวันตก เป็นเส้นทางคมนาคมโบราณที่เชื่อมบ้านเมืองในเขตลุ่มน้ำวังกับลุ่มน้ำยม ลำน้ำฝากระดานเป็นที่รวมลำน้ำและลำห้วยหลายสายที่ไหลลงจากเขาที่ยาวเป็นระยะไปจนถึงเขตอำเภอศรีสัชนาลัย ลำน้ำนี้ไหลผ่านเมืองโบราณสำคัญเมืองหนึ่งที่อยู่ระหว่างเมืองสุโขทัยกับเมืองศรีสัชนาลัย คือ **เมืองบางฉลัง** ในศิลาจารึกหรือ**เมืองบางขลัง**ที่เรียกกันในปัจจุบัน ลำน้ำฝากระดานไหลผ่านเมืองบางขลังมาสบกับแม่น้ำยมในเขตอำเภอศรีสำโรง จังหวัดสุโขทัย ทางฝั่งเหนือของลำน้ำฝากระดานมีเขาลูกโดดและแนวเขาไปทางเหนือจนถึงเมืองศรีสัชนาลัย พบร่องรอยของชุมชนโบราณทั้งเก่าใหม่แต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบันเป็นระยะ ๆ ไป ซึ่งล้วนอาศัยน้ำจากบรรดาลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงมาจากเขาและที่สูงทางด้านตะวันตกแทบทั้งสิ้น แนวเขาเหล่านี้วกเข้ามายังเมืองศรีสัชนาลัยผ่ากลางเมืองข้ามลำน้ำยมไปทางใต้ เป็นเหตุให้เมืองศรีสัชนาลัยเป็นเมืองที่มีเขาโอบเมืองและเมืองโอบเขา ซึ่งเมื่อประมวลภาพการต่อเนื่องของกลุ่มเขาที่เป็นแนวมาจากริมฝั่งแม่น้ำปิงในเขตตำบลวังกะเจ้า จังหวัดตาก อำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร อำเภอคีรีมาศ อำเภอบ้านด่านลานหอย อำเภอทุ่งเสลี่ยม จนถึงอำเภอศรีสัชนาลัยแล้ว ก็จะแลเห็นลักษณะภูมิวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดบ้านเมืองและชุมชนที่อาศัยน้ำไหลลงจากเขาทางด้านตะวันออกลงสู่ที่ลาดและที่ราบลุ่มมาสบกับแม่น้ำยม

(ซ้าย) เขาหินปูนอันเป็นที่ตั้งถ้ำเจ้าราม ซึ่งเคยประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรกสมัยลพบุรี (ขวา) ก่อนจะถูกย้ายไปยังวัดทุ่งเสลี่ยม ที่ชาวเมืองนี้นับถือเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง ในนาม “หลวงพ่อนาค”

เหตุที่มีชุมชนบ้านเมืองเกิดขึ้นทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำยม ซึ่งสัมพันธ์กับลำน้ำและลำห้วยที่ไหลลงจากเขาและแนวเขาที่คั่นกลางระหว่างลุ่มน้ำยมกับลำน้ำปิง ตั้งแต่เขตจังหวัดกำแพงเพชรมายังสุโขทัยและศรีสัชนาลัยดังกล่าว ได้เป็นผลให้เกิดคันดินชลประทานเพื่อการเกษตร โดยเฉพาะปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงชุมชนและการแลกเปลี่ยนที่คนในสมัยปัจจุบันเรียกว่า **ถนนพระร่วง** ซึ่งเชื่อมระหว่างกำแพงเพชร สุโขทัย และศรีสัชนาลัยขึ้น ความเข้าใจที่ว่าเป็นถนนโบราณนี้ได้รับการตอกย้ำให้เป็นจริง เมื่อมีการสำรวจและกำหนดให้เป็นเส้นทางพระราชดำเนินประพาสเมืองกำแพงเพชร สุโขทัย และศรีสัชนาลัยในสมัยรัชกาลที่ ๖ จนเกิดพระราชนิพนธ์เรื่อง *เที่ยวเมืองพระร่วง* ขึ้น มิหนำซ้ำยังเกิดความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องถนนโบราณในที่อื่น ๆ ตามมาอีกด้วย เช่น เรื่องถนนโบราณจากเมืองพระนคร ประเทศกัมพูชา เข้ามายังดินแดนบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางของประเทศไทย เป็นต้น

ภูมิสถานของเมืองศรีสัชนาลัยที่เป็นลักษณะเมืองโอบเขา (พนมเพลิง, สุวรรณคีรี) เขา (พระศรี) โอบเมือง โดยมีแม่น้ำยมไหลจากเหนือลงใต้ผ่าน แก่งหลวง จากนั้นโค้งหักศอกแล้วไหลยาวต่อเนื่องไปเมืองเชลียงหรือศรีสัชนาลัย จึงใช้แม่น้ำยมเป็นคูเมืองตอนเหนือ

จากการศึกษาและสำรวจเก็บข้อมูลตามโครงการศึกษาภูมิวัฒนธรรมในที่นี้ มีความคิดเห็นอย่างเชื่อมั่นว่า **สิ่งที่เรียกว่าถนนโบราณนั้น แท้จริงคือแนวคันดินเพื่อการชลประทานโบราณนั่นเอง** ซึ่งชาวบ้านทั่วๆ ไปอาจเรียกว่า **ทำนบ** ที่มีหน้าที่ชะลอน้ำ กระจายน้ำ แบ่งน้ำ และเบนน้ำเป็นสำคัญ ซึ่งมีหน้าที่อย่างหลากหลายตามลักษณะภูมิประเทศ แต่จากศิลาจารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ที่พบที่เมืองกำแพงเพชร เรียกถนนหรือทำนบนี้ว่า **ท่อปู่พญาร่วง** เป็นท่อน้ำที่ระบายน้ำจากแม่น้ำปิงอันอยู่บนพื้นที่สูงลงไปยังพื้นที่ลุ่มต่ำในเขตเมืองบางพานอำเภอพรานกระต่าย ซึ่งแน่นอนว่าเพื่อการเพาะปลูก เมื่อได้เห็นร่องรอยที่มีอยู่พบว่าเป็นแนวคันดินสูงราว ๒ เมตรจากผิวดิน เป็นการสร้างขึ้นจากการขุดร่องน้ำทางด้านตะวันตกของคันดินมาพูนขึ้น เพื่อรับน้ำทั้งที่มาจาก (๑) ร่องน้ำ ลำห้วย (๒) ที่แผ่เป็นแผ่น (Sheet) มาตามพื้นที่ดอนเพื่อการชะลอน้ำและกระจายน้ำไม่ให้ไหลลงพื้นที่ต่ำทางด้านตะวันออกอย่างรวดเร็ว

ลักษณะคันดินและร่องน้ำดังกล่าวนี้หาได้เป็นแนวเดียวกันโดยตลอด หากแบ่งเป็นตอน ๆ ที่อาจติดกันและเหลื่อมกันได้ ซึ่งดูแล้วไม่ใช่เป็นถนน การเหลื่อมกันของคันดินมักแลเห็นได้จาก

บริเวณที่มีลำน้ำไหลผ่านจากตะวันตกมาตะวันออก โดยที่แนวดินจากฝั่งลำน้ำด้านใต้เหลื่อมและห่างจากแนวคันดินทางฝั่งเหนือ เป็นต้น แนวคันดินตามแนวเหนือ-ใต้นี้อาจมีช่องว่างเพื่อให้น้ำไหลผ่าน ทำให้เกิดการสร้างสะพานเพื่อให้คนและสัตว์ได้ข้าม เพราะคันดินอาจเป็นได้ทั้งทางเดินที่คนและสัตว์ได้ใช้เหมือนกันกับถนน แต่เป็นถนนสั้นๆ ที่มุ่งเข้าหาชุมชนเป็นสำคัญ หาใช่เป็นถนนระยะไกลๆ ไม่

จากการศึกษาและเปรียบเทียบคันดินโบราณที่หลากหลายพบว่า สิ่งที่เรียกว่าท่อปู่พระยาร่วงนั้นก็คือท่อน้ำ ที่หมายถึงมีร่องขนานไปกับแนวคันดิน ซึ่งแตกต่างไปจากคำว่าท่อน้ำที่เป็นท่ออย่างในปัจจุบัน ท่อน้ำไม่ใช่คลอง เพราะคลองมีร่องน้ำขนาดใหญ่กว่าที่อาจใช้เดินเรือได้ อีกทั้งคลองอาจมีพื้นดินริมสองฝั่ง แต่ท่อน้ำมีพูนดินเพียงฝั่งเดียวและก็น่าจะแตกต่างไปจากคันดินที่เรียกว่า ทำนบและเขื่อน เพราะทั้งทำนบและเขื่อนมีลักษณะเน้นการดักน้ำและกักน้ำเป็นสำคัญ ทั้งท่อน้ำและทำนบที่อาจกล่าวได้ว่ามีอายุเก่าแก่กว่าท่อปู่พระยาร่วงนั้น พบเห็นได้ที่เมืองสุโขทัยและบริเวณโดยรอบ จนอาจกล่าวได้ว่า**ผังเมืองสุโขทัยที่สลับซับซ้อนทั้งหมดนั้น เป็นเรื่องจัดการน้ำอย่างชัดเจน**

ความเป็นเมืองสุโขทัยที่มีกำแพงและคูน้ำล้อมสามชั้นที่ในศิลาจารึกเรียกว่า **ตรีบูร** นั้น กำแพงและคูน้ำที่ทำหน้าที่เป็นกำแพงเมืองและคูเมืองแท้จริงมีเพียงชั้นเดียวและคูเดียวเท่านั้น คือ กำแพงชั้นในและคูที่อยู่ด้านนอกกำแพง ส่วนคูน้ำอีกสองชั้นนั้นเป็นเรื่องการกักน้ำและผันน้ำทั้งสิ้น แต่แนวคันดินที่เป็นกำแพงทั้งสามชั้นก็มิใช่ท่อน้ำ มีลักษณะเป็นทำนบและเขื่อนมากกว่า ส่วนท่อน้ำแลเห็นได้จากแนวคันดินและร่องน้ำที่นำน้ำจากตระพังพักน้ำที่เรียก ตระพังช้างเผือก ผ่านวัดมังกร วัดป่ามะม่วง มายังประตูอ้อ เป็นประตูเมืองด้านตะวันตก เมื่อน้ำถูกผันผ่านกำแพงเข้ามายังคูชั้นในหล่อกำแพงเมือง ก็มีท่อน้ำที่เป็นคันดินและร่องน้ำนำไปเข้าบรรดาคูน้ำล้อมรอบวัดและตระพังโพยสี อันเป็นตระพังขนาดใหญ่ เช่น ตระพังเงิน ตระพังทอง ตระพังวัดสระศรี (ที่มักจะเป็นที่ลอยกระทงของการท่องเที่ยวในปัจจุบัน) แต่ท่อน้ำก็หาได้เป็นทั้งหมดของระบบการจัดการน้ำของเมืองสุโขทัยไม่ เพราะสภาพแวดล้อมและที่ตั้งของเมืองยังต้องเกี่ยวข้องกับการไหลบ่าของน้ำลงมาจากที่สูง จากโซกและซอกเขาอย่างรวดเร็ว จำเป็นต้องมีการสร้างทั้งทำนบและเขื่อนเพื่อการเบนน้ำและชะลอน้ำด้วย ดังเช่นบริเวณเวิ้งเขาระหว่างเขาพระบาทใหญ่กับเขากิ่วอ้ายม้าที่อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสุโขทัย ซึ่งปัจจุบันการชลประทานได้สร้างเป็นเขื่อนเก็บน้ำในนามของ “เขื่อนพระร่วง”

สุโขทัยตั้งบนพื้นที่ลาดของเขาหลวง โดยมีชุมชนแรกเริ่มที่วัดพระพายหลวง ก่อนขยายลงมาทางใต้ตรงบริเวณที่ปัจจุบันเรียกว่า เมืองเก่า

การตีความศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ครั้งรัชกาลที่ ๔ เชื่อว่าบริเวณที่เรียก **สรีดภงส์** ซึ่งแปลว่า เขื่อน แต่เดิมก่อนการสร้างเขื่อนโดยการชลประทานมีแต่เพียงคันดินหรือทำนบที่สูงกว่าผิวดินประมาณ ๒ เมตร ขวางกั้นระหว่างเวิ้งเพื่อบีบให้น้ำที่มาจากโซกเขาภายในเวิ้งไปลงร่องน้ำอันเป็นลำห้วยธรรมชาติที่มีชื่อว่า **คลองเสาหอ** ลำน้ำนี้ไหลตรงไปยังมุมเมืองสุโขทัยทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ เข้าสู่คูเมืองทางด้านใต้แล้วผ่านไปออกมุมเมืองทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ไปลงคลองยาง อันเป็นคลองขุดเพื่อการระบายน้ำที่มีระยะราว ๑๑-๑๒ กิโลเมตร เพื่อไปออกแม่น้ำยม นอกจากคลองเสาหอที่ช่วยในการระบายน้ำจากโซกเขา เพื่อไม่ให้เข้าท่วมบรรดาชุมชนและศาสนสถานในบริเวณตะวันตกของเมืองสุโขทัยดังกล่าวแล้ว ก็ยังมีแนวทำนบใหญ่เป็นคันดินสูงราว ๒-๓ เมตร ตัดออกจากบริเวณไม่ห่างจากคูและกำแพงเมืองสุโขทัยด้านใต้ขนานไปกับบริเวณเชิงเขาหลวงเป็นระยะทางกว่า ๑๐ กิโลเมตร เข้าสู่บริเวณที่เรียกว่า **โว้งบ่อ** ก่อนถึงแหล่งที่มีปราสาทปู่จาอันเป็นศาสนสถานสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ แนวทำนบนี้หาใช่ท่อน้ำไม่ แต่เป็นแนวคันดินที่รับน้ำและกระจายน้ำที่ลงมาจากโซกและซอกเขาหลวงอย่างรวดเร็ว นับเป็นแนวทำนบชั้นในใกล้เขาก่อนที่จะปล่อยให้น้ำไหลลงพื้นราบไปยังบริเวณถนนพระร่วง หรือท่อน้ำจากบริเวณอำเภอคีรีมาศตัดไปยังเมืองสุโขทัย

สรีดภงส์หรือทำนบพระร่วง ที่ใช้ในการชลประทานเบี่ยงเบนหรือชะลอน้ำ

ผังเมืองสุโขทัยเกิดขึ้นจากโครงสร้างของการจัดการน้ำที่สลับซับซ้อน โดยใช้พื้นที่ลาดที่นำน้ำจากเขา โซกเขา และซอกเขาเข้ามาใช้ในการอุปโภคบริโภค ทำการเกษตร และการป้องกันน้ำท่วมท้นในเวลาน้ำหลาก พื้นที่ลาดดังกล่าวมีเขาเป็นแนวยาวจากใต้ตั้งแต่เขตตำบลวังกะเจ้า ผ่านอำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร ไปยังอำเภอบ้านด่านลานหอย อำเภอทุ่งเสลี่ยม จนถึงอำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย การเกิดขึ้นของชุมชนบ้านเมืองอันมีเมืองสุโขทัยเป็นบริเวณสำคัญนี้ เกิดขึ้นทางด้านตะวันออกของทิวเขานี้เท่านั้น เพราะเป็นเส้นทางที่ลำน้ำลำห้วยและน้ำที่ไหลลงจากเขาและที่สูงไหลผ่านแหล่งชุมชนและแหล่งเพาะปลูกเข้าสู่ที่ลุ่มต่ำและลำน้ำยม ภูมิประเทศดังกล่าวนับเป็นภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยโดยแท้ ดังมีชื่อของสถานที่และความสำคัญปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสุโขทัยหลายๆ หลัก

เมื่อพิจารณาวิเคราะห์จากลักษณะภูมิวัฒนธรรมและพัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองเท่าที่แลเห็นหลักฐานในขณะนี้ อาจสรุปได้ว่าบริเวณลุ่มน้ำยมมีพัฒนาการของชุมชนหมู่บ้านและเมืองเล็ก ๆ มาแต่สมัยเหล็กและสมัยทวารวดี เพราะบริเวณกลุ่มเขาและแนวเขาหลวงมีความอุดมสมบูรณ์มากด้วยแร่ธาตุและของป่า ทำให้มีคนเข้ามาตั้งหลักแหล่งและแสวงหาของป่า เกิดเส้นทางคมนาคมในแนวตะวันตก-ตะวันออกขึ้น ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เกิดชุมชนเมืองสำคัญ ๒ แห่ง คือ **เมืองเชลียง** ริมแม่น้ำยม ในเขตอำเภอศรีสัชนาลัย อันนับเป็นตอนบนสุดของที่ราบภาคกลางตอนบน กับ**เมืองสุโขทัย** ณ บริเวณวัดพระพายหลวงที่อยู่ใกล้กับลำน้ำแม่ลำพัน ความสัมพันธ์ของเมืองทั้งสองแห่งนี้ทำให้เกิดชุมชนบนที่ลาดจากเมืองศรีสัชนาลัยที่อยู่ทางเหนือผ่านลุ่มน้ำฝากระดานมายังลุ่มน้ำแม่ลำพัน ที่บริเวณลำน้ำฝากระดานเกิดเมืองบางขลังหรือ บางฉลังขึ้น เป็นบริเวณชุมทางของเส้นทางคมนาคมที่มาจากลุ่มน้ำวังในเขตเมืองเถิน จังหวัดลำปางก่อนที่จะแยกไปทางเมืองศรีสัชนาลัยหรือทางสุโขทัย ชุมชนหมู่บ้านแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาพัฒนาขึ้นตามเส้นทางคมนาคมนี้เป็นระยะไป ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตอนปลาย เมืองเชลียงขยายตัวไปเป็นเมืองศรีสัชนาลัย ในขณะที่เมืองสุโขทัยขยายตัวจากเมืองที่วัดพระพายหลวงมาเป็นเมืองสุโขทัยที่มีกำแพงสามชั้นโอบรอบอยู่ทางใต้ ทำให้เมืองสุโขทัยกลายเป็นเมืองสำคัญของเขตแคว้นครั้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ โดยเฉพาะในรัชกาลของสมเด็จพระ

พระสี่อิริยาบถทางด้านหลังองค์พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองเชลียง แม้องค์ปรางค์ประธานเป็นศิลปะสมัยอยุธยา แต่พบว่าตัววิหารด้านหน้าก่อสร้างทับโบราณสถานที่มีมาก่อน อีกทั้งซุ้มประตูทางเข้าที่เป็นรูปปั้นพระโพธิสัตว์สี่ทิศก็ได้รับอิทธิพลศิลปะขอมแบบบายน

มหาธรรมราชาลิไทเป็นต้นมา การขยายตัวของชุมชนจากลุ่มน้ำยมก็เข้าไปทางใต้สู่ลุ่มน้ำปิง มีการสร้างเมืองนครชุมขึ้นริมฝั่งแม่น้ำปิงฝั่งตะวันตก อันเป็นชุมทางของการคมนาคมจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาขึ้นมาทางใต้ กับการเดินทางที่มาจากทางเหนือ คือ ทั้งที่มาจากลุ่มน้ำสาละวินข้ามเทือกเขามาแต่พม่า กับที่มาจากหริภุญชัยและล้านนาตามลำน้ำปิง เพื่อเดินทางลัดมายังเมืองสุโขทัยและศรีสัชนาลัยในลุ่มน้ำยม

การเกิดของเมือง**นครชุม** มีความหมายในเรื่องตำแหน่งทางภูมิศาสตร์มาก เพราะเกิดขึ้น ณ บริเวณที่มีลำคลองสวนหมาก อันเป็นลำน้ำธรรมชาติไหลมาจากเทือกเขาตะนาวศรีทางตะวันตก เป็นเส้นทางที่คนจากที่สูงและคนที่ข้ามเทือกเขาจากลุ่มน้ำสาละวินมายังลุ่มน้ำปิงได้ แต่เมืองนครชุมก็หาจำกัดความสำคัญอยู่เพียงแต่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิงเท่านั้น หากยังกินคลุมมาทางฝั่งตะวันออกที่ต่อมาได้พัฒนาการขึ้นเป็นเมืองกำแพงเพชร บริเวณนี้นักประวัติศาสตร์โบราณคดีรุ่นก่อนๆ มีความเห็นว่าชื่อ **ชากังราว** เพราะอ้างถึงพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) เคยเสด็จยกกองทัพมาตีเมืองนี้ เพื่อที่จะทำสงครามกับแคว้นสุโขทัยตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทลงมา จารึกกรุงสุโขทัยสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทระบุว่า การคมนาคมเส้นหนึ่งจากเมืองฉอดในลุ่มน้ำสาละวินข้ามเทือกเขาผ่านเมืองต่างๆ มายังเมืองนครชุม ต่อจากนั้นก็ข้ามแม่น้ำปิงไปยังเมืองบางพานและเมืองตามเส้นทางไปยังเมืองสุโขทัย และถ้าเดินทางจากเมืองสุโขทัยขึ้นไปทางเหนือก็จะถึงเมืองศรีสัชนาลัย อันเป็นเมืองสำคัญอีกแห่งหนึ่งในลุ่มน้ำยม ข้อความในจารึกดังกล่าวนี้รับกับข้อความทางพงศาวดารอยุธยาที่ว่า ทางอยุธยาขึ้นมาตีชากังราวเพื่อทำสงครามกับสุโขทัย ทำให้ทั้งสุโขทัยและอยุธยาต่างมุ่งสู่กำแพงเพชรในจุดเดียวกัน คือ ทั้งฝ่ายต่อสู้ป้องกันกับฝ่ายที่มาตีบริเวณที่เรียกว่า ชากังราวหรือกำแพงเพชร จึงเป็นพื้นที่ทางยุทธศาสตร์อันเป็นพื้นที่ของการช่วงชิงระหว่างสุโขทัยกับอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และมีความสำคัญต่อมาในระยะหลัง เช่น พุทธศตวรรษที่ ๒๑ อันเป็นเวลาที่บริเวณนี้กลายเป็นเมืองกำแพงเพชรและเป็นเมืองที่ทางอยุธยาและล้านนามาช่วงชิงกันครอบครอง อันเนื่องจากการสงครามครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับสมเด็จพระเจ้าติโลกราช ครั้งสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท น่าจะเป็นสมัยที่มีการพัฒนาเส้นทางจากกำแพงเพชรไปยังบางพาน สุโขทัย และศรีสัชนาลัย ที่ถือได้ว่าเป็นเส้นทางถนนพระร่วงนั่นเอง แต่คงไม่มีสิ่งที่เรียกว่า ถนน เหมือนกับถนนที่ใช้รถยนต์วิ่งในปัจจุบัน หากเป็นเส้นทางเดินบกตามธรรมชาติเท่านั้น แต่สิ่งที่ไปกับเส้นทางนี้ก็คือ การสร้างท่อน้ำ (หรือคลองส่งน้ำขนาดเล็กที่เรือเดินไม่ได้) จึงเรียกว่า **ท่อปู่พระยาร่วง** ในจารึกสุโขทัยพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นการผันน้ำจากแม่น้ำปิงบนที่สูงลงสู่ที่ต่ำ อันเป็นที่ราบลุ่มของเมืองบางพาน ท่อปู่พญาร่วงจึงน่าจะสร้างขึ้นแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ อันเป็นสมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท พอพุทธศตวรรษที่ ๒๑ กำแพงเพชรเป็นเมืองของทางอยุธยาที่มีผู้ครองเมืองเป็นบุคคลสำคัญ ดังปรากฏนามใน

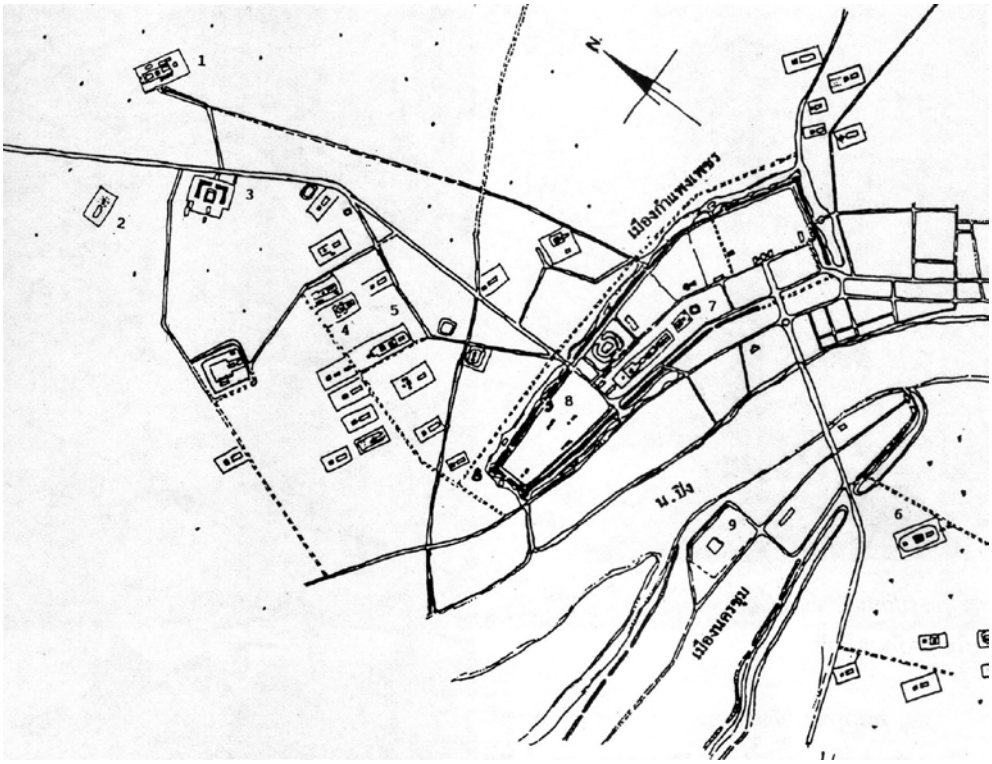

แผนที่แสดงตำแหน่งเมืองกำแพงเพชรและเมืองนครชุม ซึ่งอยู่คนละฝั่งน้ำปิง ทว่าเมืองนครชุมเดิมนั้นกินพื้นที่คลุมทั้งสองฝั่ง ก่อนจะพัฒนาเติบโตขึ้นเป็นเมืองกำแพงเพชร

จารึกบนฐานพระอิศวรของเมืองกำแพงเพชร ดังได้ขุดลอกและฟื้นฟูท่อปูพระยาร่วงขึ้นใหม่ และด้วยอำนาจของทางอยุธยาในการพัฒนาเมืองเหนือ (สุโขทัย) เพื่อรับศึกกับทางล้านนา จึงได้มีการขยายตัวของชุมชนให้มารวมอยู่ตามตำแหน่งต่างๆ ของเส้นทางการเดินทางจากกำแพงเพชรไปยังสุโขทัยและศรีสัชนาลัย การขยายตัวของชุมชนในระยะนี้แลเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดี โดยเฉพาะการสร้างโบสถ์ที่สามารถพิจารณาได้จากอายุของเสมานั้น ส่วนใหญ่อยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา ควบคู่ไปกับการสร้างชุมชนก็คือ การสร้างท่อน้ำเพื่อการใช้น้ำในการเกษตรของบ้านเมืองที่เกิดใหม่ ไปตามเส้นทางจากกำแพงเพชรไปสุโขทัยและศรีสัชนาลัยที่เรียกว่า **ถนนพระร่วง** นั่นเอง

เหตุที่การวิจัยในโครงการภูมิวัฒนธรรมนี้ไม่ยอมรับในเรื่องถนนพระร่วงอย่างที่ใครๆ เชื่อกัน พบว่าแนวคันดินที่เรียกว่าท่อน้ำนั้น พบในที่อื่นๆ อีกมากทั้งทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง อย่างเช่นในเขตเมืองไตรตรึงส์และบริเวณลุ่มน้ำน่านทางฝั่งตะวันออก ในพื้นที่ระหว่างจังหวัดพิจิตรกับพิษณุโลก ซึ่งจะกล่าวต่อไปอีกทีหนึ่ง ความเป็นท่อน้ำมีหน้าที่ความหมายที่ผิดแผกไปจากการเป็นถนนโดยสิ้นเชิง คือ **ถนนเป็นเรื่องของคันดินที่เชื่อมต่อระหว่างชุมชนที่เป็นเมืองต่อเมือง แต่ท่อน้ำหรือคันดินที่เรียกว่าทำนบนั้น มุ่งการชลประทานที่มีชุมชนท้องถิ่นทั้งเมืองและบ้านเป็นศูนย์กลาง** อีกทั้งเป็นสิ่งที่พัฒนาขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑

อันเป็นเวลาที่แคว้นสุโขทัยถูกรวมเข้ากับอาณาจักรอยุธยา ที่เติบโตขึ้นแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

เจดีย์พระบรมธาตุเมืองนครชุม ตามแบบศิลปะพม่า ที่ได้รับการบูรณะเปลี่ยนแปลงในสมัยรัตนโกสินทร์

เมืองนครชุม เมืองกำแพงเพชร และเมืองบางพาน นับเนื่องเป็นบ้านเมืองในลุ่มน้ำปิงที่สัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมไปยังเมืองสุโขทัย ท่อปู่พระยาร่วงคือท่อน้ำที่ส่งน้ำจากลำน้ำปิงไปเลี้ยงทุ่งนาที่เมืองบางพาน แต่บริเวณตามเส้นทางจากเมืองบางพานตัดข้ามทุ่งไปทางเหนือ เพื่อเข้าสู่ที่ลาดเชิงเขาหลวงที่จะไปยังเมืองสุโขทัย มีชุมชนบ้านเมืองตามระยะทางเกิดขึ้นแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา มีการทำท่อน้ำผ่านไปตามเส้นทางเป็นระยะเพื่อนำน้ำและชะลอน้ำจากที่ลาดเขาและภูเขามาเลี้ยงบ้านเมืองเป็นช่วงๆ ไป จึงทำให้ดูว่าเป็นถนนที่ติดต่อไปยังเมืองสุโขทัย จากการศึกษาสำรวจพบว่ามีร่องรอยของศาสนสถานที่เรียกว่า โบสถ์ อันมีเสมาปักล้อมเป็นสัญลักษณ์ของวัดอันเป็นศูนย์กลางของชุมชนหมู่บ้าน (Village) กระจายอยู่ทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกของท่อน้ำในเขตอำเภอคีรีมาศ จังหวัดสุโขทัย ชุมชนบริเวณนี้คือสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการเติบโตของชุมชนบ้านเมืองแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๓-๒๔ นับเป็นที่น่าสังเกตได้อย่างหนึ่งว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมานั้น เป็นเวลาที่เริ่มมีการทิ้งบริเวณที่ลาดเชิงเขาหลวงซึ่งเคยเป็นแหล่งบ้านเมืองเก่ามาแต่สมัยทวารวดีจนถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ มายังบริเวณที่ลุ่มต่ำใกล้กับลำน้ำยม ซึ่งมีความสำคัญเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำติดต่อกับบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำให้เกิดย่านของชุมชนบ้านและเมืองริมฝั่งแม่น้ำยมขึ้น เมืองสุโขทัยต้องโรยร้างไปเพราะตั้งอยู่ห่างจากเส้นทางคมนาคมตามลำน้ำยมถึง ๑๑-๑๒ กิโลเมตร แต่เมืองเชลียงหรือศรีสัชนาลัยที่อยู่เหนือเมืองสุโขทัยไม่ร้าง เพราะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคม

เมืองศรีสัชนาลัยมีกำเนิดมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยทวารวดี สมัยลพบุรี จนถึงสมัยสุโขทัยและอยุธยาตามลำดับ เพราะพบแหล่งชุมชนโบราณและโบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ตามสมัยดังกล่าวเป็นลำดับมา ในตอนปลายสมัยลพบุรีหรือสมัยต้นๆ ของสุโขทัยมีชื่อว่า เมืองเชลียง

เจดีย์วัดเขาสุวรรณคีรีที่มองเห็นโดดเด่นแต่ไกล

มีตำแหน่งความสำคัญอยู่ที่บริเวณวัดพระบรมธาตุเขลียง ครั้นถึงสมัยสุโขทัยมีการขยายเขตเมืองมาทางเหนือน้ำ โอบรอบเขาพนมเพลิงและสุวรรณคีรีไว้กลางเมือง มีกำแพงล้อมสามชั้นเช่นเดียวกับเมืองสุโขทัย เปลี่ยนชื่อมาเป็นศรีสัชนาลัย ตอนปลายสมัยสุโขทัยเกิดแหล่งอุตสาหกรรมทำเครื่องปั้นดินเผาขึ้นบริเวณเหนือน้ำนอกเมืองออกไป เมืองนี้จึงเป็นที่รู้จักกันในนามว่า เมืองสังคโลก คำว่า **สังคโลก** เป็นชื่อที่เพี้ยนมาจาก **ซ้องโกลก** อันเป็นชื่อของเครื่องปั้นดินเผาเคลือบที่มาจากคนจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง แต่ชื่อนี้ต่อมาก็เพี้ยนไปเป็นภาษาบาลี-สันสกฤต ตามการบันทึกของพวกปราชญ์ที่มาจากพระสงฆ์ เป็นเมือง**สวรรคโลก**ไป คนจึงเรียกเมืองนี้ว่าเมืองสวรรคโลกตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมาจนถึงสมัยกรุงเทพฯ เมืองสังคโลกหรือสวรรคโลกดำรงอยู่ได้สืบมาเพราะเป็นเมืองริมแม่น้ำยมที่การคมนาคมทางน้ำจากนครสวรรค์ขึ้นไปถึง แต่จะต่อไปไม่ได้เพราะติด**แก่งหลวง** ที่ขวางอยู่กลางแม่น้ำ ในขณะที่ทางเหนือน้ำขึ้นไปจนถึงเมืองแพร่ก็อาจมีเรือเล็กใหญ่ลงมาได้ แต่ข้ามแก่งหลวงไปไม่ได้ เลยทำให้เมืองศรีสัชนาลัยเป็นศูนย์กลางของการสัญจรไปมา **และแก่งหลวงก็กลายเป็นแก่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นศูนย์กลางสำคัญตำแหน่งหนึ่งในทางภูมิวัฒนธรรม เกิดตำนานนางนาคและพระร่วงจมหายไป ณ แก่งนี้**

ความสำคัญของแก่งในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของภูมิทัศน์ได้รับการกระทบกระเทือน เมื่อบริษัทบอมเบย์เบอร์ม่าอันเป็นบริษัทที่ทำสัมปทานป่าไม้สักทางภาคเหนือได้ระเบิดแก่ง เพื่อล่องซุงลงมาตามลำน้ำยังเมืองนครสวรรค์และกรุงเทพฯ แต่คนในท้องถิ่นยังมีความทรงจำที่ผ่านการเล่าขานตามตำนานต่อมา เพราะแก่งหลวงได้กลายเป็นแหล่งจับปลาที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของแม่น้ำยม ที่คนตามท้องถิ่นต่างๆ พากันมาจับปลาในฤดูน้ำลด

แก่งหลวงกลางแม่น้ำยมเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของภูมิทัศน์ขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งจับปลาที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดในช่วงฤดูน้ำลด

ตามที่กล่าวมาแล้วเป็นเรื่องของภูมิประเทศและภูมิวัฒนธรรมระหว่างแม่น้ำปิงกับแม่น้ำยม ต่อไปจะเป็นเรื่องของพื้นที่ระหว่างแม่น้ำยมกับแม่น้ำน่านที่อยู่ทางตะวันออก

พื้นที่ดังกล่าวนี้เป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง เพราะรับน้ำที่มาจากทางเหนือทางตะวันตกและตะวันออก มีลำห้วย ลำคลอง และลำน้ำธรรมชาติมากมายหลายสายกระจายกันอยู่ทั่วไป ซึ่งบางแห่งก็มีชุมชนตั้งอยู่ มักเป็นชุมชนหมู่บ้าน (Village) มากกว่าชุมชนใหญ่ ๆ ที่เป็นเมือง ชุมชนที่พบส่วนมากอยู่ตามลำน้ำยมที่ไหลจากเมืองสุโขทัยใหม่ (ตำบลธานี) อันเป็นที่ตั้งของจังหวัดสุโขทัยปัจจุบัน วกมาทางตะวันออกเฉียงใต้ยังอำเภอกงไกรลาศ แล้วไหลเข้าเขตจังหวัดพิษณุโลกไปทางจังหวัดพิจิตร ก่อนที่จะไหลลงไปทางใต้ในเขตจังหวัดนครสวรรค์ แต่ชุมชนที่เกิดขึ้นตามลำน้ำนี้ส่วนใหญ่เป็นชุมชนตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมาทั้งสิ้น ดังนั้นถ้าพิจารณาแหล่งชุมชนโบราณแต่สมัยสุโขทัยขึ้นไปจนถึงสมัยลพบุรีนั้น การตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองตามลำน้ำยมดูเหมือนจำกัดอยู่แต่เพียงระยะทางจากเมืองศรีสัชนาลัยมายังเมืองสุโขทัยเท่านั้น หาได้ต่อเนื่องไปตามลำน้ำจนถึงเมืองพิษณุโลกไม่ ลักษณะเช่นนี้แตกต่างไปจากพื้นที่ทางแม่น้ำน่านที่อยู่ไปทางตะวันออก ที่มีเมืองสำคัญสองเมืองซึ่งอยู่ในตำแหน่งคู่ขนานกับเมืองศรีสัชนาลัยและเมืองสุโขทัยในลุ่มน้ำยม คือ ทางแม่น้ำน่าน มี**เมืองทุ่งยั้ง**อยู่ตอนเหนือสุดของแม่น้ำ ที่การเดินเรือตามลำน้ำน่านจากนครสวรรค์ขึ้นไปถึงจะต่อไปทางเหนือไม่ได้ เพราะติดแก่งและพื้นที่เป็นภูเขาและที่สูง เมืองนี้นับเป็นเมืองใหญ่ต้นน้ำคู่กันกับเมืองศรีสัชนาลัย ในขณะที่ทางใต้นั้นมี**เมืองพิษณุโลก** คู่ขนานกับเมืองสุโขทัย พัฒนาการของเมืองทุ่งยั้งและเมืองพิษณุโลกดูมีอายุน้อยกว่าเมืองศรีสัชนาลัยและสุโขทัย เพราะพัฒนาขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่สมัยสุโขทัยลงมา ความต่างกันอยู่ที่เมืองในลุ่มน้ำน่านมีการเติบโตและขยายตัวได้ดีกว่าทางลุ่มน้ำยม เพราะแม่น้ำน่านเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำจากภาคกลางตอนล่างมาตอนบนได้ดีกว่า และเทียบเคียงได้เท่ากับทางแม่น้ำปิงที่อยู่ทางตะวันตกทีเดียว

ทั้งเมืองทุ่งยั้งและพิษณุโลกแม้จะพัฒนาขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาก็ตาม แต่เกิดขึ้นจากการขยายตัวของแหล่งชุมชนโบราณที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยทวารวดี และสมัยลพบุรี เช่นเดียวกับทางเมืองศรีสัชนาลัยและสุโขทัย เพราะพื้นที่ลาดลงจากเทือกเขาทางฝั่ง

ตะวันออกของแม่น้ำน่านนั้น มีทั้งที่ราบป่าเขาและแหล่งทรัพยากรแร่ธาตุและของป่าที่อุดมสมบูรณ์ ซึ่งคนตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเหล็กเข้ามาเกี่ยวข้อง เทือกเขาที่มีความสลับซับซ้อนและสูงใหญ่กั้นเขตลุ่มน้ำน่านออกจากลุ่มน้ำป่าสักในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ อีกทั้งมีลำน้ำลำห้วยหลายสายที่ไหลลงจากเทือกเขามาสบกับลำน้ำน่าน ตามลำน้ำและลำห้วยเหล่านี้มีที่ราบและที่ลุ่ม ที่มีผู้คนเข้าไปตั้งแหล่งชุมชนกันตามบริเวณที่เป็นเส้นทางคมนาคมจากลุ่มน้ำป่าสักมายังแม่น้ำน่าน ลำน้ำที่สำคัญได้แก่ ลำน้ำปาด ลำน้ำตรอน ลำน้ำแควน้อย ลำน้ำวังทอง และลำน้ำคลองตายม

ลำน้ำปาด เป็นลำน้ำที่อยู่ตอนเหนือสุด มีต้นน้ำมาจากเทือกเขาที่ต่อแดนประเทศลาวในลุ่มน้ำโขง ตามลำน้ำนี้เป็นเส้นทางคมนาคมทางบกข้ามเทือกเขาจากทางประเทศลาวมายังประเทศไทย ออกที่จังหวัดอุตรดิตถ์ในพื้นที่ซึ่งปัจจุบันเป็นเขื่อนสิริกิติ์ทำให้บ้านและเมืองที่มีมาแต่สมัยอยุธยาต้องจมอยู่ใต้น้ำ บริเวณนี้เคยเป็นเมือง มีวัดวาอารามใหญ่โตและมีผู้คนจากทางลาวและล้านนาเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ปะปนกัน มีเอกสารโบราณกล่าวถึงชื่อเมืองแห่งหนึ่งในลุ่มน้ำปาดว่า **เมืองราด** เลยทำให้นักปราชญ์บางท่านเชื่อว่าเป็นเมืองราดของพ่อขุนสามชนในศิลาจารึกสุโขทัยไปก็มี เส้นทางคมนาคมจากลาวมาตามลุ่มน้ำปาดถึงจังหวัดอุตรดิตถ์ในลุ่มน้ำน่านนี้ ยังใช้กันสืบเนื่องจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยพวกฝรั่งทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสในสมัยล่าอาณานิคม แต่จากการศึกษาในโครงการวิจัยภูมิวัฒนธรรมนั้น พบว่าเส้นทางคมนาคมในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์จากลุ่มน้ำโขงข้ามเขามานั้น น่าจะมาตาม**ลำน้ำตรอน**ที่อยู่ในตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ที่ต่ำลงมา คือ ในเขตอำเภอตรอนและอำเภอทองแสนขัน เพราะบริเวณปากลำน้ำตรอนที่สบกับแม่น้ำน่านนั้น เป็นที่ตั้งเมืองโบราณที่มีคูน้ำและกำแพงสามชั้นสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา พบเตาถลุงเหล็กในตัวเมือง อีกทั้งเนินดินที่มีเครื่องปั้นดินเผานานาชนิด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งค้าสังคโลกในขณะที่บริเวณอำเภอทองแสนขันที่อยู่ข้างในที่ลำน้ำตรอนผ่านออกมานั้น มีแหล่งขุดแร่เหล็กและถลุงเหล็กแต่โบราณ เช่น บ่อเหล็กน้ำพี้ที่มีตำนานและเรื่องเล่าขานเกี่ยวกับเหล็กที่มีคุณภาพดี

ชาวอุตรดิตถ์ยังคงนำเหล็กน้ำพี้มาถลุงและตีเป็นดาบจนถึงปัจจุบัน

ความอุดมสมบูรณ์ในเรื่องแร่เหล็ก อีกทั้งเป็นเส้นทางคมนาคมนี้เอง ทำให้พบแหล่งโบราณคดีตามถ้ำและเพิงผาของคนโบราณในสมัยเหล็ก เช่น ตามถ้ำพบแหล่งฝังศพ ภาชนะในการเซ่นศพ เครื่องประดับสำริด อาวุธและเครื่องมือที่ทำด้วยสำริดและเหล็ก รวมทั้งพบภาพเขียนสีและภาพสลักแบบเรขาคณิตตามผนังหินหลายแห่ง

คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่มาจากลุ่มน้ำโขงและดินแดนที่ห่างไกล คงผ่านจากเส้นทางตามลำน้ำตรอนไปยังบ้านบุ่งจิกและคลองโพธิ์ในเขตเมืองอุตรดิตถ์ปัจจุบัน ที่บ้านบุ่งจิกริมฝั่งน้ำน่านตะวันออกพบแหล่งฝังศพโครงกระดูกและเครื่องมือเครื่องประดับ แต่ที่ปากคลองโพธิ์ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่านนั้น พบกลองสำริดในวัฒนธรรมดงเซิน ภาชนะสำริด ขวาน และอาวุธโบราณแบบจีนในสมัยราชวงศ์ฮั่น จึงน่าจะเป็นแหล่งบนเส้นทางการค้าระยะไกลที่มาจากจีนตอนใต้ผ่านเวียดนามเหนือเข้ามา เส้นทางนี้ผ่านคลองโพธิ์ไปยังบริเวณเมืองทุ่งยั้งที่ตั้งอยู่บนที่ลาดเชิงเขาในกลุ่มเขาพลึง ที่แยกพื้นที่ราบลุ่มในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ออกจากแอ่งเมืองแพร่ในลุ่มแม่น้ำยมที่อยู่ทางเหนือ บริเวณเมืองทุ่งยั้งจึงเป็นแหล่งชุมทางคมนาคมทางบกที่ต่อมาพัฒนาขึ้นเป็นเมืองในสมัยสุโขทัย ถ้าเดินทางจากเมืองทุ่งยั้งไปตามที่ลาดตีนเขาก็ดี หรือตัดทุ่งราบไปทางตะวันตกก็ดี จะถึงเมืองเชลียงหรือศรีสัชนาลัยได้

ต่ำจากปากน้ำตรอนลงมาตามฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน มีลำน้ำลำห้วยอีกหลายสาย แต่ไม่ใคร่พบร่องรอยของชุมชนโบราณและเส้นทางคมนาคม จนถึงเขตอำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก ที่มีลำน้ำแควน้อยไหลจากบริเวณต้นน้ำในหุบเขาเขตอำเภอนครไทย ผ่านบริเวณอำเภอชาติตระการมาออกแม่น้ำน่าน เป็นลำน้ำค่อนข้างใหญ่ที่มีร่องรอยของชุมชนโบราณที่เป็นบ้านเป็นเมืองมาแต่สมัยทวารวดี ลพบุรี และสุโขทัยหลายแอ่ง เริ่มแต่เมืองนครไทยที่อยู่ในพื้นที่ราบลุ่มในแอ่งที่ลำน้ำแควน้อยไหลผ่าน เป็นเมืองที่มีอายุอยู่ในสมัยสุโขทัย คือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา เมืองนี้มีร่องรอยของคูน้ำคันดินสามชั้น เคยเป็นเมืองที่มีผู้คนอยู่หนาแน่นสืบเนื่องมาหลายสมัย เห็นได้จากการกระจายตัวของบรรดาเศษภาชนะดินเผาที่มีอยู่ทั่วไปที่วัดหน้าพระธาตุและวัดกลาง อันเป็นวัดสำคัญภายในเมือง วัดหน้าพระธาตุมีร่องรอยของฐานอิฐที่น่าจะเป็นพระวิหารและสถูปขนาดเล็ก และภายในศาลาการเปรียญที่ตั้งอยู่บนซากวิหารโบราณ พบใบเสมาสมัยทวารวดีตอนปลายอย่างที่พบเห็นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเขตจังหวัดอุดรธานีหลักหนึ่ง ด้านหนึ่งสลักเป็นรูปพระสถูปแบบทวารวดีอีสาน ส่วนอีกด้านหนึ่งได้มีการสลักเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชรที่น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเมืองนครไทยนี้คือเมืองต่อแดนไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน จึงมีผู้นำใบเสมาเข้ามา ณ เมืองนี้แล้ว ต่อมาได้สลักเป็นพระพุทธรูปนั่งเพื่อเป็นวัตถุเคารพในวัดที่น่าจะมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา วัดหน้าพระธาตุนี้อยู่ติดกับหนองน้ำขนาดใหญ่ภายในเมือง ซึ่งเป็นแหล่งน้ำและแหล่งทำพิธีกรรมแข่งเรือตามบุญประเพณีในรอบปีของท้องถิ่น ส่วนที่วัดกลางอันเป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่งในเมือง พบพระพุทธรูป

หินทรายปางนาคปรกแบบลพบุรีท้องถิ่น กับโกลนพระพุทธรูปศิลาซึ่งคงเป็นพระนาคปรกเช่นกัน แต่ยังทำไม่เสร็จ เป็นสิ่งที่ผู้คนเคารพและเป็นโบราณวัตถุที่น่าจะสัมพันธ์กับอายุของบ้านเมืองที่มีมาแต่สมัยลพบุรี คือก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่สิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่พบที่วัดกลางนี้ก็คือต้นจำปาขาวขนาดใหญ่ที่มีอายุเป็นร้อยปีขึ้นไป มีคนไปผูกเป็นตำนานว่าเป็นต้นไม้ที่พ่อขุนบางกลางหาว เจ้าเมืองบางยางทรงปลูกไว้ และเมืองนี้ก็คือเมืองของพ่อขุนบางกลางหาว ผู้ผนึกกำลังพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด ยกกองทัพไปแย่งชิงเมืองสุโขทัยจากขอมสบาดโขลญลำพง เมื่อได้ชัยชนะแล้วก็ขึ้นเสวยราชย์เป็นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ปฐมกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง ความเชื่อในเรื่องเมืองนครไทยคือเมืองบางยางนี้ อาจนำไปสู่การทำความเข้าใจในเรื่องเส้นทางคมนาคมโบราณที่ตัดข้ามเขาและช่องเขาจากดินแดนลุ่มน้ำโขงมายังลุ่มน้ำยม-น่าน ในเขตแคว้นสุโขทัยอย่างเป็นข้อยุติได้ว่า พ่อขุนผาเมืองครองเมืองราดอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์ เดินทัพมาตามเส้นทางข้ามเขามายังเมืองนครไทยอันเป็นเมืองบางยาง จากนั้นก็เดินทางไปยังเมืองศรีสัชนาลัย พร้อมกันกับพ่อขุนบางกลางหาวพระสหาย แล้วยกกองทัพจากเมืองศรีสัชนาลัยมาตามเส้นทางถนนพระร่วงผ่านเมืองบางฉลังหรือบางขลังแล้วจึงเข้าตีเมืองสุโขทัย เพื่อแย่งเมืองและขับไล่ขอมสบาดโขลญลำพง

แต่จากการสำรวจศึกษาทางภูมิศาสตร์และภูมิวัฒนธรรมในครั้งนี้ อาจแสดงให้เห็นได้ว่าเมืองนครไทยอยู่ในลุ่มน้ำแควน้อยที่ไหลไปออกแม่น้ำน่าน ในบริเวณเหนือน้ำน่านจากเมืองพิษณุโลกขึ้นไปเล็กน้อย การเดินทางจากเมืองนครไทยมาตามทางเดินของลำน้ำนั้น ผ่านเมืองบนเส้นทางแห่งหนึ่ง คือ **เมืองชาติตระการ** ในเขตอำเภอชาติตระการ แล้วจึงผ่านเขตภูเขาลงสู่ที่ราบลุ่มในเขตอำเภอวัดโบสถ์มาออกแม่น้ำน่าน ดังแลเห็นได้ในปัจจุบัน แต่ว่าก่อนนั้นลำน้ำแควน้อยหาได้ไหลลงแม่น้ำน่านในตำแหน่งที่เห็นปัจจุบันไม่ หากได้หักวกลงใต้มาทางหลังเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันออกไปลงแม่น้ำน่านใต้เมืองพิษณุโลกลงมาหลายกิโลเมตรทีเดียว ปัจจุบันร่องน้ำเก่ายังแลเห็นอยู่ เหตุนี้เมืองพิษณุโลกจึงมีชื่อในสมัยสุโขทัยแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาว่าเรียก **เมืองสองแคว** เพราะมีแควน่านอยู่ด้านหน้าและขนานด้วยแควน้อยทางด้านหลัง ย่อมแสดงให้เห็นว่าการเดินทางจากเมืองนครไทยมายังลุ่มน้ำน่านนั้น มุ่งเข้าสู่เมืองสองแควหรือพิษณุโลกมากกว่าที่จะเดินทางไปยังเมืองทุ่งยั้งและศรีสัชนาลัยที่อยู่ห่างขึ้นไปทางเหนือ เส้นทางตามลำน้ำแควน้อยจากเมืองนครไทยผ่านเมืองชาติตระการมายังเมืองพิษณุโลกนั้น เป็นแหล่งป่าเขาที่อุดมไปด้วยแร่ธาตุทั้งเหล็กและเกลือที่มีผู้คนแต่สมัยยุคเหล็กก่อนประวัติศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้อง จึงพบถ้ำและเพิงผาตั้งแต่เขตอำเภอชาติตระการตามเทือกเขาที่ผ่านลงใต้ ผ่านเขตอำเภอวัดโบสถ์ อำเภอวังทอง ลงไปจนถึงอำเภอทับคล้อในเขตจังหวัดพิจิตร โดยเฉพาะถ้ำโบราณที่พบในเขตอำเภอชาติตระการนั้น มีภาพสลักรูปเรขาคณิตตามผนังหินด้วยเครื่องมือเหล็ก เพิงผาบางแห่งที่ต่ำลงมาในเขตจังหวัดพิจิตรก็เป็นแหล่งประกอบพิธีกรรมขนาดใหญ่ที่มีการเขียนภาพภาพมือแดงและภาพสัญลักษณ์บนเพิงหิน อีกทั้งพบร่องรอยของธารเกลือที่สัมพันธ์กับแหล่งทำเกลืออีกหลายแห่งเช่น

เนินดินกลางท้องนาบริเวณที่เรียกว่าโพนนานางลำไพ ซึ่งเป็นเนินเก่าที่เกิดจากการทำเกลือ บนผืนดินจะเห็นคราบเกลือขึ้นจับขาว ขณะที่บนเนินมีเศษกระเบื้องดินเผากระจายอยู่เกลื่อน ทางกรมศิลปากรได้ขุดเนินเหล่านั้นพบว่าเป็นบ่อเกลือเก่าที่ทำในสมัยอยุธยา บ่อดังกล่าวอาจเป็นบ่อต้มเกลือหรือบ่อพักน้ำเกลือ (บน)

กัน โดยเฉพาะบริเวณชายเขาในเขตอำเภอวัดโบสถ์ พบแหล่งทำเกลือขนาดใหญ่ในสองบริเวณที่พบหลักฐานเกี่ยวกับการต้มเกลือและทำเกลือใส่ภาชนะดินเผาไปขายเป็นสินค้า แหล่งเกลือในเขตวัดโบสถ์ของลุ่มน้ำแควน้อยนี้ อาจคิดได้ว่าเป็นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญของเมืองพิษณุโลกและรัฐสุโขทัยในส่วนรวมก็ว่าได้ เพราะฉะนั้นเส้นทางตามลำน้ำแควน้อยจึงไม่น่าไปเกี่ยวข้องกับการเดินทางไปเมืองทุ่งยั้งและศรีสัชนาลัย ซึ่งเป็นเรื่องของทางลำน้ำปาดและลำน้ำตรอนมากกว่า หรือถ้าหากมองกว้างไปถึงเรื่องเมือง เช่น เมืองนครไทยคือเมืองบางยางของพ่อขุนบางกลางหาวด้วยแล้ว ก็จะเกิดคำถามและปัญหาตามมาอีกหลายเรื่อง โดยเฉพาะเรื่องเมืองราด

เมืองราดไม่น่าจะเป็นเมืองเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นเมืองในแคว้นสุโขทัยยุคหลัง ๆ โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทเป็นต้นมา คือ ยังไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงอายุของเมืองเพชรบูรณ์เก่าแก่ไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั่นเอง ถ้าเมืองราดไม่ใช่เมืองเพชรบูรณ์แล้ว เมืองราดอยู่ที่ไหน? และพ่อขุนผาเมืองมาจากไหน? แต่ถ้าหากพิจารณาความสำคัญของเมืองราดที่เกี่ยวข้องกับพ่อขุนผาเมืองตามที่มีกล่าวถึงในศิลาจารึกแล้ว ตำแหน่งของเมืองราดอาจจะอยู่ในเขตลุ่มน้ำน่านทางฝั่งตะวันออก บนเส้นทางคมนาคมไปลุ่มน้ำโขงในเขตจังหวัดเลยและจังหวัดอุดรธานีได้ และเมืองที่น่าจะเป็นเมืองราดได้ก็คือเมืองนครไทยในลุ่มน้ำแคว

น้อยนี้เอง เพราะนอกจากมีร่องรอยของความเป็นเมืองที่มีโบราณสถานวัตถุมีอายุเก่าแก่แล้ว ยังมีลักษณะภูมิฐานเป็นเมืองใหญ่เหมาะกับการเป็นเจ้าเมืองของพ่อขุนผาเมือง ที่ทรงมีฐานะเป็นพระราชบุตรเขยของกษัตริย์แห่งเมืองพระนครหลวงในกัมพูชา

แต่ถ้ามองไกลไปถึงบทบาทและความสำคัญของพ่อขุนผาเมืองในการร่วมกับพ่อขุนบางกลางหาวรบพุ่งชิงเมืองสุโขทัยจากขอมสบาดโขลญลำพงที่มีกล่าวในศิลาจารึกสุโขทัยแล้ว เมืองราดก็ไม่น่าจะอยู่ที่เมืองนครไทย ควรจะอยู่ในที่ไม่ห่างไกลจากเมืองพระนครหลวงของกัมพูชาเท่าใด พ่อขุนผาเมืองนั้นนอกจากทรงเป็นพระราชบุตรเขยของกษัตริย์ขอมแล้ว ยังได้รับพระราชทานพระยศบรรดาศักดิ์เป็น **กมรเตงอัญศรีบดินทราทิตย์** ที่เป็นเจ้านายขุนนางทหารในระดับขุนพลทีเดียว บริเวณที่อยู่ในตำแหน่งของเมืองราดนั้น น่าจะเป็นบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนในเขตจังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์ในพื้นที่ราบสูงโคราช ที่เรียกกันว่า **เขมรสูง** คู่กันกับ **เขมรต่ำ** อันหมายถึงบริเวณประเทศกัมพูชาในลุ่มทะเลสาบเขมร ในสมัยเมืองพระนคร คือ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั้น บ้านเมืองในลุ่มน้ำมูลตอนบนนี้มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นบ้านเมืองใหญ่ ดังมีหลักฐานให้เห็นจากปราสาทพนมรุ้งและปราสาทหินพิมายอันเป็นศาสนสถานที่สำคัญของบ้านเมืองและรัฐ มีวงศ์กษัตริย์ที่รู้จักกันดีในนาม**ราชวงศ์มหินทรปุระ**ปกครอง ซึ่งพระมหากษัตริย์เมืองพระนครสองพระองค์ที่เป็นกษัตริย์องค์สำคัญทางประวัติศาสตร์ คือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ และพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็คือพระมหากษัตริย์ที่ไปจากพระราชวงศ์นี้ และในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๙ ก็เป็นช่วงเวลาของการเติบโตและการขยายตัวของบ้านเมืองทั้งในพื้นที่ราบลุ่มทะเลสาบและที่ราบสูงโคราช เพราะเป็นช่วงเวลาของการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจการค้าขายกับการเคลื่อนไหวของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ของผู้คนในการสร้างบ้านแปงเมือง มีร่องรอยของชุมชนและศาสนสถานที่เกิดใหม่หลายแห่งในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน เมืองราดจึงน่าจะอยู่ในบริเวณนี้ เมืองโคราชหรือนครราชสีมาจึงน่าจะพิจารณาได้ว่าเป็นเมืองราด เพราะมีตำนานเมืองที่สะท้อนให้เห็นความเป็นเมืองใหญ่ โดยเฉพาะเชื่อกันว่าเมืองราดน่าจะมาจากคำว่า “**นครราช**” ในตำนานเมืองนครราชสีมา ถ้าหากนำตำแหน่งเมืองนครราชสีมาไปเปรียบเทียบกับเมืองสุโขทัย ครั้งพ่อขุนผาเมืองและพ่อขุนบางกลางหาวร่วมกันตีเมืองสุโขทัยจากขอมสบาดโขลญลำพงแล้ว ก็น่าที่จะเข้าใจได้ว่าเมืองสุโขทัยในช่วงเวลานั้นยังเป็นเมืองไม่ใหญ่โตเท่าใด เพราะอยู่ในที่ห่างไกลบ้านเมืองที่เจริญแล้วในลุ่มทะเลสาบและลุ่มน้ำเจ้าพระยาในภาคกลาง เพราะความเป็นเมืองที่ใหญ่กว่า เจริญกว่าของเมืองราดนี้เอง ที่ทำให้พ่อขุนผาเมืองไม่คิดเอาราชสมบัติเมืองสุโขทัย ทั้ง ๆ ที่พระองค์และกองทัพเข้าเมืองสุโขทัยได้ก่อนกองทัพของพ่อขุนบางกลางหาว เลยกลายเป็นผู้ทรงอภิเษกให้พ่อขุนบางกลางหาวและให้พระนามและตำแหน่งเกียรติยศของพระองค์แก่พ่อขุนบางกลางหาวในพระนามว่า **พ่อขุนศรีอินทราทิตย์**

แม้ว่าศิลาจารึกสุโขทัยไม่กล่าวถึงพ่อขุนผาเมืองภายหลังจากการอภิเษกพ่อขุนบางกลางหาวเป็นกษัตริย์สุโขทัยก็ตาม แต่มีหลักฐานในบันทึกของโจต้ากวาน ทูตจีนที่เข้าไปในเมืองพระนครเมื่อ พ.ศ. ๑๘๓๙ อันเป็นปีที่สร้างนครเชียงใหม่ว่า ราชบุตรเขยของกษัตริย์เมืองพระนครทำการปฏิวัติแย่งราชสมบัติจากพ่อตาและขึ้นเป็นกษัตริย์แทน ศาสตราจารย์มาชุมดาร์ ปราชญ์ชาวอินเดียผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์เขมรมีความเห็นว่า พระราชบุตรเขยที่ชิงราชสมบัติจากพ่อตานั้นคือ พ่อขุนผาเมือง เพราะเรื่องราวนี้รับกันกับข้อความในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๒ และถ้าศึกษาเรื่องราวในจารึกหลักนี้ต่อให้ดี ก็จะพบความจริงว่าก่อนหน้าที่พ่อขุนบางกลางหาวหรือพ่อขุนศรีอินทราทิตย์แห่งราชวงศ์พระร่วงจะเป็นใหญ่ในแคว้นสุโขทัยนั้น มีกษัตริย์ราชวงศ์ของพ่อขุนผาเมืองครองอยู่ก่อนแล้ว โดยมีเมืองสำคัญอยู่ทั้งในบริเวณลุ่มน้ำยมและลุ่มน้ำน่าน คือ **เมืองสระหลวง สองแคว** ในลุ่มน้ำน่าน กับ **เมืองศรีสัชนาลัย สุโขทัย** ในลุ่มน้ำยม เมืองทั้งสี่นี้ดูเป็นเมืองคู่ขนานกัน คือ เมืองศรีสัชนาลัยกับสระหลวงคู่กันทางตอนบน ส่วนเมืองสุโขทัยกับสองแควอยู่ทางตอนล่าง

ในศิลาจารึกกล่าวถึงกษัตริย์ราชวงศ์ผาเมืองสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ที่เมืองสระหลวงและสองแคว และเรียกเมืองทั้งสองนี้ว่า **นคร** เมืองสองแควคือเมืองทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านที่อยู่ระหว่างแม่น้ำแควน้อยกับแม่น้ำน่าน มีร่องรอยเมืองและพระมหาธาตุอันเป็นวัดกลางเมืองที่มีการบูรณะกันมาหลายยุคหลายสมัย เมืองนี้ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ รัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มีการขยายเมืองคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำน่าน และมีชื่อใหม่ว่า **พิษณุโลก** ส่วนเมืองสระหลวงนั้นได้มีผู้สันนิษฐานและตีความไปต่างๆ นานาว่าเป็นเมืองพิจิตรบ้าง เมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตกบ้าง แต่ในการศึกษาภูมิวัฒนธรรมที่ใช้ลักษณะทางภูมิประเทศที่สัมพันธ์กับการสร้างบ้านแปงเมืองเป็นตัวกำหนด พบว่าเมืองสระหลวงเป็นเมืองในระดับนครที่ต้องมีการสร้างพระบรมธาตุเป็นหลักของเมือง เมืองโบราณในลุ่มน้ำน่านในเขตแคว้นสุโขทัย ที่พบหลักฐานการมีพระบรมธาตุก็มีเมืองสองแคว เมืองพิจิตรเก่า เมืองทุ่งยั้ง และเมืองฝาง เมืองสองแควไม่ต้องพูดถึง เมืองฝางก็เช่นกันมีระบุชัดเจนในเรื่องชื่อเมืองในศิลาจารึก ส่วนเมืองพิจิตรเก่าที่เคยเชื่อว่าเป็นเมืองสระหลวงนั้น พบหลักฐานจากจารึกที่พระบรมธาตุเจดีย์ว่าสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราช ผู้ทรงเป็นปู่ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ การเป็นเมืองสระหลวงก็ตกไป ยังเหลือแต่เพียงเมืองทุ่งยั้งเท่านั้นที่เป็นเมืองมีพระบรมธาตุเจดีย์ซึ่งยังกำหนดอายุจากหลักฐานโบราณคดีในปัจจุบันไม่ชัดเจน เพราะพระเจดีย์บรมธาตุถูกบูรณปฏิสังขรณ์และสร้างของใหม่ครอบทับหลายครั้ง อาณาบริเวณเมืองทุ่งยั้งเป็นเมืองใหญ่ มีร่องรอยการขยายตัวที่ซับซ้อน มีซากพระสถูปเจดีย์หลายแห่งทั้งในบริเวณเมืองและรอบๆ เมือง ณ วัดพระฝาง สวางค-บุรี ที่อยู่ในบริเวณชายเมือง มีฐานพระสถูปเจดีย์ก่อด้วยศิลาแลง ซึ่งเมื่อพิจารณาจากขนาดและรูปแบบของฐานบัวอันเป็นที่ตั้งของเรือนธาตุ ก็บอกได้เลยว่าเป็นฐานพระสถูปเจดีย์ทรงดอกบัว

ที่มีอายุมาแต่รัชกาลของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา พระเจดีย์องค์นี้น่าจะเป็นพระบรมธาตุองค์หนึ่งที่สร้างขึ้นในบริเวณเมืองทุ่งยั้ง แต่ก็คงไม่เก่าแก่และสำคัญเท่ากับพระบรมธาตุที่วัดพระบรมธาตุทุ่งยั้งแต่อย่างใด เมืองทุ่งยั้งนี้จึงอยู่ในฐานะที่จะเป็นเมืองสระหลวงแต่สมัยสุโขทัยตอนต้นได้ดีกว่าเมืองอื่นๆ แต่การเรียกชื่อเมืองทุ่งยั้งนั้น เป็นชื่อในสมัยหลังลงมา คือราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ลงมามากกว่า เพราะในช่วงเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมานั้น เกิดชุมชนบ้านเมืองเพิ่มมากกว่าเก่า โดยเฉพาะในบริเวณพื้นที่ทุ่งราบระหว่างแม่น้ำยมกับแม่น้ำน่านที่มีลำน้ำลำคลองหลายสาย ทั้งเป็นลำน้ำธรรมชาติและลำน้ำที่คนขุดเพื่อการอยู่อาศัย การเกษตร และการคมนาคม ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ชื่อเมืองทุ่งยั้งมักจะปรากฏคู่ขนานไปกับเมืองบางยมที่อยู่ในลุ่มน้ำยมทางตะวันตก

พระบรมธาตุที่วัดพระธาตุทุ่งยั้ง เป็นหลักฐานที่บ่งบอกว่าเมืองนี้มีความสำคัญ และน่าจะเป็นเมืองสระหลวง ซึ่งเป็นเมืองคู่กับเมืองสองแควในสมัยสุโขทัย

การปรากฏชื่อของ**เมืองทุ่งยั้ง**กับ**บางยม**คู่กันนั้น สะท้อนให้เห็นทั้งการเติบโต การขยายตัวของชุมชนในพื้นที่ตรงกลางระหว่างแม่น้ำยมทางตะวันตกกับแม่น้ำน่านทางตะวันออก เป็นการขยายตัวลงตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ราบลุ่มที่น้ำท่วมถึง โดยอาศัยริมฝั่งลำน้ำลำคลองที่เป็นทั้งลำน้ำธรรมชาติและลำน้ำที่คนขุดเพื่อการคมนาคม เป็นบริเวณสร้างบ้านเรือนและชุมชนแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา เมืองบางยมคือเมืองใกล้ลำน้ำยม ที่อยู่กึ่งทางระหว่างสุโขทัยกับศรีสัชนาลัย และอยู่ในระนาบเดียวกันกับเมืองบางฉลัง ที่เป็นเมืองกึ่งทางบนเส้นทางที่มีมาครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในสมัยสุโขทัยตอนต้น ที่เมืองบางฉลังมีลำน้ำฝากระดานที่ไหลมาจากเขตอำเภอเถินทางตะวันตกมาออกแม่น้ำยมในเขตอำเภอศรีสำโรง ในขณะที่เมืองบางยมก็อยู่ในเขตอำเภอศรีสำโรงและมีลำน้ำเก่าที่ไหลจากทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านที่ราบมาออก ซึ่งแน่นอนว่าลำน้ำเก่าสายนี้คือ เส้นทางคมนาคมติดต่อกันระหว่างผู้คนกับบ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำน่านกับลุ่มน้ำยม นับเป็นที่น่าสังเกตได้จากการศึกษาลักษณะภูมิประเทศอันเป็นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำยมกับแม่น้ำน่านว่า มีระดับสูงต่ำแตกต่างกัน คือ อาจแบ่งได้ออกเป็นที่ราบตอนบน ตั้งแต่เมืองบางยมในเขตอำเภอศรีสำโรงของฝั่งแม่น้ำยมทางตะวันตกกับเมืองพิชัยทางฝั่งแม่น้ำน่าน มีลักษณะเป็นที่สูงและมีเขาลูกโดด ๆ สลับเป็นบางแห่ง อีกทั้งมีลำห่อเล็ก ๆ หลายสายไหลผ่าน

เหมาะกับเป็นบริเวณของการตั้งแหล่งชุมชนและการขยายตัวของบ้านเมือง ทั้งสองฝั่งน้ำจึงพบร่องรอยของชุมชนโบราณแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา และดูเหมือนเพิ่มมากขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เมื่อเกิดสงครามระหว่างอยุธยากับล้านนาในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับสมเด็จพระเจ้าติโลกราช โดยเฉพาะทางอยุธยานั้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงกับเสด็จมาประทับเมืองสองแคว และขยายเมืองคลุมสองฝั่งแม่น้ำน่านให้เป็นเมืองพิษณุโลก พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองใหม่และขยายเมืองเก่าที่มีอยู่แล้ว ให้มีผู้คนกำลังคนมากเพื่อรับศึกล้านนา ในขณะที่ทางล้านนาเองก็มุ่งเข้าตีพิษณุโลก เพื่อยึดดินแดนที่เคยเป็นแคว้นสุโขทัยเข้าไว้ในการปกครองและดูแลของทางล้านนา ในช่วงเวลาดังกล่าวที่ทางล้านนาตีได้เมืองศรีสัชนาลัย เมืองทุ่งยั้ง และครอบครองบริเวณที่ราบตอนบนระหว่างแม่น้ำยม-น่านดังกล่าว การสงครามในบริเวณนี้ยุติลงเมื่อสมเด็จพระบรมไตร-โลกนาถยกกองทัพจากพิษณุโลกมาใช้เมืองพิชัยเป็นฐานทัพ แล้วยกกำลังคนทั้งทางน้ำตามลำน้ำลำคลองที่ผ่านกลางทุ่ง จากทุ่งยั้งไปบางยมเข้าตีเมืองศรีสัชนาลัยจนได้ชัยชนะในที่สุด เหตุการณ์สงครามครั้งนี้ทำให้เกิดวรรณคดีราชสำนักอยุธยาฉบับหนึ่งคือ *ลิลิตยวนพ่าย* ที่ให้ความรู้และข้อมูลเกี่ยวกับภูมิวัฒนธรรมและบ้านเมืองตามถิ่นต่าง ๆ ทั้งสองฝั่งน้ำยมและน้ำน่านไว้อย่างน่ามหัศจรรย์ อาจกล่าวได้ว่าทำให้แลเห็นภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมืองในบริเวณภาคกลางตอนบนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมาอย่างเป็นรูปธรรม

ส่วนที่ราบตอนล่างที่อยู่ต่ำจากอำเภอศรีสำโรงและอำเภอพิชัยลงมานั้น มีลักษณะเป็นที่ลุ่มต่ำ มีหนองบึงมาก ไม่เหมาะกับการตั้งถิ่นฐานบ้านเมือง จึงไม่ค่อยพบร่องรอยอะไร และบริเวณนี้มักจะประสบกับปัญหาน้ำเอ่อท่วมในฤดูฝนเป็นประจำ การเกิดชุมชนมักไปตามลำน้ำน่านทางฝั่งตะวันออกเป็นสำคัญ ส่วนบริเวณตามฝั่งน้ำยมตั้งแต่เมืองสุโขทัยปัจจุบันลงมายังอำเภอกงไกรลาศที่วกวนไปทางตะวันออกเฉียงใต้เข้าใกล้กับลำน้ำน่าน ใต้เมืองพิษณุโลกลงมาก็เป็นทุ่งกว้างน้ำเจิ่ง ไม่ใคร่มีการตั้งถิ่นฐานเช่นกัน ทำให้การเติบโตของชุมชนบ้านเมืองไปเกิดทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านเรื่อยลงไปในเขตจังหวัดพิจิตรจนถึงอำเภอตะพานหิน

พัฒนาการของบ้านเมืองทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน นับแต่เมืองพิษณุโลกลงมาถึงเมืองพิจิตรนั้น อาจแบ่งได้เป็น ๒ ระยะอย่างกว้างๆ ระยะแรกมีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น สมัยเหล็กมาถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี เพราะแนวเขาที่พบยาวแต่เขตอำเภอนครไทยมาจนถึงเขตอำเภอตะพานหินมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุ โดยเฉพาะเกลือและเหล็ก จึงเป็นบริเวณที่คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดี ลพบุรี เดินทางข้ามเทือกเขาและช่องเขาจากดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงเข้ามาแสวงหาและตั้งถิ่นฐาน ซึ่งก็รวมทั้งผู้คนที่มาจากภาคกลางตอนล่างในลุ่มน้ำเจ้าพระยาด้วย การเข้ามาของคนทางลุ่มน้ำโขงนั้นผ่านทางเมืองเลยและอุดรฯ เข้ามายังลุ่มน้ำแควน้อยที่มีเมืองนครไทยเป็น **ด่าน** ต่อจากนั้นก็เดินทางตามลำน้ำแควน้อยมาเมืองสองแคว การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในระยะแรกนี้กระจายกันอยู่ตามที่ลาดเชิงเขาลงสู่ที่ราบลุ่มของลำน้ำน่านและ

ลำน้ำแควน้อย ที่ต่อมาเกิดเป็นเมืองสองแควขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ร่องรอยของถิ่นฐานบ้านเมืองก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั้น พบตามเชิงเขาสมอแคลง เช่น พระพุทธรูปนั่งศิลาสมัยทวารวดี และเสมาหินทรายสมัยลพบุรี เป็นต้น โดยเฉพาะในบริเวณที่ลาดและที่ลุ่มที่มีลำน้ำวังทองไหลผ่านลงมานั้น มีร่องรอยของชุมชนสมัยทวารวดี-ลพบุรีอยู่หลายแห่ง แต่ปัจจุบันพื้นดินได้ถูกไถเกลี่ยถมเพื่อทำการเพาะปลูกพืชไร่ไปหมดแล้ว พบเห็นเฉพาะโบราณวัตถุ เช่น พระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่ปะปนกับโบราณวัตถุสมัยหลัง ๆ ลงมา เลยต่ำลงไปตามแนวเขาจนถึงเขตจังหวัดพิษณุโลก ณ ตำบลเนินมะปรางมีร่องรอยของคราบเกลือบนดินและการทำเกลือโบราณ รวมทั้งเพิงผาศักดิ์สิทธิ์ มีภาพเขียนสีและมือแดงที่แสดงแหล่งทำพิธีกรรมของคนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในขณะที่ต่ำลงไปในเขตตำบลทับคล้อ อำเภอตะพานหิน จังหวัดพิจิตร ที่มีลำน้ำเพ็ญเดือนสิบสองไหลลงจากที่สูงลงสู่ที่ราบ พบสระน้ำขนาดใหญ่สำหรับชุมชนแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา พบชุมชนโบราณมีรอยคูน้ำล้อมรอบแบบทวารวดีและซากพระสถูปที่มีผู้พบและรวบรวมเหรียญเงินสมัยทวารวดีไว้เป็นจำนวนมาก หลักฐานสมัยทวารวดีที่พบในเขตอำเภอตะพานหินเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นถึงการเคลื่อนย้ายของคนสมัยทวารวดี เขตจังหวัดนครสวรรค์ขึ้นมาทางลุ่มน้ำน่าน

ระยะที่สองมีร่องรอยของการขยายตัวของชุมชนแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา ในบริเวณที่ราบลุ่มทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านจนถึงปากน้ำโพในเขตจังหวัดนครสวรรค์ สิ่งที่ทำให้เกิดการขยายตัวครั้งนี้มาจากการขยายอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของทางบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะจากรัฐสุพรรณภูมิกับรัฐอโยธยา ที่มีการรวมตัวกันแล้วสร้างพระนครศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางการเมือง ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างอยุธยากับสุโขทัยเริ่มมาแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) และสืบต่อมาในรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) แห่งราชวงศ์สุพรรณภูมิ ทางอยุธยายกกองทัพขึ้นไปรุกรานสุโขทัยทางลุ่มน้ำปิง และเข้าตีเมืองนครชุม-กำแพงเพชร ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ สุโขทัยถูกอยุธยาเข้าแทรกแซงทั้งในด้านการสงครามและความสัมพันธ์ในการแต่งงานระหว่างกษัตริย์และเจ้านาย ทำให้เมืองสุโขทัยหมดความสำคัญในฐานะเป็นเมืองศูนย์กลาง โดยมีเมืองกำแพงเพชรขึ้นมาแทนที่ในลุ่มน้ำปิง และเมืองสองแควหรือพิษณุโลกในลุ่มน้ำน่าน ทางเมืองกำแพงเพชรอยู่ภายใต้อิทธิพลของอยุธยา ส่วนเมืองพิษณุโลกเป็นของทางกษัตริย์ฝ่ายสุโขทัย ในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ทางอยุธยาก็ประสบความสำเร็จในการผนวกสุโขทัยเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาในรัชกาลของสมเด็จพระนครินทราชาธิราช พระมหากษัตริย์พระองค์นี้เคยดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระนครอินทร์หรือพระอินทราชา เจ้าเมืองแพรกศรีราชา อันเป็นเมืองลูกหลวงของสุพรรณภูมิ พระองค์ทรงแย่งราชสมบัติจากสมเด็จพระรามราชาธิราชแห่งราชวงศ์อู่ทองและเป็นพระมหากษัตริย์อยุธยาสืบต่อจากสมเด็จพระราเมศวร สมเด็จพระนครอินทร์นี้เคยเป็นทูตของ

บ้านเกาะน้อย ริมแม่น้ำยม เป็นแหล่งผลิตเครื่องสังคโลกสำคัญของศรีสัชนาลัย มีการขุดพบเตากว่า ๒๐๐ แห่ง

เครื่องสังคโลกหลากหลายแบบที่เป็นสินค้าออกสำคัญมาแต่สมัยสุโขทัยและอยุธยา

สุพรรณภูมิไปยังเมืองจีน เป็นที่รู้จักกันในพระนามว่า **เซี่ยวสักควนอิน** และทรงเป็นผู้นำเอาศิลปวิทยาการจีนทั้งในด้านการปกครองและการอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาเข้ามาที่เมืองสิงห์บุรีและที่เมืองสวรรคโลก เหตุที่สมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงเข้าไปมีอำนาจเหนือแคว้นสุโขทัยได้นั้นก็เนื่องจากความสัมพันธ์ทางการแต่งงาน ที่ทำให้ได้ทรงเป็นเขยของทางสุโขทัย และทรงทำให้เกิดเส้นทางการค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำระหว่างเมืองใต้คืออยุธยากับเมืองเหนือคือสุโขทัยขึ้น โดยเฉพาะการค้าขายทางน้ำโดยใช้แม่น้ำน่านเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ โดยมีเมืองสองแควเป็นจุดหมายปลายทาง และการสร้างเมืองทางลำน้ำน่านขึ้นมาจากเมืองนครสวรรค์ (ขณะนั้นเรียกว่าเมืองพระบาง) ก็คือเมืองพิจิตรเก่า อันเป็นเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราช เป็นเมืองที่อยู่ในตำแหน่งใกล้กับบริเวณที่ลำน้ำยมและน่านมาพบกัน เมืองพิจิตรเก่าตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านเก่า ที่มีการขุดคูเมืองใหญ่ให้เป็นลำน้ำที่เรือและแพจอดได้ นับเป็นเมืองเพื่อการค้าขายทางน้ำโดยตรง ตรงกลางเมืองมีวัดมหาธาตุซึ่งสร้างขึ้นแต่สมัยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชเป็นสัญลักษณ์ของนคร

เหนือเมืองพิจิตรขึ้นมาตามลำน้ำเกิดการขยายตัวของชุมชนทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านตามลำน้ำลำคลองที่ไหลลงมาจากเทือกเขาทางด้านตะวันออก อย่างเช่นบริเวณสองฝั่งของ

คลองยมในเขตอำเภอจังหวัดพิจิตร และสองฝั่งลำน้ำวังทองทั้งบนที่ลาดตีนเขาและที่ราบลุ่มในท้องทุ่งใกล้กับบริเวณบึงราชนก จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งล้วนแต่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านทั้งสิ้น การเติบโตของชุมชนในบริเวณดังกล่าวนี้อาจพูดได้ว่า เป็นสิ่งที่ทำให้เมืองพิษณุโลกกลายเป็นเมืองสำคัญที่มีแหล่งที่อยู่อาศัยของผู้คนในบ้านเล็กเมืองน้อยกระจายอยู่ในอาณาบริเวณที่กว้างขวาง และการเติบโตของบ้านเมืองในบริเวณนี้ก็ต้องให้ความสำคัญกับรัชกาลของสมเด็จพระนครินทราชาธิราชเป็นอย่างยิ่ง เพราะเมื่อสิ้นรัชกาลของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๓ แห่งราชวงศ์พระร่วงซึ่งครองอยู่ที่เมืองสองแควนั้น เจ้านายของเมืองเหนือในสายราชวงศ์พระร่วงขัดแย้งกัน จนทำให้สมเด็จพระนครินทราชาธิราชผู้เป็นเขยของกษัตริย์สุโขทัยต้องยกกองทัพขึ้นมาระงับข้อพิพาท จึงเป็นเหตุให้ทางอยุธยามีอำนาจเต็มที่เหนือแคว้นสุโขทัย ต่อมาสมเด็จพระนครินทราชาธิราชก็ทรงแต่งตั้งเจ้าสามพระยา ผู้เป็นพระราชโอรสอันประสูติจากพระราชมารดาที่เป็นพระธิดาของกษัตริย์สุโขทัยขึ้นครองเมืองสองแควหรือพิษณุโลกแทน เมืองเหนือคือพิษณุโลกจึงเชื่อมกันสนิทกับเมืองใต้ คือ อยุธยา ตามเส้นทางแม่น้ำน่าน เกิดการเดินทางของพวกพ่อค้าเรือเร่จากลุ่มน้ำเจ้าพระยาขึ้นไปค้าขายยังเมืองเหนือ โดยมีเมืองสำคัญบนเส้นทาง คือ เมืองพระบางที่ต่อมาคือนครสวรรค์ เมืองพิจิตร และเมืองพิษณุโลก เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนครินทราชาธิราชแล้ว เจ้าสามพระยาเสด็จไปครองราชย์ที่กรุงศรีอยุธยาเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ นั้น ก็ได้ทรงแต่งตั้งให้สมเด็จพระราเมศวร ราชโอรสผู้ประสูติจากพระมเหสีที่เป็นเชื้อสายของกษัตริย์สุโขทัยครองเมืองสองแควหรือพิษณุโลกแทน สมเด็จพระราเมศวรองค์นี้คือผู้ที่ต่อมาขึ้นเสวยราชย์ที่กรุงศรีอยุธยาในพระนามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงเท่ากับว่ามีพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาสององค์เคยครองเมืองสองแควหรือพิษณุโลกมาก่อนเสด็จไปครองกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงทะนุบำรุงและสร้างความรุ่งเรืองให้กับเมืองนี้อย่างต่อเนื่อง เมืองสองแควหรือพิษณุโลกกลายเป็นศูนย์กลางการค้าและการคมนาคมระหว่างเมืองเหนือกับเมืองใต้ ทำให้มีการขยายเขตเมืองสองแควมาเป็นสองฝั่งแม่น้ำน่านแทน ในนามว่าเมืองพิษณุโลก อันเป็นชื่อที่ยืมมาจากชื่อปราสาทนครวัด ครั้งรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แห่งเมืองพระนคร

แม่น้ำน่านที่ผ่ากลางเมืองพิษณุโลก ยังปรากฏเรือนแพเรียงรายให้เห็นอยู่

เมืองพิษณุโลกคือเมืองอกแตกที่มีแม่น้ำน่านผ่านกลาง เพื่อให้เรือสินค้าตามลำน้ำขึ้นล่องผ่านตัวเมืองไปทางเหนือได้สะดวก และในช่วงเวลาที่เมืองพิษณุโลกเติบโตนี้เองที่มีการทำให้ลำน้ำแควน้อยเปลี่ยนทางเดิน จากเส้นทางเดิมที่อ้อมมาหลังเมืองทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน หันมาออกแม่น้ำน่านในบริเวณที่อยู่เหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นมาราว ๑๐ กิโลเมตร เพื่อทำให้การเดินทางและการติดต่อระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองนครไทยที่จะต่อไปยังบ้านเมืองในลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำป่าสักสะดวกขึ้น ยิ่งกว่านั้นการขยายตัวของเมืองพิษณุโลกที่ขึ้นไปเหนือน้ำยังผ่านอำเภอพรหมพิรามขึ้นไปถึงเมืองพิชัยในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์อีกด้วย เกิดชุมชนบ้านเมืองขึ้นไปตามริมฝั่งน้ำน่านทั้งที่ราบลุ่มริมน้ำและบริเวณที่ราบตามหุบเขาทางตะวันออก อันเป็นบริเวณที่คนทางลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำป่าสักเดินทางเข้ามาค้าขายตั้งหลักแหล่งในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตร-โลกนาถ อันเป็นช่วงเวลาที่มีสงครามระหว่างล้านนากับกรุงศรีอยุธยา ทางล้านนายกกองทัพมาตีเมืองพิษณุโลก แต่ทางอยุธยาโต้กลับไปหยุดอยู่ที่เมืองศรีสัชนาลัยและทุ่งยั้ง ทำให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องเสด็จมาครองเมืองพิษณุโลก เพื่อให้เมืองพิษณุโลกเป็นฐานบัญชาการทัพสู้กับทางล้านนา ซึ่งในช่วงเวลานี้ก็ได้จัดระเบียบบ้านเมืองและกำลังพลขึ้นใหม่ โดยการสร้างเมืองที่เป็นฐานกำลังพลขึ้นหลายเมือง เช่น เมืองนครไทย เมืองพิชัย เป็นต้น เพื่อนำคนที่มาจากทางลุ่มน้ำป่าสักและลุ่มน้ำโขงให้อยู่เป็นกลุ่มเหล่าเพื่อเป็นกำลังในการต่อสู้

ปัจจุบันร่องรอยของเมืองและชุมชนที่ได้มีการปรับปรุงและเพิ่มเติม ยังแลเห็นได้ที่เมืองนครไทย เมืองชาติตระการ เมืองพิชัย และเมืองโบราณในเขตอำเภอพรหมพิราม โดยเฉพาะเมืองโบราณที่บ้านท้องโพลงในเขตอำเภอพรหมพิราม ที่ตั้งอยู่ทางใต้ของบึงหล่มอันเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ที่รับน้ำมาจากคลองยางที่ไหลลงจากภูเขาและที่สูงทางเหนือและทางตะวันออก บริเวณนี้เป็นที่มีผู้คนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานกันมาก เพราะนอกจากเป็นที่ชุ่มน้ำ ซึ่งนอกจากบึงหล่มแล้วก็มีบึงปลาเน่า มีชุมชนหมู่บ้านทั้งเก่าและใหม่อยู่โดยรอบ จากโบราณสถานที่เป็นวัดเก่าและโบราณวัตถุที่พบมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา ต่ำจากเขตอำเภอพรหมพิรามลงมาก็มีร่องรอยของชุมชนที่มีวัดโบราณ อันมีอายุแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมาตามฝั่งใต้ของลำน้ำแควน้อยในเขตอำเภอวัดโบสถ์ กระจายอยู่ตามที่ลาดเขาและที่ราบลุ่มทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านลงมาจนถึงบริเวณ **บึงราชนก** อันเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ รอบ ๆ บึงราชนกมีร่องรอยของวัดเก่าที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งบางแห่งยังเป็นหมู่บ้านที่อยู่กันมาอย่างต่อเนื่องจนปัจจุบัน ทั้งหมดที่กล่าวมานี้คือบริเวณภูมิวัฒนธรรมทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน ที่เป็นเครือข่ายของเมืองพิษณุโลกตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมา สิ่งที่เป็นสัญลักษณ์สำคัญทางภูมิทัศน์ของเมืองพิษณุโลกในยุคนี้ก็คือ พระสถูปทรงกลมฐานแปดเหลี่ยมที่สร้างขึ้นบนยอด**เขาสมอแคลง** มีซากพระวิหารและอาคารอื่นๆ ทางศาสนาเหลือให้เห็นว่าเป็นวัดใหญ่ วัดหลวงที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง เขาสมอแคลงนี้นับเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ที่มีโบราณสถานและโบราณวัตถุ

แต่สมัยทวารวดีและลพบุรีเหลือให้เห็น อีกทั้งเป็นภูเขาที่มีตำนานเกี่ยวกับการสร้างบ้านแปงเมืองที่แสดงให้เห็นว่ามีผู้คนจากท้องถิ่นต่างๆ เช่นทางเหนือเข้ามาตั้งถิ่นฐาน รวมทั้งตำนานการเกิดเมืองพิษณุโลกด้วย

วัดจุฬามณี เป็นวัดที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างขึ้น
และเมื่อเสด็จออกผนวชก็ประทับอยู่ ณ วัดนี้

ความต่างกันของเมืองพิษณุโลกสมัยยังเป็นเมืองสองแควอยู่นั้น อยู่ที่ขนาดอาณาบริเวณและปริมณฑลที่มีเมืองเป็นศูนย์กลาง เมืองสองแควมีอาณาบริเวณส่วนใหญ่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน โดยมีลำน้ำแควน้อยที่ไหลมาจากเขตเมืองนครไทยอยู่ทางเหนือ และมีลำน้ำวังทองที่ไหลมาจากหุบเขาทางตะวันออก ผ่านบริเวณที่ลาดเขาลงมายังที่ราบลุ่มซึ่งเต็มไปด้วยหนองบึงเช่นบึงราชนกที่อยู่ใต้เมืองเมืองพิษณุโลกลงมาเป็นสำคัญ ไม่ใคร่พบร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเท่าใด แต่พอมาถึงสมัยเมื่อมีการขยายเมืองสองแควคลุมสองฝั่งแม่น้ำน่านแล้ว จึงมีการสร้างบ้านแปงเมืองทางฝั่งนี้ตั้งแต่บริเวณสบน้ำแควน้อยกับแม่น้ำน่านที่อยู่เหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นมา ซึ่งอาจพูดได้ว่าการที่แม่น้ำแควน้อยเปลี่ยนเส้นทางเดินมาออกแม่น้ำน่าน ณ บริเวณนี้ เป็นสิ่งแสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางภูมิวัฒนธรรมจากเมืองสองแควมาเป็นเมืองพิษณุโลกก็ว่าได้ ปรากฏมีร่องรอยของชุมชนโบราณและแนวทำนบกั้นน้ำแบ่งน้ำเพื่อการเกษตรกรรมตามริมฝั่งแม่น้ำน่าน จากบริเวณเหนือเมืองและใต้เมืองไปจนถึงเขตอำเภอบางระกำอันเต็มไปด้วยพื้นที่หนองบึง เช่น **หนองทะเลแก้ว** ที่อยู่ในพื้นที่รับน้ำจากลำน้ำยมซึ่งไหลมาจากเขตอำเภอกงไกรลาศทางตะวันตกเฉียงเหนือ บริเวณรอบๆ หนองทะเลแก้วนี้มีร่องรอยของวัดโบราณที่มีอายุแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมาหลายแห่ง เช่นเดียวกันกับร่องรอยของชุมชนโบราณและวัดโบราณรอบบึงราชนกทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน ดูเหมือนสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ของเมืองพิษณุโลกตอนใต้นั้นคือ **วัดจุฬามณี** อันเป็นวัดหลวงที่สมเด็จพระบรมไตร-โลกนาถทรงสร้างและออกผนวช ณ วัดนี้ ก่อนการสิ้นสุดของสงครามอยุธยากับล้านนา

ต่ำจากหนองทะเลแก้วทางฝั่งตะวันตกและบึงราชนกทางฝั่งตะวันออก นับเนื่องเป็นปริมณฑลของเมืองพิจิตร ทั้งสองฝั่งแม่น้ำน่านเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำมีลำน้ำใหญ่น้อยและหนองบึงสลับกับพื้นที่ราบลุ่มไปทั่ว นับเป็นการเกิดของบ้านเมืองในบริเวณลุ่มน้ำลำคลองที่ต่อเนื่องไปจนถึงปากน้ำโพที่จังหวัดนครสวรรค์ บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านมีลำน้ำยมไหลลงมาขนานและประชิดเป็นพื้นที่ซึ่งมีลำน้ำลำห้วยจากที่สูงทางตะวันตก อันเป็นพื้นที่แบ่งน้ำระหว่างแม่น้ำปิงกับแม่น้ำยมไหลลงมาสมทบ มีร่องรอยของชุมชนสำคัญอยู่ที่บ้านกำแพงดินริมลำน้ำยมและบ้านย่านยาวริมแม่น้ำน่าน อาจนับเป็นชุมชนคู่ขนานกันได้ บริเวณดังกล่าวนี้เป็นชุมทางคมนาคมและตำแหน่งยุทธศาสตร์ในการรบที่มีกล่าวถึงใน *ลิลิตยวนพ่าย* ว่า พระยายุทธิษฐีระ เจ้านายทางฝ่ายสุโขทัยนำกองทัพล้านนามายึดได้ ทำให้เกิดเป็นบริเวณที่มีการสู้รบกันระหว่างล้านนากับอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ส่วนบริเวณทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำที่มีลำน้ำแม่ระกาซึ่งไหลลงจากเขาข่าหวายในเขตบ้านกกไม้แดง มาขนานลำน้ำอีกหลายสายที่แตกแยกมาจากลำน้ำวังทองและหนองบึงต่าง ๆ ของบึงราชนก ตามลำน้ำลำคลองเหล่านี้เป็นที่ตั้งของชุมชนที่ใช้ลำน้ำลำคลองเป็นเส้นทางคมนาคมมากมาย โดยมีแหล่งสำคัญอยู่ที่บ้านแหลมพระธาตุ บ้านสามเรือน และบ้านย่านยาว ต่ำจากบ้านย่านยาวและบ้านแหลมพระธาตุ พื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านก็มีลำน้ำลำคลองเพิ่มจำนวนขึ้น เพราะนอกจากแตกแยกเป็นหลายสาขาแล้ว ก็ยังมีลำน้ำใหญ่ๆ ที่ไหลลงมาจากที่สูงและภูเขาทางตะวันออกเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะคลองตายมที่มีร่องรอยของโบราณสถานและทำนบกั้นน้ำ แบ่งน้ำ และชะลอน้ำจากที่สูงเพื่อใช้ในการอุปโภคบริโภคและการเกษตรของผู้คน พื้นที่รับน้ำดังกล่าวนี้อยู่ในเขตอำเภอบางกระทุ่ม อันเป็นบริเวณที่ทำให้ลำน้ำน่านแยกออกเป็น ๒ สาย คือ ลำน้ำน่านเก่าหรือลำน้ำพิจิตร กับลำน้ำน่านใหม่ ลำน้ำใหม่เกิดขึ้นจากการรวมตัวของลำน้ำสายเล็กๆ ที่มาจากลำน้ำแม่ระกาและคลองตายมมารวมตัวกันเป็นลำน้ำใหญ่ ณ บ้านท่าฬ่อ ไหลลงมาทางใต้โดยมีลำน้ำสายเล็กๆ อีกมากมายที่ไหลลงจากเขามาออก ส่วนลำน้ำน่านเก่านั้นเมื่อไหลผ่านบ้านย่านยาวลงมาอยู่คู่ขนานกับลำน้ำยมจากบ้านกำแพงดินมาถึงบริเวณบ้านดงเศรษฐี อำเภอสามง่าม แล้ว ได้มีการขุดคลองแยกจากบริเวณนี้ไปเชื่อมกับลำน้ำน่านใหม่ที่บ้านท่าฬ่อ เลยเป็นเหตุให้กระแสน้ำส่วนใหญ่ไหลลงทางคลองขุดลัดไปสมทบกับลำน้ำน่านใหม่ กลายเป็นลำน้ำน่านปัจจุบันที่ไหลผ่านเมืองพิจิตรปัจจุบันลงไปยังอำเภอตะพานหิน ส่วนลำน้ำน่านเก่าที่ไหลลงไปทางใต้ที่ต่ำจากบริเวณคลองขุดลัดได้กลายเป็นลำน้ำสายเล็กไป อันเนื่องจากกระแสน้ำใหญ่เปลี่ยนทางเดิน

ก่อนการขุดคลองลัดลำน้ำน่านเก่านี้ไหลผ่านเมืองพิจิตรเก่า อันเป็นเมืองที่มีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์กลางเมือง โดยสมเด็จพระนครินทราชาธิราชในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เมืองพิจิตรเก่าเป็นเมืองชุมทางการค้าจากเมืองใต้มาเมืองเหนือก่อนจะถึงเมืองพิษณุโลก เป็นเมืองชุมทางในบริเวณลุ่มน้ำลำคลองและหนองบึงที่มีจระเข้มาก จึงเป็นเหตุให้เกิดตำนานเรื่อง

ชาละวัน–ไกรทอง อันเป็นเรื่องราวของบ้านเมืองในเขตลุ่มน้ำลำคลองขึ้นมาแต่สมัยอยุธยา ลำน้ำน่านเก่านี้ปัจจุบันรู้จักกันในนามของแม่น้ำพิจิตร เพราะเมืองพิจิตรเก่าตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนี้ทางด้านตะวันออก โดยอยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่มที่เต็มไปด้วยหนองบึง ความเป็นบ้านเป็นเมืองของเมืองพิจิตรเก่านั้นอยู่ที่ต่ำจากเมืองลงไปตามลำน้ำนี้จนถึงบริเวณอำเภอโพธิ์ประทับช้าง เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำลำคลองที่มีลำน้ำใหญ่สามสายขนานกันลงไป คือ ลำน้ำยมทางด้านตะวันตก ลำน้ำพิจิตรตรงบริเวณกลาง และลำน้ำน่านใหม่ทางตะวันออก จึงเป็นพื้นที่ซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานริมน้ำลำคลองใกล้เคียงกันอย่างหนาแน่น ปลายเขตเมืองพิจิตรเก่าก็คือตำบลโพธิ์ประทับช้าง อันเป็นที่มีการสร้างวัดโพธิ์ประทับช้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ อันเป็นสมัยอยุธยาตอนปลาย

วัดโพธิ์ประทับช้างซึ่งเป็นที่ประสูติของสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือ ตั้งอยู่ริมลำน้ำน่านเก่า

ในตำนานพงศาวดารอยุธยาระบุว่า วัดโพธิ์ประทับช้างเป็นวัดที่สร้างขึ้น ณ ตำบลที่ประสูติของสมเด็จพระเจ้าเสือครั้งรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ฯ อันเนื่องจากครั้งนั้นเสด็จยกกองทัพไปตีได้เมืองเชียงใหม่ เจ้าเมืองเชียงใหม่ถวายพระราชธิดาให้เป็นพระสนม ทรงมีครรภ์กลับมาประสูติพระราชโอรส คือ สมเด็จพระเจ้าเสือ ณ บริเวณนี้ จากตำนานพงศาวดารแสดงให้เห็นว่าตำบลโพธิ์ประทับช้างริมลำน้ำน่านเก่านี้ คือ เส้นทางคมนาคมและเส้นทางยุทธศาสตร์ในการเดินทัพขึ้นไปยังพิษณุโลกและเชียงใหม่ที่ใช้กันเรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ต่ำจากบริเวณอำเภอโพธิ์ประทับช้าง ลำน้ำยมไหลห่างไปทางตะวันตก ในขณะที่ลำน้ำพิจิตรหรือลำน้ำน่านเก่าไหลขนานไปกับลำน้ำน่านใหม่ ทำให้ความใกล้กันของชุมชนบ้านเมืองทั้งสามลุ่มน้ำมีระยะห่าง โดยทางแม่น้ำน่านนั้น จากอำเภอตะพานหินลงไป ชุมชนไปเกิดมากทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ ในขณะที่บริเวณตามลำน้ำพิจิตรหรือลำน้ำน่านเก่า แตกแยกเป็นลำน้ำสายเล็กๆ มีชุมชนบ้านห่างๆ กัน แต่เส้นทางเดินใหญ่ของลำน้ำน่านเก่านั้นใกล้มาทางลำน้ำยม ทำให้ความหนาแน่นของชุมชนตามแม่น้ำลำคลองไปอยู่ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำน่านเก่าและสองฝั่งลำน้ำยมแทน เป็นการเติบโตของชุมชนที่ต่อเนื่องมาจนถึงเขตอำเภอโพทะเล อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำยมไหลผ่านลงไปสบกันกับลำน้ำน่านเก่าที่ตำบลเกยชัย อำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์

ตำแหน่งของการที่ลำน้ำยมและลำน้ำน่านเก่า หรือลำน้ำพิจิตรมาสบกันที่ตำบลเกยชัยนี้ เป็นจุดต่อแดนระหว่างปริมณฑลของเมืองพิจิตรกับเมืองพระบางหรือนครสวรรค์ เพราะเป็นบริเวณภูมิประเทศที่ลุ่มต่ำที่ลำน้ำปิงซึ่งอยู่ทางตะวันตกไหลลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้ เข้ามาใกล้กันกับแม่น้ำน่าน โดยที่ลำน้ำน่านเก่าเองก็เข้ารวมกันเป็นลำน้ำสายเดียวกันกับลำน้ำน่านใหม่ในเขตอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ แต่ท่ามกลางบริเวณที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำปิงกับแม่น้ำน่านนี้ก็มีลำน้ำใหญ่สายสั้นๆ เกิดขึ้นแทนลำน้ำยม คือ **ลำน้ำเชียงไกร**หรือ**เกรียงไกร** เป็นลำน้ำที่มีต้นน้ำหลายๆ สาขาที่มาจากพื้นที่แบ่งน้ำ (Water shad) ระหว่างแม่น้ำปิงกับแม่น้ำยม-น่านที่อยู่ทางตะวันตก ตั้งแต่เขตอำเภอขาณุวรลักษณ์บุรี ผ่านอำเภอบรรพตพิสัยลงมา สิ่งที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งในเรื่องภูมิประเทศระหว่างลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำยม และน่าน ในเรื่องสันปันน้ำนั้นไม่ใคร่มีความชัดเจนเหมือนกับบริเวณภูมิประเทศที่มีภูเขาขวางกั้น สันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำปิงกับลุ่มน้ำยมนั้นแลเห็นได้ชัดว่ามีภูเขาและแนวเขากั้นออกจากกัน คือ แต่เขตตำบลวังกะเจ้า ผ่านอำเภอพรานกระต่ายขึ้นไปยังบ้านด่านลานหอย สุโขทัย อำเภอทุ่งเสลี่ยม และอำเภอศรีสัชนาลัย และทำให้ที่ลาดเชิงเขาและพื้นที่ราบลุ่มทางด้านตะวันออก เป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองและชุมชนแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนสมัยทวารวดี ลพบุรี และสุโขทัยตอนต้น ส่วนแนวสันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำยมกับลุ่มน้ำน่านนั้นแทบไม่มีแนวเขาเลย มีแต่พื้นที่สูงซึ่งในหลายๆ แห่งต้นน้ำของทั้งสองลุ่มน้ำอยู่บริเวณใกล้ชิดกัน จนอาจขุดคลองเชื่อมระหว่างกันได้ พื้นที่ของการสร้างบ้านแปงเมืองระหว่างลุ่มน้ำยมกับลุ่มน้ำน่านที่เกือบแลไม่เห็นร่องรอยของการแบ่งน้ำ จนอาจกลายเป็นพื้นที่เดียวกันที่แลเห็นชัดเจนก็คือ ระหว่างเมืองศรีสัชนาลัยในลุ่มน้ำยมกับเมืองทุ่งยั้งในลุ่มน้ำน่านทางเหนือ มาถึงระหว่างเมืองสุโขทัยกับเมืองพิษณุโลกทางใต้ บริเวณนี้สิ้นสุดลงด้วยลำน้ำยมได้ไหลวกออกมาทางตะวันออกเฉียงใต้ผ่านอำเภอกงไกรลาศ เข้ามาใกล้ลำน้ำน่านแล้วหักลงใต้คู่ขนานไปกับลำน้ำน่านในพื้นที่ตั้งแต่จังหวัดพิจิตรลงมาจนถึงบริเวณอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ ความไม่ชัดเจนในเรื่องเส้นแบ่งลำน้ำระหว่างลุ่มน้ำยมกับน่านเหนือเขตจังหวัดพิจิตรขึ้นไปนั้น ทำให้ต้องวิเคราะห์ตีความในเรื่องภูมิวัฒนธรรมในที่นี้ว่า เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำยม-น่านเดียวกัน เพราะแลเห็นแนวสันปันน้ำได้แต่เพียงระหว่างลุ่มน้ำปิงกับลุ่มน้ำยม-น่านเท่านั้น คือ ตั้งแต่บริเวณอำเภอพรานกระต่ายขึ้นมายังอำเภอคีรีมาศนั้น พื้นที่จากฝั่งแม่น้ำปิงทางตะวันตกและแนวเขาหลวง ล้วนเป็นที่สูงที่ทำให้ลำน้ำลำห้วยและทางไหลของน้ำไหลลงจากตะวันตกเฉียงใต้ไปยังพื้นที่ราบลุ่มยม-น่านของสุโขทัยกับพิษณุโลก แล้วไปลงแม่น้ำน่านหรือขนานไปกับลำน้ำน่านจากบริเวณอำเภอบางระกำ อำเภอบางกระทุ่ม จังหวัดพิจิตร ลงมายังอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์

ตั้งแต่บริเวณจังหวัดพิจิตรลงมาถึงจังหวัดนครสวรรค์นั้น เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง เพราะลำน้ำลำห้วยจากที่สูงทางเหนือและตะวันตก ล้วนไหลลงมาทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้

แทน ลงสู่พื้นที่ต่ำของลำน้ำยม-น่านโดยตรง โดยเฉพาะทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิงตั้งแต่จังหวัดกำแพงเพชรลงมาจนถึงอำเภอขาณุวรลักษณ์บุรีนั้น ลำน้ำสาขาทั้งหลายล้วนไหลลงสู่ที่ราบลุ่มยม-น่านทั้งสิ้น เลยทำให้พื้นที่ราบลุ่มในเขตจังหวัดพิจิตรกลายเป็นพื้นที่ของลุ่มน้ำปิง-น่านไป แต่บรรดาชุมชนตามแม่น้ำลำคลองส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ นั้น มักเกิดขึ้นมากทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำพิจิตรหรือลำน้ำน่านเก่าที่ขนานมากับลำน้ำยม และกินเลยเข้าไปถึงทางลำน้ำปิงที่อยู่ทางด้านตะวันตกด้วย

ส่วนทางลำน้ำน่านใหม่นั้นสองฝั่งมีการตั้งถิ่นฐานน้อย เพราะเป็นลำน้ำที่เกิดใหม่ ตำบลที่สำคัญทางเศรษฐกิจและสังคมของบรรดาบ้านเมืองในที่ราบลุ่มปิง-น่าน ในบริเวณตอนใต้ใกล้จังหวัดนครสวรรค์ก็คือ บริเวณที่ลำน้ำยมไหลลงมาสบกับลำน้ำน่านเก่า คือ บริเวณตำบลเกยชัย หลังจากรวมกันเป็นลำน้ำใหญ่แล้วก็ไหลลงใต้ไปรวมกับลำน้ำน่านใหม่ในเขตอำเภอชุมแสง ที่ไม่ห่างไกลจากเมืองนครสวรรค์ พื้นที่บริเวณนี้เป็นลุ่มน้ำลำคลองมากมายหลายสาย นอกจากเป็นที่สบกันของลำน้ำปิงและลำน้ำน่านเป็นลำน้ำเจ้าพระยา ตรงตำแหน่งที่เรียกว่า **ปากน้ำโพ** นั้น ยังสัมพันธ์กับ**บึงบอระเพ็ด** อันเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน หนองน้ำนี้เป็นพื้นที่รับน้ำจากที่สูงและทิวเขาทางด้านตะวันออกที่กั้นบริเวณลุ่มน้ำน่านออกจากลุ่มน้ำป่าสัก บึงบอระเพ็ดมีทางน้ำออกมาสมทบกับลำน้ำน่านก่อนที่ไปพบกับลำน้ำปิงที่ปากน้ำโพ บึงบอระเพ็ดเป็นบึงใหญ่ที่มีร่องรอยของชุมชนบ้านเมืองตั้งแต่สมัยทวารวดี ลพบุรี ลงมาจนถึงอยุธยา ในฤดูฝนมีน้ำท่วมนอง ทำให้บึงขยายกว้างไกล พอฤดูแล้งพื้นที่รอบบึงแห้งเหมาะกับการเป็นพื้นที่ปลูกข้าว ซึ่งมีผู้คนเข้าไปตั้งถิ่นฐานกันมาก โดยเฉพาะในบริเวณรอบเขาพนมเศษที่เป็นเขาลูกโดดอยู่ตอนปลายสุดของเขตบึง

บึงบอระเพ็ดเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน มีร่องรอยของชุมชนบ้านเมืองมาตั้งแต่สมัยทวารวดี ลพบุรี จนถึงอยุธยา

ส่วนทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำปิงตรงที่ไหลมารวมกับลำน้ำน่านตรงปากน้ำโพนั้น มีเขากบเป็นแนวเขาจากตะวันตกมาบรรจบกับลำน้ำ ทำให้เกิดการสร้างเมืองโบราณครั้งสุโขทัยขึ้นที่ตีนเขากบ คือ **เมืองพระบาง** ที่ในศิลาจารึกสุโขทัยราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เรียกว่า **กโรมตีนพิง** นับเป็นเมืองที่ต่ำสุดของแคว้นสุโขทัยที่ดำรงอยู่ในพื้นที่ภาคกลางตอนบน เมืองนี้จึงเป็นทั้งศูนย์รวมการคมนาคมทางน้ำจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาขึ้นไปตามลำน้ำปิงที่ต่อไปถึงล้านนา และตามลำน้ำน่านขึ้นไปยังเมืองพิจิตร พิษณุโลก และอุตรดิตถ์

แต่ในบริเวณใกล้ปากน้ำโพก่อนที่ลำน้ำปิงและลำน้ำน่านมาสบกันนั้น ยังมีลำน้ำสายสั้น ๆ สายหนึ่งที่มีความหมายต่อการเดินทางตามลำน้ำขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชร และบรรดาบ้านเมืองในลุ่มน้ำลำคลองของที่ราบลุ่มปิง-น่าน คือ ลำน้ำเกรียงไกรหรือเชียงไกร ที่มีต้นน้ำมาจากที่สูงในเขตบ้านโคน จังหวัดกำแพงเพชร ผ่านอำเภอคลองขลุงลงมาทางใต้ ผ่านอำเภอขาณุวรลักษณ์บุรี และอำเภอบรรพตพิสัยลงมายังบ้านท่าผาและบ้านท่าไม้ มาออกแม่น้ำน่านตอนใกล้กันกับบึงบอระเพ็ดและปากน้ำโพ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ลำน้ำนี้คือเส้นทางคมนาคมและเดินทัพของกษัตริย์และผู้คนจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาไปยังเมืองกำแพงเพชร ไม่ว่าการเสด็จไปตีกำแพงเพชรของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) และสมเด็จพระชัยราชาธิราชที่เสด็จไปตีเมืองเหนือก็ขึ้นตามลำน้ำนี้ทั้งสิ้น เพราะเส้นทางตามลำน้ำปิงจากนครสวรรค์ขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชรนั้นคงไม่สะดวกและเป็นที่นิยม เหตุนี้จึงพบว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ลงมา ได้เกิดชุมชนบ้านเมืองที่มีโบราณสถานวัตถุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิงทั้งสิ้น เช่น เมืองบ้านโคนหรือเมืองคณฑีในจารึกสุโขทัย เมืองเทพนครที่อยู่ตรงฝั่งตรงข้ามกับเมืองไตรตรึงส์ และเมืองกำแพงเพชรที่อยู่ฝั่งตรงข้ามกับเมืองนครชุม ความสำคัญอีกอย่างหนึ่งของบริเวณลุ่มน้ำปิง-น่าน ตามสองฟากฝั่งของลำน้ำเชียงไกรก็คือ มีพัฒนาการของชุมชนมนุษย์มาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเหล็ก ทวารวดี และลพบุรี แหล่งก่อนประวัติศาสตร์ที่สำคัญอยู่ที่บริเวณเขากะล่อนทางตะวันออกเฉียงเหนือของอำเภอบรรพตพิสัย เป็นเขาโดดที่พบร่องรอยชุมชนยุคเหล็กในบริเวณรอบ ๆ และต่ำจากเขากะล่อนลงมาทางใต้ก็เป็นที่ตั้งของ **เมืองดงแม่นางเมือง** ที่จารึกที่พบในเมืองเรียกชื่อว่า **ธันยะปุระ** ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

การขุดค้นและศึกษาโบราณสถานวัตถุในเขตเมืองนี้แสดงให้เห็นว่ามีอายุมาแต่สมัยทวารวดีจนถึงลพบุรี และสมัยต้นๆ ของสุโขทัย นับเป็นเมืองสำคัญทางประวัติศาสตร์แห่งหนึ่งทีเดียว แต่ที่สำคัญก็คือโบราณสถานวัตถุที่พบในเมืองนี้แสดงหลักฐานวัฒนธรรมที่ทำให้เห็นการติดต่อระหว่างบ้านเมืองในลุ่มน้ำโขงแต่สมัยทวารวดีมาถึงยุคขอมลพบุรี วัฒนธรรมทวารวดีและขอมลพบุรีจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือผ่านลุ่มน้ำป่าสักเข้ามาทางเมืองศรีเทพ เข้ามายังเขตอำเภอไพศาลี อำเภอท่าตะโก ผ่านชุมชนบ้านเมืองที่อยู่รอบบึงบอระเพ็ดมายังฝั่งตะวันออกและตะวันตกของแม่น้ำน่าน โดยเฉพาะทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านนั้น ผ่านขึ้นไปจนถึงตำบล

ทัพคล้อ อำเภอตะพานหิน และเรื่อยไปจนถึงเขาสมอแคลงในลุ่มน้ำวังทองและแควน้อย ในขณะที่วัฒนธรรมทวารวดีทางลุ่มน้ำเจ้าพระยาแผ่ผ่านนครสวรรค์ขึ้นไปตามฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง ไปจนถึงเมืองไตรตรึงส์และเมืองตาก ร่องรอยเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานของคนสมัยทวารวดี-ลพบุรี ว่าอยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำปิงมากกว่าทางฝั่งตะวันตก ดังเห็นได้จากตำแหน่งของเมืองไตรตรึงส์และเมืองนครชุมที่อยู่ในบริเวณวัฒนธรรมทวารวดี-ลพบุรี จนถึงสมัยสุโขทัยตอนต้น แต่สมัยหลังลงมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ จึงเกิดบ้านเมืองทางฝั่งตะวันตกแทน เช่น กำแพงเพชร เทพนคร และคณฑี เป็นต้น

ภาคกลางตอนล่าง

ตัวเมืองนครสวรรค์ที่มีลำน้ำปิงไหลผ่านระหว่างเทือกเขาสองลูกด้านหลังคือบริเวณช่องเขาขาด อันเป็นที่ตั้งของเมืองพระบาง ซึ่งเป็นตัวเมืองเดิมมาแต่สมัยสุโขทัย

ลักษณะภูมิวัฒนธรรมของภาคกลางตอนล่าง นับเนื่องจากการรวมตัวของลำน้ำปิงและน่านที่ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ ลงมา โดยมีเขากบและเมืองพระบางหรือเมืองนครสวรรค์โบราณเป็นสัญลักษณ์ของการต่อแดนทางการเมืองระหว่างเมืองเหนือกับเมืองใต้ พื้นที่ภาคกลางตอนล่างเป็นแอ่งใหญ่ (Basin) ที่เรียก **แอ่งเจ้าพระยา** ก็ว่าได้ เพราะนอกจากมีแม่น้ำสายใหญ่อันเกิดจากการรวมตัวของลำน้ำที่มาจากทางเหนือในบริเวณภาคกลางตอนบนแล้ว ยังมีลำน้ำใหญ่น้อยหลายสายไหลจากที่สูงและภูเขาทางตะวันตกและตะวันออกลงมาสมทบเป็นลำน้ำใหญ่ อีกทั้งยังมีลำน้ำแยกออกจากแม่น้ำใหญ่เป็นแม่น้ำและลำน้ำอีกหลายสาย จนทำให้พื้นที่ภาคกลางตอนล่างนี้มีดินดอนสามเหลี่ยมเกิดขึ้นสองชุด คือ **ดินดอนเก่า** (Old delta) ตั้งแต่จังหวัดชัยนาทลงมาจนถึงอยุธยา นับเป็นตอนบนชุดหนึ่ง กับ**ดินดอนใหม่** (Young delta) ตั้งแต่อยุธยาลงมาจนถึงอ่าวไทย เป็นตอนล่างอีกชุดหนึ่ง

ความต่างกันของดินดอนสามเหลี่ยม ๒ ชุดนี้ก็คือ ชุดแรกมีความสัมพันธ์กับภูมิวัฒนธรรมและการเกิดบ้านเมืองแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย คือตั้งแต่ยุคเหล็กลงมาจนถึงสมัยทวารวดี ลพบุรี และอยุธยา ส่วนชุดหลังนั้นมักสัมพันธ์กับการเกิดบ้านเมืองแต่สมัยอยุธยาตอนต้น คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาจนถึงปัจจุบัน

ภูเขาและลำน้ำมีความสำคัญกับการสร้างภูมิวัฒนธรรมและการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในการสร้างบ้านแปงเมือง ภูเขามักไม่มีการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติอย่างรวดเร็วเหมือนกับเส้นทางเดินของลำน้ำ บริเวณที่ราบภาคกลางทั้งตอนบนและตอนล่างล้วนมีทิวเขาขนานอยู่ทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกทั้งสิ้น รวมทั้งบางแห่งก็มีเขาลูกโดดหรือกลุ่มเขาแทรกอยู่ตรงกลาง ทำหน้าที่เป็นสันปันน้ำแบ่งลุ่มน้ำของลำน้ำหลายสายออกจากกัน ทิวเขาที่ขนาบที่ราบลุ่มภาคกลางนี้ มักเป็นบริเวณต้นน้ำที่มีลำน้ำลำห้วยไหลลงมาสู่ที่ราบลุ่มตอนกลางในระดับของพื้นที่จากสูงลงมาต่ำ คือ ต่อจากพื้นที่สูงของบริเวณเขาลงสู่ที่ลาดสูง ที่ลาดต่ำ และที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง บริเวณที่ลาดสูงนั้นมักปกคลุมไปด้วยป่าเขา ถ้ำ และเพิงผา รวมทั้งมีลำน้ำลำห้วยจากต้นน้ำบนเขาไหลผ่าน มักเหมาะกับการตั้งถิ่นฐานของสังคมมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ยังไม่มีพัฒนาการทางวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีในการจัดการและควบคุมธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ในเรื่องที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน และการผลิตอาหาร แต่ต้องอาศัยอยู่กับธรรมชาติและสภาพแวดล้อมตามฤดูกาล จึงมักเป็นสังคมของชนกลุ่มเล็กๆ และเคลื่อนย้ายถิ่นที่อยู่อาศัยและแหล่งอาหารตามฤดูกาล แต่ว่าการที่มีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ก็หาได้จำกัดอยู่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ยังมีความล้าหลังทางเทคโนโลยีเท่านั้น หากสมัยที่มีพัฒนาการทางเทคโนโลยีในยุคโลหะ เช่นยุคสำริดและเหล็กแล้ว ก็ยังมีผู้คนยุคใหม่เข้าไปเกี่ยวข้องเรื่อยมา เพราะแหล่งป่าเขาบนที่สูงเหล่านั้นหลายบริเวณมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุ เช่น ทองแดง ตะกั่ว ดีบุก เหล็ก และของป่านานาชนิด ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้เป็นความต้องการของผู้คนในยุคโลหะ โดยเฉพาะในยุคเหล็กที่มีอายุราว ๒,๕๐๐ ปีลงมา จึงเป็นเหตุให้มีผู้คนที่เป็นชาติพันธุ์ต่างๆ เข้าไปอยู่อาศัย ทั้งชั่วคราวและยั่งยืนตามหุบเขา ตามริมหนองน้ำ ลำห้วย และลำธาร เพื่อแสวงหาแร่ธาตุและของป่าเพื่อนำไปแลกเปลี่ยนเป็นสินค้ากับคนที่มาจากภายนอก ทำให้เกิดเส้นทางคมนาคมตั้งแต่ชายทะเลเข้ามายังที่ราบลุ่มที่มีบ้านมีเมืองและบริเวณภายในที่เป็นป่าเป็นดง ด้วยเหตุนี้จึงมักพบแหล่งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ทั้งในยุคสำริดและเหล็กที่แลเห็นได้จากแหล่งฝังศพอันเป็นของร่วมกันของคนในชุมชน แหล่งพิธีกรรมตามเพิงผาหน้าถ้ำและภูเขา หน้าผา หรือแหล่งธรรมชาติอื่นๆ ที่กำหนดให้เป็นพื้นที่และสัญลักษณ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติที่คนรุ่นหลังเล่าขานเป็นตำนานกันสืบมา

มนุษย์มักดัดแปลงธรรมชาติที่มีลักษณะโดดเด่นจากสภาพแวดล้อม ไม่ว่าเป็นภูสูง เถื่อนถ้ำ เพิงผา ให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เพื่อประกอบพิธีกรรม ภาพซ้ายเป็นช่องเขาระหว่างเทือกเขาทั้งสองข้าง อันเป็นที่มาของชื่อ "ประตูผา" ที่เป็นเส้นแบ่งแดนระหว่างแอ่งที่ราบเมืองลำปางกับแอ่งที่ราบเมืองพะเยา เชียงราย เชียงแสน บริเวณนี้จึงพบภาพเขียนสีและที่ฝังศพ ภาพขวาพระพุทธไสยาสน์แกะสลักบนเพิงหินหน้าถ้ำบนเขาเพนียด ณ วัดราชบรรทม อ. โคกสำโรง จ. ลพบุรี

แต่แหล่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติที่สำคัญโดดเด่นกว่าแหล่งอื่นๆ ก็คือ บริเวณภูเขาและที่สูง อันเป็นแหล่งต้นน้ำหรือแหล่งกำเนิดของลำน้ำลำธาร เมื่อไหลลงสู่ที่ราบลุ่มแล้วได้รวมกับลำน้ำหลายๆ สายหลายๆ สาขากลายเป็นแม่น้ำไหลลงไปออกทะเล แหล่งต้นน้ำเหล่านี้มักเป็นสิ่งที่มีผู้คนรับรู้และถ่ายทอดความรู้สืบกันมาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งปัจจุบัน ในลักษณะที่เป็นทั้งการเล่าขาน เป็นตำนานและการจดบันทึก มีเรื่องราวที่เกี่ยวกับผู้คนหลายยุคหลายสมัย ความสำคัญของแหล่งต้นน้ำที่ถือกันว่าเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ก็เนื่องมาจากการเป็นแหล่งน้ำที่บริสุทธิ์ เช่นเป็นน้ำที่ผุดขึ้นจากใต้ดิน ใต้หิน และไหลออกมาอย่างต่อเนื่องทั้งปี ที่ผู้คนหวังให้เป็นน้ำกินน้ำใช้เป็นสำคัญ สังคมมนุษย์โบราณเกือบเป็นสากลก็ว่าได้ ให้ความหมายความสำคัญของน้ำกิน น้ำอุปโภคมากกว่าน้ำเพื่อทำการเกษตร ทำให้การจัดการน้ำกินน้ำใช้นี้มีความสัมพันธ์กับการตั้งชุมชนที่อยู่อาศัยจากระดับบ้านเมืองและนครทีเดียว จนเกือบพูดได้ว่าความเป็นผังเมือง ผังชุมชนของมนุษย์ในดินแดนประเทศไทยนี้ เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำกินน้ำใช้มากกว่าน้ำในการเกษตร แต่การเปลี่ยนแปลงที่ทำให้การจัดการน้ำดังกล่าวหมดความสำคัญลงได้เกิดขึ้นเมื่อมีการทำน้ำประปาขึ้นมาให้แทนน้ำกินน้ำใช้ที่มาจากธรรมชาติ ผลที่ตามมาก็คือโครงสร้างของการจัดการน้ำเดิมได้กลายเป็นเครื่องมือในการระบายน้ำโสโครกและของเสียไป

ถัดจากพื้นที่ลาดสูง (High terrace) ก็มาเป็นที่ลาดต่ำ (Low terrace) พื้นที่ดังกล่าวนี้มีเขาและที่สูงน้อยลง แต่กลับมีพื้นที่ราบลุ่มมากกว่าเดิม อีกทั้งเป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำห้วยสายเล็ก ๆ ไหลมารวมเป็นลำน้ำสายใหญ่ ๆ ไหลผ่าน มักเป็นแหล่งที่เกิดชุมชนบ้านเมืองขึ้นมาแต่สมัยยุคโลหะตอนปลาย บรรดาชุมชนที่เกิดขึ้นมักเป็นชุมชนที่มีถิ่นฐานถาวร ไม่ใคร่มีการเคลื่อนย้ายโดยไม่จำเป็น ถ้าหากไม่เกิดโรคระบาดหรือการศึกสงครามที่ทำให้มีการกวาดต้อนผู้คน

การตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองในบริเวณนี้ดำรงอยู่เรื่อยมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ **พื้นที่ลาดต่ำนี้คือลักษณะของภูมิประเทศและภูมิวัฒนธรรมในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเก่าของภาคกลางตอนล่าง ที่อยู่ในบริเวณนครสวรรค์ ชัยนาท ลงมาถึงอ่างทองและอยุธยาเป็นส่วนใหญ่**

ส่วนพื้นที่ถัดมา คือ พื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงนั้น มักสัมพันธ์กับพื้นที่ลุ่มแม่น้ำลำคลองที่มีลักษณะแบนราบสลับกับที่ลาดเอียงเพียงเล็กน้อย ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ที่เกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนที่ลำน้ำสายต่าง ๆ จากพื้นที่ลาดต่ำนำมาทับถมเกิดเป็นที่งอกใหม่ ความต่างกันกับพื้นที่ลาดต่ำก็คือ เมื่อย้อนขึ้นไปก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มักไม่มีผู้คนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานสร้างบ้านแปงเมือง เพราะลุ่มต่ำจนเกินไป และหลาย ๆ แห่งอยู่ในสภาพกึ่งบกกึ่งน้ำ ต่อเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา การทับถมทำให้พื้นที่ดอนขึ้นกว่าแต่เดิม จนทำให้มีโคกเนินและพื้นที่สูงพอตั้งหลักแหล่งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยได้ ยิ่งกว่านั้นในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมานั้น เป็นเวลาที่บ้านเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีการค้าขายติดต่อกันระหว่างภายในกับภายนอกมาก มีกลุ่มคนหลากหลายทางชาติพันธุ์ที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีต่างกัน เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานและเอาความรู้และเทคโนโลยีใหม่ ๆ มาจัดการสภาพแวดล้อมธรรมชาติให้เป็นที่ตั้งหลักแหล่ง ที่อยู่อาศัยและบ้านเมืองได้ การเติบโตของการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยนี้มักเกิดขึ้นตามริมฝั่งแม่น้ำและลำคลอง เพราะเป็นที่สูงอันเกิดจากตะกอนที่แม่น้ำลำน้ำนำมาทับถมในฤดูน้ำท่วม พอน้ำลดแล้วก็เกิดเป็นที่สูงริมฝั่งน้ำขึ้นมา ทำให้เกิดรูปแบบของชุมชนที่เรียงรายกันอยู่ตามริมน้ำเป็นแนวยาว การขุดคลองก็เป็นสิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดนิเวศวัฒนธรรมขึ้นมา เพราะนอกจากเป็นการสร้างเส้นทางคมนาคมแล้ว ยังทำให้เกิดชุมชนบ้านเรือนไปตามริมฝั่งของลำคลองอีกด้วย ความต่างกันอีกอย่างหนึ่งของพื้นที่ราบต่ำน้ำท่วมถึงก็คือ เป็นพื้นที่ซึ่งไม่ค่อยมีภูเขาและที่สูง เว้นแต่บางแห่งอาจมีเขาลูกโดดอยู่บ้างก็ตาม ทำให้บรรดาบ้านเมืองในบริเวณนี้สร้างสิ่งอันเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ของบ้านเมืองด้วยศาสนสถานสูงใหญ่แลเห็นแต่ไกล แทนการใช้เขาศักดิ์สิทธิ์อย่างที่พบในพื้นที่ลาดต่ำซึ่งอยู่ในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเก่า

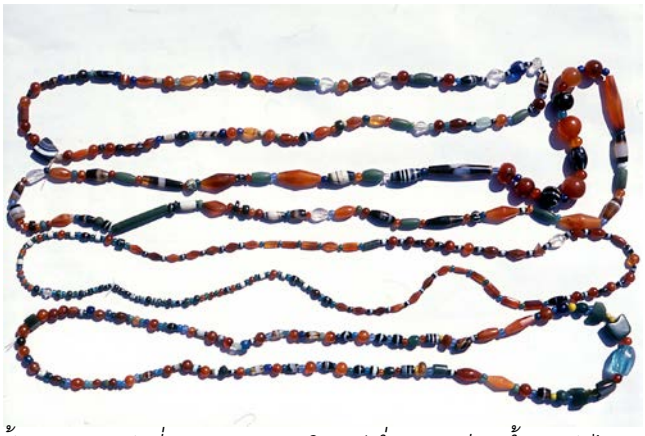

บ้านโป่งมะนาวตั้งอยู่บนตะพักที่ลาดเชิงเขาสมโภชน์ ต่ำลงมามีแม่น้ำป่าสักไหลผ่าน จึงเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน เมื่อมีการก่อสร้างเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ จึงพบแหล่งฝังศพกระจายอยู่ในพื้นที่นี้เป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านขุดพบลูกปัดและถ้วยชามเครื่องปั้นดินเผาในหลุมศพจำนวนมาก

การตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองที่สัมพันธ์กับภูมิวัฒนธรรมและนิเวศวัฒนธรรมของดินดอนเก่ากับดินดอนใหม่นั้น ต่างกันที่ว่าในดินดอนเก่า การตั้งถิ่นฐานมักเกิดตามลำน้ำเก่าที่ไหลลงจากภูเขาและที่สูงทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกมาลงสู่ที่ลาดต่ำและที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงตอนกลาง ซึ่งต่อมาเกิดมีลำน้ำใหญ่ที่เป็นแม่น้ำไหลจากเหนือลงใต้ไปออกทะเล ในขณะที่บริเวณดินดอนใหม่นั้น การตั้งถิ่นฐานของชุมชนมักเกิดขึ้นตามริมลำน้ำเกิดใหม่ที่ไหลจากเหนือลงใต้ไปออกทะเลเป็นสำคัญ โดยเฉพาะบรรดาแม่น้ำที่เป็นที่ตั้งของบ้านเมืองในปัจจุบัน เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำบางปะกง และแม่กลองนั้น คือ สิ่งสะท้อนให้เห็นบ้านเมืองในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาแทบทั้งสิ้น ดังนั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องภูมิวัฒนธรรมของดินดอนเก่าอย่างเป็นรูปธรรม จึงต้องแบ่งบริเวณดินดอนเก่าออกเป็น ๒ บริเวณย่อย โดยใช้แม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งส่วนใหญ่เป็นลำน้ำที่เติบโตและเปลี่ยนแปลงมาเป็นลำน้ำสำคัญของดินดอนใหม่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา คือ บริเวณ**ฝั่งตะวันตก**กับ**ฝั่งตะวันออก**ของแม่น้ำเจ้าพระยา ทางฝั่งตะวันตกนับเนื่องเป็นลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง ส่วนทางฝั่งตะวันออกเป็นลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก

ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาเก่า (Old Chao Phraya Delta)

ดินดอนเก่าซีกตะวันตก มีทิวเขาและเขาสูงอยู่ทางด้านตะวันตกที่มีความซับซ้อนและแบ่งกั้นเขตแดนลุ่มน้ำเจ้าพระยาออกจากลุ่มน้ำสาละวิน-อิระวดี ของพม่า ความสลับซับซ้อนบนเทือกเขานี้ทำให้เกิดทั้งพื้นที่ราบสูงบนเทือกเขาและพื้นที่ราบในหุบเขา (Valley) อันเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองของกลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง เช่น พวกที่เรียกรวม ๆ กันว่า พวกลัวะ ละว้า และกะเหรี่ยง เป็นต้น พื้นที่ลาดต่ำอันเป็นบริเวณที่ทำให้เกิดการตั้งหลักแหล่งของชุมชน ซึ่งมีมาแต่สมัยเหล็กจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรีนั้น เริ่มแต่บริเวณอำเภอลาดยาว จังหวัดนครสวรรค์ ลงมาจนถึงอำเภอโกรกพระ ที่มาติดต่อกับบริเวณจังหวัดอุทัยธานี ทั้งหมดนี้ล้วนแต่อยู่ในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสิ้น

บรรดาลำน้ำใหญ่เล็กที่ไหลลงจากเทือกเขาทางตะวันตก จะไหลผ่านที่ลาดต่ำมาทางตะวันออกเฉียงใต้ลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาแทบทั้งสิ้น ลำน้ำที่สำคัญในเขตอำเภอลาดยาวก็คือ **ลำน้ำตากแดด** ซึ่งมีแหล่งต้นน้ำอยู่ที่เขาโมโคจู อันเป็นพื้นที่ต่อแดนระหว่างจังหวัดตาก จังหวัดกำแพงเพชรและนครสวรรค์ ลำน้ำนี้ไหลลงมาทางตะวันออกผ่านบ้านหินดาดในบริเวณเขาชนกันมาบ้านทุ่งตะแบก และรู้จักกันในนามของ **ลำน้ำแม่วงก์** จากนั้นก็หักลงมาทางตะวันออกเฉียงใต้เข้าสู่ที่ลาดต่ำ ผ่านอำเภอลาดยาว อันเป็นพื้นที่ราบลุ่มสลับที่สูงทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง ทำให้มีลำน้ำเล็กและลำห้วยเกิดขึ้นหลายสายมาหล่อเลี้ยง เป็นบริเวณที่มีชุมชนบ้านเมืองมาแต่สมัยทวารวดี ณ ตำบลทัพชุมพล พบชุมชนโบราณที่มีคูน้ำล้อมรูปกลมของโบราณสถานวัตถุ เช่น เครื่องดินเผาที่มีคาถา เย ธมฺมา และพระพิมพ์สมัยทวารวดี อาจนับได้ว่าเป็นชุมชนทวารวดีที่อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำปิงด้านตะวันตกในแนวขนานใกล้เคียงกับเมืองดงแม่นางเมือง ที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกในเขตอำเภอบรรพตพิสัย จากบริเวณอำเภอลาดยาว ลำน้ำแม่วงก์รวมกับลำน้ำอีกสายหนึ่งที่มาจากบ้านศาลเจ้าไก่ต่อ เป็นลำน้ำวังม้าผ่านลงมายังที่ราบลุ่มของอำเภอสว่างอารมณ์ ที่มีลำน้ำคลองโพธิ์ที่ไหลมาจากเขาและที่สูงในพื้นที่ต่อแดนระหว่างจังหวัดนครสวรรค์กับอุทัยธานี ไหลคู่ขนานกับลำน้ำวังม้าแล้วมารวมกันในบริเวณบ้านกล้วยใต้ อำเภอสว่างอารมณ์ กลายเป็นลำน้ำตากแดดที่ไหลผ่านปลายเขาหลวงลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงทางตะวันออกเฉียงใต้ในเขตอำเภอเมืองอุทัยธานี และผ่านเขาสะแกกรังไปสบกับลำน้ำเจ้าพระยา ทำให้มีการเรียกชื่อลำน้ำนี้ใหม่ว่า **ลำน้ำสะแกกรัง**

ลำน้ำสะแกกรังที่ไหลผ่านตัวเมืองอุทัยธานี

ลำน้ำสะแกกรังทั้งลุ่มน้ำที่คลุมพื้นที่แต่อำเภอลาดยาวและอำเภอโกรกพระ จังหวัดนครสวรรค์ มายังอำเภอสว่างอารมณ์และอำเภอเมืองอุทัยธานีนั้น นับเนื่องเป็นพื้นที่ทางภูมิวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับการเกิดชุมชนบ้านเมืองแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยทวารวดีในบริเวณตอนเหนือสุดของลุ่มน้ำเจ้าพระยาของบริเวณภาคกลางตอนล่างก็ว่าได้ บริเวณนี้มีภูเขาที่สัมพันธ์กับพัฒนาการทางวัฒนธรรมหลายแห่ง ได้แก่ ดอยกวางทอง เขาหลวง เขาหางนาค และเขาสะแกกรัง

ดอยกวางทอง เป็นดอยหนึ่งในกลุ่มเขาลูกโดด อันเป็นบริเวณต้นน้ำของห้วยก้านยาว ตรงพื้นที่ระหว่างดอยกวางทองและลำน้ำก้านยาว พบชุมชนโบราณสมัยทวารวดีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีบริเวณชั้นในที่มีคูน้ำขนาดใหญ่รูปกลมรวมอยู่ด้วย ชุมชนแห่งนี้เรียก **บึงคอกช้าง** เป็นรูปแบบเดียวกันกับผังเมืองศรีเทพในลุ่มน้ำป่าสัก ผังชุมชนแบบนี้นับเป็นรูปแบบหนึ่งของชุมชนที่มีคูน้ำและคันดินล้อมสมัยทวารวดี บรรดาชุมชนหลายแห่ง เช่นที่เมืองบน อำเภอพยุหะคีรี เมืองดงแม่นางเมือง เมืองดงละคร จังหวัดนครนายก และชุมชนโบราณที่ตำบลทัพชุมพลในเขตอำเภอลาดยาว ที่กล่าวมาแล้วเป็นต้น

เขาหลวง เป็นเทือกเขาสั้น ๆ ยาวจากเหนือลงใต้ประมาณ ๑๕ กิโลเมตร โดยมีต้นเขาอยู่ที่บริเวณบ้านหนองกระทุ่มในเขตอำเภอลาดยาว และปลายเขาอยู่ที่บ้านกล้วยในเขตอำเภอทัพทัน เขาหลวงนี้กั้นเขตอำเภอสว่างอารมณ์ จังหวัดอุทัยธานี ที่อยู่ด้านตะวันออก จากเขตอำเภอโกรกพระ จังหวัดนครสวรรค์ อันเป็นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง อันเกิดจากการเปลี่ยนทางเดินและการไหลคดเคี้ยวของลำน้ำเจ้าพระยาที่มาจากปากน้ำโพจนถึงอำเภอพยุหะคีรี ส่วนทางด้านตะวันตกของเขาหลวง คือ พื้นที่ราบลุ่มที่ลำน้ำตากแดดและลำน้ำสายอื่น ๆ ไหลผ่านลงไปทางใต้ในเขตอำเภอทัพทัน ก่อนลงไปสบกับลำน้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอเมืองอุทัยธานี เทือกเขาหลวงนี้นับเป็นภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมสำคัญที่แบ่งพื้นที่ของการตั้งถิ่นฐานซึ่งมาจากยุคแรก ตั้งแต่

สมัยก่อนประวัติศาสตร์และทวารวดีที่อยู่ทางด้านตะวันตก จากบริเวณที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่เกิดชุมชนบ้านเมืองสมัยหลังแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาอย่างชัดเจน

เขาหางนาค เป็นเขาเตี้ยอยู่บริเวณตอนต้นของเทือกเขาหลวง มีลำน้ำสายเล็ก ๆ จากเขตอำเภอลาดยาว ไหลผ่านลงมาทางตะวันออกเฉียงใต้ไปรวมกับแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอโกรกพระ ตรงตีนเขาหางนาคมีแหล่งชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมแห่งหนึ่ง มีอายุแต่สมัยยุคเหล็กลงมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี เพราะพบโบราณสถานและวัตถุที่มีอายุตามช่วงเวลาต่าง ๆ ที่กล่าวถึงเป็นหลักฐาน ชุมชนแห่งนี้นับเป็นชุมชนเก่าแก่ที่สะท้อนให้เห็นว่า อาณาบริเวณโดยรอบของเขาหลวงที่อยู่ในลุ่มน้ำตากแดดตอนบนในเขตอำเภอลาดยาวและอำเภอโกรกพระนั้นมีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมืองมาแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรีทีเดียว

ภาพถ่ายทางอากาศแสดงบริเวณเมืองโบราณดงละคร (ดงเล็ก) ที่ตั้งอยู่ค่อนไปทางตะวันตกของเนินดินดงละครหรือดงใหญ่ ลักษณะผังเมืองเป็นรูปไข่ แบบเดียวกับเมืองโบราณสมัยทวารวดีรุ่นเดียวกัน เช่น เมืองคูบัว เมืองดงแม่นางเมือง เป็นต้น

เขาสะแกกรัง อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำตากแดดตอนล่าง ที่มีลำน้ำสายสั้น ๆ จากบริเวณต้นน้ำที่อยู่ทางด้านตะวันออกของเขาสะแกกรังมารวมทำให้เป็นลำน้ำใหญ่ เรียกว่า **ลำน้ำสะแกกรัง** ไหลผ่านตัวเมืองอุทัยธานีปัจจุบันไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่ทั้งที่ลาดต่ำและที่ราบลุ่มบริเวณนี้ที่อยู่ในเขตอำเภอทัพทัน หนองฉาง และอำเภอเมือง ล้วนให้ความสำคัญในเชิงสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์กับเขาสะแกกรังทั้งสิ้น ทำให้เกิดศาสนสถานหลายจุดในบริเวณเขานี้ ที่สำคัญก็คือ **วัดสังกัสรัตนคีรี** ที่มีรอยพระพุทธบาท ซึ่งสามารถแลเห็นได้แต่ไกลๆ พื้นที่รอบเขาสะแกกรังนี้เป็นที่ลุ่มต่ำหลายแห่ง เป็นทุ่งและหนองบึง ไม่ใคร่พบการตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานที่มีอายุแต่สมัยทวารวดีขึ้นไป ตรงข้ามกลับพบแต่ชุมชนที่มีอายุแต่สมัยอยุธยาลงมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนบ้านเมืองและเรือนแพริมลำน้ำสะแกกรังของเมืองอุทัยธานีในปัจจุบัน

ต่ำจากลุ่มน้ำสะแกกรังลงมาในเขตอำเภอหนองฉาง อำเภอหนองขาหย่าง และอำเภอวัดสิงห์ เป็นบริเวณที่ลาดต่ำและราบลุ่มที่มีลำน้ำทับเสลาและเครือข่ายไหลหล่อเลี้ยง ลำน้ำทับเสลามีต้นกำเนิดมาจากเขามโนราห์ เขาหินเหล็กไฟ เขาพระยาพายเรือ และเขาฆ้องชัย ทางตะวันตก ไหลลงสู่ที่ลาดสูงในบริเวณบ้านทับเสลา ลงสู่ที่ลาดต่ำในเขตอำเภอหนองฉาง ที่มีลำน้ำลำห้วยอีกมากมายที่มาจากพื้นที่สูงโดยรอบเข้ามาร่วม โดยเฉพาะห้วยขุนแก้วที่ไหลมาจากเขาและที่สูงทางตะวันตกเช่นกัน ลำห้วยนี้แตกแยกเป็นหลายสาขาและไหลขนานกันกับห้วยทับเสลาไปร่วมกับต้นน้ำมะขามเฒ่าหรือแม่น้ำท่าจีนในเขตอำเภอวัดสิงห์ ลุ่มน้ำทับเสลานี้มีความสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมาเป็นอย่างยิ่ง บริเวณเขาต้นน้ำและที่สูงเป็นป่าที่มีความหลากหลายทางชีวภาพที่รู้จักกันในนามของ “ห้วยขาแข้ง” เป็นที่มีกลุ่มชนบนที่สูงเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานหาของป่าและแร่ธาตุ แลกเปลี่ยนกับกลุ่มคนบนพื้นราบแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา เหตุนี้จึงพบแหล่งศาสนพิธีกรรม โดยเฉพาะประเพณีการฝังศพที่ใช้หินตั้งเป็นสัญลักษณ์หลายแห่ง เช่น กลุ่มหินตั้งที่ล้อมเป็นวงกลมซึ่งชาวบ้านเรียกว่า **วงตีไก่** เป็นต้น ต่ำลงมาในพื้นที่ลาดสูงที่อยู่ระหว่างห้วยทับเสลากับห้วยขุนแก้วมีเขาลูกโดด ๒ แห่งเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ที่แลเห็นแต่ไกล บริเวณรอบเขาทั้งสองแห่งนี้เป็นที่ตั้งหลักแหล่งของผู้คนแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยทวารวดี **เขาปลาร้า** มีความโดดเด่นเป็นพิเศษ เพราะนอกจากใหญ่โตแล้ว ยังมีเพิงผาบนเขาทางตะวันตกเฉียงใต้ที่เป็นแหล่งพิธีกรรมในระบบความเชื่อของผู้คนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งเห็นได้จากผนังผาที่มีการเขียนภาพสีรูปคน สัตว์และพิธีกรรม ที่มีความสวยงามและโดดเด่นที่สุดแห่งหนึ่ง โดยเฉพาะเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นลักษณะทางสังคมที่มีบุคคลที่เป็นผู้นำ ผู้ประกอบพิธีกรรมและประเพณีเกี่ยวกับการเซ่นสังเวยวัวควายแก่อำนาจเหนือธรรมชาติ ใกล้ๆ กับลำห้วยขุนแก้วที่อยู่ทางใต้ของเขาปลาร้า มีชุมชนสมัยทวารวดีที่มีคูน้ำล้อมรอบ เป็นชุมชนที่เกี่ยวกับการถลุงเหล็ก เพราะพบตะกรันเหล็กกระจายอยู่ทั่วไป ในขณะที่พื้นที่อื่นที่เกี่ยวข้องก็พบร่องรอยของพระสถูปเจดีย์สมัยทวารวดี มีลายดินเผาประดับที่แสดงให้เห็นว่าผู้คนนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาสำคัญ และเมื่อสำรวจตามลำทับเสลาและห้วยแก้วลงสู่ที่ลาดต่ำและราบลุ่มของอำเภอหนองขาหย่าง ก็พบแหล่งชุมชนโบราณที่มีคูน้ำล้อมในสมัยทวารวดีกระจายกันอยู่หลายแห่ง แต่สิ่งที่น่าสนใจที่สุดก็คือ ในบริเวณบ้านหลุมข้าว อันเป็นโคกเนินที่อยู่ตอนปลายน้ำของลำห้วยทั้งสอง เป็นแหล่งฝังศพของผู้คนก่อนประวัติศาสตร์ ในยุคเหล็กที่แสดงให้เห็นถึงการมีชุมชนอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่ม อันเป็นต้นน้ำของแม่น้ำมะขามเฒ่าหรือแม่น้ำท่าจีน

เขาปลาร้าเป็นเทือกเขาหินปูนขนาดใหญ่ ที่โอบล้อมที่ราบ มีถ้ำและเพิงผาใหญ่น้อยจำนวนมาก บริเวณที่พบภาพเขียนอยู่บนชะโงกผาสูงของถ้ำประทุน ลักษณะภาพส่วนใหญ่เป็นรูปคนกำลังร่ายรำประกอบพิธีกรรม บ้างก็เดินจูงวัว หรือมีสุนัข สัตว์มีเขาประเภทกวาง เดินนำขบวน ฯลฯ

ลำน้ำมะขามเฒ่าถือกำเนิดจากที่ลุ่มต่ำ อันเป็นที่รวมของลำน้ำลำห้วยทั้งทับเสลาและห้วยขุนแก้ว ที่อยู่ในบริเวณกุดเก่า (ลำน้ำด้วน) ของแม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้เกิดมีลำน้ำใหญ่ไหลแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยา ณ บริเวณปากคลองมะขามเฒ่า ลงมาทางใต้ในลักษณะที่ขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วค่อยๆ ไหลห่างไปทางตะวันตกในเขตจังหวัดชัยนาท ทำให้ฝั่งตะวันตกของลำน้ำมะขามเฒ่ากลายเป็นที่รับน้ำจากลำน้ำลำห้วยหลายสายที่ไหลลงจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตกมาออกแม่น้ำท่าจีน ตำบลมะขามเฒ่า อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท

ดินดอนเก่าซีกตะวันออก ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากน้ำโพในเขตจังหวัดนครสวรรค์มายังจังหวัดชัยนาท ที่มีเทือกเขาและที่สูงขนาบอยู่ทางตะวันออกนั้น ก็เช่นเดียวกับทางฝั่งตะวันตกที่มีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลผ่านที่สูง ที่ลาดสูง ลาดต่ำ ลงมาสู่ที่ราบลุ่มไปรวมกับแม่น้ำเจ้าพระยา และระหว่างฝั่งแม่น้ำกับเขาสูงนั้นมีเขาลูกโดด กลุ่มเขาหรือเทือกเขาเล็กๆ แทรกอยู่ตรงกลางพื้นที่ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่ลาดต่ำและที่ราบลุ่ม แต่ความแตกต่างระหว่างฝั่งตะวันออกกับฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาก็คือ ทางฝั่งตะวันตกลำน้ำใหญ่ ๆ เช่น ลำน้ำตากแดด สะแกกรัง หรือทับเสลา ล้วนไหลลงแม่น้ำเจ้าพระยาโดยตรง ขณะที่ทางฝั่งตะวันออกนั้นกลับมี **บึงบอระเพ็ด** เป็นแหล่งรับน้ำแทนเสียส่วนใหญ่ ในพื้นที่ตั้งแต่อำเภอเมืองนครสวรรค์ อำเภอท่าตะโก ลงมาจนถึงอำเภอพยุหะคีรี ลักษณะนี้เป็นเช่นเดียวกันกับทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านก่อนที่จะมารวมกับลำน้ำปิงที่ปากน้ำโพ ที่บรรดาพื้นที่ลาดต่ำและราบลุ่มในเขตอำเภอบางมูลนากและอำเภอชุมแสง ต่างก็ไหลลงมาออกบึงบอระเพ็ดแทบทั้งสิ้น และลำน้ำ

ส่วนใหญ่โดยรอบที่ไหลลงสู่บึงบอระเพ็ดนั้น มักมาจากบรรดาเขาโดดๆ หรือกลุ่มเขาที่อยู่ในพื้นที่ลาดต่ำเป็นส่วนใหญ่ เช่น จากเขาพนมรอก เขาท่าตะโก เขาวง เขาค้างคาว ทางด้านตะวันออก และเขานมนาง เขาทอง และเขาลูกช้างทางด้านใต้ เป็นต้น แต่เขาที่โดดเด่นเป็นประธานของภูมิทัศน์รอบบึงบอระเพ็ดที่สำคัญก็คือ เขาพนมเศษ บริเวณรอบๆ เขามีร่อยรอยของการตั้งถิ่นฐานที่ต่อเนื่องกันมานานจนปัจจุบัน

บึงบอระเพ็ดเป็นทะเลสาบที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล (Seasonal lake) คือ หน้าแล้งน้ำน้อยถอยลดลงบึง (อย่างในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรียกว่า **บุง**) พอหน้าน้ำ พื้นที่รับน้ำขยายออกจากบึงท่วมท้นเป็นระยะไกลประมาณ ๑-๒ เท่าตัว พื้นที่รอบๆ บึงที่แห้งในฤดูแล้งและเจิ่งนองในฤดูน้ำนี้ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรียกว่า **ทาม** เป็นพื้นที่เหมาะในการทำนาปลูกข้าว (Wet rice cultivation) ที่คนในสังคมโบราณนิยมปลูกกัน คือ รอเวลาตอนใกล้หมดฤดูฝน ฤดูน้ำ ที่น้ำลดถอยลงบึง ก็จะทำการหว่านข้าว ปลูกข้าวกัน เพราะระดับน้ำต่ำ พอแห้งข้าวก็โต นับเป็นนาปี แต่บริเวณใดที่อยู่โดยรอบของเขาลูกโดดที่มีพื้นที่ลาดเชิงเขา ก็จะนิยมทำนาแบบขั้นบันไดที่ใช้คันดินหรือปิ้งนาดักน้ำเข้าที่นาเมื่อเวลาน้ำไหลลงจากที่สูง แล้วปล่อยผ่านลงไปยังแปลงนาที่อยู่ในระดับต่ำต่อไป ชุมชนเก่าแก่แต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เช่นสมัยเหล็กและสมัยทวารวดี-ลพบุรี มักพบตามบริเวณเชิงเขาลูกโดดที่อยู่ทางด้านตะวันออกและด้านใต้ของบึงบอระเพ็ด โดยเฉพาะบริเวณเขาท่าตะโกที่อยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของบึงบอระเพ็ด ตรงพื้นที่ด้านใต้เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณใหญ่สมัยทวารวดีที่มีลำน้ำวังแรงที่มาจากที่สูงทางตะวันออกไหลผ่าน บริเวณตอนเหนือของเมืองนี้อยู่ติดกับเวิ้งเขาที่มีลำห้วยไหลลงมาจากเขา ได้มีการทำเขื่อนกักน้ำตรงเวิ้งเขา เพื่อกันน้ำไหลท่วมเมืองในฤดูฝนและเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง เมื่อน้ำเต็มที่แล้วก็ปล่อยให้ไหลลงมาตามลำห้วยผ่านเข้ามาในเมือง ไปรวมกับลำน้ำวังแรงที่ไหลผ่านลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ไปยังบ้านหัวถนนที่ตั้งอยู่บริเวณชายขอบของที่สูง ที่ลาดลงมาจากเขาทางใต้และตะวันตกเฉียงใต้ ตรงบ้านหัวถนนนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณ มีคูน้ำล้อมสมัยทวารวดี และตรงบริเวณชุมชนนี้ ลำน้ำวังแรงไหลหักวกขึ้นไปทางเหนือและเปลี่ยนชื่อมาเป็น **คลองท่าตะโก** ไปยังบ้านวังรี ที่มีคลองวังรีซึ่งไหลมาจากทางเหนือสมทบเป็นลำน้ำใหญ่ ไหลไปทางตะวันตกผ่านบ้านท่าสุ่มและบ้านหัวพลวง ไปยังบ้านวังรอที่มีลำน้ำลำห้วยที่ไหลมาจากเขาวงและเขาค้างคาวทางใต้มาสมทบ ทำให้เป็นลำน้ำใหญ่ผ่านบ้านวังรอขึ้นไปทางเหนือเข้าสู่บ้านปากง่ามใต้ ลงบึงบอระเพ็ดในเขตบ้านหัวดงพระนอน ที่มีลำน้ำลำห้วยจากกลุ่มเขาสนามชัย เขากะลา เขานมนาง กับกลุ่มเขาโยง เขาลูกช้างและเขาแก้วที่อยู่ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านที่ลุ่มในหุบเขามารวมด้วยก่อนลงสู่พื้นที่ในบึง

โบราณวัตถุที่ได้จากแหล่งโบราณคดีในเขตเมืองนครสวรรค์และลพบุรี ซึ่งมีผู้คนอาศัยต่อเนื่องมาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยทวารวดี ส่วนภาพสุดท้ายแถวที่สอง เป็นก้อนทองแดงที่ได้จากแหล่งโบราณคดีท่าแค ซึ่งแร่ดังกล่าวพบมากในลพบุรี

บรรดาพื้นที่ราบลุ่มทางตะวันออกและทางใต้ของบึงบอระเพ็ดที่มีลำน้ำลำห้วยตามที่กล่าวมาแล้วไหลผ่านมาลงบึงนั้น นับเนื่องเป็นภูมินิเวศที่ทำให้เกิดชุมชนบ้านเมืองหนาแน่นแต่สมัยทวารวดีจนถึงลพบุรี เพราะมีทั้งที่ลาดต่ำใกล้กับที่สูงและภูเขาที่เต็มไปด้วยแร่ธาตุโดยเฉพาะแร่เหล็ก ในขณะที่พื้นที่ราบลุ่มที่ลงสู่บึงบอระเพ็ดทางเหนือก็เหมาะกับการเพาะปลูก อีกทั้งมีลำน้ำลำคลองที่มีประโยชน์ทั้งการใช้น้ำและการคมนาคม ชุมชนโบราณหรือเมืองสมัยทวารวดีที่สำคัญในบริเวณนี้ที่ร่วมอยู่ในภูมิวัฒนธรรมเดียวกันกับเมืองดอนคาที่เขาท่าตะโก ก็คือ **เมืองบน** ที่ตั้งอยู่ริมเขาโคกไม้เดนอันเป็นกลุ่มเขาที่อยู่ใต้กลุ่มเขาแก้วลงมา ตัวเมืองตั้งอยู่ระหว่างเขาไม้เดนกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำห้วยหลายสายที่มาจากทางเหนือและตะวันออกไหลมาลงแม่น้ำเจ้าพระยา

เมืองบนเป็นเมืองใหญ่และสำคัญแห่งหนึ่งทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะมีร่องรอยของคันดิน คูเมือง และผังเมืองที่ซับซ้อน พบโบราณสถานทั้งในเมืองและรอบๆ เมือง โดยเฉพาะบนเขาที่อยู่ทางด้านตะวันออกนั้น มีซากพระสถูปเจดีย์กระจายกันอยู่หลายแห่ง โดยตำแหน่งที่ตั้งและภูมิฐานของบ้านเมือง เมืองนี้น่าจะเป็นเมืองท่าสำคัญที่อยู่ตอนบนของแม่น้ำ

เจ้าพระยาในสมัยทวารวดีทีเดียว เพราะเป็นที่ชุมทางของการเดินทางจากแม่น้ำลำน้ำที่มาจากทางใต้ ก่อนที่จะเดินทางบกไปทางเหนือและตะวันออกในเขตบ้านเมืองในที่ลุ่มริมบึงบอระเพ็ด ในขณะที่เมืองโบราณที่เขาท่าตะโกเป็นชุมทางสำหรับการเดินทางจากบ้านเมืองรอบบึงบอระเพ็ดไปทางตะวันออกเข้าสู่ลุ่มน้ำป่าสักในหุบเพชรบูรณ์ ชุมชนบ้านเมืองแต่สมัยทวารวดีจนถึงลพบุรีในบริเวณนี้หาใช่เป็นชุมชนทางการเกษตรแต่เพียงอย่างเดียวไม่ หากเป็นชุมชนที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรมถลุงเหล็กแห่งหนึ่งที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ต่อเนื่องลงไปยังลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสักทางตะวันออกและทางใต้ เพราะพบบริเวณที่มีการถลุงเหล็กกระจายกันอยู่ทั่วไปหลายแห่ง โดยเฉพาะที่เขาทองและบริเวณบ้านเขาทอง ที่มีตะกรันเหล็กกระจายอยู่ในบริเวณกว้างใหญ่

ต่ำจากเขตอำเภอพยุหะคีรี ตั้งแต่เมืองบนที่ตำบลโคกไม้เดนลงมาทางใต้ตามลำน้ำเจ้าพระยาเข้าเขตอำเภอมโนรมย์และอำเภอเมืองชัยนาท นับเป็นบริเวณการเกิดของดินดอนสามเหลี่ยมที่เห็นได้จากการแตกตัวของลำน้ำเจ้าพระยาออกเป็นหลายสายที่มีทิศทางการไหลลงจากเหนือไปใต้ ลำน้ำเหล่านี้มีหลายสายกระจายกันอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ที่เห็นชัดเจนและใช้เป็นเส้นทางคมนาคมจนเกิดการตั้งหลักแหล่งของบ้านเมืองจนถึงปัจจุบันก็คือ **ลำน้ำมะขามเฒ่า**หรือ**ลำน้ำท่าจีน ลำน้ำน้อย ลำน้ำเจ้าพระยา** และ**ลำน้ำลพบุรี** ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี พื้นที่ราบลุ่มทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ต่ำลงมาจากตำบลโคกไม้เดน มีร่องรอยของลำน้ำใหญ่ ๒ สาย เป็นทางน้ำเก่าที่ไหลขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยาและเกิดขึ้นจากพื้นที่บึงขนาดใหญ่ซึ่งปัจจุบันตื้นเขิน จนเหลือให้แลเห็นเพียงส่วนหนึ่งที่เรียกว่า **บึงทับปลา** ลำน้ำทั้งสองนี้คือ **คลองบางพลับ** และ **คลองหางน้ำสาคร** คลองบางพลับอยู่ถัดจากลำน้ำเจ้าพระยามาเล็กน้อย ไหลลงจากบึงทับปลาแล้วแตกออกเป็น ๒ สายที่บ้านนา เพราะมีพื้นที่สูงและเขาขวางอยู่ คือ เขาระกำและเขาบ้านกร่ำ สายแรกไหลลงทางด้านตะวันตกของเขาสู่ที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง เป็นหนองเป็นบึงทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านบ้านกร่ำที่ตั้งอยู่ตอนปลายเขาบ้านกร่ำและหนองชะโดมายังกลุ่มเขาเล็ก ๆ ที่อยู่ทางใต้ คือ เขาดิน เขาท่าพระ และเขาพลวง ลงมายังบ้านดอนวังไลสบกับลำน้ำสายที่สองที่ไหลแยกมาจากบ้านนาอ้อม เขาบ้านกร่ำ มาทางตะวันออกผ่านบ้านเชียง บ้านหางกรวด มาลงบึงใหญ่ที่บ้านเขาขยาย บึงนี้เป็นพื้นที่รับน้ำหรือแก้มลิงที่มีทางน้ำแยกไปทางตะวันออกและลงใต้ เส้นที่ลงใต้เป็นคลองบางไหลไปสบกับคลองพลับที่อ้อมเขามาทางตะวันตกที่บ้านดอนวังไล กลายเป็นคลองบางลงไปทางใต้ไปบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่คุ้งแม่ลูกอ่อน

ประติมากรรมปูนปั้นที่ประดับฐานศาสนสถานที่โคกไม้เดน นครสวรรค์

ส่วนคลองหางน้ำสาครอันเป็นลำน้ำเก่าที่อยู่ถัดจากคลองบางพลับมาทางตะวันออกนั้น ถือกำเนิดมาจากบึงทับปลาเช่นเดียวกัน เริ่มแต่บ้านคลองกลางไหลลงใต้ผ่านมายังบ้านหางน้ำสาครและบ้านอู่ตะเภา ที่ตั้งอยู่บนที่ดอนใหญ่อันลาดลงมาจากเขาแหลมที่อยู่ทางตะวันออก ตรงบริเวณขอบดอนที่ติดกับลำน้ำเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเกิดเป็นเมืองใหญ่ขึ้นในสมัยทวารวดี เป็นเมืองรูปกลมที่มีคูน้ำและคันดินล้อม มีภูมิสถานเป็นเมืองท่าที่ชุมนุมเส้นทางการคมนาคมทางน้ำที่มาจากทางเหนือและทางใต้กับทางบกที่ไปทางตะวันออกเข้าสู่พื้นที่ของลำน้ำลพบุรี-ป่าสัก ชาวบ้านเรียกเมืองโบราณนี้ว่า **เมืองอู่ตะเภา** ลักษณะความเป็นเมืองสำคัญของเมืองอู่ตะเภานี้ เห็นได้จากความซับซ้อนของผังเมืองที่ด้านหน้าของเมืองนี้ แนวคันดินใหญ่ขนานไปกับริมน้ำคล้ายกับทำให้เป็นพื้นที่ยกระดับสำหรับการขนถ่ายสินค้าจากทางน้ำ เป็นบริเวณที่มีผู้ขุดพบกระปุกเหรียญเงินสมัยทวารวดีแบบต่างๆ จำนวนมาก บริเวณติดริมน้ำทางตอนเหนือใกล้กับกำแพงเมือง มีอ่างน้ำโบราณที่รับน้ำจากที่สูงทางตะวันออกที่มาจากเขาแหลมมากักไว้ การขุดค้นทางโบราณคดีที่ผ่านมาเปิดหลักฐานให้เห็นว่า บริเวณดอนใหญ่อันเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณอู่ตะเภานี้ เต็มไปด้วยแหล่งถลุงเหล็กที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเมื่อเกิดเป็นเมืองขึ้น การถลุงเหล็กก็มีสืบมาจนถึงสมัยหลังๆ ทั้งสมัยลพบุรีและอยุธยา มีร่องรอยของชุมชนโบราณและศาสนสถานแต่สมัยทวารวดีกระจายอยู่ทั่วไป อีกทั้งพบเครื่องมือเหล็กชนิดต่างๆ ที่ใช้ในการดำรงชีวิตของผู้คนตามแหล่งที่ทำกิน พบแนวเขื่อนและทำนบที่ใช้ในการชักน้ำและเบนน้ำจากเขาแหลมและที่สูงทางตะวันออกมายังบ้านเมืองและแหล่งชุมชนในพื้นที่นี้ ที่คลุมพื้นที่ในรัศมี ๖-๗ กิโลเมตร จากเมืองอู่ตะเภาถึงเขาแหลม โดยเฉพาะเขาแหลมนั้นนับเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้นน้ำของน้ำกินน้ำใช้ของผู้คนแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรีทีเดียว แต่น่าเสียดายที่บรรดาโบราณสถานตามชุมชนต่างๆ ที่กระจายกันอยู่ในบริเวณนี้ได้ถูกทำลายไปเกือบทั้งสิ้น เพราะไม่มี

การขึ้นทะเบียนโบราณสถานให้ถูกต้อง ส่วนโบราณวัตถุ เช่น ธรรมจักรศิลาขนาดใหญ่และพระพุทธรูป ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมยังพอมีผู้รักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ส่วนตัว จดหมายเหตุของชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาช่วยราชการในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้กล่าวว่า บริเวณนี้เป็นแหล่งแร่เหล็กที่อุดมสมบูรณ์ มีแหล่งขุดเหล็กและยังมีคนและชุมชนที่ถลุงเหล็กอยู่ รวมทั้งได้ระบุว่าคนในสมัยนั้นกล่าวถึงเมืองโบราณเก่าแก่เป็นเมืองใหญ่ในบริเวณนี้ด้วย ก็คงหมายถึงเมืองอู่ตะเภานี้เอง คนท้องถิ่นที่อยู่ในเขตจังหวัดชัยนาทกล่าวถึงตำนานเมืองว่า เกี่ยวข้องกับการค้าสำเภาและเรื่องราวของท้าวอู่ทอง รวมทั้งเรียกเมืองนี้ว่าเป็น **เมืองล่าง** คู่กันกับ **เมืองบน** ที่ตำบลโคกไม้เดนที่อยู่ริมลำน้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ตามที่กล่าวมาแล้ว

ตุ๊กตาดินเผาและประติมากรรมรูปคนที่พบในแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีแห่งต่างๆ
ทำให้เห็นรูปลักษณ์และการแต่งกายของคนในยุคนั้น

เมืองอู่ตะเภาหรือเมืองล่างที่ตำบลหางน้ำสาคร ตั้งอยู่ริมลำน้ำเก่าที่เคยเป็นลำน้ำใหญ่มาก่อน ซึ่งมีร่องรอยของลำน้ำผ่านขึ้นไปทางเหนือและอ้อมไปสบกับลำน้ำเจ้าพระยาในเขตบ้านเนินไผ่และบ้านวัดโคก จากบริเวณนี้ลำน้ำเจ้าพระยามีลักษณะไหลคดเคี้ยวลงมาจากทางเหนือในเขตอำเภอพยุหะคีรีและผ่านเมืองบนที่ตำบลโคกไม้เดน เส้นทางน้ำทั้งเก่าและใหม่นี้แสดงให้เห็นร่องรอยของความสัมพันธ์กันในลักษณะที่เป็นเมืองท่าของกลุ่มเมืองทวารวดีในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเก่าทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างชัดเจน ระยะห่างระหว่างเมืองล่างกับ

เมืองบนนี้ราว ๑๕ กิโลเมตรโดยประมาณ ซึ่งอาจจำลองภาพการติดต่อระหว่างกันโดยทางน้ำได้ว่า จากเมืองบนริมแม่น้ำเจ้าพระยาลงมาจนถึงบริเวณแม่น้ำคด จากบ้านหาดมะตูมมายังบ้านหัวตาล และบ้านเนินไผ่ มีลำน้ำแยกออกไปทางตะวันออกเฉียงใต้อีกสายหนึ่งคือ ลำน้ำหางสาคร ที่ไหลลงไปทางใต้มายังเมืองอู่ตะเภาหรือเมืองล่าง จากนั้นลำน้ำนี้ก็ไหลลงใต้ขนานไปกับคลองบางพลับไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลเบนมาทางตะวันออกที่บ้านตะกุด สิ่งที่น่าสังเกตเป็นอย่างยิ่งจากลักษณะภูมิประเทศของสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่อำเภอมโนรมย์ลงมาจนสุดเขตจังหวัดชัยนาทก็คือ บริเวณนี้มีร่องรอยของลำน้ำใหญ่ที่ไหลขนานจากเหนือลงใต้รวม ๔ สายด้วยกัน ทางฝั่งตะวันตกเป็นลำน้ำมะขามเฒ่า ที่ไหลแยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอวัดสิงห์ ลำน้ำนี้คือลำน้ำท่าจีน ตำแหน่งที่ลำน้ำนี้แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่ในเขตวัดมะขามเฒ่า เป็นบริเวณที่มีร่องน้ำเก่าจากบึงขอนที่ไหลขนานมากับลำน้ำสะแกกรังมารวมด้วย ในขณะที่ลำน้ำสะแกกรังได้รวมกับลำน้ำเจ้าพระยาในเขตบ้านท่าซุง อำเภอมโนรมย์ อันเป็นบริเวณที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำมีคลองบางพลับและคลองหางน้ำสาครเกิดขึ้น และไหลขนานลงไปทางใต้ไปสบกับลำน้ำเจ้าพระยาตอนที่ผ่านจังหวัดชัยนาทและหักเหมาทางตะวันออก อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำคลองบางพลับและลำน้ำหางสาครไหลมาบรรจบ

การขุดคลองเชื่อมการหักเหของลำน้ำเจ้าพระยาที่ไหลจากเหนือลงใต้มาทางตะวันออกในบริเวณจังหวัดชัยนาทนี้ ได้ทำให้เกิดพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงที่หล่อเลี้ยงโดยลำน้ำสายใหญ่ๆ ถึง ๓ สายที่ไหลลงจากเหนือถึงใต้ด้วยกัน คือ แม่น้ำท่าจีนทางตะวันตก แม่น้ำน้อยระหว่างกลาง และแม่น้ำเจ้าพระยาทางตะวันออก พื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงระหว่างแม่น้ำนี้ มีร่องรอยของลำน้ำเก่าที่เคยมีชุมชนบ้านเมืองแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรีเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าลำน้ำหลายสายจะตื้นเขินเป็นลำรางและขาดด้วนเป็นหนองเป็นบึงก็ตาม ก็ยังมีร่องรอยของแหล่งโบราณคดีเหลืออยู่ ที่น่าสนใจก็คือบรรดาชุมชนที่เป็นบ้านเมืองเก่าแต่สมัยทวารวดีนั้นจะพบตามลำน้ำเก่าเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่ตามลำน้ำแม่น้ำใหญ่ไม่ว่าจะเป็นสุพรรณบุรี แม่น้ำน้อย และแม่น้ำเจ้าพระยานั้น จะสัมพันธ์กับชุมชนบ้านเมืองรุ่นหลังตั้งแต่สมัยลพบุรีและอยุธยาลงมา

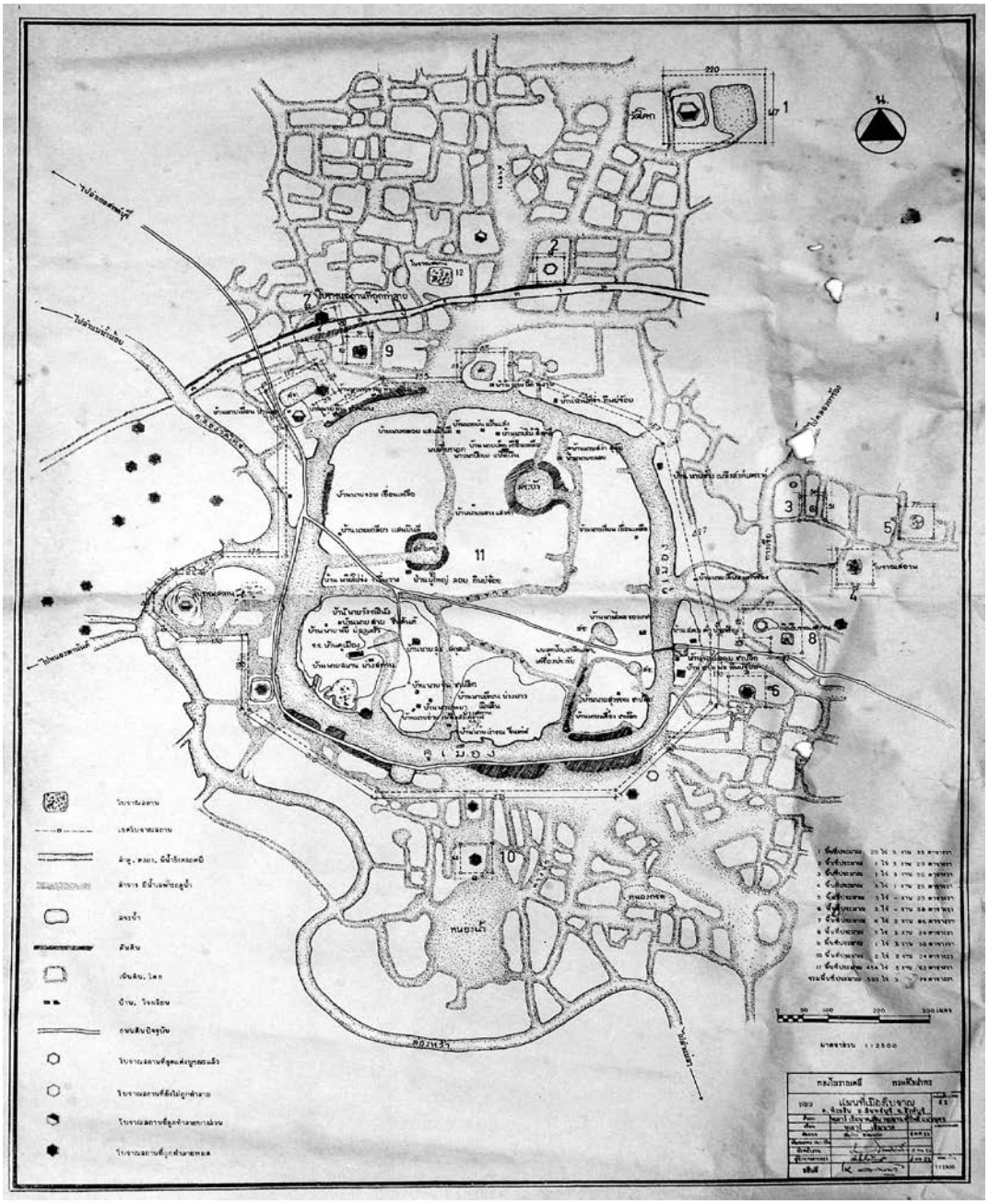

แผนที่แสดงผังและรายละเอียดของเส้นทางน้ำและโบราณสถานที่กระจายตัว
ในเขตเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่อินทร์บุรี จ. สิงห์บุรี

รอยลำน้ำเก่าที่สำคัญมี ๒ สาย สายแรกอยู่ระหว่างลำแม่น้ำน้อยกับลำน้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอเมืองชัยนาท เป็นรอยลำน้ำที่สัมพันธ์กับคลองบางพลับและคลองหางน้ำสาครที่มาสิ้นสุดรวมกับลำน้ำเจ้าพระยาที่เป็นคลองขุดเชื่อม และปัจจุบันเป็นบริเวณเขื่อนเจ้าพระยา ต้นน้ำนี้มีชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบอยู่ที่บ้านดงกระเบื้อง ห่างจากบริเวณเขื่อนเจ้าพระยามาทางตะวันออกราว ๑ กิโลเมตร ปัจจุบันการสร้างถนนและการทำคลองชลประทานได้ทำให้ชุมชนโบราณแห่งนี้สูญไปเกือบหมด จากตำแหน่งที่ตั้งนั้นแสดงให้เห็นว่าเป็นชุมชนที่สัมพันธ์กับเมืองอู่ตะเภาหรือ

เมืองล่าง ที่ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมโนรมย์อย่างชัดเจน และตามลำน้ำเก่าที่ผ่านชุมชนทวารวดีแห่งนี้ลงมาทางใต้ก็มาถึงบริเวณบ้านห้วยกรด อันเป็นที่รวมของลำน้ำเก่าๆ หลายสาย ปัจจุบันเป็นชุมชนขนาดใหญ่ แบ่งออกเป็นบ้านห้วยกรดเหนือและห้วยกรดใต้ ทางตะวันออกเฉียงเหนือของบ้านห้วยกรดมีเขาสรรพยาเป็นเขาลูกโดดอยู่กลางทุ่ง มีลำน้ำเล็ก ๆ แยกจากบริเวณบ้านห้วยกรดหลายสายไปทางใต้ ลำน้ำลำหนึ่งไหลผ่านบ้านเกาะไปบรรจบกับลำแม่น้ำน้อยในเขตบ้านหัวเกาะ อำเภอสรรคบุรี ที่บ้านเกาะมีร่องรอยของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีขนาดเล็กที่มีคูน้ำล้อมรอบ แต่ปัจจุบันพื้นที่และบริเวณถูกเปลี่ยนแปลงไปจนหมดสิ้น ลำน้ำสายหนึ่งจากบ้านห้วยกรดไหลผ่านลงไปทางใต้ในเขตอำเภออินทร์บุรี ได้รวมตัวกับลำน้ำเก่าๆ อีกหลายสายจนเป็นลำน้ำใหญ่ที่เรียกว่า **ลำน้ำแม่ลา** ณ บริเวณที่มีชุมชนโบราณขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำล้อมรอบเป็นเมืองสมัยทวารวดีที่เรียกกันว่าเป็นเมืองอินทร์บุรีเก่า จากหลักฐานทางโบราณคดีและตำแหน่งที่ตั้งและภูมิฐานของเมือง นับเนื่องเป็นเมืองสมัยทวารวดีที่สำคัญแห่งหนึ่งทีเดียว จากเมืองอินทร์บุรีเก่านี้ตามลำน้ำแม่ลาลงไปทางใต้เข้าสู่เขตจังหวัดสิงห์บุรี ก็มีชุมชนโบราณสมัยทวารวดีที่มีร่องรอยคูน้ำล้อมรอบอีกแห่งหนึ่งที่รู้จักกันในนามว่า **เมืองสิงห์บุรีเก่า** เป็นชุมชนที่อยู่สืบเนื่องแต่สมัยทวารวดีลงมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น เพราะมีร่องรอยของการสร้างเมืองที่มีแนวคันดินล้อมรูปสี่เหลี่ยมทับอยู่ ภายในเขตเมืองมีวัดมหาธาตุที่มีพระปรางค์รุ่นอยุธยาตอนต้นสร้างไว้เป็นสัญลักษณ์ ในขณะที่บริเวณริมลำน้ำเก่าทางด้านเหนือของเมือง เป็นที่ตั้งของวัดพระนอนจักรสีห์ อันเป็นวัดสำคัญสมัยอยุธยาตอนต้นลงมา ตรงวัดพระนอนจักรสีห์และเมืองสิงห์บุรี ลำน้ำแม่ลาแยกออกเป็น ๓ ทาง ทางหนึ่งไปทางตะวันออกสมทบกับแม่น้ำน้อยที่ไหลผ่านตำบลชันสูตร อันเป็นแหล่งชุมชนอุตสาหกรรมผลิตเครื่องปั้นดินเผาที่เรียกว่า **เตาแม่น้ำน้อย** ที่มีมาแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ตอนปลายราวรัชกาลของสมเด็จพระนครินทราชาธิราชลงมา ซึ่งในเขตย่านอุตสาหกรรมนี้มีพระปรางค์วัดชันสูตร อันเป็นปรางค์ในสมัยอยุธยาตอนต้นเหลือให้เห็นเป็นหลักฐาน พระปรางค์นี้มีอายุไล่เลี่ยกับพระปรางค์วัดมหาธาตุ เมืองสิงห์บุรี ที่อยู่ไม่ห่างจากวัดพระนอนจักรสีห์แต่อย่างใด ส่วนทางน้ำอีกสายหนึ่งไปทางตะวันออกไปยังบ้านบางต้นโพธิ์และบ้านลำไม้ด้วน แต่มีร่องรอยให้เห็นว่าไปต่อกับลำน้ำเจ้าพระยาใกล้กับวัดพรหมบุรี ในขณะที่ทางน้ำสายที่ ๓ ไหลลงใต้เป็นลำน้ำพระนอนจักรสีห์ ผ่านบ้านวัดพระนอนจักรสีห์ไปยังบ้านโรงช้างสบกับลำน้ำเจ้าพระยาในเขตบ้านแป้งที่ฝั่งตรงข้าม เป็นที่ตั้งของเมืองพรหมบุรี มีร่องรอยของเขตคันดินและคูน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าตั้งอยู่ ปัจจุบันคนทั่วไปรวมทั้งทางราชการเข้าใจผิดว่าเป็นค่ายพม่าไป ทั้งๆ ที่บริเวณนี้มีวัดเก่าๆ ที่สัมพันธ์กับเมืองหลายวัด เช่น วัดโบสถ์ วัดอัมพวัน และวัดคูเป็นต้น

พระบรมธาตุเจดีย์ วัดพระบรมธาตุวรวิหาร ในเมืองชัยนาทบุรี เป็นสถูปในศิลปะแบบอโยธยา-สุพรรณภูมิ

เป็นที่น่าสังเกตว่า ลำน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่บ้านอ้อมน้อย ผ่านอำเภอสรรพยาลงมาจนถึงเขตอำเภออินทร์บุรี เขตจังหวัดสิงห์บุรีและอ่างทองนั้น ไม่ปรากฏพบร่องรอยของชุมชนโบราณที่มีอายุในสมัยทวารวดีแต่อย่างใด เมืองพรหมบุรีที่บ้านแป้งนั้นอาจนับเนื่องเป็นเมืองในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ที่ตั้งอยู่ริมลำน้ำนี้ได้ ต่างกับลำแม่น้ำน้อยที่ตรงบริเวณปากน้ำที่แยกจากลำน้ำเจ้าพระยามาเหนือเขื่อนเจ้าพระยานั้น เป็นที่ตั้งของ **เมืองชัยนาทบุรี** ที่มีร่องรอยคันดิน กำแพงเมืองเหลือให้เห็น (แต่ปัจจุบันหมดไปแล้ว) และมีวัดมหาธาตุที่มีพระสถูปในศิลปะแบบอโยธยา-สุพรรณภูมิประดิษฐานอยู่ พร้อมทั้งพระวิหารที่มีการซ่อมแซมต่อเติมเรื่อยมา อันเป็นหลักฐานของบ้านเมืองที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ลงมา

เมืองชัยนาทบุรีนี้มีอาณาเขตคลุมสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา คือรวมทั้งฝั่งตัวจังหวัดชัยนาทในปัจจุบันด้วย เพราะมีร่องรอยของวัดที่เกิดขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ลงมาหลายวัด เช่น วัดส่องคบ ที่พบจารึกที่เจ้าเมืองขุนเพชญสารสร้างสถูปบรรจุพระธาตุ และเอ่ยชื่อเมืองใหญ่สองเมืองในยุคนั้น คือ **เมืองสุพรรณภูมิ** และ **เมืองอโยธยา** เมืองชัยนาทที่ปากแม่น้ำน้อยคงเป็นเมืองบริวารของเมืองโบราณอีกแห่งหนึ่งอยู่ตามลำแม่น้ำน้อยลงมาในเขตอำเภอสรรคบุรี คือ **เมืองสรรคบุรี** หรือ **แพรกศรีราชา** ซึ่งสรรคบุรีคงเป็นชื่อเมืองแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางลงมา แต่ก่อนหน้านี้คือแพรกศรีราชา นับเป็นเมืองคู่แฝดกับเมืองสุพรรณภูมิหรือสุพรรณบุรี เช่นเมืองใหญ่ที่มีร่องรอยของกำแพงเมืองและวัดวาอารามสำคัญอยู่ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำ และมีส่วนขยายเมืองมาทางฝั่งตะวันออกในภายหลัง ทำให้เมืองนี้มีลักษณะเป็นเมืองอกแตก โบราณสถานที่พบโดยเฉพาะบรรดาพระสถูปเจดีย์เป็นของที่มีมาแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยา เป็นสถูปเจดีย์ในศิลปะแบบอโยธยา-สุพรรณภูมิที่พบในบริเวณเมืองสำคัญร่วมสมัย เช่น เมืองลพบุรี สุพรรณภูมิ และอโยธยา เมืองแพรกศรีราชามีชื่อกล่าวถึงในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ครั้งพ่อขุนรามคำแหง ความสัมพันธ์กับทางสุโขทัยนั้นสะท้อนให้เห็นจากรูปแบบ

พระพุทธรูปปูนปั้นในซุ้มทิศของพระปรางค์วัดสองพี่น้อง และพระสถูปทรงดอกบัวตูมในวัดร้าง ในเขตเมือง **ที่สำคัญเมืองแพรกศรีราชาเป็นถิ่นกำเนิดที่สำคัญของพระพุทธรูปแบบอู่ทองที่มีความงดงามกว่าที่อื่น ๆ**

เจดีย์วัดพระแก้ว เมืองสรรคบุรี ได้รับยกย่องว่าเป็นเจดีย์แบบอโยธยา-สุพรรณภูมิที่สวยที่สุด ที่ฐานเจดีย์ทำเป็นสี่เหลี่ยมสองชั้น ชั้นสามเป็นทรงแปดเหลี่ยม แต่ละชั้นมีซุ้มพระพุทธรูปยืนประดิษฐานทั้งสี่ทิศ

ในเขตวัดมหาธาตุ อันเป็นวัดสำคัญกลางเมืองแพรกศรีราชา มีการนำพระพุทธรูปศิลาทั้งในแบบอู่ทอง ลพบุรี และทวารวดีมาตั้งไว้ตามระเบียงคด โดยเฉพาะพระพุทธรูปแบบทวารวดีและลพบุรีนั้น เป็นของที่ได้รวบรวมมาจากที่อื่นในละแวกใกล้เคียง ในการสำรวจพบว่าบริเวณใต้เมืองแพรกศรีราชาลงมาราว ๔ กิโลเมตร มีร่องรอยของเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีคูน้ำคันดินล้อมแห่งหนึ่งในเขตบ้านดงคอน แต่ปัจจุบันการสร้างถนนและคลองชลประทานผ่าน ได้ทำลายเมืองโบราณแห่งนี้จนหมดไปแล้ว ในการสำรวจศึกษาแต่ก่อนได้พบว่าชุมชนโบราณแห่งนี้เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ มีหนองและสระน้ำมากมาย มีโคกเนินโบราณสถานขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านเรียกว่า **โคกปราสาท** พบอิฐสมัยทวารวดีขนาดใหญ่กว่าที่เคยพบในแห่งอื่นๆ พบชิ้นส่วนลายปูนปั้นประดับฐานพระสถูปรูปคนแคระ พบกระเบื้องมุงหลังคาและบราลีสมัยลพบุรี แล้วพบตุ๊กตารูปสิงห์ชิ้นส่วนภาชนะมีลวดลายสมัยทวารวดี ตะกรันเหล็ก แวดินเผา ลูกปัดนานาชนิด แต่ที่สำคัญก็คือเหรียญเงินแบบทวารวดี ที่มีจารึกพระราชาและพระราชเทวีศรีทวารวดี รวมทั้งรูปลายสัญลักษณ์

ต่างๆ อีกมากมาย อันแสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณแห่งนี้น่าจะเป็นเมืองสำคัญ เมื่อเมืองร้างไปแล้ว บรรดาศาสนาทั้งหลายได้ถูกโยกย้ายไปอยู่เมืองต่างๆ ในสมัยหลังลงมา โดยเฉพาะเมืองแพรกศรีราชา ณ วัดพระแก้ว อันเป็นวัดนอกเมืองแพรกศรีราชาแห่งหนึ่งที่มีพระสถูปเจดีย์แบบอโยธยา-สุพรรณภูมิที่สวยที่สุดนั้น มีพระพุทธรูปหินทรายสีแดงตั้งเป็นพระประธานของพระวิหาร คนเรียก **หลวงพ่อฉาย** เป็นพระพุทธรูปแบบอู่ทองที่สลักขึ้นจากแท่งศิลาทรายที่เคยเป็นทับหลังของปราสาทขอมในสมัยลพบุรี นับเป็นโบราณวัตถุชิ้นหนึ่งที่น่าจะเคยเป็นส่วนหนึ่งของสถาปัตยกรรมในเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่บ้านดงคอน ความสำคัญของพระพุทธรูปหลวงพ่อฉายองค์นี้ก็คือการสะท้อนให้เห็นถึงการสืบเนื่องจากทับหลังสมัยลพบุรีลงสู่ศิลปะอู่ทอง อันเป็นศิลปะของพระพุทธรูปในคติพุทธเถรวาทที่พัฒนาขึ้นแทนพุทธศาสนามหายานสมัยลพบุรี ในสมัยก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยา

หลวงพ่อฉายที่สลักจากศิลาทรายซึ่งเคยเป็นทับหลังของปราสาทขอม
มีหลักฐานยืนยันให้เห็นที่หลังองค์พระนั้นเอง

จากความสัมพันธ์ของโบราณสถานวัตถุระหว่างเมืองดงคอนและเมืองแพรกศรีราชาดังกล่าว ทำให้อาจตีความได้ว่าเมืองแพรกศรีราชาน่าจะเป็นเมืองแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตอนปลาย ที่สืบทอดความสำคัญของบ้านเมืองสมัยทวารวดี-ลพบุรีจากเมืองดงคอน การเกิดเมืองแพรกศรีราชานี้สัมพันธ์กับการย้ายเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่เคยใช้มาแต่สมัยทวารวดีมายังลำแม่น้ำน้อย ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าบรรดาบ้านเมืองในยุคหลังๆ จนถึงสมัยอยุธยานั้น ส่วนใหญ่เกิดขึ้นตามลำน้ำน้อยและลำน้ำเจ้าพระยาที่อยู่กันมาจนถึงปัจจุบัน เมืองแพรกศรีราชานับเป็นเมืองชุมทางคมนาคมทางน้ำที่สำคัญมาก เพราะปรากฏพบร่องรอยของลำน้ำเก่าและใหม่ที่สัมพันธ์กับเมืองนี้หลายสาย โดยเฉพาะการมีร่องรอยของทางน้ำที่ชี้ให้เห็นว่า มีการขุดคลองแยกจากลำน้ำน้อยและคูเมืองแพรกศรีราชาออกไปสู่ที่ราบลุ่ม อันมีร่องรอยของลำน้ำเก่าไหลผ่านจาก

เหนือลงใต้หลายสาย เช่น คลองลำนา คลองใต้ และคลองบัว โดยเฉพาะคลองบัวนั้นตัดไปทางตะวันตกเฉียงใต้เชื่อมกับคลองควาย แล้วหักมาลงใต้ไปสบกับลำแม่น้ำท่าจีนที่บ้านปากน้ำ ใกล้กับบึงฉวากในเขตอำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี ลำคลองนี้เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่า **เมืองแพรกศรีราชาเป็นเมืองชุมทางการคมนาคมทางน้ำ ที่สามารถเดินทางลงมาตามลำแม่น้ำน้อยที่ไปรวมกับลำน้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดสิงห์บุรีก็ได้ หรือเดินทางตามลำคลองบัวไปยังลำน้ำท่าจีนหรือสุพรรณบุรีก็ได้** นั่นก็คือเมืองแพรกศรีราชาติดต่อโดยทางน้ำไปยังเมืองสุพรรณบุรีและเมืองอยุธยา และสามารถออกสู่ทะเลที่อ่าวไทยได้ทั้งสองแม่น้ำ ตำแหน่งของเมืองแพรกศรีราชาที่แวดล้อมไปด้วยบ้านเมืองเก่าแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรี ตั้งแต่นครสวรรค์และชัยนาทลงมานี้ เมื่อเชื่อมโยงให้ดีแล้วอาจนำไปสู่การค้นพบรัฐโบราณในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน ที่มีกล่าวถึงในเอกสารจีนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ที่เรียกว่า **เจนลีฟู** ได้

เจดีย์และพระปรางค์รายรอบพระวิหารภายในวัดมหาธาตุเมืองสรรคบุรีหรือแพรกศรีราชา มีลักษณะคล้ายองค์เจดีย์และพระปรางค์รายที่วัดมหาธาตุ ลพบุรี โดยเฉพาะปรางค์กลีบมะเฟือง พบที่วัดมหาธาตุ ลพบุรี และสรรคบุรีเท่านั้น

อย่างไรก็ตามการเกิดขึ้นของเมืองแพรกศรีราชาและเส้นทางคมนาคมของน้ำนั้น คงพัฒนาขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตอนปลายอันนับเนื่องในสมัยลพบุรีลงมา แต่บ้านเมืองสมัยทวารวดีที่มีอยู่นั้นคงใช้เส้นทางคมนาคมตามลำน้ำเก่าที่ผ่านเมืองเดิมไป ดังเช่นเมืองอินทร์บุรีที่มีลำน้ำแม่ลาไหลผ่านกึ่งกลางแม่น้ำน้อยและแม่น้ำเจ้าพระยา ไปจนถึงเมืองสิงห์บุรีที่วัดพระนอนจักรสีห์และเมืองพรหมบุรีตามที่กล่าวแล้ว ส่วนบ้านเมืองสมัยทวารวดี เช่น เมืองดงคอนที่อยู่ระหว่างกลาง ขนาบด้วยแม่น้ำน้อยและแม่น้ำท่าจีนทางตะวันตกนั้น ก็มีเส้นทางน้ำที่ยาวต่อเนื่องไปจนถึงเขตจังหวัดสิงห์บุรี อ่างทอง และอยุธยา ลำน้ำเก่าที่สำคัญ คือ **คลองสีบัวทอง** ที่มีร่องรอยของต้นน้ำมาแต่หนองระหานในเขตบ้านหนองระหาน ผ่านบ้านแหลมข่อยและบ้านไม้แดงมายังบ้านดงคอน เมืองดงคอนเกิดขึ้นจากการขุดคูน้ำขึ้นที่ลำน้ำนี้ให้เป็นคูเมือง ทำให้ลำน้ำที่ผ่านลงไปมีชื่อว่า คลองสีบัวทอง เป็นลำน้ำใหญ่ที่ใช้แล่นเรือได้ ผ่านเมืองโบราณในสมัยหลังลงมาอีก ๒ แห่ง คือ เมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าในเขตบ้านหนองดุกและบ้านคู ที่ปัจจุบันร่องรอย

ถูกเกลี่ยราบเพื่อทำเป็นที่นาหมดแล้ว เศษภาชนะดินเผาที่พบตามโคกเนินบ่งบอกให้เห็นว่าน่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา ในลักษณะเดียวกันกับเมืองพรหมบุรีที่บ้านแป้ง แต่เมืองอีกแห่งหนึ่งที่ตำลงมาที่บ้านคูเมืองในเขตอำเภอบางระจัน จังหวัดสิงห์บุรี นั้น เป็นเมืองสมัยทวารวดีต่อลพบุรีที่ยังแลเห็นคูเมืองที่ขุดขึ้นริมลำน้ำสีบัวทองอย่างชัดเจน เป็นเมืองที่ใช้คูเมืองเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำไปตามลำน้ำสีบัวทองที่ไหลลงใต้ ผ่านบึงสีบัวทองอันเป็นหนองน้ำใหญ่ที่อยู่ทางด้านตะวันออกลงไปยังบ้านแก้วกระจ่าง เข้าเขตอำเภอแสวงหา ผ่านเข้าเขตอำเภอสามโก้ บ้านท่าตะโก บ้านโพธิ์เอน บ้านบึง บ้านรำมะสัก แล้วหักไปทางตะวันออกเฉียงใต้กลายเป็นลำห้วยราชคราม ผ่านบ้านราชคราม บ้านโคกมะรุม ไปยังบ้านม่วงเตี้ยและบ้านขวาง เข้ารวมกับลำแม่น้ำน้อยที่ไหลผ่านอำเภอโพธิ์ทอง บ้านสามง่าม และบ้านไผ่จำศีล

สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับลำคลองสีบัวทองตรงที่ผ่านบ้านคูเมือง ก็คือเป็นบริเวณที่มีร่องรอยของลำน้ำเก่าร่วมสมัยขนาบอยู่ทั้งสองฟาก ทั้งฟากตะวันตกที่อยู่ทางฝั่งแม่น้ำท่าจีนและฝั่งตะวันออกไปทางแม่น้ำน้อย จนทำให้แลเห็นว่า**ลำคลองสีบัวทองคือลำน้ำสำคัญของกลุ่มบ้านเมืองทวารวดีของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน** (Old delta) ทางฝั่งตะวันตกของลำคลองสีบัวทอง มีร่องน้ำเก่าหลายสายที่ไหลจากทางเหนือเขตอำเภอเดิมบางนางบวชไปรวมกับแม่น้ำท่าจีนในเขตอำเภอสามชุก พื้นที่บริเวณนี้เป็นที่สูงขนาบสองฝั่งแม่น้ำท่าจีน อันเป็นบริเวณที่มีชุมชนโบราณก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็กกระจายกันอยู่หลายแห่ง โดยเฉพาะบริเวณตีนเขาใหญ่ที่อยู่เหนือตัวอำเภอเดิมบางนางบวชขึ้นมาราว ๒-๓ กิโลเมตร แต่ร่องน้ำสำคัญที่ยังเห็นชัดอยู่ คือ **ลำคลองบางขวาก** ที่ไหลขนานมากับคลองสีบัวทองในระนาบเดียวกันกับตำแหน่งเมืองบ้านคูเมือง ลำน้ำนี้มีร่องรอยของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดีอยู่หลายแห่ง และไหลไปรวมกับลำน้ำท่าจีนในเขตอำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี ชุมชนตามริมคลองบางขวากนี้มีอยู่สืบเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยา เพราะมีวัดโบราณเรียงรายอยู่หลายแห่ง เช่น วัดนางพิมพ์ เป็นต้น

เมืองบ้านคูเมืองของลำน้ำสีบัวทองก็เป็นเมืองแต่สมัยทวารวดีมาจนถึงสมัยลพบุรี เพราะพบเศษภาชนะดินเผาและโบราณวัตถุของทั้งสองสมัยนี้ให้เห็นอยู่ ทางฝั่งตะวันออกของลำคลองสีบัวทองตรงบ้านคูเมืองนี้ มีลำน้ำเก่าอีกสายหนึ่งที่ไหลขนานลงมา คือ ลำคลองยางต้นเดียว ลำน้ำนี้ไหลลงใต้ผ่านบ้านคีม ตำบลโพทะเล อำเภอค่ายบางระจัน บ้านวังขนาย บ้านท่าลอบ บ้านดอนมะสัง ที่มีสระน้ำโบราณ บ้านโพทะเล มายังบ้านกลับและบ้านหนองอีโต้ เฉียดมาทางด้านตะวันออกของบึงสีบัวทอง แล้วเบนไปทางตะวันออกผ่านบ้านถนนตกไปยังบ้านคูเมืองและบ้านระจัน ตำบลบางระจัน อำเภอค่ายบางระจัน

ณ บ้านคูเมืองเป็นที่ตั้งของชุมชนทวารวดีที่มีคูน้ำล้อมรูปสี่เหลี่ยม ที่อาศัยลำน้ำยางต้นเดียวเป็นคูเมืองด้านเหนือ ภายในชุมชนมีโคกเนินและซากศาสนสถานสมัยทวารวดีที่ปัจจุบัน

ถูกทำลายไปหมดแล้ว ชุมชนบ้านคูเมืองมีขนาดเล็กกว่าเมืองคูเมืองที่อำเภอค่ายบางระจัน แต่มีรูปแบบเดียวกันและตั้งอยู่ในที่ประชุมของลำน้ำเก่า ๆ หลายสายที่มาจากทางเหนือ อันเป็นที่ตั้งของแหล่งอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผา อำเภอชันสูตร ที่เรียกว่าเตาแม่น้ำน้อย ได้แก่ คลองยางโทน ห้วยใหญ่ และคลองดอนตูม การมีร่องรอยของลำน้ำเก่าและคลองเก่าอย่างซับซ้อนนี้ ทำให้แลเห็นได้ชัดเจนว่าพื้นที่ระหว่างคลองยางต้นเดียวกับลำแม่น้ำน้อยที่อยู่ต่ำจากเตาแม่น้ำน้อย อำเภอชันสูตรลงมา เป็นพื้นที่ที่มีผู้คนอยู่หนาแน่น ซึ่งมีพัฒนาการแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรีลงมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น อีกทั้งเป็นสังคมหมู่บ้านชาวนาที่ใช้เส้นทางน้ำเป็นเส้นทางคมนาคม บ้านคูเมืองปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง และจากบ้านคูเมือง ลำคลองยางต้นเดียวก็แตกออกเป็นคลองสามซ้ายหนึ่งขวา ที่ส่วนหนึ่งขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือไปรวมกับลำแม่น้ำน้อยในเขตบ้านท่าข้าม ชุมชนบ้านท่าข้ามเป็นชุมชนใหญ่คลุมสองฝั่งของแม่น้ำน้อย มีหนองลาดเป็นบึงขนาดใหญ่ที่ไม่ห่างไกลจากเมืองสิงห์บุรีเก่าที่วัดพระนอนจักรสีห์ และลำน้ำจักรสีห์ที่ไหลไปออกลำน้ำเจ้าพระยาในเขตเมืองพรหมบุรีที่บ้านแป้ง ในขณะที่ลำน้ำแยกอีกส่วนหนึ่งจากบ้านคูเมืองให้ไหลลงไปทางตะวันออกเฉียงใต้เข้าไปหาลำแม่น้ำน้อยในเขตอำเภอท่าช้าง จังหวัดอ่างทอง ทำให้พื้นที่ราบลุ่มที่อยู่ทางใต้ของคลองยางต้นเดียว ในเขตอำเภอแสวงหาและอำเภอท่าช้าง เป็นบริเวณที่มีร่องน้ำเก่าใหม่หล่อเลี้ยงอยู่หลายสาขาและเชื่อมโยงกันด้วยการคมนาคมทางน้ำ เป็นบริเวณที่มีพัฒนาการของบ้านเมืองแต่สมัยยุคเหล็กตอนปลายและสมัยทวารวดีลงมาจนถึงสมัยอยุธยา เช่นในเขตอำเภอสามโก้ต่อกับอำเภอวิเศษชัยชาญ ที่แลเห็นชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์และทวารวดีริมน้ำเก่าในบริเวณบ้านท่าชุมนุม และวัดที่มีพระปรางค์ในสมัยอยุธยาตอนต้น

สิ่งที่น่าสนใจท่ามกลางแหล่งชุมชนบ้านเมืองในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำน้อยในเขตอำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง กับลำน้ำสุพรรณบุรีหรือท่าจีนในเขตอำเภอสามชุกและศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี ก็คือ การพบแหล่งโบราณคดีที่เนินทางพระในบริเวณตำบลบ้านสระ อำเภอสามชุก เป็นแหล่งศาสนสถานสมัยลพบุรีที่เป็นพุทธมหายานอันได้รับอิทธิพลจากขอมกัมพูชาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แต่เดิมอยู่ใกล้ร่องน้ำเก่ากลางทุ่ง เมื่อมีการขุดคลองชลประทานผ่านจึงได้พบเข้า พุทธสถานแบบนี้สะท้อนให้เห็นถึงเส้นทางคมนาคมข้ามลุ่มน้ำจากเมืองละโว้หรือลพบุรีจากลำน้ำลพบุรีผ่านลำน้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดสิงห์บุรีเข้าสู่ลุ่มน้ำน้อยบริเวณอำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง ผ่านอำเภอสามชุก อำเภอดอนเจดีย์ อำเภอลาดบัวขาว อันเป็นบริเวณที่มีเมืองโบราณสมัยลพบุรีที่เรียกว่า **เมืองไร่รถ** ตั้งอยู่ริมลำน้ำเก่า มีโบราณสถานวัตถุที่เป็นพุทธมหายานอันอยู่บนเส้นทางคมนาคมและการเดินทัพเข้าสู่เมืองอู่ทองในลุ่มน้ำจรเข้สามพัน ผ่านอำเภอพนมทวนไปยังลุ่มน้ำแม่กลองในเขตจังหวัดกาญจนบุรีและราชบุรี พุทธสถานเนินทางพระนี้เป็นศาสนสถานร่วมรุ่นเดียวกันกับวัดปรางค์สามยอดของเมืองละโว้ เมืองไร่รถ ปราสาทเมืองสิงห์

เนินปราสาทที่เมืองโกสินารายณ์ในลุ่มน้ำแม่กลอง และวัดกำแพงแลงที่เมืองเพชรบุรี เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงการแพร่หลายของความเชื่อในพุทธมหายานที่ได้รับอิทธิพลจากกัมพูชาผ่านเมืองละโว้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ก่อนที่จะมีการรับพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เข้ามาแทนที่

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร สลักจากหินทรายเขียว พบที่โบราณสถานเนินทางพระ ซึ่งเป็นศาสนสถานในนิกายพุทธมหายาน ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุพรรณบุรี

ตามที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นการกระจายตัวของบ้านเมืองโบราณแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี ลงมาจนถึงสมัยลพบุรีและอยุธยาตอนต้นในพื้นที่ราบลุ่มของลำน้ำสุพรรณบุรีทางฝั่งตะวันออก ลุ่มน้ำน้อย และลุ่มน้ำเจ้าพระยาในฝั่งตะวันตก อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำเก่าและใหม่ในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเก่า ไหลผ่านจากเหนือลงใต้เข้าสู่เขตจังหวัดอ่างทอง สุพรรณบุรี และอยุธยา อันเป็นตัวเกิดพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ ที่มีพัฒนาการของบ้านเมืองแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ลงมา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นเรื่องของพื้นที่ราบลุ่มตอนกลางของดินดอนสามเหลี่ยมเก่านั้นเอง แต่การเกิดบ้านและเมืองนั้นก็หาได้จำกัดอยู่ในที่ราบลุ่มตอนกลางของทั้งสามแม่น้ำนี้ไม่ หากกินไปถึงพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำท่าจีนและฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย เพราะเป็นบริเวณที่ลาดลงจากที่สูงทั้งทางตะวันตกและตะวันออก ทำให้บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่เขตจังหวัดสิงห์บุรีลงมามีที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ คือไม่จำกัดอยู่เฉพาะพื้นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำน้อย และแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น หากยังมีพื้นที่ราบลุ่มทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าจีนและฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ที่หล่อเลี้ยงโดยลำน้ำสายสั้นๆ ที่ไหลลงจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตกและตะวันออกมาออกแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย อาณาบริเวณที่ราบลุ่มทั้งสองแห่งนี้ประกอบด้วยพื้นที่ลาดสูง พื้นที่ลาดต่ำที่มีลำน้ำไหลผ่านพื้นที่ซึ่งเป็นหุบ (Valley) และแอ่ง (Basin) ลงสู่แอ่งใหญ่ของแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นบริเวณที่มีความสมบูรณ์ในความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากรธรรมชาติ ที่ทำให้มีมนุษย์เข้าไปตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยยุคโลหะเป็นต้นมา โดยมีทั้งผู้ที่เป็นคนเก่าในพื้นที่และคนกลุ่มใหม่เคลื่อนย้ายเข้ามา เพื่อนำแร่ธาตุและของป่าออกไปเป็นสินค้าออกทั้งทางบกและทางทะเล ผลที่ตามมาทำให้

เกิดพัฒนาการของบ้านเมืองที่สำคัญขึ้น โดยเฉพาะแหล่งเมืองสำคัญที่เป็นเมืองท่า (Port Polity) แต่สมัยฟูนันและสมัยทวารวดีลงมา เช่น เมืองอู่ทอง เมืองนครชัยศรี (นครปฐมโบราณ) เมืองคูบัว ทางซีกตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา นับเป็นกลุ่มเมืองในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง และเมืองละโว้ หรือลพบุรีกับเมืองศรีเทพทางซีกตะวันออก นับเป็นกลุ่มเมืองในลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก ครั้นถึงปลายสมัยลพบุรีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ การเปลี่ยนแปลงเส้นทางคมนาคมทางน้ำอันเนื่องจากการกระทำของธรรมชาติก็ดี หรือการขุดคลองลัดคลองซอยของมนุษย์ก็ดี ได้ทำให้บ้านเมืองเหล่านี้เปลี่ยนแปลงไป หลายๆ แห่งย้ายมาตั้งตามลำน้ำสายใหม่ที่เป็นเส้นทางคมนาคมในสมัยหลัง ๆ แทน เกิดเมืองใหม่ขึ้นเป็นเมืองสุพรรณภูมิ เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี ทางซีกตะวันตก และเมืองอโยธยาหรืออยุธยากับเมืองธนบุรี ทางซีกตะวันออก

ซีกตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา นับเป็นที่ราบลุ่มของแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง เริ่มแต่บริเวณอำเภอเดิมบางนางบวชลงมา ตอนเหนือของอำเภอเดิมบางนางบวชที่กินเลยขึ้นไปถึงอำเภอหันคา อำเภอท่าข้าม และอำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี นั้น เป็นพื้นที่สูงมีเขาลูกโดดและกลุ่มเขาเล็กๆ กระจายกันอยู่ ทำให้เกิดลำห้วยและลำคลองที่ไหลลงจากที่สูงลงสู่ที่ราบลุ่มทางตะวันออก ซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าจีน ทำให้เกิดลำน้ำที่แยกจากแม่น้ำท่าจีนและไหลคู่ขนานลงมาจนถึงบริเวณอำเภอสามชุก ร่องรอยของลำน้ำที่ขนานลงมานี้แลเห็นได้ชัดจากบริเวณบึงฉวาก อันเป็นแก้มลิงขนาดใหญ่ที่รับน้ำจากบริเวณที่สูงทางตะวันตกเข้ามาสมทบกับลำน้ำที่แยกมาจากแม่น้ำสุพรรณบุรีในเขตอำเภอหันคา จากนั้นก็ไหลจากบึงฉวากลงมายังบริเวณอำเภอเดิมบางนางบวช ที่มีเขาลูกโดดกระจายอยู่ทั้งสองฝั่งของแม่น้ำ อันได้แก่ เขาพระ เขามูลเหล็ก เขาใหญ่ เขาเขียว เขาประดู่ เขาแมว เป็นต้น เป็นแหล่งที่พบชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ เช่นที่ตีนเขาใหญ่ตามที่กล่าวมาแล้ว ณ บริเวณนี้เองก็มีลำน้ำที่ไหลจากที่สูงทางตะวันตกมาสมทบด้วย คือ **ลำห้วยกระเสียว** และลำน้ำคู่ขนานนี้ก็กลายเป็นลำน้ำห้วยกระเสียว ไหลเข้ามาประชิดกับลำน้ำสุพรรณบุรีแล้วไหลลงสู่พื้นที่อำเภอสามชุก อันเป็นบริเวณที่มีลำคลองบางขวากหรือลำน้ำวังลึกที่มีกำเนิดมาจากพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสุพรรณบุรีไหลมาสมทบด้วย

พระประธานวัดป่าเลไลย์ที่ยังคงสืบทอดความนิยมของท้องถิ่น ในการสร้างพระพุทธรูปปางป่าเลไลย์

ความเป็น **สามซุก** เกิดจากการสบกันของลำน้ำคลองขวากและแม่น้ำสุพรรณบุรี นับเป็นที่น่าสังเกตว่าพื้นที่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำสุพรรณบุรี แต่บริเวณเขาใหญ่และเขาพระของอำเภอเดิมบางนางบวชลงมาจนถึงอำเภอสามซุกนี้ เป็นบริเวณที่พบการกระจายตัวของแหล่งชุมชนโบราณสมัยยุคเหล็กและสมัยทวารวดีตามริมลำน้ำและแม่น้ำเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะริมแม่น้ำสุพรรณบุรี แต่บ้านเดิมบางนางบวชผ่านบ้านวังสำเภาล่องลงมาจนถึงบ้านกระเสียวนั้น เคยพบซากพระสถูปสมัยทวารวดีที่มีผู้รวบรวมพระพิมพ์ดินเผาขนาดใหญ่ ที่ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งปางป่าเลไลย์ซึ่งมีช้างและลิงหมอบเป็นจำนวนมาก อันแสดงให้เห็นว่าท้องถิ่นตามลำน้ำสุพรรณบุรีนี้นิยมสร้างพระปางป่าเลไลย์กันมานาน และน่าจะสืบทอดมาจนถึงสมัยการสร้างพระประธานของวัดป่าเลไลย์ที่เมืองสุพรรณบุรีด้วย จากบ้านกระเสียว ลำน้ำสุพรรณบุรีไหลลงมายังบริเวณสามซุก อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำบางขวากหรือวังลึกไหลมาสมทบด้วยนั้น นับเป็นตำแหน่งของการเปลี่ยนแปลงของภูมิศาสตร์บ้านเมืองที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดีอย่างแท้จริง เพราะบริเวณตามสองฝั่งของลำน้ำลงไปนั้น จะพบชุมชนในยุคเก่าๆ ถึงสมัยทวารวดีน้อยลง แต่จะไปพบตามริมลำน้ำกระเสียวที่เริ่มไหลแยกจากแม่น้ำสุพรรณบุรีไปทางตะวันตกเข้าหาพื้นที่ลาดต่ำและลาดสูงในเขตอำเภอดอนเจดีย์ โดยชื่อของลำน้ำเปลี่ยนมาเป็น **ลำน้ำท่าคอย** แทน การหักเหของลำน้ำท่าคอยมาทางตะวันตกนี้ ได้เปิดพื้นที่ระหว่างฝั่งตะวันออกของแม่น้ำท่าคอยกับฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสุพรรณบุรีให้กว้างออกในบริเวณอำเภอศรีประจันต์ เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำหรือที่มีร่องน้ำเก่ามากมาย ในขณะที่พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าคอยตั้งแต่เขตอำเภอดอนเจดีย์ลงไปเป็นพื้นที่ดอน มีทั้งที่ลาดต่ำและลาดสูงสลับกันไป การพบศาสนสถานพุทธมหายานที่เนินทางพระตามที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นนั้น พบอยู่ในพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าคอยที่มีทิศทางไปยังพระสถูปโบราณที่ดอนเจดีย์ ที่ปัจจุบันเชื่อกันว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวร แต่แท้จริงแล้วพระสถูปเจดีย์ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชุมชนโบราณที่มีมาแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรี บนเส้นทางคมนาคมโบราณแต่เมืองอู่ทองขึ้นมาตามที่สูง ผ่านดอนเจดีย์มายังลำน้ำท่าคอย เพื่อเดินทางตัดผ่านที่ราบลุ่มในเขตอำเภอสามซุกไปยังอำเภอแสวงหา ไปยังสิงห์บุรีและละโว้หรือลพบุรี เส้นทางนี้ได้ใช้เป็นเส้นทางเดินทัพในสมัยอยุธยา และมีหลายบริเวณของลำน้ำนี้ที่เป็นท่าข้าม ซึ่งทำให้เกิดการเรียกลำน้ำนี้ว่า ลำน้ำท่าคอย

พระพุทธรูปสลักบนแผ่นหินปางสมาธิ มีธรรมจักรและกวางหมอบอยู่ที่ฐาน พบที่เขาพระในเขตเมืองอู่ทอง คงมีอายุก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑

สิ่งที่น่าสนใจของเส้นทางคมนาคมโบราณที่ตัดผ่านลุ่มน้ำท่าคอย ลำน้ำสุพรรณบุรี ไปยังแม่น้ำน้อยและแม่น้ำเจ้าพระยาก็คือ การพบตำแหน่งทางแยกของเส้นทางในบริเวณอำเภอดอนเจดีย์บนฝั่งแม่น้ำท่าคอย ที่แยกออกเป็น ๒ เส้นทาง เส้นทางแรกที่ผ่านเนินทางพระไปยังอำเภอสามชุกทางเหนือนั้น เป็นเส้นทางที่ตัดเข้าสู่เมืองละโว้หรือลพบุรีโดยผ่านสิงห์บุรี กับเส้นทางหลังจากลำน้ำท่าคอยไปทางตะวันออกเฉียงใต้ข้ามแม่น้ำสุพรรณบุรีในเขตอำเภอศรีประจันต์ เข้าสู่บริเวณอำเภอสามโก้และอำเภอวิเศษชัยชาญของลำแม่น้ำน้อย แล้วผ่านอำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง ไปยังพระนครศรีอยุธยา เส้นทางหลังนี้เป็นเส้นทางเดินทัพของพม่าที่รบกับกองทัพไทยสมัยสมเด็จพระนเรศวร เส้นทางจากดอนเจดีย์ผ่านอำเภอศรีประจันต์ไปยังอำเภอสามโก้และอำเภอวิเศษชัยชาญนั้น ได้ผ่านร่องน้ำเก่าที่อยู่ระหว่างแม่น้ำสุพรรณบุรีลงแม่น้ำน้อยที่เป็นแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์และทวารวดีหลายแห่ง โดยเฉพาะที่บ้านท่าชุมนุม ซึ่งอยู่ตอนปลายสุดของลำคลองสีบัวทองที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจกล่าวได้ว่าแหล่งโบราณคดีที่บ้านท่าชุมนุมนี้นับเนื่องเป็นรอยต่อระหว่างดินดอนสามเหลี่ยมเก่ากับดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ อันเป็นบริเวณที่มีชุมชนบ้านเมืองเกิดขึ้นแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาก็ว่าได้ เพราะนับแต่บริเวณนี้ลงมาพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสุพรรณบุรีไปถึงแม่น้ำน้อยและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา นับเนื่องเป็นพื้นที่ลุ่มตอนใหม่ อันเป็นบริเวณที่มีบ้านเมืองแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาเกิดขึ้น ในส่วนพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสุพรรณบุรีหรือท่าจีนเอง ก็เป็นพื้นที่ราบลุ่มที่มีลำน้ำท่าคอยที่แยกจากแม่น้ำสุพรรณบุรีแต่เขตอำเภอสามชุกลงมาผ่ากลาง ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำท่าคอยเป็นที่ลาดต่ำที่ลาดลงมาจากพื้นที่สูงทางตะวันตก อันเป็นพื้นที่ราบสลับด้วยเขา ทำให้เกิดลำน้ำลำห้วยที่ไหลจากที่สูงทางตะวันตกลงมารวมกับลำน้ำท่าคอย ทำให้ลำน้ำท่าคอยกลายเป็นลำน้ำใหญ่ไหลเบนจากแม่น้ำสุพรรณบุรีไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านเขตอำเภอเมืองสุพรรณบุรีกลายเป็นลำน้ำท่าว้า พอถึงบ้านท่าเสด็จก็เบนไปทางตะวันตกเฉียงใต้เข้าเขตอำเภออู่ทองไปยังเมืองอู่ทอง อันเป็นเมืองโบราณแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยทวารวดี ที่ตั้งอยู่บนตะพักที่สูงของเขา

ทำเทียม เป็นบริเวณที่มีลำน้ำอีกสายหนึ่ง คือ ลำน้ำจรเข้สามพัน ที่ไหลมาจากที่สูงในเขตอำเภอพนมทวนลงมาบรรจบกับลำน้ำท่าว้า กลายเป็น **ลำน้ำสองพี่น้อง** ไหลลงทางตะวันออกไปบรรจบกับแม่น้ำสุพรรณบุรีที่ไหลผ่านเมืองสุพรรณบุรีลงมาที่อำเภอสองพี่น้อง แล้วไหลลงใต้ไปยังเขตจังหวัดนครปฐม

กำไลหิน ลูกปัดหิน และลูกปัดแก้วสีต่างๆ พบที่ อ. อู่ทอง จ. สุพรรณบุรี แสดงให้เห็นถึงการติดต่อทางการค้าระยะไกล รวมทั้งลูกปัดที่ได้ส่วนใหญ่พบฝังรวมกับศพ โดยเฉพาะลูกปัดหินคาร์เนเลียนรูปยาวโค้งที่มีลายคั่นเป็นสีขาวและสีดำสลับกัน (ภาพบนขวา) มีขนาดใหญ่ ยาวประมาณ ๑๔ ซ.ม. พบวางอยู่บนส่วนหน้าอกของโครงกระดูกหนึ่งซึ่งไม่พบในโครงอื่นๆ ทำให้สันนิษฐานว่าคงต้องเป็นบุคคลสำคัญในสังคม

พื้นที่ลาดต่ำและลาดลุ่มทั้งสองฝั่งลำน้ำท่าว้า-จรเข้สามพันนี้ นับเนื่องเมืองอู่ทองที่ตีนเขาทำเทียมเป็นศูนย์กลาง เป็นบริเวณที่มีชุมชนแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์-สมัยเหล็ก พัฒนาและสืบเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี นับเป็นบริเวณบ้านเมืองที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยที่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์อันสามารถกำหนดอายุและเวลาได้เด่นชัดกว่าที่อื่น ๆ เป็นบริเวณที่ตั้งอยู่บนเส้นทางและชุมทางการคมนาคมทางบกและทางทะเล เส้นทางบกนั้นเป็นการติดต่อกันระหว่างบ้านเมืองและผู้คนจากลุ่มน้ำอิระวดี-สาละวิน ข้ามเทือกเขาตะนาวศรีมายังบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองและท่าจีน ที่มีเมืองอู่ทองเป็นชุมทางคมนาคม ก่อนที่จะเดินทางผ่านลุ่มน้ำจรเข้สามพัน-ท่าว้า ข้ามแม่น้ำสุพรรณบุรีไปทางลุ่มน้ำน้อย แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี และป่าสัก ไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งขึ้นไปทางภาคเหนือด้วย ส่วนการคมนาคมทางน้ำหรือทางทะเลนั้น พื้นที่ชายขอบของดินดอนเก่าในลุ่มแม่น้ำแม่กลองและสุพรรณบุรี นับว่าอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลมาก

ที่สุด ทำให้เกิดชุมชนทางการคมนาคมการค้า โดยเฉพาะบริเวณที่เป็นเมืองท่ามากกว่าบริเวณอื่น ๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เมืองอู่ทองนับเป็นเมืองท่ายุคแรกๆ ที่เก่าแก่ที่สุด ที่มีหลักฐานทางโบราณคดีและลักษณะทางภูมิประเทศสภาพแวดล้อมสนับสนุน อีกทั้งมีบ้านเมืองและกลุ่มเมืองโบราณเป็นจำนวนมากสนับสนุนให้แลเห็นความสัมพันธ์ทางโครงสร้างของการเป็นรัฐแรกเริ่ม (Early state) เมืองอู่ทองอยู่ตำแหน่งเมืองท่าขนาดใหญ่ที่มีเรือค้าต่างประเทศโพ้นทะเลจากทางตะวันออกแถบทะเลจีนเข้ามาจอดทอดสมอได้ เพราะตั้งอยู่บนชายขอบที่สูงอันลาดลงมาจากเขาทำเทียมที่เป็นกลุ่มเขาท่ามกลางที่ราบลุ่มโดยรอบ ซึ่งมีการกระจายตัวของชุมชนบ้านเมืองเล็กๆ อยู่โดยรอบ ด้านหน้าของเมืองเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ ที่ลำน้ำจรเข้สามพันกับลำน้ำท่าว้ามารวมกันเป็นลำน้ำใหญ่ไปออกลำน้ำท่าจีนที่อยู่ทางตะวันออก ซึ่งในเวลาที่เมืองอู่ทองยังมีตัวตนอยู่นั้น คงเป็นที่ลุ่มใต้น้ำหรือปริ่มน้ำที่ต่อเนื่องไปถึงอ่าวไทย ในขณะเดียวกันตำแหน่งของเมืองอู่ทองก็ตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมทางบกที่มาจากลุ่มน้ำแม่กลอง และเส้นทางการค้าทางบกจากลุ่มน้ำอิระวดี-สาละวิน ข้ามเทือกเขาตะนาวศรีมาออก จึงเป็นแหล่งที่รวมของบรรดาสินค้าซึ่งเป็นแร่ธาตุและของป่าที่จะส่งออกทางทะเลไปทางตะวันออก รวมทั้งการเป็นเส้นทางคมนาคมทางบกที่ผ่านเมืองอู่ทองไปทางเหนือและลุ่มน้ำเจ้าพระยาในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเก่า ผ่านลุ่มน้ำน้อย ลำน้ำลพบุรี-ป่าสัก ไปสู่ที่ราบสูงโคราชในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ต่ำจากเมืองอู่ทองลงมาทางใต้ ภูมิประเทศของลุ่มน้ำท่าจีนฝั่งตะวันตกเป็นบริเวณที่มีที่ลาดสูงและต่ำจากทางตะวันตกลงมาบรรจบกับที่ราบต่ำน้ำท่วมถึง อันนับเนื่องเป็นบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ คือ จากที่ลาดสูงและต่ำนั้นจะมีลำน้ำสายเล็กๆ หลายสายไหลลงจากที่สูงแต่ลุ่มน้ำแม่กลองมาออก และตามลำน้ำเหล่านี้มีที่ราบลุ่มต่ำที่เหมาะแก่การเพาะปลูก ทำให้เกิดชุมชนโบราณที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยทวารวดี-ลพบุรีมากมาย โดยเฉพาะพื้นที่ชายขอบระหว่างที่ลาดต่ำกับที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงแต่บริเวณอำเภออู่ทอง สองพี่น้อง ทุ่งคอก กำแพงแสน บางเลน และดอนตูมลงมา โดยเฉพาะบริเวณอำเภอกำแพงแสนมีลำน้ำเก่าสายหนึ่ง คือ **ห้วยยาง** ที่ไหลลงมาจากภูเขาและที่สูง--เขาตะพายแล่งแต่เขตอำเภอท่าเรือ จังหวัดกาญจนบุรีทางตะวันตกผ่านอำเภอกำแพงแสนมาออกลำน้ำท่าจีนในเขตอำเภอดอนตูม

ณ บริเวณอำเภอกำแพงแสนมีเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมมนสมัยทวารวดี ตั้งอยู่ติดกับฝั่งใต้ของลำน้ำคลองยาง ลักษณะเป็นเมืองบนเส้นทางน้ำแบบบรรดาเมืองทวารวดีในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเก่าทั่วไป ภายในเมืองมีโคกเนินโบราณสถานที่เป็นพระสถูป พบพระธรรมจักรศิลา หินบดยา และเศษภาชนะดินเผาตามผิวดิน ปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกปรับให้เป็นค่ายลูกเสือ แต่ก็ยังคงรักษาเนินดินบางแห่งได้ รอบๆ เมืองมีซากศาสนสถานก่อด้วยอิฐ ซึ่งน่าจะเป็นซากพระสถูปกระจายอยู่หลายแห่ง รวมทั้งสองฝั่งของลำคลองยางที่ไปออกลำน้ำท่าจีนที่อำเภอดอนตูม ก็มีร่องรอยของชุมชนโบราณขนาดเล็กกระจายอยู่หลายแห่ง บางแห่งก็เป็นของสมัยก่อน

ประวัติศาสตร์ตอนปลาย คือ สมัยเหล็กที่สืบเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดี ซึ่งเห็นได้จากหลายๆ แห่ง พบแหล่งฝังศพที่มีโครงกระดูกและเครื่องเซ่นศพ เช่น ลูกปัด ภาชนะดินเผา เครื่องประดับสำริด และเครื่องมือเหล็ก รวมทั้งโบราณวัตถุ เช่นเครื่องปั้นดินเผาและลวดลายแบบทวารวดีปะปนอยู่ด้วย ทำให้แลเห็นช่วงเปลี่ยนผ่านจากประเพณีฝังศพที่มีมาแต่เดิม กับการเผาศพตามคติทางพุทธ-ฮินดูในสมัยทวารวดี ต่ำจากอำเภอกำแพงแสน-ดอนตูม ลงมายังบริเวณอำเภอเมือง ก็มีลำน้ำเก่าหลายสายที่ไหลจากภูเขาและที่สูงจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลองมาออกลำน้ำท่าจีนหรือลำน้ำนครชัยศรี เช่น ลำพะเนียงแตก เป็นต้น ที่มีร่องรอยของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายต่อสมัยทวารวดี-ลพบุรีกระจายอยู่

แต่สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับร่องรอยของลำน้ำเก่าจากที่สูงทางตะวันออกทางฝั่งน้ำแม่กลองมายังฝั่งตะวันตกของแม่น้ำนครชัยศรีหรือท่าจีนที่อยู่ต่ำลงมาในเขตอำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี กับอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ก็คือ การมีร่องรอยของทางน้ำเก่าหลายสายแยกจากลำน้ำแม่กลอง ตั้งแต่บ้านท่าเรือผ่านเขาตะพายแล่งมาออกลำน้ำท่าจีนหรือนครชัยศรี ซึ่งทำให้เห็นว่าเส้นทางออกทะเลของลำน้ำแม่กลองในสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดีส่วนหนึ่งนั้นมาออกทะเลทางแม่น้ำท่าจีนแทนที่จะไปออกปากน้ำแม่กลองอย่างที่เห็นในปัจจุบัน มีลำน้ำเก่าอย่างน้อย ๒ สายคือ **ลำพะเนียงแตก**และ**ลำท่าหลวง** ซึ่งมารวมกันเป็น**ลำน้ำบางแก้ว** ไหลผ่านตัวเมืองโบราณขนาดใหญ่สมัยทวารวดีที่เป็นเมืองนครปฐมโบราณ อันมีชื่อในตำนานว่าเมืองนครชัยศรี ซึ่งนับเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีในลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่มีขนาดใหญ่ที่สุด (๓,๐๐๐ x ๒,๐๐๐ เมตร) เมืองนี้นับเป็นเมืองอกแตกที่มีลำน้ำบางแก้วไหลผ่านกลาง เป็นลำน้ำที่ไหลมาจากที่สูงทางตะวันตกเฉียงเหนือก่อนผ่านตัวเมือง ๒ กิโลเมตร มีพระสถูปเจดีย์ขนาดใหญ่ที่สุดในสมัยทวารวดีตั้งอยู่บนฝั่งใต้ของลำน้ำ พระสถูปองค์นี้ชาวบ้านเรียก **พระประธม** มีตำนานเล่าขานกันมา อีกทั้งมีปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เรียกว่า **พระธม** เป็นศาสน-สถานเพื่อการแสวงบุญ มีการก่อสร้างสิ่งใหม่ทับบนของเก่ามาช้านาน รัชกาลที่ ๔ ครั้งยังผนวชอยู่ก่อนขึ้นครองราชย์ เสด็จไปนมัสการและตั้งพระทัยที่จะบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นมาใหม่ เพราะต่อมาเมื่อมีการศึกษาบรรดาโบราณสถานวัตถุที่พบ ทรงเชื่อว่าน่าจะเป็นพระสถูปเจดีย์แรกเริ่มของการแผ่พระพุทธศาสนามาสุวรรณภูมิแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดีย ด้วยประเพณีการจาริกแสวงบุญไปไหว้พระประธมนี้ จึงเกิดตำนานและการเขียน *นิราศพระประธม* ของสุนทรภู่ขึ้น โดยเฉพาะเรื่องราวในตำนานเกี่ยวข้องกับการเป็นบ้านเมืองสำคัญ จึงเป็นเหตุให้เชื่อกันว่าบริเวณพระปฐมเจดีย์นี้เคยเป็นเมืองใหญ่และเมืองสำคัญมาก่อน ครั้งรัชกาลที่ ๕-๖ จึงทำให้เกิดเป็นเมืองนครปฐมขึ้น ได้มีการศึกษาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์เกี่ยวกับบรรดาโบราณสถานสำคัญในบริเวณพระปฐมเจดีย์และบริเวณใกล้เคียงอีกมากมาย แต่ทั้งหมดนี้ก็เชื่อกันว่าบริเวณที่ตั้งพระปฐมเจดีย์ คือ ตัวเมือง จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๑๖ ข้าพเจ้าทำงานวิจัยสอบค้นตำแหน่งเมือง

โบราณในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ได้พบบริเวณที่ตั้งของเมืองโบราณขนาดใหญ่จากภาพถ่ายทางอากาศ ว่าตั้งอยู่ห่างจากพระปฐมเจดีย์มาทางตะวันออกราว ๒ กิโลเมตร โดยมี **วัดพระประโทน** ที่มีพระพระสถูปใหญ่ตั้งอยู่กลางเมือง อยู่ทางฝั่งใต้ของลำน้ำบางแก้วที่ไหลผ่านตัวเมือง

ธรรมจักรหลายชิ้นที่พบในเขตเมืองโบราณนครชัยศรี

วัดพระประโทณเป็นกลุ่มวัดขนาดใหญ่ที่มีซากเจดีย์เก่าๆ รวมอยู่อีกมากมาย เช่น เจดีย์จุลประโทนที่อยู่ห่างมาทางตะวันออกของเจดีย์พระประโทณราว ๕๐๐ เมตร ทางด้านตะวันตกของวัดพระประโทณมีลำคลองพระประโทนตัดผ่ากลางเมือง เชื่อมคูเมืองด้านเหนือและด้านใต้ รวมทั้งเป็นคลองที่ตัดผ่านลำน้ำบางแก้วภายในบริเวณเมืองด้วย คลองพระประโทนที่ผ่ากลางเมืองมีความยาว ๒ กิโลเมตร อันเป็นส่วนกว้างของตัวเมือง ลำน้ำบางแก้วไหลผ่านตัวเมืองทางด้านเหนือมาออกคูเมืองทางด้านตะวันออกบริเวณบ้านธรรมศาลา ที่มีวัดและพระสถูปโบราณสมัยทวารวดีขนาดใหญ่ตั้งอยู่ จากนั้นก็ไหลผ่านที่ราบลุ่มไปทางตะวันออกเฉียงใต้ผ่านบ้านตะโก บ้านเพนียด บ้านบางแก้ว บ้านท่าตำหนัก ไปออกแม่น้ำนครชัยศรีที่อำเภอนครชัยศรี ตามลำน้ำบางแก้วจากบ้านท่าศาลาลงไปนั้น มีวัดเก่าและสถูปเจดีย์สมัยทวารวดีริมฝั่งน้ำหลายแห่ง เช่นที่วัดท่าตำหนัก เป็นต้น

นอกจากลำน้ำบางแก้วซึ่งเป็นลำน้ำโบราณที่ไหลผ่านกลางเมืองไปออกแม่น้ำนครชัยศรีแล้ว ก็มีลำน้ำเก่าสายใหญ่อีกลำหนึ่งที่ไหลแยกจากแม่น้ำแม่กลองมายังตัวเมืองนครปฐมโบราณ คือ **ลำน้ำคลองบางแขม** ต้นน้ำนี้มาจากคลองท่าผาที่แยกมาจากแม่น้ำแม่กลองในบริเวณบ้านท่าผา อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดกาญจนบุรี เหนือบ้านท่าผาเป็นที่ลุ่มต่ำของหนองสองตอนอันเป็นที่รับน้ำจากลำห้วยต่างๆ ที่มาจากทางเหนือ เป็นบริเวณที่มีเมืองโบราณสมัยลพบุรีรูปสี่เหลี่ยมตั้งอยู่ คือ **เมืองโกสินารายณ์** มีโคกเนินปราสาทที่เคยประดิษฐานเทวรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี มีสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ และซากโบราณสถานที่ถูกทำลายไปเกือบหมดแล้ว ศาสนสถานพุทธมหายานแห่งนี้ร่วมสมัยกับปราสาทเมืองสิงห์ ปราสาทวัดกำแพงแลง เนินทางพระ และพระปรางค์

สามยอดที่เมืองลพบุรี คลองท่าผาไหลผ่านที่ราบลุ่มมาทางตะวันออก ผ่านบ้านหว้าเอน บ้านปากไก่ และบ้านวังเย็น ลำน้ำมีชื่อใหม่ว่า **คลองหนองดินแดง** มายังบ้านบ้างแขม บ้านมะขาม บ้านหนองขาหยั่ง และวกขึ้นเหนือผ่านบ้านท่าข้าม บ้านบางเตย ไปยังบ้านหัวถนน ซึ่งอยู่ริมคูเมืองด้านตะวันออกสบกับคูเมืองด้านใต้ของเมืองนครปฐมโบราณ ทำให้ลำน้ำนี้มาออกคูเมืองด้านใต้ของเมืองโบราณ โดยมีร่องรอยให้เห็นว่ามีการขุดคลองจากบ้านบางเตยมาต่อกับคูเมืองที่บ้านหัวถนน เพื่อให้การเดินทางตามลำน้ำไปสู่คลองคูเมือง อันเป็นศูนย์รวมเส้นทางคมนาคมที่จะเดินทางตามลำน้ำบางแก้วจากตัวเมืองไปยังแม่น้ำนครชัยศรีหรือท่าจีน ที่เมืองนครชัยศรีอีกทางหนึ่ง

จากการที่มีลำน้ำหลายสายจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลองไหลผ่านมารวมกันที่เมืองนครปฐมโบราณก็ดี และไหลลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำของลำน้ำท่าจีนก็ดีนั้น เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าบรรดาบ้านเมืองส่วนใหญ่ของลุ่มน้ำแม่กลองที่อยู่เหนือเขตอำเภอเมืองราชบุรีขึ้นไปนั้น กระจายตัวกันในลักษณะจากที่ลาดสูงทางตะวันตกผ่านที่ลาดต่ำลงสู่ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงทางตะวันออก อันอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำท่าจีนหรือนครชัยศรี หรืออาจเรียกว่าบริเวณลำน้ำท่าจีนตอนที่มีชื่อว่า **ลำน้ำนคร-ชัยศรี** ก็ว่าได้ โดยกำหนดเอาบริเวณอำเภอนครชัยศรีที่มีลำน้ำบางแก้วไหลมาบรรจบ บริเวณนี้คือเมืองนครชัยศรีที่มีมาแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิครั้งกรุงศรีอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ลงมา ดังมีระบุไว้ในพระราชพงศาวดารถึงการรื้อกำแพงเมืองนครชัยศรีเก่า (นครปฐมโบราณ) ที่ตั้งอยู่บนฝั่งลำน้ำบางแก้วและย้ายมาสร้างเมืองใหม่ตรงปากน้ำบางแก้ว คือ ตัวอำเภอนครชัยศรีปัจจุบัน และจากบริเวณปากน้ำบางแก้ว ลำน้ำนครชัยศรีก็ไหลคดเคี้ยวลงสู่ที่ลุ่มต่ำไปออกอ่าวไทยที่บ้านท่าจีน ซึ่งปัจจุบันคือเมืองสมุทรสาคร ลำน้ำทั้งสายจึงเปลี่ยนมาเรียกว่า **แม่น้ำท่าจีน** แต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ตำแหน่งของเมืองนครชัยศรีและลำน้ำบางแก้ว คือ บริเวณที่เป็นดินดอนสามเหลี่ยมเก่าที่ต่ำสุด เพราะต่ำลงมาตามสองฝั่งของแม่น้ำท่าจีนจนออกอ่าวไทย คือ บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ (Young delta) ลักษณะภูมิประเทศที่เปลี่ยนไปนี้ ทำให้เห็นถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองนครชัยศรีโบราณว่าตั้งอยู่ตรงชายขอบของหาดชายทะเลเก่า ที่โค้งเว้าลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้เข้าไปในเขตอำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี พื้นที่ดังกล่าวมีการกระจายตัวของชุมชนแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมาจนถึงสมัยทวารวดี-ลพบุรีอีกหลายแห่ง ชุมชนทวารวดีที่อยู่ชายขอบของดินดอนสามเหลี่ยมเก่าที่ต่ำที่สุดก็คือ บริเวณ**บ้านโคกยายหอม** ที่อยู่ต่ำจากคูเมืองด้านใต้ของเมืองนครชัยศรีลงมา ๙ กิโลเมตร มีร่องรอยของการสร้างทำนบแบ่งน้ำ แต่คูเมืองด้านใต้ลงมาจนถึงบ้านโคกยายหอม ที่มีซากพระสถูปและธรรมจักรสมัยทวารวดีที่คนปัจจุบันเรียกว่า **ถนนโบราณ** และทำนบนี้แบ่งและชะลอน้ำจากลำน้ำเล็กๆ หลายสายที่มาจากทางตะวันตกไม่ให้ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำทางตะวันออก และบังคับน้ำให้ไหลลงทางใต้ในพื้นที่หาดเก่า ตั้งแต่บ้านตากแดด บ้านดอนคา ไปจนถึงบริเวณอำเภอบางแพ ในขณะที่บริเวณทางตะวันออกของบ้านตากแดดตั้งแต่บ้านใหม่ตลาดจินดาและบ้านคลองจินดาที่ตั้งอยู่บนคลองจินดา ซึ่งเชื่อมลำคลองกระทุ่ม

กับลำน้ำท่าจีนในเขตอำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม คือ พื้นที่ป่าชายเลนที่กลายเป็นที่นาและสวนของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ในปัจจุบัน

เครื่องปั้นดินเผา เครื่องถ้วยจีน เหรียญจีนสมัยต่างๆ ที่พบในท้องน้ำแม่กลอง เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นการเป็นเมืองท่าของราชบุรี พระมหาผ่องนำมารวบรวมจัดเก็บเป็นพิพิธภัณฑ์ที่วัดเกาะในตัวเมืองราชบุรี

จากบ้านตากแดดส่วนเว้าของชายหาดเก่าในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเก่าต่อเนื่องไปจนถึงบ้านโพหัก บ้านตาลเรียง บ้านดอนข่อย บ้านโคกกลาง บ้านโคกแขก ไปจนถึงบ้านคลองดำเนินสะดวก อันเป็นบริเวณที่มีลำคลองดำเนินสะดวกตัดผ่านไปบรรจบกับแม่น้ำแม่กลองตรงบ้านโพหัก อำเภอบางแพ มีลำน้ำคลองท่าใหญ่ไหลมาจากที่สูงแต่บริเวณอำเภอบ้านโป่ง-โพธาราม ผ่านบ้านท่าใหญ่มาออกที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง บริเวณนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่มีอายุราว ๒,๘๐๐ ขึ้นไป โดยมีแหล่งฝังศพของชุมชนอยู่ที่ **โคกพลับ** ซึ่งได้มีการขุดค้นทางโบราณคดี พบโครงกระดูก เครื่องประดับ ภาชนะดินเผาที่มีอายุดังกล่าว แหล่งโบราณคดีที่โคกพลับในตำบลโพหักนี้ คือ แหล่งชุมชนชายทะเลที่มีลำน้ำลำคลองและทะเลเข้ามาถึง

นับเป็นชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำลำคลองที่มีร่องรอยของการติดต่อกับบ้านเมืองโพ้นทะเลที่เก่าแก่ที่สุดในบริเวณรอบอ่าวไทย อีกทั้งเป็นยุคสมัยก่อนสมัยทวารวดีที่เกิดเมืองนครชัยศรีหรือนครปฐมโบราณ พัฒนาขึ้นเป็นเมืองท่าที่มีการติดต่อทางทะเลตามลำน้ำบางแก้วไปออกแม่น้ำท่าจีนที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา การเกิดเมืองนครชัยศรีขึ้นนั้นเป็นช่วงปลายยุคก่อนประวัติศาสตร์หรือปลายยุคเหล็กต่อสมัยทวารวดี ที่แผ่นดินทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม้มีการทับถมเป็นดอนเพิ่มขึ้นทางตะวันออก แต่ในสมัยก่อนหน้านี้คือก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นั้น เมืองใหญ่อันเป็นเมืองท่าอยู่ที่เมืองอู่ทองในตำแหน่งที่สูงขึ้นไป และในยุคก่อนประวัติศาสตร์ต่อสมัยทวารวดีนี้ ลักษณะภูมิประเทศของสองฝั่งแม่น้ำแม่กลองตั้งแต่อำเภอท่ามะกาลงมาก็หาได้มีลำน้ำแม่กลองเป็นลำน้ำใหญ่สายเดียวเท่านั้น หากแยกออกเป็นหลายสายทั้งทางฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออก

ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลอง เหนือสุดก็คือลำน้ำจรเข้สามพันที่ไหลจากที่สูงทางตะวันตกไปบรรจบกับลำน้ำท่าว้าหน้าเมืองอู่ทองตามที่กล่าวมาแล้ว ต่ำลงมาจากเขตอำเภอท่าม่วงมีลำน้ำคลองห้วยยางและลำน้ำเล็กๆ อีกหลายสายจากตะวันตกไปออกแม่น้ำท่าจีนทางตะวันออก และผ่านเมืองโบราณและชุมชนโบราณหลายแห่ง เช่นเมืองกำแพงแสน เป็นต้น จากบริเวณอำเภอท่ามะกาและบ้านโป่งก็มีลำน้ำหลายสายที่ไหลขนานกับลำน้ำแม่กลองลงไปอ่าวแม่กลอง กับอีกหลายสายที่แยกไปทางตะวันออกรวมเข้ากับลำน้ำบางแก้ว ผ่านเมืองนครปฐมโบราณไปออกแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอนครชัยศรี ลำน้ำที่ไหลขนานลงใต้ไปออกอ่าวแม่กลองนั้นประกอบด้วยลำน้ำเก่าทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง ที่เริ่มแต่บริเวณอำเภอท่ามะกาไหลผ่านชุมชนโบราณที่บ้านพงตึก อันเป็นแหล่งโบราณคดีในสมัยทวารวดีตอนต้น ผ่านเขตอำเภอบ้านโป่งในนามของ **ลำพยอม** ผ่านแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีที่วัดท้าวอู่ทอง ผ่านอำเภอโพธารามและอำเภอเมืองลงสู่ทุ่งกว้างตั้งแต่เขตบ้านโคกกระต่าย บ้านเตาอิฐ บ้านเขาวังสะดึง มาบ้านเกาะ บ้านท่าเสา ซึ่งมีลำน้ำสายสั้นๆ ไหลลงจากที่สูงทางตะวันตกผ่านกลุ่มเขางู ราชบุรี มารวมกันเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ในเขตบ้านคลองละหุ่งและบ้านโคกข่อย ได้ทำให้พื้นที่บริเวณหน้าเขางูเป็นท้องทุ่งขนาดใหญ่ ที่มีลำน้ำไหลออกไปรวมกับลำน้ำแม่กลองในบริเวณ **บ้านหลุมดิน** ซึ่งอยู่เหนือบริเวณตัวเมืองราชบุรีเพียงเล็กน้อย

พระปรางค์วัดมหาธาตุ ราชบุรี เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธมหายาน
และเป็นศูนย์กลางของเมืองในสมัยโบราณ

เมืองราชบุรีเป็นเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๒,๐๐๐ x ๑,๐๐๐ เมตร ตั้งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง ชุมชนที่อยู่ตอนเหนือของเมือง คือ บ้านหลุมดินและบ้านอรัญญิก ในขณะที่ทางด้านใต้ของเมืองจรดบ้านโรงช้าง ภายในเขตเมืองมีวัดโบราณเก่าแก่และสระน้ำมากมาย ซึ่งในปัจจุบันหลายแห่งถูกรื้อถอนทำลายเพื่อการก่อสร้างชุมชนเมืองรุ่นใหม่ วัดสำคัญกลางเมืองคือ **วัดมหาธาตุ** ที่มีโบราณสถานตั้งแต่สมัยลพบุรีลงมาถึงอยุธยาตอนต้นจนปัจจุบัน การสิ้นสุดของลำน้ำเก่าที่ไหลจากท้องทุ่งและหนองบึงที่อยู่หน้าเขางูมาสมทบกับลำน้ำแม่กลองที่

บ้านหลุมดินตอนเหนือของเมืองราชบุรีนั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะทางภูมิวัฒนธรรมของชุมชนบ้านเมืองที่พัฒนาขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่กลอง ตั้งแต่ชุมชนโบราณที่บ้านพงตึกลงมาถึงเขางูและเมืองราชบุรีอย่างชัดเจน คือ บริเวณที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่มีร่องน้ำเก่าและหนองบึงที่มีกลุ่มเขาลูกโดดหลายกลุ่ม เช่น เขาพระ เขาน้อย เขาตูม เขาวังสะดึง ลงมาจนถึงกลุ่มเขางูบรรดาพื้นที่ลาดต่ำรอบๆ เขาลูกโดดเหล่านี้เป็นแหล่งของชุมชนโบราณ ที่มีอายุแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายลงมาถึงสมัยทวารวดี-ลพบุรี และอยุธยาตอนต้น โดยเฉพาะบรรดาเขาลูกโดดเหล่านี้มักเป็นเขาหินปูนที่มีถ้ำซึ่งมีหินงอกหินย้อย และหลายแห่งได้ถูกทำให้เป็นถ้ำวิหารทางพระพุทธศาสนา ใช้เป็นสำนักสงฆ์และนักพรตมาแต่สมัยทวารวดี ดังเช่นกลุ่มเขางูที่นับเป็นกลุ่มเขาศักดิ์สิทธิ์และอาศรมของนักบวช นักพรต ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญของบ้านเมืองพื้นที่ตั้งแต่เขางูลงมาทางใต้ซึ่งแผ่ไปทางตะวันออกคลุมสองฝั่งแม่น้ำแม่กลองลงไปจนถึงอำเภอปากท่อและอำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี นั้น มีทั้งเขาลูกโดดและที่ลาดต่ำสลับที่ราบลุ่มที่เหมาะกับการสร้างบ้านแปงเมืองมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึงสมัยทวารวดี-ลพบุรี อีกทั้งแลเห็นการสืบเนื่องของเมืองท่าโบราณสองแห่ง คือ เมืองราชบุรี ที่พัฒนาขึ้นในสมัยลพบุรีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ลงมา กับเมืองท่าสมัยทวารวดีที่ตำบลคูบัว ที่พัฒนาขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา นับเป็นเมืองร่วมสมัยกับเมืองนครชัยศรีหรือนครปฐมโบราณ

พระพุทธรูปในถ้ำวิหารที่เขางู ซึ่งเป็นกลุ่มเขาศักดิ์สิทธิ์และอาศรมของนักบวช นักพรต ทางพุทธศาสนา

เมืองคูบัวเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ มีความกว้างราว ๒,๐๐๐ x ๑,๐๐๐ เมตร ตั้งอยู่ต่ำจากเมืองราชบุรีลงมาราว ๕ กิโลเมตร ด้านตะวันตกของเมืองมีกลุ่มเขาลูกโดด อันได้แก่ เขาดินสอ เขาใหญ่ และเขาหลังสาร ที่โอบล้อมไปด้วยที่ราบลุ่ม มีลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงจากเขาหล่อเลี้ยงและไหลผ่านลงสู่ที่ราบลุ่มของลำน้ำแม่กลองที่อยู่ทางด้านตะวันออก ลำน้ำหลายสายไหลผ่านตัวเมือง นำน้ำเข้าไปในคูเมืองและสระน้ำในเมือง เช่น ลำห้วยชินสีห์ มีร่องรอยของการขุด

คลองหลายคลองจากคูเมืองด้านตะวันออกมาออกลำแม่น้ำอ้อม อันเป็นทางเดินเก่าของแม่น้ำแม่กลองในสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดี ลำคลองแม่น้ำอ้อมนี้มีร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่า เมื่อลำน้ำแม่กลองไหลผ่านเมืองราชบุรีลงมาถึงบริเวณท้ายเมืองได้หักเหไปทางตะวันออก ผ่านบ้านคลองท้ายเมือง บ้านคลองแค มาบ้านพงสวายและวัดตำหรุแล้ว ลำน้ำนี้แทนที่จะไหลตรงไปทางตะวันออกไปยังบ้านลาดและบ้านคุ้งน้ำวน อันเป็นเส้นทางของลำน้ำแม่กลองในปัจจุบัน ได้ไหลลงทางใต้กลายเป็น **คลองแม่น้ำอ้อม**หรือ**แควอ้อม** ผ่านบ้านปากคลองบำหรุ บ้านบางศรีเพชร บ้านเกาะศาลพระ บ้านคุ้งกระถิน บ้านเกาะเมือง ไปอำเภอวัดเพลง แล้วเบนไปทางตะวันออก ผ่านบ้านบางสะแก บ้านบางกุ้ง ไปสบกับแม่น้ำแม่กลองที่บ้านวัดเกาะ เข้าไปในเขตอำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม แล้วไปออกทะเลที่อ่าวแม่กลองในเขตอำเภอเมืองสมุทรสงคราม **คลองแม่น้ำอ้อมก็คือทางเดินเก่าของลำน้ำแม่กลองที่เป็นเส้นทางคมนาคมออกทะเลแต่เมืองคูบัวไปออกอ่าวไทย** สองฝั่งของลำแม่น้ำอ้อมนี้มีชุมชนหมู่บ้านเรียงรายไปตลอด มีทั้งชุมชนโบราณแต่สมัยทวารวดีจนถึงอยุธยาและกรุงเทพฯ พื้นที่สองฝั่งน้ำของคลองแม่น้ำอ้อมตั้งแต่บ้านเกาะไฟไหม้และบ้านคุ้งกระถินลงมา หรืออีกนัยหนึ่งตั้งแต่เขตอำเภอวัดเพลงลงมา คือพื้นที่ซึ่งเคยเป็นป่าชายเลน จะไม่พบร่องรอยของชุมชนสมัยทวารวดี มีแต่สมัยอยุธยา ดังเห็นได้จากบ้านบางกุ้งตรงปากลำน้ำอันเคยเป็นค่ายพม่าในสงครามครั้งกรุงธนบุรี เป็นต้น จากสภาพภูมิศาสตร์ตามสองฝั่งของลำแม่น้ำอ้อม แต่บ้านบางกุ้ง อำเภออัมพวา ขึ้นมาจนถึงอำเภอวัดเพลงนั้น แสดงให้เห็นว่าในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ อันเป็นช่วงเวลาที่เมืองคูบัวยังไม่ร้างไปนั้น การติดต่อด้วยทางเรือจากโพ้นทะเลผ่านอ่าวแม่กลองเข้ามาตามลำน้ำอ้อมนี้ มายังอำเภอวัดเพลงเข้าสู่บริเวณบ้านเกาะศาลพระ เวียงทุน บางศรีเพชร จนถึงปากคลองบำหรุ อันเป็นบริเวณที่มีร่องรอยคูน้ำ สระน้ำ และโคกเนินที่เป็นแหล่งชุมชนโบราณที่มีอายุแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายลงมาจนถึงสมัยทวารวดี บริเวณนี้อยู่ห่างจากเมืองคูบัวเพียง ๒.๕ กิโลเมตร อีกทั้งเป็นบริเวณที่มีลำน้ำไหลผ่านเมืองคูบัวมาออกตามท้องน้ำและบริเวณสองฝั่งของลำน้ำอ้อม มีผู้พบซากเสากระโดงเรือ โบราณวัตถุ เช่น เครื่องปั้นดินเผาที่มาจากต่างประเทศ พบลูกปัดหินสีต่างๆ และแก้ว โดยเฉพาะลูกปัดที่มีรูปปลาวาฬรวมอยู่ด้วย ที่สำคัญก็คือมีเศษภาชนะสำริดที่มีลวดลายและสัญลักษณ์คล้ายคลึงกับของในวัฒนธรรมดงเซินที่มาจากเวียดนามเหนือ ภาชนะจีนสมัยราชวงศ์ถังจนถึงราชวงศ์ซ้องและราชวงศ์เหม็ง พบเหรียญจีนสมัยต่างๆ แต่สมัยราชวงศ์ซ้องลงมาจมอยู่ในท้องน้ำ โดยเฉพาะภาชนะจีนสมัยห้าราชวงศ์และสมัยหยวน บางแห่งพบอิฐที่มีอักษรจีนสมัยราชวงศ์ซ้องซึ่งน่าจะนำมาสร้างศาลเจ้า ทั้งหลายเหล่านี้สะท้อนให้เห็นสภาพแวดล้อมของการเป็นเมืองท่าของเมืองคูบัวเป็นอย่างดี

ภายในเมืองโบราณคูบัวและพื้นที่โดยรอบ มีศาสนสถานใหญ่น้อยกระจายร่วม ๘๐ แห่ง
(บนซ้าย) สถูปเจดีย์ที่โคกวิหาร ต. เกาะศาลพระ อ. วัดเพลง จ. ราชบุรี
(บนขวา) พระสถูปขนาดใหญ่กลางเมืองคูบัว ที่เรียกว่า วัดโขลง

ภายในเมืองคูบัวและพื้นที่โดยรอบมีโคกหินที่เป็นศาสนสถานใหญ่น้อยร่วม ๘๐ แห่ง โดยเฉพาะบริเวณกลางเมืองมีซากพระสถูปขนาดใหญ่ที่เรียกว่า **วัดโขลง** จากลวดลายปูนปั้นและโบราณวัตถุทางศาสนาแสดงให้เห็นว่าเมืองคูบัวนับถือพุทธศาสนาที่มีลัทธิมหายานผสมผสาน พบเทวรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา นับเนื่องเป็นสมัยศรีวิชัย นอกนั้นลวดลายปูนปั้นยิ่งแสดงให้เห็นถึงรูปปั้นของคนต่างชาติที่เป็นพ่อค้าเข้ามาค้าขายด้วยหลายชาติ เช่นเดียวกันกับลายปูนปั้นที่พบในบริเวณเมืองนครชัยศรีหรือนครปฐมโบราณในลุ่มน้ำท่าจีน แต่ที่สำคัญก็คือ ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองคูบัวนั้นอยู่บนแนวชายหาดเดิม (Old beach) ที่เป็นแนวยาวมาแต่คูเมืองด้านใต้ของเมืองราชบุรี ขนานกับทางรถไฟ ผ่านบ้านตากแดดมายังบ้านคูบัว เป็นแนวเดียวกันกับคูเมืองด้านตะวันออกของเมืองคูบัว ผ่านลงมายังบ้านบางควาย บ้านหัวถนน บ้านบ่อกระดาน บ้านบ่อตะกร้อ บ้านป่าไก่ บ้านโคกพระ บ้านถนน อำเภอปากท่อ บ้านเขาหลวง บ้านวังมะนาว บ้านดอนแจง บ้านบางเค็ม บ้านกล้วย บ้านหนองแหน และสระพัง เขาย้อย บ้านดอนทราย บ้านหนองจิก และบ้านหนองปรง ไปจนถึงเมืองเพชรบุรีบนฝั่งแม่น้ำเพชรบุรี ชายหาดเก่านี้เป็นที่ตั้งของชุมชนแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรีลงมาจนถึงอยุธยา อีกทั้งเป็นเส้นทางคมนาคมจากเมืองเพชรบุรีมายังเมืองคูบัวและเมืองราชบุรี ก่อนที่จะมีการสร้างถนนเพชรเกษม เส้นทางคมนาคมตามชายหาดนี้ชาวบ้านเรียกว่า **ถนนท้าวอู่ทอง** ที่ทำให้เกิดชื่อบ้านนามเมืองตาม *ตำนานท้าวอู่ทอง* ไปตามเส้นทางคมนาคมนี้มากมายหลายแห่ง ที่เป็นชุมชนเก่าแก่จะมีซากศาสนสถานแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรี และอยุธยาเหลือให้เห็น เช่น บริเวณบ้านป่าไก่ บ้านบางเค็ม บ้านสระพัง เขาย้อย และหนองปรง เป็นตัวอย่าง

ชายหาดเดิมหรือถนนท้าวอู่ทองนี้ทำให้แลเห็นลักษณะที่เป็นภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมืองชายทะเลแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรี ตั้งแต่เมืองราชบุรี เพชรบุรี ไปจนถึงชะอำได้อย่างชัดเจน คือด้านหน้าของชายหาดก็คือพื้นที่ป่าชายเลนและอ่าวไทย เป็นที่ลุ่มต่ำที่ทะเลเข้ามาใกล้มากกว่าในทุกวันนี้ ส่วนทางด้านหลังคือด้านตะวันตกเป็นที่ลาดต่ำลงจากภูเขาและที่สูงของเทือกเขา

ตะนาวศรี ที่มีแนวเขาด้านหน้าส่วนใหญ่เป็นเขาหินปูนที่รู้จักกันในนามของเขาหินปูน ราชบุรี ถ้ำหินปูนเหล่านี้ถูกใช้เป็นแหล่งพิธีกรรมมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ กลายเป็นถ้ำวิหารและสำนักสงฆ์ในสมัยทวารวดี-ลพบุรี อย่างเช่นถ้ำเขางู เป็นต้น และพื้นที่ลาดต่ำจากแนวเขาหินปูนดังกล่าวนี้ที่ไปจรดชายหาดเก่าก็คือ พื้นที่ที่เหมาะกับการเพาะปลูกข้าวและพืชพรรณ เป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำห้วยสายสั้นๆ จากเขาและที่สูงไหลผ่านไปออกทะเล จึงเป็นที่เหมาะกับการสร้างบ้านแปงเมือง เหตุนี้จึงพบบริเวณที่เป็นแหล่งศาสนสถานและชุมชนโบราณเป็นระยะๆ ไป

แนวชายหาดเดิมนี้เป็นที่ลาดต่ำซึ่งต่อกันระหว่างลุ่มน้ำ ๒ สาย คือ ลำน้ำแม่กลองกับลำน้ำเพชรบุรี เมืองคูบัวและเมืองราชบุรีเป็นบ้านเมืองในลุ่มน้ำแม่กลอง แต่เมืองเพชรบุรีเป็นของลุ่มน้ำเพชรบุรี ที่มีพื้นที่ตั้งแต่อ่าวบางตะบูนขึ้นมาจนถึงปากน้ำเพชรบุรีที่อำเภอบ้านแหลม ทั้งสองลุ่มน้ำแม่กลองและแม่น้ำเพชรบุรีนี้ แม้ว่าจะมีชายหาดเดิม (Old beach) เดียวกันก็ตาม แต่พื้นที่ซึ่งเป็นที่ลุ่มต่ำ ป่าชายเลน และพื้นที่อ่าวต่างกัน โดยแยกออกเป็น ๓ อ่าว คือ อ่าวแม่กลอง อ่าวบางตะบูน และอ่าวบ้านแหลม

อ่าวแม่กลองมีลำน้ำแม่กลองไหลมาออก โดยพื้นที่ชายฝั่งเป็นทะเลตมและป่าชายเลนที่ทอดยาวไปทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ ต่อเนื่องมาจนถึงอ่าวบางตะบูน ซึ่งเป็นที่รวมของลำน้ำเล็กๆ หลายสายที่ไหลลงจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตก ตั้งแต่เขตอำเภอปากท่อถึงอำเภอเขาย้อย ผ่านที่ลาดต่ำและชายหาดมาออกทะเลที่บางตะบูน ลำน้ำสายสั้นๆ นี้ได้แก่ คลองห้วยโรง คลองบางเค็ม ห้วยพง ห้วยใหญ่ ห้วยจ่าพรม จากลำห้วยเมื่อลงสู่พื้นที่ลาดต่ำชายหาดก็กลายเป็นลำคลอง เช่น คลองบ้านไผ่ คลองหนองปลาไหล คลองบางจาก และคลองสวนทุ่ง แต่เมื่อไหลลงสู่พื้นที่ ป่าชายเลนและทะเลตมแล้ว ก็กลายเป็นคลองใหญ่ที่มีทั้งการขุดและเกิดขึ้นตามธรรมชาติ ได้แก่ คลองโคน คลองช่อง คลองยี่สาร คลองไหหลำ คลองคุ้งตำหนัก คลองบางใหญ่ คลองสวนทุ่ง เป็นต้น แล้วลำคลองใหญ่ๆ ในพื้นที่ป่าชายเลนเหล่านี้ก็ไหลไปออกอ่าวตะบูนร่วมกัน ทั้งหมดนี้นับเนื่องเป็นพื้นที่ **อ่าวบางตะบูน** ภายในพื้นที่ป่าชายเลนที่มีเขาลูกโดดขนาดเล็กๆ เกิดขึ้น ๓ แห่ง คือ **เขายี่สาร เขาสมอระบัง** และ**เขาตะเครา** เขาเหล่านี้ล้วนเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ที่มีที่ดอนเป็นที่ตั้งของชุมชนซึ่งมีอายุยาวนานต่อเนื่องมาจนทุกวันนี้ อีกทั้งเป็นบริเวณที่มีลำน้ำสายใหญ่ๆ ไหลผ่านไปออกอ่าวบางตะบูน แต่บรรดาชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะมีอายุแต่สมัยลพบุรีตอนปลายและสมัยอยุธยาลงมาทั้งสิ้น ชุมชนที่เขายี่สารและเขาตะเคราก็ดี เป็นชุมชนที่เคยเป็นท่าเรือจอดซึ่งมีพ่อค้าเดินเรือจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐาน โดยเฉพาะผู้คนที่มาจากจีนตอนใต้

ต่ำจากอ่าวบางตะบูนลงมาก็เป็น**อ่าวบ้านแหลม** เป็นอ่าวที่มีลำน้ำเพชรบุรีและลำน้ำสาขาไหลผ่านจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตกเฉียงใต้มาออกปากอ่าวที่อำเภอบ้านแหลม พื้นที่ของอ่าวบ้านแหลมต่างกันกับพื้นที่อ่าวบางตะบูน คือ พื้นที่ส่วนใหญ่ที่ลำน้ำเพชรบุรีไหลมาออกทะเลนั้นเป็นที่ดอนกว่า ไม่เป็นป่าชายเลนและทะเลตม พื้นที่ดอนดังกล่าวเริ่มแต่บริเวณบ้านหนอง

ปลาไหล อันอยู่ตรงชายหาดเก่าที่มีคลองบางจากไปลงบริเวณทะเลตม บริเวณบ้านทุ่งเฟื้อที่มีการขุดคลองสวนทุ่งไปบรรจบกับลำน้ำเพชรบุรีที่บ้านปากคลองแทน ณ บ้านปากคลองนี้ได้มีการขุดคลองจากลำน้ำเพชรบุรีเป็นแนวตรงผ่านบ้านบางครกไปยังเขาตะเคราเรียกว่า **คลองบางครก** และจากเขาตะเคราก็ต่อไปยังบ้านคุ้งตำหนัก อันเป็นบริเวณที่มี **คลองคุ้งตำหนัก** ซึ่งไหลมาแต่เขาสมอระบังมาสมทบด้วย จากบ้านคุ้งตำหนักลำคลองขึ้นเหนือผ่านบ้านบางก้างไปยังบ้านบางตะบูน อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำคลองหลายสายมารวมด้วย โดยเฉพาะคลองไหหลำกลายเป็นลำน้ำใหญ่ไหลไปออกอ่าวบางตะบูน ก่อนออกปากอ่าวลำคลองนี้มีลำคลองขุดที่ดึงน้ำจากลำคลองอื่นๆ จากเขายี่สารมาสมทบ ณ บริเวณบ้านคลองเก่าและวัดปากลัด ทำให้บริเวณนี้กลายเป็นศูนย์ชุมนุมของทางน้ำที่ผ่านชุมชนใหญ่น้อยในพื้นที่ลุ่มชายเลนและทะเลตมมาสมทบด้วย อาจกล่าวได้ว่าคลองขุดที่เรียกว่าคลองบางครกและคลองคุ้งตำหนักนี้ คือ คลองขุดลัดเพื่อการคมนาคมภายในกับภายนอกที่มีมาแต่โบราณ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การเดินเรือค้าขายทางทะเลผ่านอ่าวบางตะบูนมายังเมืองเพชรบุรี โดยไม่ต้องเข้ามาทางปากแม่น้ำและออกไปทางปากน้ำเพชรบุรีที่บ้านแหลม ส่วนลำน้ำเพชรบุรีนั้นไหลจากบริเวณบ้านปากคลองไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่าน บ้านมอญ บ้านบน ไปออกทะเลที่บ้านแหลม พื้นที่สองฝั่งลำน้ำเพชรบุรีในบริเวณนี้ต่างกัน คือ ทางฝั่งเหนือติดกับอ่าวบางตะบูนเป็นที่ลุ่มชายเลน ส่วนพื้นที่ทางฝั่งใต้ของลำน้ำเป็นพื้นที่ดอนกว่า เป็นพื้นที่ยาวขนานไปตามฝั่งทะเลไปยังบ้านบางขุนไทร บ้านปากทะเล บ้านทำเนียบ บ้านแหลมผักเบี้ย บ้านหาดเจ้าสำราญ บ้านปึกเตียน บ้านบางเก่า ไปจนถึงชะอำ พื้นที่ดอนเหล่านี้เป็นทุ่งหญ้าและเขตใกล้ทะเล มีความเค็มที่ทำให้เกิดการทำนาเกลือ (ทะเล) ไปตลอดจนถึงบ้านบางเก่าในเขตอำเภอชะอำ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ชายทะเลจากบ้านแหลมไปจนถึงบ้านบางเก่า ซึ่งอยู่ตำบลโตนดหลวงของอำเภอชะอำนั้น เป็นแหล่งทำนาเกลือมาแต่โบราณ ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสินค้าออกอย่างหนึ่งของเมืองเพชรบุรีทีเดียว

เขตบ้านแหลมไปจนถึงชะอำเป็นแหล่งทำนาเกลือแหล่งใหญ่ของเมืองเพชรบุรีมาแต่โบราณ แต่ปัจจุบันทางชะอำได้เลิกทำเกลือไปแล้ว เห็นแต่ร่องรอยคราบเกลือบนผืนดินทั่วไปในเขตบ้านบางเก่า (บนซ้าย) ส่วนที่บ้านแหลมยังคงทำเกลือต่อมาจนถึงวันนี้ (ขวา)

เมืองเพชรบุรีตั้งอยู่ในตำแหน่งตอนกลางของลุ่มน้ำเพชรบุรี ที่ชายหาดเก่า (Old beach) ทอดยาวต่อเนื่องมาจากเมืองคูบัวและราชบุรีในลุ่มน้ำแม่กลองถึงอ่าวบางตะบูนก็มาสิ้นสุดแนวชายหาดนี้ เป็นเส้นทางคมนาคมที่มีชุมชนบ้านเมืองแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรี ลงมาจนถึงอยุธยา รู้จักกันในตำนานและคำเรียกของชาวบ้านว่า **ถนนท้าวอู่ทอง** นับเป็นเส้นทางบกที่เชื่อมเมืองเพชรบุรีเข้ากับเมืองคูบัว เมืองราชบุรี แล้วต่อเนื่องไปยังเมืองในลุ่มน้ำท่าจีน เช่นสุพรรณภูมิและนครชัยศรี ในขณะเดียวกันตำแหน่งของเมืองเพชรบุรีก็เป็นศูนย์กลางของการคมนาคมทางบกจากบริเวณชุมชนภายใน คือ จากต้นน้ำเพชรบุรีลงมาตามลำน้ำสู่เมือง กับเส้นทางเลียบฝั่งทะเลจากเมืองเพชรบุรีผ่านชุมชนบ้านเมืองจากอำเภอเมือง อำเภอท่ายาง ไปสู่อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรีที่มีชุมชนซึ่งสัมพันธ์กับท่าเรือจอดหลายแห่ง เช่นที่บริเวณเขากระจิวและบริเวณหน้าเขาพันธุรัตน์เป็นต้น พื้นที่ตามชายหาดดังกล่าวนี้นับเนื่องอยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำเพชรบุรี ที่เป็นทุ่งราบดินทรายขนานไปกับชายฝั่งทะเลจนถึงอำเภอชะอำ ซึ่งเป็นที่ดอนมีเขาลูกโดดกระจายอยู่เป็นระยะๆ และมีลำน้ำลำห้วยสายสั้น ๆ ไหลไปออกชายหาด ทำให้เกิดเป็นอ่าวจอดเรือเล็กๆ เป็นระยะไป เกิดชุมชนตามลำน้ำเล็กๆ เหล่านี้สองอย่างด้วยกัน อย่างแรกเป็นชุมชนที่ทำการเพาะปลูกและปลูกต้นไม้เศรษฐกิจที่สำคัญ คือ **ตาลโตนด** เป็นแหล่งผลิตน้ำตาลแต่โบราณ จนทำให้มีชื่อท้องถิ่นหนึ่งว่า ตำบลโตนดหลวง กับชุมชนที่อยู่ทางปากอ่าวเป็นชุมชนชาวประมงและผู้ประกอบอาชีพในการทำเกลือทะเล บรรดาชุมชนตามชายทะเลทั้งสองอย่างนี้มีศูนย์รวมในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและกิจกรรมทางวัฒนธรรมอยู่ในบริเวณ **บ้านเขาพันธุรัตน์** ที่เป็นกลุ่มเขาหินปูนที่โดดเด่นของตำบลโตนดหลวง ความเก่าแก่ของศูนย์กลางทางสังคมและวัฒนธรรมนี้ เห็นได้จากการมีพระสถูปเจดีย์สมัยทวารวดีขนาดใหญ่อยู่หน้าเขาปรางค์ อันเป็นเขาลูกหนึ่งในกลุ่มเขาพันธุรัตน์ ปัจจุบันศาสนสถานแห่งนี้อยู่ในบริเวณ **วัดทุ่งเศรษฐี** ซึ่งเมื่อมีการขุดค้นทางโบราณคดีแล้ว ได้หลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าเป็นพระสถูปในพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลของพุทธมหายาน เช่นเดียวกันกับบรรดาศาสนสถานที่เมืองคูบัว อาจนับเนื่องได้ว่ามีความสัมพันธ์กับเมืองคูบัวที่พัฒนาขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นมา

เขาพันธุรัตน์เป็นกลุ่มเขาหินปูนที่ถือเป็นจุดหมายตา (Landmark) อันโดดเด่นในพื้นที่ตำบลโตนดหลวง จึงมีการตั้งชุมชนและศาสนสถานหน้าเขาแห่งนี้

แหล่งชุมชนโบราณและศาสนสถานที่พบที่หน้าเขาพันธุรัตน์ในเขตตำบลโตนดหลวงดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชนชายทะเลแต่สมัยทวารวดีที่มีความสัมพันธ์กับเมืองคูบัว อันเป็นเมืองท่าสำคัญในลุ่มน้ำแม่กลองและเพชรบุรี ตำบลโตนดหลวงในฐานะที่เป็นแหล่งบ้านเมืองชายทะเลนี้ดำรงอยู่มาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่ในพระราชพงศาวดารระบุว่าสมเด็จพระนเรศวรเคยเสด็จมาประพาสชายทะเลในบริเวณนี้ อีกทั้งที่ตำบลโตนดหลวงก็มีวัดโตนดหลวงที่มีพระอุโบสถสมัยอยุธยาเหลือให้เห็นประจักษ์ พร้อมกับการพบเศษภาชนะโบราณตามบริเวณที่เป็นชุมชน เช่น ชุมชนบ้านบางเก่า ที่มีทั้งร่องรอยการทำนาเกลือแต่โบราณและชุมชนชาวประมงตรงปากน้ำของลำห้วยที่ไหลลงมาจากที่สูง ความสำคัญที่โดดเด่นอีกอย่างหนึ่งของชุมชนชายทะเลของเมืองเพชรบุรีที่นับเนื่องแต่บริเวณอำเภอบ้านแหลมมายังอำเภอชะอำก็คือ เป็นแหล่งนาเกลือโบราณที่มีเรือค้าเกลือจากนครศรีธรรมราชและเมืองตรังกานูบนแหลมมลายูเดินทางมาค้าเกลือ จนเกิดการตั้งถิ่นฐานของชุมชนมุสลิมขึ้นหลายแห่งจนทุกวันนี้

ส่วนชุมชนภายใน (Hinterland) ของเมืองเพชรบุรีนั้น ในสมัยทวารวดี-ลพบุรี พบกระจายขึ้นไปตามลำน้ำเพชรบุรี จากตัวเมืองขึ้นไปตามลำน้ำในเขต**อำเภอบ้านลาด** อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำไหลลงจากภูเขาและหุบเขา จากทางตะวันตกเฉียงใต้ลงสู่ที่ลาดต่ำ (Low terrace) อันเป็นแหล่งที่มีที่ราบลุ่มและกลุ่มเขาหินปูนกระจายกันอยู่ นับเป็นพื้นที่บริเวณหน้าเทือกเขาตะนาวศรีที่เหมาะกับการสร้างบ้านแปงเมือง คือ ปลูกข้าวและพืชพรรณได้ รวมทั้งปลูกตาลโตนดและทำสวนผลไม้ได้ มีลำน้ำลำห้วยสายเล็กๆ ไหลจากเทือกเขามาออกลำน้ำเพชรบุรี เส้นทางตามลำน้ำขึ้นไปหาต้นน้ำในหุบเขานั้น คือ เส้นทางที่ลำเลียงของป่าซึ่งมีอุดมสมบูรณ์ในป่าและเขาของทิวเขาตะนาวศรีมายังเมืองเพชรบุรี การกระจายตัวของชุมชนทวารวดี-ลพบุรี ตามลำน้ำเพชรบุรีนี้ พบมากในเขตอำเภอบ้านลาดที่มีซากพระสถูปเจดีย์ที่พบตามพื้นที่ต่างๆ และบริเวณที่เป็นถ้ำหินปูนอันถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นถ้ำวิหาร เช่นที่พบในเขต**เขารงค์ บ้านถ้ำรงค์** และ**บ้านตำหรุ** ที่มีลำน้ำเพชรบุรีไหลผ่าน พบทั้งถ้ำที่มีพระสงฆ์และนักพรตไปปฏิบัติวิปัสสนาและถ้ำวิหารที่สืบเนื่องเรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น อาจกล่าวได้ว่าชุมชนโบราณที่พบในบริเวณบ้านลาดนี้ เป็นชุมชนต้นน้ำที่ลำน้ำเพชรบุรีไหลลงสู่เมืองเพชรบุรี อันเป็นบริเวณที่มีชัยภูมิคล้ายคลึงกับที่บ้านลาด คือมีแม่น้ำผ่ากลาง มีชุมชนทั้งสองฝั่งและมีกลุ่มเขาลูกโดดอันเป็นเขาหินปูนโอบรอบอยู่ทางเหนือและตะวันตก อันได้แก่ **เขาบันไดอิฐ เขาวัง** ทางด้านตะวันตก และ**เขาหลวง** ทางเหนือ

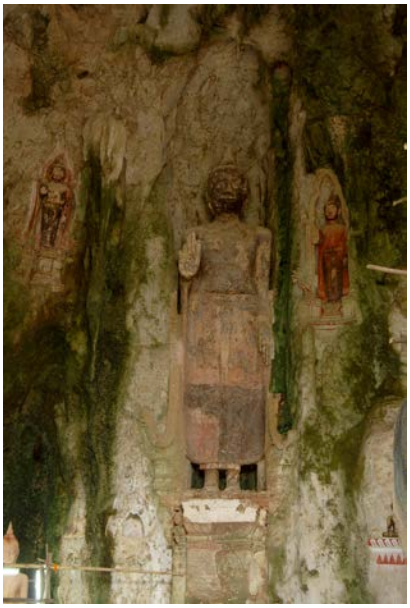

ถ้ำรงค์ในเขตบ้านลาด จ. เพชรบุรี เป็นถ้ำวิหารที่มีการสลักพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่บนผนังถ้ำ

เขาวังนับเป็นประธานทางภูมิทัศน์ของเมืองเพชรบุรีที่มีการสร้างศาสนสถานสำคัญที่มีอยู่มาก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยา เช่น พระนอนและวัดมหาธาตุที่อยู่บริเวณตีนเขา เขาวังนี้ได้รับการบูรณะและปรับให้เป็นพระราชวังประทับร้อนของรัชกาลที่ ๔ ในสมัยกรุงเทพฯ ส่วนเขาบันไดอิฐเป็นวัดที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นแหล่งที่มีพระอุโบสถที่มีลวดลายปูนปั้นของสกุลช่างเพชรบุรีที่งดงามที่สุด ในขณะที่เขาหลวงทางตอนเหนือมีถ้ำที่เป็นสำนักสงฆ์และถ้ำวิหารขนาดใหญ่ที่มีพระสถูปโบราณ พระนอน และรอยพระพุทธบาทที่มีอายุก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยา

เมืองเพชรบุรีนั้นแม้ว่าตัวเวียงที่มีกำแพงและคูน้ำล้อมรอบตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเพชรบุรีก็ตาม แต่มีลักษณะเป็นเมืองอกแตก เพราะพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกก็นับเนื่องเป็นชุมชนเมืองที่ขยายตัวจากตีนเขาวังมาบรรจบกับลำน้ำ วัดสำคัญ เช่น วัดมหาธาตุและวัดอื่นๆ ของเมืองกระจายตัวกันอยู่ริมฝั่งนี้ ในขณะที่ทางฝั่งตะวันตกได้อาศัยลำน้ำเพชรบุรีเป็นคูเมืองและเป็นบริเวณหน้าเมืองที่มีประตูเมืองออกสู่ท้องน้ำ ทำให้เป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ผู้คนสัญจรไปมาตามลำน้ำ จากต้นน้ำตั้งแต่อำเภอบ้านลาดผ่านเมืองไปทางเหนือเพื่อออกทะเลที่อ่าวบางตะบูนและอ่าวบ้านแหลม ในบริเวณกำแพงเมืองก็มีวัดสำคัญที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรี อันได้แก่ วัดพริบพรีและวัดกำแพงแลง ในขณะที่วัดใหญ่สุวรรณารามเป็นวัดศูนย์กลางของพิธีกรรมของบ้านเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยา

ซีกตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสักนับเนื่องเป็นบริเวณทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี ลงมาจนถึงอำเภอท่าวุ้ง จังหวัดลพบุรี และเป็นพื้นที่นับเนื่องในบริเวณดินดอนเก่า (Old delta) ของลุ่มน้ำเจ้าพระยา เป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำที่อยู่ตอนปลายของพื้นที่ลาดต่ำที่แผ่ลงมาจากที่ราบของเทือกเขาเพชรบูรณ์ทางตะวันออก จึงเป็นบริเวณที่มีร่องน้ำเก่าที่ไหลขนานกับลำน้ำเจ้าพระยาจากเขตอำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ มาบรรจบกับบรรดาลำน้ำที่ไหลลงจากเทือกเขาเพชรบูรณ์จากตะวันออกมาตะวันตก มีลำน้ำสายใหญ่ลำหนึ่งคือ **ลำน้ำลพบุรี** ที่ไหลมาจากเทือกเขาเพชรบูรณ์แต่เขตอำเภอสระโบสถ์และอำเภอโคกสำโรงมาออกที่ราบลุ่มในเขตอำเภอบ้านหมี่และอำเภอท่าวุ้ง

(ซ้าย) เขาวงพระจันทร์หรือนงประจันต์เป็นเทือกเขาสูงที่เป็นศูนย์กลางของภูมิทัศน์ในเขตอำเภอโคกสำโรง บนยอดเขาประดิษฐานพระพุทธบาท (ขวา) และมีประเพณีขึ้นเขาไหว้พระบาททุกปี

จังหวัดลพบุรี พื้นที่ของลุ่มน้ำนี้ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ลาดต่ำสลับกับที่ลาดสูงของบรรดาเขาลูกโดดอีกเป็นจำนวนมาก ที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ทองแดงและเหล็ก ทำให้เกิดชุมชนบ้านเล็กเมืองน้อยมาตั้งแต่สมัยโลหะ คือมีทั้งสมัยชุมชนเล็กๆ ในยุคก่อนเหล็กหรือยุคทองแดงก่อน ๒,๕๐๐ ปีขึ้นไป กับชุมชนที่เป็นบ้านเป็นเมืองแต่สมัย ๒,๕๐๐ ปีลงมา ชุมชนในยุคโลหะที่กล่าวนี้นับเป็นชุมชนที่มีเทคโนโลยีก้าวหน้าและเป็นชุมชนที่เกิดจากการมีเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางทะเลของกลุ่มคนที่เคลื่อนย้ายมาจากตอนใต้ของประเทศจีน ที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำอุตสาหกรรมผลิตทองแดงและสำริดที่สืบต่อมาจนถึงสมัยเหล็ก ซึ่งมีการติดต่อทางทะเลและการค้าขายกับอินเดียแต่ ๒,๕๐๐ ปีลงมา ในสมัยก่อนเหล็กหรือยุคทองแดงหรือสำริดนั้น การกระจายตัวของชุมชนหมู่บ้านพบมากในพื้นที่ของอำเภอโคกสำโรง อำเภอบ้านหมี่ และอำเภอเมืองลพบุรี ที่มีศูนย์กลางของภูมิทัศน์อยู่ที่**เขาวงพระจันทร์**ในเขตอำเภอโคกสำโรง และ**เขาสามยอด**ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี แต่พอเข้ายุคเหล็กมีการกระจายตัวของชุมชนออกไปทั้งตามที่ราบลอนลูกคลื่นและที่ลาดต่ำ ตั้งแต่อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ตำบลชอนสารเดช อำเภอสระโบสถ์ อำเภอโคกสำโรง เรื่อยลงมาจนถึงอำเภอเมืองลพบุรี อีกทั้งมีแหล่งถลุงทองแดงและเหล็กที่สำคัญ

อยู่ในบริเวณบ้านท่าแคทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองลพบุรี แหล่งอุตสาหกรรมทองแดงและเหล็กดังกล่าวนี้ดำรงอยู่ต่อมาจนถึงสมัยทวารวดี ที่มีการเคลื่อนตำแหน่งชุมชนเมืองมาอยู่ ณ บริเวณ เชิงตะพักของที่สูงริมลำน้ำลพบุรีที่เมืองละโว้หรือเมืองลพบุรีในปัจจุบัน

พร้อมๆ กับการเกิดเมืองละโว้ขึ้นที่ตระพักทางที่สูง ก็มีเมืองอื่นๆ เกิดขึ้นตรงชายขอบของที่สูงอันเป็นพื้นที่ลาดต่ำมาสบกับพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงในบริเวณที่ใกล้กับลำน้ำเก่า อันเป็นเส้นทางคมนาคมไปออกทะเล ได้แก่ เมืองจันเสนทางเหนือและเมืองขีดขินในเขตจังหวัดสระบุรีทางใต้ ในขณะเดียวกันก็เกิดเมืองภายในลุ่มน้ำลพบุรีและลำน้ำสาขาอีกหลายแห่งในเขตอำเภอโคกสำโรงและอำเภอสระโบสถ์ เมืองภายในลุ่มน้ำลพบุรีเหล่านี้มักตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมทางบกจากบริเวณที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ผ่านเข้าช่องเขาเพชรบูรณ์ไปสู่ลุ่มน้ำป่าสักที่อยู่ในบริเวณหุบเขาที่ขนาบด้วยทิวเขาเพชรบูรณ์ทางด้านตะวันตก และทิวเขาดงพญากลางกับดงพญาเย็นทางตะวันออก ที่กั้นเขตที่ราบสูงโคราชออกจากที่ราบลุ่มน้ำป่าสัก และเจ้าพระยา ทิวเขาเพชรบูรณ์เป็นแนวเขาหรือทิวเขาที่ทอดยาวจากบริเวณอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ลงมาทางใต้ ผ่านอำเภอหล่มเก่า อำเภอหล่มสัก และอำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์ ลงมาจนถึงอำเภอหนองบัว อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์ ลงมายังอำเภอสระโบสถ์ อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี และอำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี แนวเขานี้ไม่ได้ยาวต่อกันเป็นพืด แต่มีลักษณะสูงต่ำสลับกันไปของกลุ่มเขาสูงและเตี้ยๆ ที่มีที่ลาดสูงและที่ลาดต่ำขึ้นกลาง อีกทั้งเป็นเขาที่อุดมไปด้วยแร่ธาตุนานาชนิด เช่น ทองแดงและเหล็ก เกิดลำน้ำลำห้วยสายสั้นๆ ที่ไหลลงจากเขาและที่สูงทางตะวันออกลงสู่ที่ราบลุ่มทางตะวันตกของพื้นที่ราบภาคกลางตอนบน ตั้งแต่เขตจังหวัดนครสวรรค์ขึ้นไปจนถึงพิษณุโลกและอุตรดิตถ์ กับพื้นที่ในบริเวณดินดอนเก่าของลุ่มน้ำเจ้าพระยา แต่เขตจังหวัดนครสวรรค์ลงมาจนถึงจังหวัดลพบุรี แต่ในพื้นที่บริเวณเขตอำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์ลงมาถึงอำเภอสระโบสถ์และอำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี นั้น มีลักษณะเป็นแอ่งขนาดเล็กที่มีกลุ่มเขาเล็กๆ ล้อมรอบ ทำให้ลำน้ำต่างๆ ซึ่งไหลลงจากเขาและที่สูงไหลลงมารวมกันเป็นลำน้ำใหญ่ ที่เป็นต้นกำเนิดของลำน้ำลพบุรี เริ่มแต่บริเวณอำเภอสระโบสถ์อันเป็นบริเวณที่มีลำห้วยจากเขาโลมนาง เขาสอยดาว ในเขตอำเภอไพศาลีทางเหนือ และลำน้ำที่มาจากเขาคอก เขาตะบองนาค จังหวัดนครสวรรค์ และเขาลำแพน ในเขตตำบลชอนสารเดชทางตะวันตก มารวมกับลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงจากเขากลอยใจ เขาซ้อน เขาลับแล ทางด้านตะวันออก กลายเป็นลำน้ำใหญ่ไหลผ่านที่ลาดต่ำตั้งแต่เขตอำเภอสระโบสถ์มายังอำเภอโคกสำโรงทางตะวันตกเฉียงใต้ ลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำของดินดอนเก่าในเขตอำเภอบ้านหมี่ ซึ่งมีลำน้ำหลายๆ สายที่มาจากทางเหนืออันไหลขนานกับแม่น้ำเจ้าพระยามาสมทบด้วย เป็นลำน้ำใหญ่ที่เรียกกันในท้องถิ่นว่า **แม่น้ำบางขาม** เพราะผ่านตำบลบางขามอันอยู่ในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง จากอำเภอบ้านหมี่ ลำน้ำบางขามไหลลงใต้มายังเขตอำเภอท่าวุ้ง แล้ววกหันไปทางตะวันออกเฉียงใต้มายังหน้าเมืองละโว้หรือลพบุรี

ที่ตั้งอยู่บนตะพักชายที่ลาดต่ำในเขตอำเภอเมือง แล้วไหลลงใต้ผ่านเขตจังหวัดลพบุรีและสระบุรี เข้าสู่อำเภอบ้านแพรก จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อันเป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงรับน้ำจากลำน้ำเล็กๆ อีกหลายสายที่ไหลลงจากที่สูงในเขตอำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ลงมาสมทบทำให้เกิดลำน้ำคู่ขนานไหลผ่านที่ราบลุ่มลงมาทางใต้ ผ่านเขตอำเภอมหาราชและอำเภอบางปะหันเข้าสู่เมืองพระนครศรีอยุธยา อันเป็นจุดเริ่มต้นของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ (Young delta)

ลำน้ำลพบุรีที่ผ่านหน้าตัวเมืองลพบุรีแถววัดมณีชลขันธ์ คือ ลำน้ำส่วนที่ขุดขึ้นใหม่เพื่อเบนทางน้ำเข้ามาส่วนลำน้ำเก่าไหลผ่านอ้อมเข้าไปในบริเวณ อ. ท่าวุ้ง

ลำน้ำที่เริ่มแต่อำเภอสระโบสถ์-โคกสำโรง ลงสู่อำเภอบ้านหมี่เป็นลำน้ำบางขามนี้ ก็คือ **ลำน้ำลพบุรี** เพราะได้ไหลผ่านเมืองลพบุรีมาทางใต้เข้าสู่เมืองพระนครศรีอยุธยา แต่ในปัจจุบันคนทั่วไปรู้จักแม่น้ำลพบุรีไม่ตลอดสาย เพราะเหตุที่มีการขุดคลองลัดบางพุทรา ตั้งแต่เมืองลพบุรีไปทางตะวันตก สมทบกับแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี เลยทำให้กระแสน้ำส่วนหนึ่งของลำน้ำเจ้าพระยาไหลผ่านคลองบางพุทรามายังเมืองลพบุรี และรวมกับลำน้ำบางขามกลายเป็นลำน้ำลพบุรีในปัจจุบัน การขุดคลองบางพุทรามาสมทบกับลำน้ำบางขามกลายเป็นลำน้ำลพบุรีที่อาจใช้เป็นจุดของการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์บ้านเมืองในพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้เป็นสองพื้นที่ คือ บริเวณลุ่มน้ำบางขามหรือลุ่มน้ำลพบุรีตอนบนที่อยู่เหนือเมืองลพบุรีขึ้นไป กับลุ่มน้ำลพบุรีตอนล่าง

ลุ่มน้ำลพบุรีตอนบนหรือ**ลุ่มน้ำบางขาม**นั้น ประกอบด้วยภูมินิเวศ ๒ ลักษณะ คือ บริเวณพื้นที่ราบลอนลูกคลื่น อันประกอบด้วยที่ลาดสูงและที่ลาดต่ำลดหลั่นลงมาจากภูเขาทางด้านตะวันออกในลักษณะที่เป็นตะพัก เริ่มแต่บริเวณเขตอำเภอสระโบสถ์ อำเภอโคกสำโรง ลงมาถึงอำเภอบ้านหมี่ และอำเภอเมืองลพบุรี กับส่วนหนึ่งของอำเภอพระพุทธบาท พื้นที่นี้มีเขาลูกโดดและกลุ่มเขาที่เป็นแหล่งแร่ธาตุกระจายอยู่ทั่วไป อันเป็นเหตุให้เกิดมีการเคลื่อนย้ายและรวมตัวกันของคนที่มาจากภายนอกในสมัยต้นของยุคโลหะ เข้ามาตั้งถิ่นฐานแต่ราว ๓,๕๐๐ ปี

ลงมา เกิดชุมชนบ้านทางชาติพันธุ์ที่อยู่กันอย่างเป็นกลุ่มอิสระ (Autonomous village) เป็นกลุ่มๆ ไป ซึ่งมีทั้งอาชีพในการขุดหาและถลุงโลหะกับทำการเพาะปลูกไปในเวลาเดียวกัน ชุมชนเหล่านี้มีขนาดเล็กและไม่ซับซ้อน แต่ละแห่งมักมีป่าช้าหรือแหล่งฝังศพกัน ซึ่งแม้ว่าแต่ละแห่งจะมีอะไรคล้ายคลึงกันในฐานะเป็นชุมชนร่วมสมัย แต่ก็มีความแตกต่างกันในรูปแบบอันเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละกลุ่มเหล่า ซึ่งสังเกตได้จากรูปแบบภาชนะดินเผาที่ใช้ในพิธีกรรมเช่นศพและฝังศพ รวมทั้งเครื่องประดับและเครื่องใช้ในทางสัญลักษณ์ ชุมชนของคนในยุคนี้มีการติดต่อกับดินแดนภายในและดินแดนโพ้นทะเลทั้งทางบกและทางเรือแล้ว ดังเห็นได้จากรูปแบบของเครื่องมือ อาวุธ และเครื่องประดับ เช่น ขวานสำริด กำไล ตุ้มหู ที่เหมือนกันกับที่พบในดินแดนตอนใต้ของประเทศจีน กับเครื่องประดับและเงินตราที่ทำจากหอยทะเลลึก โดยเฉพาะในการฝังศพนั้นมักใช้หอยเบี้ยปูพื้นให้ศพนอนทับ ราว ๒,๕๐๐ ปีลงมา บรรดาชุมชนที่มีอาชีพถลุงโลหะและทำการกสิกรรมเหล่านี้ ได้พัฒนาการขึ้นเป็น **บ้านเมือง** คือ แต่ละกลุ่มของชุมชนบ้านอิสระต่างมีชุมชนขนาดใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางในการค้าขายแลกเปลี่ยน ศูนย์กลางของการทำพิธีกรรมในระบบความเชื่อ และศูนย์กลางในการบริหารจัดการขึ้น อีกทั้งมีการติดต่อทางโพ้นทะเลอย่างก้าวไกล โดยเฉพาะกับทางตะวันตกที่มาจากทางอินเดียและตะวันออกกลาง การเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการดังกล่าวแลเห็นได้จากขนาดของชุมชน เครือข่ายของชุมชนที่มีรูปแบบทางวัฒนธรรมเหมือนกัน ความซับซ้อนของวัตถุที่เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับ และสิ่งของที่เป็นสัญลักษณ์ โดยเฉพาะในยุคนี้มีการถลุงเหล็กกันอย่างกว้างขวาง เกิดเครื่องมือเหล็กหลายชนิดขึ้นมากมาย โดยเฉพาะบรรดาเครื่องประดับที่เคยให้คุณค่าแต่เฉพาะหอยทะเลลึกนั้น ได้มีบรรดาของที่ทำขึ้นด้วยหินอ่อน หินสีกึ่งรัตนชาติ ทองคำ และแก้ว เกิดขึ้นอีกมากมาย ทั้งของในท้องถิ่นและนำเข้ามาจากภายนอก อาจกล่าวได้ว่าเป็นสมัยของการรับอารยธรรมอินเดียก็ว่าได้ จนกระทั่งราว ๒,๐๐๐ ปี การติดต่อกับจีนทางตอนกลางและตอนเหนือแต่ราชวงศ์ฮั่นก็เกิดขึ้น ทำให้ได้รับอิทธิพลหลายๆ อย่างจากจีน อีกทั้งมีการติดต่อค้าขายแร่ธาตุ ของป่า กับภายนอก ซึ่งอาจนับเนื่องเป็นสมัยสุวรรณภูมิ-ฟูนัน แต่ระยะเวลา ๒,๒๐๐ ปีลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ อันเป็นสมัยทวารวดี ที่มีเมืองสำคัญในยุคแรกๆ ทางประวัติศาสตร์เกิดขึ้นและเป็นกลุ่มของเมืองหรือนครรัฐอย่างชัดเจน

เมืองที่เป็นศูนย์กลางของนครรัฐในลุ่มน้ำลพบุรีตอนบนนี้ก็คือ **เมืองละโว้** ที่ตั้งอยู่บนตะพักของที่ลาดต่ำที่เป็นเมืองลพบุรีในปัจจุบัน แต่ในขณะเดียวกันก็มีเมืองขนาดเล็กที่เกิดขึ้นตามชายตะพักดังกล่าวนี้อีกหลายแห่ง เช่น ทางเหนือคือ **เมืองจันเสน** และทางใต้คือ **เมืองขีดขิน** ในเขตอำเภอบ้านหมอ-ท่าเรือ และ**เมืองอู่ตะเภา** ในเขตอำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี นอกจากเมืองที่เกิดขึ้นตามชายตะพักแล้ว ก็มีแหล่งชุมชนที่เป็นเมืองภายในเกิดขึ้นตามลำน้ำและต้นน้ำลพบุรีอีกหลายแห่ง เช่นเมืองในเขตอำเภอสระโบสถ์ที่อยู่ต้นน้ำและ**เมืองดงมะรุม** ในเขตอำเภอโคกสำโรง เป็นต้น ทั้งสองแห่งนี้เป็นชุมชนบ้านเมืองที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมตามลำน้ำลพบุรี

จากเมืองละโว้และบรรดาเมืองที่อยู่ขอบตะพักผ่านขึ้นไปบริเวณต้นน้ำในเขตอำเภอสระโบสถ์ เพื่อข้ามช่องเขาและสันปันน้ำที่อยู่ระหว่างเขาลูกหงส์กับเขานมนางเข้าสู่ที่ราบลุ่มน้ำป่าสัก อันมี **เขาถมอรัตน์** เป็นต้นน้ำที่จะไหลลงไปรวมกับลำน้ำป่าสักใกล้ **เมืองศรีเทพ** อันเป็นศูนย์กลางของนครรัฐในลุ่มน้ำป่าสัก

อย่างไรก็ตามความโดดเด่นในทางภูมิวัฒนธรรมและภูมิทัศน์ของบ้านเมืองในลุ่มน้ำลพบุรีนี้ อยู่ที่ทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองลพบุรี อันเป็นกลุ่มภูเขาและที่สูงที่มีเขาสามยอดเป็นประธานและเชื่อมต่อกับเขาพระงาม เขาสะพานนาค และเขาวงพระจันทน์ที่อยู่ทางเหนือ กลุ่มเขานี้อุดมไปด้วยแร่ทองแดงและแร่เหล็กที่มีการขุดและถลุงกันต่อมาจนถึงสมัยลพบุรีและอยุธยา เกิดชุมชนขนาดใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางในการถลุงโลหะในเขตตำบลท่าแค ที่อยู่ชายตะพักซึ่งเป็นขอบต่อกับบริเวณที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงของทุ่งพรหมมาศ ชุมชนนี้มีลักษณะทั้งการเป็นแหล่งผลิตโลหะและการเป็นเมืองท่าที่มีมาก่อนการเกิดเมืองละโว้ เพราะพบหลักฐานทางโบราณคดีจากการขุดค้นที่มีการสืบเนื่องมาก่อน

เมืองละโว้เกิดขึ้นในตำแหน่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำใหญ่ อันเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางน้ำที่จะไปทั้งทางเหนือ ทางตะวันตก และทางใต้ เพราะด้านหน้าทางตะวันตกของเมืองละโว้คือที่ราบลุ่มต่ำ ที่มีอาณาเขตแต่อำเภอบ้านหมี่ลงมาเป็นทุ่งพรหมมาศและทะเลชุบศร ที่มีเขาลูกโดดๆ อยู่กลาง อันเป็นที่เกิดของชุมชนในที่ราบลุ่ม เช่น เขาสนามแจงและเขาสมอคอน เป็นต้น นับแต่บริเวณบ้านหมี่อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำลพบุรีไหลลงสู่ที่ราบลุ่มและเกิดเป็นลำน้ำบางขามขึ้นนั้น ได้เกิดชุมชนแต่สมัยทวารวดี-ลพบุรีขึ้นตามสองฝั่งของลำน้ำ โดยมีชุมชนเมืองอยู่ที่ **เมืองบางไผ่** ในเขตบ้านมหาสอน อันเป็นที่ลำน้ำจากทางเหนือมาสบและเป็นทางแยกที่จะเข้าไปสู่แม่น้ำเจ้าพระยา ต่ำจากเมืองบางไผ่ลงมาก็คือบริเวณ**วัดไลย์** ที่ต่อมาเกิดเป็นชุมชนโบราณที่สำคัญในสมัยอยุธยาตอนต้น เป็นชุมชนที่สัมพันธ์กับชุมชนสมัยทวารวดีที่อยู่รอบๆ เขาสมอคอน ที่ในตำนานประวัติศาสตร์บอกว่าเป็นแหล่งการศึกษาของพระร่วงและพญางำเมืองของแคว้นสุโขทัยและพะเยา การขุดคลองบางพุทราจากเมืองลพบุรีไปทางตะวันตกพบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่เมืองสิงห์บุรีนั้น ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงทางน้ำและภูมิประเทศในการตั้งถิ่นฐานของชุมชน กระแสน้ำจากลำน้ำเจ้าพระยาส่วนหนึ่งแยกมาลงคลองบางพุทราเข้าสู่เมืองลพบุรี โดยตามเส้นทางมีทางน้ำที่หักเหจากลำน้ำบางขามในพื้นที่บริเวณวัดไลย์และเขาสมอคอนไหลมาลงลำคลองบางพุทรา ทำให้กลายเป็นลำน้ำลพบุรี ที่เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำจากเมืองสิงห์บุรีไปสู่เมืองลพบุรี ผ่านอำเภอท่าวุ้งสู่อำเภอเมือง แล้วจึงหักลงมาทางใต้จากอำเภอเมืองลพบุรีสู่อำเภอบ้านแพรกและอำเภอมหาราชไปยังเมืองพระนครศรีอยุธยา

เขาสมอคอนเป็นเขาลูกโดดที่เห็นชัดอยู่กลางทุ่งพรหมมาศ
ตามตำนานกล่าวว่าที่นี่เป็นแหล่งศึกษาของพระร่วงและพญางำเมือง

ลำคลองบางพุทราที่ปัจจุบันคือลำน้ำลพบุรี ซึ่งเชื่อมต่อระหว่างเมืองสิงห์บุรีกับเมืองลพบุรี ตามแนวตะวันตก-ตะวันออกนี้ ได้แบ่งพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่อยู่ทางฝั่งเหนือของลำน้ำออกจากพื้นที่ทางฝั่งใต้ นั่นก็คือทางฝั่งเหนือเป็นท้องทุ่งที่สัมพันธ์กับบ้านเมืองและชุมชนที่มีมาแต่สมัยทวารวดี ลพบุรี จนถึงอยุธยาตอนกลาง อันได้แก่บริเวณสองฝั่งของลำน้ำบางขาม บริเวณโดยรอบเขาสมอคอน ไปจนถึงเขตอำเภอบ้านหมี่และบริเวณทุ่งพรหมมาศและทะเลชุบศร ส่วนทางฝั่งใต้ของลำน้ำลพบุรีหรือคลองบางพุทรานั้นเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ ที่มีบ้านเมืองเกิดขึ้นแต่สมัยอยุธยาตอนกลางลงมา การขุดคลองบางพุทราเพื่อการคมนาคมจนกลายมาเป็นลำน้ำลพบุรีนี้ ยังไม่อาจค้นคว้าหาหลักฐานได้ว่าเกิดขึ้นในสมัยใด แต่อาจตั้งคำถามได้เป็นสองสมัย คือ ตอนปลายสมัยอยุธยาตอนต้นกับสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ลงมา ถ้าเป็นปลายสมัยอยุธยาตอนต้นก็น่าจะอยู่ในราวรัชกาลของสมเด็จพระนครินทราชาธิราช ที่ยังแลเห็นภูมิศาสตร์บ้านเมืองที่เกี่ยวข้องกับเมืองสำคัญอันร่วมสมัยหลายแห่ง เช่น เมืองอินทร์บุรี เมืองสิงห์บุรี เมืองละโว้ เมืองอโยธยา เมืองพรหมบุรี และสุพรรณภูมิ แต่ถ้าหากเป็นสมัยอยุธยาตอนปลายก็จะสัมพันธ์กับภูมิศาสตร์บ้านเมืองในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ที่เกิดชื่อเมืองลพบุรีขึ้นมาแทนเมืองละโว้ และเกิดชื่อบ้านนามเมืองตามท้องถิ่นต่างๆ ที่เอาชื่อมาจากวรรณคดี *รามเกียรติ์* เช่น เขาสรรพยา เขาสมอคอน ทุ่งพรหมมาศ ทะเลชุบศร เมืองขีดขิน เป็นต้น

สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับเมืองลพบุรีก็คือ การเป็นเมืองใหญ่สมัยโบราณที่มีผู้คนอยู่กันอย่างสืบเนื่อง โดยไม่มีการร้างไปดังเช่นเมืองสมัยทวารวดีในที่อื่นๆ จากเมืองละโว้มาเป็นเมืองลพบุรี ทั้งนี้อยู่ที่ตำแหน่งที่ตั้งของตัวเมืองซึ่งอยู่บนขอบตะพักของที่สูงและที่ลาดต่ำซึ่งมาจากเขาสามยอดทางตะวันออก และหันหน้าลงสู่ที่ลาดลุ่มน้ำท่วมถึงทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำลพบุรีที่ไหลผ่านหน้าเมือง ซึ่งทำให้ลำน้ำเป็นคูเมืองด้านตะวันตกไปในตัว เมืองลพบุรีจึงอยู่ระหว่างที่ราบลุ่มต่ำ

น้ำท่วมถึง อันเป็นบริเวณท้องทุ่งกับที่ลาดต่ำและที่สูงทางตะวันออก การสืบเนื่องความเป็นเมืองสำคัญของเมืองลพบุรีนี้ แลเห็นจากการขยายตัวของผังเมืองจากบริเวณริมแม่น้ำไปทางตะวันออกถึงสามสมัย สมัยแรกเป็นสมัยทวารวดี สมัยที่สอง คือ สมัยลพบุรี และสมัยที่สาม คือ สมัยอยุธยาแต่รัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์ฯ เป็นลำดับ

เมืองละโว้หรือลพบุรีมีเขาสามยอดเป็นสัญลักษณ์ของเขาศักดิ์สิทธิ์ในทางภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมอยู่ด้านหลังหรือทางตะวันออกของเมือง ที่มีอาณาบริเวณแต่เขาพระงาม เขาสามยอด เขาจีนโจน เขาจีนแล ไปจนถึงกลุ่มเขาพระพุทธบาทในเขตจังหวัดสระบุรี กลุ่มเขาพระพุทธบาทเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ของเมืองทวารวดีที่ร่วมสมัยกับเมืองละโว้ซึ่งตั้งอยู่บนชายตะพักที่สูง ที่มีลำน้ำเก่าไหลผ่านลงสู่ที่ราบลุ่มไปบรรจบกับลำน้ำป่าสัก เมืองทวารวดีแห่งนี้รู้จักกันในนามของ **เมืองขีดขิน**หรือ**เมืองปรันตปะ** และนับจากตำแหน่งของเมืองนี้ลงมาทางใต้ก็จะแลเห็นภูมิประเทศที่เปลี่ยนไป จากบริเวณลุ่มน้ำลพบุรีมาสู่พื้นที่ของลุ่มน้ำป่าสักในเขตจังหวัดสระบุรีและอยุธยา

จารึกอักษรปัลลวะที่ปากถ้ำเขาวงหรือถ้ำนารายณ์ ที่กล่าวถึงการเฉลิมฉลองปูชนียวัตถุของชาวเมืองอนุราธปุระ แสดงให้เห็นการเกี่ยวข้องกับการนับถือพระพุทธศาสนาที่เมืองอนุราธปุระของศรีลังกา

จากหลักฐานทางโบราณคดี เมืองปรันตปะหรือเมืองขีดขินนี้ตั้งอยู่บริเวณเชิงตะพักใกล้กับลำน้ำเก่า ที่เป็นชุมชนมาแต่สมัยเหล็กในวัฒนธรรมเดียวกันกับทางเมืองละโว้ พอถึงสมัยทวารวดี ก็พัฒนาขึ้นเป็นเมืองริมน้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคม โดยมีเขาพระพุทธบาทเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์อยู่เบื้องหลัง เขาพระพุทธบาทเป็นภูเขาหินปูนที่โดดเด่นและสวยงาม มีถ้ำอยู่มากมายหลายแห่ง เป็นที่พำนักจำศีลของบรรดานักพรตและพระภิกษุสงฆ์ โดยเฉพาะ **ถ้ำนารายณ์** ที่ตำบลพุกร่าง เป็นถ้ำใหญ่ที่คนในสมัยทวารวดีใช้เป็นถ้ำวิหารเพื่อการประกอบพิธีกรรม ตรงปากถ้ำมีจารึกโบราณสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ สลักบอกถึงผู้คนและบ้านเมืองที่เรียกว่า **อนุราธปุระ** ภายในเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหินสมัยทวารวดี ที่ปัจจุบันมีผู้ขโมยไปแล้ว พื้นที่หน้าถ้ำเป็น

ลานกว้างเหมาะกับเป็นแหล่งชุมชนเพื่อประกอบพิธีกรรม ถ้ำแห่งนี้น่าจะสัมพันธ์กับเมืองปรันตปะหรือขีดขิน ที่แต่เดิมคงมีชื่อว่า อนุราธปุระ อันแสดงถึงการเกี่ยวข้องกับการนับถือพุทธศาสนาที่เมืองอนุราธปุระของศรีลังกาก็เป็นได้ ถ้ำนารายณ์นับเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมืองแต่สมัยทวารวดี ครั้นต่อมาถึงสมัยอยุธยาเมื่อมีการพบรอยพระพุทธบาทขึ้นในภูเขากลุ่มนี้ ตำแหน่งของแหล่งศักดิ์สิทธิ์จึงย้ายมาอยู่ที่พระพุทธบาท สระบุรี แทน

เขาพระพุทธบาทเป็นกลุ่มเขาที่เว้าต่อเนื่องไปทางตะวันออก สัมพันธ์กับพื้นที่ลาดต่ำของลำน้ำป่าสักในเขตอำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี อำเภอแก่งคอย อำเภอเมือง และอำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี ที่นับเนื่องเป็นบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก เพราะมีลำน้ำลำห้วยหลายสายที่ไหลลงจากเขาและที่สูงมาลงลำน้ำป่าสักซึ่งไหลมาจากหุบเขาเพชรบูรณ์ ผ่านอำเภอแก่งคอยลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง ลำน้ำที่ไหลจากตะวันออกในเขตอำเภอแก่งคอยมาทางตะวันตก ผ่านอำเภอเมืองสระบุรีมายังอำเภอเสาไห้ อำเภอท่าเรือ และอำเภอนครหลวง เข้าสู่เมืองพระนครศรีอยุธยา ในเขตอำเภอหนองแซงที่อยู่ทางฝั่งใต้ของลำน้ำป่าสัก มีลำน้ำสายหนึ่งไหลลงจากกลุ่มเขาในเขตอำเภอแก่งคอยมาออกที่ราบลุ่มต่ำ ก่อนที่จะมีการรวมตัวของลำน้ำหลายสายเป็นลำน้ำใหญ่ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มที่อำเภออุทัยในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำป่าสัก ณ บริเวณบ้านดงเมือง ตำบลมะม่วงหวาน ซึ่งมีลำน้ำเก่าสายนี้ที่แต่เดิมเรียก **ลำน้ำหนองแซง** นั้น เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่ชาวบ้านเรียก **เมืองอู่ตะเภา** เพราะมีลำน้ำใหญ่ที่เรือสำเภาแล่นเข้ามาได้ เมืองแห่งนี้นับเนื่องเป็นเมืองท่าแห่งหนึ่งเช่นเดียวกันกับเมืองลพบุรี เพราะพื้นที่ราบลุ่มใหญ่ของแม่น้ำป่าสักนั้น เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่มีทางน้ำจากอ่าวไทยเข้าถึงครั้งทวารวดี ลำน้ำสายนี้มีต้นน้ำอยู่ในกลุ่มเขาหินปูนทางใต้ของอำเภอแก่งคอย อันเป็นบริเวณที่มีถ้ำหินปูนซึ่งเป็นแหล่งพำนักของพระสงฆ์และนักพรตในสมัยทวารวดี เป็นที่พบถ้ำวิหารแห่งหนึ่งในตำบลทับกวาง ที่เรียกในปัจจุบันว่า **ถ้ำโพธิสัตว์** มีภาพสลักบนผนังถ้ำที่แสดงถึงพระอิศวร พระนารายณ์ และทวยเทพ เฝ้าแหนฟังการแสดงธรรมของสมเด็จพระพุทธเจ้า ตามลำน้ำสายที่ลงสู่ที่ลาดต่ำในเขตอำเภอแก่งคอย ก็พบชุมชนทวารวดีที่มีคูน้ำล้อมเป็นวงกลม ซึ่งปัจจุบันมีถนนสายมิตรภาพผ่ากลาง ชุมชนแห่งนี้มีผู้พบร่องรอยของพระสถูปและชิ้นส่วนพระพุทธรูปหิน อันแสดงให้เห็นถึงความเป็นบ้านเมืองในสมัยทวารวดีที่ต่อเนื่องไปถึงเมืองอู่ตะเภาในเขตอำเภอหนองแซง อันมีลักษณะเป็นเมืองท่าที่สัมพันธ์กับเส้นทางคมนาคมตามลำน้ำป่าสักที่ไหลมาจากหุบเขาเพชรบูรณ์

ภาพสลักนูนต่ำที่ถ้ำพระโพธิสัตว์ อ. แก่งคอย จ. สระบุรี แสดงถึงเทพในศาสนาฮินดู คือ พระอิศวร พระนารายณ์ และทวยเทพเฝ้าแหนฟังการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ซึ่งท่าประทับนั่งห้อยพระบาทของพระพุทธเจ้าแบบนี้พบทั่วไปในศิลปะทวารวดี

พื้นที่ลาดต่ำของลุ่มน้ำป่าสักที่อยู่ในบริเวณอำเภอบ้านหมอ อำเภอแก่งคอย อำเภอเมืองสระบุรี อำเภอเสาไห้ และอำเภอหนองแซงนั้น นับเนื่องเป็นลุ่มน้ำป่าสักตอนล่างของบริเวณดินดอนเก่า ที่มีการตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองโบราณมาแต่สมัยยุคเหล็กซึ่งสืบมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ โดยมีเมืองโบราณอู่ตะเภาเป็นเมืองท่าที่อยู่ชายขอบในตำแหน่งปลายทางของเส้นทางคมนาคมทางบก จากหุบเขาเพชรบูรณ์ของลุ่มน้ำป่าสัก เพราะพื้นที่ต่ำจากอำเภอหนองแซงลงมาในเขตอำเภอท่าเรือและอำเภอภาชี รวมทั้งอำเภอหนองแคนั้น แม้ว่าจะนับเนื่องเป็นลุ่มน้ำป่าสักในบริเวณดินดอนใหม่ ที่เป็นสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมืองในสมัยอยุธยา พื้นที่ลุ่มน้ำป่าสักทั้งหมดที่อยู่ในหุบเขาเพชรบูรณ์ที่เรียกว่า **หุบป่าสัก** (Pasak Valley) นั้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ตอน คือ ตอนกลางและตอนบน

ลุ่มน้ำป่าสักตอนกลาง คือ พื้นที่ลาดต่ำที่มีลำน้ำลำห้วยจากเขาและที่สูงไหลมาลงแม่น้ำป่าสักในเขตอำเภอพัฒนานิคม อำเภอชัยบาดาล อำเภอศรีเทพ และอำเภอวิเชียรบุรี จนจรดเขตอำเภอหนองไผ่ โดยที่บริเวณตอนกลางของลุ่มน้ำที่กว้างใหญ่จะอยู่ในบริเวณอำเภอศรีเทพ อันเป็นที่ตั้งของเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นเมืองในระดับนครรัฐในสมัยทวารวดี-ลพบุรี พื้นที่บริเวณนี้อาจเรียกเป็นแอ่งป่าสักก็ได้ เพราะเป็นที่ลาดต่ำและที่ราบกว้างใหญ่ที่มีลำน้ำลำห้วยหลายสายจากเทือกเขาทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกมารวมกับลำน้ำป่าสัก เหมาะกับการเป็นแหล่งของการสร้างบ้านแปงเมืองเป็นอย่างยิ่ง นอกจากมีที่ราบกว้างใหญ่แล้ว บริเวณโดยรอบที่เป็นเขานั้นมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่โลหะธาตุ โดยเฉพาะเหล็ก อีกทั้งเป็นบริเวณที่เป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางบกระหว่างที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยากับที่ราบสูงโคราช ได้มีคนจากภูมิภาคใกล้เคียงทั้งจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาและจากที่ราบสูงโคราช เข้ามาตั้งหลักแหล่งเป็นบ้านเมือง ซึ่งนอกจากการทำเกษตรกรรมแล้ว ยังทำอุตสาหกรรมเหมืองแร่และถลุงโลหะอีกด้วย เส้นทางคมนาคมตะวันตก-ตะวันออกจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาไปที่ราบสูงโคราชมี ๒ เส้นทาง *เส้นทางแรก* อยู่ในเขตอำเภอพัฒนานิคมกับอำเภอแก่งคอย นั่นคือจากลำน้ำป่าสักฝั่งตะวันออกในเขตอำเภอพัฒนานิคมขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านที่ลาดสูงของกลุ่มเขาสมโภชน์ไปยังเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่เรียกว่า **เมืองซับจำปา** อันตั้งอยู่ในบริเวณช่องเขาที่มีลำน้ำห้วยซับจำปาไหลลงสู่หุบเขาเล็กๆ

ซ้าย) โบราณวัตถุที่ได้จากอาณาบริเวณเมืองซับจำปา ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับที่พบในเขต ต. จันทึก นครราชสีมา ซึ่งสามารถเดินทางติดต่อสัมพันธ์กันด้วยเส้นทางลำพญากลาง
(ขวา) โครงกระดูกและบรรดาเครื่องใช้ที่ฝังพร้อมศพ ในหลุมขุดค้นที่บริเวณวัดสอยดาว ต. จันทึก

ซึ่งมีลำน้ำลำพญากลางที่มีต้นน้ำอยู่ในเขตตำบลจันทึก ขึ้นมาทางเหนือแล้วไปรวมกับลำน้ำลำสนธิที่ไหลผ่านหุบเขาเล็กๆ และแคบระหว่างเขาพังเหยทางตะวันออกกับเขาลวกทางตะวันตกในเขตจังหวัดชัยภูมิ ลงมายังอำเภอชัยบาดาลไปออกแม่น้ำป่าสัก *เส้นทางที่ ๒* จากลำพญากลางที่เส้นทางคมนาคมผ่านช่องเขามาตามลำห้วยซับจำปาจากเมืองซับจำปานั้น อาจเดินทางแยกออกไปได้ทั้งทางเหนือและทางใต้ ถ้าหากไปทางใต้ก็ขึ้นไปทางคุ้งน้ำของลำพญากลางข้ามสันปันน้ำมาลงลุ่มน้ำลำตะคองในเขตตำบลจันทึก อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่กลายเป็นอ่างเก็บน้ำลำตะคอง ที่มีต้นน้ำอยู่ในเขตเขาใหญ่ อำเภอปากช่อง

จันทึกเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่พบซากพระสถูปเจดีย์ พระพุทธรูป และจารึกบนฐานพระ และยังเป็นชุมชนที่เกี่ยวกับการถลุงโลหะทองแดงและเหล็ก จากเมืองจันทึกนี้สามารถเดินทางตามลำน้ำลำตะคองลงสู่ที่ลาดสูงและที่ลาดต่ำ ผ่านอำเภอสีคิ้วเข้าเขตอำเภอสูงเนิน อันเป็นที่ตั้งของ **เมืองเสมา** อันเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีอาณาบริเวณในตัวเมืองใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หากเดินทางตามลำพญากลางขึ้นไปทางเหนือ คือ ตามน้ำลงไปถึงบริเวณบ้านปรง ก็จะมีเส้นทางข้ามเขาขึ้นไปยังบ้านโป่งกะโดน อันเป็นบริเวณต้นน้ำของลำห้วยปราสาทที่ไหลลงไปทางตะวันออก ผ่าน **บ้านปราสาท** ซึ่งเป็นชุมชนโบราณสมัยลพบุรี มีซากปราสาทขอมยุคเมืองพระนคร จากบ้านปราสาทลำห้วยไหลลงไปทางตะวันออกเฉียงเหนือลงสู่ที่ลาดต่ำในเขตบ้านสระพัง อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำเชียงไกรที่มีต้นน้ำอยู่ที่บ้านจงโก อันเป็นบริเวณที่ลำพญากลางมาพบกับลำสนธิที่ไหลมาจากทางเหนือ การเดินทางข้ามเขาจากจุดรวมกันของลำสนธิและลำพญากลางนี้ จะมาถึงบริเวณต้นน้ำลำเชียงไกรที่ไหลผ่านบ้านโคกกระบือมาทางตะวันออกเฉียงใต้ ลงมาสมทบกับลำปราสาทที่บ้านสระพัง จากบ้านสระพัง ลำเชียงไกรไหลเข้าสู่พื้นที่ราบลุ่มในเขตอำเภอด่านขุนทด อันเป็นแหล่งที่มีชุมชนโบราณที่ทำเกลือมาแต่สมัยยุคเหล็ก

บริเวณที่ลำพญากลางและลำสนธิมาสบกันที่บ้านจงโกนั้น นับเป็นจุดพบที่สำคัญของเส้นทางข้ามเขาจากลุ่มน้ำป่าสักไปยังที่ราบสูงโคราช ที่รู้จักกันในนามว่า **ช่องดงพญากลาง** เป็นเส้นทางที่ใช้เรื่อยมาก่อนการสร้างถนนมิตรภาพจากสระบุรีมาปากช่องและนครราชสีมา บริเวณนี้เป็นด่านโดยเฉพาะด่านกักสัตว์ ทำให้เกิดเป็นชุมชนบ้านด่านกักสัตว์ที่มีซากปราสาทขอมก่อด้วยอิฐสมัยเมืองพระนครที่รู้จักกันในนามว่า **ปราสาทนางผมหอม** ตั้งอยู่ริมลำสนธิ ที่ไหลผ่านไปทางตะวันตกไปบรรจบกับลำน้ำป่าสักที่บ้านท่ากระทิงที่ไหลลงใต้ บ้านลำนารายณ์ในเขตอำเภอชัยบาดาล จากบ้านด่านกักสัตว์นี้ ถ้าเดินทางตามลำสนธิขึ้นไปทางเหนือในเขตบ้านหนองตาไก่และบ้านช่องสำราญ ก็มีช่องเขาที่สามารถเดินทางข้ามเขาเข้าสู่ที่ราบสูงโคราช ผ่านบ้านวะตะแบกเข้าสู่ต้นน้ำลำคันชู ผ่านอำเภอเทพสถิตไปยังอำเภอบำเหน็จณรงค์ อันเป็นแหล่งที่มีชุมชนโบราณแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี-ลพบุรีของบริเวณลำน้ำชี การเดินทางข้ามช่องเขาตรงนี้ คือเส้นทางจากลำนารายณ์เข้าสู่ที่ราบสูงโคราชที่เรียกว่า **ช่องหินลับ** ใช้กันมาก่อนการสร้างถนนมิตรภาพ

ปรางค์นางผมหอม ปราสาทขอมก่ออิฐสมัยเมืองพระนครที่ตั้งอยู่ในอาณาบริเวณลำสนธิมาบรรจบลำน้ำป่าสัก

ตำแหน่งที่ลำสนธิมาสบกับลำน้ำป่าสักที่ไหลลงมาจากทางเหนือนั้น นับเป็นตำแหน่งที่แบ่งอาณาบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนกลางออกได้เป็น ๒ ส่วน คือ บริเวณที่ต่ำลงมาในเขตอำเภอชัยบาดาล พัฒนานิคม มาถึงอำเภอแก่งคอยนั้น มีพื้นที่ราบลุ่มสองฝั่งน้ำของลำป่าสักที่มีลักษณะแคบๆ โดยมีพื้นที่ลาดสูงและเขาทางตะวันออกอยู่ทางด้านตะวันตก เป็นพื้นที่ลาดลงมาจากเขาสมโภชน์ เขาเหวตาบัว เขาไม้รวก เขาซับมีด ในเขตอำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ด้านตะวันออกของเขาพืดนี้คือหุบเขาของลุ่มน้ำลำพญากลาง ส่วนทางด้านตะวันตกเป็นที่ลาดสูงลงสู่ที่กว้างใหญ่และยาว ที่มีลำน้ำลำห้วยสายเล็กๆ ไหลลงจากภูเขาผ่านมาลงลำน้ำป่าสัก อีกทั้งเป็นพื้นที่มีน้ำใต้ดินหรือน้ำซับมากมาย จนทำให้มีการตั้งชื่อแหล่งชุมชนและสถานที่ด้วยคำว่า “ซับ” นำหน้าเสมอ มีชุมชนเกิดขึ้นมากมาย เป็นบริเวณที่ไม่เหมาะสมกับการปลูกข้าวแต่อย่างใด เพราะเต็มไปด้วยป่าทึบและที่สูง แต่ว่าอุดมสมบูรณ์ไปด้วยของป่าและแร่ธาตุ ที่ทำให้เกิดชุมชนแต่สมัยโลหะลงมาจนถึงสมัยทวารวดี เช่น เมืองซับจำปาและชุมชนโป่งมะนาวที่มีการขุดค้นให้เป็นแหล่ง

โบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์เมื่อไม่นานมานี้ ในขณะที่ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำป่าสักก็ขนาบด้วยกลุ่มเขาที่กันลุ่มน้ำป่าสักออกจากลุ่มน้ำลพบุรีในเขตอำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี และยาวลงมาจนถึงอำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี ความแคบของพื้นที่ลุ่มน้ำที่ขนาบกับเขานี้จึงเหมาะกับการสร้างเขื่อนเก็บน้ำป่าสักชลสิทธิ์ ที่ทำให้ลำน้ำป่าสักในบริเวณนี้พร้อมด้วยที่ลาดต่ำและลาดสูงกลายเป็นอ่างเก็บน้ำไป การขุดค้นทางโบราณคดีตามลำน้ำป่าสักก่อนการสร้างเขื่อนนั้น พบร่องรอยของชุมชนที่เนื่องในการถลุงโลหะมากมาย แต่เป็นชุมชนขนาดเล็กๆ

เขาถมอรัตน์เป็นเขาลูกโดดที่ถือเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ของเมืองศรีเทพ
และยังเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ ด้วยบนยอดเขาปรากฏถ้ำวิหารที่ใช้ประกอบพิธีกรรม

พื้นที่ของลุ่มน้ำป่าสักที่อยู่เหนือเขตอำเภอลำนารายณ์ขึ้นไปถึงอำเภอศรีเทพและอำเภอหนองไผ่นั้น ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ในลักษณะที่เป็นแอ่ง เพราะมีลำน้ำลำห้วยหลายสายจากพืดเขาที่ขนาบอยู่สองข้างไหลลงหล่อเลี้ยงพื้นที่เกษตรกรรมก่อนลงสู่ลำน้ำป่าสัก ยิ่งกว่านั้นก็มีเขาลูกโดดที่เป็นแหล่งแร่ธาตุอีกหลายแห่ง ทำให้เกิดชุมชนที่พัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมือง อันมีเมืองศรีเทพเป็นศูนย์กลาง บริเวณที่เมืองศรีเทพตั้งอยู่นั้นเป็นที่ดอนที่ขนาบด้วยพื้นที่ลุ่มต่ำ และมีชุมชนหมู่บ้านเป็นบริวารอยู่โดยรอบ ทางด้านตะวันตกของเมืองมีเขาลูกโดดที่ชื่อว่า **เขาถมอรัตน์** เป็นเขาศักดิ์สิทธิ์และเป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ของเมืองที่แลเห็นแต่ไกล สำหรับผู้ที่ต้องการดึงน้ำและชักน้ำเข้ามาใช้ทั้งในบริเวณโดยรอบของเมืองอย่างมีประสบการณ์ที่เคยมีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ นั่นคือการใช้ระบบทางลาดจากที่สูงลงที่ต่ำ บริเวณเมืองศรีเทพตั้งอยู่ตรงชายตะพักที่ลาดต่ำซึ่งลาดลงมาจากภูเขา และที่ลาดสูงของทิวเขาลูกที่อยู่ทางเหนือและตะวันออก ในขณะที่ทางตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือเป็นที่ราบลุ่มต่ำที่ทั้งลำน้ำป่าสักซึ่งไหลมาจากทางเหนือและสมทบกับลำห้วยซึ่งมาจากที่สูงโดยรอบไหลมารวมกันผ่านชายตะพักของที่ลาดต่ำอันเป็นที่ตั้งเมืองศรีเทพลงสู่พื้นที่ทางใต้ตั้งแต่เขตบ้านนาตะกรุดลงไป

ทำให้กลายเป็นแอ่ง (Basin) ที่ชุ่มน้ำเหมาะกับการเพาะปลูกและตั้งถิ่นฐานของชุมชนชาวนา พื้นที่ของแอ่ง (Basin) ที่มีความกว้างจากทางด้านตะวันตกของเขาถมอรัตน์ ที่มีลำน้ำลำห้วยจากเขาและที่สูงไหลผ่านบ้านสระกรวด มารวมกับลำน้ำป่าสักที่บ้านโคกสว่าง แล้วมีลำน้ำจากทางตะวันออกผ่านที่ราบมารวมด้วยนั้น นับความกว้างได้ราว ๔๕ กิโลเมตร จากนั้นก็ทำให้ลำน้ำป่าสักกลายเป็นลำน้ำใหญ่ไหลลงสู่พื้นที่สูงและภูเขา ผ่านเขาหางตลาดเข้าสู่บ้านท่ากระทิงอันเป็นที่มีลำสนธิมาสมทบด้วย และไหลลงสู่เขตอำเภอชัยบาดาล อันเป็นบริเวณที่ขนาบด้วยภูเขาและที่ลาดสูง บริเวณนี้ปัจจุบันได้กลายเป็นแอ่งน้ำของเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ไปจรดอำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

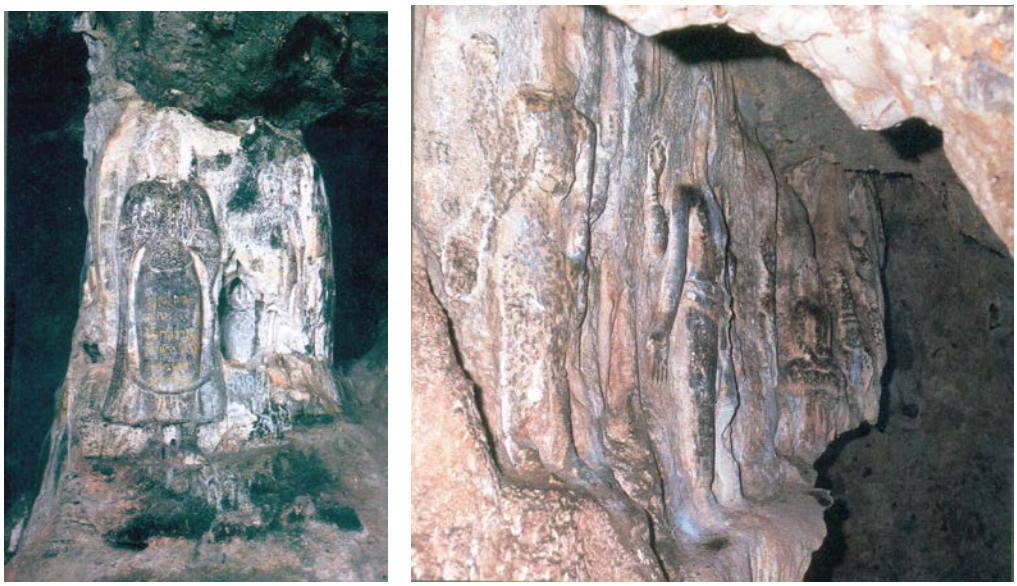

ภาพพระพุทธรูปประทับยืนสลักนูนสมัยทวารวดีในถ้ำถมอรัตน์ ต่อด้วยภาพสลักพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปประทับนั่ง ทำให้เห็นถึงคติทางพุทธศาสนาของชาวเมืองศรีเทพ ที่นับถือทั้งพุทธฝ่ายมหายานและเถรวาท

เมืองศรีเทพได้อาศัยลำน้ำและลำห้วยที่ไหลลงจากที่สูงทางเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือเข้ามาหล่อเลี้ยงบรรดาตระพัง สระน้ำ และคูเมือง ด้วยการใช้ทำนบสั้นๆ เบนน้ำหรือดึงน้ำเข้า ซึ่งปัจจุบันร่องรอยของทำนบและทางน้ำยังแลเห็นได้ทางด้านตะวันตกและตะวันออกของเมืองรอบๆ เมืองศรีเทพในรัศมี ๑๐ กิโลเมตร มีชุมชนกระจายกันอยู่ทั้งเก่าและใหม่ ซึ่งเห็นได้จากบรรดาสระน้ำหรือตระพังขนาดใหญ่ ทางด้านเหนือของเมืองเป็นชุมชนบนที่สูง อีกทั้งมีร่อยรอยของศาสนสถานหลายแห่งในบริเวณนี้ โดยเฉพาะคลังนอกและศาสนสถานในเขตบ้างวังไผ่และบ้านบ่อรัง ส่วนทางด้านใต้ของเมืองมักเป็นชุมชนในที่ราบลุ่ม มีลำน้ำลำห้วยไหลผ่านกระจายกันอยู่ นับเนื่องแต่บ้านนาตะกรุดลงไปถึงตีนเขาและรอบๆ เขาหางตลาด ซึ่งเป็นแหล่งของชุมชนที่ทำเหมืองแร่และถลุงโลหะมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ตำแหน่งของเมืองศรีเทพไม่เพียงมีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมกับการตั้งหลักแหล่งเป็นบ้านเมืองขนาดใหญ่แล้ว ยังนับเป็นชุมทางของ

เส้นทางคมนาคมระหว่างบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยากับที่ราบสูงโคราชอย่างสำคัญ แต่สมัยยุคเหล็กลงมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี เป็นที่ซึ่งคนหลายชาติพันธุ์และกลุ่มเหล่าเข้ามาอยู่และผ่านไปมาจากทางตะวันตก ทางเหนือ ทางใต้ และทางตะวันออก ทำให้เกิดมีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนหลายกลุ่มเหล่าจนถึงเป็นเมืองใหญ่ เป็นศูนย์กลางของนครรัฐภายในขึ้น และมีความใกล้ชิดกับชุมชนบ้านเมืองในลุ่มน้ำลพบุรีที่อยู่ทางตะวันตก โดยเฉพาะกับเมืองละโว้หรือลพบุรี ซึ่งล้วนเป็นชุมชนที่มีการถลุงโลหะทองแดงและเหล็กเช่นเดียวกัน เพราะบรรดาเขาและกลุ่มเขาทางด้านตะวันตกและด้านใต้ของเมืองศรีเทพ ล้วนมีแร่ธาตุเช่นเดียวกับกลุ่มเขาทางลุ่มน้ำลพบุรี

จากสภาพแวดล้อมและที่ตั้งของศรีเทพซึ่งเป็นชุมทางของเส้นทางคมนาคมระหว่างบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยากับที่ราบสูงโคราชมาแต่สมัยยุคเหล็กลงมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี จึงทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานขึ้นเป็นบ้านเมืองขนาดใหญ่และเป็นศูนย์กลางของนครรัฐภายใน (ซ้ายบน, ซ้าย) คลังใน พระสถูปแบบทวารวดีกลางเมืองศรีเทพ ที่มีผังและการประดับประดาปูนปั้นที่ฐานคล้ายกับพระสถูปวัดโขลงกลางเมืองคูบัว (บน) คลังนอก เป็นศาสนสถานที่มีฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส ด้านบนก่ออิฐเป็นสถูป แต่ปัจจุบันพังทลายหมดแล้ว รูปแบบคลังนอกได้รับอิทธิพลศิลปกรรมแบบอินเดียอย่างชัดเจน

จากหลักฐานทางโบราณสถานและวัตถุที่พบในบริเวณเมืองศรีเทพและบริเวณโดยรอบของเมือง เมืองศรีเทพในช่วงแรกราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ มีความสัมพันธ์กับศาสนาและพิธีกรรมทางศาสนาฮินดูมากกว่าพุทธศาสนา ซึ่งเห็นได้จากการพบศาสนสถานขนาดเล็กๆ ที่สัมพันธ์กับเทวรูปฮินดูสวมหมวกแขก คล้ายกับรูปเคารพในประเทศกัมพูชาในตอนปลายสมัยฟูนัน

กับสมัยเจนละ ศาสนสถานขนาดใหญ่ที่มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่องน่าจะได้แก่ **คลังใหญ่** ที่อยู่นอกเมืองศรีเทพมาทางเหนือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เมืองศรีเทพมีการเติบโตเป็นเมืองใหญ่บนเส้นทางการค้าที่มาจากทางทะเลในเครือข่ายของสหพันธรัฐศรีวิชัย ที่เข้ามาพร้อมกับการเผยแผ่พุทธศาสนามหายาน ดังเห็นได้จากการสร้างถ้ำบนยอดเขาถมอรัตน์ให้เป็นถ้ำและวิหารศักดิ์สิทธิ์เป็นแหล่งพิธีกรรมนอกเมือง และการสร้างเมืองศรีเทพที่มีคูน้ำและกำแพงขึ้นมา แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรก คือ ตัวเวียงหรือปุระ อันเป็นที่ประดิษฐานพระสถูปเจดีย์กลางเมืองและพระราชวังที่ยังเห็นร่องรอยจากบรรดาสระน้ำและแนวคันดิน ส่วนที่สอง เป็นพื้นที่อาศัยและกิจกรรมทางโลกของคนในเมือง ซึ่งรายรอบไปด้วยชุมชนบ้านและเมืองเล็กต่างๆ ในรัศมี ๘-๑๐ กิโลเมตร ที่มีเขาถมอรัตน์เป็นศูนย์กลางของภูมิทัศน์บ้านเมืองที่คนเดินทางแลเห็นแต่ไกล เมืองศรีเทพดำรงอยู่เรื่อยมาจนถึงสมัยลพบุรีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ก็โรยร้างไป แต่ยังเหลือให้เห็นถึงกลุ่มศาสนสถานในศาสนาฮินดูแบบขอมเมืองพระนครอยู่ภายในเมือง ซึ่งมีลักษณะหันหน้าไปทางตะวันตกทางเขาถมอรัตน์มากกว่าไปทางตะวันออก

การกระจายตัวของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับการถลุงโลหะ โดยเฉพาะเหล็กมีขึ้นไปตามลำน้ำป่าสักจากอำเภอศรีเทพ อำเภอวิเชียรบุรี ผ่านตำบลบึงสามพันขึ้นไปถึงอำเภอหนองไผ่ โดยมีที่ลาดสูงและภูเขาขนาบอยู่ทางตะวันตกที่แบ่งลุ่มน้ำป่าสักออกจากลุ่มน้ำลพบุรีและลุ่มน้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดนครสวรรค์ พื้นที่ลาดสูงของภูเขาในบริเวณนี้ทั้งสองด้าน เป็นบริเวณที่มีการกระจายตัวของชุมชนถลุงเหล็กที่อยู่ต่อมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี เหนือเขตอำเภอหนองไผ่ขึ้นเป็นบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ผ่านอำเภอวังชมภู อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ อำเภอหล่มสัก จนกระทั่งอำเภอหล่มเก่า อันเป็นที่สุดของลุ่มน้ำป่าสักนั้น มักไม่พบแหล่งก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็กและสมัยทวารวดี-ลพบุรี เป็นบริเวณที่เริ่มมีการสร้างบ้านแปงเมืองเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา อันเนื่องมาจากการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากลุ่มน้ำโขงทางภาคอีสานเข้ามา แล้วผ่านไปสู่บริเวณพื้นที่ภาคกลางตอนบนในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ สุโขทัย พิษณุโลก และพิจิตร ซึ่งก็อาจนับได้ว่าเป็นกลุ่มบ้านเมืองร่วมสมัยกับสุโขทัยและอยุธยาตอนต้น รวมทั้งล้านนาและล้านช้างด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างบ้านเมืองในภาคกลางตอนบนกับลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้เห็นได้จากเส้นทางจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน ตั้งแต่อำเภอตะพานหิน ผ่านเมืองทับคล้อ อันเป็นเมืองโบราณสมัยสุโขทัยมายังตำบลเขาทราย แล้วข้ามช่องเขาเพชรบูรณ์ไปยังอำเภอวังชมภูในลุ่มน้ำป่าสัก จากนั้นก็ตามลำน้ำป่าสักขึ้นไปยังเมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มสัก และหล่มเก่าที่อยู่ริมลำน้ำป่าสัก

พระพุทธรูปหินทรายเขียว ปางแสดงธรรม (วิตรรกะ) ทั้งสองพระหัตถ์ ที่ขุดพบ ณ คลังนอก

เมืองเพชรบูรณ์เป็นเมืองใหญ่ที่มีลำน้ำป่าสักผ่านกลาง มีร่องรอยของคูน้ำคันดิน และกลางเมืองมีวัดมหาธาตุที่มีพระสถูปทรงดอกบัวแบบสุโขทัยแต่สมัยรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทตั้งอยู่ ซึ่งเมืองเพชรบูรณ์ปรากฏในจารึกสุโขทัยแต่สมัยรัชกาลนี้ ที่แสดงให้เห็นว่าเป็นเมืองในราชอาณาเขตของสุโขทัย มีร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานในลักษณะสร้างบ้านแปงเมืองทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำป่าสัก ตั้งแต่เมืองเพชรบูรณ์ขึ้นไปจนถึงเมืองหล่มเก่า ร่องรอยของบ้านเมืองเหล่านี้แลเห็นได้จากการกระจายตัวของศาสนสถานที่เป็นสถูปเจดีย์และวิหารที่มีอิทธิพลศิลปะแบบล้านช้างอยู่ทั่วไป อันแสดงให้เห็นว่ามีการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากภาคอีสานผ่านเขตจังหวัดอุดรธานีและขอนแก่นเข้ามา พื้นที่บริเวณฝั่งตะวันออกของลำน้ำป่าสักแต่เมืองเพชรบูรณ์ขึ้นไปถึงหล่มเก่านี้ เป็นที่ราบลุ่มที่ลาดลงมาจากเทือกเขาพญาฝ่อ ที่กั้นแดนลุ่มน้ำป่าสักออกจากภาคอีสาน เป็นบริเวณที่มีลำน้ำหลายสายไหลลงจากเขามาลงลำน้ำป่าสัก จึงเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์เหมาะกับการเกิดชุมชนทางเกษตรกรรม อาจนับได้ว่าเป็นแหล่งการสร้างบ้านแปงเมืองที่มีพื้นที่ชุ่มน้ำและดีที่สุดของลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก็ว่าได้ ในศิลาจารึกสุโขทัยมีกลุ่มชื่อเมืองทางด้านตะวันออกของสุโขทัยว่า มีเมืองหล่มบาจายและเมืองหล่มอื่นๆ ซึ่งก็น่าจะหมายถึงเมืองในลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้เอง คำว่า “หล่ม” นั้น จากลักษณะภูมิประเทศที่แลเห็นในบริเวณนี้ น่าจะหมายถึงพื้นที่ลุ่มที่มีน้ำซับหรือน้ำใต้ดินคล้ายๆ กับคำว่า หนองหล่ม ที่เป็นหนองน้ำหรือบึงใหญ่ที่มีน้ำผุดหรือน้ำใต้ดินนั้นเอง

ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาใหม่ (Young Chao Phraya Delta)

ดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ (Young delta) **ของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง** (Lower Chao Phraya basin) ในลักษณะที่เป็นภูมิวัฒนธรรม เริ่มแต่บริเวณอำเภอเมืองอ่างทองลงมาถึงเมืองพระนครศรีอยุธยา อันเป็นที่รวมของลำน้ำเจ้าพระยา ลำน้ำป่าสัก ลำน้ำลพบุรี และลำน้ำน้อย มาเป็นแม่น้ำใหญ่--เจ้าพระยา ไหลผ่านจังหวัดนนทบุรี กรุงเทพฯ-ธนบุรี ลงสู่อ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรปราการ

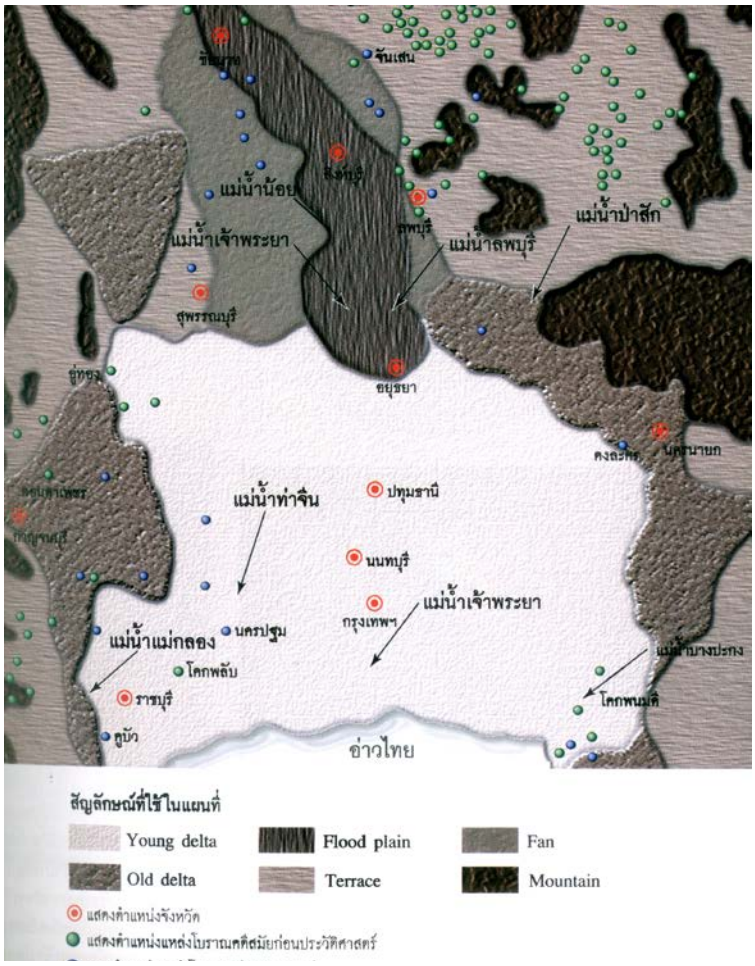

แผนที่แสดงการตั้งถิ่นฐานของผู้คนยุคต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับลักษณะภูมิประเทศบนพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยาเก่าและใหม่ (ภาพ : หนังสือ กรุงเทพฯ มาจากไหน?)

บริเวณนี้นับเนื่องเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำตอนกลาง ในขณะที่ทางตะวันตกมี ๓ ลุ่มน้ำ คือ ลุ่มน้ำท่าจีน ลุ่มน้ำแม่กลอง และลุ่มน้ำเพชรบุรี **ลุ่มน้ำท่าจีน** เริ่มแต่แม่น้ำมะขามเฒ่าไหลผ่านเมืองสุพรรณบุรีลงมา ผ่านจังหวัดนครปฐมไปออกอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสาคร **ลุ่มน้ำแม่กลอง** เริ่มแต่แม่น้ำแม่กลองไหลจากอำเภอเมืองราชบุรีเข้าสู่พื้นที่จังหวัดสมุทรสงครามไปออกทะเลที่อ่าวแม่กลอง ในขณะที่**ลุ่มน้ำเพชรบุรี** จำกัดอยู่ในพื้นที่รอบอ่าวบางตะบูน อันเป็นเป็นเขตต่อ

แดนระหว่างอำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม อำเภอเขาย้อยและอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี ส่วนลุ่มน้ำตอนตะวันออกเป็น **ลุ่มน้ำบางปะกง** ที่กินพื้นที่แต่บริเวณอำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอบางคล้า ผ่านเมืองฉะเชิงเทราไปออกอำเภอบางปะกง ความต่างกันระหว่างพื้นที่ของดินดอนเก่ากับดินดอนใหม่ก็คือ **บริเวณดินดอนเก่าที่อยู่เหนือเขตจังหวัดอ่างทองและอยุธยาขึ้นไป เป็นบริเวณที่มีลำน้ำกระจายอยู่หลายสาย ล้วนเป็นทางเดินเก่าและใหม่ของแม่น้ำใหญ่ ๆ แต่ละสายทั้งสิ้น ทำให้ระยะห่างระหว่างแม่น้ำไม่ใคร่มี มักคั่นกลางด้วยพื้นที่อันเป็นท้องทุ่งเป็นส่วนใหญ่ โดยมีการตั้งถิ่นฐานของบ้านและเมืองอยู่ตามริมลำน้ำ** (Strip settlement) ความหนาแน่นของการสร้างบ้านแปงเมืองมักจะขึ้นอยู่กับลำน้ำนั้น ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมในยุคหรือสมัยนั้น การที่มีลำน้ำเก่าใหม่ไม่ห่างกันนั้น ทำให้มีการขุดคลองเพื่อการคมนาคมน้อย คลองที่ขุดขึ้นมักเป็นคลองในลักษณะคลองลัดสั้นๆ เป็นส่วนมาก คลองลัดนี้มีความหมายกับการเป็นศูนย์กลางการคมนาคม และการเป็นศูนย์กลางการปกครองราชอาณาจักรของเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก เพราะทำให้มีเส้นทางจากแม่น้ำสายต่างๆ เข้าสู่กรุงศรีอยุธยา (All rivers lead to Ayuthaya) ทำให้สภาพแวดล้อมของเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นเกาะ ที่มีแม่น้ำล้อมรอบ และเป็นที่รวมของลำน้ำซึ่งกลายเป็นแม่น้ำสายใหญ่สายเดียว ไหลผ่านพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงของดินดอนลุ่มน้ำใหม่ไปออกอ่าวไทย จุดรวมของลำน้ำจนกลายเป็นแม่น้ำใหญ่ที่เรียกว่า **แม่น้ำเจ้าพระยา** ก็คือ บริเวณหน้าป้อมเพชร ตรงมุมกำแพงเมืองด้านใต้มาต่อกับกำแพงเมืองด้านตะวันออก

ตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของเมืองพระนครศรีอยุธยาหรืออีกนัยหนึ่งเกาะเมืองนั้น อยู่ตรงปลายสุดของพื้นที่ดินดอนเก่ามาบรรจบกับดินดอนใหม่ เพราะต่ำจากเกาะเมืองลงไปอันเป็นบริเวณดินดอนใหม่นั้นเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่กว้างใหญ่ ซึ่งมีลำน้ำใหญ่ ๔ สายไหลลงสู่อ่าวไทย คือ ลำน้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านจังหวัดปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพฯ-ธนบุรี ลงสู่อ่าวไทยที่สมุทรปราการ ด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาก็เป็นแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีนไหลจากเมืองสุพรรณบุรีมายังจังหวัดนครปฐมออกอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสาคร พื้นที่ซึ่งเป็นดินดอนใหม่ของลุ่มน้ำท่าจีนนี้ส่วนใหญ่จะอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำที่ขยายไปต่อกับฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำท่าจีนนั้นไปเชื่อมต่อกับพื้นที่ชายเขตดินดอนเก่าของจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดราชบุรี ในขณะที่พื้นที่ดินดอนใหม่ของแม่น้ำแม่กลองคือ บริเวณตอนใต้ของเมืองราชบุรี พื้นที่ในเขตจังหวัดสมุทรสงครามที่ลำน้ำไหลผ่านไปออกทะเลที่อ่าวแม่กลองซึ่งมีลักษณะกว้างต่อไปถึงอ่าวบางตะบูน ที่นับเป็นพื้นที่ดินดอนใหม่ของแม่น้ำเพชรบุรี ส่วนตัวเมืองเพชรบุรีและพื้นที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเพชรบุรีนั้นอยู่ในพื้นที่ดินดอนเก่า ด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นพื้นที่ดินดอนใหม่ที่มีลักษณะกว้างใหญ่และลุ่มต่ำกว่าทางฝั่งตะวันตกไปจรดฝั่งตะวันตกของลุ่มน้ำบางปะกง

ความต่างกันระหว่างดินดอนเก่าที่อยู่เหนือเกาะเมืองอยุธยาขึ้นไปกับดินดอนใหม่ที่อยู่ต่ำจากอยุธยาลงมาก็คือ การขึ้นลงของกระแสน้ำในแม่น้ำที่ทำให้มีเวลาน้ำขึ้นและน้ำลงชัดเจน รวมทั้งการอยู่ใกล้กับทะเลของดินดอนใหม่ได้ทำให้มีน้ำกร่อยขึ้นไปถึงสุดแดนดินดอนใหม่ เป็นสิ่งที่มีผลกับการตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองและการเติบโตของสัตว์น้ำบางชนิด รวมทั้งพืชพรรณต้นไม้ใบหญ้าด้วย ยกตัวอย่างเช่นกุ้งก้ามกรามในท้องน้ำที่เติบโตด้วยน้ำกร่อย ซึ่งทำให้เกิดความชุกชุมไปจนถึงอยุธยาทีเดียว ในขณะที่บรรดาพืชพรรณนั้นอาจแลเห็นได้จากภูมินิเวศ อันประกอบด้วยพื้นที่บริเวณตอนบนซึ่งเป็นท้องทุ่งกว้างระหว่างแม่น้ำของชาวนา พื้นที่ลุ่มน้ำลำคลองของชาวสวน และพื้นที่ป่าชายเลนและทะเลตมของคนชายทะเล ซึ่งเป็นชาวประมง พื้นที่ทุ่งกว้างระหว่างแม่น้ำของแม่น้ำเจ้าพระยานั้น นับแต่อยุธยา ปทุมธานี มาถึงนนทบุรี เป็นพื้นที่กว้างลุ่มต่ำน้ำสูงจนไม่เหมาะกับการตั้งถิ่นฐานบ้านเมือง การตั้งหลักแหล่งจะอยู่ตามริมแม่น้ำและลำน้ำเท่านั้น เป็นพื้นที่ซึ่งไม่เหมาะกับการปลูกข้าวแบบนาดำ เพราะระดับน้ำสูง ทำได้แต่นาหว่าน ซึ่งถ้าปีไหนน้ำมากก็ทำไม่ได้ผลดี เป็นพื้นที่ซึ่งมาปลูกข้าวกันตอนปลายอยุธยาลงมา เพราะเป็นช่วงเวลาที่มีการขายข้าวส่งออกไปยังบ้านเมืองใกล้เคียงที่ตกเป็นอาณานิคมของคนตะวันตก ชุมชนบ้านเมืองที่เกิดขึ้นอย่างเป็นล่ำเป็นสันก็คือ **เมืองสามโคก** ที่เกิดขึ้นหลังรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมลงมา

ภูมินิเวศลักษณะต่างๆ ของพื้นที่ดินดอนใหม่มีอิทธิพลต่อการอยู่อาศัยและดำเนินชีวิตของผู้คน พวกที่อยู่ใกล้ท้องทะเลและเขตโคลนตมมักทำประมงและหาอยู่หากินตามชายฝั่ง ลึกเข้าไปในผืนดินแบบลักจืดลักเค็มที่อุดมด้วยอินทรีย์สาร นิยมยกร่องทำสวน ขณะที่ทุ่งกว้างภายในระหว่างแม่น้ำสายต่างๆ ก็ปลูกข้าวทำนา

บนพื้นที่ของ **คลองขุดลัดเชียงราก** ซึ่งขุดในรัชกาลนี้ ก่อนหน้านี้ราวสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางนั้น ชุมชนหมู่บ้านเกิดขึ้นเป็นระยะๆ ไปตามริมฝั่งแม่น้ำซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมจากทะเลที่อ่าวไทยไปยังเมืองพระนครศรีอยุธยา แต่มักเป็นบ้านห่างเมืองห่างที่มีเอกสารวรรณกรรม *กำสรวลสมุทร* หรือ *กำสรวลศรีปราชญ์* กล่าวถึงชื่อบ้านนามเมือง โดยเฉพาะริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำตำบลเชียงราก ก่อนที่แม่น้ำเจ้าพระยาจะไหลหักเป็นแม่น้ำอ้อมไปทางตะวันออก แล้วกกลับทางตะวันตกในเขตอำเภอเมืองปทุมธานี บริเวณหักอ้อมของแม่น้ำ ณ บริเวณนี้ใน *กำสรวลสมุทร* เรียก **ทุ่งพญาเมือง** และเคยเป็นเมืองเก่า มีร่องรอยของการขุดคลองระบายน้ำและหักน้ำเข้าไปใช้ในบริเวณเมืองที่ยังมีโคกเนิน ซึ่งเป็นวัดและแหล่งที่อยู่อาศัยที่เหลือให้เห็นจากเศษภาชนะดินเผาทั้งเคลือบและไม่เคลือบ ซึ่งส่วนใหญ่มีอายุแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ลงมา ร่องรอยที่ยังเหลือให้เห็นค่อนข้างชัดเจนก็คือที่**วัดสองพี่น้อง** ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ มีโคกเนินศาสนสถาน มีพระพุทธรูปหินทรายแดงและเสมาหินทรายแดง ที่มีอายุแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ลงมา

โคลงกำสรวลสมุทร หรือ*กำสรวลศรีปราชญ์* เป็นวรรณกรรมเชิงนิราศในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ที่บรรยายให้เห็นถึงเส้นทางคมนาคมตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาจากกรุงศรีอยุธยาลงมายังอ่าวไทย ซึ่งมีมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ อันเป็นยุคของการเกิดชุมชนบ้านเมือง และการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากภายนอกและภายในเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ลุ่มน้ำลำคลองของดินดอนเจ้าพระยาใหม่อย่างสำคัญยิ่ง เพราะทำให้แลเห็นถึงภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรมของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นตามสองฝั่งของแม่น้ำในยุคแรกๆ คือ สมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางอย่างชัดเจน ดังได้กล่าวมาแล้วว่าถ้าเดินทางตามลำน้ำดังบรรยายไว้ใน *กำสรวลสมุทร* นั้น เริ่มต้นแต่บริเวณหน้าวัดพนัญเชิงลงมา อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำเจ้าพระยาซึ่งมีลำน้ำลพบุรีรวมแล้วไหลมาบรรจบกับลำน้ำป่าสักที่หน้าป้อมเพชร อันเป็นป้อมปราการที่ใหญ่ที่สุดของเมืองพระนครศรีอยุธยา การสบระหว่างสองลำน้ำนี้ทำให้เกิดน้ำวนขนาดใหญ่ที่สามารถดูดเรือและเรือนแพล่มจมลงได้ ซึ่งก็เป็นผลให้มีการพัดพาสิ่งของไปทับถมกันเป็นจำนวนมากหลายยุคหลายสมัยในบริเวณเกาะเรียน อาจกล่าวได้ว่าความเป็นแม่น้ำใหญ่ที่พวกชาวต่างประเทศในสมัยอยุธยาเรียกว่า **แม่น้ำ** ที่กลายมาเป็น **แม่น้ำเจ้าพระยา** แต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมานั้น ถือกำเนิดหรือเริ่มต้นในบริเวณหน้าป้อมเพชรและหน้าวัดพนัญเชิงนี้ ในเอกสารครั้งอยุธยา คนอยุธยาเรียกวังน้ำวนหน้าป้อมเพชรนี้ว่า **น้ำวนบางกะจะ** และมีตลาดใหญ่ที่เรียกว่า ตลาดบางกะจะ อยู่ในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำ

หน้าป้อมเพชรคือจุดที่แม่น้ำเจ้าพระยาไหลมาสบกับลำน้ำป่าสัก ซึ่งไหลผ่านหน้าวัดพนัญเชิง จนทำให้บริเวณนั้นเกิดน้ำวน คนอยุธยาเรียกน้ำวนบางกะจะ

แม่น้ำบางกะจะนั้นหมายถึงลำน้ำที่ไหลมาทางตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยา มีต้นกำเนิดมาจากหุบเขาเพชรบูรณ์ ผ่านอำเภอแก่งคอย พื้นที่ลาดต่ำและลุ่มต่ำในเขตสระบุรีลงมา ซึ่งเมื่อเรียกรวมตลอดสายแล้วก็คือ **แม่น้ำป่าสัก** นั่นเอง เป็นลำน้ำที่หล่อเลี้ยงชุมชนบ้านเมืองทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออกของเมืองอยุธยา ที่เคยเป็นบ้านเก่าเมืองเก่ามาก่อนการเกิดเมืองพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๑๘๙๓ ซึ่งเห็นได้จากหลักฐานของร่องรอยเมืองเก่าและโบราณสถานของเมืองอโยธยาที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยาได้ในขณะนี้ โดยมีวัดและพระพุทธรูปสำคัญของวัดพนัญเชิงเป็นหลักฐานที่ชัดเจน ใน *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ* ที่น่าจะแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ ระบุว่าพระพุทธรูปประธานสร้างขึ้นก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยา ๒๖ ปี นับว่าเข้ากันได้ดีกับรูปแบบทางศิลปกรรมของพระพุทธรูปที่เป็นแบบอู่ทองรุ่นสอง ซึ่งมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ วัดพนัญเชิงเป็นวัดที่อยู่ทางเมืองอโยธยา ตอนปลายสุดของคูเมืองตรงที่มาบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่หน้าป้อมเพชร คูเมืองนี้เป็นทั้งคูเมืองพระนครศรีอยุธยาและเมืองอโยธยาร่วมกัน คือพระนครศรีอยุธยาอยู่ทางฝั่งตะวันตก แต่ทางเมืองอโยธยาอยู่ทางฝั่งตะวันออก คูเมืองนี้ในสมัยอยุธยาเรียก **คูขื่อหน้า** แต่ปัจจุบันกลายเป็นแม่น้ำที่ทุกคนเรียกว่า แม่น้ำป่าสัก เพราะเป็นคลองที่ขุดจากลำน้ำป่าสักแควหนึ่งมาบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบางกะจะหน้าป้อมเพชรและหน้าวัดพนัญเชิง ทำให้กระแสน้ำของลำน้ำป่าสักส่วนใหญ่เบนมาลงทางคลองขื่อหน้าแทน แต่ก่อนลำน้ำป่าสักที่ไหลลงมาจากเขตจังหวัดสระบุรีลงสู่ที่ราบลุ่มนั้น เมื่อผ่านเขตอำเภอท่าเรือเข้าเขตอำเภอภาชีที่บ้านอรัญญิกได้แยกออกเป็นสองแคว แควหนึ่งผ่านลงมาทางอำเภอนครหลวงรวมกับลำคลองบางพระครู อันเป็นแควหนึ่งของลำน้ำลพบุรี กลายเป็นลำน้ำใหญ่ผ่านลงทางใต้มายังพระนครศรีอยุธยา แต่ไม่ได้ผ่านเข้าตัวเมือง เมื่อมาถึงบ้านศาลาเกวียนและวัดตองปุก็วกไปทางตะวันออก เป็น **แม่น้ำหันตรา** หรือ **คลองหันตรา** ผ่านบ้านหันตราไปทางบ้านเตาอิฐ บ้านกุฎีดาว ไปออกลำน้ำเจ้าพระยาตรงใต้วัดพนัญเชิง เรียกว่า **ปากน้ำแม่เบี้ย** ตอนที่ลำคลองหันตรามาถึงบ้านหันตราก่อนที่จะผ่านไปยังบ้านเตาอิฐนั้น เป็นบริเวณที่มี **ลำคลองกระมัง** ซึ่ง

ขุดแยกจากคลองคูขื่อหน้าที่เป็นลำน้ำป่าสักปัจจุบัน ตัดผ่านไปทางตะวันออกผ่านบ้านหันตรา บ้านสามวา บ้านข้าวเม่า บ้านคลองชนะ บ้านท่าหิน ไปสบกับลำแควป่าสักที่ไหลแยกจากลำน้ำป่าสักที่บ้านอรัญญิกในเขตอำเภอภาชี ที่ไหลผ่านมายังอำเภออุทัยซึ่งลำคลองกระมังตัดมาสบ ต่อจากนั้นแควป่าสักสายนี้ก็ไหลลงใต้ข้ามเขตอำเภอบ้านสร้างไปยังอำเภอบางปะอิน โดยหักวกไปทางตะวันออกไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ณ หน้าเกาะพระ เหนือเกาะบางปะอิน

การที่มีลำคลองกระมังตัดผ่านจากตะวันตกไปตะวันออกนี้ เท่ากับเป็นการเบี่ยงกระแสน้ำของลำน้ำหันตราให้เข้าสู่คลองกระมังไปออกลำคลองคูขื่อหน้า เลยทำให้ลำน้ำหันตราตอนที่ไหลวกไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปากน้ำแม่เบี้ยอ่อนแรงและตื้นเขิน ลำน้ำตอนนี้จึงกลายเป็นลำรางเล็ก ๆ ที่ถูกขนาบไปด้วยคลองสวนพลูทางตอนใต้และคลองคูเมืองด้านใต้ของเมืองอโยธยา ณ บริเวณตอนนี้ยังเหลือร่องรอยของคูน้ำที่เป็นคูเมืองอโยธยาได้ดีกว่าบริเวณอื่นที่อยู่ทางตอนเหนือ ซึ่งทำให้สามารถแกะรอยของผังเมืองอโยธยาอันเป็นเมืองเก่ามาก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๑๘๙๓ นั่นก็คือบริเวณพื้นที่สี่เหลี่ยมที่อยู่ทางฝั่งใต้ของคลองกระมังที่ขุดแยกจากฝั่งตะวันออกของคลองคูขื่อหน้ามายังบ้านไผ่ลิง ก่อนที่จะตัดตรงไปทางอำเภออุทัยทางตะวันออก เพราะจากบ้านไผ่ลิงมีคูน้ำซึ่งเป็นคูเมืองด้านตะวันออกของเมืองอโยธยาตัดลงใต้มาราว ๘๐๐ เมตร แล้ววกหักเป็นคูเมืองด้านใต้ไปทางตะวันตกบรรจบกับลำคลองคูขื่อหน้า คูเมืองนี้อยู่เหนือที่ตั้งของวัดใหญ่ชัยมงคลเล็กน้อย ทำให้เห็นได้ชัดว่าวัดใหญ่ชัยมงคลเป็นวัดที่อยู่นอกตัวเมืองทางด้านใต้ มีร่องรอยให้เห็นถึงอ่างเก็บน้ำโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่อยู่ทางใต้ของวัด โดยมีแนวคันดินที่ย่านถนนตาลเป็นแนวเขต ถ้าหากตามแนวคูเมืองด้านตะวันออกจากคลองกระมังที่บ้านไผ่ลิงขึ้นไปทางเหนือผ่านวัดกุฎีดาว วัดอโยธยา ขึ้นไปจรดลำน้ำหันตราในเขตบ้านม้า ก็จะแลเห็นผังเมืองอโยธยาเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๓,๐๐๐ x ๘๐๐ เมตร เป็นเมืองที่มีคลองคูขื่อหน้าเป็นคูเมืองด้านตะวันตก และมีคูเมืองทางด้านตะวันออกผ่านหน้าวัดกุฎีดาว วัดอโยธยา ไปจนถึงลำน้ำหันตราทางเหนือ ลำน้ำหันตราจากบ้านม้า-พื้นที่ทางตะวันออกของเมืองอโยธยาจนไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ใต้วัดพนัญเชิงนั้น นับเนื่องเป็นคูเมืองธรรมชาติด้านนอกของเมืองอโยธยา และเป็นแหล่งของการตั้งถิ่นฐานชุมชนบ้านเมืองที่มี

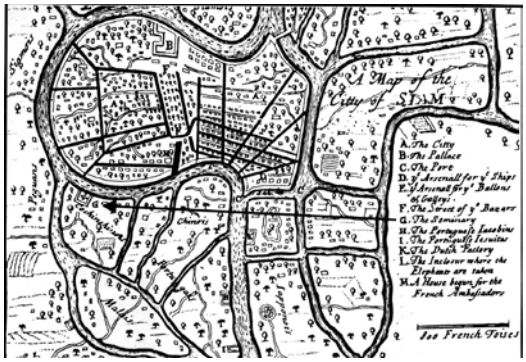

แผนที่กรุงศรีอยุธยาในจดหมายเหตุ เดอ ลา ลูแบร์ ที่แสดงถึงแม่น้ำและคูคลองสายสำคัญ ซึ่งโยงใยโอบล้อมเกาะเมืองอยุธยา โดยมีแม่น้ำลพบุรีทางตอนเหนือมาสบกับลำน้ำป่าสักทางตะวันออกเฉียงเหนือ รวมกันเป็นลำคูขื่อหน้า หรือคลองคูเมืองฝั่งตะวันออกของกรุงศรีอยุธยา หรือแม่น้ำป่าสักในปัจจุบัน ส่วนทางตะวันตกมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านอ้อมลงทางด้านใต้ของตัวเมือง

มาก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยาอย่างแท้จริง ทำให้แลเห็นร่องรอยของวัดและชุมชนที่อยู่ทั้งในเวียงและนอกเวียงอย่างชัดเจน ยิ่งกว่านั้นคลองกระมังที่ตัดผ่านกลางเมืองอโยธยาผ่านบ้านไผ่ลิง บ้านหันตรา ไปยังอำเภออุทัยนั้น คือเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่เชื่อมโยงพื้นที่ระหว่างแควป่าสักที่เรียกว่า **ลำน้ำหันตรา** กับ **แควป่าสัก** ที่อยู่ทางตะวันออกที่เรียกว่า **คลองโพ** ที่ไหลไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าบริเวณเกาะพระ ในเขตอำเภอบางปะอิน

แต่ก่อนแควป่าสักหรือลำน้ำหันตราอยู่ห่างเมืองอยุธยา เพราะวกไปทางตะวันออก แต่เมื่อมีการสร้างเมืองพระนครศรีอยุธยาขึ้นนั้น เป็นการขยายชุมชนบ้านเมืองมาทางตะวันตกอันเป็นที่มีลำน้ำเจ้าพระยา ลพบุรี และลำน้ำน้อยไหลผ่าน ทำให้มีการขุดคลองลัดจากลำแควป่าสักตั้งแต่บริเวณวัดตองปุผ่านบ้านม้ามาสบกับคูเมืองหรือลำคูขื่อหน้า ณ บริเวณตำบลหัวรอ เลยเป็นเหตุให้กระแสน้ำจากลำแควป่าสักหรือลำน้ำหันตราพุ่งมาลงคูขื่อหน้าแทน อันที่จริงลำคูขื่อหน้าอันเป็นคูเมืองด้านตะวันตกของเมืองอโยธยานั้น เดิมเป็นคูที่รับน้ำมาจากลำน้ำลพบุรีที่เป็นแควที่ไหลมาจากเมืองลพบุรีทางเหนือ เมื่อถึงบริเวณอำเภอบ้านแพรกก็แตกออกเป็นหลายแควขนานกันลงมา โดยมีลำน้ำเจ้าพระยาอยู่ทางตะวันตกและลำน้ำป่าสักทางตะวันออก อาณาบริเวณทั้งหมดเป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงกว้างลงมาจนถึงเขตอำเภอมหาราชและอำเภอบางปะหัน ที่มีผู้คนตั้งถิ่นฐานตามริมลำน้ำมากที่สุดและมีการขุดคลองลัดเชื่อมระหว่างแควน้ำเหล่านี้ขึ้น จนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของกระแสน้ำและทางน้ำ ที่ทำให้แควบางแควกลายเป็นลำน้ำเก่าและลำน้ำเล็กๆ แต่มีลำน้ำใหญ่ที่เป็นเส้นทางคมนาคมขึ้น ซึ่งลำน้ำใหญ่ๆ เหล่านั้นก็ถูกเชื่อมโยงให้สัมพันธ์กันด้วยคลองลัด และชักเข้าสู่ลำคูคลองเมืองของพระนครศรีอยุธยาแทบทุกด้าน อย่างเช่นในเขตอำเภอนครหลวง แควลพบุรีที่เรียกว่า **คลองบางพระครู** มาเชื่อมกับแควป่าสัก ทำให้เกิดการคมนาคมเชื่อมต่อกันระหว่างสองลำน้ำ อีกแควหนึ่งของลำน้ำลพบุรี คือ **คลองเกาะเลิง** อยู่ทางตะวันตกของคลองบางพระครู เริ่มแต่บ้านแก้วตา ตำบลบางปะหัน ผ่านบ้านปลายน้ำมายังบ้านเกาะเลิง ไปรวมกับลำน้ำลพบุรีที่มาจากทางเหนือผ่านอำเภอบางปะหันเข้าสู่เมืองพระนครศรีอยุธยา แต่ตรงบ้านเกาะเลิงนี้มีลำคลองขุดแยกไปทางตะวันออก ผ่านบ้านศาลาแดงไปเชื่อมกับลำน้ำป่าสักที่ไหลมาจากอำเภอนครหลวงที่บริเวณบ้านเกาะ ก่อนที่ลำน้ำ

วัดอโยธยาหรือวัดเดิม ที่พงศาวดารเหนือกล่าวว่าสร้างขึ้นบนพื้นที่พระราชวังเมืองอโยธยาศรีรามเทพนครแบบเดียวกับวัดศรีสรรเพชญ์ ซึ่งสอดคล้องกับศิลปกรรมของเจดีย์ประธานที่มีลักษณะคล้ายกับเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคลและวัดขุนเมืองใจ

ป่าสักจะไหลลงไปยังเมืองพระนครศรีอยุธยา ณ บริเวณบ้านเกาะเลิงที่ลำน้ำลพบุรีมาบรรจบกับลำน้ำเกาะเลิงนั้น ก็มีทางน้ำเก่าที่เป็นทางเดินเดิมของลำน้ำลพบุรีไหลลงไปสู่พระนครศรีอยุธยาผ่านบ้านม่วง บ้านโพธิ์สามต้น ลงมายังบ้านพุทเลา แล้วไหลลงทางใต้ผ่านบ้านสวนยอ บ้านเพนียด บ้านกุฎีแดง มายังตัวเมืองพระนครศรีอยุธยา รวมกับลำน้ำลพบุรีสายใหญ่ที่อยู่ทางด้านตะวันออก กลายเป็นคูเมืองพระนครศรีอยุธยาด้านเหนือ ไหลไปทางตะวันตกไปรวมกับลำน้ำเจ้าพระยาที่บ้านหัวแหลม ต่อจากนั้นก็รวมกันเป็นลำน้ำเจ้าพระยาไหลลงเป็นคูเมืองด้านตะวันตกและด้านใต้ ไปรวมกับลำน้ำป่าสักที่หน้าป้อมเพชรเป็นแม่น้ำใหญ่หน้าวัดพนัญเชิง แต่ตรงบ้านพุทเลาที่ลำน้ำลพบุรีเก่าไหลผ่านบ้านโพธิ์สามต้นลงมานั้น มีลำคลองขุดจากลำน้ำเจ้าพระยาเก่าที่เรียกว่า **ลำน้ำบางแก้ว** มาต่อกับลำน้ำลพบุรีเก่า ณ บริเวณ **ปากน้ำประสบ** ไหลมาจากอ่างทองผ่านบ้านนนทรีย์มายังบ้านวัดทอง บ้านวัดตูม ไปสบกับลำน้ำลพบุรีเก่าที่บ้านบางขวด บ้านเพนียด อันเป็นที่ตั้งของเพนียดคล้องช้าง ทำให้เกิดพื้นที่รูปสี่เหลี่ยมระหว่างลำน้ำเจ้าพระยาเก่าที่อยู่ทางด้านตะวันตกและด้านใต้ กับลำคลองขุดเชื่อมจากบ้านวัดทองมาปากน้ำประสบ และลำน้ำลพบุรีเก่าที่ไหลผ่านบ้านพุทเลามายังบ้านเพนียด พื้นที่ริมฝั่งน้ำลพบุรีเก่าทางฝั่งตะวันตกตั้งแต่ปากน้ำประสบลงมานี้ คือ ที่ตั้งของค่ายโพธิ์สามต้นของพม่าซึ่งเข้ามาตีพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ อย่างไรก็ตามลำน้ำเจ้าพระยาเก่าหรือลำน้ำบางแก้วก็หาได้มีทางน้ำผ่านบ้านวัดทอง บ้านวัดตูม ไปสบกับลำน้ำลพบุรีเก่าเหนือบ้านเพนียดแต่ทางเดียวไม่ หากมีทางเดินของลำน้ำใหญ่ที่ไหลผ่านบ้านนนทรีย์ไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านบ้านท้ายไผ่ไปรวมกับลำน้ำเจ้าพระยาสายปัจจุบันที่บ้านใหม่หางกระเบน จากนั้นลำน้ำเจ้าพระยาสายนี้ก็ไหลลงใต้ไปสบกับลำน้ำลพบุรีที่เป็นคูเมืองด้านเหนือของพระนครศรีอยุธยาตรงบ้านหัวแหลม แต่ก่อนที่ลำน้ำนี้จะผ่านลงมาถึงเมืองพระนครศรีอยุธยา ลำน้ำนี้ผ่านบ้านมะขามหย่องที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่มีลำน้ำสายหนึ่งที่แยกจากแม่น้ำน้อยทางตะวันตกมาสมทบด้วย ลำน้ำนี้ผ่านบ้านเกาะมหาพราหมณ์ บ้านม่วงหวาน เรียกว่า **ลำน้ำมะขามหย่อง** ทำให้ท้องทุ่งทางฝั่งของลำน้ำเจ้าพระยาทางตะวันออกเรียกว่า **ทุ่งมะขามหย่อง** อันเป็นพื้นที่สมรภูมิที่พม่าเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาต่อกันกับทุ่งภูเขาทองและทุ่งลุมพลี

ตามที่กล่าวมาแล้วเป็นลักษณะภูมิวัฒนธรรมของลำน้ำลำคลองที่สัมพันธ์กับลำน้ำป่าสัก เส้นที่แยกจากบ้านอรัญญิก อำเภอภาชี มาทางตะวันตกผ่านอำเภอนครหลวงมายังเมืองอยุธยา และสัมพันธ์กับลำน้ำลพบุรีที่ทำให้การเกิดขึ้นของชุมชนริมน้ำทางด้านเหนือของเกาะเมือง หันมาทางลำแควป่าสักที่แยกจากบ้านอรัญญิกทางตะวันออกที่บางตอนเรียกว่า **คลองพระแก้ว** ลำน้ำนี้ไหลลงใต้ผ่านชายขอบของพื้นที่ลาดต่ำจากที่สูงและเขาทางตะวันออกลงมายังอำเภออุทัย และกลายเป็นคลองโพไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่เกาะพระเหนือเกาะบางปะอิน ฝั่งตะวันตกของลำน้ำป่าสักแควนี้ซึ่งอยู่ในพื้นที่อำเภอภาชีจนถึงอำเภออุทัย เป็นพื้นที่ลาดต่ำลงสู่ที่ราบลุ่ม มีลำน้ำ

เก่าที่ไหลจากที่สูงมาลงลำน้ำป่าสัก เป็นบริเวณที่มีชุมชนโบราณแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมาถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี ตอนต้นน้ำของลำน้ำเก่านี้เป็นบึงใหญ่ในเขตอำเภอหนองแซงที่เรือค้าขายจากโพ้นทะเลเข้ามาได้ พื้นที่รอบบึงอันเป็นต้นน้ำนี้เกิดเป็นชุมชนเมืองขึ้น โดยมีการขุดคูเมืองล้อมรอบขึ้นในสมัยทวารวดี พบโคกเนินที่เป็นพระสถูป ชิ้นส่วนของธรรมจักรที่มีกวางหมอบ พระพุทธรูปทั้งศิลาและสำริด รวมทั้งบรรดาเศษภาชนะดินเผา ลูกปัด และตะกรันเหล็ก ชาวบ้านเรียกเมืองนี้ว่า **เมืองอู่ตะเภา** เพราะมีคำบอกเล่าว่าเคยมีเสากระโดงเรือจมอยู่ในหนองกลางเมืองหน้าวัดอู่ตะเภา หนองนี้แต่เดิมคงเรียก **หนองแซง** มีลำน้ำจากหนองกลางเมืองนี้ไหลผ่านบ้านโคกเมืองภายในตัวเมืองโบราณมาทางตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านบ้านหนองช่างเหล็ก บ้านหนองแซงใหญ่ มายังบ้านโคกกลางเรียก คลองบ้านโคกกลาง ไหลลงมาทางใต้ถึงบ้านโคกขี้เหล็กเรียก คลองโคกขี้เหล็ก มายังบ้านหนองรูเรียก คลองหนองรู จนมาถึงวัดพรานนกในเขตบ้านพรานนกก็แยกออกเป็น ๒ สายไหลไปทางตะวันเฉียงใต้ สายแรกผ่านไปยังบ้านช้าง ไปสบกับลำคลองหนองน้ำส้มที่บ้านดอนใหญ่ อันเป็นบริเวณที่มีลำคลองขุดไปทางตะวันตกไปสบกับลำแควป่าสักที่ไหลลงมาตั้งแต่บ้านอรัญญิกและบ้านพระแก้วในเขตบ้านลาดสาลี ก่อนที่ลำน้ำป่าสักหรือคลองพระแก้วจะหักไปทางตะวันตกยังอำเภออุทัยที่สบกับคลองกระมังหรือคลองข้าวเม่าที่ขุดเชื่อมกับเมืองอโยธยา สายหลังไหลจากบ้านพรานนก ผ่านบ้านโพสาวหาญ บ้านโคกโพธิ์ มายังบ้านลำแดงและบ้านคู้คด ไปสบกับลำคลองหนองน้ำส้มที่ไหลลงมาจากบ้านดอนใหญ่ บ้านช้าง บ้านหนองกระพ้อ บ้านขนอนเหนือ บ้านขนอนใต้ ตรงที่คลองหนองน้ำส้มสบกับคลองหนองรูหรือคลองลำแดงนั้น เป็นตอนปลายคลองหนองน้ำส้มและเป็นจุดเริ่มต้นของคลองหกที่เกิดขึ้นแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา

หนองน้ำหน้าวัดอู่ตะเภา อ. หนองแซง จ. สระบุรี ในปัจจุบัน ในอดีตเป็นธารน้ำใหญ่ที่เรือสำเภาสามารถเข้ามาได้

จากปลายคลองหนองน้ำส้ม คลองหนองรูไหลไปทางตะวันตกไปยังบ้านลำตาเสาไปสบกับลำน้ำป่าสักที่วัดบ้านช้าง ก่อนที่ลำน้ำป่าสักจะไหลผ่านบ้านช้างลงไปยังบ้านสร้าง แล้วหักไปทางตะวันตกผ่านบ้านขอม บ้านสามเรือน ไปยังบ้านคลองขวาง บ้านสามง่าม และบ้านตลิ่งชัน อันเป็นบริเวณที่มีคลองบ้านขนอนขุดแยกจากบ้านสามง่าม บ้านกรด ขึ้นเหนือไปยังคูขื่อหน้าใกล้กับวัดพนัญเชิง บริเวณบ้านคลองขวาง บ้านสามง่าม เป็นที่ตั้งของขนอนโบราณ ก่อนที่ลำแคว

ป่าสักที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า คลองโพ จะไหลไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านโพหน้าเกาะพระ จากร่องรอยของลำน้ำเก่า คลองเก่า เมืองโบราณและชุมชนโบราณทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำป่าสักแควตะวันออกที่มีชื่อว่า **คลองพระแก้ว คลองบ้านสร้าง** และ**คลองโพ**นั้น ทำให้เห็นได้ว่าลำน้ำป่าสักแควนี้มีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองที่มีมาก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยา และเมืองอู่ตะเภาที่อำเภอหนองแซงก็น่าจะเป็นเมืองท่าภายในมาก่อนการสร้างเมืองอโยธยาบนฝั่งน้ำป่าสักที่เป็นแควตะวันตก

*บรรดาโบราณวัตถุที่ขุดได้จากบริเวณวัดอู่ตะเภา มีชิ้นส่วนธรรมจักร พระพุ**ท**ธรูป ลูกปัด ตราประทับ และเศษภาชนะดินเผาจำนวนมาก*

ความเป็นเมืองท่าภายในของเมืองอู่ตะเภาในสมัยทวารวดีนั้น สะท้อนให้เห็นว่าในสมัยทวารวดี พื้นที่ของดินดอนใหม่ที่เริ่มแต่เมืองพระนครศรีอยุธยาลงมานั้นไม่มีชุมชนเมืองเกิดขึ้นเลย หากเป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่มีลำน้ำมากมายหลายสายจากทางเหนือและทางตะวันออกมาลง ยังไม่มีทางน้ำใหญ่ที่เป็นลำแม่น้ำเจ้าพระยาดังที่เห็นตั้งแต่หน้าวัดพนัญเชิงลงมา อโยธยาและอยุธยายังไม่ได้เป็นเมืองท่า เมื่อเรือทางอ่าวไทยเข้ามานั้น มาตามทางน้ำขนาดใหญ่ผ่านเกาะบางปะอินมาถึงเกาะพระ อันเป็นบริเวณที่เป็นปากคลองโพหรือลำน้ำป่าสักที่ไหลผ่านอำเภออุทัย บ้านสร้างลงมานั้น ก็แล่นเข้าคลองโพขึ้นมายังบ้านสร้างผ่านขึ้นมายังวัดบ้านช้างแล้วแยกเข้าลำน้ำเก่า ผ่านคลองหนองน้ำส้ม บ้านคู้คด บ้านโคกโพธิ์ ไปยังบ้านพรานนกแยกหนึ่ง หรือไม่ก็ผ่านจากวัดบ้านช้างขึ้นไปยังอำเภออุทัย ถึงบ้านลาดสำลีแยกเข้าลำคลองไปบ้านดอนใหญ่ ผ่านคลองหนองน้ำส้มไปยังบ้านพรานนก ต่อจากนั้นก็ขึ้นไปยังเมืองอู่ตะเภาที่หนองแซง

เมืองอู่ตะเภานับเป็นเมืองท่าทวารวดีที่ตั้งอยู่บนชายขอบที่ลาดต่ำที่ลาดลงมาจากที่สูงและภูเขาแต่เขตจังหวัดลพบุรี สระบุรี จนถึงนครนายก ตำแหน่งของเมืองอู่ตะเภาตรงชายขอบที่ลาดต่ำนี้ก็เช่นเดียวกันกับเมืองโบราณร่วมสมัย เช่น เมืองดงละครในเขตจังหวัดนครนายก เมืองขีดขินหรือปรันตะปะใกล้พระพุทธบาท และเมืองละโว้ที่จังหวัดลพบุรี การดำรงอยู่ของเมืองท่าอู่ตะเภาที่หนองแซง น่าจะหมดความสำคัญลงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อันเป็นเวลาที่เกิดเมืองอโยธยาขึ้นบนฝั่งน้ำของลำน้ำป่าสักแควตะวันตก ที่แยกจากแควตะวันออกจากบ้านอรัญญิกผ่านอำเภอนครหลวงลงมาเป็นลำน้ำหันตราและลำน้ำบางกะจะ ที่มารวมกับลำน้ำเจ้าพระยาและลพบุรีที่หน้าวัดพนัญเชิง เมืองอโยธยาพัฒนาขึ้นระหว่างลำแควป่าสักทั้งแควตะวันตกและตะวันออกนี้ โดยมีการขุดคลองกระมังจากคูเมืองด้านตะวันตกของเมืองอโยธยา ผ่านกลางเมืองมายังอำเภออุทัยซึ่งเชื่อมกับลำน้ำป่าสักแควตะวันออกที่เรียกว่า คลองโพ ลำคลองกระมังนี้เป็นคลองโบราณที่ยังไม่มีหลักฐานว่าขุดขึ้นครั้งใด แต่สัมพันธ์กับตำนานเมืองเก่าอโยธยาใน *พงศาวดารเหนือ* คลองนี้คือสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความกว้างของบ้านเมืองในสมัยที่เมืองอโยธยาศรีรามเทพนคร ซึ่งเกิดขึ้นในพื้นที่ของลำแควป่าสักทั้งสอง คือ ลำน้ำหันตราและลำน้ำพระแก้วอย่างแท้จริง

อำเภออุทัยมีชื่อปรากฏใน *ลิลิตยวนพ่าย* ว่าเป็นทุ่งพระอุทัย อันเป็นที่ประสูติของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งนับเป็นสิ่งที่บ่งบอกให้เห็นว่าในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นั้น พื้นที่สองฝั่งน้ำของแควป่าสักที่เรียกว่า **คลองพระแก้ว** และ **คลองโพ** นั้น เป็นแหล่งของบ้านเมืองมาแล้วอย่างแน่นอน โดยเฉพาะพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกที่สัมพันธ์กับลำน้ำเก่าจากเมืองอู่ตะเภาที่อำเภอหนองแซงนั้น เป็นที่ลาดต่ำมีโคกเนินที่เคยเป็นชุมชนมากมาย อีกทั้งมีร่องรอยของการขุดคลองแยกจากฝั่งตะวันออกของลำน้ำอย่างซับซ้อน ตั้งแต่บริเวณบ้านลำยาง บ้านมะขามหย่อง บ้านวังปลาแดง บ้านตะโก บ้านลาดสาลี โดยเฉพาะตรงบ้านลาดสาลีมีคลองขุดขนาดใหญ่แยกจากลำน้ำผ่านบ้านกลาง บ้านปากคลอง มายังบ้านดอนใหญ่ สมทบกับลำคลองหนองน้ำส้ม อันเป็นทางน้ำเก่าที่มาจากที่สูงทางเหนือแต่บริเวณบ้านต้นตาล บ้านปลวกแดง บ้านดอนใหญ่ จากบ้านดอนใหญ่ลงมาบ้านช้าง บ้านเสาตะพาน บ้านหนองกระพัง บ้านขนอนเหนือ บ้านขนอนใต้ มายังบ้านคู้คด อันเป็นบริเวณที่มีการขุดคลองหกต่อลงไปทางใต้ในเขตอำเภอวังน้อย การขุดคลองเชื่อมระหว่างลำน้ำแควป่าสักทางตะวันออกมายังคลองหนองน้ำส้มที่บ้านดอนใหญ่นี้ คือ สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของชุมชนมาทางตะวันออก จนทำให้เกิดมีด่านเก็บภาษีที่เรียกว่า **ขนอนปากคลอง** อันเป็นขนอนหลวงทางด้านตะวันออกของพระนครศรีอยุธยา

คลองกระมัง หรือเรียกว่าคลองข้าวเม่า
หรือคลองอุทัย เมื่อตัดผ่านเข้าเขตทุ่งพระอุทัย

จากบริเวณที่คลองกระมังมาต่อกับลำน้ำป่าสักแควตะวันออก ณ ตำบลพระอุทัยนั้น ลำน้ำนี้ไหลลงใต้ไปยังอำเภอบ้านสร้าง มีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนตามฝั่งตะวันออกของลำน้ำเป็นระยะไป เช่น บ้านโตนดเตี้ย บ้านขวิด บ้านช้าง จนถึงบ้านสร้าง อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำป่าสักหักวกไปทางตะวันตก เป็นลำน้ำคลองโพไปสบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่เกาะพระ สองฝั่งของลำน้ำแต่บ้านสร้างไปจนถึงปากคลองที่หน้าเกาะพระ มีชุมชนเรียงรายหนาแน่น โดยเฉพาะบริเวณบ้านสร้างนั้นดูเป็นศูนย์กลางของชุมชนของท้องถิ่น อีกทั้งมีร่องรอยของการขุดคลองแยกจากลำน้ำลงไปทางใต้เพื่อขยายชุมชนและที่ทำกิน เช่นลำคลองจากบ้านสร้างลงไปยังบ้านเกาะแตง แต่ที่บ้านคลองขวางก่อนที่ลำน้ำป่าสักหรือคลองโพจะไปสบกับแม่น้ำเจ้าพระยานั้น มีคลองขุดยาวจากฝั่งเหนือของลำน้ำตัดตรงไปสบกับลำคูขื่อหน้าหลังวัดพนัญเชิง ที่มีคลองสวนพลูรวมอยู่ด้วย มีชุมชนโบราณเรียงรายกันตามสองฝั่งของคลองลัดนี้ โดยเฉพาะตรงปากคลอง แต่บ้านคลองขวางไปยังบ้านสามง่ามเป็นด่านขนอนเก็บภาษี มี**วัดขนอนเหนือ**และ**วัดขนอนใต้**ตั้งอยู่ คลองลัดนี้เป็นคลองที่ขึ้นไปยังเมืองอยุธยาโดยไม่ต้องขึ้นไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาจากเกาะพระซึ่งเป็นลำน้ำใหญ่ สองฝั่งน้ำเจ้าพระยาในบริเวณเกาะพระอันเป็นที่ลำน้ำป่าสักหรือคลองโพมาสบด้วยนั้น นับเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่หนาแน่น อาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของปริมณฑลทางใต้ของเมืองพระนครศรีอยุธยาก็ว่าได้ เพราะต่ำลงไปทางเกาะบางปะอิน มีชุมชนเรียงรายอยู่ในระยะห่างกันไปจนถึงเกาะเกิด

เกาะบางปะอินที่ชาวบ้านสมัยโบราณเรียก **บางนางอิน** นั้น มีพัฒนาการเป็นชุมชนและเกิดเป็นพระราชวังประทับร้อนในตอนปลายของกรุงศรีอยุธยา ในตำนานกล่าวถึงในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ที่ว่าพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสตามลำน้ำ เผอิญเกิดพายุทำให้เรือพระที่นั่งล่มต้องว่ายน้ำมาที่เกาะโดยได้รับความช่วยเหลือจากชาวบ้าน และในที่สุดก็ได้หญิงสาวชาวบ้านเป็นสนม เกิดโอรสลับ ๆ องค์หนึ่งที่ต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เกาะบางปะอินคือเกาะที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างพระราชวังประทับร้อนขึ้น เพื่อแปรพระราชฐานชั่วคราว เข้าใจว่าน่าจะเป็นพระนิวาสสถานของพระองค์มาแต่เดิม เพราะนอกจากสร้างพระราชวังแล้ว ยังทรงบูรณะวัดชุมพลนิกายารามขึ้นเป็นวัดหลวง เป็นที่มีพระเจดีย์ย่อไม้สิบสองที่นักโบราณคดี

ประวัติศาสตร์ศิลปะถือว่าเป็นต้นแบบของพุทธเจดีย์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย นอกจากวัดชุมพล-นิกายรามแล้ว ก็ยังมีศาลเจ้าพ่อปราสาททองที่ชาวบ้านกราบไหว้นับถืออีกด้วย การสร้างพระราชวังบางปะอินขึ้นนั้น ได้มีการขุดคลองผ่ากลางเกาะโดยให้พื้นที่เกาะซีกตะวันออกเป็นที่ตั้งพระราชวัง เพราะอยู่ใกล้กับฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ อันเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของผู้คนและชุมชน เป็นบริเวณที่มีลำน้ำและลำคลองที่มาจากทางเหนือใต้คลองโพ และที่มาจากทางตะวันออกแต่เขตอำเภอวังน้อยมาออกแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น คลองบางเลน คลองเสาวังคา เป็นต้น

เจดีย์วัดกำแพง ที่ตั้งอยู่ด้านนอกพระราชวังบางปะอิน พิจารณาลักษณะองค์เจดีย์แล้ว น่าจะเก่าถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง อีกทั้งข้างวัดกำแพงยังเห็นร่องรอยคลองบางเลนตัดผ่าน

ตามที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ ได้แสดงให้เห็นว่าบรรดาชุมชนบ้านและเมืองแต่สมัยอยุธยาชุดแรกนั้น มักตั้งและกระจายกันอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา อันนับเนื่องเป็นบริเวณที่มีลำน้ำป่าสักถึงสองแควหล่อเลี้ยง โดยมีแหล่งศูนย์กลางอยู่ปากคลองโพหน้าเกาะพระ ส่วนทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำเจ้าพระยานั้น ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย อีกทั้งเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยของผู้คนหลายชาติพันธุ์และภาษา ที่เป็นพวกพ่อค้าวานิชและผู้อพยพจากภายนอกที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในประเทศสยาม เช่น พวกจาม มลายู ฝรั่ง และคนจีน เป็นต้น พื้นที่บริเวณนี้มีการขุดคลองเพื่อการอยู่อาศัยของชุมชนและเพื่อเป็นเส้นทางลัดในการคมนาคม เช่น คลองคูจามและคลองตะเคียน เป็นต้น โดยเฉพาะคลองตะเคียนนั้น แยกจากลำน้ำเจ้าพระยาที่ผ่านมาทางตะวันตกของเมืองอยุธยา ก่อนผ่านวัดพุทไธสวรรย์มาออกแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งตะวันตกเหนือบริเวณเกาะพระ นับเป็นเส้นทางคมนาคมของบรรดาชุมชนทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาในลักษณะเดียวกันกับคลองโพ อันเป็นแควป่าสักทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ต่ำจากเกาะพระมายังเกาะเกิด สองฝั่งน้ำเจ้าพระยาเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ ทุ่งกว้าง มีผู้คนตั้งถิ่นฐานห่าง ๆ กัน ต่ำจากเกาะเกิดลงมายังบางไทร แม่น้ำใหญ่กว้างเป็น **ลานเท** หรือทะเล เพราะมีลำน้ำน้อยที่ไหลมาทางตะวันตกมาสมทบด้วย มีเกาะใหญ่ราชครามอยู่ต่ำลงมา จนถึงบ้านเชียงรากน้อย อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำเชียงรากน้อยไหลมาจากทางตะวันออกผ่านบ้านประตูน้ำพระอินทร์ บ้านปากอาจ มาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าวัดเมตารางค์ในเขตบ้านเมตารางค์ จากปากคลองเชียงรากน้อยลำน้ำเจ้าพระยาไหลผ่านบ้านคลองวัดพลับ บ้านศาลาแดง วัด

ศาลาแดง วัดสองพี่น้อง วัดป่างิ้ว บ้านคลองคู อำเภอสามโคก มายังวัดถั่วทอง ใต้วัดถั่วทองมีลำน้ำแยกจากลำน้ำเจ้าพระยาไหลวกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านวัดบ้านพร้าว เรียก **คลองบ้านพร้าว** แล้ววกลงใต้ผ่านบ้านท่าโขลง บ้านเชียงราก เรียกว่า **คลองเชียงราก** วกลงมาทางตะวันตกยังบ้านกระแชง แล้ววกลงใต้ผ่านบ้านเสด็จ วัดเสด็จ บ้านบางสิงห์ บ้านทุ่งเกาะ แล้ววกไปทางตะวันตกผ่านบ้านมะขามไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านปากคลองเชียงราก ใต้เมืองปทุมธานีลงมาเล็กน้อย ลำน้ำอ้อมที่เริ่มแต่คลองบ้านพร้าวใต้วัดถั่วทองวกมาออกปากคลองเชียงรากใต้จังหวัดปทุมธานีนี้ คือทางเดินของลำน้ำเจ้าพระยาเก่า ในขณะที่แม่น้ำเจ้าพระยาจากปากคลองวัดพร้าวมาจนถึงปากคลองเชียงราก คือ คลองขุดลัดในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมใน พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๗๑ โดยที่กระแสน้ำไหลตรง เลยทำให้ลำแม่น้ำเดิมกลายเป็นคลองแม่น้ำอ้อมไปคลองลัดนี้รู้จักกันในนามว่า **เกร็ดใหญ่**

คลองเชียงรากใหญ่ในเขตปทุมธานี ที่มีประตูน้ำกั้นทางสัญจรในปัจจุบัน

อาณาบริเวณสองฝั่งน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ปากคลองเชียงรากน้อยมาจนถึงปากคลองบ้านพร้าว เป็นที่ตั้งของชุมชนเมืองมาแต่สมัยอยุธยาตอนต้น โดยที่เมืองในระยะแรกเกิดขึ้นทางฝั่งตะวันออก ในพื้นที่ซึ่งเรียกว่า **ทุ่งพญาเมือง** ในวรรณคดี *โคลงกำสรวลสมุทร* ความเป็นชุมชนเมืองอยู่ใต้ปากคลองเชียงรากน้อยลงมาแต่บริเวณวัดศาลาแดง วัดสวนมะม่วง ถึงวัดอัมพุวาราม เมืองนี้น่าจะเรียกว่า **เมืองเชียงราก** เพราะตั้งอยู่ใต้บริเวณที่ลำเชียงรากน้อยมาสบกับลำน้ำเจ้าพระยา และลำคลองบ้านพร้าวหรือคลองเชียงรากใหญ่ อันเป็นลำน้ำเจ้าพระยาเดิมไหลอ้อมไปทางตะวันตก ทำให้พื้นที่ระหว่างลำน้ำเชียงรากน้อย และลำน้ำเชียงรากใหญ่ผสมกับการเคี้ยวคดของแม่น้ำเจ้าพระยาที่เอียงระหว่างตะวันตกเฉียงเหนือมายังตะวันออกเฉียงใต้กลายเป็นพื้นที่รูปตัวยู ทุ่งพญาเมืองคือพื้นที่ดังกล่าวนี้ เป็นที่ราบลุ่มที่รับน้ำซึ่งไหลมาจากที่สูงทางตะวันออกเฉียงเหนือไปลงลำน้ำเจ้าพระยาทางตะวันตกเฉียงใต้ มีร่องรอยของการขุดคลองระบายน้ำส่งน้ำ ทำให้เป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์ในการเพาะปลูกของชุมชนบ้านเมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำ

เจ้าพระยา เป็นที่ชุมทางการคมนาคมที่ล่องตามลำน้ำเจ้าพระยาจากอยุธยาลงมา และที่ล่องตามลำแม่น้ำน้อยจากทางสิงห์บุรี อ่างทอง กับที่ล่องมาตามลำคลองเชียงรากน้อย จากทางสระบุรี บ้านสร้าง บางปะอิน โดยเฉพาะการเดินทางไปยังบางปะอิน บ้านสร้าง วังน้อย และชุมชนในที่ลุ่มทางลุ่มน้ำป่าสัก อันอยู่ทางตะวันออกของพระนครศรีอยุธยานั้น การเดินทางขึ้นล่องตามลำคลองเชียงรากน้อยนั้นเหมาะกับบรรดาเรือค้าเล็กๆ มากกว่าการขึ้นล่องตามลำแม่น้ำใหญ่ โดยเฉพาะตามลำน้ำเจ้าพระยา เหตุนี้จึงพบร่องรอยของด่านขนอนเพื่อเก็บภาษีจังกอบขนาดเล็กหลายแห่งตามลำน้ำลำคลองทางซีกตะวันออกของพระนครศรีอยุธยา เมืองทุ่งพญาเมืองใน *โคลงกำสรวลสมุทร* ก็คือเมืองเชียงรากนั่นเอง ความเก่าแก่ของเมืองนี้ยังพบเห็นจากเศษภาชนะดินเผาทั้งเคลือบและไม่เคลือบแต่สมัยอยุธยาตอนกลางขึ้นไป เช่น เครื่องปั้นดินเผาสุโขทัย โดยมีวัดเก่า เช่น วัดสองพี่น้อง วัดป่าอิ้ว และวัดอื่น ๆ ที่ยังมีใบเสมาหินทรายแดง พระพุทธรูปหินทรายแดงแบบอู่ทองสมัยกลางและสมัยปลายเหลือให้เห็นเป็นหลักฐาน

หลวงพ่อเพชร หลวงพ่อพลอย พระพุทธรูปศิลาทรายแดง และใบเสมาหินทรายแดงที่พบ ณ วัดสองพี่น้อง จ. ปทุมธานี เป็นร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้คือ ทุ่งพญาเมือง หรือเมืองเชียงรากเก่า ที่เกิดขึ้นบนลำน้ำเจ้าพระยาสายเดิม ก่อนการขุดคลองลัดในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ภายหลังจากการขุดคลองลัดเกร็ดใหญ่แล้ว ความเป็นเมืองของเชียงรากหรือทุ่งพญาเมืองลดความสำคัญลง เคลื่อนไปอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาแทน โดยเฉพาะแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ ที่โปรดให้พวกมอญอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและทำอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาของบ้านเมืองขึ้น โดยมีโคกเตาเผาเครื่องปั้นดินเผาถึงสามแห่ง จึงเรียกว่า **สามโคก** เกิดเป็นเมืองสามโคกขึ้นมาแทนเมืองเชียงราก มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองแต่บ้านบางกระบือ จากท้ายเกาะใหญ่ราชคราม วัดเชิงท่า บ้านเจดีย์ทอง บ้านคลองบางควาย บ้านตากแดด บ้านบางเตย บ้านสามโคก บ้านกวานธาตุ บ้านวัดแจ้ง มายังบ้านไก่เตี้ย พื้นที่ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยานี้ มีทั้งลำน้ำธรรมชาติที่ไหลจากที่สูงทางตะวันตก เช่น คลองสระ คลองบางเตย คลองบางควาย และคลองขุดผ่านชุมชนมาออกแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างมากมาย อันสะท้อนให้เห็นความหนาแน่นของบ้านเรือนและที่นาในการเพาะปลูกหลังชุมชนอย่างชัดเจน โดยเฉพาะคลองบางเตยนั้นมีการกล่าวถึงใน *พงศาวดารเหนือ* ที่ว่า เป็นบริเวณที่น้ำทะเลหรือน้ำเค็มเข้ามาถึง มีโบราณสถานที่เป็นวัดเก่าแก่สมัยอยุธยาตอนปลายลงมาหลายแห่ง อีกทั้งมีเรื่องตามตำนานว่าเป็นเมืองแต่สมัยพระเจ้าอู่ทอง

ในสมัยต่อมาตั้งแต่อยุธยาตอนปลายมาจนถึงสมัยกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ชุมชนมอญได้ขยายตัวตามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาจากสามโคกและเชียงรากลงมาจนถึงปากเกร็ดหรือเกร็ดน้อย อันเป็นคลองขุดลัดแม่น้ำอ้อมเจ้าพระยาในสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ การขยายตัวของชุมชนทั้งสองฝั่งน้ำนี้เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ ก็โปรดให้เปลี่ยนชื่อเมืองสามโคกเป็นเมืองปทุมธานีแทน เพราะอาณาบริเวณทั้งในและรอบๆ เกร็ดใหญ่นั้น เป็นพื้นที่รับน้ำ เกิดหนองบึงและท้องน้ำที่เต็มไปด้วยกอบัวหลวง จากเกร็ดใหญ่หรือคลองลัดเชียงราก ลำน้ำเจ้าพระยาไหลลงใต้มายังปากเกร็ด อันเป็นบริเวณที่ลำแม่น้ำวกอ้อมไปทางตะวันตกเป็นรูปตัวยูหรือเขาควาย แม่น้ำอ้อมณ บริเวณนี้ได้รับการขุดคลองลัดขึ้นในสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระตอนปลายสมัยอยุธยา การขุดคลองลัดแม่น้ำอ้อมที่เรียกว่า **เกร็ดน้อย** นี้ ทำให้เกิดเกาะที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ขึ้น เกิดพื้นที่ดอนที่จะสามารถสร้างบ้านเรือนและเรือกสวนขึ้นเป็นบ้านและเมือง เกร็ดน้อยหรือเกาะเกร็ดจึงมีสภาพเป็นเมืองที่เกิดขึ้นริมสองฝั่งน้ำเจ้าพระยา ที่ต่ำจากเมืองสามโคกหรือเชียงรากลงมา เป็นแหล่งชุมชนที่ประชาชนส่วนใหญ่เป็นคนมอญและลูกหลานคนมอญ มีทั้งวัดวาและชุมชนที่สืบเนื่องแต่สมัยอยุธยาตอนปลายลงมา รวมทั้งการขยายตัวของอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาที่กลายมาเป็นศูนย์กลางของการผลิตแทนเมืองสามโคกไป

การขุดคลองลัดทั้งเกร็ดใหญ่และเกร็ดน้อยนั้นสะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองอกแตกในพื้นที่ลุ่มน้ำลำคลองที่มีมาแต่สมัยอยุธยาและก่อนอยุธยา นั่นคือบริเวณตัวเมืองจะเกิดขึ้นทั้งสองฝั่งน้ำของคลองขุดลัด เพราะเป็นเส้นทางที่การคมนาคมผ่าน ทั้งเมืองอโยธยาและเมืองอยุธยาก็เป็นเมืองอกแตกอันเนื่องจากการขุดคลองคูขื่อหน้า ดังเห็นได้ว่าเมืองอโยธยานั้นใช้

ฝั่งตะวันออกของคูขื่อหน้าที่กลายเป็นลำน้ำป่าสักเป็นหน้าเมือง ในขณะที่เมืองอยุธยาใช้ฝั่งตะวันตกเป็นหน้าเมือง เช่นเดียวกับเมืองเชียงรากและเมืองสามโคกต่างเป็นเมืองบนสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยาและคลองขุดลัดร่วมกัน เมืองเกร็ดน้อยหรือเกาะเกร็ดก็แบบเดียวกัน ที่บริเวณชุมชนเมืองอันเป็นย่านของเส้นทางคมนาคมอยู่บนสองฝั่งของคลองลัด

ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณโค้งบางกระเจ้า สมุทรปราการ ที่แสดงให้เห็นถึงความคดเคี้ยวของแม่น้ำเจ้าพระยา จนทำให้ต้องมีการขุดคลองลัดขึ้นหลายแห่ง

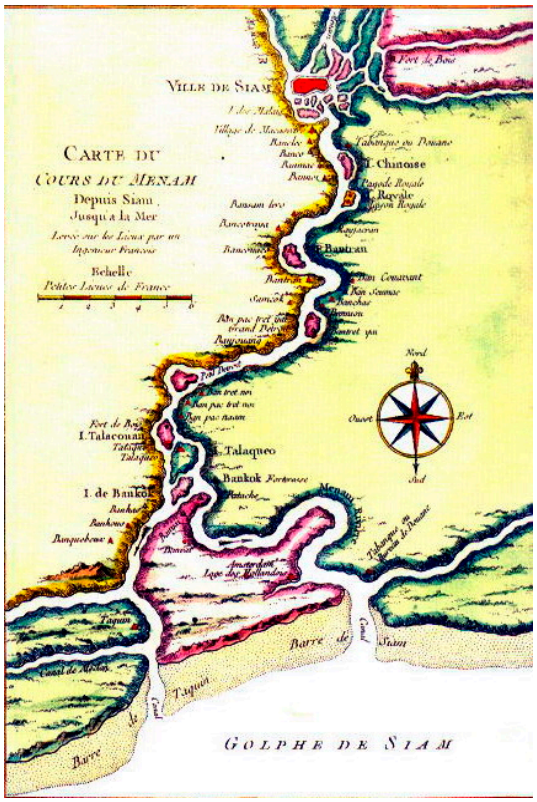

ภาพวาดแม่น้ำเจ้าพระยาที่ชาวฝรั่งเศสเขียนขึ้นสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ แสดงให้เห็นถึงความคดโค้งของแม่น้ำที่เกิดเกาะแก่งและกุดน้ำจำนวนมาก

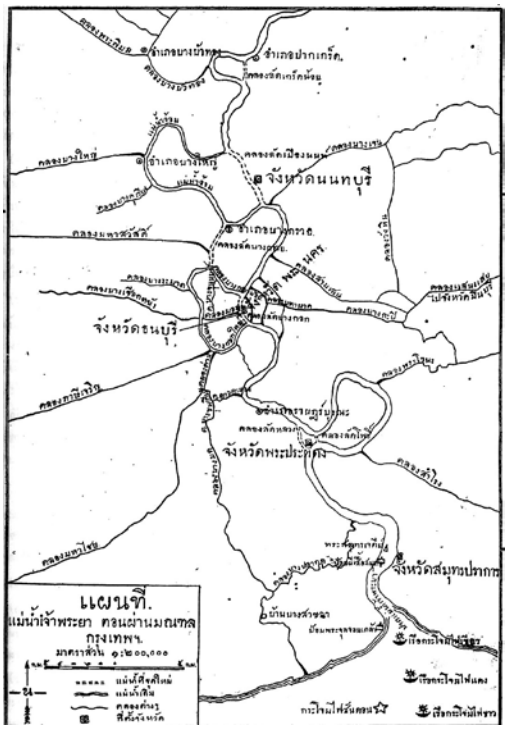

แผนที่ลายเส้นแสดงการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่บริเวณนนทบุรีถึงปากแม่น้ำเจ้าพระยา

ต่ำจากคลองลัดเกร็ดน้อยลงมาเพียงสองช่วงคุ้งน้ำ ลำน้ำเจ้าพระยาก็วกอ้อมไปทางตะวันตกเป็นแม่น้ำอ้อมขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ณ บริเวณฝั่งตะวันตกก่อนถึงหน้าวัดเฉลิมพระเกียรติเพียงเล็กน้อย ลำน้ำอ้อมนี้วกลึกเข้าไปทางตะวันตกและหักลงทางใต้ผ่านบริเวณบางใหญ่ โค้งทาง

ตะวันออกเป็นรูปตัวยูมาสบกับลำคลองขุดลัดในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ที่ตำบลบางกรวย หน้าวัดเขมาภิรตาราม จังหวัดนนทบุรี สองฝั่งของคลองขุดลัดนี้ได้กลายเป็นชุมชนบ้านและเมืองของสังคมชาวสวนเมืองนนทบุรี เช่นเดียวกันกับชาวสวนของเมืองธนบุรี แต่ความเป็นเมืองในสมัยแรกของสองฝั่งคลองลัด ซึ่งกลายเป็นทางเดินของแม่น้ำเจ้าพระยาแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองลงมานั้น แบ่งออกเป็น ๒ เมือง คือ ทางต้นน้ำของคลองลัดตั้งแต่หน้าวัดเฉลิม-พระเกียรติลงมายังหน้าตัวเมืองนนทบุรีในปัจจุบัน เป็น **เมืองตลาดขวัญ** ในขณะที่ตามลำคลองลัดลงไปจนถึงวัดเขมาภิรตารามและวัดปากน้ำ อันอยู่ฝั่งตรงข้ามกับปากคลองบางกรวยอันเป็นลำน้ำเจ้าพระยาเก่า เป็น **เมืองตลาดแก้ว** คลองลัดเมืองนนท์นี้มีความหมายเป็นอย่างมากต่อการคมนาคมของเรือเดินทะเลแต่สมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองลงมา เพราะทำให้ร่นระยะเวลาในการเดินทางขึ้นไปถึงอยุธยา หรือจากอยุธยาไปออกอ่าวไทยได้เร็วกว่าแต่เดิม เกิดเป็นย่านชุมชนที่คนพากันมาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้าน เป็นสวน และเป็นตลาดขึ้น มีการขุดคลองขยายการตั้งถิ่นฐานของบ้านสวนไปทั้งสองฝั่งลำน้ำ ในลักษณะเดียวกันกับที่เกิดขึ้นบนสองฝั่งคลองลัดเชียงรากที่เกิดเป็นเมืองสามโคกขึ้น อย่างเช่น คลองบางขวาง คลองบางตะนาวศรี ทางฝั่งตะวันออก มาจนถึงคลองบางเขนที่อยู่ตรงวัดปากน้ำ อันเป็นคลองเก่าซึ่งมีมาก่อน เป็นต้น ส่วนทางฝั่งตะวันตกก็มีคลองอีกหลายคลองที่ขุดไปเชื่อมกับลำแม่น้ำอ้อม เกิดวัดที่มีทั้งเก่าและใหม่ขึ้นตามปากคลองและตามลำคลองเป็นระยะๆ ไป การขุดคลองลัดเมืองนนท์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้น หาได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างใดแก่การเดินทางตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาเก่าที่กลายเป็นคลองแม่น้ำอ้อมไม่ เพราะเป็นการขุดเพื่ออำนวยความสะดวกแก่เรือสินค้าทางทะเลเป็นสำคัญ ในส่วนชาวบ้านชาวเมืองยังคงใช้เส้นทางเก่าที่ผ่านจากปากคลองเหนือวัดเฉลิมพระเกียรติไปยังบางใหญ่และบางกรวยอยู่ เพราะเป็นแหล่งถิ่นฐานบ้านเรือนของชาวสวนที่มีมาแต่เดิม ดังแลเห็นได้จากการมีย่านเก่า ลำคลองเก่า ที่ขุดแยกออกจากแม่น้ำอ้อมออกไปยังบริเวณท้องทุ่งรอบนอกทั้งทางเหนือและทางตะวันตกมากมาย ดังเห็นได้จากเมื่อลำน้ำอ้อมผ่านบ้านคลองแม่น้ำอ้อมไปยังบ้านบางรักน้อยและบางรักใหญ่ อันเป็นชื่อทั้งลำคลองและชุมชนที่อยู่ทาง

วัดเฉลิมพระเกียรติ สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตั้งแต่ปากคลองแม่น้ำอ้อมฝั่งเหนือ บนพื้นที่ ตัวเมืองนนทบุรีในสมัยพระนารายณ์ฯ ผู้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายตัวเมืองนนทบุรีศรีมหาอุทยานจากฝั่งตะวันออกมายังฝั่งตะวันตก กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกลับไปยังที่ตั้งเดิม

เหนือของลำแม่น้ำ ในขณะที่ทางฝั่งใต้ของลำน้ำก็มีชุมชนและวัดเก่าเรียงรายเป็นระยะแต่ปากคลองแม่น้ำอ้อม ได้แก่ วัดโตนด วัดบางระโหง วัดโบสถ์ดอนพรหม มีคลองบางกร่างถัดจากฝั่งใต้ของแม่น้ำอ้อม ตั้งแต่วัดโตนดไปทางใต้เชื่อมกับลำแม่น้ำอ้อมก่อนที่จะไหลผ่านไปทางบางกรวย คลองบางกร่างนี้นับเป็นคลองลัดแม่น้ำอ้อมที่ผ่านย่านบ้านสวนมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง หลายแห่ง เช่น วัดปราสาท วัดโตนด เป็นต้น

ในบริเวณบางรักใหญ่ที่อยู่ทางฝั่งเหนือของแม่น้ำอ้อม มีลำคลองบางรักใหญ่ที่ขุดตัดผ่านท้องทุ่งขึ้นไปทางเหนือเชื่อมกับคลองบางบัวทองในเขตบ้านบางรักใหญ่เหนือ ลำคลองบางบัวทองนี้เป็นลำน้ำธรรมชาติที่ไหลมาจากท้องทุ่งในเขตอำเภอบางบัวทอง ผ่านบ้านบางบัวทองและบ้านบางรักใหญ่เหนือ บ้านท่าอิฐ บ้านปากคลองบางบัวทอง ไปออกแม่น้ำอ้อมเจ้าพระยาที่บ้านวัดใน เขตอำเภอปากเกร็ด เท่าที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าคลองบางรักใหญ่ที่เชื่อมกับคลองบางบัวทองนั้น คือคลองลัดที่เชื่อมการคมนาคมภายในระหว่างแม่น้ำอ้อมที่ปากเกร็ดกับแม่น้ำอ้อมที่บางใหญ่-บางกรวยนั่นเอง เพราะการเดินทางแต่กรุงศรีอยุธยาลงมาตามลำน้ำจากคลองลัดเกร็ดใหญ่หรือคลองลัดเชียงราก มาถึงปากเกร็ดก่อนที่จะขุดคลองลัดเกร็ดน้อยในสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระนั้น จะต้องผ่านมาตามแม่น้ำอ้อม ผ่านบ้านตำหนัก บ้านระแหง บ้านปากคลอง บ้านบางพลับ ที่เป็นชุมชนเก่าที่มีคลองขุดแยกขึ้นไปทางเหนือหลายคลอง จากบ้านบางพลับแม่น้ำวกลงใต้ผ่านบ้านน้ำชนมายังบ้านปากคลองบางบัวทอง บ้านวัดในที่อยู่ปากคลองบางรักใหญ่เหนือ ทำให้การเดินทางตามลำแม่น้ำอ้อมนี้ไม่จำเป็นต้องต่อไปจนถึงบ้านด่าน อันเป็นบริเวณที่คลองขุดลัดมาสบกับลำน้ำอ้อม ดังนั้นผู้ที่ต้องการเดินทางลัดก็อาจใช้คลองบางรักใหญ่เป็นเส้นทางเดิมมายังคลองแม่น้ำอ้อมที่บ้านบางรักใหญ่ได้ แล้วเดินทางตามลำแม่น้ำอ้อมไปทางตะวันตก ผ่านบ้านบางพลู บางแพรก บางมะเดื่อ บางกระบือ มายังบางใหญ่ ตรงบางใหญ่มีคลองขุดแยกจากแม่น้ำอ้อมไปทางตะวันตก มีชื่อว่า **คลองบางใหญ่** เป็นคลองโบราณที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีนในเขตอำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ซึ่งความเก่าแก่และความสำคัญของคลองบางใหญ่นี้ จะได้กล่าวขยายความในภายหลัง

จากคลองบางใหญ่ลำแม่น้ำอ้อมไหลผ่านบ้านบางใหญ่ บ้านบางเลน มายังวัดปรางค์หลวง วัดโบสถ์ วัดโพธิ์ ในเขตบ้านบางกรวย บางไทร บางขุนกอง และบางขนุน บริเวณสองฝั่งแม่น้ำอ้อมในช่วงนี้เต็มไปด้วยชุมชนเก่าแก่และชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งมีลำคลองตัดออกจากแม่น้ำ ผ่านย่านสวนไปออกท้องทุ่งทางตะวันตกเฉียงใต้ ลำคลองสำคัญๆ เช่น คลองบางม่วง คลองบางขาว คลองบางคูเวียง คลองบางไกร คลองบางขนุน จนถึงคลองวัดสัก ในเขตอำเภอบางกรวย ล้วนเป็นคลองเก่าที่มีวัดวาอารามเก่าแก่มาแต่สมัยอยุธยา ที่สัมพันธ์กับชุมชนหมู่บ้านที่มีอายุแต่สมัยอยุธยาลงมาทั้งสิ้น โดยเฉพาะ **วัดปรางค์หลวง** นั้นมีพระปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นเหลือให้เห็นว่าเป็นพระมหาธาตุเจดีย์ที่เก่าแก่ที่สุดในเขตธนบุรี-กรุงเทพฯ ในขณะนี้ บ้าน

บางขนุนและบาง ขุนกองเป็นบ้านเก่าแก่ที่มีกล่าวถึงในนิราศสุนทรภู่ว่าสัมพันธ์กับตำนานท้าวอู่ทอง อีกทั้งตามวัดของชุมชนเหล่านี้ก็มีพระพุทธรูปหินทรายแดงในศิลปะแบบอู่ทองเหลือให้เห็นอยู่มากมาย จากบริเวณบางกรวยลำแม่น้ำอ้อมวกขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือกลายเป็นคลองบางกรวยไปออกคลองขุดลัดสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ที่ได้กลายเป็นทางเดินใหม่ของแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงที่แม่น้ำอ้อมมาสบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่เป็นคลองขุดนี้เรียกว่า **ปากคลองบางกรวย** อยู่ตรงข้ามกับวัดเขมาภิรตารามและวัดปากน้ำ อันเกิดเป็นเมืองตลาดแก้ว

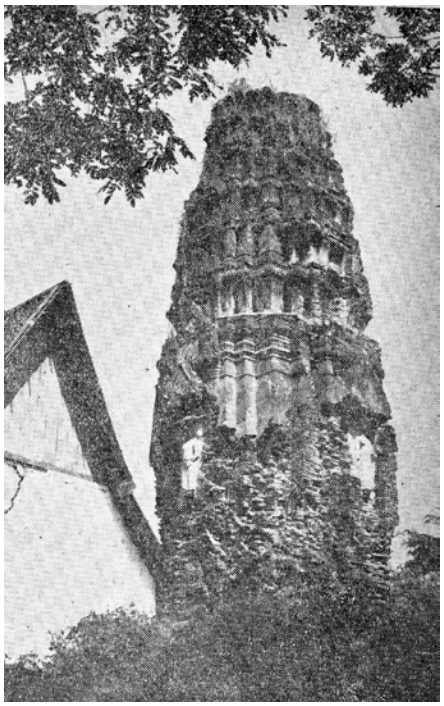

พระปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นที่วัดพระปรางค์หลวงบนคลองอ้อมนนท์ ถือเป็นมหาธาตุเจดีย์ที่เก่าแก่ที่สุดในเขตธนบุรี-กรุงเทพฯ (ซ้าย) เป็นภาพพระปรางค์ก่อนได้รับการปฏิสังขรณ์ รื้อถอนพระอุโบสถเก่าแล้วสร้างใหม่อย่างที่เห็นในปัจจุบัน

การเดินทางของคนในสมัยอยุธยามายังเมืองธนบุรีก่อนการขุดคลองลัดนนทบุรีนั้น มาตามลำแม่น้ำอ้อมผ่านบางใหญ่ลงมาบางกรวย ที่บางกรวยมีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำอ้อมตรงวัดชลอตัดลงมาทางใต้ไปเชื่อมกับคลองแม่น้ำอ้อมบางกอกน้อยตรงปากคลองชักพระ ลำคลองนี้ขุดครั้งรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิในพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ผ่านวัดเกตุ (วัดเกตุประยงค์เล็กตั้งตรงจิต) วัดไก่เตี้ย มายังวัดขี้เหล็กหรือวัดสุวรรณคีรี อันเป็นบริเวณที่แม่น้ำอ้อมเจ้าพระยาบางกอกน้อยหรือคลองบางกอกน้อยวกไปทางตะวันตกเฉียงใต้มีชื่อว่า **คลองชักพระ** เข้าเขตอำเภอ ตลิ่งชัน ผ่านบ้านบางขุนศรี บ้านคลองบางระมาด บ้านคลองชักพระ คลองบางน้อย คลองบางเชือกหนัง คลองบางแวก คลองบางเพลี้ย คลองบางจาก มายังคลองด่าน จากคลองด่าน ลำน้ำเจ้าพระยาอ้อมบางกอกน้อยก็กลายเป็นคลองบางหลวงหรือบางกอกใหญ่ วกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านย่านตลาดพลูไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาอันเป็นคลองขุดลัดในสมัยอยุธยาตอนกลาง รัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราชในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ แต่ก่อนการขุดคลองลัดนี้ คนที่เดินทางจากอยุธยาตามลำน้ำเพื่อไปออกทะเลที่อ่าวไทยนั้น หาได้เดินทางตามลำแม่น้ำอ้อมไปจน

สบคลองขุดลัดที่ปากคลองบางกอกใหญ่ไม่ แต่จะเดินทางตามลำแม่น้ำอ้อมบางใหญ่-บางกรวย ในเขตเมืองนนทบุรี ผ่านวัดเขมาภิรตาราม วัดปากน้ำ (ลงมาทางสะพานพระรามหก) ผ่านวัดสร้อยทอง บางโพ บางกระบือ สามเสน บ้านญวน วัดราชาธิราช ท่าวาสุกรี เทเวศร์ บางขุนพรหม บางพลัด บางยี่ขัน วัดดาวดึงส์ แล้ววกไปทางตะวันตกเป็นคลองแม่น้ำอ้อมบางกอกน้อย ผ่านวัดบางหว้าน้อย (วัดอัมรินทราราม) วัดสุวรรณาราม วัดศรีสุดาราม ไปยังปากคลองชักพระ พบกับลำคลองขุดสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ขุดแยกมาจากแม่น้ำอ้อมที่บางกรวย ลำแม่น้ำอ้อมบางกอกน้อยก็กลายเป็นคลองชักพระ ผ่านคลองบางระมาด คลองบางเชือกหนัง ไปจนถึงคลองด่าน แล้วจึงกลายเป็นคลองบางหลวงหรือบางกอกใหญ่ ไปสบกับคลองขุดลัดบางกอกที่มีมาแต่สมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช จากนั้นก็กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ไหลวกวนผ่านบริเวณแม่น้ำคดบางกะเจ้าไปยังบางปลากด พระประแดง และบางเจ้าพระยาอันเป็นบริเวณเมืองสมุทรปราการไปออกอ่าวไทยที่ปากน้ำ การเดินทางออกทะเลของคนในสมัยอยุธยาที่เป็นชาวบ้านชาวเมืองทั่วไป เมื่อเดินทางตามลำแม่น้ำอ้อมบางกอกมายังคลองด่านแล้ว จะไม่เดินทางต่อไปตามลำแม่น้ำที่เป็นคลองบางกอกใหญ่ แต่จะวกเข้าคลองด่านอันเป็นคลองขุดโบราณที่น่าจะมีมาก่อน ลงไปทางใต้ยังวัดจอมทองและบางขุนเทียน อันเป็นบริเวณทางแยกที่จะไปออกทะเลที่ปากน้ำเจ้าพระยา หรือไปออกทะเลแถวปากแม่น้ำท่าจีน จังหวัดสมุทรสาคร ถ้าหากจะไปออกปากน้ำเจ้าพระยา ก็แยกเข้าคลองบางขุนเทียนไปเข้าคลองดาวคะนองที่วกไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ปากคลองดาวคะนองก่อนที่แม่น้ำจะไหลคดเคี้ยวผ่านบางกะเจ้าไปยังเมืองพระประแดง ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำใหญ่มี **คลองสำโรง** ตัดผ่านไปทางด้านตะวันออกเพื่อเชื่อมกับแม่น้ำบางปะกงที่เมืองบางปะกง

คลองสำโรงเป็นคลองขุดเชื่อมแม่น้ำบางปะกงแต่โบราณ ที่ *พงศาวดารอยุธยา* ระบุว่ามีการขุดลอกคลองนี้ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ นับเป็นเส้นทางคมนาคมที่ไปออกอ่าวไทยทางชีกตะวันออกเพื่อไปทางชลบุรี ระยอง และจันทบุรี ส่วนการออกทะเลทางชีกตะวันตกของอ่าวไทยนั้น เมื่อมาตามคลองด่านจะไม่แยกเข้าคลองบางขุนเทียน แต่จะเดินทางตามลำน้ำผ่านบ้านวัดไทร บ้านวัดสิงห์ บ้านคลองบางมด บ้านท่าข้าม บ้านคลองสะแก เข้าคลองสนามชัย ผ่านบ้านบางกระดี่ มายังบ้านโคกขาม แล้วแยกเข้าคลองโคกขามลงไปทางใต้ผ่านบ้านแพรกตาแก้วและบ้านโคกไปออกทะเล นี่เป็นเส้นทางที่ใช้ออกทะเลของคนสมัยกรุงศรีอยุธยามาจนรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเสือแห่งราชวงศ์พลูหลวงในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ลงมา เมื่อเกิดเหตุการณ์พันท้ายนรสิงห์ขึ้น ทำให้สมัยต่อมาคือสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ จึงได้มีการขุด **คลองมหาชัย** ต่อจากคลองสนามชัย ผ่านบ้านขอม บ้านกระเจ็ด ไปยังตำบลมหาชัยต่อกับแม่น้ำท่าจีน อันเป็นบริเวณแม่น้ำคดก่อนไหลไปออกทะเลที่อ่าวมหาชัย

การขุดคลองลัดแม่น้ำอ้อมบางกอกน้อย-บางกอกใหญ่ในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราชนั้น เป็นประโยชน์อย่างยิ่งกับการเดินทางของเรือสินค้า อันเป็นเรือใหญ่มาจากโพ้นทะเลที่ไม่ต้อง

เสียเวลาผ่านเข้าแม่น้ำอ้อม แต่กลับเดินทางโดยเส้นตรงตามคลองขุดลัดที่กลายเป็นลำแม่น้ำแทน ทำให้เกิดเมืองขึ้นสองฝั่งของคลองลัดหรือแม่น้ำใหญ่ในลักษณะที่เป็นเมืองอกแตก ในนามของ **เมืองทณบุรีศรีมหาสมุทร** ที่คนทั่วไปเรียกว่า **เมืองบางกอก** ในวรรณคดี *กำสรวลสมุทร* หรือ *กำสรวลศรีปราชญ์* สมัยก่อนรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช อันเป็นนิราศตามลำน้ำเจ้าพระยายังไม่มีคำว่า “บางกอก” แต่อย่างใด เพราะเป็นสมัยที่ยังไม่ขุดคลองลัดแม่น้ำอ้อม ทำให้เกิดเป็นเกาะขึ้นเช่นเกาะเกร็ด บางกอกจึงน่าจะหมายถึง **บางเกาะ** มากกว่าเป็นบ้านที่มีต้นมะกอกน้ำในเอกสารชาวต่างประเทศสมัยอยุธยาเอง คำว่า “กอก” นั้น ดูสั้นเป็น “เกาะ” มากกว่า การเป็นเมืองอกแตกของเมืองธนบุรีนั้น ความสำคัญอยู่ที่ทางฝั่งตะวันตกของคลองขุดลัด เลยทำให้พื้นที่ทางฝั่งตะวันตกนั้นกลายเป็นเกาะและเป็นที่ตั้งของชุมชนที่ต่อเนื่องมาแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ดังจะเห็นได้ว่าบรรดาชุมชนเกิดขึ้นตามสองฝั่งแม่น้ำอ้อมบางกอกน้อยและบางกอกใหญ่ รวมทั้งมีการขุดคลองซอยแยกจากริมฝั่งแม่น้ำอ้อมออกไปยังทุ่งกว้างทางตะวันตกมากมาย เช่น คลองบางระมาด คลองบางเชือกหนัง คลองบางแวก คลองบางพรหม เป็นต้น มีวัดเก่าๆ แต่สมัยอยุธยากระจายอยู่ตามชุมชนริมแม่น้ำและลำคลอง วัดสำคัญของเมืองธนบุรีที่มีพระมหาธาตุเจดีย์มาแต่สมัยอยุธยาตอนต้นก็อยู่ทางฝั่งตะวันตกของคลองขุดลัด คือ **วัดบางหว้าใหญ่**หรือ **วัดระฆังโฆษิตาราม** ที่ถูกปฏิสังขรณ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ส่วนทางฝั่งตะวันออกของคลองขุดลัดที่ปัจจุบันกลายมาเป็นเมืองกรุงเทพมหานครนั้นพื้นที่ยังลุ่มต่ำเป็นป่าชายเลน มีการสร้างวัดและบ้านเรือนอยู่ก็เฉพาะตามที่ดอนที่สูงริมฝั่งแม่น้ำเท่านั้น

ตามที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า พัฒนาการของบ้านเมืองในบริเวณดินดอนใหม่เจ้าพระยา (Young delta) นั้น เห็นชัดราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา เป็นพัฒนาการของบ้านเมืองริมแม่น้ำลำคลองที่เริ่มแต่อยุธยามาตามลำน้ำเจ้าพระยาจนถึงปากแม่น้ำ มีเมืองเกิดขึ้นทั้งสองฝั่งน้ำแทบ

อยุธยาเป็นเมืองที่เต็มไปด้วยท้องทุ่งระหว่างแม่น้ำ แต่ละทุ่งก็จะมีวัดประจำทุ่งเป็นศูนย์กลางของผู้คนในละแวกนั้น เช่น เจดีย์วัดภูเขาทองในทุ่งภูเขาทอง เจดีย์วัดกระซ้ายในทุ่งปากกราน เป็นต้น

ทั้งสิ้น ได้แก่ อโยธยาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำป่าสัก อยุธยาทางฝั่งตะวันตก เมืองดงพญาเมือง หรือเชียงรากทางฝั่งตะวันออก เมืองสามโคกหรือปทุมธานีทางฝั่งตะวันตก เมืองนนทบุรี ตลาดแก้ว-ตลาดขวัญของทั้งสองฝั่งคลองขุด เมืองธนบุรีทางฝั่งตะวันตก เมืองกรุงเทพฯ ทางฝั่งตะวันออก เมืองพระประแดงทางฝั่งตะวันตก และเมืองสมุทรปราการทางฝั่งตะวันออก สำหรับอยุธยานั้น ในระยะที่เป็นเมืองอโยธยา การเติบโตของบ้านเมืองจะอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาแทบทั้งสิ้น ซึ่งกินเลยมาถึงเมืองเล็กๆ รายทาง เช่นที่เกาะพระ เกาะบางปะอิน และเมืองทุ่งพญาเมืองหรือเชียงราก แต่ในสมัยที่เกิดเมืองพระนครศรีอยุธยานั้น การเติบโตของบ้านเมืองย้ายมาอยู่ทางฝั่งตะวันตกแทบทั้งสิ้น รวมทั้งการเกิดชุมชนใหญ่ๆ ตามแม่น้ำลำคลอง ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาลงมาถึงปทุมธานี นนทบุรี ธนบุรี และพระประแดง การขยายตัวของบ้านเมืองทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยานี้ ก็เนื่องมาจากลักษณะภูมิประเทศของบริเวณดินดอนเจ้าพระยาใหม่นั่นเอง ที่มีลักษณะของที่ลาดลงมาจากที่สูงทางตะวันตกในลุ่มน้ำน้อย ลุ่มน้ำท่าจีนและแม่กลอง เมืองอโยธยาเกิดจากลุ่มน้ำป่าสัก แต่เมืองอยุธยาเกิดขึ้นจากการเป็นชุมทางของแม่น้ำลพบุรี เจ้าพระยา และแม่น้ำน้อย ที่แตกออกเป็นหลายแพรกหลายแควในบริเวณที่ต่ำจากเมืองอ่างทองลงมา การขุดคลองเชื่อมลำน้ำและลำแพรกหรือแควเหล่านี้มายังเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยานั้น ทำให้อยุธยากลายเป็นเมืองศูนย์กลางการคมนาคมและเศรษฐกิจที่ติดต่อกับการค้าทางทะเลจากอ่าวไทยขึ้นมาตามลำน้ำเจ้าพระยาได้ดีกว่าบรรดาเมืองท่าอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นราชบุรี เพชรบุรี และสุพรรณบุรี ซึ่งล้วนอยู่ทางตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น คลองขุดเชื่อมเหล่านี้ ได้แก่ คลองกระมังหรือคลองข้าวเม่าที่เชื่อมแควป่าสักทางทุ่งพระอุทัยมายังอโยธยาและอยุธยา ส่วนทางเหนือของเกาะเมืองที่มีแควต่างๆ ของแม่น้ำลพบุรี แม่น้ำเจ้าพระยา นั้น ก็ถูกดึงมาด้วยคลองเชื่อมเข้าสู่คูพระนครทางด้านเหนือ ที่แบ่งออกเป็นหลายท้องทุ่งระหว่างแม่น้ำ เช่น ทุ่งขวัญ ทุ่งแก้ว ทุ่งลุมพลี ทุ่งบางปะอิน เป็นต้น ในขณะที่ทางด้านตะวันตกเป็นแพรกของแม่น้ำน้อยและแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำเจ้าพระยาหรือแม่น้ำบางแก้วไหลมารวมกับแควหนึ่งของแม่น้ำน้อยที่มาจากจังหวัดอ่างทอง มารวมตัวกันเป็นลำน้ำเจ้าพระยาที่บ้านใหม่หางกระเบน ผ่านบ้านใหม่ (ทุ่งมะขามหย่อง) ลงมายังบ้านเชือก ที่มี **คลองมหาพราหมณ์** อันเป็นคลองขุดเชื่อมกับแควหนึ่งของแม่น้ำน้อยที่อำเภอผักไห่ ผ่านอำเภอบางบาลเรียก **คลองบางบาล** มาสบกับลำน้ำเจ้าพระยาที่บ้านเชือก ตรงที่สบกับแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ตั้งของขนอนตะวันตก มีวัดขนอนที่เป็นวัดมาแต่สมัยอยุธยาตอนต้นตั้งอยู่ จากขนอนตะวันตกนี้ ลำน้ำเจ้าพระยาไหลเข้าสู่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่ตำบลหัวแหลม อันเป็นมุมพระนครที่มีลำน้ำลพบุรีซึ่งทำหน้าที่เป็นคูเมืองด้านเหนือของพระนครไหลมาสมทบด้วย ทำให้กลายเป็นลำน้ำใหญ่ไหลลงเป็นคูเมืองด้านตะวันตกของพระนครศรีอยุธยา ผ่านวัดท่าการ้อง วัดธรรมาราม วัดกษัตราธิราช วัดไชยวัฒนาราม แล้วหักวกไปทางตะวันออกเป็นคูเมืองด้านใต้ของพระนคร ผ่านปากคลองตะเคียน ผ่านวัดพุทไธสวรรย์

โบสถ์นักบุญยอเซฟ ตั้งอยู่บนปากคลองตะเคียนด้านเหนือ ซึ่งในสมัยอยุธยาพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่อาศัย ของประชาคมฝรั่งเศส ขณะที่ปากคลองตะเคียนด้านใต้ เป็นที่ตั้งของมัสยิดตะเกี่ย ซึ่งพวกแขกเทศและแขกตานีอาศัยสืบมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

ไปยังป้อมเพชรที่มีคูขื่อหน้าหรือแควป่าสัก อันเป็นคูพระนครตะวันออกมาสบ เกิดเป็นท้องน้ำใหญ่ของแม่น้ำเจ้าพระยาไหลลงใต้ ตรงที่เป็นปากคลองตะเคียนนั้นเดิมเรียก **คลองขุนละครไชย** เป็นคลองขุดแยกจากลำน้ำเจ้าพระยาลงมาทางใต้ยังบ้านปากกราน แล้วแยกออกเป็น ๒ คลอง คือ **คลองปากกราน** แยกไปทางตะวันตกเฉียงใต้ยังบ้านกลิ้ง อีกคลองหนึ่งคือ **คลองตะเคียน** ไปทางตะวันออก ผ่านวัดช้างและวัดโคกไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือเกาะเรียนคลองทั้งสองแห่งนี้มีความหมายต่อการคมนาคมและการตั้งถิ่นฐานชุมชนกลางทุ่งของพื้นที่ทางตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำน้อย ตั้งแต่บริเวณใต้เกาะเมืองมาถึงอำเภอบางไทร อันเป็นบริเวณที่แม่น้ำน้อยมาสบกับแม่น้ำเจ้าพระยา คลองปากกรานที่ผ่านทุ่งปากกรานไปทางตะวันตกเฉียงใต้นั้นเมื่อมาถึงบ้านกลิ้งก็ต่อเนื่องไปเป็นคลองบ้านกลิ้ง ไปสบกับแม่น้ำน้อยที่ไหลมาจากบ้านสีกุก ผ่านวัดหน้าต่างนอก บ้านแค บ้านกลิ้งที่วัดปากน้ำ แล้วจึงไหลลงผ่านบ้านขุนข่า บ้านท้องคลัง บ้านห่อหมก บ้านกระแชง บ้านช้างน้อย ไปสบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่ผ่านเกาะบางปะอิน เกาะเกิด ที่หน้าวัดสนามชัย บ้านสนามชัยที่อยู่ฝั่งตรงข้ามกับบ้านบางไทร พื้นที่ทุ่งกว้างระหว่างสองแม่น้ำนี้คือแม่น้ำน้อยกับแม่น้ำเจ้าพระยา อันอยู่ทางฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีร่องรอยของลำคลองสลับซับซ้อนทั้งเก่าและใหม่ เชื่อมโยงบรรดาชุมชนริมลำน้ำลำคลองเข้าหาฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่เกาะเรียน เกาะพระ เกาะบางปะอิน และเกาะเกิด จนถึงบางไทร ทำให้ฝั่งน้ำ

เจ้าพระยาทางตะวันตกเป็นแหล่งถิ่นฐานบ้านเรือนของชุมชนนานาชาติ เช่น ชาวมุสลิมที่คลองคูจาม คลองตะเคียน คนโปรตุเกส คนมอญ มีมัสยิด โบสถ์ฝรั่งเก่าแก่ รวมทั้งวัดและบ้านเก่าแต่สมัยอยุธยา เช่น วัดไก่เตี้ย บ้านบางหวาย บ้านรุน บ้านกลิ้ง ที่อยู่ฝั่งตรงข้ามกับวัดทำเลไทย วัดโปรดสัตว์ และบ้านขนอนหลวง ต่ำลงมาถึงเกาะพระก็มีบ้านตลาดเกวียนใหญ่ บ้านวัดยม บ้านแป้ง บ้านพลับ วัดพระยาญาติ วัดเชิงท่า และบ้านสนามไชย ความหนาแน่นของชุมชนริมแม่น้ำและกลางทุ่งดังกล่าว ได้ทำให้เกิดเส้นทางคมนาคมตามลำคลองที่ไม่จำเป็นต้องใช้ลำแม่น้ำใหญ่ เช่นแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้น อย่างเช่นการขุดคลองตะเคียนและคลองปากกราน เป็นต้น ที่พอจะเชื่อมกับบรรดาชุมชนในท้องถิ่นแล้ว ยังเพื่อการหลีกเลี่ยงการเดินทางตามแม่น้ำใหญ่ ดังเช่นคลองตะเคียนที่แยกมาจากแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนถึงวัดพุทไธสวรรย์ เพื่อผ่านชุมชนชาติพันธุ์ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือเกาะเรียน ดังเช่นมีเค้าเงื่อนในเอกสารโบราณที่กล่าวถึงการเสด็จทางชลมารคของพระเจ้าแผ่นดินครั้งอยุธยาที่ไปทรงทำพระราชพิธีส่งน้ำที่บ้านรุน พระราชพิธีสรงน้ำนี้เกิดขึ้นราวเดือนอ้าย อันเป็นเวลาที่น้ำควรจะลดความเป็นปกติ พระเจ้าแผ่นดินน่าจะเสด็จจากท่าวาสุกรีไปตามลำคลองหัวแหลม แล้วล่องตามแม่น้ำเจ้าพระยามาเข้าคลองตะเคียนไปออกปากคลองเหนือเกาะเรียน เพื่อไปทรงทำพระราชพิธี ที่บ้านรุน การเสด็จตามลำคลองดังกล่าวก็เพราะหลีกเลี่ยงเส้นทางแม่น้ำใหญ่ที่เชียงรากนั้นเอง

พระพุทธไตรรัตนนายกหรือหลวงพ่อโต วัดพนัญเชิง ที่ชาวจีนเรียกว่า ซำปอกง เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐระบุว่า สร้างขึ้นก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ๒๖ ปี ขณะที่พงศาวดารเหนือเล่าว่า พระเจ้าสายน้ำผึ้งโปรดให้สร้างวัดนี้ขึ้นบริเวณที่ปลงพระศพพระนางสร้อยดอกหมาก ลูกพระเจ้ากรุงจีน อันเป็นตำนานที่สะท้อนถึงการเคลื่อนไหวของผู้คนจากโพ้นทะเลที่เดินทางเข้ามาสัมพันธ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

สิ่งที่น่าสังเกตในทางภูมิวัฒนธรรมเกี่ยวกับพัฒนาการของอยุธยาและกรุงเทพ-ธนบุรี ก็คือเป็นเรื่องของการขยายตัวและเติบโตของบ้านเมืองทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นสำคัญ ในสมัยอโยธยาบ้านเมืองเติบโตและขยายตัวอยู่เฉพาะลุ่มน้ำป่าสัก อันอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น แต่เมื่อเกิดเป็นพระนครศรีอยุธยาแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมานั้น พัฒนาการของบ้านเมืองดูเหมือนเกิดขึ้นทางฝั่งตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ ดังเห็นได้จากหลักฐานทาง

ประวัติศาสตร์ที่มาจาก *จดหมายเหตุจีน* สมัยราชวงศ์เหม็งที่ว่า เสียมก๊ก (สุพรรณภูมิ) และหลอฮก (ละโว้) ที่หมายถึงอโยธยา รวมกันเป็นเสียมหลอฮกก๊ก ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักฐานจากภายในตามพระราชพงศาวดารอยุธยาที่ว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงเป็นพระราชบุตรเขยของกษัตริย์เมืองสุพรรณภูมิ และสมัยต่อมาพระมหากษัตริย์ทางสุพรรณภูมิได้เข้ามาเป็นใหญ่ที่พระนครศรีอยุธยา โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนครินทราชาธิราชลงมา ความสัมพันธ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นจากภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมืองที่เกิดขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำน้อย และแม่น้ำสุพรรณบุรีหรือท่าจีน ด้วยเส้นทางคมนาคมคลองขุดเชื่อมจากแม่น้ำเจ้าพระยาถึงแม่น้ำน้อยและแม่น้ำท่าจีน ระหว่างพระนครศรีอยุธยากับเมืองสุพรรณบุรี นั่นคือพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาของพระนครศรีอยุธยาที่อยู่ทางตะวันออก กับเมืองสุพรรณภูมิหรือสุพรรณบุรีทางตะวันตกนั้น เป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงของดินดอนใหม่เจ้าพระยาที่กว้างขวาง แต่ถูกหล่อเลี้ยงด้วยแม่น้ำน้อยที่แตกออกเป็นหลายแพรกหรือแควที่หลากหลาย เริ่มมาแต่อาณาบริเวณใต้จังหวัดสิงห์บุรีลงมายังอ่างทองและอยุธยา แต่ละแพรกจะมีทุ่งกว้างอยู่ระหว่างกลาง เริ่มแต่บริเวณอำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง เป็นต้นมา ที่แม่น้ำน้อยแยกออกเป็น ๒ แพรก ไปทางตะวันตกแพรกหนึ่งกับแพรกที่ลงมาทางใต้ แพรกที่ลงมาทางใต้ขนานมาสบแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านบ้านวัดเกาะ บ้านวัดท่า วัดขุนอินทประมูล บ้านอินทประมูล บ้านป่างิ้ว บ้านลาว และบ้านท้ายย่าน มายังบ้านตลาดหลวงที่มีการขุดคลองเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่เมืองอ่างทองและบ้านท่าอิฐคลองขุดเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านท่าอิฐนี้เอง ทำให้แม่น้ำเจ้าพระยาที่เคยไหลลงไปทางตะวันออกเป็นลำน้ำบางแก้วนั้น เปลี่ยนเส้นทางมารวมกับลำแม่น้ำน้อยที่แตกออกเป็นอีกสองแพรก แพรกตะวันออกกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ไหลผ่านบ้านท้องคุ้ง บ้านท่ามอญ บ้านวัดนก บ้านหัวสะแก บ้านนรสิงห์ มายังบ้านปลากด บ้านป่าโมก อำเภอป่าโมก ลงมายังบ้านบางเสด็จ บ้านโรงม้า ณ บ้านบางเสด็จลำน้ำเจ้าพระยาที่เคยเป็นแพรกหนึ่งของแม่น้ำน้อย ก็แยกออกเป็นอีกสองแพรกที่บ้านโผงเผง แพรกหนึ่งไปทางตะวันตก ส่วนอีกแพรกหนึ่งก็คือลำน้ำเจ้าพระยา ไหล

ทัศนียภาพริมฝั่งแม่น้ำน้อยที่บ้านสีกุก
อ. เสนา จ. พระนครศรีอยุธยา

ลงทางตะวันออกเฉียงใต้ผ่านบ้านบางเสด็จ บ้านกุ่ม วัดจุฬามณี (จังหวัดอยุธยา) ณ บริเวณวัดจุฬามณีนี้เองที่ลำน้ำเจ้าพระยาก็แยกออกเป็นอีกสองแพรก แพรกหนึ่งลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ผ่านบ้านบางกุ้ง บ้านไทยน้อย บ้านบางบาล อำเภอบางบาล เรียก คลองบางบาล ผ่านบ้านมอญ บ้านขอม บ้านหัวเกาะ บ้านไผ่ล้อม บ้านแขก บ้านพระขาว บ้านศรีคต ไปยังบ้านสีกุก บ้านหัวตะพาน บ้านกำแพงแก้ว

ส่วนแพรกที่แยกที่วัดจุฬามณีอีกแพรกหนึ่งไหลลงตะวันออกเฉียงใต้ เป็นแพรกที่เป็นลำน้ำเจ้าพระยา ผ่านบ้านแพงลงมายังบ้านใหม่หางกระเบน อันเป็นบริเวณที่แพรกหนึ่งของลำน้ำบางแก้ว หรือแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมไหลผ่านทุ่งวัดนนทรีย์มาบรรจบ ณ บริเวณที่เรียกว่า **ปากน้ำพุทเลา** ไหลผ่านบ้านโพธิ์เผือก บ้านใหม่ (ทุ่งมะขามหย่อง) มายังบ้านเชือก อันเป็นบริเวณที่คลองมหาพราหมณ์ที่ขุดเชื่อมกับลำคลองบางบาลมาสบกับลำน้ำเจ้าพระยา ซึ่งคนแต่เดิมเรียกลำน้ำเจ้าพระยาตอนนี้ว่า **แม่น้ำมะขามหย่อง** บริเวณที่สบกับคลองมหาพราหมณ์เป็นที่ตั้งของ **ขนอนหลวงตะวันตก** หลังจากนั้นแล้วแม่น้ำก็ไหลผ่านบ้านป้อมไปเกาะเมืองอยุธยา รวมกับแม่น้ำลพบุรีที่ตำบลหัวแหลมไหลวกลงไปรวมกับลำน้ำป่าสักที่หน้าป้อมเพชรเป็นแม่น้ำบางกะจะ (คือแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลจากอยุธยาลงมาบางปะอิน) อาจกล่าวได้ว่า ณ บริเวณวัดจุฬามณีนั้นเป็นจุดเริ่มต้นของแพรกเจ้าพระยาที่เรียก แม่น้ำมะขามหย่อง ส่วนแพรกที่แยกไปทางตะวันออกนั้น คือ คลองบางบาลหรือแม่น้ำบางบาล ไหลผ่านอำเภอบางบาล พอมาถึงบ้านมอญและบ้านหัวเกาะ ก็มีการขุดคลองแยกออกมาเป็นคลองมหาพราหมณ์ ผ่านบ้านมหาพราหมณ์ บ้านมะม่วงหวาน บ้านเชือก ไปสมทบกับแม่น้ำมะขามหย่อง และเกิดเป็นขนอนหลวงตะวันตกขึ้น ณ บริเวณปากคลอง ลำคลองมหาพราหมณ์ที่เชื่อมระหว่างลำน้ำบางบาลกับลำน้ำมะขามหย่องนี้ มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของพระนครศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก ตรงปากคลองฟากที่ต่อกับลำน้ำบางบาลนั้น มีเกาะที่บ้านหัวเกาะ คนแต่ก่อนเรียก **เกาะมหาพราหมณ์** และสัมพันธ์กับบ้านมหาพราหมณ์และบ้านม่วงหวาน อันเป็นนิวาสสถานของพราหมณ์สมัยอยุธยา ในเขตบ้านม่วงหวานเป็นที่ทำพิธีกรรมโขลนทวารสำหรับกองทัพไทยที่จะเดินทางไปรับศึกทางตะวันตกในเขตจังหวัดกาญจนบุรี อย่างเช่นกองทัพสมเด็จพระนเรศวร เมื่อรับศึกหงสาวดีก็เสด็จโดยทางเรือผ่านทุ่งลุมพลีมาทุ่งมะขามหย่องเข้าคลองมหาพราหมณ์ ทำพิธีโขลนทวารที่บ้านม่วงหวาน แล้วเดินทางต่อไปตามคลองมหาพราหมณ์ เข้าลำน้ำบางบาล บ้านบางบาลมาบ้านบางกุ้งและวัดจุฬามณี อันเป็นบริเวณที่เป็นทางแยกของแพรกบางบาลกับแพรกมะขามหย่องขึ้นไปทางเหนือตามลำน้ำเจ้าพระยาถึงบางเสด็จ อันเป็นปากแพรกที่เรียก **โผงเผง** ที่มีลำน้ำอีกแพรกหนึ่งไหลลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้เป็น**ลำน้ำบางหลวง**หรือ**คลองบางหลวง** ผ่านบ้านบางหลวง บ้านบางช้าง บ้านเจดีย์ ไปบ้าน หัวเวียง ที่มีลำคลองผักไห่อันเป็นแพรกหนึ่งของแม่น้ำน้อย จากอำเภอผักไห่ ผ่านบ้านท่าดินแดงสบกับคลองบางกุ้ง แล้วรวมกันลงมายังวัดโบสถ์ บ้านบางกระทุ่ม บ้าน

วัดประดู่ บ้านปากกระทิง มายังบ้านหัวเวียง แล้วรวมกันมาทางใต้ ผ่านบ้านโพธิ์ บ้านเสียบ บ้านโคกเสือ มายังบ้านแพนที่อำเภอเสนา อันเป็นบริเวณซึ่งเป็นที่ประชุมทางน้ำที่มาจากทางตะวันตกเฉียงเหนือและตะวันตกหลายสาย ทั้งที่เป็นลำน้ำธรรมชาติและคลองขุด โดยเฉพาะลำน้ำธรรมชาตินั้น ล้วนเป็นแพรก ต่าง ๆ ของแม่น้ำน้อยทั้งสิ้น ลำน้ำลำคลองที่ประชุมทาง ณ บ้านแพนแห่งนี้ มีที่ไหลลงใต้เป็นลำน้ำธรรมชาติ เป็นคลองสาคลีผ่านลงบ้านไทรน้อยและไทรใหญ่ในเขตอำเภอบางไทร แต่กระแสน้ำส่วนใหญ่หาได้ลงไปตามคลองสาคลีไม่ หากถูกเบนไปทางตะวันออกด้วยการขุดคลองผ่านบ้านบางปลาหมอ บ้านบางนมโค ที่มีลำคลองบางปลาหมอจากทางเหนือมาสบ และรวมกันไปสบกับลำคลองบางบาลที่บ้านสีกุก รวมกันเป็นแม่น้ำใหญ่ที่เรียก **แม่น้ำน้อย** จากบ้านสีกุก ผ่านวัดหน้าต่างนอก บ้านหัวโคก ลงไปทางใต้ วกไปทางตะวันออกผ่านบ้านแคนอก ไปบ้านกลิ้ง วัดปากน้ำ สบกับคลองบ้านกลิ้งหรือคลองปากกรานที่แยกมาจากคลองตะเคียน ไหลลงใต้ ผ่านบ้านกระแชงไปสบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านบางไทรและบ้านสนามชัย

ตรงตำบลสีกุกอันเป็นบริเวณที่ลำน้ำจากบ้านแพนมาสบกับคลองบางบาลนั้น เป็นจุดยุทธศาสตร์ของพม่าตอนตีกรุงศรีอยุธยาครั้งสุดท้าย เพราะเป็นที่ตั้งของค่ายใหญ่พม่าทางตะวันตก เรียกว่า **ค่ายสีกุก** ภายใต้การบัญชาการของมังมหานรธา คุมเส้นทางการคมนาคมจากตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือเข้าสู่พระนครศรีอยุธยา รวมทั้งเส้นทางคมนาคมทางใต้จากอยุธยาลงมายังธนบุรีด้วย เพราะจากบ้านสีกุก กองทัพพม่าสามารถเดินตามลำน้ำมายังบางไทรที่จะขึ้นไปทางบางปะอิน หรือลงมายังปทุมธานี สามโคกได้ แต่ถ้าหากจะเข้าตีอยุธยาโดยตรง ก็เดินทางทางน้ำจากบ้านสีกุกขึ้นไปตามคลองบางบาล มายังบ้านหัวเกาะ ตำบลมหาพราหมณ์ ไปยังแม่น้ำมะขามหย่องที่บริเวณขนอนหลวงตะวันตก ผ่านทุ่งมะขามหย่อง ทุ่งภูเขาทอง เข้าล้อมพระนครศรีอยุธยา ครั้งสมเด็จพระนเรศวรตอนศึกชนช้างกับสมเด็จพระมหาอุปราชาก็เสด็จตามลำคลองมหาพราหมณ์ขึ้นไปตามคลองบางบาล ผ่านวัดจุฬามณีขึ้นมาบางเสด็จ แล้วต่อจากบางเสด็จไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาถึงป่าโมก อันเป็นที่ประชุมทัพเปลี่ยนจากทัพเรือมาขึ้นบกผ่าน ป่าโมกตามลำคลองที่ขุดแยกจากคลองผักไห่อันเป็นแพรกหนึ่งของแม่น้ำน้อย มายังแม่น้ำเจ้าพระยาที่ป่าโมก ข้ามคลองผักไห่ไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ผ่านอำเภอสามโก้ไปยังลุ่มน้ำท่าจีน ผ่านเขตอำเภอศรีประจันต์และสามชุกไปยังหนองสาหร่าย ดอนเจดีย์ เส้นทางจากป่าโมกผ่านสามโก้ไปดอนเจดีย์นี้ เป็นเส้นทางเดียวกันกับที่ทางพม่าสมัยบุเรงนองยกมาตีกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเดินทางจากป่าโมกมาตามลำน้ำเจ้าพระยา ผ่านบางเสด็จมาวัดจุฬามณีไปแยกเข้าคลองบางบาล จากวัดจุฬามณีลงมาตามลำน้ำมะขามหย่องเข้าตีกรุงศรีอยุธยา โดยผ่านทุ่งมะขามหย่องและทุ่งภูเขาทอง

ความสำคัญของคลองมหาพราหมณ์ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ไม่สำคัญแต่เฉพาะการเป็นเส้นทางเดินทัพและการค้าขายเท่านั้น หากเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญยิ่งที่ทำให้อยุธยาในลุ่มน้ำ

เจ้าพระยาติดต่อกับสุพรรณบุรีในลุ่มน้ำท่าจีน ที่จะต้องผ่านบริเวณที่ลุ่มต่ำหนองบึงซึ่งสับสนไปด้วยลำน้ำลำคลองที่เป็นแพรกต่าง ๆ ของแม่น้ำน้อย อย่างเช่นมีการระบุไว้ใน *พระราชพงศาวดารอยุธยา* ว่า ในยามที่บ้านเมืองวุ่นวาย พระมหากษัตริย์จำต้องหนีภัยจากพระราชฐานนั้น จะเสด็จลงเรือจากพระมหาราชวัง ผ่านคลองท่อมาออกลำน้ำลพบุรี ผ่านลำน้ำมะขามหย่อง เข้าไปยังคลองมหาพราหมณ์และเกาะมหาพราหมณ์เพื่อลี้ภัย ตามสองฝั่งของคลองมหาพราหมณ์จนไปต่อกับลำน้ำบางบาลถึงสีกุก ก็เป็นแหล่งชุมชนทางชาติพันธุ์ของกรุงศรีอยุธยา เช่น พวกมอญ เขมร และลาวล้านช้าง จากนี้จะเดินทางตามลำน้ำจากบ้านสีกุกมาตามลำคลองบางปลาหมอถึงบ้านแพน จากนั้นเดินทางตามลำคลองขุดเดิม ผ่านบ้านปลายนา บ้านขนอน มายังบ้านคลองสะแก ลงมายังวัดเจ้าเจ็ดที่เป็นที่ประชุมทางของลำน้ำ ที่มีลำน้ำจากคลองผักไห่มารวม และมีลำน้ำที่มาจากทางตะวันตกเฉียงเหนือและทางตะวันตกแต่เขตอำเภอบางซ้ายมาร่วม ได้มีการขุดคลองทั้งเชื่อมและต่อกันบนลำน้ำที่มาจากอำเภอบางซ้ายให้เป็นเส้นทางคมนาคมในนามของ **คลองเจ้าเจ็ด** เริ่มแต่บ้านแพนมายังวัดเจ้าเจ็ด จากวัดเจ้าเจ็ดไปทางตะวันตกผ่านบ้านโรงสูง บ้านแก้วฟ้า บ้านเต่าเลา ไปบ้านบางซ้าย ผ่านไปยังบ้านบ่อหัวกรวด บ้านบ่อสวาย เข้าไปต่อกับบรรดาลำแพรกของแม่น้ำท่าจีนแต่บริเวณบ้านสุด บ้านไผ่กองดิน และบ้านองครักษ์ ไปยังอำเภอบางปลาม้า อาจกล่าวได้ว่าบางปลาม้าเป็นชุมชนของแพรกต่างๆ ของลำน้ำท่าจีนที่เชื่อมต่อกับบรรดา ลำน้ำลำคลองในกลุ่มแพรกแม่น้ำน้อยเข้าสู่อยุธยา และจากบางปลาม้าก็จะเดินทางตามลำน้ำ ลำคลองในลุ่มท่าจีนเข้าสู่เมืองสุพรรณบุรี และชุมชนตามท้องถิ่นต่างๆ ทั้งสองฝั่งของแม่น้ำสุพรรณบุรีหรือท่าจีนได้ไม่ยาก

เส้นทางการติดต่อระหว่างเมืองอยุธยากับสุพรรณบุรี มาตามลำคลองเชื่อมจากอยุธยาบางบาล บ้านสีกุก มาบ้านแพน อำเภอเสนา และวัดเจ้าเจ็ด เป็นคลองเจ้าเจ็ดมาถึงบ้านสุด บ้านไผ่กองดิน และบางปลาม้านั้น นับเป็นเส้นทางการติดต่อในแนวตะวันออก-ตะวันตก ที่เกิดขึ้นแต่สมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงสมัยกรุงเทพฯ–ธนบุรี อาณาบริเวณพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่อยู่ต่ำลงมาจากแนวคลองเจ้าเจ็ด มักเป็นทุ่งโล่ง มีแพรกน้ำและสาขาน้อยมาก เป็นบริเวณที่อยู่ในท้องที่อำเภอบางไทร อำเภอลาดบัวหลวง จังหวัดอยุธยา และอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ที่แต่ก่อนไม่ใคร่มีผู้คนอยู่ ยกเว้นตามลำคลองขุดต่อจากลำน้ำลำคลองในเขตอำเภอบางปลาม้า อำเภอด่านช้าง และอำเภอเสนาลงมา บรรดาที่เป็นคลองเก่าและลำน้ำเก่าก็ได้แก่ คลองสาน ที่ต่อลงมาจากวัดเจ้าเจ็ดลงมาทางใต้ ผ่านบ้านขนอน บ้านโคกหลวงพล ลงมายังบ้านอู่ตะเภาและทุ่งราบลุ่มในเขตลาดบัวหลวง และคลองสาคลีที่มาจากบ้านแพนลงมาทางใต้ไปยังบ้านคู้สลอดในเขตอำเภอบางไทร เป็นต้น แต่ก็ยังมีเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่เชื่อมต่อกันระหว่างลำน้ำเจ้าพระยาในเขตพระนครศรีอยุธยามายังแพรกต่างๆ ของแม่น้ำน้อย แล้วต่อไปยังแพรกของแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอบางปลาม้า ที่อยู่เหนือแนวคลองเจ้าเจ็ดอีกหลายแห่ง โดยเฉพาะจากป่าโมก-ผักไห่ ไป

ลาดชะโดตามลำคลองบางคี่ แล้วต่อไปยังบ้านธรรมกุลและบางปลาม้า คลองผักไห่เป็นแพรกหนึ่งของแม่น้ำน้อยที่แยกมาจากลำน้ำน้อยในเขตอำเภอโพธิ์ทองมาทางตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านบ้านอ่างแก้ว บ้านโพธิ์เกรียบ มายังวัดท่าโขลง อันเป็นบริเวณที่แยกออกเป็นอีกสองแพรก แพรกแรกเป็นลำแม่น้ำน้อยไหลลงใต้ ผ่านบ้านบ่อแร่ บ้านสามงาม ลงมาแล้วอกไปทางตะวันตก ผ่านบ้านโพธิ์รังนก วัดข่อย ไปรวมกับอีกแพรกหนึ่งที่แยกจากวัดท่าโขลงมาทางตะวันตก ผ่านบ้านโพธิ์ทองลงมาทางใต้เรียกว่า **คลองกระทุ่ม** ผ่านวัดช้างอันเป็นที่ประชุมทางของลำน้ำสามสาย คือนอกจากคลองบางกระทุ่มและลำแม่น้ำน้อยแล้ว ยังมีห้วยราชครามที่ต่อเนื่องมาจากลำคลองสีบัวทองทางตะวันตกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านศาลาดิน บ้านม่วงเตี้ย บ้านโคกมะรุม มายังวัดช้าง มาสบกับแพรกทั้งสองของแม่น้ำน้อย จากวัดช้างนี้เป็นลำแม่น้ำน้อยไหลลงใต้ ผ่านบ้านขวาง บ้านม่วงขวัญ บ้านกองช้าง วัดเขียน บ้านวัดนก (ลาดสกุณา) บ้านศาลเจ้าโรงทอง บ้านคลองวัดหลวงลงมายังบ้านลาดเป็ดและบ้านท่าช้าง มีชุมชนเรียงรายอยู่ทั้งสองฝั่งน้ำหนาแน่นและเกิดเป็นชุมชนเมืองวิเศษชัยชาญขึ้นในเขตบ้านศาลเจ้าโรงทอง ชุมชนดั้งเดิมส่วนใหญ่จะเรียงรายอยู่ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำ เพราะเป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำคลองซึ่งไหลลงจากที่ลาดต่ำทางตะวันตกเฉียงเหนือมารวมกับลำน้ำน้อย ซึ่งลำน้ำลำคลองทั้งหลายเหล่านั้น หลายสายเป็นเส้นทางคมนาคมจากเมืองวิเศษชัยชาญผ่านเขตอำเภอสามโก้ไปยังลุ่มน้ำท่าจีน ส่วนทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำน้อยนั้น มีบ้านห่างๆ ตามฝั่งลำน้ำและบ้านกลางทุ่งตามลำน้ำลำกุดที่กระจายไปจนถึงฝั่งตะวันตกของแพรกแม่น้ำน้อย ที่แยกจากอำเภอโพธิ์ทองผ่านวัดขุนอินทประมูลไปยังเมืองอ่างทอง

จากร่องรอยของเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่เชื่อมระหว่างอยุธยาทางตะวันออกกับสุพรรณบุรีทางตะวันตก ที่อาจเรียกได้ว่าเป็นเมืองคู่ขนานกัน ตั้งแต่ตามแนวคลองเจ้าเจ็ดในเขตอำเภอบางปลาม้า อำเภอบางซ้าย อำเภอเสนา มาถึงอำเภอบางไทร และอำเภอบางปะอิน

สองฝั่งลำคลองมหาสวัสดิ์ (ซ้าย) แม้จะมีบ้านเรือนและวัดกระจายอยู่สองฝั่ง แต่ก็ไม่หนาแน่น และยังเป็นวัดใหม่สมัยหลังรัชกาลที่ ๔ ลงมา ผิดกับสองฝั่งคลองอ้อมนนท์ (ขวา) ที่เป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม มีถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่เต็มสองฝั่ง และวัดวาอารามส่วนใหญ่มักสร้างขึ้นสมัยอยุธยา

นั้น สะท้อนให้เห็นเป็นแนวที่ต่ำสุดของการกระจายตัวของชุมชนตามลำน้ำลำคลองในสมัยอยุธยาต่อกรุงเทพฯ ในขณะที่เหนือขึ้นไปแต่เขตอำเภอป่าโมกและอำเภอโพธิ์ทอง อำเภอเมืองอ่างทอง อำเภอวิเศษชัยชาญ อำเภอสามโก้ ต่อเขตอำเภอศรีประจันต์ และอำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรีนั้น เป็นบริเวณที่มีลำน้ำ ลำแพรก ลำห้วย ลำคลอง หนองบึงมากมาย ที่เป็นแหล่งชุมชนบ้านเมืองหนาแน่น อันเกิดแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ซึ่งแสดงให้เห็นว่าความหนาแน่นของชุมชนบ้านเมืองและผู้คนสมัยอยุธยาลงมาถึงกรุงเทพฯ นั้น ล้วนอยู่ทางซีกตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเกือบทั้งสิ้น ต่ำจากบริเวณอำเภอเสนา บางไทร บางปะอินลงมาในเขตจังหวัดปทุมธานี เช่นอำเภอสามโคก อำเภอลาดบัวหลวง ลาดหลุมแก้ว ถึงอำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี ธนบุรี และกรุงเทพฯ อาณาบริเวณที่เป็นทุ่งโล่งของสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา หามีลำน้ำลำแพรกที่แตกสาขาจากแม่น้ำน้อย แม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำสุพรรณบุรีหรือท่าจีนเท่าใด จึงประกอบไปด้วยทุ่งกว้างห่างไกลกันระหว่างแม่น้ำ เพราะเป็นที่ลุ่มต่ำที่อยู่ในรัศมีของน้ำกร่อยจากทะเลเข้ามาถึง การเกิดชุมชนบ้านเมืองของปทุมธานี นนทบุรี ธนบุรี กรุงเทพฯ สมุทรปราการ สมุทรสาคร และสมุทรสงคราม ที่อยู่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำแม่กลอง รวมทั้งที่ฉะเชิงเทราในลุ่มน้ำบางปะกงนั้น มีพัฒนาการแต่สมัยอยุธยาตอนกลางลงมาถึงกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ตอนต้น การตั้งถิ่นฐานหาได้กระจายไปตามท้องทุ่งกว้างระหว่างแม่น้ำใหญ่ไม่ เพราะไม่มีแพรกและลำห้วยลำคลองอย่างที่พบในพื้นที่ตอนบนในเขตอยุธยา อ่างทอง ตามที่กล่าวมาแล้ว ชุมชนจึงเรียงรายกันอยู่ตามสองฝั่งของแม่น้ำใหญ่ เมื่อมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นในย่านที่เป็นเมือง ก็จะมีการขุดคลองซอยแยกจากฝั่งแม่น้ำหรือลำน้ำใหญ่ออกไปทั้งสองฝั่ง ดูคล้ายกับซี่โครงหรือก้างปลาที่แยกออกจากกระดูกสันหลัง ซึ่งคลองซอยเหล่านี้จะมีความยาวไม่เท่ากัน และแต่ละคลองก็ตัดออกจากลำน้ำใหญ่ไปออกที่ทุ่งโล่งทั้งสิ้น เมื่อนานเข้าจึงมีการขุดคลองขวางเชื่อมกันระหว่างคลองซอย ทำให้เกิดเป็นพื้นที่ตาตะแกรงอย่างที่พบตามบ้านสวนในเขตนนทบุรีและธนบุรี เป็นต้น นับเป็นลักษณะนิเวศวัฒนธรรมแบบลุ่มน้ำลำคลองที่ผู้คนส่วนใหญ่อยู่ตามริมน้ำและชายฝั่งน้ำ อันประกอบด้วยเรือนแพและบ้านเรือนริมน้ำ บนฝั่งมีแต่สวนผลไม้ เมื่อธนบุรีและกรุงเทพฯ กลายเป็นเมืองท่าและศูนย์กลางการปกครองและเศรษฐกิจการคมนาคม ก็มีการขุดคลองยาวจากแม่น้ำเจ้าพระยาไปเชื่อมต่อกับแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำบางปะกง เพื่อให้เกิดเส้นทางคมนาคมมายังธนบุรีและกรุงเทพฯ ได้ คลองที่ขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำดังกล่าวนี้ มักเป็นคลองขุดตรงและยาวที่สะท้อนให้เห็นความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่มีมาแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งเห็นได้จากการขุดขยายคลองสนามชัยไปเป็นคลองมหาชัยเพื่อเชื่อมกับแม่น้ำท่าจีนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ คลองเก่าที่มีมาก่อนสมัยอยุธยานั้นได้แก่คลองสำโรง ที่ขุดจากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือตำบลบางกะเจ้า ก่อนถึงบางเจ้าพระยาไปยังแม่น้ำบางปะกง ในขณะที่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ก็มีคลองด่านที่ขุดไปออกทะเล

ตามคลองโคกขาม หลังเหตุการณ์พันท้ายนรสิงห์แล้ว จึงมีการขุดเป็นคลองตรงไปยังมหาชัยเพื่อเชื่อมกับแม่น้ำท่าจีน ในเขตเมืองนนทบุรีก็มีการขุดคลองบางใหญ่ จากลำแม่น้ำอ้อมที่บางใหญ่ตัดผ่านทุ่งกว้างไปยังบ้านลานตากฟ้า เพื่อไปออกแม่น้ำท่าจีนที่นครชัยศรี ในขณะที่ทางแม่น้ำท่าจีนเอง มีการขุดคลองตรงจากฝั่งน้ำท่าจีนในเขตเมืองสมุทรสาครไปตัดแม่น้ำแม่กลองที่เมืองสมุทรสงคราม คลองนี้รู้จักกันในนามว่า **คลองสุนัขหอน**

คลองสุนัขหอนที่ขุดเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง เป็นเส้นทางคมนาคมสัญจรเชื่อมชุมชนบ้านเมืองระหว่างสองแม่น้ำ ก่อนการขุดคลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวกในระยะต่อมา

บรรดาชุมชนบ้านเมืองที่เกิดขึ้นในบริเวณภูมิวัฒนธรรมลุ่มน้ำลำคลองของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่แต่สมัยอยุธยาจนถึงกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น มีบันทึกอยู่ในจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศ เช่นพวกฝรั่งเศส ฮอลันดา และอังกฤษ กับบรรดานิราศเก่าจนถึงนิราศสุนทรภู่ โดยเฉพาะนิราศสุนทรภู่นั้น มักกล่าวให้เห็นถึงชื่อของแม่น้ำลำคลอง วัดวาอารามและผู้คนได้ชัดเจน แต่ที่สำคัญก็คือ แลเห็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำ ทั้งตามลำแม่น้ำใหญ่และตามลำคลอง เช่น *นิราศภูเขาทอง* และ *นิราศพระบาท* บอกเส้นทางตามลำน้ำ วัดวาอารามและชุมชน ตลอดจนลักษณะผู้คนตามสองฝั่งน้ำเจ้าพระยาไปจนถึงอยุธยา ถ้าเอาบรรดาชื่อบ้านนามเมืองที่บันทึกไว้ครั้งสุนทรภู่เปรียบเทียบกับของที่พบใน *กำสรวลสมุทร* สมัยอยุธยาตอนกลางแล้ว ก็จะแลเห็นว่ามีชุมชนและลำคลองเก่าตรงไหนบ้างเมื่อมาถึง ยังอยู่แต่เดิมหรือเปลี่ยนแปลงไป เกิดมีชื่อใหม่ ลำน้ำใหม่และชุมชนใหม่ เพิ่มมาอย่างไรบ้าง *นิราศเพชรบุรี* แลเห็นการเดินทางจากกรุงเทพฯ-ธนบุรีไปตามคลองด่าน ไปสมุทรสาครแล้วเข้าคลองสุนัขหอนไปแม่กลอง ก่อนออกเลาะริมอ่าวแม่กลองไปอ่าวบางตะบูน แล้วจึงต่อไปยังเมืองเพชรบุรี *นิราศพระประธม* กล่าวถึงการเดินทางจากบางใหญ่เข้าคลองบางใหญ่ผ่านบ้านเรือนสองฝั่งน้ำไปคลองโยง ลานตากฟ้า เข้าแม่น้ำนครชัยศรี ขึ้นตามลำคลองบางแก้วไปไหว้พระปฐมเจดีย์ ครั้งรัชกาลที่ ๔ ก็เสด็จไปตามเส้นทางนี้ แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเจดีย์บูชาตัดจากลำน้ำนครชัยศรีหรือท่าจีนไปยังพระปฐมเจดีย์ โดยไม่ต้องเดินทางเข้าคลองบางแก้ว ส่วน *นิราศเมืองแกลง* นั้น สุนทรภู่เดินทางจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าคลองสำโรงไปออกบางปะกงแล้วต่อไปยังระยอง ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อมีศึกกับเขมรและญวน มีการขุดคลองแสนแสบจากคลองมหานาคไปแม่น้ำนครนายก เพื่อยกกองทัพผ่านปราจีนบุรีไปเขมร

หลักฐานต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้สะท้อนให้เห็นถึงบรรดาคลองขุดเชื่อมแม่น้ำใหญ่ๆ แต่เดิมนั้น มีความหมายเพื่อการคมนาคมไปยังบ้านเมืองทางซีกตะวันตกและตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา รวมทั้งเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงทางกรุงเทพฯ-ธนบุรี มีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองและชุมชนทางด้านตะวันตกมากกว่าตะวันออก พอถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็ยังแลเห็นการเติบโตของบ้านเมืองและการขยายตัวไปทางตะวันตกเพิ่มขึ้น ดังเห็นจากการขุด **คลองมหาสวัสดิ์** และ **คลองภาษีเจริญ** เพิ่มขึ้น เป็นการขยายตัวควบคู่ไปกับการขยายพื้นที่ทำเกษตรกรรม ทำสวนผลไม้ ทำนาปลูกข้าว ทำไร่อ้อย สวนมะพร้าว ในสมัยรัชกาลที่ ๓ คนจีนเข้ามามาก เกิดการขยายอาชีพ เกิดชุมชนย่านเมืองย่านตลาด เกิดสัมปทานในการใช้ที่ดิน ท้องน้ำ ท้องทุ่ง และการจัดการทรัพยากรแก่คนจีน มีเจ้าภาษีนายอากรเกิดขึ้น ครั้งรัชกาลที่ ๔ มีการจ้างแรงงานคนจีนขุดคลองทำถนน ทำให้บ้านเมืองเริ่มขยายตัวจากชุมชนริมน้ำเข้าสู่ชุมชนบนบก ใกล้ถนนหนทางเพิ่มขึ้น พอสมัยรัชกาลที่ ๕ การรับวัฒนธรรมตะวันตกทำให้มีการสร้างถนน ทางรถไฟ การให้กรรมสิทธิ์ที่ดิน และการปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจและการเมืองการปกครอง ที่ทำให้การขยายตัวของชุมชนบ้านเรือนไปตามลำคลองลำน้ำที่ขุดเพิ่ม ทั้งเพื่อการคมนาคมและการเกษตร ไปตามทางรถไฟและถนนหนทาง จนพื้นที่ทุ่งโล่งระหว่างแม่น้ำบางปะกง เจ้าพระยา ท่าจีน และแม่กลอง มีการตั้งถิ่นฐานกระจายกันอยู่ทั่วไป เกิดชุมชนทั้งริมน้ำ ริมคลอง ตามโคกดอนและตามถนนหนทาง เกิดชนชั้นกลางที่เป็นนายทุน เช่นพวกเจ้าของโรงสีข้าว โรงต่อเรือ โรงเลื่อยไม้ และกิจกรรมอุตสาหกรรมขนาดเล็กมากมาย ที่ทำให้ภูมิประเทศทางธรรมชาติของที่ราบลุ่มต่ำของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะบรรดาลำน้ำลำคลองที่ขุดขึ้นมากมาย ทั้งลำน้ำที่เป็นคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำกับคลองซอย คลองตัดเป็นตาตะแกรงตั้งแต่เขตจังหวัดสระบุรี อยุธยา อ่างทอง นครนายก ฉะเชิงเทรา ปทุมธานี นนทบุรี ไปถึงราชบุรี นครปฐม สมุทรสงคราม สมุทรสาคร

สิ่งที่น่าสนใจของการเปลี่ยนแปลงทางภูมิวัฒนธรรมของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่เจ้าพระยาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมาก็คือ การพัฒนาพื้นที่ทั้งในการเกษตรและการขยายตัวของชุมชนนั้น ให้ความสำคัญกับพื้นที่ทางซีกตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นอย่างมาก เพราะมีการขุดคลองมากมาย ทั้งคลองยาวในแนวนอนกับแนวตัด เริ่มแต่ **คลองระพีพัฒน์** ที่ขุดต่อจากคลองเชียงรากน้อยเดิมไปทางตะวันออก จนถึงเขตอำเภอหนองแค จังหวัดนครนายก และ **คลองรังสิต** ที่ขุดแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตปทุมธานีไปยังอำเภอองครักษ์และอำเภอเมืองนครนายก ต่อกับแม่น้ำนครนายก รวมทั้งการขุดคลองตัดแนวเหนือ-ใต้ เช่นคลองหนึ่งถึงคลองสิบหก คลองแนวนอนที่ต่ำลงมาก็คือ **คลองแสนแสบ** ที่ขุดจากกรุงเทพฯ มาต่อกับแม่น้ำบางปะกงที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว และ **คลองนครเนื่องเขต** ที่ขุดจากคลองตันไปต่อแม่น้ำบางปะกงที่จังหวัดฉะเชิงเทรา ต่ำลงมาเป็น **คลองประเวศบุรีรมย์** ที่ขุดจากคลองพระโขนง

ไปออกแม่น้ำบางปะกงในเขตอำเภอบ้านโพธิ ใต้เมืองฉะเชิงเทรา ถ้าต่ำจากคลองประเวศฯ ลงไปก็เป็นคลองสำโรง ที่ไปออกแม่น้ำบางปะกงที่บางปะกง เป็นคลองเก่าที่มีมาแต่สมัยอยุธยา ส่วนทางซีกตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา คลองแนวนอนตะวันตก-ตะวันออกที่ขุดขึ้นแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมาก็คือ **คลองพระยาบรรลือ** ที่ตัดจากแม่น้ำท่าจีนในเขตอำเภอบางเลน ผ่านอำเภอลาดหลุมแก้ว มายังแม่น้ำเจ้าพระยาที่เกาะใหญ่ราชครามในเขตอำเภอบางไทร บริเวณต่ำจากคลองพระยาบรรลือลงมาทางใต้ในเขตอำเภอลาดหลุมแก้ว ลงมาถึงบางบัวทอง จังหวัดปทุมธานี และนนทบุรี คืออาณาบริเวณที่มีการขุดคลองชลประทานที่ซับซ้อน เป็นพื้นที่สำคัญในลักษณะเดียวกันกับทุ่งรังสิตทางซีกตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา คลองเก่าที่ขุดแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ต่อจากคลองพระยาบันลือก็ได้แก่ **คลองพระพิมล** ที่ขุดจากแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอบางเลน ผ่านคลองบางภาษี ไปต่อคลองบางบัวทองในเขตอำเภอบางบัวทอง **คลองพระยามหาโยธา** และ **คลองพระอุดม** ที่ขุดแยกจากคลองบางบัวทองขึ้นไปทางเหนือ ไปบรรจบกับคลองพระยาบรรลือในเขตอำเภอบางไทร เป็นต้น ทั้งคลองพระยาบรรลือและคลองพระพิมล คือ คลองขวางที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับเจ้าพระยาที่ขุดแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ต่อจากสองคลองขวางนี้ก็เป็นคลองบางใหญ่ คลองโยง ที่มีมาแต่สมัยอยุธยา ต่ำลงมาเป็นคลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญที่ขุดสมัยรัชกาลที่ ๔ จากแม่น้ำเจ้าพระยาไปต่อแม่น้ำท่าจีน คลองมหาสวัสดิ์ขุดจากคลองลัดบางกรวย (อันเป็นคลองขุดเชื่อมแม่น้ำอ้อมนนทบุรีกับคลองบางกอกน้อย) ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ขนานไปกับคลองบางใหญ่-คลองโยง ไปออกแม่น้ำท่าจีนที่นครชัยศรี ครั้งรัชกาลที่ ๔ เสด็จไหว้พระปฐมเจดีย์ ก็เสด็จตามลำคลองนี้ไปเข้าคลองเจดีย์บูชา ส่วนคลองภาษีเจริญนั้นขุดแยกจากคลองบางกอกใหญ่ไปต่อแม่น้ำท่าจีนที่อำเภอกระทุ่มแบน ครั้งสมัยรัชกาลที่ ๕ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ได้สานต่อโครงการขุดคลองแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ด้วยการขุด **คลองดำเนินสะดวก** จากแม่น้ำท่าจีนมาแม่น้ำแม่กลองในเขตจังหวัดราชบุรี สมัยหลังลงมามีการขุดคลองแนวนอน หรือคลองขวางเพิ่มขึ้นอีก เช่น **คลองนราภิรมณ์ คลองทวีวัฒนา** เป็นต้น

เขื่อนเจ้าพระยาที่นำความเปลี่ยนแปลงมาสู่ระบบนิเวศของลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ดังนั้นอาจสรุปได้อย่างคร่าวๆ ในที่นี้ว่า ลักษณะภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่อยู่ในดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ที่เป็นลุ่มน้ำลำคลองนั้น มีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่เป็นรูปธรรมอย่างมากแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ที่การขุดคลองนั้นไม่ใช่แต่เพียงเพื่อการคมนาคมและการขยายตัวของชุมชนตามแม่น้ำลำคลองเพียงอย่างเดียว หากเป็นการขุดคลองเพื่อการชลประทานในทางเกษตรกรรมเป็นสำคัญ จึงเกิดทั้งคลองขวางในแนวนอนกับคลองตัดในแนวตั้งอย่างซับซ้อนไปทั่วในจังหวัดพระนคร-ธนบุรี สมุทรปราการ ฉะเชิงเทรา สมุทรสาคร นครปฐม นนทบุรี และปทุมธานี การขยายตัวการเกษตรในการทำนา ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภูมิประเทศให้เป็นทุ่งนาที่กว้างขวาง ปลูกข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจ มีผู้ประกอบการ มีนายทุน และชนชั้นกลาง ถือเป็นสัญลักษณ์ใหม่ในทางภูมิทัศน์ของสังคมเกษตรกรรมที่เริ่มทิ้งห่างไปจากสังคมชาวนาแต่เดิม พัฒนาสู่สังคมกสิกรที่สืบมาถึงสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งถึงสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในยุคพัฒนาก็เข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมที่ทำให้พื้นที่ในที่ราบลุ่มตอนล่างของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ถูกเปลี่ยนให้เป็นย่านอุตสาหกรรม และเกษตรอุตสาหกรรมจนถึงทุกวันนี้

ภูมิวัฒนธรรมภาคเหนือ

ความเป็นภาคเหนือในแนวคิดภูมิวัฒนธรรมของข้าพเจ้า คือ พื้นที่ราบระหว่างเขา (Intermountain area) ที่ประกอบด้วยหุบเขา (Valleys) และแอ่ง (Basin) ในตะพักความสูงจากเหนือลงใต้ในระดับเฉลี่ยประมาณ ๑,๕๕๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล ที่คลุมพื้นที่เหนือเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ ตาก สุโขทัย พิษณุโลกขึ้นไปในเขตแคว้นล้านนาในอดีต ที่แบ่งออกเป็นแอ่งใหญ่ ๒ แอ่ง คือ **แอ่งเชียงใหม่ทางตะวันตก** ที่ลำน้ำทุกสายไหลลงผ่านบริเวณลุ่มน้ำปิง วัง ยม น่าน ตอนล่างไปรวมเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ กับ**แอ่งเชียงรายทางตะวันออก** ที่ลำน้ำแทบทุกสายไหลไปลงแม่น้ำโขง นอกจากนี้ยังมีหุบ (Valley) อีกแห่งหนึ่ง คือ **หุบแม่ฮ่องสอน** ที่ลำน้ำทุกสายไหลไปลงแม่น้ำสาละวินในเขตประเทศพม่า

การวิจัยเน้นการค้นคว้าพัฒนาการของแหล่งชุมชนทั้งอดีตและปัจจุบันตามลำห้วย ลำน้ำ และแม่น้ำ ในกระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองที่เคยเป็นมาในอดีตในสังคมเกษตรกรรมแบบชาวนา จนถึงยุคของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมเข้าสู่ความเป็นสังคมอุตสาหกรรมในปัจจุบัน

แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

แอ่งเชียงใหม่มีลำน้ำและแม่น้ำที่ไหลจากที่สูงลงสู่ที่ราบลุ่มในหุบและแอ่ง คือ ลำน้ำปายในหุบแม่ฮ่องสอน แม่น้ำปิงและลำน้ำกวง ลำน้ำทา ในแอ่งเชียงใหม่และลำพูน แม่น้ำวังและสาขาในแอ่งลำปาง แม่น้ำกก ลำน้ำกวงในแอ่งเชียงราย ลำน้ำแม่สาย ลำน้ำรวก ลำน้ำจัน และลำน้ำคำในแอ่งเชียงแสน ลำน้ำอิงและลำน้ำงาวในแอ่งพะเยา แม่น้ำยมในแอ่งแพร่ และแม่น้ำน่านในแอ่งน่าน

ในหุบแม่ฮ่องสอนทางตะวันตกของแอ่งเชียงใหม่ บ้านเมืองเกิดขึ้นตามลำน้ำปายที่มีต้นน้ำมาจากทางเหนือของเมืองแหง ไหลผ่านเมืองแหงซึ่งเป็นชุมชนโบราณมาทางตะวันตก แล้วไหลคดเคี้ยวลงทางใต้ผ่านเมืองปายที่เป็นที่ราบลุ่มเหมาะกับการขยายแหล่งบ้านเมืองมายังตำบลปางมะผ้า ซึ่งมีร่องรอยของชุมชนและแหล่งโบราณคดีแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมา จนถึงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนในชาติพันธุ์ไทใหญ่และมูเซอ

จากตำบลปางมะผ้ามายังเมืองแม่ฮ่องสอนที่มีพื้นที่ราบลุ่มกว้างและเป็นที่สบของลำห้วยหลายสาย เป็นเมืองที่เกิดขึ้นบนเส้นทางการค้าของชนชาติไทใหญ่ที่ขยายตัวไปตามลำน้ำปายลงไปถึงตำบลขุนยวม อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำปายหักวกไปทางตะวันตกสบกับแม่น้ำสาละวิน ปัจจุบันขุนยวมเป็นแหล่งชุมชนบ้านเมืองที่มีคนหลายชาติพันธุ์มาอยู่รวมกัน เช่น คนชาติพันธุ์ไทใหญ่และคนชาติพันธุ์กะเหรี่ยง เป็นต้น ทางใต้ของตำบลขุนยวม (ซึ่งปัจจุบันเป็นอำเภอ) เส้นทางการค้าผ่านเข้าสู่ต้นลำน้ำเมยที่ไหลผ่านแหล่ง

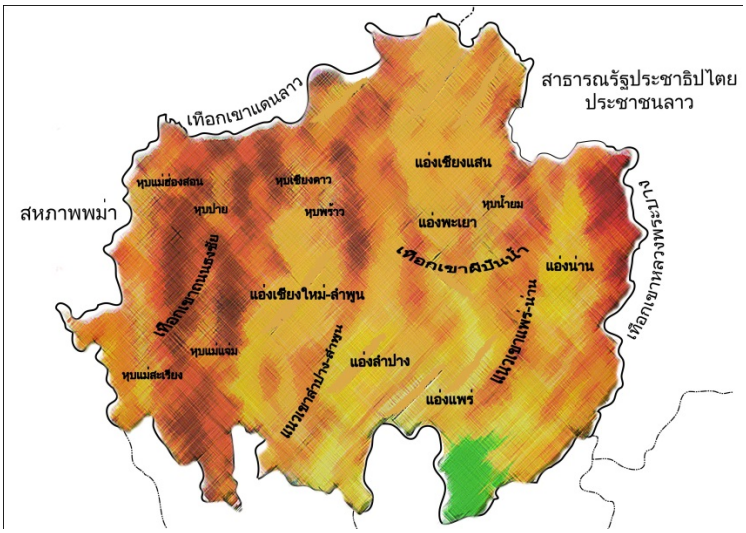

แผนที่แสดงแอ่งและหุบต่างๆ ในพื้นที่ภาคเหนือ

ชุมชนบ้านเมืองหลายแห่งไปยังอำเภอแม่สะเรียง ที่เป็นแหล่งการเกิดบ้านเมืองที่มีความสำคัญรองจากแม่ฮ่องสอนตอนบน

จากอำเภอแม่สะเรียง ลำน้ำเมยไหลลงใต้ไปยังอำเภอท่าสองยางที่เป็นแหล่งชุมชนโบราณลงสู่อำเภอแม่ระมาดและอำเภอแม่สอด อันเป็นเมืองศูนย์กลางคมนาคมริมแม่น้ำเมยที่ติดต่อกับบ้านเมืองในเขตประเทศพม่า ผ่านเมืองเมียวดีทางฝั่งพม่าไปยังเมืองท่าเมาะตะมะที่ปากน้ำสาละวินในประเทศพม่า เส้นทางที่มาจากเมืองเมาะตะมะมายังแม่สอดนี้นับเนื่องเป็นเส้นทาง East-West Corridor โบราณที่ผ่านแม่สอดไปยังเมืองตากในลุ่มน้ำปิง แล้วต่อไปยังสุโขทัยในลุ่มน้ำยมและเมืองพิษณุโลกในลุ่มน้ำน่าน ก่อนจะผ่านข้ามเขาเพชรบูรณ์ไปยังเมืองนครไทยและเมืองลาวในลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะไปยังเมืองเวียงจันทน์ อนึ่ง เส้นทางคมนาคมจากเมืองเมาะตะมะผ่านแม่สอดมายังเมืองตากในลุ่มน้ำปิงนั้น คือเส้นทางเดินทัพที่ผ่านด่านแม่ละเมาในสงครามไทยรบพม่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา

หุบแม่ฮ่องสอนเป็นหุบใหญ่ทางตะวันตกที่มีเขาล้อมรอบ บริเวณใดเป็นที่ราบจะมีการตั้งถิ่นฐานเป็นกลุ่มบ้านเมือง (ภาพ : www.thetrippacker.com)

พื้นที่ราบทำนาในเขต อ. ขุนยวม จ. แม่ฮ่องสอน

พื้นที่แม่ฮ่องสอนเป็นแหล่งที่มีทั้งชนบนที่สูง เช่น ลัวะ กะเหรี่ยง ฯลฯ และคนพื้นราบ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไทใหญ่ ที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากิน ประเพณีวัฒนธรรมและงานศิลปะสถาปัตยกรรม จึงมีลักษณะเฉพาะในภาพเป็นวัดมวยต่อ อ. ขุนยวม

(ซ้าย/บน) ประเพณีปอยเหลินสิบเอ็ด หรืองานบุญออกพรรษาของชาวไทใหญ่ นอกจากจะมีการทำจองพาราไว้ตามบ้านเรือนแล้ว ยังมีการจุดเทียน ทำบุญอุทิศให้คนตาย และการละเล่นต่างๆ เช่น ฟ้อนกิงกะหล่า ฟ้อนโต เป็นต้น

(ภาพซ้าย : www.touronthai.com)

ลำน้ำปิงมีต้นน้ำมาจากเทือกเขาต่อชายแดนประเทศพม่า ผ่านเมืองนะลงมายังเชียงดาว รวมกับลำน้ำแม่แตงที่ไหลมาจากทางตะวันตก กลายเป็นลำน้ำใหญ่ที่เชียงดาว เรียกว่า**แม่น้ำปิง** ซึ่งมีเมืองและดอยศักดิ์สิทธิ์เรียกว่า **ดอยหลวง** ของเจ้าพ่อหลวงดำแดง ผู้เป็นผีใหญ่ที่สุดของคนล้านนา

ดอยหลวงเชียงดาวถือเป็นดอยศักดิ์สิทธิ์ของคนล้านนา ด้วยเชื่อว่าเป็นที่สถิตของเจ้าพ่อหลวงคำแดง ผีใหญ่ของชาวล้านนา (ภาพ : https://orchidlanna.wordpress.com)

จากเชียงดาวแม่น้ำแม่ปิงไหลลงใต้ โดยมีลำน้ำจากอำเภอแม่ริมและอำเภอพร้าวอันเป็นที่ตั้งของเมืองพร้าว เมืองโบราณสำคัญในสมัยล้านนา ไหลรวมลงสู่แอ่งกว้างของเมืองเชียงใหม่ที่ตั้งอยู่บนที่ลาดเชิงเขาดอยสุเทพ **เมืองเชียงใหม่**คือเมืองสำคัญของแคว้นล้านนาที่ตั้งอยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่มกว้างขวาง ซึ่งมีลำน้ำลำห้วยไหลผ่านชุมชนบ้านเมืองมาออกแม่น้ำปิง เป็นบริเวณที่แม่น้ำปิงแยกออกเป็น ๒ แพรก ตรงบริเวณเวียงกุมกาม แพรกหนึ่ง คือ ลำแม่น้ำปิงในปัจจุบันที่ไหลลงใต้ผ่านอำเภอหางดงและอำเภอสันป่าตองลงไปยังอำเภอจอมทอง อีกแพรกหนึ่งแยกลงไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ชาวบ้านเรียกว่า “ลำน้ำปิงหลง” ผ่านเขตอำเภอสารภีไปยังเมืองลำพูน เส้นทางของลำน้ำปิงหลงจากเวียงกุมกามผ่านวัดเจดีย์เหลี่ยม อันเป็นวัดโบราณสมัยพญามังรายลงไปเมืองลำพูนนี้ คือเส้นทางคมนาคมโบราณระหว่างเมืองเชียงใหม่ไปเมืองลำพูน มีชุมชนบ้านเมืองทั้งเก่าและใหม่เรียงรายไปตลอดทาง ดังเห็นได้จากร่องรอยของวัดโบราณเป็นระยะไป ปัจจุบันลำน้ำนี้ตื้นเขินเกือบหมดแล้ว

ลำปิงหลงไหลมาสบกับลำน้ำแม่กวงที่ไหลจากเทือกเขาผีปันน้ำทางฟากตะวันออกของแอ่งเชียงใหม่ จากเขตอำเภอดอยสะเก็ดลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้ขนานกับลำน้ำปิงหลงก่อนจะรวมกันเป็นลำน้ำแม่กวง ไหลลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้รวมกับลำน้ำแม่ทาที่ไหลลงจากเทือกเขาผีปันน้ำทางตะวันออกมารวมกับลำน้ำแม่กวงในเขตอำเภอป่าซาง แล้วไหลไปทางตะวันตกไปออกแม่น้ำปิงที่ไหลผ่านอำเภอหางดงลงมา ณ ตำบลสบทา ตรงที่ลำน้ำปิงหลงมาสบกับลำน้ำแม่กวงนั้น เป็นที่ตั้งของ**เมืองลำพูน**หรือ

หริภุญชัย ซึ่งเป็นเมืองเก่าแก่มาก่อนการสร้างเมืองเชียงใหม่ และพื้นที่ราบสองฝั่งแม่น้ำปิงจากเมืองเชียงใหม่ลงมายังเมืองลำพูนก็เป็นแหล่งที่เกิดชุมชนโบราณมากมาย ที่มีอายุแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เรื่อยมาจนปัจจุบัน เป็นแหล่งที่คนหลายชาติพันธุ์ทั้งจากที่สูงและที่ราบเข้ามาตั้งหลักแหล่งผสมผสานกันเป็นคนล้านนา

ตัวเมืองเชียงใหม่ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบเชิงดอยสุเทพ

ลัวะเป็นชนท้องถิ่นเก่าแก่ที่พบกระจายตัวอยู่บนพื้นที่สูงในเขตล้านนาแทบทุกแห่ง จึงมีตำนานเกี่ยวกับผู้นำชาวลัวะในหลายท้องที่ ในภาพเป็นพิธีบูชาเสาสะก้างของชาวลัวะบ้านมืดหลองในพื้นที่แม่แจ่ม

พระธาตุหริภุญชัยเป็นพระธาตุศักดิ์สิทธิ์คู่เมืองหริภุญชัย ซึ่งเป็นเมืองโบราณเก่าแก่ก่อนสร้างเมืองเชียงใหม่

จากอำเภอจอมทอง ลำน้ำปิงไหลลงสู่ที่ราบแคบผ่านเข้าขอบเขาตีนดอยอินทนนท์ลงสู่อำเภอฮอด อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำปิงสบกับลำน้ำแม่แจ่ม ณ ตำบลสบแจ่ม ลำน้ำแม่แจ่มไหลลงจากพื้นที่หุบเขาระหว่างดอยอินทนนท์กับเขาที่เป็นสันปันน้ำกับลำน้ำปายในหุบแม่ฮ่องสอน หุบแม่แจ่ม การสร้างบ้านแปงเมืองเกิดขึ้นไม่นานเท่าบ้านเมืองในหุบอื่น กลุ่มชาติพันธุ์ที่เข้ามาทำให้เกิดเป็นชุมชนชาวนาขึ้น ก็คือพวกไทใหญ่ที่แต่เดิมเป็นพวกพ่อค้ามากับกองคาราวานเช่นเดียวกันกับที่เมืองแม่ฮ่องสอน ได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งถาวร มีบ้านและวัดกระจายอยู่ตามที่ลาดเชิงเขาและริมลำน้ำ ทำเหมืองฝายเพื่อการทดน้ำ ทำการเพาะปลูก ต่อมาผู้คนยวนจากเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงก็เข้ามาตั้งหลักแหล่งร่วมด้วยในเขตอำเภอแม่แจ่ม แต่ปัจจุบันมีกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงเคลื่อนที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในพื้นที่ปัจจุบันที่เป็นอำเภอกัลยาณิวัฒนา ก่อนหน้าที่คนชาติพันธุ์ไทใหญ่และกะเหรี่ยงเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งชุมชนเป็นบ้านเป็นเมืองนั้น หุบแม่แจ่มก็มีชนท้องถิ่นดั้งเดิมอยู่แล้ว คือพวกลัวะ ที่ตั้งหลักแหล่งอยู่บนที่สูง ร่องรอยของคนเหล่านี้เห็นได้จากบรรดาเครื่องมือหินขัดและบรรดากล้องยาสูบดินเผาที่กระจายกันอยู่ตามพื้นที่สูงที่เป็นเนินและลาดเขา

บริเวณสบแจ่มที่แม่น้ำปิงพบกับลำน้ำแม่แจ่มนั้น แม่น้ำปิงมีขนาดใหญ่ขึ้น ไหลผ่านที่ลาดลุ่มทั้งสองฝั่งแม่น้ำในเขตอำเภอฮอดเข้าสู่พื้นที่ของเขื่อนภูมิพล ที่ทำให้บ้านเมืองโบราณและวัดวาอารามที่มีอายุในสมัยล้านนาแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมาต้องจมอยู่ใต้น้ำ โดยเฉพาะเมืองโบราณที่เรียกว่า **เมืองสร้อย** ที่ในศิลาจารึกสุโขทัยสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๓ ของสุโขทัยกล่าวถึง

แอ่งลำปาง

แอ่งลำปางมีแม่น้ำวังเป็นแม่น้ำหลัก ที่มีต้นน้ำอยู่ในพื้นที่หุบเขาในเขตอำเภอวังเหนือ อำเภอแจ้ห่ม ลงมาถึงอำเภอเมืองลำปางและอำเภอเกาะคาอันเป็นพื้นที่กว้างใหญ่ มีหนองบึงและลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลลงจากเทือกเขาโดยรอบมาสบกับแม่น้ำวัง แต่ที่สำคัญก็คือบรรดาลำห้วยและลำน้ำที่ไหลลงจากเทือกเขาผีปันน้ำทางตะวันตก ซึ่งเป็นเทือกเขาที่แยกที่ราบลุ่มในแอ่งเชียงใหม่ออกจากแอ่งลำปาง เพราะลำห้วยหลายสายที่ไหลลงจากเทือกเขาดังกล่าว มีความสัมพันธ์กับแหล่งชุมชนโบราณของพวกลัวะในวัฒนธรรมหินตั้ง ที่มีทั้งแหล่งฝังศพบุคคลสำคัญ แหล่งศักดิ์สิทธิ์พิธีกรรม และตอนปลายน้ำที่ไหลลงมาสบกับลำน้ำวังก็มีร่องรอยของชุมชนเมืองของพวกลัวะหลายแห่ง ชุมชนเหล่านี้มักมีคูน้ำคันดินล้อมรอบที่เรียกว่า **เวียง**

ลำน้ำที่สำคัญที่ไหลลงจากเทือกเขาผีปันน้ำทางตะวันตกของแอ่งลำปางก็คือ ลำน้ำแม่ตุ๋ย ลำน้ำตาล และลำน้ำยาว เวียงสำคัญได้แก่ **เวียงพระธาตุลำปางหลวง**และ**เมืองเขลางค์นคร** อันเป็นเมืองโบราณสมัยหริภัญชัย และเป็นเมืองพี่เมืองน้องกับเมืองหริภุญชัยหรือลำพูนในแอ่งเชียงใหม่ในเขตอำเภอเกาะคา

สองฝั่งแม่น้ำวังที่อยู่ต่ำจากเขตอำเภอเมืองลงมา นับเป็นแหล่งที่มีความซับซ้อนของการสร้างบ้านแปงเมือง เพราะเป็นที่มีลำน้ำสำคัญจากทางตะวันตก เช่น ลำน้ำตาลและลำน้ำยาวมาสมทบกับแม่น้ำวัง ในขณะที่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังก็มีลำน้ำแม่ทะและสาขามาสบด้วย **เส้นทางตามลำน้ำตาลและลำน้ำยาวที่ไหลลงจากเทือกเขาผีปันน้ำ คือเส้นทางโบราณในการข้ามเทือกเขาระหว่างบ้านเมืองในแอ่งเชียงใหม่กับแอ่งลำปาง** ลำน้ำแต่ละสายมีแหล่งชุมชนที่เป็นเวียงโบราณเป็นศูนย์กลาง เช่น ลำน้ำตาลมีเวียงตาลในเขตอำเภอห้างฉัตร และเวียงพระธาตุลำปางหลวงในเขตอำเภอเกาะคา ส่วนลำน้ำยาวมีเวียงยาวและพระธาตุไหล่หินเป็นสำคัญ ต่ำจากเขตอำเภอเกาะคาลงมาในเขตตำบลนาแก้ว ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของแม่น้ำวัง พบเนินดินที่เป็นชุมชนโบราณสมัยเหล็ก อันเป็นสมัยก่อนประวัติศาสตร์ก่อนการเกิดรัฐหริภุญชัยอยู่ในพื้นที่ของวัดพระธาตุจอมปิง พบเศษภาชนะเครื่องปั้นดินเผา ลูกปัดหินสี เครื่องประดับสำริด และเครื่องมือเหล็กที่มีอายุราว ๒,๐๐๐ ปีลงมา และตามลำน้ำวังลงไปในพื้นที่ราบสลับเขาเตี้ยๆ ก็พบแหล่งโบราณคดีสมัยไพลสโตซีน (Pleistocene) กว่าหมื่นปีขึ้นไป เป็นบริเวณที่พบกระดูกมนุษย์โบราณที่เรียกว่า โฮโม อีเรคตัส (Homo erectus)

แต่พื้นที่สำคัญที่สุดของแอ่งลำปางที่เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีสมัยหมื่นปีขึ้นไปก็คือ **หุบแม่ทะ** ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยม หุบแม่ทะมีพื้นที่ราบสลับเขาที่มีลำน้ำแม่ทะไหลผ่าน โดยมีต้นน้ำมาจากเทือกเขาทั้งด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ ไหลผ่านที่ราบลุ่มลงมารวมกันเป็นลำน้ำแม่ทะ พื้นที่ซึ่งเป็นแหล่งโบราณคดีสำคัญอยู่ทางตอนเหนือของหุบในตำบลที่เรียกว่า **แม่เมาะ** อันเป็นแหล่งแร่ธาตุถ่าน

ภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์
อายุราว ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว บนหน้าผาสูง
ที่มีความยาวถึง ๓๐๐ เมตรในค่ายประตูผา
เขต อ. แม่เมาะ จ. ลำปาง
(ภาพจาก www.phayao108.com)

นอกจากภาพมือแดงที่พบคล้ายๆ กับแหล่งภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์แหล่งอื่นๆ แล้ว
ยังมีภาพวัว เลียงผา การล่าสัตว์ คนเต้นระบำ ฯลฯ สะท้อนถึงการทำพิธีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง
(ภาพจาก www.phayao108.com)

หินที่สำคัญที่สุดของภาคเหนือ พื้นที่บริเวณนี้นักโบราณคดีขุดพบกระดูกมนุษย์โบราณที่เชื่อกันว่าเป็นรอยต่อของมนุษย์ปักกิ่งและมนุษย์ชวาที่มีอายุกว่าแสนปีขึ้นไป นอกจากนี้ยังพบภาพเขียนสีคนโบราณอายุราว ๒,๐๐๐ ปีตามเพิงผาของภูเขาทางตะวันตกเฉียงเหนือของตำบลแม่เมาะ รวมทั้งยังมีร่องรอยของหินตั้งและเขาศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรมหินตั้งของพวกลัวะตามเขาลูกโดดอีกหลายแห่ง

แอ่งเชียงราย

แอ่งเชียงรายเป็นแอ่งใหญ่ที่มีความสลับซับซ้อนในความเป็นแอ่งและหุบมากกว่าแอ่งเชียงใหม่ แต่สิ่งที่เป็นอัตลักษณ์ของแอ่งนี้ก็คือ ลำน้ำและแม่น้ำทุกสายไหลลงแม่น้ำโขงทางทิศเหนือและทิศตะวันออกที่ต่อเขตแดนประเทศพม่าและประเทศลาวทั้งสิ้น การศึกษาพื้นที่ภูมิวัฒนธรรมของแอ่งเชียงราย จึงต้องเน้นการศึกษาที่ลำน้ำและแม่น้ำในแต่ละหุบและแอ่งว่ามีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันในทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร ในการนี้จึงได้แบ่งแอ่งเชียงรายออกเป็นแอ่งและหุบย่อยๆ ดังนี้ **หุบแม่ลาว หุบแม่กก แอ่งเชียงราย แอ่งเชียงแสน** และ**แอ่งพะเยา**

หุบแม่ลาว อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของแอ่งเชียงใหม่ ถ้าเดินทางโดยรถยนต์จากเชียงใหม่ไปเชียงราย ผ่านดอยสะเก็ดบนเทือกเขาผีปันน้ำก็จะมาถึงสันปันน้ำที่แบ่งต้นน้ำ ๒ สายออกจากกัน คือ ต้นลำน้ำกวงที่ไหลลงแอ่งเชียงใหม่ไปลำพูน กับต้นลำน้ำแม่ลาวที่ไหลลงสู่หุบแม่ลาวในบริเวณแม่พระเจดีย์ ซึ่งเป็นทางแยกระหว่างหุบวังเหนือของแอ่งลำปาง คือถ้าแยกลงใต้ก็จะไปยังต้นน้ำของแม่น้ำวังที่ไหลลงสู่หุบวังเหนือในเขตอำเภอวังเหนือลงไปยังแอ่งลำปาง แต่แยกลงทางเหนือตามลำน้ำแม่ลาวก็จะลงสู่ที่ราบลุ่มของแอ่งแม่ลาว ผ่านตำบลแม่ขะจาน ผ่านเวียงกาหลง อันเป็นชุมชนโบราณมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ เป็นแหล่งผลิตเครื่องปั้นดินเผาเคลือบที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา พบเตาเผาทั้งในเขตเวียงและริม

เมืองโบราณเวียงกาหลง เป็นจุดที่มีเตาเผาโบราณหลายแห่ง และเครื่องถ้วยชามที่ผลิตมีลักษณะและลวดลายเป็นเอกลักษณ์ จนถูกเรียกเป็นเครื่องถ้วยเวียงกาหลง ในภาพเป็นเตาเผาโบราณทุ่งม่าน หรือเตาเผาอุ้ยทา ที่บ้านทุ่งม่าน ต. เวียงกาหลง (ภาพ : www.banjong4000.blogspot.com)

ลำห้วยบริเวณลาดเขา เป็นที่น่าสังเกตว่าบริเวณเวียงกาหลงนี้อยู่ในพื้นที่ภูเขาที่ไม่ห่างไกลจากแหล่งเตาเผาเครื่องปั้นดินเผา ซึ่งอยู่ต้นแม่น้ำวังในหุบวังเหนือของแอ่งลำปางเท่าใด และถ้าข้ามเทือกเขาผีปันน้ำจากหุบวังเหนือก็จะมาถึงอำเภอสันกำแพงในแอ่งเชียงใหม่ ที่เป็นแหล่งพบเตาเครื่องปั้นดินเผาเคลือบของเตาสันกำแพงเช่นเดียวกัน

ลำน้ำแม่ลาวไหลจากเวียงกาหลงผ่านที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาขึ้นไปทางเหนือสู่เขตอำเภอเวียงป่าเป้า ที่มีที่ราบกว้างใหญ่และมีลำห้วยหลายสายจากภูเขาทั้งสองด้านมาสบกับลำน้ำแม่ลาว ทำให้ลำน้ำใหญ่ขึ้น ณ บริเวณที่จะพบกลุ่มของเวียงโบราณกระจายอยู่หลายแห่ง แต่ที่สำคัญคือ**เวียงป่าเป้า** ที่เป็นเมืองโบราณประวัติศาสตร์สมัยล้านนา จากเวียงป่าเป้าลำน้ำแม่ลาวไหลผ่านที่ราบลุ่มสองฝั่งน้ำมายังอำเภอแม่สรวย แล้วหักวกผ่านช่องเขาออกไปทางตะวันออกสู่ที่ลาดลุ่มของแอ่งเชียงรายในเขตตำบลแม่ลาว สบกับบรรดาลำห้วยและลำน้ำที่ไหลจากที่สูงในเขตอำเภอพานที่เป็นสันปันน้ำ แบ่งลำน้ำจากเขตอำเภอพานและอำเภอแม่ใจมาลงที่ราบของแอ่งเชียงรายตอนบน โดยมาสบกับลำน้ำแม่ลาวที่ตำบลแม่ลาว จากนั้นก็ไหลขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือในเขตเมืองเชียงราย สบกับลำน้ำแม่กกที่ไหลลงจากเขามาทางตะวันตกเฉียงเหนือ ณ บริเวณที่น้ำกกและน้ำลาวมาสบกันนี้ทำให้ลำน้ำใหญ่ขึ้นเป็นแม่น้ำกก มีที่ราบลุ่มสองฝั่งน้ำกว้างขวางจนมีสภาพเป็นแอ่งใหญ่ของแอ่งเชียงราย มีร่องรอยการสร้างบ้านแปงเมืองและเวียงกระจายอยู่มากมาย ทั้งในที่ราบลุ่มใกล้ลำน้ำและบริเวณเนินเขาและเชิงเขา ชุมชนเมืองสำคัญคือ**เมืองเชียงราย** ที่อยู่ริมลำน้ำแม่กก และ**เมืองเวียงชัย** ริมฝั่งลำน้ำแม่ลาวก่อนสบกับลำน้ำแม่กก ที่ราบลุ่มสองฝั่งแม่น้ำกกจากเมืองเชียงรายและเวียงชัยกินพื้นที่ขึ้นไปถึงตำบลนางแลจึงค่อยแคบลงเพราะมีที่สูงเป็นเขาหลายลูกขวางกั้น จนมีลักษณะเป็นหุบเขาที่มีลำน้ำแม่กกไหลผ่านขึ้นไปสู่ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงเขตเวียงหนองล่ม อำเภอเชียงแสน ก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำโขงที่ตำบลสบกก

แอ่งเชียงแสน

บริเวณที่แม่น้ำกกไหลลงแม่น้ำโขงที่ตำบลสบกกนั้น ทางใต้เป็นแนวเขาที่แยกพื้นที่ลุ่มน้ำกกในเขตอำเภอเชียงแสนออกจากพื้นที่ลุ่มน้ำอิงที่เป็นแอ่งพะเยา แต่ทางเหนือเป็นพื้นที่ราบลุ่มสลับเขาเตี้ยผ่านเมืองเชียงแสนขึ้นไปถึงตำบลสบรวก อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำสายรวมกับลำน้ำรวกมาสบกับแม่น้ำโขง ลำน้ำแม่สายไหลผ่านเขตประเทศพม่าเข้ามายังตำบลท่าขี้เหล็ก อำเภอแม่สาย ไหลผ่านลงที่ราบลุ่มทางตะวันออกที่มีทิวเขาดอยตุงเป็นแนวสูงอยู่เบื้องหลังแต่อำเภอแม่สายลงมายังอำเภอแม่จัน ทำให้พื้นที่หน้าทิวเขาดอยตุงเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ไพศาลไปจนถึงขอบเขตริมน้ำโขง

บริเวณสามเหลี่ยมทองคำหรือสบรวก คือ จุดที่ลำน้ำสายมารวมกับลำน้ำโขง

จากสบรวกลงมาจนถึงเมืองเชียงแสนเรื่อยมาจนถึงสบกก พื้นที่ราบลุ่มดังกล่าวนับเนื่องเป็นแอ่งเชียงแสน ที่มีลำน้ำจากทิวเขาดอยตุงทางตะวันออกไหลลงหล่อเลี้ยง ได้แก่ ลำน้ำแม่สายที่อยู่ตอนเหนือสุด ลำน้ำคำ และลำน้ำจันตอนล่างจากอำเภอแม่จันมายังอำเภอเชียงแสน แล้วไหลมาออกแม่น้ำโขงที่สบคำ ใกล้กับเมืองเวียงปรึกษาหรือเชียงแสนน้อย พื้นที่แอ่งเชียงแสนนี้เป็นบริเวณสำคัญสุดในแอ่งเชียงรายที่มีพัฒนาการของบ้านเมืองอย่างซับซ้อน แลเห็นร่องรอยของชุมชนเดิมของพวกลัวะบนที่สูงในวัฒนธรรมหินตั้ง กับการเคลื่อนย้ายของคนชาติพันธุ์ไทที่เข้ามาตั้งบ้านแปงเมือง และการจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายเพื่อการทำนาแบบทดน้ำ (Irrigated rice cultivation) หรือที่เรียกว่า Wet rice เป็นแหล่งที่พบเวียงเก่า

หุบที่ราบในพื้นที่เวียงลอ

อนุสาวรีย์พระลอ พระเพื่อน และพระแพง ที่เวียงลอ

เมืองเก่า ริมเชิงเขาดอยตุงและตามเนินเขาโดยรอบของแอ่ง พบทั้งเมืองโบราณริมฝั่งแม่น้ำโขงเช่นที่สบรวก ที่เมืองเชียงแสน และต่ำลงมาคือ**เวียงปรึกษา** ก่อนที่จะถึงบริเวณสบรวก ลักษณะสำคัญอีกอย่างหนึ่งของแอ่งเชียงแสนนี้ก็คือ มีบึงและหนองน้ำใหญ่ (lake) หลายแห่งในบริเวณแอ่ง แต่ที่สำคัญที่สุดคือ**หนองหล่ม** ที่อยู่บริเวณตอนใต้ของแอ่งที่มีร่องรอยของการเกิดชุมชนบ้านเมืองรอบๆ หนอง และเกิดตำนานกล่าวว่าบ้านเมืองเหล่านั้นได้ถล่มลงไปก่อนการเกิดเมืองเชียงแสนและเวียงปรึกษา การเกิดบ้านเมืองขึ้นบริเวณรอบหนองที่มีขนาดใหญ่เป็นทะเลสาบของแอ่งเชียงแสนนี้ ไม่ใช่แหล่งเดียวในแอ่งเชียงราย หากยังมีในพื้นที่ของแอ่งพะเยาในลุ่มน้ำอิงอีกแห่งหนึ่งทางใต้ โดยมีแนวเขาคั่นอยู่และแบ่งพื้นที่ออกเป็น ๒ แอ่ง **แอ่งบนคือแอ่งเชียงรายและเชียงแสน ส่วนตอนล่างเป็นแอ่งพะเยา** ที่มีลำน้ำแม่อิงเป็นลำน้ำสำคัญซึ่งไหลออกจากกว๊านพะเยาอันเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ เป็นแก้มลิงรับน้ำจากเขาและที่สูงทางใต้ของอำเภอพานมาลงกว๊านพะเยาที่อยู่ริมเขาภูกามยาว บริเวณรอบหนองที่เป็นทะเลสาบภายในนี้ มีพัฒนาการของชุมชนบนที่สูงตามเนินเขาและลาดเขาของคนชาติพันธุ์ลัวะในวัฒนธรรมหินตั้ง และบ้านเมืองที่เกิดโดยคนชาติพันธุ์ในที่ราบซึ่งเกิดขึ้นบริเวณที่ลาดลุ่มริมขอบหนอง ที่สำคัญคือ**เมืองพะเยา** ซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางของรัฐในแอ่งพะเยา ลำน้ำอิงไหลออกจากกว๊านพะเยาผ่านช่องเขาไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเข้าสู่ที่ราบลุ่มในเขตอำเภอจุน อำเภอเชียงคำ อำเภอเทิง ไปออกแม่น้ำโขงที่สบอิงใต้เมืองเชียงของ มีชุมชนบ้านเมืองใหญ่น้อยเกิดขึ้นตามลำน้ำนี้มากมาย เช่น เมืองเวียงลอ เมืองเชียงคำ และเมืองเทิง โดยมีเมืองสำคัญอยู่ที่เมืองเชียงของ

แอ่งแพร่

แอ่งแพร่อยู่ถัดลงมาทางใต้ของแอ่งพะเยา และอยู่ในระนาบเดียวกันกับแอ่งลำปางที่มีทิวเขาทางด้านตะวันตกขวางกั้นจากกัน และมีเขาและหุบเขาคั่นออกจากที่ราบลุ่มของแอ่งพะเยา แอ่งแพร่มีแม่น้ำยมเป็นแม่น้ำสำคัญ ความเป็นแอ่งแพร่อันเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ มีเขาล้อมรอบ กินพื้นที่แต่อำเภอร้องกวางลงมาจนถึงอำเภอเด่นชัย แต่มีหุบเขาที่เป็นแหล่งกำเนิดต้นน้ำยมอยู่ทางเหนือในหุบทางตะวันออกของแอ่งพะเยา ประกอบด้วยหุบ ๒ หุบคือ **หุบน้ำงาว**กับ**หุบน้ำยม**

แอ่งแพร่เป็นอีกแอ่งใหญ่หนึ่งในล้านนา มีองค์พระธาตุช่อแฮเป็นวัดคู่บ้านคู่เมือง

หุบน้ำงาวอยู่ในเขตอำเภองาวทางตอนใต้ของพะเยา มีเมืองงาวโบราณตั้งอยู่เชิงเขาในบริเวณต้นน้ำ ลำน้ำงาวไหลผ่านหุบเขาลงมาทางใต้ สบกับลำน้ำยมที่ไหลออกมาจากหุบน้ำยมในเขตอำเภอสอง ที่มีลำน้ำสองจากเทือกเขาทางตะวันออกมาสมทบด้วย ทำให้มีที่ราบกว้างขวางและมีลำน้ำใหญ่ขึ้น เป็นจุดเริ่มต้นของแม่น้ำยมและมีการสร้างบ้านแปงเมือง มีเวียงโบราณเกิดขึ้นในบริเวณนี้โดยเฉพาะ**เมืองสอง** บริเวณนี้น้ำงาวมาสบกับน้ำยมที่ไหลลงมาจากหุบแม่ยม เรียกว่าสบงาว ก่อนถึงสบงาวลำน้ำยมไหลผ่านมาตามหุบเขาทางตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่บริเวณอำเภอปงลงมาถึงอำเภอเชียงม่วน ที่มีที่ราบลุ่มกว้างพอกับการตั้งหลักแหล่งเป็นบ้านเมืองขึ้น โดยเฉพาะ**เมืองปง**ที่มีคูน้ำคันดินล้อมอยู่ริมลำน้ำยม มีร่องรอยของแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์และเกิดเป็นบ้านเมืองในสมัยล้านนา ต่ำจากเมืองปง ลำน้ำยมไหลคดเคี้ยวผ่านซอกเขามายัง**เมืองเชียงม่วน**ที่มีที่ราบลุ่มกว้างพอให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองได้ และความเป็นเมืองของเชียงม่วนก็ยังดำรงมาจนทุกวันนี้ เพราะเป็นชุมทางคมนาคมที่มีเส้นทางจากลุ่มน้ำยมไปยังอำเภอจุนในแอ่งพะเยา

ต่ำจากเมืองเชียงม่วน ลำน้ำยมไหลผ่านซอกเขามายังตำบลสะเอียบ ซึ่งมีที่ราบลุ่มทำให้เกิดเป็นบ้านเป็นเมืองได้ คือ**เมืองสะเอียบ**ที่เป็นพันนาหนึ่งของรัฐพะเยาโบราณ ปัจจุบันความเป็นชุมชนสะเอียบยังดำรงอยู่และเป็นชุมชนที่ขัดขวางการสร้างแก่งเสือเต้น อันเป็นแก่งในเขตพื้นที่ของเมืองสะเอียบแต่เดิม จากตำบลสะเอียบลำน้ำยมไหลผ่านซอกเขาและแก่งลงสู่ที่ราบลุ่มเมืองสอง ณ บริเวณสบงาว จากเมืองสอง อำเภอสอง ลำน้ำยมที่รวมกับลำน้ำงาวเป็นแม่น้ำยมก็ไหลผ่านเข้าพื้นที่แอ่งกว้างของเมืองแต่เขตอำเภอร้องกวางลงมายังอำเภอเมือง อันเป็นที่ตั้งของ**เมืองแพร่** ที่เป็นเมืองศูนย์กลางของรัฐมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐

สะเอียบมีลำน้ำยมไหลผ่านและเป็นแหล่งป่าสักที่อุดมสมบูรณ์ ปัจจุบันชาวสะเอียบได้ทำการบวชป่าและต่อต้านการทำเขื่อนบนพื้นที่ป่าสักทองผืนใหญ่ที่เหลือเป็นแหล่งสุดท้าย

จากเมืองแพร่แม่น้ำยมไหลผ่านอำเภอสูงเม่นและอำเภอเด่นชัย ทีเป็นชุมชนใหญ่ปลายสุดของแอ่งแพร่ จากนั้นแม่น้ำยมไหลผ่านซอกเขาแคบๆ ไปทางตะวันตกมายังตำบลบ้านปิน ซึ่งมีที่ราบลุ่มที่มี**เมืองลอง**เป็นเมืองโบราณสำคัญ จากอำเภอบ้านปินและเมืองลอง แม่น้ำงาวไหลลงทางตะวันตกเฉียงใต้ผ่านซอกเขามายังอำเภอวังชิ้นที่มีลำน้ำจากทางตะวันตกมาสบด้วย บริเวณนี้มีที่ราบลุ่มทำให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองได้ ณ บริเวณที่ลำน้ำจากทางตะวันตกแต่เขตลำปางมาสบกับแม่น้ำยมนั้น มีเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมสร้างอยู่ตรงที่ลำน้ำสบกัน มีวัดพระธาตุเก่าที่พบศิลาจารึกกล่าวถึงเมืองนี้ในพุทธศตวรรษ ที่ ๒๐ อันเป็นสมัยสุโขทัยลงมา จากอำเภอวังชิ้นลำน้ำยมไหลผ่านเขาและที่ราบลุ่ม มีชุมชนเป็นระยะๆ ไป เข้าสู่ที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ของอำเภอศรีสัชนาลัย อันนับเนื่องเป็นบริเวณลุ่มน้ำยมตอนล่างนอกเขตแอ่งแพร่

แอ่งน่าน

แอ่งน่านมีลำน้ำน่านไหลผ่าน อยู่ถัดจากแอ่งแพร่มาทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีเทือกเขาดอยช้างผาด่านทางตะวันออกของแอ่งแพร่เป็นขอบกั้นทางตะวันตกของแอ่งน่าน และมีเทือกเขาหลวงพระบางทางตะวันออกและทางเหนือกั้นเขตแอ่งน่านออกจากพื้นที่ของประเทศลาวในลุ่มน้ำโขง โดยตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ แอ่งน่านอยู่สูงกว่าและยาวกว่าแอ่งแพร่ โดยอาจแบ่งพื้นที่ออกเป็นอย่างน้อย ๓ ตระพัก

ตะพักแรก อยู่บริเวณตอนบนที่มีลักษณะเป็นหุบซึ่งมีเทือกเขากั้นกลาง คือ **เทือกเขาดอยภูคา** ลำน้ำน่านเกิดขึ้นในบริเวณหุบระหว่างดอยภูคากับเทือกเขาหลวงพระบางในพื้นที่ระหว่างตำบลบ่อเกลือเหนือและบ่อเกลือใต้ ณ บริเวณนี้เป็นที่แบ่งน้ำของลำน้ำ ๒ สาย คือ **ลำน้ำมาง**ที่ไหลผ่านตำบลบ่อเกลือใต้ อำเภอบ่อเกลือ ลงมาทางใต้ ผ่านตะพักแรกลงสู่ตะพักที่สองทางด้านตะวันออกไปจนถึงอำเภอสา อันเป็นบริเวณที่สบกับแม่น้ำน่าน ทางเหนือของตำบลบ่อเกลือใต้ เป็นจุดเกิดของลำน้ำน่านที่ไหลขึ้นเหนือผ่านตำบลบ่อเกลือเหนือขึ้นไปยังตำบลขุนน้ำน่านจนปลายสุดของเทือกเขาดอยภูคา แล้ววกมาทางตะวันตกผ่านพื้นที่ระหว่างดอยภูคากับเทือกเขาหลวงพระบาง ที่เป็นสันปันน้ำแยกแอ่งน่านออกจากพื้นที่ลุ่มน้ำโขงในเขตเมืองเงินและเมืองหงสาของประเทศลาว พ้นเขตที่ราบระหว่างเขาทั้งสอง ลำน้ำน่านไหลลงสู่พื้นที่ราบลุ่มของแอ่งน่านตอนบนในตระพักแรก ที่มีลำน้ำหลายสายจากเทือกเขาและเขาทางตะวันตกและตะวันออกมาสมทบกัน เป็นพื้นที่ซึ่งมีการสร้างบ้านแปงเมืองกระจายกันอยู่ทั้งบริเวณเชิงเขาและตาม

ปัจจุบันที่บ้านบ่อเกลือใต้ยังคงมีการทำเกลือตามกรรมวิธีโบราณอยู่

ลำน้ำสายต่างๆ แต่เมืองสำคัญของบริเวณนี้ คือ **เมืองปัว** อันเป็นเมืองแรกเริ่มของรัฐน่านที่มีประวัติศาสตร์และตำนานกล่าวถึงกษัตริย์และเหตุการณ์บ้านเมืองราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ อาณาบริเวณของบ้านเมืองในระยะแรกๆ นี้ อยู่ในพื้นที่ของตะพักแรกในเขตอำเภอทุ่งช้าง อำเภอปัว และอำเภอท่าวังผา รวมทั้งบ่อเกลือเหนือและบ่อเกลือใต้ที่เป็นบ่อเกลือที่ดึงดูดผู้คนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเป็นเมือง มีร่องรอยจากหลักฐานทางโบราณคดีถึงสมัยยุคเหล็กตอนปลาย

ตะพักที่สอง อยู่ต่ำจากอำเภอท่าวังผาลงมายังอำเภอเมืองน่าน ซึ่งเป็นบริเวณที่ราบกว้างใหญ่ของแอ่งน่านที่มีการตั้งบ้านแปงเมืองแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา ในตำนานพงศาวดารระบุว่ากษัตริย์น่านจากเมืองปัวขยายบ้านเมืองลงมายังบริเวณนี้ มีการสร้างวัดและเมืองขึ้น ณ บริเวณเขาเตี้ยที่เรียกว่า **ภูเพียงแช่แห้ง** อันเป็นบริเวณที่มีวัดพระธาตุแช่แห้งเป็นศูนย์กลาง และเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นการแผ่พุทธศาสนาจากทางสุโขทัยเข้ามาในรัฐน่าน จากนั้นก็มีการสร้างเมืองน่านขึ้นบริเวณริมฝั่งแม่น้ำน่านกลางที่ราบลุ่มสองฝั่งน้ำในนามของ**เมืองนันทบุรี** เป็นเมืองศูนย์กลางของรัฐแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา

การเกิดชุมชนบ้านเมืองของน่านขยายตัวจากเมืองน่านในพื้นที่ราบลุ่มของตะพักที่สองจนถึงอำเภอเวียงสา ที่เป็นบ้านเมืองเกิดขึ้นในบริเวณลำน้ำมางจากตำบลบ่อเกลือใต้มาสบกับแม่น้ำน่านที่ผ่านเมืองน่านลงมา จากนั้นแม่น้ำน่านก็ไหลลงสู่**ตะพักที่สาม** อันเป็นพื้นที่ป่าเขาลงไปจนถึงอำเภอฟากท่า จังหวัดอุตรดิตถ์ ซึ่งเป็นหุบเขาเล็กๆ มีลำน้ำไหลผ่านมาสบกับแม่น้ำน่าน เป็นบริเวณที่มีการสร้างบ้านแปงเมืองในระยะหลังลงมาจนกระทั่งปัจจุบันได้กลายเป็นพื้นที่ของเขื่อนสิริกิติ์ อันเป็นเขื่อนสำคัญของแม่น้ำน่าน ก่อนที่แม่น้ำน่านจะไหลลงสู่ที่ราบลุ่มของเมืองฝางและเมืองอุตรดิตถ์ในพื้นที่ลุ่มน้ำน่านตอนล่าง

จากดอยตุงถึงดอยด้วน :
ภูมิวัฒนธรรมยุคหินตั้งในล้านนา (๑)[๑]

จากดอยตุง

ภูมิวัฒนธรรมภาคเหนือที่ในอดีตเรียกว่า **ล้านนาไทย** แบ่งย่อยออกเป็นแอ่งใหญ่ๆ ได้ ๒ แอ่ง คือ **แอ่งเชียงใหม่**และ**แอ่งเชียงราย** โดยเฉพาะแอ่งเชียงรายนั้นมีชื่อเรียกเฉพาะว่า**โยนก** และผู้คนได้รับการขนานชื่อว่า **ยวน**หรือ**ไทยยวน**

แอ่งเชียงรายมีพื้นที่ลุ่มน้ำสำคัญอยู่ ๒ บริเวณ คือ แม่น้ำกกและแม่น้ำอิง แต่ละลุ่มน้ำก็มีแอ่งและหุบ (Basin & Valley) หลายแห่ง อันเป็นพื้นที่ที่คนเคลื่อนย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนบ้านและเมือง ทำเกษตรกรรมเพื่อดำรงชีวิตร่วมกัน แต่ละแอ่งดังกล่าวเป็นเบ้าหลอมที่ทำให้คนหลายชาติพันธุ์ หลายภาษาและศาสนา เข้ามาตั้งถิ่นฐานร่วมกัน สัมพันธ์กันทางสังคม ทั้งการแต่งงานและทำกินในพื้นที่เดียวกัน เป็นที่เกิดและตายร่วมกัน ทำให้มีสำนึกร่วมในพื้นที่เกิดหรือมาตุภูมิเดียวกัน โดยสร้างความรู้ขึ้นชุดหนึ่งในนามของจารีตและประเพณีให้เป็นสิ่งรับรู้ร่วมกัน และถ่ายทอดมายังคนรุ่นหลังๆ เพื่อการอยู่รอดร่วมกัน นับเป็นความรู้จากคน “ภายใน” ท้องถิ่นและระหว่างถิ่นที่สัมพันธ์กัน

ความรู้จากภายในที่ทำให้คนภายนอกเช่นข้าพเจ้าแลเห็นพื้นที่ซึ่งเป็นภูมิวัฒนธรรมได้นั้น มาจากสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ทางสังคม วัฒนธรรม ก็คือการเรียกชื่อสถานที่ต่างๆ ทั้งแม่น้ำลำคลอง หนอง ห้วย ป่าเขา ทุ่งราบ และนามบ้านนามเมือง อันเป็นที่รับรู้กันของบรรดา “คนใน” โดยมีการถ่ายทอดผ่านตำนานและนิทานจากทั้งทางเอกสารและการบอกเล่า

ในที่นี้ ข้าพเจ้าขอเลือกกล่าวถึงแต่เพียงแอ่งย่อยๆ ๒ แอ่งในลุ่มน้ำกกและลุ่มน้ำอิง นั่นคือ**แอ่งเชียงแสน**ในลุ่มน้ำกก กับ**แอ่งพะเยา**ในลุ่มน้ำอิง โดยเพ่งความสนใจไปยังสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของแต่ละแอ่งเป็นจุดเริ่มต้น คือ ดอยตุงของแอ่งเชียงแสนและดอยด้วนของแอ่งพะเยา

ทั้งสองแอ่งนี้เป็นพื้นที่และภูมิวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดนครรัฐ ๒ รัฐในแอ่งเชียงราย คือ เชียงแสนและพะเยา เกิดการรวมตัวกันขึ้นโดยพญามังราย หลังจากนั้นได้ขยายอำนาจเข้าไปในแอ่งเชียงใหม่ จนเกิดแคว้นล้านนาขึ้น

ลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพหรือภูมินิเวศทางธรรมชาติ (Natural landscape) ของทั้งสองแอ่งคือเชียงแสนและพะเยานั้นเหมือนกัน คือประกอบด้วยพื้นที่ที่มีเขาอยู่โดยรอบ มีลำน้ำลำห้วยไหลลงจากเขาและที่สูงสู่ที่ลุ่มต่ำอันเป็นที่รับน้ำ เช่น บึงและหนอง ที่มีระดับน้ำแตกต่างกันระหว่างฤดูแล้งกับฤดูฝน (Seasonal lake) ในฤดูแล้ง พื้นที่รอบหนองส่วนหนึ่งจะแห้ง กลายเป็นพื้นที่แบบที่คนในภาค

---

[๑] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๕๔)

ตะวันออกเฉียงเหนือเรียกว่า **ทาม** และพื้นที่ที่ยังมีน้ำขังเรียกว่า **บุ่ง** ซึ่งหมายความว่าบึงนั่นเอง พอถึงฤดูฝน น้ำจะท่วมบริเวณชายขอบบึง เกิดเป็นปริมณฑลกว้างขวางเรียกรวมๆ ว่า **หนอง**

สังคมเกษตรกรรมแบบชาวนา (Peasant communities) พัฒนาขึ้นตามขอบหนองเหล่านี้ ตามบริเวณชายขอบที่สูงที่สามารถใช้น้ำจากลำห้วยลำธารที่ไหลลงจากเขาและที่สูงมาเป็นน้ำกินและน้ำใช้ รวมทั้งทำการเพาะปลูกในพื้นที่แห้งในฤดูแล้งรอบหนองได้

พื้นที่ชายขอบหนองที่เกิดชุมชนบ้านและเมืองนั้น เรียกในทางธรณีสัณฐานว่า **ที่ราบขั้นกระได** หรือ**ที่ลาดต่ำ** (Low terrace) แต่พื้นที่ลุ่มต่ำที่ทำการเพาะปลูกนั้น คือ ที่ราบลุ่มหรือลุ่มต่ำที่มีน้ำท่วมถึง ชุมชนชาวนาของสังคมชาวนาในระยะแรกๆ มักจะทำนาแบบนาทาม คืออาศัยหว่านข้าวลงไปในพื้นที่ทาม โดยการชะลอน้ำในตอนปลายฤดูฝนด้วยการใช้คันดินหรือทำนบกักน้ำ ชะลอน้ำ และแบ่งน้ำเพื่อการเติบโตของต้นข้าว เป็นการทำนาปีแต่เพียงอย่างเดียว ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการทำเกษตรกรรมแบบนี้ไม่ใคร่ทำให้ลักษณะภูมินิเวศธรรมชาติและภูมิวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงเท่าใด

การเปลี่ยนแปลงมาเกิดขึ้นภายหลัง เมื่อมีพัฒนาการของ**การทำนาแบบทดน้ำ** (Irrigated rice cultivation) เกิดขึ้น โดยเฉพาะการชลประทานแบบเหมืองฝาย ที่มาพร้อมกับคนกลุ่มใหม่ที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีสูงกว่า หรือจากการได้รับอิทธิพลทางเทคโนโลยีชลประทานและการเพาะปลูกจากภายนอก

จากการศึกษาลักษณะทางภูมิศาสตร์และภูมิวัฒนธรรมดังกล่าว ทำให้ข้าพเจ้าพอวิเคราะห์ได้ว่าทั้งแอ่งเชียงแสนและแอ่งพะเยามีการเปลี่ยนแปลงทางภูมิวัฒนธรรมเป็น ๒ ช่วงเวลาดังนี้ คือ **ช่วงก่อนการทำนาแบบทดน้ำ** (Irrigated rice field) ที่แลเห็นจากการเพาะกล้าและดำนา (Transplanting cultivation) กับ**ช่วงการทำนาทามแบบนาหว่าน** (Broadcasting cultivation) ที่ไม่มีการทดน้ำแบบเหมืองฝาย

การทำนาทามที่เป็นนาหว่านและไม่มีการทดน้ำ นับเป็นสังคมเกษตรกรรมแบบยุคแรกที่มีมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ในสังคมท้องถิ่นดั้งเดิม ที่เรียกว่า**คนลัวะ**

ส่วนการทำนาแบบทดน้ำแบบเหมืองฝาย ที่มีการหว่านกล้าและดำนานั้น เป็นสังคมเกษตรกรรมที่มีการผสมผสานของคนกลุ่มใหม่จากภายนอกที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี เข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองร่วมกัน ในยุคที่เรียกว่า **โยนก** และ**ล้านนา**ตามลำดับ

หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงภูมิวัฒนธรรมของทั้งสองแอ่งดังกล่าวนี้ ในชั้นแรกแลเห็นจากตำนาน พงศาวดาร ที่เขียนรวบรวมและแต่งต่อกันมา ทั้งจากข้อมูลเอกสารเก่าและคำบอกเล่า แต่ในชั้นหลัง คือช่วงเวลาปัจจุบัน อาจแลเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดี ทั้งแหล่งประวัติศาสตร์และโบราณวัตถุทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์

จากหลักฐานทั้งสองยุคและสองอย่างนี้ ทำให้ข้าพเจ้าแลเห็นการเคลื่อนไหวของผู้คนและการเกิดชุมชนบ้านเมืองตั้งแต่ยุคแรกๆ ดังนี้

แอ่งเชียงแสน

กลุ่มชนแรกเริ่มกระจายกันอยู่ตามที่สูงและที่ต่ำในเทือกเขาด้านตะวันตกของแอ่ง อันมี**ดอยตุง** เป็นสัญลักษณ์ทางภูมิทัศน์ ที่ในตำนานเมืองเชียงแสนและพงศาวดารโยนกเรียกว่า**ภูสามเส้า** คนเหล่านี้คือพวก**ลัวะ** ซึ่งมีหัวหน้าคือ**ปู่เจ้าลาวจก** เป็นกลุ่มชนที่ใช้เสียมตุ่นเป็นเครื่องมือทำกินแบบทำสวน คือปลูกพืชปลูกต้นไม้แต่พอเลี้ยงตัวเอง (Horticulture) อันเป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ (Subsistence economy) เสียมตุ่นเป็นรูปแบบหนึ่งของเครื่องมือหินขัดที่พบกระจายอยู่ทั่วไปทั้งบริเวณที่สูงและที่ต่ำ

ภูสามเส้าในพื้นที่แม่สายที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ดอยนางนอน ประกอบด้วย ดอยจ้อง ดอยปู่เฒ่า และดอยตุง (ภาพ : www.biogang.netcotourism_view.phpuid1)

กลุ่มลัวะนี้เติบโตและขยายตัวบริเวณเทือกเขาด้านตะวันตกไปตามเขาและที่สูงโดยรอบแอ่ง โดยเฉพาะทางด้านใต้ ด้านเหนือ ตลอดจนที่สูงทางตะวันออกที่ต่อกับบริเวณชายฝั่งแม่น้ำโขง ตั้งแต่สบรวกลงไปถึงเชียงแสนและเวียงปรึกษา จนจรดปากแม่น้ำกก อันเป็นบริเวณที่มีหนองน้ำและที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง ซึ่งเรียกว่า **หนองหล่ม**

โดยลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว อาจแบ่งบริเวณแอ่งเชียงแสนออกได้เป็น ๒ บริเวณใหญ่

บริเวณแรก คือที่ราบลุ่มและหนองบึงด้านหน้าดอยตุง ซึ่งเกิดจากลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงจากเทือกเขาดอยตุง เช่น ลำน้ำแม่สาย แม่คำ และแม่จัน

ลำน้ำแม่สายอยู่ทางเหนือ ไหลไปทางตะวันออก ไปสบกับลำน้ำรวกที่ไหลมาจากเทือกเขาด้านเหนือในเขตประเทศพม่า รวมกันเป็นลำน้ำรวก ไหลไปออกแม่น้ำโขงที่สบรวก ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า **สามเหลี่ยมทองคำ** ส่วนลำน้ำแม่คำนั้นไหลจากดอยตุงไปทางตะวันออกเฉียงใต้ รวมกับลำน้ำแม่จันที่ไหลมาจากที่สูงทางตะวันตกเฉียงใต้ เลียบภูเขาในเขตอำเภอแม่จัน ไปออกแม่น้ำโขงที่บริเวณสบคำ เชิงเขาดอยจัน ซึ่งอยู่ระหว่างเมืองเชียงแสนและเวียงปรึกษา

บริเวณที่สอง คือบริเวณด้านตะวันตกหลังเขาดอยจัน ที่เป็นหล่มเป็นหนอง เรียกว่า**หนองหล่ม** ปัจจุบันคนรู้จักกันในนามทะเลสาบเชียงแสน มีตำนานกล่าวถึงการสร้างบ้านแปงเมืองโยนกนาคพันธุ์ อันเป็นต้นกำเนิดของคำว่า **โยนก** และกลุ่มคน**ยวน** โดยคนชาติพันธุ์ไทยใหญ่ที่เคลื่อนย้ายจากลุ่มน้ำสาละวิน

ผ่านมายังแม่น้ำกก และเคลื่อนย้ายผ่านเมืองเชียงรายมายังบริเวณหนองหล่ม มาตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองอยู่ในบริเวณนี้

ผู้นำทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยใหญ่ก็คือ **พระเจ้าสิงหนวัติกุมาร**

บริเวณแรกที่อยู่ตีนเทือกเขาดอยตุงนั้น มีการเคลื่อนไหวในการสร้างบ้านแปงเมืองของชุมชนกลุ่มลัวะ อันเห็นได้จากตำนานเมืองหิรัญนครเงินยางว่า ผู้นำทางวัฒนธรรมคือ**พระยาลวจักราช** ในกลุ่มของปู่เจ้าลาวจก ได้นำคนจากที่สูงของเทือกเขาดอยตุงลงมาสร้างบ้านแปงเมืองอยู่ริมลำน้ำที่ตีนเขา แล้วเกิดการขยายตัวไปตามเขาและที่สูงโดยรอบ เช่น สบรวก เชียงแสน ดอยจัน

(บน) พระธาตุดอยตุง อันเป็นพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวแม่สายและชาวพุทธต่างมาไหว้เคารพบูชา ขณะเดียวกันในตำนานคือถิ่นที่อยู่ของปู่เจ้าลาวจก
(บนขวา) ลัวะเป็นกลุ่มชนบนที่สูง ซึ่งเป็นชนพื้นถิ่นดั้งเดิมในเขตล้านนา

เมืองหิรัญนครเงินยางในตำนานนั้น ถ้ามองจากตำแหน่งที่ตั้งของตัวเมือง คือเวียงที่มีแนวคันดินหรือกำแพงล้อมรอบ ก็น่าจะเป็นเมืองเดียวกับ**เวียงพานคำ** เชิงเขาดอยจ้อง ริมลำน้ำแม่สาย ปัจจุบันเป็นอำเภอแม่สาย เพราะเป็นแหล่งโบราณคดีที่สัมพันธ์กับดอยตุง เพราะดอยจ้องเป็นหนึ่งในภูสามเส้าที่ชาวบ้านชาวเมืองเรียกว่า **ดอยจ้อง ดอยปู่เฒ่า** และ**ดอยตุง** และคนรุ่นหลังในปัจจุบันเรียกว่า **ภูนางนอน** เพราะมองเห็นเป็นรูปผู้หญิงนอน และเกิดตำนานนางนอนขึ้นภายหลัง

ตามที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า ตำนานเกี่ยวกับดอยตุงอาจวิเคราะห์ได้เป็น ๓ ตอน ตอนแรกคือภูสามเส้า ตอนที่สองเรียกดอยตุง ตอนที่สามคือดอยนางนอน อันเป็นสมัยปัจจุบัน

เรื่องราวของตำนานทั้งสามตอนนี้สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะภูมิวัฒนธรรมเป็น ๓ ยุค คือ

ยุคหินตั้ง เป็นยุคการทำไร่หมุนเวียนและทำนาหว่านแบบไม่ทดน้ำ

ยุคการสร้างบ้านแปงเมือง เป็นยุคการทำนาแบบทดน้ำที่เป็นนาดำ และมีการเพาะกล้า อันสัมพันธ์กับระบบชลประทานแบบเหมืองฝาย

เวียงพางคำเป็นเมืองโบราณที่ตั้งอยู่เชิงเขาดอยจ้อง ในเขตอำเภอแม่สาย มีการขุดลำเหมืองที่เรียกว่าเหมืองแดง ชักน้ำจากลำน้ำแม่สายมาหล่อเลี้ยงบางส่วนของทุ่งราบเชียงแสน-แม่จัน

การทำนาแบบทดน้ำที่ใช้ระบบเหมืองฝายมาจัดการชักน้ำและชะลอน้ำในการทำเกษตรกรรม (ภาพจาก www.northern-thailand-river.com)

ยุคเกษตรอุตสาหกรรม เป็นยุคสังคมอุตสาหกรรมปัจจุบัน

หลักฐานที่ใช้ประกอบให้เห็นลักษณะภูมิวัฒนธรรมในยุคหินตั้งของแอ่งเชียงแสนก็คือ

๑) การมีอยู่ของภูสามเส้าและตำนานเกี่ยวกับภูสามเส้า

๒) บรรดาเครื่องปั้นดินเผาหลายรูปแบบที่กระจายอยู่ทั่วไปตามที่สูง ชายขอบที่สูง และที่ลาดต่ำ

๓) เนินดิน หลักหิน และกองหินที่แสดงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และหลุมศพของบุคคลสำคัญ

.....

ภูสามเส้า คือ ความคิดในเรื่องสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นสัญลักษณ์ทางจักรวาลและความเชื่อทางศาสนา มักตั้งอยู่บริเวณต้นน้ำที่ไหลหล่อเลี้ยงชุมชนและการเกษตรกรรม เป็นที่สถิตของอำนาจเหนือธรรมชาติที่ทุกคนต้องสยบและเกรงกลัว ปรากฏอยู่ตามภูเขาและโขดหินที่ดูแปลกประหลาดในธรรมชาติ หรืออาจหมายถึงกองหินหรือก้อนหินที่ถูกเคลื่อนย้ายมาตั้งแสดงไว้เป็นสัญลักษณ์

ส่วนเนินดินที่มีคันดินล้อมรอบ หรือมีหินปักรอบเพื่อแสดงเขตนั้น มักเกี่ยวข้องกับหลุมศพและอนุสาวรีย์บุคคลสำคัญของเผ่าพันธุ์ ซึ่งอาจหมายถึงหัวหน้าเผ่า หัวหน้าตระกูล หรือหัวหน้าโคตรต่างๆ ด้วย

ข้าพเจ้าได้หลักฐานเกี่ยวกับภูสามเส้า แหล่งฝังศพ และแหล่งศักดิ์สิทธิ์ในระบบหินตั้งนี้มาจากผู้ที่เป็นศิษย์สองท่าน คือ **ครูสมบัติ วิทยาคม** ซึ่งเคยเป็นครูโรงเรียนท้องถิ่นในเขตอำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย กับ**อาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ** อาจารย์มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง

ครูสมบัตินับเป็นผู้บุกเบิกคนสำคัญของแหล่งหินตั้งแทบทุกพื้นที่ในเขตจังหวัดพะเยา ในขณะที่อาจารย์สุภาพกำลังค้นคว้าเกี่ยวกับแหล่งหินตั้ง ซึ่งเป็นที่ฝังศพผู้นำคนลัวะในเขตลุ่มน้ำวังของลำปาง

ข้อมูลความรู้ที่ได้จากการลงพื้นที่ของทั้งสองท่านนี้ เมื่อนำมาประมวลเข้ากับผลการศึกษาสำรวจที่ผ่านมาของข้าพเจ้า ก็สามารถสร้างภาพให้เห็นถึงลักษณะภูมิวัฒนธรรมหินตั้งของกลุ่มชนโบราณที่เรียกว่าพวกลัวะได้ชัดเจน อีกทั้งยังได้เห็นการสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมเข้าสู่ภูมิวัฒนธรรมในยุคต่อมา อันเป็นสมัยที่มีกลุ่มคนจากภายนอก เช่น คนยวน อันเป็นชนชาติไทกลุ่มหนึ่งเคลื่อนย้ายเข้ามาผสมผสาน เป็นยุคที่มีการนำเอาเทคโนโลยีการชลประทานแบบเหมืองฝายและนาดำเข้ามา ทำให้เกิดการแปลงป่าให้เป็นนาในการสร้างบ้านแปงเมือง

คนกลุ่มใหม่ที่เคลื่อนจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ของคนลัวะแต่เดิมนั้น โดยตำนานเป็นชนชาติพันธุ์ไทยที่มีชีวิตอยู่บนพื้นที่ราบรอบๆ หนองน้ำขนาดใหญ่ ที่อาจเรียกว่าเป็น**ทะเลสาบ** เช่น ทะเลสาบคุนหมิงและทะเลสาบต้าลี่ในมณฑลยูนนานทางจีนตอนใต้ คนเหล่านี้มีประสบการณ์ในการทำนาทดน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่รอบๆ หนองหล่ม อันหมายถึงหนองน้ำที่มีน้ำผุดจากใต้ดิน นับเป็นภูมินิเวศที่มีความอุดมสมบูรณ์

การกระจายตัวของคนจากที่ราบดังกล่าวไปสู่พื้นที่ต่างๆ ของคนกลุ่มลัวะแต่เดิม ได้ทำให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองไปทั่วอาณาบริเวณแอ่งเชียงแสน แลเห็นได้จากการสร้างสถานที่ทางวัฒนธรรม อาทิ พระมหาธาตุเจดีย์และรอยพระพุทธบาท ซ้อนทับแหล่งความเชื่อดั้งเดิมในระบบหินตั้ง เช่น สร้างพระธาตุดอยตุงและพระธาตุดอยจ้องขึ้นมาแทนที่ภูสามเส้าในวัฒนธรรมคนลัวะ

โดยเฉพาะพระธาตุนั้นมักตั้งอยู่ในบริเวณที่สัมพันธ์กับชุมชนเมืองที่เรียกว่า **เวียง** เช่น พระธาตุปูเข้า ที่สบรวก ริมแม่น้ำโขง สัมพันธ์กับเวียงปูเข้า พระธาตุจอมกิติสัมพันธ์กับเวียงเชียงแสน และพระธาตุดอยจันสัมพันธ์กับเวียงปรึกษา เป็นต้น

การเปลี่ยนสภาพแวดล้อมทางภูมิวัฒนธรรมของภูสามเส้ามาเป็นดอยตุง อันเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์ของพุทธศาสนา แทนแหล่งศักดิ์สิทธิ์ของคนลัวะในวัฒนธรรมหินตั้ง และคลี่คลายมาสู่ภูมิวัฒนธรรมบ้านเมืองในยุคเกษตรกรรมที่มีการชลประทานแบบเหมืองฝายนี้ ก็คือการที่ *พงศาวดารโยนก* ได้กล่าวไว้ว่า เจ้าผู้ครองเวียงพานคำ ริมลำน้ำแม่สาย ตีนเขาดอยจ้อง คือเชื้อสายของพระเจ้าพรหมแห่งตระกูลสิงหนวัติ เป็นผู้สร้างฝายและขุดเหมืองแดง ระบายน้ำจากลำน้ำแม่สายและธารน้ำที่ไหลลงจากเขามาเลี้ยงแหล่งทำนาปลูกข้าวในพื้นที่ราบลุ่มของแอ่งเชียงแสน

ปัจจุบันเหมืองแดงนี้ก็ยังคงมีอยู่ และการขยายตัวของระบบเหมืองฝายก็ได้แพร่กระจายไปทั่วพื้นที่เกษตรกรรมของแอ่งเชียงแสน

จากดอยตุงถึงดอยด้วน : ภูมิวัฒนธรรมยุคหินตั้งของล้านนา (๒)[๒]

ถึงดอยด้วน

แอ่งพะเยา

แอ่งพะเยามีลักษณะภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่สวยงามน่าประทับใจไม่แพ้แอ่งเชียงเสน แต่มีความแตกต่างกันในโครงสร้างทางกายภาพภูมิศาสตร์ นั่นก็คือเป็นบริเวณที่ราบซึ่งมีภูเขาโอบล้อมเกือบรอบด้าน ทั้งทางตะวันตก ตะวันออก และทางใต้ โดยมีเขาดอยด้วนผ่ากลาง แบ่งบริเวณที่ราบออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนตะวันตกและส่วนตะวันออก

ดอยด้วนเป็นเทือกเขาสั้นๆ มีความยาวจากเหนือลงใต้ประมาณ ๒๕ กิโลเมตร โดยมีตอนเหนือสุดอยู่ที่ดอยอีด้วนอันเป็นดอยสูงสุด และมีดอยด้วนที่สูงรองลงมา อยู่ระหว่างกลางของเทือกเขาทางด้านตะวันตกกับดอยหม้อทางตะวันออก ที่มีความสูงในระดับเดียวกัน ต่ำจากดอยด้วนและดอยหม้อลงไปจนถึงปลายสุดของเทือกเขา เป็นดอยลักล้านที่มีตอนปลายใต้สุดอยู่ที่บ้านสันป่าสัก อันเป็นบริเวณที่ลาดเทไปยังที่ราบลุ่มของกว๊านพะเยา อันเป็นศูนย์รวมของแอ่งพะเยา เมืองพะเยาอันเป็นศูนย์กลางของนครรัฐก็พัฒนาขึ้น ณ บริเวณที่ราบลุ่มรอบกว๊านพะเยานี้ โดยมีลำน้ำ ลำห้วย ที่ไหลลงจากภูเขาและที่สูง ทั้งจากดอยด้วนและจากเทือกเขาหลวงทางด้านตะวันตก และเทือกเขาดอยจิตจ้องและดอยกิ่งแก้วทางด้านตะวันออกไหลมาลงกว๊านพะเยาและแม่น้ำอิง

ความโดดเด่นของลักษณะทางภูมิประเทศที่ทำให้เห็นอัตลักษณ์ทางภูมิวัฒนธรรมก็คือ **ความโดดเด่นของเทือกดอยด้วนที่อยู่ระหว่างกลางของเทือกเขาหลวงทางตะวันตก กับเทือกเขาดอยจิตจ้องและดอยกิ่งแก้วทางตะวันออก โดยมีกว๊านพะเยาที่อยู่ตอนปลายสุดทางใต้ของดอยด้วน** เป็นแอ่งรับน้ำขนาดใหญ่จากที่สูงทางส่วนตะวันตก แล้วระบายออกไปตามลำน้ำอิงที่ผ่านส่วนตะวันออกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านเขตอำเภอจุน อำเภอเทิง ไปสู่อำเภอเชียงของ เพื่อลงสู่แม่น้ำโขง โดยย่อก็คือ ถ้าดูจากแผนที่จะเห็นได้ว่าพื้นที่ระหว่างเทือกเขาดอยหลวงกับเทือกเขาดอยด้วนทางตะวันตกนั้น เป็นบริเวณต้นน้ำที่เริ่มจากเขตอำเภอแม่ใจ ซึ่งมีลำน้ำอยู่ ๒ สายใหญ่ๆ ที่เป็นต้นแม่น้ำปิง คือ ลำน้ำแม่ปืมที่ไหลลงจากซอกเขาด้านตะวันออกของดอยด้วน มาลงสู่ที่ราบในบริเวณอำเภอแม่ใจ รวมกับลำน้ำอีกสายหนึ่งที่มาจากดอยหลวงทางด้านตะวันตก ผ่านบ้านสันป่าม่วงและบ้านท่าต้นหาดมายังอำเภอแม่ใจ

---

[๒] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๕๔)

แผนที่ ๑ : ๒๕๐,๐๐๐ แสดงแนวเทือกดอยด้วนหรือภูกามยาว อันเป็นสัญลักษณ์ของภูมิวัฒนธรรม ในแอ่งพะเยา ที่มีกว๊านพะเยาเป็นพื้นที่รับน้ำอยู่ตอนใต้

กลายเป็นแม่น้ำอิงไหลลงสู่กว๊านพะเยา แต่ตามเส้นทางที่แม่น้ำอิงไหลลงใต้ ก็มีลำน้ำลำห้วยสายสั้นๆ ไหลลงจากทิวเขาดอยหลวงซึ่งอยู่ทางด้านตะวันตก เช่น ลำน้ำเหยียนและลำน้ำแม่ต๋ำ มารวมกับลำน้ำอิงสู่กว๊านพะเยา ซึ่งเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ (seasonal lake) ยาวจากเหนือถึงใต้ราว ๙ กิโลเมตร และกว้างราว ๕ กิโลเมตร ปริมาณน้ำไม่เท่ากันตามฤดูกาล รอบกว๊านมีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลผ่านที่สูงและซอกเขาลงมาสมทบ โดยเฉพาะทางด้านตะวันตกของกว๊านที่มาจากเทือกเขาดอยหลวง เช่น ห้วยคุน ห้วยแม่นางเรือ ห้วยแม่ต๋ำ และห้วยร่องขุยที่อยู่ทางด้านใต้ของกว๊าน และห้วยร่องข้างที่มาจากเทือกเขาดอยภูนางและดอยแม่ฮิทางตะวันออกเฉียงใต้

จากแอ่งน้ำใหญ่ๆ ของกว๊านพะเยาที่เป็นเสมือนแก้มลิง น้ำในกว๊านถูกระบายออกไปทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของดอยด้วน โดยลำน้ำแม่อิงซึ่งมีจุดเริ่มต้นของแม่น้ำอยู่ตรงปลายขอบสุดของดอยด้วน อันเป็นแหล่งที่ตั้งของ**เมืองพะเยา**ซึ่งเป็นเมืองรูปน้ำเต้า จากแผนที่แสดงพื้นที่ต่ำสูง เมืองพะเยามีความสัมพันธ์กับพื้นที่สูงทางตะวันตกของดอยด้วน หรือในทางตรงข้ามกับทางด้านตะวันออกของกว๊านพะเยา เพราะเป็นบริเวณป่าเขาที่มีซอกเขา ร่องเขา ที่มีลำห้วยสั้นๆ ไหลลงสู่กว๊าน และเป็นแหล่งที่ตั้งของ

วัดและศาสนสถานที่สำคัญของบ้านเมืองมาแต่ยุคหินตั้ง เช่น บริเวณวัดป่าแดงและเวียงพระธาตุจอมทอง และวัดศรีโคมคำหรือวัดพระเจ้าตนหลวง เป็นต้น

แม่น้ำอิงและภูกามยาว

จากตำนานความเป็นแม่น้ำอิง เริ่มตั้งแต่ตอนที่ไหลออกจากกว๊านพะเยาตอนปลายสุดของดอยด้วน วกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านที่ราบลุ่มสองฝั่งน้ำที่มีลำน้ำลำห้วยหลายสายจากซอกเขาดอยด้วน เช่น ลำน้ำแม่เหลืองหรือห้วยร่องปอ ที่ไหลจากดอยหม้อและดอยลักล้านมาสมทบกับลำน้ำร่องข้าง ที่ไหลมาจากดอยภูนางผ่านบ้านดอยคำใต้มาสมทบกันที่บ้านแม่อิง อันเป็นบริเวณที่พญางำเมือง พญามังราย และพญาร่วง นั่งอิงกันในพิธีสาบานความเป็นมิตรระหว่างกัน แม่น้ำนี้มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า **แม่น้ำสายตา** จากบ้านแม่อิง แม่น้ำไหลผ่านที่ราบลุ่มระหว่างเขา คือระหว่างดอยด้วนกับดอยแม่นะ และดอยกิ่งแก้วในเขตอำเภอดอกคำใต้ ขึ้นทางเหนือไปออกช่องเขาอันเป็นรอยต่อระหว่างดอยกิ่งแก้วกับดอยจิตจ้อง เข้าสู่ที่ราบลุ่มของอีกหุบเขาหนึ่งในเขตอำเภอจุน อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำห้วยจากเขาในเขตอำเภอจุน เช่น ลำน้ำจุน มารวมด้วย ณ บริเวณที่เป็นที่ตั้งของเมือง**เวียงลอ** นับเป็นเมืองสำคัญอันดับสองรองจากเมืองพะเยาของลุ่มแม่น้ำอิง บริเวณที่ราบลุ่มระหว่างเขาของลุ่มน้ำอิงอันเป็นที่ตั้งของเวียงลอนี้มีความยาวแต่เขตอำเภอจุนไปจนถึงอำเภอเทิง เป็นที่ตั้งของเมืองสำคัญที่นอกจากเวียงลอแล้ว ก็มีเมือง**เชียงคำ**และเมือง**เทิง** ก่อนที่แม่น้ำอิงจะไหลขึ้นเหนือไปออกแม่น้ำโขงในเขตเมืองเชียงของ อันเป็นเมืองปลายสุดของลุ่มแม่น้ำอิง

จากตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมธรรมชาติตามที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าทำไมดอยด้วนจึงเป็นเทือกเขาที่เป็นที่น่าสนใจของผู้คนจากภายนอกและภายใน โดยเฉพาะคนในท้องถิ่นล้วนรู้จักดอยด้วน แต่สำหรับคนนอกนั้น นอกจากแลเห็นจากทิวทัศน์แล้ว ก็รู้จากตำนานที่เรียกว่า **ภูกามยาว** อันเพี้ยนมาเป็นพะเยา ความสงสัยจากสามัญสำนึกว่า “ภู” นั้น คงหมายถึงภูเขาที่คนไททางภาคเหนือและที่อยู่ในเวียดนามและจีนใต้มักเรียกดอยว่า “ภู” ส่วน “กามยาว” นั้น หมายถึง ลักษณะภูมิประเทศ **ภูกามยาวหรือดอยด้วนก็คือสัญลักษณ์ของภูมิวัฒนธรรม** เพราะเป็นแหล่งต้นน้ำของแม่น้ำอิงและลำน้ำลำห้วยที่ไหลผ่านที่สูง ลาดสูงและลาดต่ำ ลงสู่ที่ราบลุ่มชุ่มน้ำ ที่มีผู้คนตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยและทำกินในแทบทุกระดับ บรรดาสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในระบบความเชื่อตั้งแต่สมัยหินตั้งลงมาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ ที่มีการนับถือพุทธศาสนาเกิดเป็นบ้านเป็นเมืองนั้น มักเกิดขึ้นตามดอยและเพิงผาหน้าถ้ำของเทือกดอยด้วนเป็นส่วนใหญ่ เช่น ดอยและ เวียงพระธาตุจอมทอง ที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาลทางเหนือของเมือง เป็นต้น รวมทั้งบรรดาวัดพระธาตุเจดีย์ที่เกิดขึ้นบนเทือกดอยด้วน จากอำเภอเมืองพะเยาไปจนถึงอำเภอแม่ใจ แต่ที่สำคัญที่โดดเด่นกว่าที่ใดๆ ก็คือ **ดอยด้วนเป็นเทือกเขาหินทราย ที่ผู้คนแต่**

สมัยหินตั้งจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ยุคล้านนา พากันไปตัดหินมาเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ สลักเป็นรูปเคารพและเป็นวัสดุก่อสร้างพระสถูปเจดีย์และวัดวาอาราม โดยเฉพาะการแกะสลักพระพุทธรูปนั้น ได้เกิดพระพุทธรูปสกุลช่างพะเยาขึ้น เป็นอัตลักษณ์ทางศิลปวัฒนธรรมของนครรัฐพะเยาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ลงมา

จากหลักฐานทางโบราณคดี อันได้แก่โบราณสถานและโบราณวัตถุที่ข้าพเจ้าเห็นและสำรวจศึกษามา พอกำหนดช่วงเวลาของพัฒนาการทางสังคมบ้านเมืองและรัฐได้เป็นยุคหินตั้ง ยุคประวัติศาสตร์ล้านนา

ยุคหินตั้งนั้นแลเห็นได้จากการพบแหล่งฝังศพ แหล่งพิธีกรรมบนเขาและเพิงผาหน้าถ้ำ รวมไปถึงบริเวณที่ลาดลุ่มใกล้ธารน้ำ หนองน้ำ ที่พบเครื่องมือหินหลายยุคหลายสมัยปะปนกัน ลักษณะการมีอยู่ของแหล่งวัฒนธรรมหินตั้งเช่นนี้ เป็นเช่นเดียวกันกับที่พบในบริเวณดอยตุงและหนองหล่มในแอ่งเชียงแสน รวมทั้งที่อื่นๆ ในภาคเหนือ เช่นทางลำปางและลำพูน ที่ผู้คนในยุคหินตั้งมักตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยตามที่ลาดเขาและที่ลาดลุ่ม แต่ใช้เพิงผาหน้าถ้ำและเขาเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบประเพณีพิธีกรรม คนเหล่านี้มีแหล่งที่อยู่อาศัยและแหล่งทำกินเป็นหลักแหล่ง และไม่ร่อนเร่แบบมนุษย์ในสังคมหินเก่าและหินขัด อะไรต่างๆ ที่บรรดานักโบราณคดีไทยจากสถาบันอ้างว่าเป็นสังคมนายพรานล่าเนื้อล่าสิงห์ทำนองนั้น สังคมของผู้คนในวัฒนธรรมหินตั้งทั้งของดอยด้วนและดอยตุงนั้น ล้วนเป็นสังคมเกษตรกรรมบนที่สูงและที่ลาด ที่มีความสืบเนื่องมาจนถึงสมัยล้านนาและหลังๆ ลงมาด้วยซ้ำ หาได้มีอายุเก่าไปถึงหลายพันปีหรือหมื่นปีดังเช่นใครต่อใครทึกทักกัน หากเป็นสังคมของชนเผ่าที่คนจากภายนอกเรียกว่า คนลัวะหรือละว้า ข่า ขมุ อะไรทำนองนั้น เป็นสังคมที่ถือผีและจิตวิญญาณ ที่ยังนิยมการใช้หินและวัสดุธรรมชาติมาทำเครื่องมือเครื่องใช้อย่างสืบเนื่อง แม้จะเข้าสู่สมัยที่คนใช้เหล็กและโลหะแล้วก็ตาม แต่ความโดดเด่นทางวัฒนธรรมของคนในยุคนี้ ดูเหมือนอยู่ที่แหล่งฝังศพและแหล่งพิธีกรรมบนที่สูงตามเนินเขาและเพิงผาหน้าถ้ำ แหล่งฝังศพมักเป็นแหล่งฝังศพของบรรดาหัวหน้าเผ่า อันสะท้อนให้เห็นว่าคนที่ถูกเรียกโดยคนจากภายนอกว่า ลัวะ ละว้า หรือซองนั้น แท้จริงประกอบด้วยคนหลายเผ่าพันธุ์ที่กระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ

ในการสำรวจและศึกษาของข้าพเจ้าพบว่า คนแต่ละเผ่านั้นมักมีหลักแหล่งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำลำห้วยเดียวกัน โดยอาศัยแหล่งฝังศพของหัวหน้าเผ่า หรือแหล่งพิธีกรรมบนเนินเขาหรือเขาลูกเตี้ยๆ เป็นสัญลักษณ์ แหล่งพิธีกรรมดังกล่าว ถ้าหากเป็นแหล่งใหญ่ก็จะมีเนินดินที่มีการขุดคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ซึ่งคนทั่วไปจะเรียกว่า **เวียง** เพราะนอกจากจะเป็นที่คนจำนวนมากมาทำพิธีกรรมร่วมกันแล้ว ยังใช้เป็นแหล่งหลบภัยเพื่อป้องกันตัวในยามมีศึกสงคราม ในหลายๆ แห่ง เวียงเหล่านี้ได้กลายมาเป็นคุ้มของชนชั้นปกครองในสมัยหลังลงมา ตำแหน่งที่ตั้งของแหล่งฝังศพและพิธีกรรมของแต่ละเผ่ามักอยู่ ณ บริเวณต้นน้ำและตามลำน้ำลงมาจนถึงที่ลาดและที่ลุ่มก็เป็นที่อยู่อาศัยของผู้คนของแต่ละเผ่าพันธุ์ เหตุนี้บรรดาหนองน้ำ

ขนาดใหญ่ เช่น กว๊านพะเยาและหนองหล่ม จึงเป็นพื้นที่รับน้ำของลำน้ำลำห้วยต่างๆ ที่ไหลลงจากเขาและที่สูงโดยรอบ กลายเป็นพื้นที่สาธารณะร่วมกันของคนทุกเผ่าพันธุ์

กว๊านพะเยาและเวียงโบราณ

ก่อน พ.ศ. ๒๔๘๔ อันเป็นเวลาที่กรมชลประทานกั้นทำนบและคันชลประทาน จนเกิดเป็นบึงใหญ่กว๊านพะเยาขึ้นนั้น บริเวณนี้มีลักษณะเป็นหนองบึงตามฤดูกาล (seasonal lakes) ในฤดูแล้งแบ่งออกเป็น ๒ กว๊าน คือ กว๊านน้อยและกว๊านหลวง เป็นที่รับน้ำจากหนอง บวก และร่อง จากพื้นที่สูง จากเขามาลงกว๊านและแม่น้ำอิง ทำให้เกิดเส้นสายเชื่อมโยงจากแหล่งต้นน้ำที่ผ่านหนองใหญ่และหนองเล็กที่เรียกว่าบวก ผ่านลำรางคือร่อง ที่เป็นลำน้ำลำรางมาลงหนองใหญ่หรือกว๊าน แล้วระบายออกไปตามลำน้ำแม่อิง มีร่องน้ำที่กลายเป็นลำน้ำใหญ่ๆ ไหลลงกว๊าน ซึ่งเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานของผู้คนที่สัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดี คือ ลำน้ำแม่ปืมในเขตอำเภอแม่ใจ ความสำคัญของลำน้ำแม่ปืมนั้น อยู่ที่ไหลมาจากดอยด้วนที่ใน *ตำนานโยนก* เรียกว่า **ดอยชมภู** อยู่ทางทิศตะวันออกของอำเภอพานและอำเภอแม่ใจ ดอยนี้เป็นที่อยู่ของฤาษีเทพวิศิษฐ์ พระอาจารย์ของขุนงำเมือง พื้นที่ภายในเทือกเขาเป็นที่ราบสูง ประกอบด้วยภูมิประเทศเป็นผาเป็นปาง เป็นตาด และเป็นกิ่ว อันเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ของพวกลัวะในยุคหินตั้ง เช่น กิ่วฤาษีที่มีหินสามหลัก เป็นต้น

ลำน้ำนี้ไหลผ่านบ้านป่ากิ่ว บ้านสันทราย และบ้านแม่ปืม ลงสู่ที่ลาดลุ่มทางตะวันตก ไปขนานกับลำน้ำแม่สุกที่ไหลมาจากเทือกดอยหลวงทางตะวันตกที่บ้านแม่ปืม กลายเป็นแม่น้ำอิง ณ บริเวณนี้เกิดเวียงโบราณที่มีคันดินล้อมรอบขึ้นที่บ้านร่องคือ ซึ่งน่าจะเป็นเวียงในสมัยล้านนา เป็นที่พบกันของคนที่ลงจากหุบเขาและซอกเขา ที่ลำน้ำแม่สุกและสาขาไหลลงจากเทือกดอยหลวง มาพบกับคนที่มาจากบนเขาดอยด้วน ต่ำจากเวียงโบราณที่บ้านร่อง คือ ลำน้ำอิงและลำน้ำปืมก็ไหลขนานผ่านที่ราบลุ่มลงมาทางใต้ มาสบกับลำน้ำเหยียนที่ไหลมาจากหุบเขาในเทือกดอยหลวง ตอนปลายน้ำของลำน้ำเหยียนในเขตบ้านเหยียน มีเวียงโบราณก่อนที่ลำน้ำเหยียนไปรวมกับลำน้ำแม่ปืมที่บ้านป่าเขวา กลายเป็นลำน้ำแม่อิงมายังบ้านไร่ อันเป็นบริเวณลุ่มน้ำที่มีร่องบงหรือห้วยบงไหลจากพื้นที่บนเทือกดอยด้วน ผ่านบ้านห้วยบงมาสมทบกับลำน้ำอิง ที่มีลำน้ำแม่ตุ้มไหลมาจากเทือกเขาทางตะวันตกมาพบ ต่ำลงมาลำน้ำอิงไหลลงใต้มายังบ้านนกกกและบ้านต๋ำดอนมูล ที่มีลำน้ำสายใหญ่คือ ลำน้ำแม่ต๋ำ ไหลลงจากหุบเขาผ่านบ้านต๋ำกลาง มาออกที่ลาดลุ่มที่บ้านต๋ำพระแลและบ้านต๋ำเหล่า บ้านต๋ำป่าลาน มาลงที่ลุ่มต่ำที่บ้านต๋ำดอนมูล สบกับลำน้ำแม่อิง อันเป็นบริเวณชายขอบของกว๊านพะเยา และไหลลงสู่กว๊านพะเยาในบริเวณบ้านสันต้นผึ้งและบ้านร่องห้า

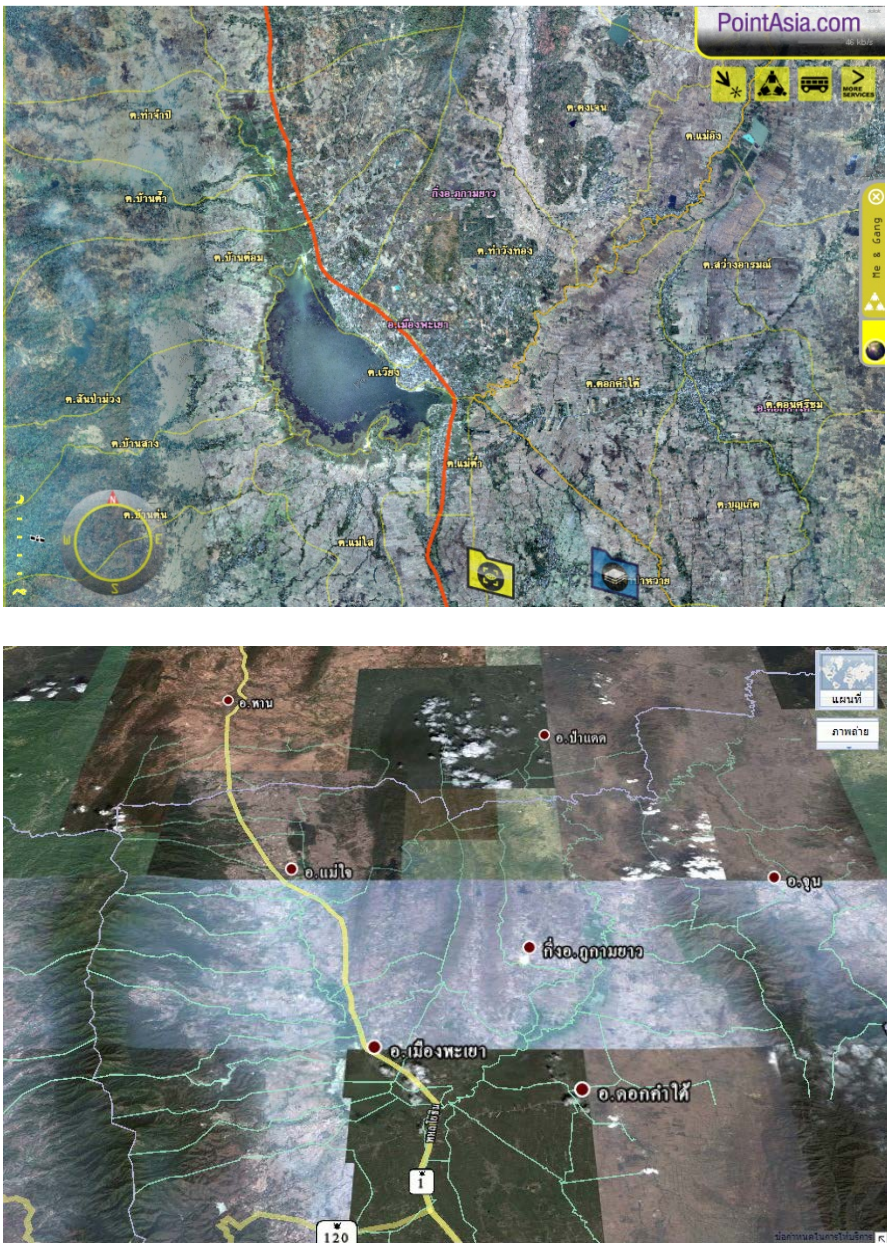

*ภาพถ่ายทางอากาศจาก **point asia** ที่ขยายให้เห็นลักษณะภูมิประเทศของทิวเขาบริเวณแอ่งพะเยา ที่มีลำน้ำหลายสายไหลลงสู่กว๊านพะเยา*

จากลักษณะภูมิประเทศบริเวณสองฝั่งแม่น้ำอิง ที่เริ่มแต่ต้นน้ำในเขตอำเภอแม่ใจลงมาจนถึงบ้านสันต้นผึ้ง ขอบกว๊านพะเยานั้น จะแลเห็นได้ว่ามีการเกิดแหล่งชุมชนบ้านเมืองขึ้นทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำแม่อิงมากกว่าทางฝั่งตะวันออกที่ติดกับเทือกดอยด้วน เพราะฟากตะวันออกที่ติดกับดอยด้วนนั้นมีลักษณะชัน ไม่มีพื้นที่ลาดลงเป็นที่ลุ่มเท่ากับฟากตะวันตก ที่มีทั้งหุบเขา เวิ้งเขาและเว้าเขา และที่ลาด ซึ่งมีลำน้ำ ร่องน้ำ และลำรางใหญ่น้อย ไหลผ่านแหล่งชุมชนตั้งแต่บนที่สูงของต้นน้ำลงมายังที่ลาดลุ่มและกว๊านพะเยา ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นได้จากคำกลอนโบราณของพะเยาที่ว่า

“สุขเย็นใจ๋ล้ำ ตุ่นต้ำต๋อมต๋ำ แม่ไล้ฮ่องคำ ลงมาไหลดั้น ไหลลงจากเขา ภูดอย เขตกั้น ฮอมลงมาสู่กว๊าน”

ต่ำจากลำน้ำแม่ต๋ำลงมาก็เป็นลำน้ำแม่ต๋อม ซึ่งไหลลงจากหุบเขาในเทือกดอยหลวง ไหลจากบ้านห้วยแม่ต๋อมขึ้นมาทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านฝายหิน ดอยช้างมูบ ลงสู่ที่ลาดลุ่มบ้านต๋อมดง บ้านต๋อมกลาง บ้านต๋อมเหนือ มาลงที่ลุ่มน้ำและกว๊านพะเยาในบริเวณบ้านสันปู่เลย ลำน้ำนี้สะท้อนให้เห็นพัฒนาการของสังคมมนุษย์แต่สมัยหินตั้งสู่สมัยล้านนาได้ชัดเจน นั่นคือบริเวณภายในที่เป็นหุบเขาและที่สูง เป็นแหล่งการตั้งถิ่นฐานของคนลัวะในวัฒนธรรมหินตั้ง โดยมีแหล่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำนี้ ๒ แห่ง คือ **เวียงช้างผามูบ** มีบ้านต๋อมและเวียงโบราณที่ดอยม่อนแจ๊ะ ใกล้กับวัดอนาลโย โดยเฉพาะเวียงผาช้างมูบนั้น ลำน้ำแม่ต๋อมไหลผ่านไปลงที่ลาดและที่ราบลุ่มของกว๊านพะเยา และมีชุมชนอยู่ใกล้ลำน้ำ เช่น บ้านต๋อมดง บ้านต๋อมเหนือ เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้เป็นแหล่งผสมผสานกันระหว่างชนเผ่าลัวะและคนบนพื้นราบในสมัยล้านนา อันเป็นชุมชนที่นับถือพุทธศาสนา สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเวียงผาช้างมูบอันมีคันดินและคูน้ำล้อมรอบก็เปลี่ยนมาเป็นวัดพระธาตุช้างมูบ เป็นเวียงพระธาตุแต่สมัยล้านนา ที่คู่ขนานกับ**เวียงพระธาตุจอมทอง**ที่ตีนเทือกเขาดอยด้วน ความสัมพันธ์ระหว่างเวียงพระธาตุมาช้างมูบ ทางฟากดอยหลวงกับเวียงพระธาตุจอมทองนั้น เห็นได้จากการมีคันดินซึ่งมีหน้าที่ทั้งเป็นถนนและคันชลประทานจากตีนดอยช้างมูบมาตามลำน้ำแม่ต๋อม ผ่านกลางกว๊านพะเยามายังเวียงพระธาตุจอมทอง

เวียงพระธาตุจอมทองเป็นเวียงที่มีคันดินและคูน้ำล้อม แต่ก่อนเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรมหินตั้งเช่นเดียวกัน ภายหลังได้ถูกเปลี่ยนให้เป็นที่ตั้งของพระบรมธาตุจอมทอง อันเป็นพระมหาธาตุที่สำคัญของเมืองพะเยา ซึ่งเป็นนครรัฐร่วมสมัยกับเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสน

พระธาตุจอมทองแห่งนี้นับเป็นศาสนสถานที่เก่าแก่ที่สุดของพะเยาก็ว่าได้ และมีความสัมพันธ์กับวัดศรีโคมคำหรือวัดพระเจ้าตนหลวง ที่ตั้งอยู่ตีนเขาดอยจอมทองและติดกับกว๊านพะเยา ซึ่งแต่เดิมเรียกว่า **หนองเอี้ยง** เหตุที่มีแนวคันดินผ่ากลางหนองนั้น เป็นเพราะกรมชลประทานได้กั้นเขื่อน ทำให้บรรดาหนองน้ำใหญ่ๆ ริมลำน้ำอิงกลายเป็นพื้นน้ำเดียวกันในนามของกว๊านพะเยา ซึ่งอันที่จริงแล้วคันดินนี้ผ่านที่คั่นระหว่างหนอง ข้ามลำน้ำอิงมายังบริเวณพระธาตุจอมทอง หาได้ผ่ากลางน้ำมาไม่ และบริเวณโดยรอบก็เป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนโบราณที่มีวัดเป็นศูนย์กลางมากมาย ซึ่งเมื่อมีการสร้างเขื่อนชลประทานแล้ว ชุมชนบ้านเมืองเหล่านั้นก็รวมอยู่ในหนองหมด โดยเหตุนี้จึงมักพบซากพระเจดีย์ วิหาร และพระพุทธรูปโผล่ขึ้นมาให้เห็นในยามที่น้ำในกว๊านพะเยาลดลงอยู่เสมอ

โบราณวัตถุหินทรายจำนวนมากที่พบ ณ วัดลี โดยเฉพาะพระพุทธรูปที่สลักจากหินทราย
อันเป็นลักษณะของสกุลพะเยาจะพบมากตามเวียงโบราณต่างๆ

แม้เวียงพระธาตุจอมทองเป็นเวียงพระธาตุของเมืองพะเยา แต่ก็หาใช่เมืองพะเยาไม่ เพราะเมืองพะเยาพัฒนาขึ้น ณ บริเวณปลายสุดของเทือกดอยด้วน ต่ำลงมาจากเวียงพระธาตุจอมทองราว ๑ กิโลเมตร ใกล้กับลำน้ำอิงที่ไหลออกจากกว๊าน วกอ้อมดอยด้วนขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ไปยังเขตอำเภอดอกคำใต้ บริเวณที่เกิดเมืองพะเยาเป็นที่ทับซ้อนของบริเวณเมืองถึง ๓ ยุค คือ

เมืองยุคหลัง ที่ต่อเนื่องอยู่ติดกว๊าน มีวัดที่สำคัญ เช่น วัดหลวงราชสัณฐาน วัดศรีอุโมงค์คำ และย่านตลาด เป็นบริเวณที่มีร่องรอยคูเมืองเหลือให้เห็นเป็นบางส่วน

ส่วน**เมืองยุคแรก** ที่มีมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ นั้น อยู่บนเนินเขา เป็นรูปน้ำเต้า มีคูน้ำและคันดินโอบรอบ เหตุที่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอก็เพราะระดับและความสูงต่ำของเนินที่อยู่ในตัวเมือง ภายในเมืองมีวัดที่เป็นศูนย์กลางและมีวัดเล็กใหญ่กระจายอยู่ทั่วไป ล้วนเป็นวัดโบราณแต่สมัยล้านนาแทบทั้งสิ้น แสดงให้เห็นจากบรรดาพระพุทธรูปและชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมที่สร้างด้วยหินทรายมากมาย ทั้งบนผิวดินและใต้ดิน อาจกล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางทางพุทธศิลปะของสกุลช่างพะเยาที่รุ่งโรจน์แต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ลงมาก็ได้

รอบๆ เวียงพะเยาทั้งทางเหนือและทางตะวันออก อันเป็นพื้นที่สูงของเนินเขา ก็มีวัดขนาดใหญ่และเล็กที่ก่อสร้างด้วยหินทรายอีกเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะวัดป่าแดงที่เป็นวัดสำคัญ มีพระสถูปเจดีย์ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัยครั้งพระยายุทธิษฐิระครองเมืองในรัชกาลของพระเจ้าติโลกราช

ส่วนเมืองยุคหลังต่อจากเมืองรูปน้ำเต้านั้น อยู่ห่างขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือในเขตบ้านหนองน้ำขาวและบ้านหนองหวี อันอยู่ปลายเนินเขาของเทือกดอยด้วนที่ติดกับหนองน้ำ อันมีลำน้ำอิงไหลผ่าน พื้นที่เมืองประกอบด้วยเวียงเล็กๆ ที่มีคันดินและคูน้ำล้อมสองเวียงใกล้กัน เวียงทั้งสองนี้จะเป็นอื่นไปไม่ได้ที่จะกลายเป็นเวียงพะเยาในยุคที่สอง และเคยเป็นแหล่งชุมชนพวกลัวะมาก่อน ครั้นถึงสมัยล้านนาจึง

กลายเป็นเวียงวังของบุคคลสำคัญของบ้านเมือง ก่อนที่จะเกิดเป็นเมืองในสมัยที่สองขึ้น มีร่องรอยของวัดทั้งรุ่นแรกและรุ่นหลังเหลืออยู่ให้เห็นหลายแห่ง

เวียงพะเยาในยุคนี้ ชาวบ้านเรียกกันว่า **เวียงปู่ล่าม** เป็นบริเวณที่แหล่งชุมชนขยายตัวต่อจากเวียงเก่ามายังพื้นที่ใหม่ทางตอนใต้และตะวันออกของดอยด้วน อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำอิงไหลวกผ่านหนองน้ำและที่ราบลุ่มอันอุดมสมบูรณ์ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีร่องน้ำและลำน้ำหลายสายไหลจากที่สูงมารวม

ส่วนบริเวณทางฟากตะวันตกของกว๊านพะเยา ที่ต่ำลงมาจากลำน้ำแม่ต๋อม ก็มีลำน้ำแม่ตุ่นที่ไหลมาจากหุบเขาเล็กๆ ของเทือกดอยหลวงมาลงที่ลาดต่ำในเขตบ้านตุ่น และไหลสู่ที่ราบลุ่มของกว๊านพะเยาในบริเวณบ้านตุ่นใต้

หุบแม่ตุ่นนี้ก็เช่นเดียวกัน คือได้พบแหล่งเวียงบนดอยม่อนเวียงในเขตบ้านห้วยหม้อ แสดงให้เห็นว่าเป็นแหล่งสำคัญของคนลัวะในวัฒนธรรมหินตั้ง พอลงสู่ที่ลาดต่ำและที่ราบลุ่มใกล้กับกว๊านพะเยา ก็เป็นแหล่งที่ตั้งของผู้คนในสมัยล้านนาที่ทำนาแบบทดน้ำ ซึ่งเห็นได้จากการขุดเหมืองทำฝายกันมากมาย

ต่อจากลำน้ำแม่ตุ่นลงมาทางใต้ ตรงขอบกว๊านพะเยาทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ ก็มีลำน้ำแม่นาเรือไหลออกจากหุบเขาของเทือกดอยหลวง สบกับลำน้ำเล็กๆ อีกหลายสาย พบเวียงโบราณที่วัดพระธาตุภูขวาง ก่อนที่ลำแม่นาเรือจะไหลลงสู่ที่ราบลุ่มตอนใต้ของกว๊านพะเยา อันเป็นที่ลาดลุ่มและราบลุ่มกว้างใหญ่ อันเนื่องมาจากทางตอนใต้ของกว๊านพะเยานี้ไม่มีเทือกเขาปิดล้อม มีแต่เนินเขา เขาลูกเตี้ยๆ และที่ลาดสูงที่มีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลลงสู่กว๊านพะเยา ทำให้เป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานของคนบนพื้นราบใน

วัดติโลกอาราม วัดร้างที่ตั้งอยู่ในกว๊านพระเยา (ภาพ : www.gonortthailand.com)

สมัยล้านนา เกิดชุมชนบ้านเมืองขึ้นมากมาย อีกทั้งเป็นพื้นที่ราบลุ่มที่ติดต่อไปทางตะวันออกเฉียงเหนือตามลำแม่น้ำอิง ผ่านอำเภอดอกคำใต้ อันอยู่ระหว่างเทือกดอยด้วนทางตะวันตกและเทือกดอยแม่ภูนาง ดอยแม่ฮิ ดอยแม่นะ ดอยกิ่งแก้ว และดอยจิตจ้องทางตะวันออก โดยมีแม่น้ำอิงผ่ากลาง

ถัดจากลำน้ำแม่นาเรือมาทางตะวันออก ก็มีลำน้ำใหญ่อีก ๓ สาย ไหลจากที่สูงทางใต้มาลงกว๊านพะเยาและแม่น้ำอิง คือ ลำห้วยแม่ต๋ำ ห้วยร่องขุย และห้วยร่องช้าง

ห้วยแม่ต๋ำไหลผ่านบ้านบัวมารวมกับห้วยแม่กาที่ห้วยแม่กิ่วหลวง แหล่งชุมชนเก่าในบริเวณนี้อยู่บ้านบัว ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำแม่ต๋ำ เป็นบริเวณที่เป็นเวียงเก่าสองเวียงใกล้กัน และเป็นแหล่งที่ผลิตเครื่องปั้นดินเผาเคลือบ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา ที่เรียกว่า **เตาพะเยา** หรือ**เตาเวียงบัว**

น่าสังเกตว่า ตั้งแต่ที่ราบในหุบเขาที่ลำห้วยแม่ต๋ำและลำห้วยแม่กามาสบกันนี้เปิดกว้างลงสู่ที่ราบลุ่มและกว๊านพะเยา ปรากฏร่องรอยของการจัดการน้ำจากร่องน้ำธรรมชาติให้เป็นเหมืองฝายอย่างมากมาย โดยเฉพาะการมีอยู่ของเวียงบัวนั้น ท่านผู้รู้ของท้องถิ่นบอกว่าเป็นเขตพันนาหนึ่งของเมืองพะเยา และเวียงบัวนั้นมีชื่อว่า **เวียงก๋ำ**

ถัดจากหุบห้วยแม่กาและแม่ต๋ำมาทางตะวันออก ก็มีหุบห้วยสำคัญของลำน้ำร่องขุย ที่เขาและที่สูงทางใต้บริเวณดอยโทน ผ่านบ้านร่องขุย ผ่านบ้านปาง บ้านป่าหวาย บ้านร่องกก มาออกทุ่งกว้างไปยังกว๊านพะเยา

ในหุบห้วยของลำน้ำร่องขุยนี้ก็เช่นเดียวกันกับที่อื่น ที่มีร่องรอยของแหล่งโบราณคดีที่บ้านปาง บริเวณเนินสูงทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำร่องขุยในเขตตำบลบ้านต๋ำ อำเภอดอกคำใต้ บนเนินมีเขาโดดลูกหนึ่งเป็นที่ตั้งของพระธาตุแจ้โว้ มีคูน้ำและคันดินรอบเนินเขา ลักษณะเป็นเวียงโบราณ คนท้องถิ่นเรียกว่า **เวียงฮาง**

พระธาตุแจ้โว้เป็นพระธาตุเจดีย์สมัยล้านนา ตามอาณาบริเวณพบพระพุทธรูปหินทราย และมีโบราณสถานอีกแห่งหนึ่งอยู่ใกล้คูคันดินทางด้านเหนือของเวียง เป็นซากวัดขนาดใหญ่ มีเจดีย์และวิหาร เครื่องใช้แกะสลักด้วยหินทรายและภาชนะดินเผาเคลือบของล้านนา รวมทั้งเศษภาชนะจีนสมัยราชวงศ์หมิง ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑

ห่างจากบ้างปางไปทางตะวันตกเป็นเขตหุบห้วยของลำน้ำร่องช้าง ที่ไหลมาจากดอยร่องช้างบนเทือกเขาดอยขุนแม่นะ ลำห้วยนี้เริ่มแต่บ้านแม่พริก ผ่านบ้านหนองหล่ม บ้านถ้ำ และไหลขึ้นทางตะวันตกเฉียงเหนือขนานกับลำน้ำร่องขุย ผ่านอำเภอดอกคำใต้ ไปรวมกับลำแม่น้ำอิงในเขตบ้านแม่อิง

ที่ลาดลุ่มและที่ราบลุ่มของทั้งลำน้ำร่องขุยและลำน้ำร่องช้างนี้ เป็นบริเวณที่มีการตั้งหลักแหล่งของชุมชนอย่างหนาแน่น มีร่องรอยของการขุดเหมืองฝายไปรวมกับกว๊านพะเยาและลำน้ำแม่อิง โดยเฉพาะพื้นที่ลาดเขาของเทือกดอยแม่นะและดอยแม่อิงในเขตตำบลบ้านถ้ำ อำเภอดอกคำใต้นั้น เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของคนลัวะมาก่อน เคยมีผู้พบแหล่งพิธีกรรมเซ่นควายของคนลัวะเหลืออยู่

เทือกดอยขุนแม่นะนี้เป็นเทือกเขายาวต่อขึ้นไปทางเหนือ เป็นดอยกิ่งแก้วและดอยจิตจ้อง เป็นเทือกเขาคู่ขนานกับดอยด้วนซึ่งมีลำน้ำอิงที่วกจากกว๊านพะเยาขึ้นมาทางเหนือไหลผ่านกลาง ก่อนที่จะหักผ่านช่องเขาระหว่างดอยกิ่งแก้วและดอยจิตจ้องไปยังพื้นที่ราบลุ่มในเขตอำเภอจุนและอำเภอเทิง

เทือกเขาเทือกนี้เป็นสันปันน้ำระหว่างแม่น้ำอิงทางด้านตะวันตกกับแม่น้ำยมทางด้านตะวันออกในเขตอำเภอปง ขณะที่ทางตอนเหนือในเขตอำเภอจุน ตั้งแต่ดอยกิ่งแก้วไปถึงดอยจิตจ้องเป็นลุ่มแม่น้ำอิงอันเป็นที่เกิดของเมืองเวียงลอ เมืองเทิง และเมืองเชียงคำ ทั้งสองฟากของดอยกิ่งแก้วและดอยจิตจ้องนั้นล้วนเป็นที่ตั้งหลักแหล่งของคนลัวะในวัฒนธรรมหินตั้งที่หนาแน่น และเป็นที่ซึ่งครูสมบัติ วิทยาคม ไปสำรวจพบแหล่งพิธีกรรมเช่นหินตั้งสามก้อน และเนินดินที่มีคันดินล้อม รวมทั้งบางแหล่งได้กลายเป็นพุทธสถาน โดยมีรอยพระพุทธบาทและพระสถูปเจดีย์สร้างขึ้นสวมทับ เป็นต้น

ความสำคัญของพื้นที่ระหว่างเทือกดอยด้วนและเทือกดอยกิ่งแก้วกับดอยจิตจ้อง ซึ่งมีลำแม่น้ำอิงผ่านกลาง อันอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของกว๊านพะเยาก็คือ เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ที่มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองแต่สมัยหินตั้งมาจนถึงสมัยล้านนาและสมัยหลังๆ ลงมา

ความสำคัญดังกล่าวเห็นได้ตั้งแต่ตัวเมืองพะเยาได้ย้ายจากเมืองรูปน้ำเต้ามาอยู่ทางเวียงโบราณริมฝั่งแม่น้ำอิง เลยบริเวณกว๊านพะเยามาทางตะวันออกเฉียงเหนือ อันเป็นพื้นที่เชิงเขาดอยด้วนที่มีลำห้วยหลายสายไหลจากซอกเขาดอยด้วนมาลงแม่น้ำอิง ในขณะที่สองฝั่งแม่น้ำอิงที่ไหลวกขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือก่อนผ่านช่องเขาดอยกิ่งแก้วและดอยจิตจ้องไปยังเขตอำเภอจุนนั้น เป็นพื้นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ที่คลุมพื้นที่ทั้งหมดของอำเภอดอกคำใต้ โดยเฉพาะพื้นที่ราบลุ่มในเขตบ้านแม่อิง อันเป็นบริเวณที่นอกจากจะมีลำน้ำร่องช้างมาสมทบด้วยแล้ว ยังมีลำห้วยร่องปอที่ไหลมาจากหุบเขาของเทือกดอยด้วนทางเหนือมาสมทบด้วย ทำให้แม่น้ำอิงมีขนาดใหญ่ขึ้น และบริเวณฝั่งน้ำแม่อิงตรงนี้ก็คือที่เกิดของตำนานแม่น้ำสายตา อันเป็นที่กระทำสาบานกันของพญาร่วง พญามังราย และพญางำเมือง เจ้าเมืองพะเยา

พื้นที่ราบลุ่มและเหมืองฝายเป็นแหล่งที่เกิดบ้านเมืองและชุมชนในสมัยล้านนาและสมัยหลังๆ ลงมา แต่ชุมชนลัวะในวัฒนธรรมหินตั้งนั้นมีอยู่ในหุบเขาของเทือกดอยด้วน ที่มีลำน้ำร่องปอไหลมาจากดอยหม้อและดอยลักล้านทางเหนือ ตามเนินเขาและกิ่วเขาของหุบดอยด้วนนี้ มีผู้พบร่องรอยของเครื่องมือหิน หินแกะสลักและการตัดหิน การทำครกหินหลายแห่ง โดยเฉพาะบริเวณกิ่วหม้อต้อม ซึ่งมีเส้นทางผ่าน

ลำน้ำร่องปอ ผ่านช่องเขาไปตามลำห้วยร่องเจนไปยังบ้านเจน อันเป็นแหล่งชุมชนโบราณที่พบทั้งเครื่องมือหิน หินแกะสลักและพระพุทธรูปหินทราย

จากบ้านเจนลงมาจนถึงบ้านกว๊านและบ้านแม่อิง ก็เป็นแหล่งที่พบวัดวาอารามที่ใช้หินเป็นวัสดุก่อสร้างวิหาร เจดีย์ และพระพุทธรูปมากมาย

วัฒนธรรมหินตั้งในแอ่งลำปาง[๓]

แอ่งลำปางเป็น ๑ ใน ๓ ของแอ่งใหญ่ในภาคเหนือของประเทศไทย มีแม่น้ำใหญ่สายหลัก คือ แม่น้ำวังไหลหล่อเลี้ยง

แม้แม่น้ำวังจะสั้นกว่าแม่น้ำปิง ยม และน่าน ที่สืบเนื่องเป็นแควต้นน้ำของแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ก็มีลำห้วยลำน้ำสายเล็กๆ ไหลบ่าจากเทือกเขาลงสู่บรรดาหุบเขาโดยรอบ และมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาช้านานกว่าแอ่งอื่นๆ ในภาคเหนือ โดยได้พบกระดูกและเครื่องมือหินของคนก่อนเป็นมนุษย์ ที่มีอายุนับแสนปีขึ้นไปที่ตำบลแม่เมาะ อำเภอแม่ทะ และอำเภอเกาะคา เป็นต้น

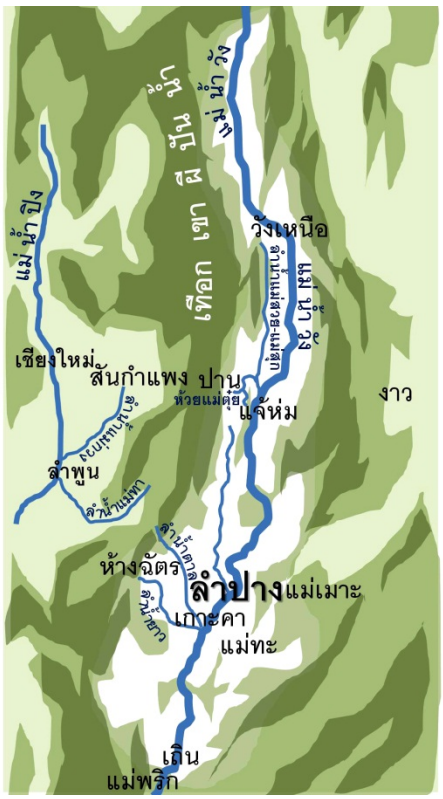

สภาพภูมิประเทศของแอ่งลำปาง มีเทือกเขาผีปันน้ำอยู่ตอนกลาง อันเป็นต้นน้ำของแม่น้ำหลายสายในแอ่งดังกล่าว พื้นที่ทั้งสองฝั่งของเทือกเขาผีปันน้ำจะมีลักษณะเป็นที่สูงแล้วค่อยลาดลงสู่ที่ราบลุ่ม

แต่ที่สำคัญก็คือในยุคเหล็ก ประมาณ ๒,๕๐๐ ปีลงมา แอ่งลำปางมีคนหลายกลุ่มหลายเผ่าเข้ามาแสวงหาทรัพยากร ทั้งเพื่อการแลกเปลี่ยนและการตั้งถิ่นฐานที่สำคัญที่สุดในภาคเหนือของประเทศไทย ดังเห็นได้จากแหล่งภาพเขียนสีมือแดงที่เพิงเขาประตูผา บนเส้นทางถนนจากลำปางข้ามไปอำเภองาว เป็นแหล่งประกอบพิธีกรรมของคนก่อนประวัติศาสตร์หลายเผ่าพันธุ์ที่ใหญ่ที่สุดในภาคเหนือ

---

[๓] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๙ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๕๖)

จะเป็นรองก็เฉพาะผาแต้มที่อำเภอโขงเจียม อุบลราชธานีเท่านั้น

ยิ่งกว่านั้น แอ่งลำปางยังรองรับการเกิดรัฐแรกเริ่มและความเจริญทางอารยธรรมคู่ขนานมากับเมืองลำพูนในแอ่งเชียงใหม่ ด้วยการเป็นเมืองคู่แฝดของเมืองหริภุญชัย ในรัฐที่เรียกว่าหริภุญชัย อันมีมาก่อนการสร้างเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางของรัฐล้านนาในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ของพญามังราย

จากหลักฐานตำนานและแหล่งโบราณคดี พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของแอ่งลำปางคล้ายกันกับแอ่งเชียงใหม่ แอ่งเชียงราย และแพร่ น่าน คือมีคนพื้นถิ่นอาศัยบนที่สูงอยู่ก่อนแล้ว เป็นสังคมของชนเผ่าลัวะซึ่งแบ่งเป็นหลายพวกหลายเผ่าตามท้องถิ่นต่างๆ ริมลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงสู่ที่ราบลุ่ม แต่มีวัฒนธรรมหินตั้งร่วมกัน แม้จะมีรูปแบบแตกต่างกันไปตามแต่ละกลุ่มแต่ละที่ก็ตาม

ชุมชนบนที่สูงเหล่านี้เป็นสังคมแบบเผ่าพันธุ์ (Tribal society) ที่อยู่กันมาช้านานนับพันปี จนมีระบบความเชื่อ เศรษฐกิจ และสังคมบนที่สูงคล้ายคลึงกัน เรียกรวมๆ กันได้ว่า**ระบบหินตั้ง** ซึ่งเรื่องนี้กระจ่างแจ้งมากขึ้นเมื่ออาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ แห่งมหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง ผู้ศึกษาแหล่งโบราณคดีของคนลัวะในเขตลำปาง เพื่อทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง ค้นพบแหล่งหินตั้งทั้งที่เป็นแหล่งฝังศพ แหล่งพิธีกรรม และเขาศักดิ์สิทธิ์ของคนลัวะบนเทือกเขาผีปันน้ำ อันเป็นทิวเขาที่แบ่งที่ราบลุ่มในแอ่งเชียงใหม่ในลุ่มน้ำปิงออกจากแอ่งลำปางของลุ่มน้ำวัง

ภูมิวัฒนธรรมแอ่งลำปาง

แอ่งลำปางแบ่งบริเวณที่ราบลุ่มออกเป็น ๓ ตอน คือ ตอนกลาง ตอนบน และตอนใต้

ที่ราบตอนบนเป็นต้นน้ำของลำน้ำวัง ลักษณะเป็นหุบเขาที่มีทิวเขาผีปันน้ำทอดยาวตั้งแต่เขตอำเภอวังเหนือ แจ้ห่ม ลงมาถึงแม่พริก

ที่ราบตอนกลางเป็นแอ่งใหญ่ มีทิวเขาขุนตาลในเทือกเขาผีปันน้ำแยกที่ราบลุ่มลำพูนในแอ่งเชียงใหม่ตอนล่าง ออกจากที่ราบลุ่มในเขตอำเภอห้างฉัตร เกาะคา และอำเภอเมืองของแอ่งลำปาง

ส่วนที่ราบตอนใต้นั้น คือบริเวณตอนใต้ของอำเภอแม่ทะ มาถึงแม่พริกและเถิน

การสำรวจศึกษาแหล่งชุมชนโบราณที่มีคันดินและคูน้ำล้อมรอบในอดีตเมื่อราว ๔๐ ปีที่แล้วมาพบชุมชนทั้งบนที่สูงและที่ลาดลุ่มในบริเวณที่ราบตอนบนและตอนกลางของแอ่งลำปางเป็นส่วนมาก

ส่วนที่ราบลุ่มตอนล่างนั้นพบเพียงเล็กน้อยในเขตอำเภอแม่พริกและเถิน

ลักษณะชุมชนส่วนใหญ่เป็นรูปแบบไม่สม่ำเสมอ เนื่องจากการจัดการน้ำในระดับสูงต่ำของพื้นแผ่นดิน โดยที่คูน้ำและคันดินมีประโยชน์ทั้งเพื่อป้องกันการรุกล้ำของศัตรู การชักน้ำระบายน้ำเพื่อกักเก็บและป้องกันอุทกภัย

จากการศึกษาหลักฐานโบราณคดี ตำแหน่งที่ตั้ง สภาพแวดล้อม และระดับความสูงต่ำของบรรดาชุมชนเหล่านี้ ทั้งที่พบในแอ่งลำปางและแอ่งอื่นๆ ในบริเวณที่ราบลุ่มระหว่างเขาของภาคเหนือ (inter

mountain basins) ข้าพเจ้าแบ่งลักษณะความเป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบของภาคเหนือออกเป็น “เวียง” และ “เชียง”

ความหมายของ “เวียง” และ “เชียง”

“**เวียง**” ตามภาษาท้องถิ่นเป็นลักษณะทางกายภาพ คือเป็นบริเวณที่มีกำแพงและคูน้ำล้อมรอบ จะเป็นรูปแบบสม่ำเสมอหรือไม่เป็นก็ได้ หรือบางครั้งก็ไม่มีคูน้ำ แต่ต้องมีกำแพงล้อม เวียงมีทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ ในภาษาบาลี-สันสกฤตเรียกว่า “**ปุระ**” ขนาดเล็กอาจจะเป็นศาสนสถานก็ได้ ตัวอย่างเช่น ปุระต่างๆ ในศาสนาฮินดูที่เกาะบาหลี หรือศาสนสถานของขอมทั้งในกัมพูชาและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ตัวอย่างเช่นอโรคยาศาล เป็นต้น หรืออย่างเช่นกำแพงรอบเขตพุทธาวาสของวัดสำคัญในสุโขทัยที่จารึกเรียกว่า “เวียงผาล้อม” เป็นต้น

ส่วนคำว่า “**เชียง**” นั้นไม่ได้เน้นในเรื่องกายภาพที่มีกำแพงล้อมรอบ หากเน้นการเป็นแหล่งชุมชนที่อยู่อาศัยที่มีลักษณะเป็นบ้านและเมือง เช่น บ้านเชียง หรือเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น เชียงขนาดใหญ่ก็คือเมืองนั่นเอง ซึ่งตรงกับคำว่า “**นคร**” นครขนาดใหญ่ถึงขั้นเป็นเมืองศูนย์กลางของรัฐมักจะมีเวียงรวมอยู่ด้วยเป็นแกนกลางหรือเป็นศูนย์กลาง เป็นที่ประทับของกษัตริย์และผู้ปกครองเมือง มีการป้องกันอย่างแข็งแรงเพื่อความปลอดภัยของกษัตริย์ ขุนนาง ข้าราชการ และประชาชน

ในประวัติศาสตร์ เมืองสำคัญของราชอาณาจักร เช่น กัมพูชา อโยธยา และลพบุรี ซึ่งมีคำว่าปุระนั้น หมายถึงเวียงและเชียงในตัวเอง เช่น ลวปุระ ยโสธรปุระ เชียงใหม่ เชียงราย นครศรีธรรมราช เป็นต้น แต่ในภาคเหนือ เช่น แอ่งเชียงใหม่ เชียงราย และแอ่งลำปางนั้น พบเนินดินบนที่สูง มีคันดินล้อมรอบทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่เป็นจำนวนมากที่ไม่อาจเรียกว่าเชียงได้ เพราะไม่มีร่องรอยการอยู่อาศัยถาวรในลักษณะที่เป็นชุมชน ไม่พบเศษภาชนะดินเผาและสิ่งของที่เนื่องกับการอยู่อาศัยทั้งบนผิวดินและในชั้นดินต่ำลงไป จึงมีลักษณะทางกายภาพเป็นเพียงเวียงเท่านั้น

ชาวบ้านเรียกเวียงหลายแห่งตามตำนานว่าเป็น**เวียงฮ่อ** คือ เชื่อว่าครั้งหนึ่งคนฮ่อเคยเข้ามารุกรานและปล้นสะดมคนเมือง แต่หลายแห่งก็เป็นเวียงพระธาตุ เพราะพบบริเวณวัดและพระธาตุเจดีย์อยู่ภายในและมีคนท้องถิ่นเข้ามาทำพิธีกรรมทางศาสนาตามฤดูกาลในรอบปี

การศึกษาวิเคราะห์เบื้องต้นที่ข้าพเจ้าเคยทำมาได้ความเข้าใจเพียงว่า บรรดาเวียงที่เรียกว่าเวียงฮ่อและเวียงพระธาตุเหล่านี้เกิดขึ้นในสมัยประวัติศาสตร์ล้านนา และไม่พบแหล่งศาสนสถาน เช่น วัดและพระธาตุเจดีย์ เป็นเพียงเวียงป้อมที่ผู้คนในชุมชนบ้านและเมืองของแต่ละท้องถิ่นเข้ามาอยู่อาศัยชั่วคราวยามมีข้าศึกรุกราน และเวียงพระธาตุก็เป็นแหล่งศาสนสถานที่สำคัญของเมือง ที่จะต้องแยกออกจากชุมชน มีการกัลปนาคนให้ดูแลรักษาอย่างเป็นเอกเทศจากเมืองอันเป็นชุมชนที่อยู่อาศัย

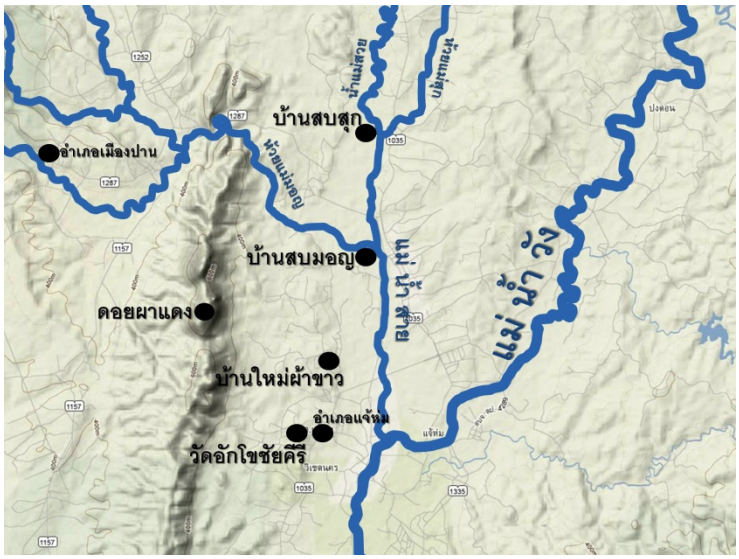

พื้นที่ในเขตอำเภอแจ้ห่มและอำเภอเมืองปาน จะเห็นมีแนวเขาคั่นอยู่ แนวเขาดังกล่าวคือดอยสามเส้า ประกอบด้วย ดอยพระบาท ดอยผาแดง และดอยพยัคฆ์ อันถือเป็นภูมินิเวศศักดิ์สิทธิ์ของคนในพื้นที่

<u>เวียงโบราณเชิงดอยผาแดง อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง</u>

๑) เวียงโบราณบริเวณวัดอักโขชัยคีรี
๒) เวียงโบราณบริเวณบ้านใหม่ผ้าขาว
๓) เวียงโบราณบริเวณบ้านสบมอญ

บริเวณเชิงดอยผาแดง หนึ่งในสามดอยของภูสามเส้า ปรากฏเวียงโบราณอยู่บนม่อนหรือตามไหล่เขา เช่น เวียงโบราณบริเวณวัดอักโขชัยคีรี เวียงโบราณบ้านใหม่ผ้าขาว เวียงโบราณบริเวณบ้านสบมอญ เป็นต้น

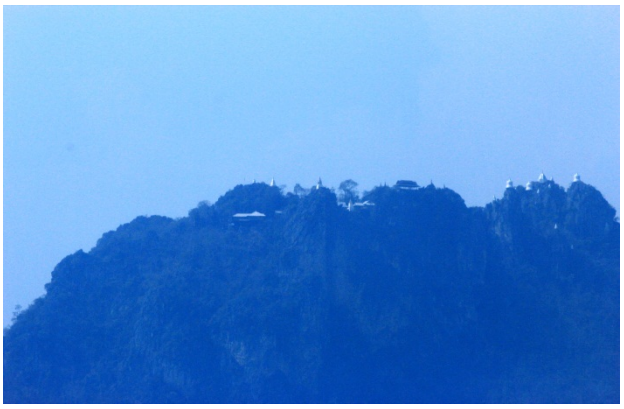

(บน) บนยอดเขาดอยสามเส้าปรากฏศาสนสถาน มีการสร้างธาตุเจดีย์ขึ้นหลายแห่ง ซึ่งบางพื้นที่ซ้อนทับอยู่บนเขตศักดิ์สิทธิ์ของชาวลัวะ ด้วยพบวัฒนธรรมหินตั้งกระจายตัวอยู่ (บนขวา) แนวเทือกเขาดอยสามเส้าที่มองเห็นจากตัวเมืองแจ้ห่ม

เวียงพระธาตุหลายแห่ง เช่น เวียงพร้าวในแอ่งเชียงใหม่ ได้กลายเป็นป้อมไปเมื่อมีการรบพ่งแย่งชิงเมืองกันในสมัยสมเด็จพระเจ้าติโลกราช ทำให้คนเข้าใจว่าเวียงนี้คือเมืองพร้าวไป หรือในแอ่งลำปาง เวียงพระธาตุที่สำคัญคือเวียงพระธาตุลำปางหลวง อันเป็นแหล่งศาสนสถานที่สำคัญของเมืองเขลางค์นคร ลำปาง เป็นต้น

แต่แล้วข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีบนที่สูงเช่นเวียงต่างๆ บนที่สูงของข้าพเจ้าก็เพิ่มพูนขึ้นโดยศิษย์นอกสำนัก ๒ ท่าน คือ ครูสมบัติ วิทยาคม ครูโรงเรียนตัวเล็กๆ คนหนึ่งในเขตอำเภอเทิง จังหวัดพะเยา และอาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง

การศึกษาจากท้องถิ่น

ครูสมบัติ วิทยาคม เป็นคนราชบุรี สนใจและศึกษาแหล่งโบราณคดีเป็นการส่วนตัว มักหาเวลามาพบข้าพเจ้าเพื่อขอความรู้และแลกเปลี่ยนข้อมูลหลักฐานโบราณคดีที่เขาสำรวจพบอยู่เนืองๆ

ถ้าไม่มาด้วยตนเอง ก็มักเขียนจดหมายบรรยายเล่ามาอย่างละเอียดลออ รวมทั้งถ่ายรูปและนำผังมาด้วย เมื่อมารับราชการเป็นครูประจำอยู่ที่โรงเรียนในเขตอำเภอเทิง ก็ได้ใช้เวลาว่างออกไปศึกษาแหล่งโบราณคดีต่างๆ เช่น เนินดินที่มีคูน้ำล้อมอยู่เสมอ

ครูสมบัติเป็นคนช่างสังเกต อันเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของผู้ที่อยากเป็นนักมานุษยวิทยาและนักโบราณคดี จึงพบหลักฐานโบราณคดีทั้งที่มีรูปแบบศิลปกรรมในพระพุทธศาสนา เช่น พระธาตุ วิหาร เจดีย์ ฯลฯ กับร่องรอยของบรรดาหินและกองหินที่นำมาจากที่อื่นเพื่อก่อสร้างภายในบริเวณที่เป็นโบราณสถาน เช่น พบแหล่งหินสามก้อนที่เป็นธรรมชาติและไม่เป็นธรรมชาติในพื้นที่พุทธสถาน พบแหล่งที่เป็นเขาสามลูกและผาสามเส้าที่มีกล่าวถึงในตำนานและความเชื่อท้องถิ่น รวมทั้งมีการปรุงแต่งโขดหินหลายแห่งด้วยการสลักรอยพระพุทธบาทลงไป

แต่งานค้นคว้าที่ก้าวหน้ากว่าเดิมก็คือ ค้นพบเนินดินขนาดเล็กที่มีแนวคันดินเตี้ยๆ ล้อมรอบตามเนินเขาทั้งในเขตอำเภอจุน พะเยา เทิง และเชียงคำ

หลักฐานข้อมูลจากครูสมบัติทำให้ข้าพเจ้าเชื่อมโยงแหล่งที่เป็นเวียงทั้งเล็กและใหญ่ได้ว่าเป็นแหล่งสำคัญของกลุ่มชนบนที่สูงที่ไม่เคยนับถือพุทธศาสนามาก่อน จนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าติโลกราชปกครองล้านนา ได้มีการรวบรวมความเป็นปึกแผ่นของบ้านเมืองด้วยการสร้างวัดและสร้างพระบาท พระธาตุ ไว้ตามท้องถิ่นต่างๆ โดยเฉพาะในเขตพื้นที่สูงซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและบ้านเมืองของคนลัวะมาก่อน เกิดกระบวนการแปลงผีให้เป็นพุทธ (Buddhaization) เช่น สร้างรอยพระพุทธบาทลงบนโขดหิน สร้างพระพุทธรูปบนเพิงหินที่เคยเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของคนท้องถิ่นมาแต่เดิม หรือสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ขึ้นครอบทับหรือคลุมบริเวณสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แต่เดิม

นอกเหนือไปจากแหล่งที่มีการแปลงผีให้เป็นพุทธก็ยังมีเนินดินขนาดเล็ก มีแนวคันดินล้อมรอบเตี้ยๆ ที่อาจจะเป็นแหล่งพิธีกรรมและแหล่งฝังศพครั้งที่สองอีกมากมาย โดยเฉพาะแหล่งโบราณสถาน

ขนาดเล็กเหล่านี้ ปัจจุบันมีนักโบราณคดีทั้งไทยและต่างประเทศเข้าไปศึกษาทำผังและขุดค้น ด้วยการอาศัยหลักฐานต่างๆ ที่ครูสมบัติได้พบ โดยหาได้ให้เครดิตแก่บุคคลที่ค้นพบแต่อย่างใดไม่

ทำนองตรงข้าม ผลการค้นพบของครูสมบัติกลับเป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวงแก่ข้าพเจ้าในเรื่องการค้นพบวัฒนธรรมหินตั้งในแอ่งเชียงราย โดยเฉพาะบริเวณที่ราบลุ่มเชียงแสนและกว๊านพะเยา

ส่วนอาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ จากมหาวิทยาลัยราชภัฏลำปางนั้น เป็นคนลำปางที่สนใจเรื่องชุมชนโบราณในเขตจังหวัดลำปาง โดยเฉพาะแหล่งหินตั้ง เพื่อทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง โดยมี ดร. สุเทพ สุนทรเภสัช เป็นอาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์

อาจารย์สุเทพแนะนำให้อาจารย์สุภาพมาพบข้าพเจ้า และขอให้ข้าพเจ้ารับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาในเรื่องที่เกี่ยวกับชุมชนโบราณและวัฒนธรรมหินตั้งในแอ่งลำปาง ที่อาจารย์สุภาพได้ไปสำรวจพบมาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน

การเป็นผู้สนใจในถิ่นกำเนิด ทำให้อาจารย์สุภาพพบคนท้องถิ่นในหลายๆ ชาติพันธุ์ โดยเฉพาะที่เป็นเชื้อสายชาติพันธุ์ลัวะ ทำให้ได้ข้อมูลในเรื่องความเชื่อ ภาษา ประเพณี ตำนาน ผู้นำวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับคนลัวะและแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับคนลัวะในเขตลำปางอีกมากมาย

โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีที่ไม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและศิลปกรรมล้านนา ซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีและหินตั้ง อันจำแนกออกได้เป็นภูสามเส้า ผาสามเส้า ป่าช้าคนลัวะ เนินดินที่เป็นแหล่งฝังศพของคนสำคัญ และแหล่งพิธีกรรมที่มีก้อนหิน แท่งหิน หรือโขดหินสามก้อนเป็นเครื่องหมาย ซึ่งหลายแห่งถูกทิ้งร้างเหลือแต่คำบอกเล่า แต่อีกหลายแห่งยังดำรงอยู่ และสัมพันธ์กับศาลผีที่มีคนมากราบไหว้และทำพิธีกรรม

การศึกษาค้นคว้าของอาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ ที่ได้พบเห็นแหล่งวัฒนธรรมหินตั้งดังกล่าว เมื่อประมวลเข้ากับตำแหน่งที่ตั้ง ลักษณะภูมิประเทศ และสภาพแวดล้อมแล้ว ทำให้แลเห็นสิ่งที่เรียกว่า **ภูมิวัฒนธรรมหินตั้ง** ในแอ่งลำปางอย่างชัดเจน เป็นภูมิวัฒนธรรมที่แลเห็นความสัมพันธ์ของสองฟากเขาของเทือกเขาผีปันน้ำทั้งด้านตะวันตก ตะวันออก ด้านเหนือ และด้านใต้ ที่สัมพันธ์กับการสร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งเชียงใหม่และลำปาง

แต่ก่อน ข้าพเจ้ารับรู้เรื่องลัวะจากตำนานจามเทวีวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา และพงศาวดารโยนก ซึ่งทางราชการรวบรวมพิมพ์ขึ้น รวมไปถึงเรื่องราวที่นักประวัติศาสตร์ทั้งคนไทยและต่างชาติเขียนเกี่ยวกับเมืองลำพูนและลำปาง โดยเฉพาะเรื่องราวของขุนวิลังคะกับพระนางจามเทวี และการสร้างบ้านแปงเมืองของพระฤาษีทั้งที่เมืองหริภุญชัยและเขลางค์นคร รวมทั้งเรื่องราวของเสาหลักบ้านเมืองหรือเสาอินทขีล ซึ่งน่าจะเป็นความเชื่อและประเพณีของคนลัวะแต่โบราณ

เรื่องราวทั้งหลายเหล่านี้ล้วนเป็นความรู้และข้อมูลจากหลักฐานทางเอกสารทั้งสิ้น คล้ายๆ กับว่าสิ่งทั้งหลายหมดไปแล้ว ตายไปแล้ว หรือเป็น “ประวัติศาสตร์ที่ตายแล้ว” คนปัจจุบันและนักวิชาการยุคใหม่ไม่ใคร่สนใจ

วัดอักโขชัยคีรีตั้งอยู่บนม่อนเขา ซึ่งเคยเป็นเวียง มีคูน้ำปรากฏอยู่

ภาพเขียนสีผาตูบ ต. นาสัก อ. แม่เมาะ ที่เพิ่งค้นพบใหม่ อยู่บนเขาเทือกเดียวกับที่พบแหล่งภาพเขียนสีขนาดใหญ่ที่ประตูผา บ้านดง แม่เมาะ เช่นกัน

(บนขวา) อ. สุภาพ ตั๊ะใจ นำสำรวจหมู่บ้านป่าเวียง ดูร่องรอยของบ่อน้ำโบราณ ที่ปัจจุบันชาวบ้านยังคงใช้สืบต่อมา (บน) ต้นขะจาวใหญ่ที่ปลูกอยู่ในเขตบ้านเมืองปาน อันเป็นอีกแหล่งที่พบวัฒนธรรมหินตั้ง ซึ่งต้นขะจาวมักพบปลูกในพื้นที่ที่เป็นเวียงของชาวลัวะ และปลูกอยู่ในเขตใกล้แหล่งพิธีกรรมที่มักมีศาลผีตั้งอยู่ ต้นขะจาวนี้ในเขตวัดพระธาตุลำปางหลวงก็พบเช่นกัน และถือเป็นไม้ศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวพันกับตำนานของคนลัวะ ชาวล้านนายึดถือนิยมนำมาทำเป็นตะกรุดของขลังด้วย

บ้านป่าเวียงมีคูน้ำคันดินโดยรอบ

แต่เมื่อข้าพเจ้านำสิ่งที่ตายไปแล้วเหล่านั้นมาเชื่อมโยงกับข้อมูลหลักฐานที่ได้จากประสบการณ์ในการสำรวจค้นคว้าภาคสนาม ทั้งที่ข้าพเจ้าทำเองและบรรดาลูกศิษย์ทำอยู่ในขณะนี้ เรื่องราวประวัติศาสตร์ที่ตายไปแล้วเหล่านั้นก็กลับฟื้นเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

โดยเฉพาะงานสำรวจค้นคว้าของอาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ ในเขตอำเภอแจ้ห่ม เมืองปาน เมืองลำปาง ห้างฉัตร เสริมงาม แม่เมาะ สบปราบ งาว และเถิน ซึ่งพบทั้งแหล่งหินตั้งรูปแบบต่างๆ ซึ่งสัมพันธ์กับแหล่งชุมชนเชื้อสายลัวะ โดยมีเรื่องราวในตำนานเกี่ยวกับผู้นำวัฒนธรรมและประเพณีวัฒนธรรมที่หลงเหลืออยู่จนทุกวันนี้

วัฒนธรรมหินตั้งในแอ่งลำปาง

การศึกษาค้นคว้าที่พบหลักฐานใหม่ๆ เกี่ยวกับหินตั้งของอาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ ทำให้ข้าพเจ้านำเอาหลักฐานจากข้อมูลเก่าและใหม่มาเชื่อมโยง บูรณาการให้เห็นลักษณะของภูมิวัฒนธรรมหินตั้งที่พบจากที่สูงบนเทือกเขาผีปันน้ำ ตั้งแต่อำเภอวังเหนือ แจ้ห่ม เมืองปาน ห้างฉัตร ลงสู่ที่ลาดเชิงเขาทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำวัง เพื่อให้เห็นแหล่งสร้างบ้านแปงเมืองของคนลัวะในวัฒนธรรมหินตั้ง ดังนี้

บริเวณเทือกเขาผีปันน้ำที่กั้นเขตแอ่งลำปางออกจากแอ่งเชียงใหม่นั้น มีสันปันน้ำที่แบ่งน้ำออกเป็น ๒ ด้าน

ด้านตะวันตกมีลำน้ำแม่ทาและลำห้วยต่างๆ รวมทั้งลำน้ำแม่กวงไหลลงสู่ที่ราบลุ่มเชียงใหม่ไปรวมกับแม่น้ำปิง

ส่วนด้านตะวันออก ลำน้ำลำห้วยไหลลงแม่น้ำวัง พบแห่งชุมชนโบราณที่เป็นเวียงหลายแห่ง ตั้งแต่อำเภอวังเหนือลงมา

เวียงในเขตอำเภอวังเหนือนั้นดูสัมพันธ์กับแหล่งเครื่องปั้นดินเผาเคลือบ เช่น แหล่งเตาวังเหนือ ที่คล้ายๆ กับเตาเวียงกาหลง และเตาในเขตอำเภอสันกำแพง เป็นต้น จึงขอตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ ณ ที่นี้ว่าบรรดาเวียงบนไหล่เขาและเนินเขาเหล่านี้มีที่มาจากการเป็นเวียงของพวกลัวะ และหลายแห่ง

มีความสัมพันธ์กับแหล่งเตาเครื่องปั้นดินเผาเคลือบที่เป็นแหล่งอุตสาหกรรม ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับคนลัวะเป็นอย่างมาก เพราะผลผลิตที่เกิดขึ้นนั้นเป็นสิ่งที่คนบนที่สูงนำไปเป็นภาชนะในพิธีกรรมและสมบัติที่อุทิศเพื่อคนตายในแหล่งฝังศพ อย่างที่พบกันมากบนเทือกเขาถนนธงชัยและตะนาวศรี

จากเขตอำเภอวังเหนือ ลำน้ำวังไหลลงใต้ขนานกับเทือกเขาผีปันน้ำ พอมาถึงเขตอำเภอแจ้ห่ม ก็มีดอยผาแดงขวางและแบ่งหุบเขาที่ลำน้ำวังไหลลงออกเป็น ๒ หุบ

หุบด้านในติดกับเทือกเขาผีปันน้ำ มีลำน้ำแม่ตุ๋ยไหลลง

ส่วนหุบนอกคือหุบแม่น้ำวัง ไหลผ่านอำเภอแจ้ห่มลงมายังอำเภอเมืองลำปาง และเชิงดอยผาแดงก็มีร่องรอยของเวียงโบราณที่บ้านสบมอญ บ้านใหม่ผ้าขาว และบริเวณวัดอักโขชัยคีรี และที่เนินสูงทางทิศตะวันออกของบ้านสบสุก ตำบลแม่สุก ที่เรียกว่า**ม่อนนะแฮ้ง** (แฮ้ง = แร้ง) เป็นเนินกองหินที่เป็นสุสาน มีการเอาศพมาไว้ที่กองหินเพื่อให้แร้งลงกินศพจนเหลือแต่โครงกระดูก แล้วนำไปฝัง

แหล่งหินตั้งม่อนนะแฮ้ง เขตแม่สุก อ. แจ้ห่ม มีการนำหินจากแหล่งอื่นมาวางเรียงทับซ้อนเป็นรูปวงกลม เดิมเป็นแหล่งนำศพมาไว้ที่กองหินเพื่อให้แร้งกิน จึงมีการปั้นประติมากรรมรูปแร้งไว้ บริเวณนี้ยังคงเป็นแหล่งทำพิธีกรรมของชาวบ้าน มีทั้งศาลผีและศาลาสำหรับภิกษุสงฆ์ทำพิธี

วงหินกองที่บริเวณม่อนนะแฮ้ง

โบราณวัตถุพวกกระเบื้องที่พบอยู่ตามพื้นดินบนม่อนนะแฮ้ง

แหล่งหินตั้งม่อนนะแฮ้งเป็นหินกองรูปวงกลม สูงประมาณ ๑ เมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง ๒ เมตร ปัจจุบันยังมีคนมาทำพิธีเซ่นไหว้ให้ฝนตกตามฤดูกาล และมีศาลที่ประกอบพิธีอยู่ในบริเวณเดียวกับวงหินกอง

นอกจากนี้ในเขตบ้านแม่สุกยังมีสถานที่แห่งหนึ่งเรียกว่า **ฮ่อมจ้อม** มีลักษณะเป็นม่อนดอยเล็กๆ ปกคลุมด้วยป่าไม้ ลักษณะคล้ายรูปช้างหมอบ เป็นแหล่งหินตั้งขนาดใหญ่และแหล่งที่อยู่ของผีขุนน้ำตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน มีศาลสำหรับทำพิธีกรรมด้วย

ส่วนทางด้านตะวันตกของดอยผาแดงอันเป็นหุบเขานั้น มีลำน้ำแม่ตุ๋ยไหลลงมายังเขตอำเภอเมืองปาน โดยมีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลลงจากสันปันน้ำมาลงลำน้ำแม่ตุ๋ย ที่ไหลลงใต้มาพบกับลำน้ำวังในเขตเมืองลำปาง

ณ บริเวณที่ลำน้ำแม่ตุ๋ยมาสบกับแม่น้ำวังนั้น คือบริเวณที่ตั้งของเมืองเขลางค์นคร อันเป็นเมืองคู่แฝดของเมืองลำพูนหรือหริภุญชัยในแอ่งเชียงใหม่ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่ลำน้ำปิงหลงอันเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำปิงมาพบกับลำน้ำแม่กวงในเขตอำเภอเมืองปาน ที่มีลำน้ำแม่ตุ๋ยไหลผ่านลงมา

อาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ สำรวจพบชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ที่ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของชุมชนบ้านเดื่อ ณ บริเวณที่ลำห้วยแม่นิ้งไหลลงมาจากต้นน้ำบริเวณสันปันน้ำในเขตดอยแม่บอน ไหลลงสู่ที่ลุ่มเชิงเขา อันเป็นบริเวณที่มีชุมชนของผู้คนเชื้อสายลัวะ เป็นชุมชนที่อาศัยลำน้ำแม่นิ้งในการดำรงชีวิต คือนอกจากมีลำน้ำผ่านแล้ว ยังทำฝายและเหมืองชักน้ำเข้ามาใช้ในบริเวณชุมชน พบเนินดินกลางทุ่งนาที่ประกอบพิธีกรรมการฆ่าสัตว์เซ่นผี

ตอนปลายของลำน้ำแม่นิ้งมีเนินดินที่ขุดคูเมืองและชักน้ำแม่นิ้งเข้ามาใช้ในคูเมือง ภายในเมืองมีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานทับซ้อน พบบ่อน้ำกรุรูปกลมที่ใช้ในครัวเรือน มีแหล่งหินตั้งที่ยังเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ศาลผี และมีต้นจาวใหญ่ ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ของคนลัวะที่สัมพันธ์กับแหล่งพิธีกรรมของชุมชน

ชุมชนโบราณที่ยังมีชีวิตแห่งนี้นับเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดของชุมชนลัวะในลำปางที่อยู่กันอย่างสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน เพราะอาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ ค้นพบต่อไปในทางภูมิวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนโบราณแห่งนี้สัมพันธ์กับแหล่งหินตั้งในเขตบ้านป่าเวียง ตำบลทุ่งกว๋าง ห่างหมู่บ้านไปทางตะวันตกประมาณ ๕-๖ กิโลเมตร ซึ่งได้พบหินตั้งเป็นรูปวงกลม เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑๐ เมตร ชาวบ้านเรียกว่า **ป่าเฮ่วลัวะ** มีการหินปักล้อมเป็นวงกลม ๒ วง วงหนึ่งเป็นที่ฝังศพผู้ชาย อีกวงหนึ่งอยู่บนเนินสูงกว่า เป็นที่ฝังศพผู้หญิง

มีเรื่องเล่าว่า บริเวณนี้เป็นที่ฝังศพ “หาญแจ้” หัวหน้าชาวลัวะซึ่งรบแพ้พญาคำลือ เจ้าเมืองแจ้ห่ม

นอกจากนั้นยังมีภูเขาที่อยู่ใกล้เคียง มีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เรียกว่า **ช้างพักตาสิน** เป็นวงกลมแบบเลขหนึ่งไทยหัวกลับ ลักษณะหมุนทวนเข็มนาฬิกา วงใหญ่เส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๒ เมตร และวงเล็กอีก ๒ วง เส้นผ่าศูนย์กลาง ๔ เมตร รอบวงกว้างประมาณ ๕๐ เซนติเมตร

ศาลเจ้าปู่ผาช่อ ที่ตั้งอยู่ใกล้กับกลุ่มหินตั้ง บ้านผาช่อ อ. แจ้ห่ม

แหล่งพิธีกรรมที่ตั้งอยู่บนม่อนเขา ที่บ้านแม่สุก อ. แจ้ห่ม ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านตั้งเสาใจบ้าน และมีพิธีทำบุญทุกปี

แหล่งหินตั้งพบหลายแห่งในแอ่งลำปาง โดยเฉพาะทั้งสองด้านของขุนเขาผีปันน้ำ อาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ ได้สำรวจและบันทึกภาพไว้มาก มีทั้งหินตั้งเดี่ยว หินตั้งแบบก้อนเส้า หรือวงหิน อันเป็นแหล่งฝังศพหรือป่าเฮ่วของชาวลัวะ เช่น ผาสามเส้าดอยม่วงคำ บ้านแม่ทะ อ. แม่ทะ ซึ่งมีเรื่องราวเกี่ยวกับตำนานหมาขนคำ อันข้องเกี่ยวกับคนลัวะ อีกทั้งบริเวณนี้ยังเป็นที่ตั้งพระธาตุดอยม่วงคำ สร้างทับเจดีย์เก่าในพื้นที่ (ภาพ : สุภาพ ต๊ะใจ)

หินตั้งผาผึ้ง อ. เสริมงาม (ภาพ : สุภาพ ต๊ะใจ)

หินตั้งหงษ์หิน (ภาพ : สุภาพ ต๊ะใจ)

วงหินอ่างแม่ปู อ. เสริมงาม
(ภาพ : สุภาพ ต๊ะใจ)

แหล่งหินตั้งไม่เพียงพบในเขตลำปาง
แต่พบทั่วพื้นที่ล้านนา ไม่ว่าจะเป็น
เชียงราย เชียงใหม่ น่าน พะเยา
อาทิ หินตั้งบ้านแม่กำปอง บ้านธารทอง
ต. ห้วยแก้ว อ. แม่ออน เชียงใหม่
(ภาพ : สุภาพ ต๊ะใจ)

ผาช้างมูบ บนดอยตุง เชียงราย
(ภาพ : สุภาพ ต๊ะใจ

ชาวบ้านเล่าว่า ในคืนเดือนเพ็ญจะมีช้างเดินวนซ้ายจนเกิดเป็นร่องดังที่เห็น และที่เนินเขามีลำห้วยชื่อห้วยช้างตาย เมื่อเดินไปตามลำห้วยจะพบบริเวณที่เรียกว่า “หัวช้างค้าง” “งาช้างค้าง” และ “ตัวช้างค้าง” จากนั้นจะถึงสถานที่อีกแห่งหนึ่ง เรียกว่า **โฮงกลอง** (โรงกลอง) เป็นหินที่เกิดตามธรรมชาติ ลักษณะคล้ายกลอง สูงประมาณ ๓ เมตร กว้าง ๑.๕ เมตร ชาวบ้านในอดีตกำหนดเป็นสถานที่อยู่ของผี

ปัจจุบัน ชาวบ้านอัญเชิญหินโฮงกลองไปไว้ที่ศาลกลางทุ่ง เพื่อความสะดวกในการทำพิธีกรรม

เวียงลัวะ

การศึกษาและสำรวจชุมชนโบราณ ตลอดจนแหล่งวัฒนธรรมหินตั้งที่ค่อนข้างแน่ชัดว่าเป็นเรื่องของคนลัวะ โดยอาจารย์สุภาพ ต๊ะใจ ในเขตอำเภอแจ้ห่ม เมืองปาน และอำเภออื่นๆ อีกหลายแห่ง ซึ่งไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้นั้น เมื่อเชื่อมโยงกับการศึกษาของข้าพเจ้าที่ทำไว้อย่างผิวเผิน ก็พอจะแลเห็นความชัดเจนในเรื่องสังคมและวัฒนธรรมของคนบนที่สูงที่เรียกว่า **คนลัวะ** ขึ้นมาได้บ้าง

คนลัวะเป็นคนส่วนใหญ่ที่มีพัฒนาการทางสังคมในลักษณะเป็นรัฐเผ่าพันธุ์ในแทบทุกแอ่งใหญ่ๆ ของภาคเหนือ ไม่ว่าเชียงใหม่ ลำปาง เชียงราย แพร่ และน่าน เป็นเจ้าของวัฒนธรรมหินตั้งที่สืบมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ครั้นราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จึงเริ่มเสื่อมลง เนื่องจากการเติบโตของสังคมบ้านเมืองในที่ราบและการรับนับถือพระพุทธศาสนา

แต่เมื่อเปรียบเทียบร่องรอยทางสังคมและวัฒนธรรมของคนลัวะโบราณระหว่างแอ่งต่อแอ่งในภูมิภาคที่สืบต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้ หลักฐานและเรื่องราวในแอ่งลำปางดูชัดเจนและโดดเด่นกว่าแอ่งอื่นๆ

ในแอ่งลำปาง ข้าพเจ้าเห็นวัตถุสิ่งของ ถิ่นฐาน และการสร้างบ้านเมืองของชนลัวะตามเชิงเขาผีปันน้ำ ตั้งแต่อำเภอเกาะคา เมืองลำปาง เมืองปาน แจ้ห่ม ขึ้นไปจนถึงวังเหนือ ที่แสดงให้เห็นการตั้งหลักแหล่งเป็นเวียงตามที่ลาดเชิงเขาหรือเขาเตี้ยๆ ซึ่งบางแห่งเป็นม่อนใกล้ลำน้ำลำห้วยใหญ่ที่ไหลลงจากสันปันน้ำบนยอดเขา

ส่วนบนเขาที่เป็นเขตต้นน้ำ มักมีการกำหนดขุนเขาที่เป็นดอยศักดิ์สิทธิ์ เช่น ดอยที่เห็นเป็นสามเส้า และกำหนดแหล่งประกอบพิธีกรรมโดยใช้หินตั้งเป็นเครื่องหมาย เช่น หินสามกอง วงหิน โขดหินที่มีลักษณะพิเศษ ดูคล้ายรูปคนและสัตว์ เช่น แหล่งของผีขุนน้ำ เป็นต้น

ถัดไปก็เป็นแหล่งฝังศพของคนในเผ่าพันธุ์และชุมชน ซึ่งล้วนอยู่บริเวณเหนือน้ำก่อนจะไหลลงมาถึงตัวเวียง แหล่งฝังศพมีทั้งเป็นที่ฝังรวมของคนในชุมชน และแหล่งฝังศพของผู้นำวัฒนธรรม ซึ่งอาจเป็นหัวหน้าเผ่า นักรบ และบุคคลศักดิ์สิทธิ์

แหล่งฝังศพรวมมีลักษณะเป็นลานกว้าง มีหินที่นำมาจากที่อื่นปักหรือกองไว้อย่างไม่ค่อยเป็นระเบียบ หากแต่สังเกตได้ว่าหินเหล่านั้นทำมาจากที่อื่น

ในขณะที่หลุมศพของบุคคลสำคัญมีรูปแบบหลากหลาย เช่น เป็นเนินดินเตี้ย มีคันดินเตี้ยๆ ล้อม หรือมีกองหิน แก่งหินล้อมหรือปักไว้ตามทิศที่สำคัญ หรืออยู่ระหว่างบริเวณโขดหินและก้อนหินที่อาจสังเกตได้ง่าย

ทั้งหมดนี้สัมพันธ์กับลำน้ำสายน้ำที่ไหลลงมายังตัวเวียงที่มีคูน้ำและคันดินล้อม ก่อนจะไหลลงสู่ที่ราบลุ่มรวมกับลำน้ำสายใหญ่ เช่น ลำน้ำแม่ตุ๋ย ลำน้ำวัง เป็นต้น

เวียงใดก็ตามที่มีร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างสืบเนื่องและเป็นเวียงใหญ่ ก็จะมีร่องรอยการเพาะปลูกในที่ราบลุ่ม และมีแหล่งพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ เช่น เป็นเนินดิน เป็นม่อน และมีร่องรอยโครงสร้างอาคารหรือหลักไม้ผูกล่ามสัตว์ เช่น วัวและควาย เพื่อฆ่าในขั้นตอนพิธีกรรมสังเวย

จากการพบร่องรอยของเวียงและการตั้งถิ่นฐานจากต้นน้ำถึงท้ายน้ำตามเชิงเขาผีปันน้ำในแอ่งลำปางดังกล่าว ทำให้ข้าพเจ้าทึกทักเองว่า บรรดาเวียงต่างๆ บนที่สูงที่ปัจจุบันเรียกว่า เมืองบ้าง เวียงพระธาตุบ้าง เวียงฮ่อบ้างนั้น แท้จริงคือ**เวียงลัวะ** หาใช่เวียงฮ่อไม่

เพราะเรื่องราวของคนฮ่อนั้นเป็นเพียง**เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์** (Event) ล้านนาในยุคกว่าร้อยปีมานี้ หาใช่เป็น**ปรากฏการณ์ในพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม**แต่อย่างใดไม่

เวียงลัวะในที่นี้เป็นปรากฏการณ์ที่สะท้อนให้เห็นว่า คนลัวะในภาคเหนือของประเทศไทยหาใช่ “ชนเผ่า” เล็กๆ ไม่ หากเป็นชนชาติที่มีพัฒนาการเป็น**รัฐเผ่าพันธุ์** (Tribal state) มาแล้ว ก่อนที่จะเกิดรัฐทางพุทธศาสนาเช่นหริภุญชัยและล้านนาขึ้น

คำว่า**ชนชาติ**ในที่นี้ ใคร่ขยายความว่าประกอบด้วยคนลัวะหลายเผ่า แยกกันอยู่ตามลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงมายังที่ลาดลุ่มและเกิดเป็นเวียงขึ้น แต่ละกลุ่มก็เป็นเผ่าพันธุ์ในตัวเองที่มีความหลากหลายทางชีวิตวัฒนธรรม แต่มีลักษณะร่วมของความเป็นคนลัวะเหมือนกันในด้านภาษา ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ (Supernaturalism) และประเพณีการใช้หินตั้งเป็นเครื่องหมายและสัญลักษณ์ ซึ่งเรียกรวมๆ ว่า **วัฒนธรรมหินตั้ง**

บูรณาการแหล่งพิธีกรรมเข้าสู่พุทธศาสนา

จากต้นน้ำวังที่ไหลจากหุบเขาของเทือกเขาผีปันน้ำ ตั้งแต่อำเภอวังเหนือ แจ้ห่ม ลงมายังเมืองลำปาง และเกาะคา ข้าพเจ้าแลเห็นพัฒนาการของรัฐเผ่าพันธุ์เป็นรัฐแรกเริ่ม (Early state) ที่เรียกว่าหริภุญชัยและเขลางค์นคร อันเป็นรัฐร่วมของคนในแอ่งเชียงใหม่และแอ่งลำปาง นั่นคือบรรดาเวียงลัวะที่พบแถบอำเภอวังเหนือ แจ้ห่ม และเมืองปานลงมานั้นดูมีขนาดเล็ก และอยู่ในสภาพแวดล้อมธรรมชาติแบบเดิมๆ อยู่ ต่างจากบรรดาเวียงที่พบในบริเวณอำเภอห้างฉัตร เมืองลำปาง ลงมาถึงเกาะคา ที่สัมพันธ์กับการเกิดบ้านเมืองริมน้ำในที่ลุ่ม คือเมืองเขลางค์นครและเมืองลำปาง

บริเวณดังกล่าวเริ่มแต่ดอยขุนตาล อันเป็นดอยหนึ่งในเทือกเขาผีปันน้ำ ที่มีลำน้ำตาลและลำน้ำลำห้วยอีกหลายสายไหลลงจากสันปันน้ำมาสบแม่น้ำวัง ในบริเวณที่เป็นแอ่ง (Basin) ซึ่งมีภูมิประเทศที่ราบลุ่มกว้างขวางกว่าบริเวณหุบเขา (Valley) ที่ลำน้ำวังผ่านลงมาตั้งแต่อำเภอวังเหนือ แจ้ห่ม และเมืองปาน

ความเป็นแอ่ง (Basin) ของลำปางเกิดขึ้นจากการที่ลำน้ำลำห้วยหลากหลายที่เป็นที่ตั้งของบรรดาเวียงลัวะไหลลงมารวมกับลำน้ำวัง ดังเห็นได้จากบริเวณเมืองเขลางค์นคร อันเป็นเมืองลำปางในปัจจุบันนั้น มีลำน้ำแม่ตุ๋ยที่ไหลขนานมากับลำน้ำวังตั้งแต่เขตอำเภอแจ้ห่ม มาสบกับลำน้ำวังในบริเวณที่เรียกว่า “สบตุ๋ย”

ใต้เมืองลำปางลงมา ตั้งแต่เขตอำเภอเมือง มีลำน้ำหลายสายไหลลงจากเทือกเขาดอยขุนตาล ผ่านที่ลาดลุ่มมาสบกับแม่น้ำวังในเขตอำเภอเกาะคา

ผู้นำทางวัฒนธรรมของผู้คนบริเวณดอยขุนตาล คือ เจ้าพ่อขุนตาล ซึ่งชาวบ้านร่วมกันสร้างอนุสาวรีย์ขึ้น บริเวณเวียงตาล-เวียงรมย์ ซึ่งเป็นเวียงลัวะมาก่อน

ลำน้ำสำคัญคือลำน้ำตาลและลำน้ำยาว ซึ่งสบกับลำน้ำวังในบริเวณใกล้กันในเขตบ้านเกาะคา บ้านนาเวียง และวัดสบตาล

ต่ำจากสบตาลที่เกาะคาลงไป ๔ กิโลเมตรเป็นสบวาง มีลำน้ำแม่วางไหลรวมสายน้ำน้อยใหญ่ในพื้นที่ราบลุ่มของอำเภอแม่ทะและแม่เมาะทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำวังมาร่วมด้วย

ยิ่งกว่านั้น ตามลำน้ำวังและที่ราบลุ่มสองฝั่งน้ำลงไปอีก ๗ กิโลเมตร เป็นที่ตั้งของเนินดินริมฝั่งแม่น้ำวังในเขตวัดจอมปิง บ้านจอมปิง ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเหล็ก มีอายุไล่เลี่ยกับแหล่งก่อนประวัติศาสตร์ริมแม่น้ำกวง ซึ่งเป็นแหล่งอารยธรรมก่อนการเกิดบ้านเมืองในรัฐหริภุญชัย สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญทางอารยธรรมจากภายนอกเข้ามา

แหล่งอารยธรรมยุคเหล็กที่วัดจอมปิงนี้ มีความเชื่อมโยงกับการเกิดเมืองเขลางค์นครอย่างไม่ต้องสงสัย

จุดกำเนิดของเมืองเขลางค์นครนั้นอยู่ที่บริเวณอำเภอเกาะคา แต่เดิมเรียกว่าลำปาง ปัจจุบันยังมีชื่อลำปางกลางและลำปางหลวงให้เห็นอยู่ บริเวณนี้มีลำน้ำสำคัญจากเทือกเขาดอยขุนตาลผ่านมาสบแม่น้ำวัง คือ ลำน้ำตาลและลำน้ำยาว

ลำน้ำตาลไหลมีต้นน้ำอยู่ที่ดอยขุนตาล อันมีเจ้าพ่อขุนตาลเป็นผีขุนน้ำที่ยังมีศาลและสถานที่ทำพิธีกรรมให้เห็น ลำน้ำนี้ไหลผ่านลงที่ลาดลุ่มของอำเภอห้างฉัตร ตรงชายขอบที่สูงเป็นที่ตั้งของเวียงตาล-เวียงรมย์ เดิมเป็นเวียงลัวะมาก่อน ปัจจุบันคนลำปางได้สร้างอนุสาวรีย์เจ้าพ่อขุนตาลในฐานะผู้นำวัฒนธรรมขึ้นเพื่อสักการบูชา

จากเวียงตาล-เวียงรมย์ ลำน้ำตาลและลำน้ำสาขาไหลผ่านบ้านแม่ตาล บ้านลำปางกลาง และบ้านลำปางหลวง มาสบแม่น้ำวังที่บ้านเกาะคา

ตรงบ้านลำปางหลวงมีเนินดินเป็นม่อนใหญ่ เป็นที่ตั้งของเวียงพระธาตุลำปางหลวง ในตำนานและความเชื่อท้องถิ่น ม่อนนี้เวียงนี้เป็นของขุนลัวะอ้ายกอน ที่กลายมาเป็นผู้อุปถัมภ์พระบรมธาตุ

ในความคิดของข้าพเจ้า ตรงนี้คือตำแหน่งหินตั้ง อันเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมของคนลัวะมาก่อน แต่การค้นคว้ายังไม่มากพอ โดยอาจสังเกตได้จากการพบศาลผี รูปปั้นคนลัวะ และมีการรักษาบูชาต้นขะจาว อันเป็นต้นไม้สัญลักษณ์คนลัวะ

ทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของลุ่มน้ำตาล เป็นที่ลาดลุ่มที่มีลำน้ำยาวไหลลงจากเขา ผ่านที่ลาดลุ่มหลายแห่งลงสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง ผ่านบ้านไหล่หิน อันเป็นบริเวณที่มีชุมชนหนาแน่นทั้งสองฝั่งน้ำ มาสบกับแม่น้ำวังที่บ้านเกาะคา ใต้จากสบตาลมาเล็กน้อย

ลำน้ำยาวมีเวียงโบราณอยู่ริมลำน้ำ เรียกว่า “เวียงยาว” ในเขตบ้านใน ตอนท้ายน้ำผ่านชุมชนโบราณที่บ้านไหล่หิน ที่มีร่องรอยของเหมืองฝายโบราณ ตลอดจนเป็นที่ตั้งของวัดพระธาตุไหล่หิน วัดสำคัญแห่งหนึ่งของจังหวัด

.....

ร่องรอยของชุมชนโบราณก็ดี ลักษณะภูมิวัฒนธรรมก็ดี สะท้อนให้เห็นพัฒนาการบ้านเมืองบนพื้นที่ราบลุ่มฝั่งตะวันตกของแม่น้ำวังที่กลายมาเป็นที่ตั้งของเมืองเขลางค์นคร โดยที่ตำแหน่งเมืองนั้นสร้างเหนือน้ำขึ้นไปในบริเวณที่สบกันของลำน้ำแม่ตุ๋ยกับแม่น้ำวัง ซึ่งล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในการสร้างบ้านแปงเมืองของชุมชนคนลัวะ ในบริเวณลำน้ำหลายสายที่ลงจากเขาและที่สูงมายังพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำวัง จนเกิดเป็นเมืองใหญ่คือเขลางค์นคร ซึ่งทำให้เกิดการผสมผสานระหว่างคนลัวะกับคนชาติพันธุ์อื่นๆ ในที่ราบลุ่ม

แต่ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ ทั้งบริเวณอำเภอเมืองลำปางและเกาะคา อันเป็นแหล่งที่เกิดเมืองเขลางค์นครขึ้นมานั้น นอกจากเป็นบริเวณที่มีที่ราบลุ่มเป็นแหล่งบ้านเมืองได้ดีแล้ว ยังเป็นบริเวณเส้นทางคมนาคมตามลำน้ำตาลและลำน้ำยาว ผ่านสันปันน้ำบนเทือกเขาขุนตาล ข้ามไปลงลำน้ำแม่ทาที่ไหลลงพื้นที่ราบลุ่มเมืองลำพูน ทำให้มีการติดต่อระหว่างกันของบ้านเมืองลัวะที่อยู่ทางซีกเขาผีปันน้ำในแอ่งเชียงใหม่ ตั้งแต่อำเภอเมืองลำพูนไปยังอำเภอสันกำแพงจนถึงอำเภอดอยสะเก็ด

ในประวัติศาสตร์ล้านนา เส้นทางจากลำน้ำแม่ทาข้ามดอยขุนตาลมาเมืองเขลางค์นครนี้ ก็คือเส้นทางที่พระยายีบาและพระยาเบิกผู้เป็นบุตรชายรบแพ้พญามังราย แล้วหนีข้ามมาลำปางนั่นเอง

ผู้นำวัฒนธรรม
ในบริบทภูมิวัฒนธรรมแอ่งเชียงแสน-พะเยา[๔]

คำว่า **ผู้นำวัฒนธรรม** (Culture hero) ดูเป็นคำใหม่ในการรับรู้ของคนไทยทั่วไป แต่สำหรับผู้ที่ศึกษาและสนใจทางมานุษยวิทยา นับเป็นเรื่องของความคุ้นเคย แต่หากเปลี่ยนคำจาก “ผู้นำวัฒนธรรม” เป็น “บุคคลในตำนาน” แล้ว บรรดาผู้รู้และสนใจในเรื่องประวัติศาสตร์ ตำนาน และพงศาวดารก็คงถึงบางอ้อ กระนั้นก็ดี หลายท่านอาจเข้าใจผิดพลาดไปได้ว่า บุคคลในตำนานกับบุคคลในประวัติศาสตร์เป็นอย่างเดียวกัน

ดังเช่นในประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ขึ้น เชื่อว่าท้าวอู่ทองในตำนานพงศาวดารเป็นบุคคลเดียวกันกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้สร้างพระนครศรีอยุธยา หรือพระร่วงในประวัติศาสตร์สุโขทัยหมายถึงพ่อขุนรามคำแหง เป็นต้น

ความต่างระหว่างบุคคลในตำนานกับบุคคลในประวัติศาสตร์ก็คือ บุคคลในตำนานนั้นเป็นบุคคลที่คนในสังคมท้องถิ่นที่เป็นเจ้าของตำนานเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริง ในขณะที่บุคคลในประวัติศาสตร์มีหลักฐานข้อเท็จจริงพิสูจน์ได้ว่ามีตัวตนอยู่จริงในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งทางประวัติศาสตร์

ลำน้ำแม่สายซึ่งกั้นชายแดนระหว่างไทย (ซ้าย) กับพม่า (ขวา)

[๔] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๔)

ดังนั้นบุคคลในตำนาน เช่น พระเจ้าอู่ทองและพระร่วง อันเป็นที่รับรู้กันในสังคมไทย ก็คือบุคคลที่เรียกว่า**ผู้นำวัฒนธรรม**นั่นเอง เป็นบุคคลที่คนในสังคมเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริง เช่นเดียวกับเรื่องในตำนาน (Myth) ที่คนในสังคมที่เป็นเจ้าของเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง

ตำนานกับภูมิวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก เพราะบรรดาชื่อเสียงเรียงนามของสถานที่ เช่น ชื่อบ้านนามเมือง ล้วนมีคำอธิบายความเป็นมาจากสิ่งที่เรียกว่าตำนานทั้งสิ้น

ทั้งตำนานและผู้นำวัฒนธรรมเป็นเรื่องของความเชื่อ ที่สื่อให้คนเข้าถึงด้วยสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ (Symbol) มากกว่าสิ่งที่เป็นจริง และบุคคลในตำนานหรือผู้นำวัฒนธรรมก็คือบุคคลทางสัญลักษณ์เช่นกัน

ยกตัวอย่างเช่น นิยายเรื่อง*โมบิดิ๊ก* (Mobydic) ที่เฮอร์แมน เมอร์วิล (Herman Merviel) นักเขียนอเมริกันเขียนขึ้นแล้วสร้างเป็นภาพยนตร์ให้คนดูนั้น เป็นตำนานของชุมชนคนล่าปลาวาฬที่เมืองนิวอิงแลนด์ (New England) ในอเมริกา เมอร์วิลต้องการสื่อให้เห็นว่า ความอาฆาตของกัปตันเอแฮบที่ตามล่าปลาวาฬเผือกโมบีดิ๊กนั้น แสดงให้เห็นความชั่วร้ายในสังคมมนุษยชาติที่ทำลายล้างกันเอง คือทั้งโมบีดิ๊กและเอแฮบต่างก็เป็นตัวแทนของความชั่วร้าย ซึ่งในที่สุดก็จมลงสู่ก้นสมุทรด้วยกันทั้งคู่ รวมทั้งบรรดาลูกเรือของเอแฮบที่พลอยจมลงไปด้วย มีรอดตายอยู่เพียงคนเดียวที่เป็นคนไม่เสพความชั่วเท่านั้น

เมื่อหันมาดูตำนานเมืองหนองหล่มในภูมิวัฒนธรรมแอ่งเชียงแสนและดอยตุง ก็จะแลเห็นอะไรที่คล้ายๆ กัน โดยเฉพาะเรื่อง**ปลาไหลเผือก** อันเป็นตำนานเกี่ยวกับเมืองหนองหล่มแอ่งเชียงแสน อันมีดอยตุงเป็นขุนเขาที่ศักดิ์สิทธิ์

หนองหล่มในการรับรู้ของชาวบ้านในสังคมล้านนาและล้านช้างนั้น หมายถึงหนองน้ำหรือแหล่งน้ำที่มีน้ำพุ น้ำผุด หรือน้ำซับอยู่ข้างใต้ น้ำนี้เป็นน้ำบริสุทธิ์และศักดิ์สิทธิ์ เพราะเกิดเอง มีประโยชน์อย่างยิ่งในการอุปโภคบริโภค เพราะปลอดภัยจากเชื้อโรค แหล่งน้ำดังกล่าวมีสิ่งเหนือธรรมชาติ คือพญานาคเป็นเจ้าของและผู้ดูแล

คนท้องถิ่นเชื่อว่า ณ ที่ใดเป็นหนองหล่ม มีน้ำพุ ก็มักเป็นรูพญานาค และเป็นแหล่งสร้างบ้านแปงเมือง ดังเช่นในตำนาน*พงศาวดารโยนก* ที่กล่าวว่าพญานาคผู้พิทักษ์หนองหล่มนั้นมีชื่อว่า “พันธุนาคราช” แปลงกายเป็นพราหมณ์มาช่วยเจ้าสิงหนวัติกุมารสร้างเมืองขึ้นในบริเวณหนองหล่ม คือ **เมืองโยนกนาคพันธุ์** เจ้าสิงหนวัติคือปฐมกษัตริย์ที่ปกครองบ้านเมืองในแอ่งเชียงแสน ที่มีเชื้อสายสืบมาจนถึงพระเจ้าพรหมมหาราช ผู้ครองนครพางคำ

ก่อนถึงสมัยพระเจ้าพรหมมหาราช เมืองสำคัญอยู่ที่เมืองโยนกนาคพันธุ์ที่หนองหล่ม มีเหตุที่ทำให้เมืองต้องล่มจมไปจนบริเวณที่ตั้งเมืองกลายเป็นทะเลสาบ คือเหตุการณ์ปลาไหลเผือก อันเนื่องมาจาก

กษัตริย์และประชาชนไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม ประพฤติชั่ว จึงมีบุคคลหนึ่งไปหาปลา จับได้ปลาไหลเผือกมาตัวหนึ่งแล้วนำไปขาย เมื่อฆ่าตายปลาไหลก็ตัวใหญ่ขึ้น มีเนื้อมาก ผู้คนก็ไปแล่เนื้อปลาไปกิน พอตกกลางคืนก็เกิดพายุใหญ่ ฝนตก ฟ้าถล่ม ทำให้เมืองล่มจมลงไปใต้ดินเป็นหนองน้ำใหญ่ ที่เรียกว่าหนองหล่ม

บริเวณดังกล่าวนี้จึงเรียกว่า**เวียงหนองหล่ม** ทำให้กษัตริย์ที่มาภายหลังย้ายเมืองไปสร้างใหม่ริมแม่น้ำโขงตอนใกล้กับปากน้ำแม่กก มีชื่อว่า**เวียงปรึกษา**

ศาลพระเจ้าพระพรหมมหาราชที่คนแม่สายเคารพนับถือ ตั้งอยู่หน้าเทศบาลเมืองแม่สาย ซึ่งทับอยู่บนพื้นที่เวียงพางคำเดิม

อนุสาวรีย์พระเจ้าพรหมมหาราช ซึ่งชาวแม่สายร่วมใจกันสร้างขึ้นหน้าเทศบาลฯ ให้เห็นโดดเด่นกว่าศาลเดิม ที่ตั้งอยู่ไม่ไกลกันนัก และจัดให้มีงานสักการะพระเจ้าพรหมมหาราชเป็นประจำทุกปี

ในวันงานจะมีขบวนแห่เครื่องสักการะจากตำบลต่างๆ ในเขตอำเภอแม่สาย รวมถึงมีการแสดงตำนานเรื่องกำเนิดพระเจ้าพรหมและงานมหรสพต่างๆ เป็นการสืบสานตำนานที่คนแม่สายรุ่นก่อนพยายามถ่ายทอดสู่คนรุ่นปัจจุบัน

จากนั้นการสร้างบ้านแปงเมืองก็ขยายตัวจากแอ่งเชียงแสนไปสู่แอ่งเชียงรายในลุ่มแม่น้ำกกและแม่น้ำลาว เกิดเมืองสำคัญขึ้นหลายเมือง ที่มีชื่อมากในตำนานก็คือเมืองชัยนารายณ์ เมืองชัยปราการ และเมืองพางคำ แต่ละเมืองมีกษัตริย์ที่สืบเนื่องมาจากราชวงศ์สิงหนวัติ เช่น พระเจ้าพรหมมหาราช ที่ได้รับยกย่องว่าเป็นต้นตระกูลไทยสืบเนื่องมาจนถึงพระเจ้าอู่ทองผู้สร้างพระนครศรีอยุธยา

ทั้งตำนานที่เกี่ยวกับปลาวาฬเผือก กระรอกด่อน (ขาว) และปลาไหลเผือกก็ล้วนเป็นสัญลักษณ์ทั้งสิ้น ปลาวาฬเผือกโมบิดิ๊กนั้นพอแลเห็นว่าเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญต่อชีวิตวัฒนธรรมของคนในชุมชนที่มีอาชีพล่าปลาวาฬ ส่วนกระรอกด่อนนั้นยังถอดรหัสไม่ได้ว่าเกี่ยวข้องกันกับชีวิตวัฒนธรรมของคนในเขตหนองหานในภาคอีสานอย่างไร

แต่ปลาไหลเผือกนั้น พอเห็นได้ในบริบทภูมิวัฒนธรรมของคนในแอ่งเชียงราย เพราะปัจจุบันปลาไหลก็เป็นปลาที่คนต้องการจับไปเป็นอาหาร และบริเวณหนองน้ำในแอ่งเชียงแสนนี้ยังพบปลาไหลเผือกมากกว่าที่อื่นๆ

ปลาไหลนับเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ของคนในวัฒนธรรมหินตั้ง เพราะรูปร่างและหัวปลาไหลนั้นคล้ายอวัยวะสืบพันธุ์ของผู้ชาย นับเป็นรูปแบบทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตั้งแต่ยุคเหล็กลงมาก็ว่าได้ เพราะปรากฏลวดลายบนภาชนะที่ใช้ฝังศพผู้ตาย เช่นที่บ้านผักตบ บ้านเชียง อุดรธานี และที่อื่นๆ ที่มีรูปร่างคล้ายงู ซึ่งเมื่อพิจารณาที่หัวของสัตว์นั้น ก็ดูจะเป็นหัวปลาไหลมากกว่าหัวงู ทำให้เข้าใจได้ว่าในยุคหินตั้งนั้น บรรดาลวดลายทางศิลปะที่เชื่อว่าเป็นงูนั้นหาใช่งูไม่ หากเป็นปลาไหลมากกว่า

ปลาไหลน่าจะถูกใช้เป็นสัญลักษณ์สำคัญในยุคแรกๆ แต่เมื่อผ่านมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา ได้มีการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวจากตอนบนของแม่น้ำสาละวินและแม่น้ำโขงลงมา มีการนำเอาคติและความเชื่อเรื่องนาค ซึ่งถือว่าเป็นเจ้าของหนองน้ำและพื้นดิน ความสำคัญของปลาไหลและสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก เช่น ตะกวดและแลนก็คลายความสำคัญลง

ดังเห็นได้จากตำนานการสร้างบ้านแปงเมืองของทั้งล้านนาและล้านช้างนั้น จะมีเรื่องนาคมาช่วยสร้างและดูแลเสมอ โดยเฉพาะบรรดาพญานาคที่มีชื่ออยู่ในตำนาน เช่น พันธุนาคราช ที่มาช่วยสร้างเมืองโยนกนาคพันธุ์ ก็นับเป็นผู้นำวัฒนธรรมเหมือนกันกับเจ้าสิงหนวัติกุมาร ผู้เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์สิงหนวัติ

แต่ผู้นำวัฒนธรรมคนสำคัญของราชวงศ์นี้เห็นจะได้แก่ **พระเจ้าพรหมมหาราช** ที่ในปัจจุบันกลุ่มคนไทใหญ่ที่เมืองแม่สายฟื้นฟูประเพณีและความเชื่อขึ้นมาใหม่ ให้เป็นที่พึ่งพิงทางจิตวิญญาณของผู้คนในชุมชนปัจจุบัน

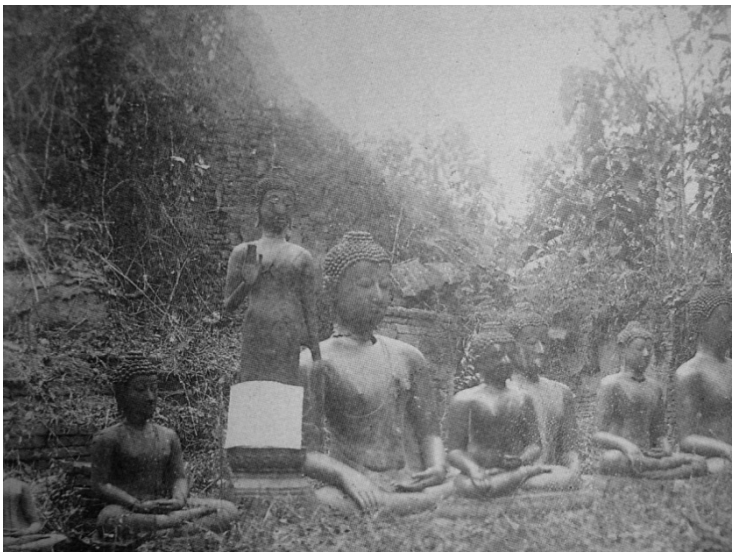

โบราณวัตถุในเมืองเชียงแสน ก่อนได้รับการบูรณะเป็นอุทยานประวัติศาสตร์ (ภาพจาก www.chiangsanlife.com)

พระธาตุดอยตุง พระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวแม่สายและชาวพุทธต่างมาไหว้เคารพบูชา ขณะเดียวกันในตำนานคือถิ่นที่อยู่ของปู่เจ้าลาวจก

แต่ในแอ่งเชียงแสนก็หาได้มีเรื่องของผู้นำวัฒนธรรมแต่เพียงในตำนานสิงหนวัติเท่านั้นไม่ หากยังมีตำนานลวจักราช หรือตำนานที่เกี่ยวกับปู่เจ้าลาวจกร่วมอยู่ด้วย ตำนานนี้ถือกำเนิดขึ้นในพื้นที่ภูเขาที่ดอยตุง ต่างจากตำนานสิงหนวัติที่เกิดขึ้นที่บริเวณหนองหล่มใกล้เมืองเชียงแสน

ตำนานปู่เจ้าลาวจกเป็นเรื่องของคนพื้นถิ่นที่มีมาแต่เดิม ซึ่งน่าจะเป็นพวกลัวะ บุคคลที่เป็นผู้นำวัฒนธรรมในตำนานนี้คือ **ลวจักราช** ที่ลงจากดอยตุงลงมาสร้างเมืองเงินยางขึ้นริมแม่น้ำสายเชิงดอยตุง อันเป็นเมืองเดียวกันกับเวียงพางคำของพระเจ้าพรหม เพราะมีร่องรอยอยู่เพียงเมืองเดียว แต่ทว่าในตำนานบางตำนานเปลี่ยนตำแหน่งของเมืองเงินยางมาอยู่แถววัดสังฆาแก้วดอนทัน ริมน้ำโขงในเมืองเชียงแสนแทน เพื่อแสดงให้เห็นว่าเมืองเชียงแสนนั้นพัฒนาขึ้นจากเมืองหิรัญนครเงินยาง ไม่ใช่โยนกนาคพันธุ์ของราชวงศ์สิงหนวัติ

แต่ตำนานทั้งสองเรื่องนี้แตกต่างกันในเรื่องการขยายพื้นที่สร้างบ้านแปงเมือง ตำนานสิงหนวัติสัมพันธ์กับการสร้างพระธาตุและการขยายบ้านเมืองจากหนองหล่มไปทางตะวันตก คือเข้าไปยังลุ่มน้ำลาว-กก และแม่สาย ทำให้เกิดเมืองใหม่ๆ ขึ้น เช่น ชัยปราการ ชัยนารายณ์ และเวียงพางคำ เป็นต้น ในขณะที่ตำนานลวจักราชกล่าวถึงการขยายตัวไปทางฝั่งน้ำโขง ตั้งแต่สบรวก (สามเหลี่ยมทองคำ) ลงมาจนถึงเมืองเชียงแสน ผู้นำวัฒนธรรมองค์สำคัญต่อจากลวจักราชก็คือ **ลาวเก้าแก้วมาเมือง** หรือ**ลาวเก๊า** ผู้เป็นเชื้อสายของลวจักราช โดยมีความสำคัญอยู่ในเรื่องพระธาตุปูเข้า

อาจกล่าวได้ว่า บริเวณสบรวกอันเป็นที่สบกันของแม่น้ำรวกกับแม่น้ำโขง (แม่น้ำรวกไหลลงมาจากทางตอนเหนือในเขตประเทศพม่า มาสบกับลำน้ำสายที่ไหลมาจากตีนเขาดอยตุง สบกันเป็นลำน้ำรวกไหลลงทางตะวันออก) นี้ เป็นเส้นเขตแดนระหว่างไทย-พม่า เมื่อสบกับแม่น้ำโขงแล้วกลายเป็นบริเวณชนแดนกันระหว่างเขตไทย–พม่าทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง และกับลาวทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง

บริเวณที่แม่น้ำรวกมาสบกับแม่น้ำโขง ซึ่งปัจจุบันรู้จักกันในนามดินแดนสามเหลี่ยมทองคำ

ตรงสบรวกติดกับฝั่งแม่น้ำโขง มีเขาเตี้ยๆ อยู่ลูกหนึ่ง มีโพรงถ้ำอยู่ใต้น้ำ เวลาน้ำโขงลด โพรงถ้ำจะแห้ง คนเข้าไปได้ แต่พอน้ำขึ้นก็ท่วมเต็ม ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นรูปู

ในตำนานกล่าวว่า ลูกกษัตริย์ ๙ คนที่เป็นผู้ปกครองบ้านเมืองชอบมาเที่ยวเล่น ลูกคนที่เก้านั้นมีหน่วยก้านดี คือลาวเก๊า ที่พ่อหมายให้ปกครองบ้านเมือง จึงเป็นที่อิจฉาของบรรดาพี่ๆ เลยคบคิดที่จะกำจัดน้องคนเล็ก โดยหลอกให้เข้าไปเล่นในรูปูตอนเวลาน้ำโขงลง บอกให้น้องนั่งรอแล้วหลบไป เพื่อที่เมื่อน้ำโขงขึ้นจะได้ท่วมตาย

เมื่อน้ำโขงลด พวกพี่ๆ ก็กลับเข้าไปดู ปรากฏว่าลาวเก๊าไม่ตาย ยังมีชีวิตอยู่ เพราะเป็นผู้มีบุญ

ลาวเก๊าได้ขึ้นครองราชย์ในหิรัญนครเงินยาง มีลูกหลานสืบสายหลายสาย แล้วสร้างบ้านแปงเมืองไปทั้งสองฝั่งน้ำโขงไปถึงเชียงของและลุ่มน้ำอิง อันมีเมืองเทิง เมืองเชียงคำ และเมืองพะเยาเป็นเมืองสำคัญ

เชื้อสายของลาวเก๊าหรือพญาเก้าแก้วมาเมืองที่สำคัญก็คือ**ขุนเจือง** ที่ไปเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองพะเยา เป็นผู้นำวัฒนธรรมที่คนยกย่องว่าเป็นธรรมิกราช แผ่ขยายอาณาเขตบ้านเมืองปกคลุมทั้งสองฝั่งน้ำโขงไปจนถึงหลวงพระบางและเชียงขวาง กล่าวได้ว่า**ขุนเจืองคือผู้นำวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดเขตแคว้นล้านนาขึ้น** ร่วมสมัยกับขุนบรมและขุนลอ ที่มาจากกลุ่มไทยดำ-ขาวจากลุ่มน้ำอู และมาสร้างเมืองหลวงพระบาง

อีกนัยหนึ่งก็คือเป็นผู้ทำให้เกิดแคว้นล้านช้างขึ้น เกิดวรรณกรรมมหากาพย์ที่เรียกว่า*ท้าวฮุ่ง* หรือ*เจือง* ที่เป็นสงครามระหว่างขุนเจืองกับขุนลอ ซึ่งบรรดานักวรรณคดีทั้งหลายให้ความสนใจ

หลังสมัยขุนเจืองลงมาสี่ชั่วคน ก็คือผู้นำวัฒนธรรมที่มีตัวตนในประวัติศาสตร์ คือ **พญามังราย พญางำเมือง** และ**พญาร่วง**

พญามังรายเป็นลูกหลานขุนเจืองที่ปกครองบ้านเมืองทางเชียงแสน แล้วขยายอำนาจไปสร้างเมืองเชียงรายในบริเวณลุ่มน้ำกก-ลาว อันเคยเป็นเมืองชัยนารายณ์และชัยปราการของเชื้อสายพระเจ้าพรหมมหาราชในตำนานสิงหนวัติ

ส่วนพญางำเมืองก็เป็นเชื้อสายขุนเจืองที่ครองอยู่ทางพะเยา

ในขณะที่พญาร่วงก็คือกษัตริย์เมืองสุโขทัย ซึ่งน่าจะเป็นกลุ่มคนไทยที่เคลื่อนมาจากทางหลวงพระบาง และอาจสัมพันธ์กับกลุ่มไทยดำมากกว่ากลุ่มไทยลื้อ อันเป็นกลุ่มพญามังรายและพญางำเมือง

ทั้งสามกษัตริย์ในตำนานนี้คือผู้นำวัฒนธรรมร่วมสมัยที่ปรากฏอยู่ในเรื่องราวการสร้างบ้านแปงเมืองในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา อันเป็นยุคที่พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์แผ่เข้ามาผสมผสานกับศาสนาและความเชื่อเรื่องผีและตันตริกที่มาจากฮินดูและพุทธมหายานแต่เดิม

ในพื้นที่แอ่งพะเยาที่มีดอยด้วนเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์นั้น แม้ว่าความเชื่อและสถานที่เกี่ยวกับขุนเจืองยังมีอยู่ก็ตาม แต่เรื่องราวของผู้นำวัฒนธรรมรุ่นใหม่ที่เข้ามาแรงก็คือ เรื่องความสัมพันธ์ของพญามังราย พญางำเมือง และพญาร่วง อันมีแกนกลางของความสัมพันธ์อยู่ที่เรื่องพญาร่วงไปเป็นชู้กับชายาของพญางำเมือง เกิดข้อพิพาทและความขัดแย้งที่ทำให้พญามังรายต้องเข้ามาไกล่เกลี่ย เรื่องราวนี้ทำให้เกิดชื่อสถานที่ในตำนานในแอ่งพะเยามากมาย โดยเฉพาะชื่อแม่น้ำอิงและแม่น้ำสายตา ที่เกิดจากสถานที่ริมแม่น้ำทางด้านตะวันออกของเมืองพะเยา ที่พญาร่วง พญามังราย และพญางำเมืองไปนั่งอิงกัน ทำพิธีสาบานต่อหน้าสายน้ำ เป็นต้น

อนุสาวรีย์สามกษัตริย์ คือ พญาเม็งราย พญางำเมือง และพ่อขุนรามคำแหง ผู้นำทางวัฒนธรรมที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์ สร้างไว้ ณ ข่วงท่าแพ หน้าศาลากลางเก่า จ. เชียงใหม่

อนุสาวรีย์พ่อขุนเม็งรายหรือพญาเม็งราย ที่วัดดอยงำเมือง จ. เชียงราย ชาวบ้านเชื่อว่าสถูปด้านหลังเป็นที่บรรจุอัฐิของ พญาเม็งราย ที่สร้างโดยเจ้าขุนคราม-ราชโอรส

สำหรับผู้คนในสังคมท้องถิ่นของทั้งแอ่งเชียงแสนและแอ่งพะเยา ซึ่งเป็นคนดั้งเดิมอยู่กันมานาน รับรู้และทราบเรื่องราวในตำนานทั้งจากทางเอกสารและคำบอกเล่าทางความทรงจำ ผู้นำวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับภูมิวัฒนธรรมตามที่กล่าวมานี้ไม่มีวันตาย อาจขาดห้วงความสนใจและการรับรู้ไปในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งก็ตาม แต่จะหวนคืนมาในรูปการสร้างตำนานใหม่ สถานที่แห่งใหม่ รวมทั้งเกิดประเพณีพิธีกรรมใหม่ขึ้น เพื่อความมั่นคงทางสังคมและความร่มรื่นในด้านจิตวิญญาณ

ดังเห็นได้จากชุมชนที่อำเภอแม่สายในแอ่งเชียงแสน ใกล้กับดอยตุง ที่เริ่มสร้างรูปพระเจ้าพรหมมหาราชขึ้นมาเป็นที่พึ่ง และเกิดประเพณีพิธีกรรมเป็นงานนักขัตฤกษ์ในรอบปี

หรืออีกนัยหนึ่งก็คือเป็นประเพณีสิบสองเดือน พิธีหนึ่งในกาลปัจจุบัน

ภูมิวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง ในแอ่งเชียงใหม่[๕]

แอ่งเชียงใหม่ (Chiangmai Basin) เป็นแอ่งหนึ่งในพื้นที่ระหว่างเขา (Intermountain areas) ของภาคเหนือของประเทศไทย ที่มีผู้คนจากถิ่นต่างๆ เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่ง เป็นชุมชนทั้งบนที่สูงและที่ราบมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะในยุคเหล็กตอนปลาย ราว ๒,๐๐๐ ปีลงมา

กลุ่มคนบนที่สูงอันเป็นบริเวณที่ลาดสูงเชิงเขา คือ กลุ่มชนที่เคลื่อนย้ายมาตั้งถิ่นฐานอยู่กับที่ มีอาชีพเพาะปลูกแบบไร่หมุนเวียน ล่าสัตว์ เก็บของป่าเพื่อบริโภคและขายเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับภายนอก คนบนที่สูงเหล่านี้มีทั้งคนที่อยู่มาแต่เดิมและกลุ่มใหม่ที่เคลื่อนย้ายเข้ามา ต่างก็มีความหลากหลายในเรื่องเผ่าพันธุ์ ตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ตามท้องถิ่นต่างๆ โดยมีวัฒนธรรมความเชื่อและพิธีกรรมคล้ายคลึงกัน ซึ่งอาจเรียกว่า **วัฒนธรรมหินตั้ง** คือ มีแหล่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งที่เป็นสัญลักษณ์ เช่น ภาพเขียนสีตามเพิงผาพิธีกรรม และแหล่งฝังศพบนที่สูง

กลุ่มชนเหล่านี้มักรู้จักกันจากตำนานและคำบอกเล่าว่าเป็นพวก**ลัวะ** หรือ**ละว้า** คนเหล่านี้นับเนื่องเป็นชนชาติ เพราะประกอบด้วยชนเผ่าหลายเผ่าที่มีวัฒนธรรมหินตั้งเหมือนกัน

ภาพถ่ายทางอากาศเวียงเชียงใหม่ ที่มีกำแพงเมือง ๒ ชั้น ชั้นในเป็นผังสี่เหลี่ยม ส่วนชั้นนอกเป็นผังรูปพระจันทร์เสี้ยว มีลำน้ำปิงไหลจากทิศเหนือผ่านทางตะวันออกของเมือง ส่วนทางตะวันตกติดประชิดเชิงดอยสุเทพ อันมีห้วยช่างเคี่ยน ห้วยแก้ว น้ำแม่ข่า และลำห้วยเล็กๆ หลายสายไหลลงมาสมทบกับลำน้ำปิง

[๕] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๕)

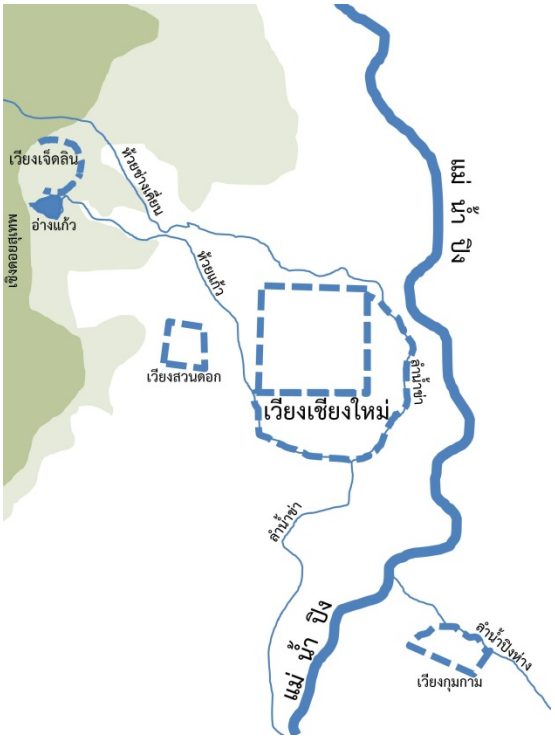

ภาพลายเส้นแสดงที่ตั้งเวียงเชียงใหม่ และเวียงเล็กๆ ที่เกิดขึ้นบริเวณ เชิงดอยสุเทพ เช่น เวียงเจ็ดลิน เวียงสวนดอก เป็นต้น

จากการพบหลักฐานโบราณคดี เช่น ขวานสำริด เครื่องประดับสำริด อาวุธสำริดและเหล็ก รวมทั้งบรรดาลูกปัดหินสีและเครื่องประดับที่ทำด้วยเปลือกหอยทะเลลึก หินกึ่งรัตนชาติ เช่น คาร์เนเลียน อาเกต หยก และอื่นๆ ซึ่งมีอายุราว ๒,๐๐๐ กว่าปีลงมาตามแหล่งฝังศพและแหล่งชุมชนโบราณของกลุ่มคนที่อยู่บนที่สูงเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มคนเหล่านี้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนของป่าและแร่ธาตุกับผู้คนและบ้านเมืองที่อยู่ใกล้ทะเล ซึ่งติดต่อกับดินแดนโพ้นทะเลด้วยการค้าระยะไกล โดยเฉพาะเส้นทางการค้าสายไหมทางทะเลที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๕-๖ อันเป็นช่วงต่อระหว่างสมัยสุวรรณภูมิและฟูนัน

ครั้นถึงสมัยทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา อันเป็นเวลาที่เกิดนครรัฐใหญ่ใกล้ทะเลก็เกิดเส้นทางการค้าจากชายทะเล ทั้งฝั่งทะเลอันดามัน อ่าวไทย และทะเลจีนเข้ามายังพื้นที่ภายใน

รัฐหริภุญชัย

ในเขตภูเขา เช่น แอ่งและหุบเขาต่างๆ ในภาคเหนือ มีการเคลื่อนไหวของผู้คนเข้ามาทั้งเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าและตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเมือง โดยย่อก็คือมีการเคลื่อนไหวของผู้คนจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานบนที่ราบลุ่มเป็นบ้านเป็นเมือง และมีการผสมผสานกับคนบนที่สูง จนเกิดเป็นกลุ่มบ้านเมืองและรัฐขึ้นในแอ่งเชียงใหม่

รัฐแรกเริ่มที่เกิดขึ้นก็คือรัฐหริภุญชัย ที่มีเมืองหริภุญชัยหรือลำพูนเป็นเมืองสำคัญ

ภาพถ่ายทางอากาศ
เมืองหริภุญชัยที่เห็นผังเป็นรูปวงรี
คล้ายหอยสังข์ อันเป็นผังเมือง
รุ่นแรกๆ ที่สร้างขึ้น ดังปรากฏผัง
เช่นเดียวกันของเมืองเขลางค์นคร
และเวียงแพร่ ในภาพทาง
ทิศตะวันออกของตัวเมือง
มีแม่น้ำกวงไหลผ่าน

หริภุญชัยเป็นรัฐแรกเริ่มของแอ่งเชียงใหม่ ที่นอกจากมีหลักฐานโบราณคดีทั้งร่องรอยบ้านเมือง บรรดาแหล่งโบราณสถานทางศาสนา จารึก ตลอดจนศิลปะสถาปัตยกรรมและศิลปวัตถุที่สะท้อนให้เห็นอารยธรรมและความรุ่งเรืองของบ้านเมืองแล้ว ยังมีตำนานที่แม้จะเขียนขึ้นในสมัยล้านนาราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ก็ตาม แต่ก็ให้ความเป็นจริงในเรื่องกษัตริย์ ราชวงศ์ และผู้คนพลเมืองที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ได้อย่างชัดเจน

*ตำนานชินกาลมาลีปกรณ์*และ*ตำนานมูลศาสนา* อันเป็นตำนานเกี่ยวกับรัฐหริภุญชัยโดยตรง ให้ข้อมูลที่สามารถวิเคราะห์และให้ความหมายได้ว่า บ้านเมืองในระยะแรกของเผ่าพันธุ์รัฐ (Tribal state) เกิดขึ้นบริเวณที่ลาดลุ่มของเชิงเขาดอยสุเทพ ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำพิงค์ อันเป็นดินแดนที่ในตำนานเรียกว่า “สมันตประเทศ” และมีเขาดอยสุเทพเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่สถิตของฤาษีวาสุเทพ ผู้สร้างเมืองมิคสังครนครขึ้นที่เชิงเขา ให้เป็นเมืองของชนเผ่าที่มีกำเนิดมาจากรอยตีนช้าง รอยตีนแรด รอยตีนวัว และรอยตีนเนื้อ โดยให้คนในชนเผ่าที่เกิดจากรอยตีนเนื้อเป็นใหญ่ เป็นเจ้าเมือง เพราะเป็นผู้ที่เกิดจากนางเนื้อได้กินน้ำปัสสาวะของพระฤาษี และตั้งท้องคลอดลูกออกมาเป็นคน

สิ่งที่น่าสนใจในเนื้อเรื่องของตำนานก็คือ สะท้อนให้เห็นว่าฤาษีวาสุเทพผู้สร้างเมืองนั้นน่าจะหมายถึงคนที่มาจากถิ่นอื่นที่เจริญแล้ว และเป็นคนในพื้นราบที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงหรือพิงค์ หรือระมิงค์

โดยเฉพาะคำว่า**ระมิงค์** นั้นน่าจะหมายถึงระเมง ที่หมายถึงคนที่เป็นชนชาติมอญ แล้วมาแต่งงานกับชนเผ่าเนื้อซึ่งอยู่ในท้องถิ่นที่เรียกว่าสมันตประเทศ เพราะ “สมันต” นั้นหมายถึงเนื้อทราย การสร้างบ้าน

แปงเมืองในระยะแรกๆ จึงเป็นเมืองของชนเผ่าที่มีช้าง แรด วัว และเนื้อเป็นสัตว์สัญลักษณ์ (Totem) และเป็นการผสมผสานกันระหว่างชนเผ่าบนที่สูงกับคนระเมง หรือคนมอญที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในที่ราบ

ตำนานได้กล่าวถึงการสร้างเมืองขึ้นมาใหม่หลายแห่ง แห่งแรกเรียกว่า**มิคสังครนคร** อยู่ริมลำน้ำแม่ข่า ซึ่งในตำนานเรียกว่าแม่น้ำโรหินี ไหลจากดอยสุเทพไปลงแม่น้ำปิง แต่ต่อมาได้ย้ายเมืองมาสร้างใหม่ให้ชื่อว่า**ปุระนคร** โดยที่ลูกหลานของชนเผ่าเนื้อยังเป็นกษัตริย์ปกครองเรื่อยมา เพราะเป็นกลุ่มชนที่มีความสัมพันธ์กับชนชาติเม็ง หรือมอญ

เมืองปุระนครนั้นหมายถึงเมืองสำคัญของเผ่าพันธุ์รัฐ (Tribal state) ที่ความสัมพันธ์ทางสังคมและการเมือง เป็นเรื่องของการเป็นเครือญาติกันเองโดยแทบไม่ยุ่งเกี่ยวกับคนจากภายนอก ตำนานได้กล่าวถึงการล่มสลายของเมืองปุระนครว่า เนื่องมาจากกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองไม่เป็นธรรม ประชาชนเดือดร้อน เทวดาผู้ดูแลเมืองจึงบันดาลให้เมืองล่มไปพร้อมกับกษัตริย์และกลุ่มคนที่ชั่วร้าย ในตำนานบอกว่าจมน้ำตายไม่มีเหลือ และคนทั้งหลายเรียกแหล่งที่เมืองจมนั้นว่า “รูเงื้อม” ซึ่งหมายความถึงรูงู หรือรูนาค อันสะท้อนให้เห็นว่าแหล่งนั้นได้กลายเป็นบึงใหญ่หรือหนองน้ำไป

การล่มสลายของปุระนครคือการสิ้นสุดของเผ่าพันธุ์รัฐ ทำให้ฤาษีวาสุเทพต้องสร้างเมืองขึ้นใหม่ คือ เมืองหริภุญชัย โดยเชิญเสด็จพระนางจามเทวี พระราชธิดาพระเจ้ากรุงละโว้หรือลพบุรี มาเป็นกษัตริย์ปกครอง

เมืองหริภุญชัยหรือลำพูนเป็นนครรัฐของกลุ่มชนที่ไม่เป็นของชนเผ่าอย่างแต่ก่อน หากเกิดในที่ราบลุ่ม ขนาบด้วยลำน้ำ ๒ สาย คือ ลำน้ำแม่กวงและลำน้ำปิงหลง อันเป็นแพรกหนึ่งของแม่น้ำปิง

ครั้งที่พระนางจามเทวีเสด็จมาจากเมืองละโว้นั้น ได้นำผู้คนชาวละโว้ขึ้นมาด้วย พร้อมด้วยนักปราชญ์ราชครู ผู้ชำนาญในอาชีพ และช่างฝีมือ ต่างนำพระพุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐาน ณ เมืองหริภุญชัย

เมืองหริภุญชัยมีพลเมืองทั้งที่เป็นคนบนที่ราบและที่สูง พวกที่อยู่บนที่สูงก็คือชนชาติลัวะ ที่มีขุนวิลังคะเป็นหัวหน้า ชนชาติลัวะที่อยู่บนที่สูงดังกล่าวก็คือคนที่สืบสายมาจากชนเผ่าที่เกิดจากรอยตีนช้าง แรด วัว และเนื้อมาก่อน ซึ่งรวมทั้งคนระเมงที่อยู่บนที่ราบด้วย ส่วนคนที่อยู่ในที่ราบที่เรียกว่าพวกเมงหรือระเมงนั้น น่าจะเป็นคนจากภายนอกกลุ่มแรกที่เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่ง คนเหล่านี้เป็นชนชาติในกลุ่มภาษามอญ-เขมร (Mon-Khmer) ซึ่งอยู่ในตระกูลออสโตรเอเชียติก ซึ่งก็เป็นตระกูลภาษาเดียวกันกับพวกลัวะหรือละว้า และอื่นๆ ที่อยู่บนที่สูง แต่ว่าพวกเมงที่อยู่ในที่ราบเจริญกว่า และกระจายอยู่ในอาณาบริเวณกว้างกว่าภาคเหนือของประเทศไทย คือกินไปถึงพื้นที่ทางภาคกลางและชายทะเลของลุ่มน้ำอิระวดีและสาละวินในประเทศพม่า

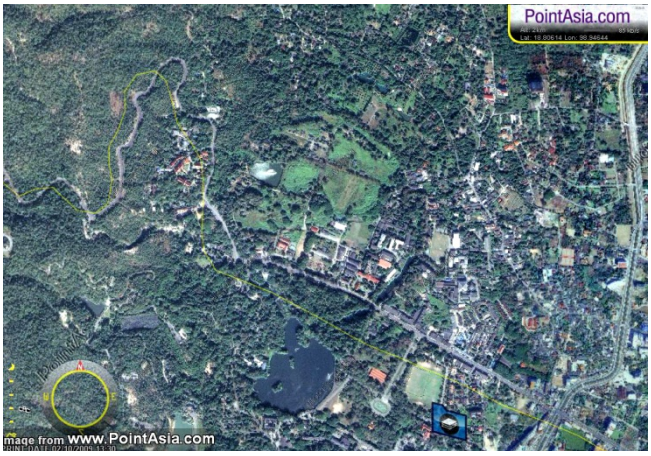

ภาพถ่ายทางอากาศของเวียงเจ็ดลินที่อยู่เชิงดอยสุเทพ ซึ่งเชื่อว่าเป็นเวียงของพวกลัวะที่มีมาก่อนสร้างเวียงเชียงใหม่ ผังเป็นรูปวงกลม ปัจจุบันมีถนนห้วยแก้วตัดผ่านและเป็นที่ตั้งของหน่วยราชการหลายแห่ง (ภาพ : www.PointAsia.com)

ภาพถ่ายทางอากาศของเวียงสวนดอก ที่มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม ตามตำนานว่าเวียงนี้เป็นเวียงบริวารของเวียงเจ็ดลิน ตั้งอยู่ต่ำลงมาทางตีนดอยสุเทพ ในสมัยพญากือนาแห่งราชวงศ์มังรายได้สร้างวัดสวนดอกขึ้นกลางเมือง เพื่อให้เป็นวัดประจำเวียง

เจดีย์ประธานทรงปราสาทที่วัดเกาะกลาง ซึ่งเป็นเวียงสมัยหริภุญชัยที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากตัวเมืองลำพูนเท่าใดนัก ลวดลายปูนปั้นประดับซุ้มจระนำทั้งสี่เป็นลายเครือล้านนาแสดงออกถึงอิทธิพลศิลปะแบบหริภุญชัยอย่างชัดเจน

ในการรับรู้ของคนภายนอก พวกเมงคือคนที่พูดภาษามอญ นับเป็นชนกลุ่มแรกที่ได้รับอารยธรรมอินเดีย โดยเฉพาะในเรื่องพระพุทธศาสนา เช่น คนในเขตแคว้นทวารวดีในภาคกลาง คนมอญหรือตะเลงทางตอนใต้ของพม่า ที่เป็นเจ้าของอาณาจักรมอญ ในจารึกเมืองพุกามสมัยของพระเจ้าจานสิตา พม่าโบราณเรียกคนมอญหรือตะเลงว่า ระเมง เหมือนกับคนเมงในเขตแคว้นหริภุญชัย

ที่กล่าวมานี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า คนเมงในเขตเมืองหริภุญชัยก็คือคนในที่ราบที่มีอารยธรรม ซึ่งเข้ามาตั้งหลักแหล่งในที่ราบลุ่มเชียงใหม่ตอนล่าง อันเป็นเขตแคว้นหริภุญชัยในระยะแรกๆ และเป็นที่มาของชื่อแม่น้ำปิง ดังในตำนานเรียกว่าแม่น้ำระมิงค์ คนเหล่านี้มีวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาร่วมสมัยกับคนมอญในเขตแคว้นสะเทิมและเมาะตะมะในประเทศพม่า และคนในเขตแคว้นทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทย

พระฤาษีวาสุเทพผู้สร้างนครหริภุญชัยก็น่าจะเป็นคนเมง ที่เป็นนักพรตทางพระพุทธศาสนาซึ่งขึ้นไปบำเพ็ญพรตที่ดอยสุเทพ และสอนพุทธศาสนาให้กับกลุ่มชนชาติพันธุ์ลัวะบนที่สูง

หริภุญชัยในตำนาน

เรื่องราวใน*ตำนานมูลศาสนา* ที่กล่าวว่านางเนื้อได้กินน้ำปัสสาวะของพระฤาษี แล้วตั้งครรภ์ให้กำเนิดเด็กที่เป็นชนเผ่าเนื้อนั้น สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างคนเมงกับชนเผ่า อันเป็นคนในท้องถิ่นแต่เดิม

การผสมผสานระหว่างกันนี้ ทำให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองในระยะแรกๆ

*ตำนานมูลศาสนา*กล่าวถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนาว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จมาที่เมืองตระการ อันเป็นเมืองของพวกเมงคบุตร และได้ทรงทำนายการเกิดของเมืองหริภุญชัยว่า ณ ที่ซึ่งเป็นก้อนหินที่ทรงวางบาตรไว้นั้นจะเกิดเป็นนครในภายหน้า คือเมืองหริภุญชัย

เมืองตระการที่เสด็จมานั้นคือ**เมืองเวียงท่ากาน**ในเขตอำเภอสันป่าตอง เป็นเมืองโบราณในสมัยหริภุญชัย อยู่ริมลำน้ำขานที่ไหลมาจากเทือกเขาดอยสุเทพ

ส่วนที่ทรงทำนายว่าเมืองหริภุญชัยจะเกิดขึ้น ณ บริเวณก้อนหินที่ทรงวางบาตรนั้น สะท้อนให้เห็นถึงบริเวณหินตั้งที่เคยเป็นแหล่งศาสนสถานของคนลัวะ อาจจะประกอบด้วยหินสามก้อนหรือหินสามกอง ที่เป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อและการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ซึ่งมักจะมีการสร้างพุทธสถาน เช่น รอยพระพุทธบาทหรือพระมหาธาตุเจดีย์ทับลงไป

นอกจากนั้นในตำนานมูลศาสนาเองก็กล่าวถึงพุทธประวัติที่ว่ามีการนำพระศพของพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งไปไว้ ณ บริเวณที่เป็นเขาสามลูก ซึ่งดูคล้ายกันกับใน*ตำนานพงศาวดารโยนก* ที่มีการสร้างพระบรมธาตุดอยตุงลง ณ บริเวณที่เป็นภูสามเส้าในแอ่งเชียงราย เป็นต้น

ตำนานมูลศาสนา ตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ จามเทวีวงศ์ ซึ่งล้วนเกิดขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ลงมาต่างระบุว่า เมืองหริภุญชัยหรือลำพูนในสมัยพระนางจามเทวีเป็นกษัตริย์ปกครองนั้น เป็นเมืองพระพุทธศาสนาซึ่งมีการสถาปนาพระบรมธาตุขึ้นทั้งในเขตเมืองและเมืองอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง มีการแบ่งพื้นที่ทางสังคมและการเมืองให้ชนชาติกลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาเป็นพลเมือง คือ คนเมง คนละโว้บนที่ราบ และคนลัวะบนที่สูง ซึ่งมีมากมายหลายเผ่า และน่าจะเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของนครหริภุญชัยก็ว่าได้

พระนางจามเทวีดูเหมือนจะให้ความสำคัญกับคนลัวะมาก ดังตำนานระบุว่าพระนางได้ให้พระโอรสองค์หนึ่งแต่งงานกับลูกสาวของหัวหน้าชาวลัวะ ยิ่งกว่านั้นยังมีตำนานกล่าวถึงขุนวิลังคะ ผู้เป็นหัวหน้าคนลัวะ เคยยกกำลังมาคุกคามพระนางจามเทวี แต่ในที่สุดก็ยอมอ่อนน้อม

ในรัชกาลของพระนางจามเทวี รัฐหริภุญชัยที่แต่เดิมเป็นกลุ่มเมืองอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำปิงตอนล่างในแอ่งเชียงใหม่ ได้ขยายตัวเติบโตไปยังลุ่มน้ำวังในแอ่งลำปาง โดยการสร้าง**เมืองเขลางค์นคร** ที่ริมฝั่งแม่น้ำวัง

เมืองนี้เกิดขึ้นจากการร่วมมือของพระฤาษีวาสุเทพกับฤาษีซึ่งตั้งสำนักอยู่บนเขาในแอ่งลำปาง เมื่อสร้างเมืองเสร็จแล้ว พระนางจามเทวีโปรดให้พระโอรสองค์หนึ่งไปครอง เป็นเหตุให้รัฐหริภุญชัยมีเมืองสำคัญเป็นเมืองคู่กัน และมีอาณาเขตคลุมพื้นที่ทั้งแอ่งเชียงใหม่และแอ่งลำปางในภาคเหนือของประเทศไทย มีความมั่นคง มีการติดต่อกับบ้านเมืองอื่นๆ ร่วมสมัยทั้งบริเวณภาคเหนือและที่อื่นในลุ่มน้ำสาละวิน แม่โขง ตลอดจนภาคกลางของประเทศไทย โดยเฉพาะทางเขตแคว้นสุโขทัย ละโว้ และเมืองมอญทางเมาะตะมะ

รัฐหริภุญชัยมีกษัตริย์หลายราชวงศ์ ทั้งที่สืบมาจากภายในและเข้ามาเป็นใหญ่จากภายนอก ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ จึงเริ่มหมดอำนาจลง โดยถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐล้านนาของพญามังราย ผู้ครองเมืองเชียงรายในแคว้นโยนกของแอ่งเชียงราย

ใน *ตำนานพงศาวดารโยนก* พญามังรายเป็นกษัตริย์ครองนครเชียงรายที่สืบสายมาจากพระยาเจืองในราชวงศ์ลวจักราช ที่มีต้นตระกูลอยู่บนดอยตุงในแอ่งเชียงราย อันมีแม่น้ำสำคัญ ๒ สาย คือ แม่น้ำอิงและแม่น้ำกก ซึ่งไหลลงแม่น้ำโขงเหมือนกัน

แม่น้ำกกมีเมืองเชียงรายเป็นเมืองสำคัญ คู่กันกับเมืองพะเยาในลุ่มน้ำอิง

พญามังรายประสบความสำเร็จในการรวมเมืองเชียงรายและพะเยาเข้าด้วยกัน ทั้งยังขยายอำนาจรวบรวมบ้านเล็กเมืองน้อยที่เป็นเมืองของคนบนที่ราบและที่สูงในแอ่งเชียงราย ตลอดจนในแอ่งและหุบเขาใกล้เคียง เช่น เมืองฝาง เมืองพร้าว และเชียงดาว ในแอ่งเชียงใหม่ตอนเหนือ คือบริเวณเหนืออำเภอแม่ริมขึ้นไป ซึ่งเคยเป็นบ้านเมืองของพวกลัวะที่มีดอยหลวงเชียงดาวเป็นภูศักดิ์สิทธิ์

เมืองสำคัญของบริเวณนี้ก็คือ เมืองเชียวดาวและเมืองพร้าว

โดยเฉพาะเมืองเชียงดาวนั้นตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มต้นแม่น้ำปิง อันมีต้นน้ำหลายสาย เช่น ลำน้ำแม่แตง ไหลมารวม และเป็นศูนย์กลางของการคมนาคมที่มาจากบ้านเมืองในลุ่มน้ำสาละวินทางเหนือและทางตะวันตก กับเส้นทางคมนาคมไปยังเมืองฝางและบ้านเมืองในลุ่มน้ำกก เช่น เชียงรายและเชียงแสน

การขยายอำนาจเข้าครอบครองเชียงดาว ทำให้พญามังรายมีโอกาสคุกคามและรุกเข้าเขตแคว้นหริภุญชัย โดยสามารถเอาใจพวกลัวะให้เข้ามาร่วมด้วย พญามังรายใช้ขุนอ้ายฟ้า ซึ่งเป็นคนลัวะเป็นไส้ศึกไปปลุกปั่นคนเมืองหริภุญชัยให้กระด้างกระเดื่องต่อพญายีบา ผู้เป็นกษัตริย์ของหริภุญชัย จนเมืองอ่อนแอลง แล้วพญามังรายก็ยกกองทัพเข้าล้อมเมืองและยึดเมืองไว้ได้

ต่อมาก็ได้ผนวกรัฐหริภุญชัยเข้ากับแคว้นโยนก เกิดเป็นรัฐล้านนาขึ้น ครอบครองดินแดนส่วนใหญ่ของภาคเหนือ อันประกอบด้วยแอ่งและหุบต่างๆ เป็นอาณาเขตล้านนา

เวียงกุมกามถึงเวียงเชียงใหม่

เมื่อตีได้เมืองหริภุญชัยแล้ว พญามังรายครองหริภุญชัยอยู่ ๒ ปี ก็เวนเมืองให้ขุนอ้ายฟ้าปกครองแล้วย้ายไปสร้างเมืองใหม่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองหริภุญชัย แต่เป็นที่น้ำท่วม จึงย้ายมาสร้างเมืองใหม่ที่เวียงกุมกาม ตรงที่ลำน้ำปิงแยกออกเป็น ๒ แพรก คือ ลำน้ำปิงที่ไหลตรงไปยังอำเภอหางดงและสันป่าตอง กับลำน้ำปิงหลงที่ไหลไปทางตะวันออกเฉียงใต้สู่เมืองหริภุญชัย

เมืองเวียงกุมกามเป็นเมืองสำคัญที่มีย่านตลาดเป็นที่ชุมนุมของพวกพ่อค้าจากแดนใกล้และไกล พระยามังรายครองเวียงกุมกามอยู่ ๕ ปี ก็ย้ายมาสร้างเมืองเชียงใหม่ที่เชิงดอยสุเทพ อันเป็นที่สูง มีชัยภูมิดีกว่าเวียงกุมกาม

ตำนานกล่าวว่า พระยามังรายเสด็จไปประพาสล่าสัตว์ที่เชิงดอยอุจฉุบรรพต (ดอยสุเทพ) ไปถึงบริเวณป่าเลาป่าคา ภายนอกรอบป่าคาเป็นท้องทุ่งราบงาม ป่าคานั้นเป็นวงรอบที่ราบอันหนึ่ง อุดมไปด้วยหญ้าแพรกและหญ้าแห้วหมู มีฟาน (เก้ง) เผือกสองตัวแม่ลูกอยู่ในวงป่าคาที่ล้อมนั้น เมื่อฟานออกจากลอมคาไปหากิน ถูกสุนัขไล่ก็หนีไปอยู่ในลอมคาดังเก่า สุนัขไม่อาจเข้าไปทำร้ายได้ บางครั้งฟานทั้งสองตัวก็

ออกมาไล่ชนสุนัขเป็นคราว โดยที่สุนัขไม่อาจขบกัดฟานได้ พากันพ่ายหนีไป พญามังรายเห็นเป็นมหัศจรรย์ จึงเลือกบริเวณลอมคาเป็นบริเวณใจกลางเมืองที่จะสร้างขึ้นใหม่

ครั้นกำหนดอาณาบริเวณเมืองแล้ว ก็ให้ไปเชิญพระร่วงจากเมืองสุโขทัย และพญางำเมืองจากเมืองพะเยามาปรึกษา และร่วมกันสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นมาแทนเมืองเวียงกุมกาม

ตำแหน่งของเมืองเชียงใหม่นี้ก็คือบริเวณเชิงดอยสุเทพ ใกล้กับลำห้วยแม่ข่าหรือลำน้ำโรหินี อันเคยเป็นที่ตั้งเมืองปุระนครในตำนานมูลศาสนา ที่พระฤาษีวาสุเทพสร้างให้เป็นเมืองที่มีชนเผ่าเนื้อปกครอง ต่อมาล่มสลายไปเพราะผู้ปกครองประพฤติผิดศีลธรรมนั่นเอง

ครูบาศรีวิชัย ตนบุญแห่งล้านนา ได้ชักชวนชาวล้านนาให้ร่วมกันสร้างทางขึ้นสู่พระธาตุดอยสุเทพ
ในภาพครูบาศรีวิชัยได้ถ่ายภาพร่วมกับคณะศิษย์บนบันไดนาค ทางขึ้นสู่พระธาตุดอยสุเทพ

การเกิดเมืองเชียงใหม่ขึ้นมานั้นเท่ากับสะท้อนให้เห็นว่า บริเวณนี้อยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมและสัมพันธ์กับเขาศักดิ์สิทธิ์อันเป็นแหล่งพำนักของพระฤาษีวาสุเทพ ซึ่งก็มีหลักฐานทางโบราณคดีสนับสนุน ดังเช่นบนยอดเขาดอยสุเทพที่เรียกว่า**ดอยปุย**นั้น ศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล แห่งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ครั้งยังทำงานเป็นนักโบราณคดีกรมศิลปากร ได้สำรวจและขุดพบซากพระสถูปสมัยหริภุญชัย และชิ้นส่วนของลวดลายรูปปั้นดินเผาแบบหริภุญชัย อันป็นการยืนยันให้เห็นว่าเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ทางพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ครั้งนั้นแล้ว

โดยเหตุนี้ ต่อมาถึงสมัยพระเจ้ากือนา อันเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ ๖ ในราชวงศ์มังราย จึงได้สร้างพระบรมธาตุดอยสุเทพขึ้นเพื่อสืบสานความศักดิ์สิทธิ์ของดอยสุเทพให้เป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ของนครเชียงใหม่สืบมา

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระครูบาศรีวิชัยฟื้นฟูพุทธศาสนาของล้านนาด้วยการชักชวนผู้คนชาวเมืองให้สร้างทางขึ้นพระธาตุดอยสุเทพ เพื่อตอกย้ำความสำคัญของพระบรมธาตุ ในขณะที่รัฐบาลสมัยประชาธิปไตยของกรุงเทพฯ กลับพัฒนาความสำคัญของดอยสุเทพด้วยการสร้างพระตำหนักภูพิงค์ราชนิเวศถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน

ดูเหมือนหน่วยราชการที่รับผิดชอบในการสร้างพระตำหนักจะไม่ได้เรียนรู้เรื่องโบราณประเพณีของบ้านเมืองอย่างเพียงพอ เลยไปเลือกที่สร้างพระตำหนักให้อยู่ในเขตดอยปุย เหนือดอยสุเทพ อันเป็นที่ตั้งของพระบรมธาตุ ซึ่งเป็นสิ่งไม่บังควรเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นสิ่งที่คนเมืองเหนือถือว่าเป็น “ขึด”

ดอยศักดิ์สิทธิ์

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานด้านตำนาน ดอยสุเทพหรือเขาอุจฉุบรรพตหาได้เป็นเขาศักดิ์สิทธิ์แต่เพียงแห่งเดียวในลุ่มน้ำปิง ซึ่งมีความสำคัญเกี่ยวกับการสร้างบ้านแปงเมืองแต่อย่างใดไม่ หากยังมีดอยหลวงที่อำเภอเชียงดาวอีกแห่งหนึ่งที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่า

ดอยหลวงเป็นภูเขาอันเป็นต้นน้ำของแม่น้ำปิง เป็นบริเวณที่มีลำห้วยหลายสาขาไหลลงจากเทือกเขาทั้งทางเหนือ ตะวันออก และตะวันตก รวมกันเป็นลำน้ำปิงในหุบเขาเชียงดาว ก่อนที่จะไหลลงไปสู่แอ่งเล็กๆ ที่มีลำน้ำแม่แตงไหลมาสบ ดอยหลวงสูง ๗,๓๕๐ ฟุตจากระดับน้ำทะเล เป็นดอยที่มีความสูงรองลงมาจากดอยอินทนนท์ (๘,๕๓๐ ฟุตจากระดับน้ำทะเล) และสูงกว่าดอยสุเทพ (๕,๕๒๘ ฟุตจากระดับน้ำทะเล) แต่ดอยอินทนนท์ไม่มีเรื่องราวในตำนานกล่าวถึงว่าเป็นดอยศักดิ์สิทธิ์แต่โบราณเหมือนดอยสุเทพและดอยหลวง

ความต่างกันของดอยสุเทพกับดอยหลวงก็คือ ดอยสุเทพหรือดอยอุจฉุบรรพตนั้นเป็นดอยศักดิ์สิทธิ์ของคนลัวะและคนหริภุญชัย แต่ดอยหลวงในตำนานเป็นดอยศักดิ์สิทธิ์ของคนลื้อและคนยวน เป็นที่สถิตของเจ้าหลวงคำแดง ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นผีใหญ่ต้นน้ำปิงก็ว่าได้ คนไทยลื้อและคนล้านนาในปัจจุบันให้ความเคารพ และมักสร้างศาลใหญ่ไว้ตามชุมชนทั้งระดับบ้านและเมือง เพื่อกราบไหว้และขอความคุ้มครอง

ในตำนานระบุว่า เจ้าหลวงคำแดงเป็นกษัตริย์เมืองพะเยา เสด็จประพาสป่าพบกวางทอง เลยไล่ตามกวางมาจนถึงดอยหลวงเชียงดาว และหลังจากสิ้นพระชนม์แล้วก็สถิตอยู่ ณ ดอยหลวง เป็นทั้งผีต้นน้ำและผีมเหสักข์ของคนล้านนามาจนทุกวันนี้

ความสำคัญของหุบเชียงดาวและดอยหลวงก็คือ เป็นบริเวณสันปันน้ำที่แบ่งระหว่างลำน้ำปิงในหุบเชียงดาวกับต้นลำน้ำฝางในหุบเขาทางด้านตะวันออก ลำน้ำปิงไหลลงใต้ไปรวมกับลำน้ำแม่แตง

ในขณะที่ลำน้ำฝางที่เป็นต้นน้ำไหลขึ้นเหนือไปยังเมืองฝาง ชายแดนประเทศพม่า แล้วไหลหักวกไปทางตะวันออก ไปต่อกับลำน้ำแม่กกที่ไหลไปยังเมืองเชียงราย

ลักษณะภูมิศาสตร์เช่นนี้ ทำให้หุบเขาเชียงดาวของแม่น้ำปิงกลายเป็นชุมทางคมนาคมจากคนที่มาจากทางเหนือในเขตพม่า กับคนที่มาจากทางตะวันออกจากเมืองเชียงราย มาพบกันที่เชียงดาวก่อนลงไปยังเมืองเชียงใหม่ เกิดบ้านเมืองขึ้นตามเส้นทางคมนาคมที่ผ่านหุบเขาหลายแห่ง เช่น เวียงเชียงดาว ตีนดอยหลวง เวียงฝาง เวียงชัยปราการในลุ่มน้ำฝาง และเวียงพร้าวในแอ่งเล็กๆ ที่มีลำน้ำพร้าวไหลมาลงแม่น้ำปิงในเขตอำเภอแม่ริม

ทั้งเมืองฝาง เมืองเชียงดาว และเมืองพร้าวนั้น มีความสัมพันธ์กับเส้นทางการขยายอำนาจของพญามังรายจากเมืองเชียงรายในลุ่มน้ำแม่กกมายังแอ่งเชียงใหม่ เข้ายึดครองหริภุญชัย และสถาปนารัฐล้านนาขึ้นมาแทนทั้งสิ้น

ที่ตั้งของเมืองโบราณและเวียงโบราณในแอ่งเชียงใหม่

การศึกษาทางภูมิศาสตร์จากหลักฐานโบราณคดี โดยเฉพาะจากร่องรอยที่ตั้งของเมืองโบราณและเวียงโบราณในแอ่งเชียงใหม่นั้น ข้าพเจ้าพบว่ามีความสัมพันธ์กับเรื่องราวในตำนานพงศาวดารทั้งของหริภุญชัยและล้านนาอยู่ไม่น้อย

อาจสรุปได้ว่า แอ่งเชียงใหม่ที่มีลำน้ำแม่ปิงเป็นลำน้ำสายหลักนั้น สามารถวิเคราะห์แบ่งออกได้เป็น ๒ ตอน โดยมีดอยสุเทพเป็นกึ่งกลาง คือ **ตอนบน** ตั้งแต่อำเภอเมืองเชียงใหม่ ผ่านแม่ริม แม่แตง เชียงดาว ขึ้นไปจนถึงอำเภอฝาง กับ**ตอนล่าง** คือจากเมืองเชียงใหม่ ผ่านอำเภอสารภี หางดง สันป่าตอง จอมทอง ไปถึงอำเภอฮอด

การสร้างบ้านแปงเมืองของคนหริภุญชัยเริ่มตั้งแต่ตีนดอยสุเทพลงไปทางด้านล่าง อันเป็นเขตที่ราบลุ่มชุ่มน้ำทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิงเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นเมืองหริภุญชัยหรือลำพูนเพียงแห่งเดียวที่ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง

เมืองแรกเริ่มของหริภุญชัยที่กล่าวถึงว่าอยู่ใกล้ลำน้ำขานหรือข่า ที่ในตำนานเรียกว่าลำน้ำโรหินีนั้น น่าจะอยู่บริเวณตีนดอยสุเทพ ที่ปัจจุบันเป็นพื้นที่ของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เพราะพบร่องน้ำและธารน้ำที่สัมพันธ์กับแนวคันดินสลับซับซ้อนและร่องรอยสระน้ำหรืออ่างน้ำโบราณ รวมทั้งเนินดินที่มีเศษภาชนะดินเผาและเศษกระดูกมนุษย์ รวมถึงเครื่องมือหินขัด

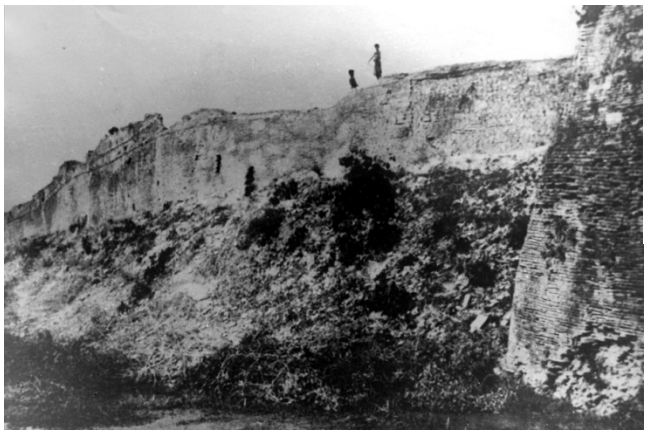

แนวกำแพงเมืองเชียงใหม่ชั้นในที่สร้างก่ออิฐถือปูน มีคูน้ำล้อมรอบ ปัจจุบันมีการบูรณะและสร้างใหม่ ในภาพคือบริเวณแจ่งหัวริน ถ่ายเมื่อปี ๒๔๓๘

นอกจากน้ำปิงที่เป็นลำน้ำสายสำคัญหล่อเลี้ยงเวียงเชียงใหม่แล้ว น้ำแม่ข่ายังเป็นสายน้ำอีกสายที่ไหลเข้าสู่ตัวเมือง ช่วยในด้านการเพาะปลูกและเป็นเส้นทางคมนาคมภายในตัวเวียง เดิมน้ำแม่ข่าใสสะอาด สามารถใช้ในการอุปโภคได้ แต่ปัจจุบันมีสภาพเป็นท่อระบายน้ำทิ้งของเมืองไปแล้ว
(ภาพ : บุญเสริม สาตราภัย)

ตำนานบางเล่มเรียกบริเวณนี้ว่าเวียงฮ่อ เหมือนกับอีกหลายๆ แห่งในทีสูงของแอ่งอื่นๆ อาณาบริเวณของเวียงเดิมในตำนานหริภุญชัยนี้ น่าจะกินพื้นที่ตั้งแต่เขตวัดอุโมงค์เถรจันทร์ ผ่านวัดป่าแดงหลวง วัดฝายหิน บริเวณมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ห้วยแก้ว เวียงเจ็ดลิน ลงไปถึงวัดเจดีย์เจ็ดยอด พื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ริมน้ำที่มีลำห้วยหลายสายไหลผ่าน

การสร้างเมืองในบริเวณนี้กล่าวได้ว่าอยู่ในตำแหน่งที่ทั้งดีและไม่ดี ที่ดีก็คือสามารถใช้ประโยชน์เพื่อการบริโภคอุปโภคและการดำรงอยู่ของคนเมืองได้ แต่ที่ไม่ดีก็คือเสี่ยงต่อการเกิดน้ำท่วมฉับพลันที่สามารถไหลเข้ายังบริเวณกลางเมืองได้

อันตรายจากน้ำที่ไหลลงจากเทือกเขาดอยสุเทพ เป็นเหตุให้การสร้างบ้านแปงเมืองของคนหริภุญชัยเปลี่ยนลงมาอยู่บริเวณที่ลาดลุ่มทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง ตั้งแต่เขตอำเภอหางดงลงมาถึงอำเภอสันป่าตองและอำเภอจอมทอง เป็นบริเวณที่มีลำน้ำแม่ขานและลำห้วยหลายสายไหลลงจากเทือกเขาดอยสุเทพ มายังพื้นที่ราบลุ่มที่เคยเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ (Seasonal lake) ทำหน้าที่เป็นแก้มลิงรับน้ำก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำปิง

เวียงเชียงใหม่กับการจัดการน้ำ

การสำรวจแหล่งชุมชนโบราณของข้าพเจ้าตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๒ พบเมืองโบราณรุ่นหริภุญชัยในบริเวณรอบหนองขนาดใหญ่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิง ๓ แห่งด้วยกัน คือ **เวียงมโน เวียงท่ากาน** และ **เวียงเถาะ**

เวียงมโนอยู่ใกล้ลำน้ำเก่าที่ไหลไปลงแม่น้ำปิงในเขตอำเภอหางดง ต่ำลงมาในเขตอำเภอสันป่าตอง ที่มีลำน้ำแม่ขานไหลผ่านเมืองเวียงท่ากาน ที่ยังมีคูน้ำและกำแพงดินอยู่ในสภาพดี เมืองนี้มีร่องรอยชุมชนขนาดเล็กและศาสนสถานต่อเนื่องไปจนถึงฝั่งแม่น้ำปิงตรงข้ามกับสบทา คือบริเวณที่ลำน้ำแม่กวงและแม่ทามาสบกับแม่น้ำปิง ซึ่งถ้าเดินทางตามลำน้ำแม่ทาและแม่กวงก็จะไปถึงเมืองหริภุญชัยหรือลำพูน ที่อยู่ในที่ราบลุ่มฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปิง

จากเมืองเวียงท่ากาน ลำน้ำแม่ขานไหลผ่านลงมาทางใต้ ผ่านที่ลาดลุ่มไปออกแม่น้ำปิงในเขตบ้านสองแคว อันเป็นบริเวณที่ต่อไปยังเขตอำเภอจอมทอง ในเขตบ้านสองแควเป็นที่ตั้งของ**เวียงแก๋ว** เวียงโบราณสมัยหริภุญชัย มีขนาดเล็กกว่าเมืองอื่นๆ ที่กล่าวมาแล้ว

เมื่อนำตำแหน่งที่ตั้งของเวียงโบราณทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิงมารวมกับเมืองลำพูนหรือหริภุญชัยแล้ว ก็พบว่าจากหลักฐานทางโบราณคดี หริภุญชัยเป็นรัฐขนาดเล็กที่ประกอบด้วยกลุ่มเมืองเพียง ๔ แห่ง โดยมีเมืองลำพูนเป็นศูนย์กลาง มีรัศมีห่างจากศูนย์กลางและระยะห่างระหว่างเมืองราว ๗-๘ กิโลเมตร เมืองทั้งหมดจำกัดอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปิง ลำน้ำแม่ขาน และลำน้ำแม่กวง ซึ่งอยู่ต่ำจากเมืองเชียงใหม่ลงมา

เมื่อพญามังรายรบชนะลำพูนนั้น พระองค์มิได้เลือกอยู่ที่ลำพูน กลับมาสร้างเมืองเวียงกุมกาม ซึ่งอยู่เหนือลำน้ำปิงหลงขึ้นมาในบริเวณที่ลำน้ำปิงหลงแยกมาจากลำแม่น้ำปิง เป็นบริเวณที่เป็นชุมทางการคมนาคม และอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี แต่ง่ายต่อการเกิดอุทกภัย เพราะเมื่อมีน้ำลงจากเขามากจะทำให้แม่น้ำปิงเอ่อล้นเข้าทำลายบ้านเมืองได้ง่าย

การขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองเวียงกุมกาม พบร่องรอยน้ำท่วมเมือง ท่วมศาสนสถานอย่างชัดเจน คงเป็นเหตุให้พญามังรายต้องแสวงหาที่สร้างเมืองใหม่ จึงมาเลือกบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำปิงเหนือสบปิงหลงที่เวียงกุมกามมาเล็กน้อย ซึ่งก็คือเมืองเชียงใหม่ปัจจุบัน

เมืองเชียงใหม่ตั้งอยู่บนพื้นที่ลาดลุ่มที่ต่อเนื่องมาจากเชิงดอยสุเทพ อันเคยเป็นที่ตั้งเมืองเก่าในตำนานหริภุญชัย ซึ่งอยู่ในเขตวัดฝายหินและบริเวณมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ดังได้กล่าวแล้ว

ชาวเชียงใหม่เชื่อว่าเจ้าหลวงคำแดงเป็นประธานของผีเมืองประจำเมืองเชียงใหม่ สิงสถิต ณ ดอยหลวงเชียงดาว อันเป็นต้นกำเนิดของลำน้ำปิง และไม่เพียงชาวเชียงใหม่เท่านั้น ชาวล้านนาตามที่ต่างๆ ก็ให้ความเคารพเจ้าหลวงคำแดง มีการตั้งศาลกระจายอยู่ทั่วไปในเขตล้านนา ในภาพเป็นศาลเจ้าหลวงคำแดงที่เวียงพางคำ อ. แม่สาย จ. เชียงราย

ในการสร้างเมืองเชียงใหม่นั้น พญามังรายได้เชิญพระยาร่วง เจ้าเมืองสุโขทัย และพญางำเมือง เจ้าเมืองพะเยามาช่วยสร้าง เพราะต้องการเรียนรู้และขอคำปรึกษาในเรื่องการจัดการน้ำไม่ให้เข้าท่วมเมือง เช่นเมืองสุโขทัยและเมืองพะเยา ซึ่งต่างก็อยู่ในที่ลาดเชิงเขาด้วยกัน โดยเฉพาะเมืองสุโขทัยนั้น ความคิดและวิธีการเหมือนกัน แต่มีรูปแบบที่แตกต่างกัน เพราะลักษณะภูมิประเทศแตกต่างกัน และพื้นที่ระหว่างบริเวณที่ตั้งเมืองกับลำแม่น้ำไม่เท่ากัน

เมืองสุโขทัยตั้งอยู่บนพื้นที่ลาดจากเขา ห่างจากแม่น้ำปิงราว ๑๒ กิโลเมตร แต่เมืองเชียงใหม่อยู่ห่างจากแม่น้ำปิงทางด้านตะวันออกเพียงไม่ถึง ๑ กิโลเมตร อีกทั้งด้านหลังเมืองที่เป็นเขาดอยสุเทพ ก็มีลำห้วยหลายสายที่ไหลลงมายังเมืองเชียงใหม่และพื้นที่ลาดลุ่มริมฝั่งแม่น้ำปิงในเวลาเดียวกัน ซึ่งหากไม่มีการเบนกระแสน้ำให้ดีแล้ว ก็จะทำให้น้ำไหลบ่าเข้าท่วมเมืองได้โดยง่าย อีกทั้งพื้นที่ใต้ดินของเมืองเชียงใหม่ก็มีน้ำใต้ดินพอเพียงสำหรับใช้ประโยชน์ ขณะที่ทางสุโขทัยแทบไม่มีน้ำใต้ดิน จำเป็นต้องเก็บกักน้ำบนผิวดินไว้ในตระพัง หนอง และสระ

ความแตกต่างดังกล่าว ทำให้เชียงใหม่ต้องสร้างแนวคูเมืองชั้นนอกโอบล้อมเมือง เพื่อชักน้ำ เบนน้ำ ที่ไหลมาอย่างซับซ้อนจากลำห้วยลำธารแถบภูเขาด้านตะวันตกและด้านเหนือ โดยใช้คันดินเบนน้ำ กักน้ำ และลำเหมืองระบายน้ำทางด้านเหนือตั้งแต่บริเวณแม่ริมลงมา ที่มีห้วยแม่หยวกน้อยไหลจากซอกเขาลงสู่บ้านแม่หยวก มีการขุดลำเหมืองแบ่งน้ำแม่หยวกน้อยลงมาทางใต้ขนานกับลำน้ำปิง ผ่านบ้านป่าตันมายังบ้านข่วงสิงห์ เพื่อดักน้ำจากลำห้วยอีกหลายห้วยที่ไหลจากเขาทางตะวันตก คือ ห้วยช่างเคี่ยนและห้วยแม่ท่าช้าง ห้วยเล็กๆ ที่ไหลขนานกันลงมาผ่านบ้านเจ็ดยอดและบ้านช้างเผือก

เมื่อน้ำเข้าลำเหมืองที่ขุดดักไว้ ก็รวมกันกลายเป็นลำน้ำแม่ข่า ไหลเลี่ยงเมืองตั้งแต่มุมเมืองด้านเหนือลงไปทางตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีแนวกำแพงเมืองชั้นนอกแยกจากกำแพงเมืองชั้นในช่วยเบนลำน้ำแม่ข่าให้ห่างเมืองออกไปทางตะวันออก แล้ววกลงมาทางใต้สมทบกับลำน้ำห้วยแก้ว ที่ไหลจากเขาดอยสุเทพผ่านลงทางใต้ของเวียงเจ็ดลิน อันเป็นเวียงที่ประทับของพระราชมารดาของสมเด็จพระเจ้าติโลกราช รวมทั้งลำห้วยที่อยู่ต่ำลงมาอีกหลายสายที่ไหลลงพื้นที่ลาดชันในบริเวณบ้านเชิงดอยสุเทพก็ถูกกักไว้ด้วยฝาย เช่นที่วัดฝายหินและอ่างแก้วในเขตมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พร้อมด้วยแนวคันดินที่อยู่ในบริเวณมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เพื่อเบนสู่ลำเหมืองให้ชักน้ำลงมาทางใต้ เลี่ยงการเข้าเมืองเชียงใหม่มายังมุมเมืองด้านใต้ที่มีกำแพงเมืองชั้นนอกกั้นลำน้ำให้ลงไปสมทบกับลำน้ำแม่ข่า ที่เลี้ยงคูเมืองชั้นนอกมาแต่ทางตะวันออก กลายเป็นลำน้ำแม่ข่า ไหลผ่านบ้านหัวฝาย บ้านแม่ข่า บ้านป่าพร้าว บ้านป่าแดดขนานไปกับลำน้ำปิง และดักน้ำจากลำห้วยที่ลงจากเขาทางตะวันตกไปจนถึงบ้านไชยสถาน อันเป็นบริเวณที่ลำเหมืองลำห้วยนี้บรรจบกับลำน้ำปิง

ทำให้แลเห็นได้ชัดเจนว่า ลำน้ำแม่ข่าคือลำเหมืองที่รับน้ำจากลำน้ำลำห้วยที่ไหลมายังเมืองเชียงใหม่ แต่ถูกเบนให้ผ่านเมืองด้วยกำแพงเมืองและคูเมืองชั้นนอก แล้วดักน้ำจากลำห้วยต่างๆ ไม่ให้ไหลลงลำน้ำปิง โดยที่ลำเหมืองแม่ข่าทำหน้าที่กระจายน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคให้แก่บรรดาชุมชนหมู่บ้านที่เรียงรายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิง ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ถึงบ้านไชยสถาน

เวียงกุมกาม
รอยต่อทางภูมิวัฒนธรรมระหว่างลำพูนกับเชียงใหม่[๖]

แอ่งเชียงใหม่เป็นแอ่งที่มีความยาวกว่าแอ่งอื่นๆ ในภาคเหนือของไทย คือ มีความยาวแต่ต้นแม่น้ำปิงในเขตอำเภอเชียงดาวมาถึงอำเภอฮอดประมาณ ๑๙๐-๑๙๒ กิโลเมตร ลักษณะทางภูมิวัฒนธรรมของการสร้างบ้านแปงเมืองอาจแบ่งได้เป็น ๓ ตอน

ตอนบนสุด มีลักษณะเป็นหุบเขาแคบที่ลำน้ำปิงไหลลงจากต้นน้ำจากเขาที่แบ่งแดนกับพม่าลงมาจนถึงอำเภอแม่แตง อันมีลำน้ำแม่แตงไหลจากที่สูงทางตะวันออกเฉียงเหนือมาสบด้วย เป็นจุดเริ่มต้นของความเป็นแอ่งที่มีการสร้างบ้านแปงเมือง เมืองที่อยู่เหนือสุดในบริเวณนี้ก็คือ เมืองงาย อันเป็นเมืองที่สมเด็จพระนเรศวรสวรรคตขณะเดินทัพไปตีเมืองอังวะของพม่า จากเมืองงายลงมาตามลำแม่น้ำปิงเป็นพื้นที่ลาดลุ่มกว้าง เพราะมีลำห้วยหลายสายไหลลงมาสมทบ ทำให้มีลักษณะเป็นแอ่งที่มี**ภูหลวงเชียงดาวเป็นภูศักดิ์สิทธิ์** เป็นที่สถิตของผีใหญ่ของคนล้านนา คือ เจ้าหลวงคำแดง แอ่งตอนบนของแอ่งเชียงใหม่ ที่เรียกได้ว่าเป็น**แอ่งเชียงดาว**ที่มีร่องรอยการสร้างบ้านสร้างเมือง โดยเฉพาะเมืองที่เป็นเวียงซึ่งมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ล้วนตั้งอยู่บนเนินเขาหรือลาดเขาอันเป็นที่สูง อยู่ท่ามกลางที่ลาดลุ่มและราบลุ่ม อันเหมาะทั้งการเพาะปลูกและการตั้งชุมชนที่อยู่อาศัย

จากพื้นที่ราบลุ่มของแอ่งเชียงดาว ลำน้ำปิงอันเป็นลำน้ำสายหลักไหลลงใต้ ผ่านซอกเขาลงสู่**ที่ราบลุ่มตอนกลางของแอ่งเชียงใหม่** อันเป็นพื้นที่กว้างใหญ่กว่าบริเวณตอนบน มีลำน้ำแม่ริมและลำห้วยใหญ่น้อยไหลลงจากที่สูง ทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกมาสมทบด้วย โดยเฉพาะลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงมาจากภูเขาและที่สูงทางด้านตะวันตก อันมีภูเขาดอยสุเทพเป็นดอยสูงใหญ่ยื่นล้ำมายังที่ลาดลุ่มลงมาจนริมฝั่งแม่น้ำปิง พื้นที่บริเวณนี้นับเป็นที่ลุ่ม**แอ่งเชียงใหม่ตอนกลาง**ที่คลุมพื้นที่อำเภอแม่ริม อำเภอดอยสะเก็ด อำเภอสันกำแพง อำเภอเมืองเชียงใหม่ ลงมาจนถึงอำเภอหางดงที่มี**ดอยสุเทพเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์** แลเห็นตระหง่านเช่นเดียวกับดอยหลวงเชียงดาวของเจ้าหลวงคำแดง แต่ดอยสุเทพเป็นดอยศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับตำนานพระฤาษีวาสุเทพ และการสร้างบ้านแปงเมืองของแคว้นหริภุญชัย อันเป็นรัฐมีมาก่อนการสร้างเมืองเชียงใหม่ในรัชกาลพญามังราย ผู้ร่วมสมัยเดียวกับพญาร่วงแห่งสุโขทัย กับพญางำเมืองแห่งพะเยา

พื้นที่ราบลุ่มของแอ่งเชียงใหม่ตอนล่างอยู่ต่ำจากเขตอำเภอหางดงและสันกำแพงลงมา นับเนื่องเป็นเขตจังหวัดลำพูนทั้งสิ้น จนจรดเขตอำเภอจอมทองถึงอำเภอฮอด เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำมีหนองบึงและพื้นที่น้ำท่วมถึง มีลำน้ำปิง ลำน้ำแม่กวง ลำน้ำแม่ทาและสาขาหล่อเลี้ยง เป็นแหล่งที่เกิดการสร้างบ้านแปง

---

[๖] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๔๑ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๕๘)

เมืองของ**แคว้นหริภุญชัยที่มีเมืองลำพูนเป็นศูนย์กลาง** ความสำคัญของแคว้นหริภุญชัยนั้นคือเป็นรัฐแรกเริ่มของล้านนาหรือภาคเหนือ ที่ได้รับอารยธรรมอินเดียทางพุทธศาสนาแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ เช่นเดียวกันกับกลุ่มบ้านเมืองทวารวดีในภาคกลางและกลุ่มบ้านเมืองของคนพยูที่ศรีเกษตร และคนมอญที่สะเทิมและเมาะตะมะในประเทศพม่า ซึ่งนับเป็นกลุ่มบ้านเมืองที่สัมพันธ์กันด้วยอารยธรรมพุทธศาสนาที่มีทั้งเถรวาทและมหายานอยู่ด้วยกัน โดยมีการนับถือศาสนาผีมาก่อนเหมือนกัน ซึ่งปรากฏร่องรอยให้เห็นในตำนาน ประเพณี และพิธีกรรม

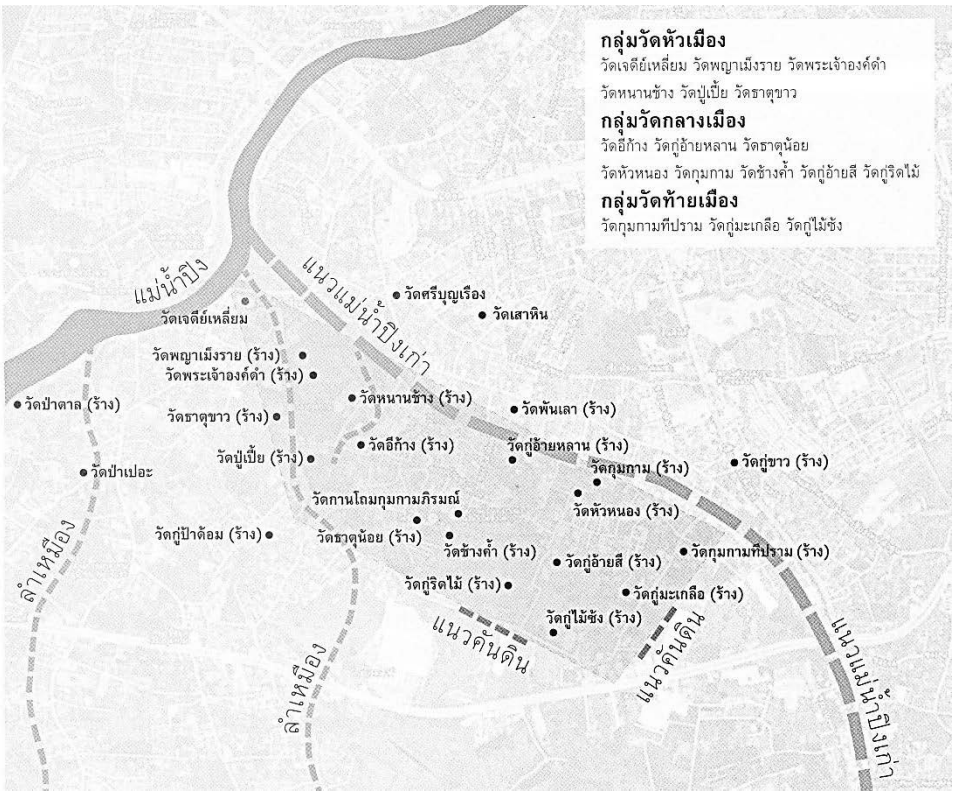

บ้านเมืองของรัฐหริภุญชัย

ข้าพเจ้าสนใจศึกษาเรื่องราวทางตำนานเมืองและตำนานพระธาตุทางภาคเหนือเป็นอย่างมาก เพราะเป็นข้อมูลสำคัญที่ทำให้เข้าถึงและค้นพบแหล่งโบราณคดีที่เป็นชุมชนและบ้านเมืองโบราณได้ดี ก่อนสมัยที่จะมีการใช้แผนที่ภาพถ่ายทางอากาศหาตำแหน่งเมืองโบราณกันแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ลงมา เป็นผลให้ค้นพบแหล่งที่ตั้งของเมืองโบราณและชุมชนโบราณอย่างเป็นรูปธรรมในเวลาต่อมา ในพื้นที่ภาคเหนือข้าพเจ้าใช้ตำนานและแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศสำรวจพบเมืองเวียงท่ากานในเขตอำเภอสันป่าตองเป็นแห่งแรก เป็นเหตุให้มีความอยากที่จะค้นคว้าต่อไปถึงขอบเขตบ้านเมืองของรัฐหริภุญชัยนั้นเป็นอย่างไร แต่ก็ต้องปล่อยเลยไว้ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๑๑ ข้าพเจ้าได้รับเชิญให้เป็นอาจารย์พิเศษและสอนวิชามานุษยวิทยาที่คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นเวลา ๒ ปี ได้ใช้เวลาที่

นอกเหนือจากการสอนออกไปสำรวจแหล่งโบราณคดีสมัยหริภุญชัยในเขตจังหวัดเชียงใหม่และลำพูน ร่วมกับศาสตราจารย์เกษม บุรกสิกร ได้พบเห็นเมืองโบราณเพิ่มจาก**เมืองหริภุญชัย**หรือลำพูนและ**เมืองเวียงท่ากาน**ออกไปอีก ๒ แห่ง คือ **เวียงมโน**ในเขตอำเภอหางดง และ**เวียงเถาะ**ในเขตอำเภอจอมทอง รวมแล้วเป็น ๔ เมืองด้วยกัน แต่ละแห่งอยู่ห่างกันไม่เกิน ๗-๘ กิโลเมตร โดยย่อก็คือกระจายกันอยู่ในพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำปิงในบริเวณแอ่งเชียงใหม่ตอนล่าง นับแต่เมืองเวียงมโนในเขตอำเภอหางดงลงมา นอกจากตำแหน่งที่ตั้งของเมืองโบราณแล้ว ข้าพเจ้าได้สำรวจร่องรอยของโบราณสถานวัตถุที่เป็นศาสนสถานและแหล่งที่อยู่อาศัยตามเส้นทางน้ำโบราณ โดยเฉพาะศาสนสถานที่เป็นพระสถูปและวิหารนั้น มีประเพณีการนำเอาแท่งหิน แผ่นหินที่ยังไม่โกลนและโกลนเป็นรูปเสมามาปักล้อม ๘ ทิศ ดังเช่นที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่น่าเสียดายที่บรรดาศาสนสถานส่วนใหญ่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงและสร้างของใหม่ทับแต่สมัยล้านนาลงมาจนถึงยุคที่ครูบาศรีวิชัยซ่อมแซมและเพิ่มเติม ดังเช่นที่วัดพระธาตุดอยน้อยในเขตอำเภอจอมทอง และวัดกู่ระมักริมน้ำแม่กวงในเขตอำเภอเมืองลำพูน ในส่วนพื้นที่อยู่อาศัยของชุมชนนั้นแลเห็นจากโคกเนินที่พบชิ้นส่วนของเครื่องปั้นดินเผาแบบไม่เผาแกร่งและเคลือบ เช่น ตะกรันไฟ แวปั่นฝ้าย ลูกตุ้มถ่วงแห และหม้อบรรจุกระดูกที่เผาแล้ว ซึ่งมีบางสิ่งคล้ายคลึงกับวัฒนธรรมของพวกพยูหรือเพียวของแคว้นศรีเกษตรในประเทศพม่า

อีกสิ่งหนึ่งที่ข้าพเจ้าและอาจารย์เกษม บุรกสิกร จากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้ช่วยกันศึกษาก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองลำพูนหรือหริภุญชัยกับเมืองเชียงใหม่ โดยใช้วรรณคดีเรื่อง *นิราศหริภุญชัย* เป็นหลักฐานทางเอกสาร วรรณคดีเรื่องนี้เป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์สังคม (social history) ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๑ อันเป็นยุคที่พุทธศาสนาลังกาวงศ์รุ่งเรืองที่สุดในล้านนาประเทศ นับแต่รัชสมัยของพระเจ้าติโลกราชลงมา เป็นวรรณกรรมที่เขียนขึ้นโดยกวีผู้เป็นปราชญ์ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ผู้เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าติโลกราชได้แต่งขึ้น บรรยายถึงงานเทศกาลของชาวล้านนาที่เดินทางจากเมืองเชียงใหม่ไปไหว้พระบรมธาตุหริภุญชัยที่เมืองลำพูน กวีออกเดินทางจากเมืองเชียงใหม่ผ่านหอพญามังรายอันศักดิ์สิทธิ์กลางเมือง ผ่านวัดต่างๆ มายังประตูเชียงใหม่ ข้ามลำน้ำปิงมายังวัดเจดีย์เหลี่ยม ผ่านเมืองเวียงกุมกาม เดินทางตามลำน้ำปิงเก่าจากเวียงกุมกามไปยังลำพูน บนเส้นทางตามลำน้ำนี้ได้ผ่านวัดและชุมชนเป็นระยะๆ ได้กล่าวถึงวัดสำคัญบนเส้นทางและผู้คนที่มีหลากหลายชาติพันธุ์ เช่น คนไท คนเมง คนม่าน และคนเงี้ยว จนถึงเมืองลำพูนที่มีเทศกาลไหว้พระบรมธาตุ ซึ่งเมื่อไหว้พระบรมธาตุเสร็จแล้วก็มีงานนักขัตฤกษ์สนุกสนานกันอย่างเต็มที่ *นิราศหริภุญชัย* สะท้อนให้เห็นความเจริญรุ่งเรืองทางศิลปวัฒนธรรมและความสงบสุขสำราญของคนล้านนา ที่มีคนหลายหมู่เหล่าและหลายชาติพันธุ์อยู่ร่วมกัน ยิ่งกว่านั้นในการนับถือพุทธศาสนา โดยเฉพาะการให้ความสำคัญของการบูชาพระบรมธาตุเป็นศูนย์กลางและแสงสว่างแห่งจักรวาล ข้าพเจ้าใช้วรรณคดีเรื่อง *นิราศหริภุญชัย* สอบค้นและสำรวจตำแหน่งของบ้านเมือง วัดวาอาราม และชุมชนที่มีชื่อบ้านนามเมืองปรากฏอยู่ในนิราศ เพื่อให้

แลเห็นภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมืองระหว่างเชียงใหม่กับลำพูนในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ว่าเป็นอย่างไร โดยใช้ทั้งภาพถ่ายแผนที่ทางอากาศและการออกไปสำรวจตามตำแหน่งสำคัญบนเส้นทาง

เวียงกุมกามบนแพรกลำน้ำปิง

สถานที่แรกที่ทำการสำรวจศึกษาก็คือ **เวียงกุมกาม** โดยตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ เมืองเวียงกุมกามตั้งอยู่ตรงรอยต่อระหว่างที่สูงของแอ่งเชียงใหม่ตอนกลางกับที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงของแอ่งเชียงใหม่ตอนล่าง กินพื้นที่ทั้งหมดของแว่นแคว้นหริภุญชัยที่มีเมืองลำพูนเป็นศูนย์กลาง ลักษณะภูมิประเทศในบริเวณนี้เห็นได้จากการที่ลำน้ำแม่ปิงแตกออกเป็นแพรกหลายสายจากแม่น้ำใหญ่ ไหลผ่านหล่อเลี้ยงพื้นที่ทำการเพาะปลูกและเกิดเป็นบ้านเป็นเมือง นั่นคือลำน้ำแม่ปิงไหลผ่านเมืองเชียงใหม่ลงใต้ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร แล้วตีคุ้งแตกออกเป็น ๒ แพรก *แพรกแรก* อยู่ทางตะวันออก ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มต่ำทางตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านเขตอำเภอสารภีมายังเมืองลำพูน อันเป็นบริเวณที่มีลำน้ำแม่กวงไหลลงมาจากเทือกเขาผีปันน้ำทางด้านตะวันออกของแอ่งเชียงใหม่มาใกล้ และไหลเป็นลำน้ำคู่ขนานกับลำน้ำปิงลงไปทางตะวันออกเฉียงใต้ พื้นที่ระหว่างลำน้ำคู่ขนานนี้คือพื้นที่ซึ่งเป็นเมืองหริภุญชัยหรือลำพูน ทำให้แวดล้อมไปด้วยพื้นที่ชุ่มน้ำและเป็นชุมทางของเส้นทางคมนาคมตามลำน้ำจากทางเหนือ ทางตะวันออก และทางใต้ เพราะทั้งลำน้ำกวงและแพรกน้ำปิงนี้จะไหลลงไปรวมกับลำน้ำแม่ทา ที่ไหลมาจากเทือกเขาผีปันน้ำตอนใต้มายังอำเภอป่าซาง แล้วสบกับลำน้ำกวงและแพรกน้ำปิงไปออกแม่น้ำปิงที่ตำบลสบทา แพรกของลำน้ำปิงแพรกแรกนี้คือลำน้ำที่คนเชียงใหม่รู้จักกันในนามว่า **ปิงหลง** แต่ใน *นิราศหริภุญชัย* เรียกว่า **พิงเก่า** ซึ่งหมายถึงการเป็นแม่น้ำปิงสายเก่าที่มาจากเชียงใหม่ไปยังเมืองลำพูน *แพรกน้ำที่สอง* อยู่ทางตะวันตกของ

(ซ้าย) พระสถูปกู่คำของวัดเจดีย์เหลี่ยมเป็นสถูปรุ่นแรกของเวียงกุมกาม ตั้งอยู่บริเวณหัวเมือง รูปแบบได้รับอิทธิพลศิลปะหริภุญชัย สร้างในสมัยพญามังราย (ซ้ายสุด) พระเจดีย์วัดกู่ขาวเป็นเจดีย์ทรงล้านนาที่มีอายุแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ตั้งอยู่ท้ายเมืองเวียงกุมกาม

แพรกแรกนี้คือลำน้ำที่คนเชียงใหม่รู้จักกันในนามว่า **ปิงหลง** แต่ใน *นิราศหริภุญชัย* เรียกว่า **พิงเก่า** ซึ่งหมายถึงการเป็นแม่น้ำปิงสายเก่าที่มาจากเชียงใหม่ไปยังเมืองลำพูน *แพรกน้ำที่สอง* อยู่ทางตะวันตกของแพรกแรก แยกจากกันในลักษณะที่มาจากต้นขั้วเดียวกันเหมือนก้ามปู เป็นลำน้ำแม่ปิงในปัจจุบัน ซึ่งแต่ก่อนคงเป็นลำน้ำใหญ่ กระแสน้ำแรง และตลิ่งสูง ไม่เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน เป็นลำแม่น้ำที่แบ่งพื้นที่แอ่งตอนล่างของแอ่งเชียงใหม่ออกเป็นสองซีกของแม่น้ำ คือ ซีกตะวันออกอันเป็นที่ตั้งของเมืองลำพูนและเวียงกุมกาม กับฝั่งซีกตะวันตกที่เป็นที่ราบลุ่มต่ำแต่อำเภอหางดงลงมา เป็นพื้นที่ซึ่งมีหนองบึงขนาดใหญ่ แต่ปัจจุบันตื้นเขินและเป็นบริเวณที่บรรดาเมืองสมัยหริภุญชัยทั้งหมด ยกเว้นลำพูนตั้งอยู่ ได้แก่ เมืองเวียงท่ากาน เมืองเวียงมโน และเมืองเวียงเถาะ ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

(บน) พระสถูปเจดีย์และวิหารวัดธาตุขาว นับเป็นวัดรุ่นแรกๆ ของเวียงกุมกาม
(ซ้ายบน/ซ้าย) ลายปูนปั้นเชิงบันไดและฐานบัวคว่ำบัวหงายของวัดกู่ป่าด้อม เป็นศิลปกรรมที่เรียบง่ายและสวยงาม ที่ไม่พบในที่อื่นๆ นอกจากเวียงกุมกาม

การสร้างเวียงกุมกามขึ้นโดยพญามังรายนั้น ได้ขุดคูเวียงและสร้างกำแพงขึ้นทางฝั่งใต้ของลำน้ำปิงเก่าใกล้กับบริเวณก้ามปูที่ลำน้ำปิงแยกออกเป็นสองแพรก แล้วขุดเหมืองชักน้ำจากลำปิงเก่าเข้าคูเมืองทางตอนเหนือเข้ามาใช้ในเมืองเพื่อการอุปโภคบริโภค ลำเหมืองที่เข้ามายังคูเมืองทางด้านเหนือนั้นยังผ่านลงมาเลี้ยงที่ราบลุ่มทางการเกษตรที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำปิงใหม่ ที่แยกออกจากลำน้ำปิงเก่าลงใต้ไปยังบ้านเกาะกลาง ปัจจุบันภายในเมืองยังมีร่องรอยของลำเหมืองและร่องน้ำที่ขุดไปยังบริเวณบ้านและวัดภายในเมืองให้เห็นอยู่ ร่องรอยของกำแพงเมืองเวียงกุมกามในปัจจุบัน แลเห็นแต่เพียงด้านตะวันตกเฉียงใต้ซึ่งเป็นด้านยาว กับด้านตะวันออกเฉียงใต้ที่เป็นด้านกว้างหรือด้านสกัด แลไม่เห็นร่องรอยของคูเมือง เห็นแต่แนวคันดินที่เป็นกำแพงดินเท่านั้น ซึ่งจากรายงานการศึกษาของกรมศิลปากร

พระสถูป พระวิหาร ในเขตกำแพงแก้ว ของพุทธาวาสวัดปู่เปี้ย ซึ่งแยกออกจาก พระอุโบสถและบ่อน้ำของพระสงฆ์

ลวดลายปูนปั้นที่หาดูได้ยากในที่อื่นๆ ของ พระสถูปทรงปราสาทแบบล้านนา ณ วัดปู่เปี้ย อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒

ศาสนสถานที่มีสถูปจำลองทั้งสี่มุม ตั้งอยู่ท่ามกลางอาคาร ศาลา และวิหาร ของวัดหนานช้าง เป็นสิ่งที่ไม่พบเห็นในวัดโบราณอื่นๆ ของเชียงใหม่

เมืองเวียงกุมกามมีผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๖๐๐ x ๘๕๐ เมตร ร่องรอยของคูเมืองและกำแพงทางตอนเหนือคือด้านที่ติดลำน้ำซึ่งเป็นแพรก แต่แลไม่เห็น อันน่าจะเกิดจากความแปรปรวนของแม่น้ำที่ทำให้เกิดน้ำท่วมและการเปลี่ยนเส้นทางน้ำจากเดินทางแพรกที่สอง อันเป็นลำแม่น้ำปิงในปัจจุบัน

ตำนานมูลศาสนา กล่าวว่า พญามังรายแปงบ้านเป็นเมือง ณ บริเวณที่เป็นเมืองเวียงกุมกาม คือก่อนเป็นที่ตั้งของบ้านเมืองหรือชุมชน ๓ แห่ง คือ บ้านกลาง บ้านลุ่ม และบ้านแหม ชุมชนบ้านทั้งสามหมู่ที่เป็นถิ่นฐานบ้านเรือนมาแต่สมัยหริภุญชัยอย่างไม่ต้องสงสัย ในการสร้างเมืองเวียงกุมกามนั้น พญามังรายโปรดให้ “*หื้อขุดคือเวียงทั้งสี่ด้านไปเอาแม่น้ำระมิงค์เข้าใส่ คือตั้งลำเวียงรอดทุกเบื้อง ตั้งบ้านเรือนอยู่มากนัก*” คำว่า “*ตั้งลำเวียงรอดทุกเบื้อง*” นั้น หมายถึงการสร้างกำแพงเมืองด้วยดิน แล้วปักไม้ระเนียดเป็นกำแพงบนฐานกำแพงดินนั้น พญามังรายสร้างพระราชวังขึ้นในเมืองด้วยการขุดสระน้ำใหญ่ให้เป็นแหล่งอุปโภคบริโภคของคนในเมือง ที่ปัจจุบันนี้ชาวบ้านเรียกว่า **หนองต่าง** เพราะอยู่ใกล้เรือนหลวงที่พญามังรายมองเห็นการขุดสระจากหน้าต่างของเรือนที่ประทับ แต่ที่สำคัญของการสร้างเมืองเวียงกุมกามก็คือสร้างตลาด เรียก “ตลาดกุมกาม” ให้เป็นที่ซื้อขายแก่ผู้คนหลายชาติหลายภาษา ในตำนานระบุว่าเป็น

ตลาดที่มีความสนุกยิ่งนัก และพญามังรายขณะที่ยังครองเมืองนี้อยู่ก็เคยแต่งกายปลอมเป็นราษฎรเข้าไปเที่ยวในตลาดกุมกาม เพื่อดูทุกข์สุขของประชาชน ได้ประทับนั่งอยู่ริมลำน้ำพิง บ่ายหน้าสู่ตะวันออกดูคนเข้าตลาด และดูคนลงอาบน้ำในแม่น้ำพิง พญามังรายแลเห็นคนแจ้ช้าง เชียงเรือ นั่งเรือข้ามน้ำมาตลาดเรือคับคั่งกันล่มหลายลำ จึงได้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำเรียกว่า “สะพานกุมกาม” แต่นั้นมา เวลาต่อมาพญามังรายให้เอาดินที่ขุดจากหนองต่างมาก่อเจดีย์กู่คำไว้ในเวียงกุมกาม

สภาพของเวียงกุมกามใน “นิราศหริภุญชัย”

จากข้อมูลในตำนานเกี่ยวกับพญามังรายในการสร้างเวียงกุมกามตามที่กล่าวมาแล้วนี้ พอแลเห็นภาพสังคมได้ว่าพญามังรายเลือกตั้งเมืองบริเวณปากลำน้ำปิงเก่า ซึ่งเป็นบริเวณที่เป็นแพรกสองแพรก และให้ความสำคัญอยู่ที่ลำแพรกทางตะวันออกที่เป็นลำน้ำปิงเก่า อันเป็นชื่อเรียกของลำน้ำที่ปรากฏสมัยหลังในตำนาน โดยเฉพาะใน *นิราศหริภุญชัย* สมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งสมัยพญามังรายเมื่อแรกสร้างเมืองเวียงกุมกามนั้น ยังเรียกว่า “ลำน้ำแม่ระมิงค์” หรือ “ลำน้ำพิง”

คำว่า ระมิงค์ หลายคนหมายถึงลำน้ำของคนระเมงหรือเมงที่สมัยหลังลงมาเรียกว่าคนมอญ เมืองหริภุญชัยเป็นเมืองที่มีคนเมงเป็นประชาชนส่วนใหญ่ ลำน้ำนี้คือเส้นทางคมนาคมทางน้ำจากบริเวณที่ลาดเชิงดอยสุเทพในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ตอนกลาง ลงสู่ที่ลาดลุ่มน้ำท่วมถึงของเขตแคว้นหริภุญชัยที่มีเมืองลำพูนเป็นศูนย์กลาง เป็นเส้นทางที่คนจากเชียงใหม่และลำพูนไปมาหาสู่กัน พญามังรายทรงเลือกบริเวณต้นน้ำของลำน้ำพิงเก่าเป็นที่ตั้งเมือง และให้ความสำคัญกับลำน้ำนี้ เพราะเป็นบริเวณที่มีคนมาชุมนุมค้าขายและเกิดชุมชนมาก่อนเป็นหมู่บ้านถึง ๓ บ้าน คือ บ้านกลาง บ้านลุ่ม และบ้านแหม เมื่อสร้างตลาดแล้วก็สร้างสะพานข้ามลำน้ำพิงเก่าจากฝั่งตะวันออกเฉียงเหนือ ข้ามมายังฝั่งตะวันตกอันเป็นที่ตั้งของเมืองเวียงกุมกาม และมีตลาดริมแม่น้ำนอกเมืองที่พญามังรายทอดพระเนตรเห็นจากเรือนหลวงที่ประทับ ส่วนเรือนหลวงที่พญามังรายประทับในพระราชวังนั้น ก็คงอยู่ภายในกำแพงเมืองทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือที่อยู่ไม่ห่างจากลำน้ำพิงเก่าและบริเวณตลาด ซึ่งปัจจุบันอาจอยู่ในเขตที่ใกล้กับวัดพระเจ้าเม็งรายและวัดพระเจ้าองค์ดำที่เป็นศาสนสถานโบราณรุ่นแรกๆ ของเวียงกุมกาม การขุดหนองที่เรียกว่าหนองสระหรือหนองต่าง คงขุดขึ้นเพื่อใช้น้ำในเมือง โดยเฉพาะในพระราชฐาน ซึ่งต่อมาพญามังรายโปรดให้นำเอาดินจากหนองต่างนี้มาทำอิฐก่อเจดีย์กู่คำในเวียงกุมกาม เจดีย์กู่คำองค์นี้ก็คือพระเจดีย์สี่เหลี่ยมที่อยู่ใกล้ลำน้ำปิงตรงหัวเมือง รูปแบบได้รับอิทธิพลจากเจดีย์วัดกู่กุด (วัดจามเทวี) และเจดีย์ปทุมเทวีภายในเมืองหริภุญชัย อันแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางศิลปวัฒนธรรมระหว่างกัน วัดกู่คำหรือวัดเจดีย์เหลี่ยมคือสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของเมืองเวียงกุมกาม เพราะแลเห็นแต่ไกล ตั้งอยู่ต้นเส้นทางคมนาคมทั้งทางน้ำ

และทางบกตามลำน้ำปิงเก่าไปยังเมืองหริภุญชัย ดังใน *นิราศหริภุญชัย* ได้ระบุว่า เมื่อเดินทางออกจากเมืองเชียงใหม่ก็จะถึงวัดเจดีย์เหลี่ยม แล้วจึงถึงเวียงกุมกาม

“ยังนึกหน้าน้องนาฏ นงราม

เจียนจะถึงกุมกาม ก่องแก้ว”

ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ผู้เดินทางต้องข้ามแม่น้ำปิงมาจากฝั่งเหนือโดยสะพานกุมกามมาฝั่งใต้ อันเป็นที่ตั้งของเมืองเวียงกุมกามและมาพบวัดเจดีย์เหลี่ยมก่อน ตำแหน่งที่ตั้งของเจดีย์กู่คำนั้น ถ้าดูจากหลักฐานทางตำนานระบุว่าอยู่ในเมืองเวียงกุมกาม นั่นก็คืออยู่ภายในกำแพงเมืองตอนเหนือ เพราะดูเป็นแถวต่อเนื่องมายังวัดเก่าภายในเมืองที่อยู่แนวเดียวกัน ใกล้กับกำแพงเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือที่ติดกับลำน้ำปิงเก่า คือ วัดพญาเม็งราย วัดพระเจ้าองค์ดำ วัดอีก้าง วัดกุมกาม วัดกู่อ้ายหลาน วัดหัวหนอง และวัดกู่ขาวที่อยู่ตอนท้ายเมืองเวียงกุมกาม ตรงหัวมุมที่กำแพงเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือวกลงไปยังด้านตะวันออกเฉียงใต้อันเป็นด้านสกัด เส้นทางการเดินทางไปไหว้พระธาตุหริภุญชัยที่เมืองเวียงกุมกามคงผ่านวัดเจดีย์เหลี่ยมหรือวัดกู่คำ ลงมาตามแนวกำแพงเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือที่ขนานกับลำน้ำปิงเก่ามาจนถึงกู่ขาวหรือวัดกู่ขาวที่อยู่ท้ายเมือง ก่อนออกจากเมืองไปตามลำน้ำปิงเก่ายังเมืองหริภุญชัย โดยเส้นทางเดินไปตามฝั่งทางตะวันตกของแม่น้ำปิงเก่าที่มีวัดโบราณซึ่งมีอายุต่างๆ กันเรียงรายเป็นระยะไป ดังนั้นหากจะคาดคะเนความยาวของเมืองเวียงกุมกามตามทางเดินโบราณนี้ก็อาจจะกล่าวได้ว่า หัวเมืองอยู่ที่วัดกู่คำหรือวัดเจดีย์เหลี่ยม และท้ายเมืองอยู่ที่กู่ขาว วัดกู่คำสร้างในสมัยพญามังราย เคยหักพังไปแต่มีการสร้างบูรณะอยู่เสมอ ในขณะที่วัดกู่ขาวท้ายเมืองไม่ได้รับการบูรณะ เป็นวัดร้างที่น่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา เพราะรูปแบบของพระสถูปเป็นแบบล้านนาแต่สมัยพระเจ้าติโลกราชลงมา

วัดอีค่างนับเป็นวัดใหญ่กลางเมืองกุมกาม เห็นได้จากมีพระวิหาร ๗ ห้องและการมีฐานประทักษิณกว้างรอบพระสถูป

ลายปูนปั้นเชิงบันไดอีกแบบหนึ่ง หาดูได้ยากในที่อื่นๆ

ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าและอาจารย์เกษม บุรกสิกร เข้าสำรวจเวียงกุมกามใน พ.ศ. ๒๕๑๑ นั้น เวียงกุมกามอยู่ในสภาพที่รก ปกคลุมไปด้วยต้นไม้ มีบ้านคนอยู่และบางแห่งเป็นสวนลำไย แลเห็นโคกเนินหลายแห่งทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือที่มีร่องรอยคูน้ำเล็กๆ ในลักษณะซับซ้อน โดยมีวัดใหญ่อยู่กลางเมือง คือ วัดช้างค้ำ ซึ่งในตำนานกล่าวถึงว่าเป็นวัดกานโถม สร้างแต่ครั้งพญามังราย รวมทั้งวัดเจดีย์เหลี่ยมตรงหัวเมืองและวัดกู่ขาวที่เป็นเจดีย์ร้างอยู่ท้ายเมือง ใกล้กับเส้นถนนไปเมืองลำพูนที่มีต้นยางสูงเรียงรายอยู่สองฝั่งทาง พบร่องรอยคันดิน กำแพงเมืองทางด้านตะวันตกเฉียงใต้และตะวันออกเฉียงใต้เป็นระยะๆ ไป ภายในเมืองส่วนใหญ่ทั้งนอกและในกำแพงเมืองเป็นท้องนาปลูกข้าว แลไม่เห็นร่องรอยคูน้ำคันดินที่เป็นแนวกำแพงเมืองทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะมีต้นไม้ปกคลุม ทั้งสองด้านนี้เมื่อดูจากภาพถ่ายทางอากาศอยู่ในบริเวณต้นขั้วของลำน้ำที่แยกออกเป็นสองแพรก คือแพรกที่เป็นลำพิงเก่าอยู่ทางตะวันออกและแพรกที่อยู่ทางด้านตะวันตก ทั้งสองแพรกนี้อยู่ห่างจากแพรกน้ำทางตะวันตกสุดที่เป็นเส้นทางปัจจุบันของแม่น้ำปิงพอสมควร ซึ่งในเวลานั้นข้าพเจ้ายังไม่พร้อมที่จะทำการศึกษาสำรวจแหล่งโคกเนินที่เป็นโบราณสถานทั้งภายในเมืองและนอกเมือง เพราะมุ่งที่การหาแหล่งเมืองโบราณสมัยหริภุญชัยในแอ่งเชียงใหม่ตอนล่างแต่เพียงอย่างเดียว

เขาพระธาตุดอยน้อยเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งของแคว้นหริภุญชัย

สวนหินอันเป็นลานปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์
ที่วัดพระธาตุดอยน้อย

พระบรมธาตุเจดีย์สมัยหริภุญชัยที่ดอยน้อย
ซึ่งได้รับการบูรณะสร้างใหม่ โดยครูบาศรีวิชัย

วัดหัวหนองนับเป็นวัดเก่าและใหญ่โตที่สุดในเวียงกุมกาม อันเห็นได้จากซุ้มประตู ลายปูนปั้นประดับ
บริเวณพุทธาวาสและสังฆาวาส รวมถึงพระสถูปที่มีช้างล้อม

(บน) ลวดลายปูนปั้นประดับพระสถูปที่จัดแสดงในพระวิหารวัดสองแคว บริเวณเวียงเถาะ แสดงให้เห็นถึงความใกล้เคียงกับศิลปะพุกาม
(ซ้ายบน) พระพุทธรูปประธานในพระวิหารวัดสองแควที่เวียงเถาะ คือพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่สมัยหริภุญชัยที่สมบูรณ์ที่สุด
(ซ้าย) การขุดค้นแหล่งฝังศพคนก่อนสมัยหริภุญชัยในบริเวณวัดกลางเวียงท่ากาน

ต่อมากรมศิลปากรได้ส่งเจ้าหน้าที่ทางโบราณคดีเข้ามาสำรวจขุดค้นและขุดแต่งเมืองเวียงกุมกาม ใน พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๒ จึงได้ข้อมูลเกี่ยวกับเมืองเวียงกุมกาม แหล่งโบราณสถานทั้งภายในเมืองและนอกเมืองเพิ่มขึ้น เมื่อมีการขุดค้นและขุดแต่งโบราณสถานในระยะแรกๆ นั้น พบว่ามีร่องรอยน้ำท่วมที่เวียงกุมกาม จึงเกิดการสันนิษฐานว่าเมืองเวียงกุมกามร้างไปเพราะถูกลำน้ำแม่ปิงพัดท่วมทำลาย แต่ทว่าหลังจากการขุดแต่งบรรดาวัดร้างภายในเมืองส่วนใหญ่แล้ว พบว่ามีวัดที่เป็นศาสนสถานหลายสมัยอยู่สืบเนื่องกัน แสดงว่าเมืองเวียงกุมกามหาได้ร้างไปเพราะแม่น้ำปิงไหลท่วมและพัดพา ซึ่งข้าพเจ้าก็เห็นพ้องด้วย เพราะถ้าหากร้างไปจริง เหตุไฉนจึงยังถูกกล่าวถึงใน *นิราศหริภุญชัย* สมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๑ หรืออาจจะถูกท่วมในสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา ซึ่งในความเห็นของข้าพเจ้า หลังจากดูสภาพแวดล้อมแล้วก็ไม่มีร่องรอยของน้ำท่วมขนาดใหญ่ เพราะวัดวาอารามที่อยู่ทั้งข้างในเมืองและนอกเมือง จนกระทั่งในสมัยหลังๆ ลงมาก็ยังมีอยู่อย่างสืบเนื่อง และดูมีวัดและชุมชนเพิ่มขึ้น อีกทั้งเกิดขึ้นอยู่เรื่อยมาจนรัชสมัยพระเจ้ากาวิละครองเชียงใหม่ แต่ถ้าจะถามว่าเวียงกุมกามเคยมีน้ำท่วมหรือไม่ ก็ต้องตอบว่ามีแน่ แต่ไม่ทำให้เมืองต้องร้างไปเพราะอุทกภัย เพราะบริเวณที่ตั้งเมืองเป็นที่ลุ่มต่ำรับน้ำในฤดูน้ำอยู่แล้ว เป็นกระแสน้ำที่เกิดจากการตีคุ้งของลำน้ำปิง ทำให้แตกออกเป็น ๓ แพรก อันเป็นบริเวณที่มีความแปรปรวนของกระแสน้ำ ทำให้น้ำไหลเอ่อล้นเข้ามายังเมืองตามร่องน้ำที่ชักจากแม่น้ำเข้ามาในตัวเมืองได้ง่าย ซึ่งเรื่องน้ำท่วมเมืองนี้ พญามังรายก็ทรงตระหนักดีดังใน *พงศาวดารโยนก* ระบุว่า

“...ให้ขุดลัดคุ้งแม่น้ำ ณ ที่นั้นให้เป็นที่ตกท่า ลัดนั้นได้ชื่อว่า ชะแว พระยาเมงรายตั้งอยู่ที่นั้นได้ ๓ ปี ตำบลนั้นเป็นที่ลุ่มน้ำ ยามฤดูพรรษา ช้าง ม้า โค กระบือ หาที่อาศัยมิได้”

เพราะเหตุนี้พญามังรายจึงย้ายเมืองมาสร้างที่เชียงใหม่ซึ่งอยู่ในที่ดอน เป็นที่ลาดเชิงเขาดอยสุเทพ ซึ่งการสร้างเมืองบนที่ลาดเขานั้น พญามังรายดูมีความถนัดกว่าการสร้างเมืองในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงอย่างพื้นที่ในเขตแคว้นหริภุญชัย เพราะควบคุมพื้นที่ได้มากกว่า รวมทั้งการจัดการน้ำได้ดีกว่า โดยใช้คูน้ำและคันดินป้องกันน้ำท่วมฉับพลันที่ไหลลงจากเขาและที่สูงให้ไปนอกบริเวณเมืองได้ ขณะเดียวกันก็เป็นวิธีการชักน้ำเข้ามาใช้ในตัวเมือง นำมากักเก็บไว้ในสระคูน้ำคูเมืองได้โดยไม่ยาก ดังเห็นได้ว่าเมืองเชียงใหม่มีคูเมืองสองชั้น คูเมืองชั้นนอกคือสิ่งที่คนเมืองเรียกในตำนานว่า “**ราหูอมจันทร์**” คืออมคูเมืองและตัวเมืองชั้นในที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมค่อนข้างจัตุรัสไว้ภายใน คูเมืองชั้นนอกมีหน้าที่รับน้ำ เช่น น้ำจากที่สูงไม่ให้ไหลเข้ามาท่วมเมืองชั้นใน ขณะเดียวกันก็ชักน้ำเข้าเมืองและเทน้ำออกไปให้พ้นเมือง ลักษณะสำคัญของคูเมืองชั้นนอกนี้จะไม่บรรจบเป็นตัวเวียง (คือมีคูน้ำล้อม) แต่จะเปิดท้ายเมืองเพื่อเทน้ำลงสู่ที่ราบลุ่ม หนองบึง หรือลำเหมืองนอกเมืองอีกทีหนึ่ง ในขณะที่เมืองชั้นในและคูเมือง กำแพงเมือง มีหน้าที่ป้องกันและกักน้ำไว้ใช้ในคูเมือง ผังเมืองเชียงใหม่ทั้งชั้นนอกและชั้นในนี้ดูคล้ายกับผังเมืองเงินยางหรือพานคำที่ตีนดอยตุงในเขตอำเภอแม่สาย อนึ่งการสร้างเมืองเชียงใหม่นั้น ในตำนานกล่าวว่าพญามังรายเชิญพระร่วงจากสุโขทัยและพญางำเมืองจากเมืองพะเยา อันเป็นนครใหญ่มาร่วมวางแผนช่วยกันสร้าง เรื่องนี้คงเน้นที่การสร้าง

พระสถูปทรงปราสาทสมัยหริภุญชัยตอนปลายของวัดเชียงยืน อันเป็นคณะสงฆ์หนึ่งในสี่ที่อยู่รอบพระบรมธาตุหริภุญชัย

(บน) คูเมืองเวียงท่ากานที่ยังใช้เก็บน้ำได้
(ขวา) หินตั้งสมัยหริภุญชัยที่ย้ายมาจากวัดดอนแก้ว ซึ่งเป็นวัดสำคัญแห่งหนึ่งของหริภุญชัย ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดพระธาตุหริภุญชัย

(ซ้าย) พระสถูปเจดีย์หริภุญชัยเป็นพระสถูปทรงล้านนา ที่สร้างครอบพระสถูปเก่าสมัยหริภุญชัย ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐
(ขวา) พระสถูปปทุมวดี สมัยหริภุญชัย มีเสมาหินล้อมทั้งสี่ทิศ

เมืองรูปสี่เหลี่ยมภายในเป็นสำคัญ ให้เป็นผังเมืองที่ทันสมัยเช่นเมืองสุโขทัยในยุคนั้น ตามที่กล่าวมานี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า ในการสร้างเมืองในที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงเช่นเวียงกุมกามนั้น เป็นสิ่งไม่ถนัดสำหรับพญามังราย และเรื่องเกิดน้ำเข้าเมืองนี้ก็คงเป็นเรื่องจริง เพราะจากการดูภาพถ่ายทางอากาศและลักษณะภูมิประเทศบริเวณก้ามปูตรงน้ำแยกออกเป็นสองแพรกที่เมืองเวียงกุมกามตั้งอยู่นั้น มีร่องรอยของการ

กระทำของน้ำท่วมหลายครั้งที่ทำให้คูเมืองและกำแพงเมืองหายไป เมืองเวียงกุมกามเป็นเมืองในที่ลุ่มใกล้น้ำเช่นเมืองทั้งหลายในภาคเหนือ เช่น เมืองเชียงแสนและเชียงของที่มักเกิดอุทกภัย ทำให้ท่วมเมืองและวัดวาอารามที่อยู่อาศัยจนเกิดความเสียหายมากมาย แต่ก็ไม่ทำให้เวียงนั้นต้องทิ้งร้างไปจนเป็นตำนาน เพราะมีการบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นมาใหม่ รวมทั้งการจัดการพื้นที่ภายนอกและภายในเมืองใหม่ ถ้าหากว่าตำแหน่งเมืองนั้นยังอยู่ในสภาพที่เหมาะสม เป็นแหล่งชุมทางการคมนาคม เศรษฐกิจ และการขนส่ง โดยเฉพาะการเป็นตลาดที่เป็นศูนย์กลางของการค้าขายแล้ว บ้านเมืองเหล่านั้นก็จะไม่โรยร้างไป เมืองเวียงกุมกามก็เช่นเดียวกัน ใน *พงศาวดารโยนก* กล่าวถึงน้ำท่วมในปี พ.ศ. ๒๐๖๗ ว่า “*น้ำเหนือหลากมาก ท่วมเมืองเชียงเรือก* (เวียงกุมกาม) *หมู่คนเข้ากาดยังข่วงศรีภูมิจมน้ำตายมากนัก*” และอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๒๐๐ น้ำเหนือไหลหลากมาท่วมเมืองทั่วทุกแห่ง เรื่องนี้สอดคล้องกับการขุดค้นและขุดแต่งของกรมศิลปากรที่พบชั้นตะกอนกรวดทราย พบเศษภาชนะดินเผาที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ปนอยู่ด้วย แต่ก็ได้ให้ความเห็นจากการวิเคราะห์ที่ข้าพเจ้าคิดว่าดีมากว่า “*แต่ก็น่าเชื่อว่าไม่ได้เป็นสาเหตุที่สำคัญที่สุดที่ทำให้เวียงกุมกามร้างไป เพราะโบราณสถานบางแห่งมีการก่อสร้างเสริมฐานวิหารให้สูงขึ้น เมื่อประสบปัญหาน้ำท่วม*”

เศียรพระพุทธรูปศิลาสมัยหริภุญชัยตอนต้นที่ถูกนำมาจากพระธาตุดอยน้อย ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเมืองลำพูน

ชิ้นส่วนพระพุทธรูปนั่งสมัยหริภุญชัยแสดงปางปฐมเทศนา ที่พบไม่มากในประเทศไทย ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ลำพูน

ในทัศนะของข้าพเจ้าเห็นว่า เมืองเวียงกุมกามถูกน้ำท่วมหลายครั้ง แต่ไม่ได้ทำให้ร้างไปเพราะอุทกภัย แต่โรยร้างไปตามธรรมชาติ เมื่อเส้นทางคมนาคมและเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไป ทำให้คนย้ายไปตั้งหลักแหล่งในที่ใหม่ ซึ่งก็ไม่อาจกำหนดให้เห็นชัดเจนได้ เมืองเวียงกุมกามเกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๑๘๔๗ นับเนื่องเป็นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ก่อนการสร้างพระนครศรีอยุธยาและนครเชียงใหม่ในศตวรรษเดียวกัน ตั้งอยู่ในตำแหน่งสำคัญทางการคมนาคม เศรษฐกิจ และยุทธศาสตร์ เพราะอยู่ ณ บริเวณย่านตลาดและชุมชนริมฝั่งลำน้ำปิงเก่าหรือปิงหลงที่คุมเส้นทางไปยังเมืองหริภุญชัยในสมัยพญามังราย ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั้น คำว่า ปิงเก่า คงไม่มี นอกจากแม่น้ำระมิงค์หรือพิง จนใน *นิราศหริภุญชัย* ที่แต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ จึงเรียกว่า “พิงเก่า” กัน อันเป็นเวลาที่ลำน้ำนั้นเล็กลง แต่ยังคงเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างเชียงใหม่และลำพูนอยู่ เมืองเวียงกุมกามและวัดวาอารามก็ยังคงอยู่ และเกิดเพิ่มขึ้นมากกว่าเดิมเสียอีก เพราะเป็นเส้นทางวัฒนธรรมที่เชื่อมต่อระหว่างวัฒนธรรมหริภุญชัยกับวัฒนธรรมล้านนาโดยแท้ สุดท้ายก็คือความสำคัญทางยุทธศาสตร์ที่พญามังรายและพระมหากษัตริย์รัชกาลหลังๆ ลงมาของเชียงใหม่ใช้เมืองเวียงกุมกามเป็นเมืองด่านและปราการป้องกันข้าศึกจากทางใต้ ไม่ให้เข้ามาถึงเมืองเชียงใหม่ได้ง่าย เฉกเช่นเดียวกับอีกหลายเวียงโดยรอบของเชียงใหม่ คือ เวียงสวนดอกและเวียงเจ็ดลิน เป็นต้น

แอ่งแพร่ :
ภูมิวัฒนธรรมการสร้างบ้านแปงเมืองและการจัดการน้ำ[๗]

ภัยพิบัติธรรมชาติที่ร้ายแรงที่สุดของประเทศไทยทุกวันนี้ คืออุทกภัยที่มีอยู่ทุกยุคทุกสมัยและทุกพื้นที่ในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศ เป็นสิ่งที่ทวีความรุนแรงเพิ่มขึ้นในระยะ ๓ ปีที่ผ่านมา อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของเปลือกโลกทั้งระดับพื้นผิวและใต้ดิน รวมทั้งภูมิอากาศและอุณหภูมิด้วย

ในทศวรรษที่ผ่านมา การเกิดคลื่นสึนามิในทะเลอันดามันทางฝั่งทะเลตะวันตกของประเทศ ที่ถล่มพื้นที่แถบภูเก็ต พังงา และระนอง นับว่าร้ายแรงที่สุด ทำให้ผู้คนล้มตายและสูญหายหลายหมื่นคน อย่างไรก็ตาม เหตุเกิดสึนามิเพราะแผ่นดินไหวในทะเลอันดามันก็ยังนับเป็นภัยพิบัติในพื้นที่ใกล้ทะเล หาได้มีผลกระทบมายังดินแดนภายในที่เป็นทุ่งราบ ป่าเขา ของประเทศไม่

แต่ในระยะ ๓ ปีที่ผ่านมา ภัยพิบัติเกิดขึ้นในภูมิภาคที่เป็นป่าเขา ที่สูง ลงมายังทุ่งราบของแม่น้ำลำคลองจนจรดอ่าวไทย อิทธิพลของพายุไต้ฝุ่นและความกดอากาศต่ำอย่างต่อเนื่องทำให้ฝนตกหนัก น้ำไหลล้นเขื่อนและอ่างเก็บน้ำต่างๆ เอ่อท้นสองฝั่งแม่น้ำลำคลองเข้าท่วมบ้านเมืองที่อยู่อาศัยของประชาชนตั้งแต่ภาคกลางตอนบน คือจากพิษณุโลกถึงนครสวรรค์ และภาคกลางตอนล่างของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่นครสวรรค์ลงมาจนถึงกรุงเทพฯ สมุทรปราการ สมุทรสาคร และฉะเชิงเทรา

แม้ปี ๒๔๘๕ น้ำมากจนท่วมกรุงเทพฯ และจังหวัดต่างๆ แต่ประชาชนในยุคนั้นไม่ได้ถือเป็นเรื่องลำบากกับวิถีชีวิตของพวกตนมากนัก เพราะยังคงคุ้นเคยกับฤดูน้ำหลาก มีเรือพายสัญจรไปมา ผิดกับปี ๒๕๕๔ ที่วิถีชีวิตชาวน้ำของคนที่ราบลุ่มได้เปลี่ยนไปอย่างมาก จนน้ำกลายเป็น "ตัวร้าย" ที่สร้างความเดือดร้อนไปทั่ว

(ภาพ : http://www.manager.co.th)

[๗] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๙ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๕๖)

ภูมิวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง

ข้าพเจ้าเป็นคนกรุงเทพฯ โดยกำเนิด เกิดที่ริมคลองหลังวัดบวรนิเวศในตรอกบวรรังสี ย่านบางลำพู เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

ถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ น้ำท่วมกรุงเทพฯ ข้าพเจ้ามีอายุ ๕ ขวบ ตอนนั้นส่วนสูงเท่าใดไม่รู้ แต่แก้ผ้าเดินลุยน้ำแค่คอ น้ำไหลบ่ามาจากลำคลองหลังวัดและหลังบ้าน เพราะหน้าบ้านหันหน้าเข้าถนนในตรอก น้ำจากคลองหลังบ้านไหลมาจากคลองคูเมือง คือคลองบางลำพู ซึ่งเอ่อท่วมไปทั่วทั้งกรุงเทพมหานคร

ถนนหนทางทุกแห่ง โดยเฉพาะถนนราชดำเนินกลางภายในตัวเมือง ราชดำเนินนอกที่ไปยังพระบรมรูปทรงม้า และราชดำเนินในที่ไปสนามหลวง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในวังหน้าซึ่งพ่อข้าพเจ้าทำงานอยู่ ต้องต่อเรือบดขนาดเล็กพายเรือไปทำงานอยู่ร่วมเดือน ตามท้องถนนมีทั้งเรือเล็กเรือน้อยและเรือจ้างที่เป็นเรือแจว นับเป็นช่วงเวลาที่ข้าวยากหมากแพง แต่ผู้คนดูไม่เดือดร้อน แถมมีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสดี เพราะน้ำมาแล้วก็ไปไม่นาน ไม่ท่วมขัง การไปไหนมาไหนไม่เดือดร้อนเพราะใช้เรือ

รถที่ไม่ได้ขึ้นก็คือรถรางเท่านั้น

แถมโรงเรียนปิดหมด อีกทั้งน้ำท่วมปลาชุกชุมดี รอบๆ กรุงเทพฯ ตามเรือกสวนท้องทุ่งท้องนา บ้านเรือนผู้คนล้วนตั้งอยู่บนเสาสูงบ้างต่ำบ้าง น้ำท่วมไม่ถึงพื้น โดยเฉพาะบ้านของข้าพเจ้าซึ่งเป็นบ้านเรือนไม้ปั้นหยาสองชั้น สูงจากพื้นราว ๑ เมตร น้ำก็ท่วมไม่ถึงพื้น

สมัยนั้นแทบไม่มีบ้านเรือนใดที่สร้างติดพื้น ยกเว้นร้านเจ๊กขายของและห้องแถว

หลังจากน้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. ๒๔๘๕ แล้ว แทบไม่มีน้ำท่วมกรุงเทพฯ อย่างมโหฬารเช่นครั้งนั้นอีกเลย เพราะเมื่อโตขึ้น เข้าโรงเรียนมัธยม และจบมาต่อมหาวิทยาลัยนั้น ข้าพเจ้าย้ายมาอยู่ที่บ้านพักในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติซึ่งเป็นวังหน้า

เวลานั้น มีสถานที่ราชการอยู่ในวังก็คือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และกรมการรักษาดินแดน ปีที่มีน้ำมาก น้ำท่วมเอ่อจากแม่น้ำเจ้าพระยามาท่วมท่าพระจันทร์ ท่าช้าง และสนามหลวง แต่จะไม่เข้าไปในเขตพระราชวังและวังเจ้านาย เพราะมีกำแพงกั้นไว้ รวมทั้งมีช่องระบายน้ำออกแม่น้ำอย่างมีระบบ พอน้ำท่วมขึ้นมาตามท่อก็ปิดท่อไว้ น้ำลดก็เปิดให้ไหลกลับไปลงแม่น้ำ

ทำให้คิดเตลิดไปว่า ก่อนสมัยรื้อกำแพงเมืองกรุงเทพมหานคร แล้วสร้างถนนรอบเมืองและห้องแถว ตึกแถวขึ้นแทนนั้น เวลาน้ำท่วมใหญ่ น้ำไม่น่าท่วมเข้ามาภายในเมืองได้ ทางที่จะนำน้ำเข้ามามีเพียงบรรดาคลองใหญ่น้อยภายในเมือง เส้นทางคลองใหญ่ที่เรือพายเข้าไปได้นั้น หากปิดทางเข้าตรงกำแพงเมืองก็น่าจะกันไว้ได้

ลักษณะเช่นนี้คงเช่นเดียวกันกับเมืองพระนครศรีอยุธยา ที่กำแพงเมืองและกำแพงพระราชวังมีหน้าที่เป็นทำนบป้องกันน้ำท่วมเข้ามาในเมือง นอกเหนือไปจากการเป็นกำแพงป้องกันข้าศึกศัตรู

ภาพเขียนเมืองอยุธยาของฝรั่งในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ แสดงให้เห็นลำคลองภายในเมืองที่ไหลมาออกช่องประตูทางน้ำที่กำแพงเมือง ซึ่งเป็นประตูไม้ มีสิ่งปิดเปิดไม่ให้น้ำไหลออกหรือไหลเข้ามาในเมืองได้อย่างชัดเจน ซึ่งกรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ คงเป็นเช่นเดียวกัน

ทั้งกรุงเทพฯ และอยุธยาต่างก็อยู่ในพื้นที่ภูมิวัฒนธรรมที่เรียกว่า **ทิวทัศน์ริมแม่น้ำลำคลอง** (Riverside landscape) แต่ในพื้นที่ภูมิวัฒนธรรมอื่น โดยเฉพาะในภาคเหนือที่เป็นพื้นที่ระหว่างเขา (Intermountain area) ที่มีลักษณะเป็นแอ่ง (Basin) และหุบ (Valley) ก็อาศัยกำแพงเวียงหรือเมืองเป็นเครื่องป้องกันน้ำท่วมเช่นเดียวกัน แต่หลายๆ แห่งนอกจากป้องกันน้ำไม่ให้เข้าขังในเมืองแล้ว ยังเบนน้ำไม่ให้ไหลบ่าเข้าท่วมฉับพลันในลักษณะทำลาย และใช้ในการชักน้ำและกักน้ำเพื่อการบริโภคอุปโภคด้วย เช่น เมืองสุโขทัย เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เป็นต้น

ลักษณะภูมิประเทศและภูมิวัฒนธรรมดังกล่าวทำให้ข้าพเจ้าใคร่สรุปภาพรวมในที่นี้ว่า ในกระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองของคนล้านนาแต่โบราณนั้น มีการสร้างเวียงทั้งใหญ่และน้อยมากมาย

เวียง คือบริเวณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ หลายแห่งมี ๒-๓ ชั้น อีกทั้งมีความวกวนตามระดับลดหลั่นของความลาด (Contour) จนไม่มีรูปผังเวียงแบบสม่ำเสมอ เพราะส่วนใหญ่ทั้งหมดของเวียงสร้างบนเนินสูง เนินต่ำของเขาเตี้ยๆ หรือที่สูง

เวียงใหญ่ที่มีคนอาศัยอยู่ทั้งในตัวเวียงและพื้นที่โดยรอบ คือเชียง เช่น เชียงใหม่ เชียงราย แพร่ และน่าน ที่เป็นนครรัฐ โดยมีเวียงเล็กๆ ที่ตั้งอยู่บนเนินดิน เนินเขาและที่สูงเป็นบริวาร

เวียงเล็กๆ เหล่านี้มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมหินตั้ง เป็นที่อยู่อาศัยของพวกหัวหน้าเผ่าพันธุ์ และแหล่งลี้ภัยในยามเกิดศึกสงคราม เพราะล้อมรอบด้วยคูน้ำและคันดิน ป้องกันข้าศึกศัตรู

ยามปกติ คูน้ำและคันดินเหล่านี้ก็มีหน้าที่ในการชักน้ำและระบายน้ำ ไม่ให้น้ำป่าจากที่สูงทะลักมายังที่อยู่อาศัยอย่างเฉียบพลัน อีกทั้งช่วยเบนน้ำ ระบายน้ำลงมาตามลำเหมืองเพื่อเป็นน้ำกินน้ำใช้ในชุมชนบ้านและเมือง

ความเป็นเมืองและเป็นเวียงของภาคเหนืออันอยู่ในหุบและแอ่ง แตกต่างจากทางภาคกลางในลักษณะที่ว่า บรรดาเมืองอันเป็นที่อยู่อาศัยของภาคกลางนั้นมักขุดคูเมืองหรือคูน้ำรอบเวียงให้กว้างใหญ่ เพราะต้องการกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง และหลายๆ แห่งก็เพื่อใช้เป็นลำคลองในการคมนาคม เช่น คูเมืองนครชัยศรีหรือนครปฐมโบราณสมัยทวารวดี รวมทั้งของเมืองกรุงศรีอยุธยา กรุงเทพฯ เพชรบุรี ราชบุรี และ

พิษณุโลก เป็นต้น ซึ่งยามแล้งหรือยามน้ำท่วมนั้นมีประตูน้ำกักเก็บน้ำและป้องกันไม่ให้น้ำทะลักเข้าท่วมเมือง

แต่ทั้งภาคเหนือและภาคกลางก็มีอะไรที่คล้ายคลึงกันในเรื่องของการสร้างบ้านแปงเมือง ซึ่งจะเกิดขึ้นตามเส้นทางแม่น้ำและลำห้วย

เมืองในภาคกลางของพื้นที่ลุ่มน้ำลำคลองมักเกิดตามริมลำน้ำใหญ่ เพราะใช้ทางน้ำเป็นเส้นทางคมนาคม แต่ของทางภาคเหนือเกิดขึ้นตามลำน้ำเล็กๆ ในท้องถิ่น จากที่สูงอันเป็นแหล่งต้นน้ำลงมาจนถึงที่ราบลุ่มสบกับลำน้ำใหญ่ ซึ่งเห็นได้แทบทุกแห่ง ไม่ว่าจะเป็นเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง แพร่ และน่าน โดยเฉพาะเมืองใหญ่ที่เป็นที่ตั้งของนครรัฐนั้นมักพัฒนาขึ้นทีหลัง แต่มีการเปลี่ยนแปลงขนาดและสภาพแวดล้อมในแต่ละช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะเน้นเสนอเพียงเรื่องเมืองแพร่เท่านั้น

แอ่งเมืองแพร่

เมืองแพร่ในแอ่งแพร่ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยม ผังเมืองเป็นรูปรี ไม่สม่ำเสมอ ขนานไปตามแนวคดโค้งของแม่น้ำ โดยอาศัยความเป็นที่ดอนอันเนื่องจากการคดเคี้ยวของลำน้ำที่มีการทับถมของตะกอนทำให้สูงกว่าบริเวณพื้นที่โดยรอบ

ความโดดเด่นของเมืองแพร่ก็คือ**กำแพงเมือง**ที่สร้างด้วยดินสูงใหญ่ ไม่พบในที่ใดๆ ในประเทศขณะนี้

เรื่องนี้เคยทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจผิดๆ ไประยะหนึ่งว่า เป็นรูปแบบของเมืองเก่าที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี เพราะมีรูปแบบไม่สม่ำเสมอเหมือนกัน แต่เมื่อได้สำรวจโบราณวัตถุสถานที่พบในเมืองและนอกเมืองโดยรอบ ก็หาได้พบที่เนื่องในพระพุทธศาสนาที่มีอายุเก่าแก่กว่าพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ขึ้นไปแต่อย่างใดไม่ แม้แต่ร่องรอยของโบราณวัตถุสถานในศิลปะแบบลพบุรีที่ได้อิทธิพลศิลปะขอมและพุทธมหายานก็แทบหาไม่พบ พระพุทธรูปในแบบศิลปะสุโขทัยพบบ้าง แต่พุทธศิลปะที่เป็นสถาปัตยกรรม เช่น พระสถูปเจดีย์ลวดลายปูนปั้น และเครื่องประดับ กลับเป็นศิลปะแบบล้านนา ซึ่งสามารถกล่าวอย่างฟันธงได้ว่ามีอายุในสมัยสมเด็จพระเจ้าติโลกราชมหาราชแห่งล้านนา ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เข้าสู่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา อันเป็นยุคที่มีการสร้างเมืองแพร่ให้เป็นทั้ง**เวียง** (ปุระ) และ**เชียง** (นครา) เป็นนครรัฐที่เป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองในเมืองแพร่

ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงให้เห็นถึงลำน้ำยมที่ไหลผ่านแอ่งเมืองแพร่ โดยมีฝั่งตะวันตกของลำน้ำเป็นที่สูง แล้วลาดต่ำลงสู่ที่ราบทางฝั่งตะวันออก ซึ่งเป็นที่ราบกว้างใหญ่ จึงเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาแต่โบราณ (ภาพจาก Google Earth)

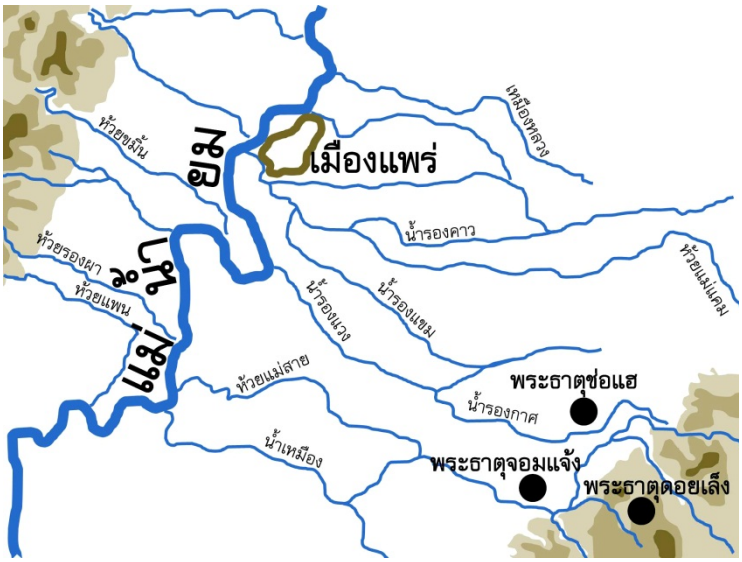

แผนที่ลายเส้นแสดงสายน้ำน้อยใหญ่ที่แยกออกมาจากลำน้ำยม ไหลลงสู่พื้นที่ราบด้านตะวันออกของน้ำยม ปรากฏตัวเวียงเมืองแพร่ และการประดิษฐานพระธาตุกระจายตัวอยู่ในพื้นที่

แผนที่ตัวเวียงแพร่ แสดงแนวกำแพงไม่สม่ำเสมอที่ล้อมรอบเวียง ซึ่งเป็นเสมือนคันกั้นน้ำไม่ให้น้ำจากที่สูงไหลเข้าเมือง

เวียง คือหัวเมืองแพร่ มีคูน้ำและกำแพงล้อมรอบในรูปแบบไม่สม่ำเสมอเช่นเดียวกันกับบรรดาเวียงอื่นๆ ในภาคเหนือ ไม่ว่าจะเป็นแอ่งพะเยา เชียงราย ลำปาง และเชียงใหม่ แต่เวียงไม่สม่ำเสมอดังกล่าวนี้มักสร้างอยู่บนเนินเขาที่ลาดเชิงเขา หรือบนเขาเตี้ยๆ ซึ่งในแอ่งแพร่มีที่เมืองสองในเขตอำเภอสอง

เวียงแพร่เป็นเวียงขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มริมฝั่งน้ำยมที่น้ำท่วมถึง โดยเฉพาะน้ำในแม่น้ำยมอาจเอ่อล้นฝั่งเข้าเมืองได้ รวมทั้งอาจเกิดน้ำป่าที่ไหลลงจากเทือกเขาที่ขนานอยู่ทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกของลำน้ำ ทำให้เกิดน้ำท่วมฉับพลัน ทำความเสียหายให้แก่บ้านเรือนของผู้คนได้

จากข้อมูลของนักวิจัยที่เป็นคนเมืองแพร่ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากโครงการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นโดยกระบวนการเรียนรู้จากภายใน ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้ข้อเท็จจริงว่า เวลามีน้ำท่วม บริเวณรอบเมืองอาจท่วมหมด แต่น้ำแทบไม่เคยทะลักเข้าไปในกำแพงเมืองเลย จนคนแพร่ทั่วไปเชื่อว่าการสร้างกำแพงเวียงให้สูงใหญ่ก็เพื่อป้องกันน้ำเข้าเมือง

น้ำเคยเข้าเมืองแพร่ครั้งหนึ่ง เมื่อเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรขุดเจาะกำแพงเมืองเพื่อขุดค้นทางโบราณคดี นับเป็นเหตุการณ์น้ำท่วมเมืองแพร่ในความทรงจำของคนแพร่

ภูมิวัฒนธรรมและการจัดการน้ำ

จากความทรงจำของคนแพร่ ภายในเวียงแพร่เคยมีสระน้ำใหญ่ที่คนในเวียงใช้บริโภคอุปโภค รวมทั้งเคยมีร่องน้ำหรือลำเหมืองที่ชักน้ำจากเทือกเขาทางตะวันออกผ่านคูเมืองและกำแพงเมืองเข้ามาให้คนเมืองกิน ลำเหมืองนี้มีศาลผีที่คนเคารพและเคยทำพิธีกรรมในรอบปี

ข้าพเจ้าออกไปสำรวจโดยการนำของคนท้องถิ่น พบว่าภายในเมืองแพร่มีหนองน้ำจริง แต่ปัจจุบันถูกสถานที่ราชการ บ้านเรือนของคนในเมืองคร่อมทับ แลเห็นร่องรอยเพียงบางแห่งเท่านั้น

เมื่อนำข้อมูลดังกล่าวสอบกับภูมิประเทศและภูมิวัฒนธรรมของบ้านเมือง ก็พอเชื่อมโยงและตีความได้ว่า เวียงแพร่และเมืองแพร่ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันมีกำเนิดมาจากพื้นที่ราบลุ่มรอบหนองน้ำใกล้ลำน้ำยม เป็นพื้นที่ทางฝั่งตะวันออกซึ่งมีอาณาบริเวณกว้างยาวตั้งแต่อำเภอร้องกวาง ผ่านอำเภอเมืองแพร่ลงไปจนถึงอำเภอสูงเม่น เป็นพื้นที่รับน้ำจากเทือกเขาสูงที่มียอดสูง ๑,๐๐๐ เมตร จากระดับน้ำทะเลจนถึง ๑,๗๐๐ เมตร โดยเฉพาะจากดอยช้างผาด่านและช้างผาแดง ซึ่งชาวบ้านชาวเมืองนับถือว่าเป็นภูผาศักดิ์สิทธิ์ มีเจ้าพ่อผาด่านและเจ้าพ่อผาแดงเป็นผีใหญ่สถิตอยู่

ดอยช้างผาด่าน (ซ้าย) และช้างผาแดง (กลาง) อันเป็นภูศักดิ์สิทธิ์และต้นกำเนิดลำน้ำหลายสาย ที่ไหลหล่อเลี้ยงเมืองแพร่

การตั้งบ้านเรือนในแอ่งที่ราบเมืองแพร่ โดยมีพระธาตุเป็นแกนกลางของชุมชน

บริเวณโดยรอบภูผาทั้งสองแห่งนี้กินบริเวณกว้าง มีป่าและหุบห้วยอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลาย ที่สำคัญมีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลผ่านจาก**ที่ลาดลุ่ม**ลงสู่**ที่ราบลุ่ม**ริมลำน้ำยม

ที่ลาดลุ่มและที่ราบลุ่มดังกล่าวหล่อเลี้ยงด้วยลำน้ำลำห้วยที่ไหลผ่านลงจากยอดเขา เป็นพื้นที่เหมาะแก่การเคลื่อนย้ายของผู้คนทั้งจากบริเวณโดยรอบและจากภายนอกเข้ามาสร้างบ้านแปงเมือง

พื้นที่ลาดลุ่มที่อยู่เนินเขาและเชิงเขาเป็นของกลุ่มคนบนที่สูง ทำไร่ทำนาแบบไร่หมุนเวียน และทำสวน เช่น สวนเมี่ยง เป็นต้น การตั้งหลักแหล่งไม่ใคร่มั่นคงและถาวร เพราะต้องเคลื่อนย้ายอันเนื่องจากการเกษตรแบบหมุนเวียน และมักเกิดน้ำป่าท่วมฉับพลัน ทำให้ลำน้ำลำห้วยเปลี่ยนเส้นทางเดิน เกิดโคลนถล่มดินทลาย

ส่วนพื้นที่ราบลุ่มนั้น การตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองเกิดขึ้นทีหลัง โดยมีคนทั้งจากที่ลาดลุ่มและคนจากที่อื่นเข้ามาจัดการพื้นที่ คนกลุ่มนี้มีความรู้ทางเทคโนโลยีสูงกว่า เช่น รู้จักจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย เพื่อให้มีน้ำอุปโภคบริโภคและใช้ในการเกษตร

การจัดการน้ำในที่ลุ่มด้วยระบบเหมืองฝายดังกล่าวไม่มีอะไรที่ขัดแย้งกับทางน้ำธรรมชาติและแหล่งชุมชนที่เกิดในที่สูง คือบริเวณที่ลาดลุ่มแต่อย่างใด หากเป็นการต่อยอดให้เกิดการขยายตัวของชุมชนจากที่ลาดลุ่มมาสู่ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงอย่างมีระบบ เพราะไม่ได้ทำลายทางน้ำเก่าซึ่งมีชุมชนตั้งอยู่แต่ก่อน หากทำฝายจากบริเวณปลายลำน้ำหรือกลางลำน้ำลงสู่ที่ราบลุ่ม ทำให้เกิดเส้นทางน้ำคือลำเหมืองกระจายไปทั่วที่ราบลุ่ม บ้านเรือนใหม่ก็จะตั้งขึ้นตามลำเหมืองเพื่อให้มีน้ำกินน้ำใช้ รวมทั้งการชักน้ำเข้าไปสู่พื้นที่เพาะปลูกข้าวและพืชพรรณอื่นๆ

ลักษณะการขยายตัวของชุมชนจากที่ลาดลุ่มลงสู่ที่ราบลุ่มเช่นนี้ ทำให้ได้ยินคำโบราณที่พูดบ่อยๆ ว่า **ต้นน้ำ**กับ**ท้ายน้ำ**

บริเวณต้นน้ำคือชุมชนบนที่สูง ส่วนบริเวณท้ายน้ำคือชุมชนในที่ต่ำ ซึ่งมีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมืองใหญ่ ดังเช่นการเกิดของเมืองแพร่ที่มีคูน้ำและคันกำแพงเมืองสูงใหญ่

แต่สำหรับพื้นที่ราบลุ่มในบริเวณท้ายน้ำของเมืองแพร่นั้น มีลักษณะโดดเด่นอีกอย่างหนึ่ง คือมีหนองน้ำธรรมชาติใหญ่น้อยมากมาย อันเกิดจากสายน้ำลำห้วยหลายสายไหลลงจากเทือกเขาผาช้างด่านและผาแดงสู่ที่ราบลุ่ม ทำให้เกิดพื้นที่ลุ่มต่ำรับน้ำและพื้นที่ดอนมากมาย โดยเฉพาะที่เป็นหนองน้ำนั้นมีลักษณะเป็นแก้มลิง คือเป็นที่พักน้ำ ชะลอน้ำก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำยม ทำให้พื้นที่ตามลำน้ำและรอบหนองน้ำ (Lake) เหล่านี้ เกิดมีชุมชนอยู่รายรอบและเติบโตเป็นชุมชนใหญ่ได้

ดังเช่นเมืองแพร่ที่เกิดขึ้นรอบหนองธรรมชาติดังกล่าว จนกลายเป็นเมือง มีชุมชนใหญ่น้อยเป็นบริวาร

ตามที่กล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า เมืองแพร่ที่เป็นเมืองใหญ่ มีคูน้ำและกำแพงเมืองใหญ่โตนี้แท้จริงเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ตอนปลายถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เท่านั้น ปัญหาจึงมีอยู่ว่า แล้วชื่อเมืองแพร่ที่มีปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมานั้นอยู่ที่ไหน หรือไม่มีจริง

คำตอบจากการศึกษาภูมิประเทศและภูมิวัฒนธรรมในที่นี้ก็คือ มีแน่ แต่ไม่ได้เกิดในพื้นที่ท้ายน้ำซึ่งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำอันเป็นที่ตั้งของเมืองแพร่ปัจจุบัน แต่อยู่ในพื้นที่ต้นน้ำบริเวณที่ลาดลุ่มเชิงเขาช้างผาด่านและผาแดง เพราะเป็นที่ลาดน้ำท่วมไม่ถึง และมีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลลงจากเทือกเขาหล่อเลี้ยงพื้นที่ทั้งในด้านอุปโภคบริโภคและเพื่อการเพาะปลูก

(บนซ้าย) พระธาตุช่อแฮ อันเป็นหลักของนครแพร่ ทุกปีคนแพร่จะมีประเพณีไหว้พระธาตุหรือที่เรียกว่าขึ้นธาตุ
(บนขวา) พระธาตุดอยเล็ง ที่ตั้งอยู่บนที่สูง เหนือขึ้นไปจากพระธาตุช่อแฮ แสดงให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานที่หนาแน่นอยู่ในแอ่งที่ราบฝั่งตะวันออกของลำน้ำยม

สิ่งที่บ่งบอกให้เห็นว่ามีการสร้างบ้านแปงเมืองในบริเวณนี้มาก่อนก็คือ การมีอยู่ของพระมหาธาตุเจดีย์ที่วัดพระธาตุช่อแฮ วัดพระธาตุจอมแจ้ง และวัดพระธาตุดอยเล็ง รวมทั้งร่องรอยของสถูปเจดีย์ในที่ใกล้เคียงซึ่งหักพังไปแล้ว เป็นสิ่งที่ได้รับอิทธิพลทางศิลปะจากสุโขทัย โดยเฉพาะพระพุทธรูปที่มีจารึกของทางสุโขทัย ซึ่งมีความเก่าแก่ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท

อาจกล่าวได้ว่า บ้านเมืองของแพร่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ นั้น เกิดขึ้นในบริเวณที่ลาดลุ่มนี้ และมีความสัมพันธ์อย่างมากกับสิ่งที่*ศิลาจารึกสุโขทัย-จารึกเขาสุมนกูฏ* ระบุว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทเสด็จขึ้นมาเอาพลเมืองแพร่ เมืองปัวไปไหว้พระพุทธบาทที่สุโขทัย เพราะในตอนปลายรัชกาล สุโขทัยมีความขัดแย้งกันภายในและกับภายนอก โดยเฉพาะกับทางอยุธยา จึงมีการระดมกำลังจากแพร่และน่านมาช่วย

สิ่งดังกล่าวนี้สืบเนื่องมาถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ดังสะท้อนให้เห็นจาก*จารึกปู่ขุนจิตขุนจอด* ซึ่งเรียกว่า “ปู่สบถหลาน” มีการลำดับความสัมพันธ์ทางเครือญาติและผีบรรพบุรุษ ไปถึงบรรดาผีใหญ่แห่งผาศักดิ์สิทธิ์ของแต่ละเมืองแต่ละแคว้นที่กินดองกัน เช่น ปู่ขุนจิตขุนจอด ปู่ผาด่านผาแดง เป็นต้น

สิ่งที่สังเกตได้ง่ายอีกอย่างหนึ่งของเมืองแพร่หรือนครแพร่ปัจจุบันก็คือ เป็นเมืองริมฝั่งน้ำยมที่ตั้งรับทางน้ำอยู่ทางฝั่งตะวันออก แต่ไม่พบร่องรอยการเกิดของชุมชนบ้านเล็กเมืองน้อยทางฝั่งตะวันตก

สภาพหมู่บ้านนาตองซึ่งตั้งอยู่บนที่ลาดลุ่มเชิงเขา อันเป็นบริเวณที่มักเกิดอุทกภัยน้ำท่วมและดินถล่มอย่างฉับพลัน ในภาพเป็นเหตุการณ์ดินถล่มและน้ำแม่ก๋อนไหลท่วมทำลายหมู่บ้านเมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๙ สร้างความเสียหายอย่างมากให้แก่ชีวิตและทรัพย์สินของชาวบ้าน บ้านเรือนถูกทำลาย ถนนขาด สะพานหัก ฝายพัง และสายน้ำเปลี่ยนทิศทาง รวมไปถึงพื้นที่ทำกินก็ถูกทำลายไปด้วย

ที่เป็นเช่นนี้เพราะลักษณะภูมิประเทศป่าเขาไม่อำนวย ทางฝั่งตะวันตกเป็นเทือกเขาเตี้ยและชัน ไม่มีเชิงเขาและ ที่ลาดลุ่มเช่นทางฝั่งตะวันออก น้ำจากป่าเขาและที่สูงไหลบ่าลงมาท่วมพื้นที่ราบลุ่มอย่างรวดเร็ว ไม่มีที่สูงหรือที่ดอนที่จะสร้างชุมชนบ้านเมืองได้อย่างทางฝั่งตะวันออกตามที่กล่าวมาแล้ว จึงทำให้การตั้งถิ่นฐานทางฝั่งตะวันตกเพิ่งเริ่มพัฒนาขึ้นในระยะหลังลงมาจนถึงปัจจุบัน

ข้าพเจ้าจึงใคร่สรุปในตอนนี้ว่า การศึกษาเรื่องภูมิวัฒนธรรมเกี่ยวกับการสร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งแพร่ที่กล่าวมา เป็นการเกิดของบ้านเมืองในแอ่งแพร่ตอนกลางและตอนล่าง โดยกำหนดจากพื้นที่สองฝั่งน้ำแพร่ตั้งแต่อำเภอร้องกวาง ผ่านอำเภอเมืองแพร่ลงมาจนถึงอำเภอสูงเม่น นับเนื่องเป็นแอ่งแพร่ตอนกลาง เป็นบริเวณที่มีเทือกเขาสูงและป่าไม้ที่อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาตินานาชนิด มีผาสูงใหญ่คือผาช้างด่านและผาแดงเป็นประธาน มีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลผ่านที่ลาดลุ่มมายังที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง นับเป็นแหล่งที่เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา จนถึงการเกิดของเมืองนครแพร่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ที่ทำให้เมืองแพร่กลายเป็นเมืองระหว่างสุโขทัยกับล้านนาในสมัยสมเด็จพระเจ้าติโลกราช

ส่วนแอ่งแพร่ตอนล่างก็คือ บริเวณจากอำเภอสูงเม่นไปจนถึงอำเภอเด่นชัย เป็นที่ลุ่มต่ำและพื้นที่รับน้ำก่อนที่ลำน้ำยมจะไหลลงสู่พื้นที่แคบเป็นคอขวด ผ่านช่องเขาตั้งแต่เขตอำเภอวังชิ้นลงไปออกที่ราบกว้างในเขตอำเภอศรีสัชนาลัย สุโขทัย พื้นที่สองฝั่งน้ำแพร่ในแอ่งแพร่ตอนล่างนี้มีร่องรอยการสร้างบ้านแปงเมืองในสมัยโบราณเช่นในเขตแอ่งแพร่ตอนกลาง

แอ่งน่าน :
ภูมิวัฒนธรรมของการสร้างบ้านแปงเมือง[๕]

แอ่งน่านเป็นที่ราบลุ่มระหว่างเขา (Intermountain basin) ที่มีแม่น้ำน่านไหลผ่านตลอดจากเหนือลงใต้ อยู่คู่ขนานกับแอ่งแพร่ที่มีแม่น้ำยมผ่านกลาง แต่อยู่ห่างออกมาทางตะวันออกไปจรดเขตแดนประเทศลาวในลุ่มน้ำโขง โดยมีเทือกเขาหลวงพระบางทอดยาวอยู่ด้านเหนือ ส่วนทางด้านตะวันออกเป็นสันปันน้ำแยกลำน้ำลำห้วยของอีกฟากเขาไปลงแม่น้ำโขงในเขตประเทศลาว และอีกฟากหนึ่งไหลลงมารวมเป็นแม่น้ำน่าน ไหลลงใต้ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ปากน้ำโพ นครสวรรค์

ทั้งแอ่งแพร่และแอ่งน่านที่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มระหว่างเขานั้น จำกัดตัวอยู่ในพื้นที่ภาคเหนือตอนบนที่นับเนื่องเป็นเขตวัฒนธรรมของล้านนาไทย ในบริเวณลุ่มน้ำปิง วัง ยม น่านตอนบน ขณะที่ลุ่มน้ำปิง วัง ยม น่านตอนล่างเป็นที่ราบลุ่มระหว่างทุ่งกว้างที่ไม่มีเขาสูงเป็นสันปันน้ำ ถูกนับเนื่องในทางวัฒนธรรมเป็นภาคกลางตอนบนที่อยู่ในเขตแคว้นสุโขทัยอันเป็นอีกเขตวัฒนธรรมหนึ่ง

ความเหมือนกันในทางภูมิศาสตร์ทั้งแอ่งแพร่และแอ่งน่านนั้น ประกอบด้วยพื้นที่สองบริเวณ คือ ตอนเหนือหรือตอนบน ที่มีลักษณะเป็นหุบเขา (Valley) หลายหุบ มีแควเล็กๆ หรือลำห้วยที่เป็นต้นน้ำไหลลงมาสู่พื้นที่ซึ่งเป็นแอ่ง (Basin) อันเป็นพื้นที่ราบลุ่มรับน้ำที่มาจากแอ่งต้นน้ำ ไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำก่อนจะไหลลงจากแอ่งผ่านซอกเขาหรือหุบลงไปยังพื้นที่ต่ำกว่า

แอ่งน่านตอนบน

พื้นที่ตอนบนของแอ่งน่านประกอบด้วยหุบใหญ่ๆ ๓ หุบ ที่มีลำน้ำลำห้วยไหลจากเทือกเขาหลวงพระบางทางด้านเหนือและด้านตะวันออก กันพื้นที่ลุ่มน้ำน่านออกจากลุ่มน้ำโขง

หุบทางตะวันตก อยู่ระหว่างพื้นที่ราบระหว่างเทือกเขาดอยวัด ดอยปู่โว ดอยแก้ว ดอยภูหลวง และดอยผาจิ กับเทือกเขาขุนห้วยน้ำลู ดอยแงม ดอยสระพระแผ้ว ดอยแกบก้อง ดอยจิกจ้อง ดอยหินแก้ว

[๕] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๔๐ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๕๗)

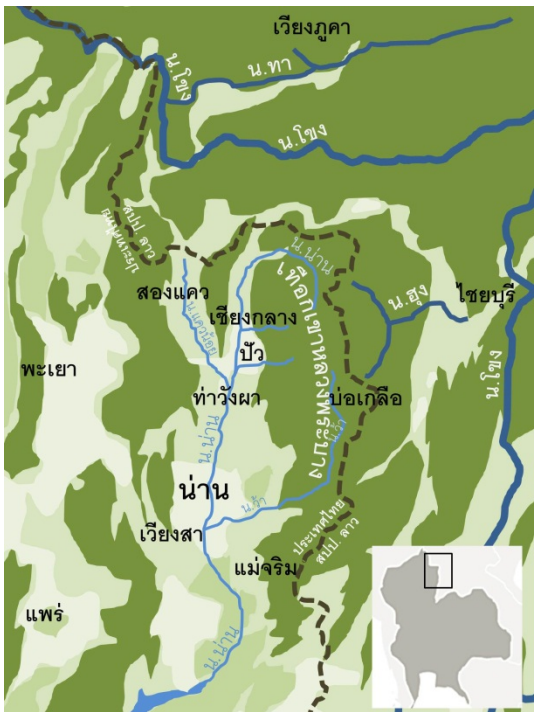

แอ่งน่านเป็นที่ราบลุ่มระหว่างเขา โดยทางตะวันตกประชิดกับแอ่งพะเยาและแอ่งแพร่ ส่วนทางทิศเหนือและตะวันออก มีเทือกเขาหลวงพระบางเป็นปราการธรรมชาติกั้นแอ่งน่านออกจากเขตแดนประเทศลาวในลุ่มน้ำโขง แอ่งน่านประกอบด้วยแอ่งน่านตอนบน ที่มีลำน้ำแควน้อยและลำน้ำน่านไหลผ่านมาบรรจบกันที่ อ. ท่าวังผา ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของแอ่งน่านตอนล่าง ที่ลำน้ำน่านกลายเป็นแม่น้ำใหญ่เมื่อไหลผ่านมาสบกับลำน้ำว้าที่พาดผ่านมาทางตะวันตก พื้นที่แอ่งน่านตอนล่างสิ้นสุดในเขต อ. เวียงสา และ อ. แม่จริม

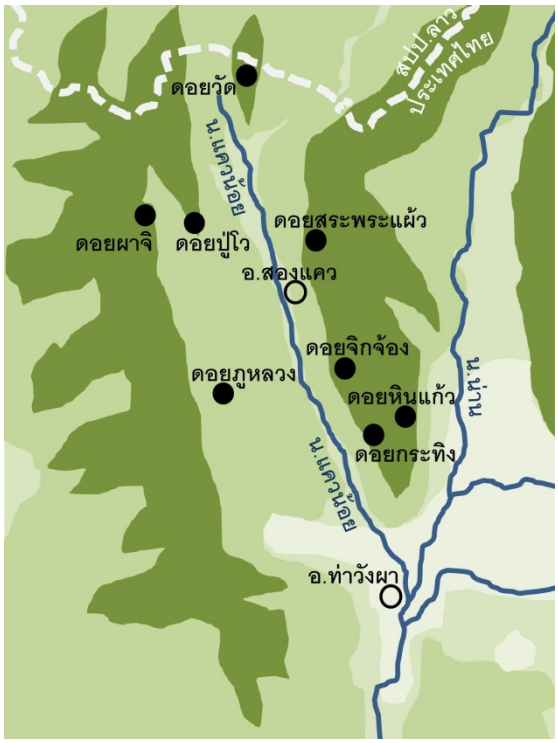

แผนที่หุบตะวันตกซึ่งเป็นหนึ่งในสามหุบของแอ่งน่านตอนบน มีลำน้ำแควน้อยไหลจากเทือกเขาหลวงพระบางมาสบกับแม่น้ำน่านที่ไหลผ่านหุบตอนกลางและหุบตะวันออก ณ อ. ท่าวังผา ก่อนไหลรวมเป็นลำน้ำใหญ่เข้าสู่แอ่งน่านตอนล่าง

แผนที่แสดงหุบตอนกลางและหุบตะวันออก ของแอ่งน่านตอนบน มีเทือกเขาใหญ่กั้นกลาง ระหว่างสองหุบดังกล่าว และมีแม่น้ำน่าน ไหลผ่านทั้งสองหุบ โดยเฉพาะหุบตอนกลาง มีที่ราบใหญ่ คือ บริเวณเมืองปัวต่อเขตท่าวังผา ขณะที่หุบตะวันออกเป็นเพียงหุบแคบๆ ที่มีพื้นที่ราบน้อย แต่มีทรัพยากรสำคัญ คือ บ่อเกลือ

และดอยกระทิง โดยมีลำน้ำแควน้อยไหลลงจากเทือกเขาหลวงพระบางที่อยู่ทางเหนือผ่านดอยวัดลงสู่ที่ราบลุ่ม ไหลผ่านกิ่งอำเภอสองแควลงมายังอำเภอท่าวังผา

หุบตอนกลาง มีเทือกเขาใหญ่และสูงขนาบอยู่ทางตะวันออก มีดอยสูงๆ อยู่หลายดอย คือ ดอยขุนน้ำและดอยขุนน้ำกอน ดอยภูแว ดอยขุนสตูล ดอยภูหวด ดอยขุนน้ำน่าน ดอยภูสถาน ดอยลาง ดอยปางกบใต้ ดอยภูคา ดอยถ้ำผาแก้ว ดอยผีปันน้ำ ดอยสะรอน ดอยเก็บแก้ หุบนี้มีลำน้ำน่านไหลผ่าน โดยมีต้นน้ำมาจากห้วยน้ำเงินและลำห้วยเล็กๆ ที่ไหลลงจากดอยแปหลวงบนเทือกเขาหลวงพระบางที่อยู่ตอนเหนือ มาบรรจบกับลำน้ำน่านที่ไหลมาจากหุบด้านตะวันออกที่อยู่ระหว่างเทือกเขาตอนกลางกับเทือกเขาหลวงพระบางทางตะวันออก ที่เป็นสันปันน้ำกั้นเขตแดนประเทศไทยออกจากพื้นที่ลุ่มน้ำโขง อันมีเมืองไชยบุรีของลาวเป็นเมืองสำคัญ

หุบทางตะวันออก เป็นหุบแคบๆ มีพื้นที่ราบน้อย กึ่งกลางหุบเป็นบริเวณที่น้ำไหลลงสองทาง คือ ขึ้นไปทางเหนือสายหนึ่งและลงทางใต้สายหนึ่ง ลำน้ำที่ไหลขึ้นเหนือคือลำน้ำน่าน มีกำเนิดมาจากลำน้ำและลำห้วยที่ไหลลงจากดอยภูแว ดอยขุนน้ำน่าน และดอยผีปันน้ำ ไหลผ่านบ้านบ่อหยวก บ้านสะเลย ขึ้นมายังบ้านด่าน บ้านนาส้ม และบ้านสบกัน ตีโค้งขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือไปยังบ้านห้วยโก๋น สบกับลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงจากเทือกเขาหลวงพระบางที่อยู่ทางเหนือที่บ้านปอน อันเป็นบริเวณที่ราบลุ่มตอนบนของหุบเขาตอนกลาง กลายเป็นลำน้ำใหญ่ผ่านบ้านทุ่งอาวมายังบ้านดอนชัยในเขตอำเภอทุ่งช้าง ลงสู่บริเวณที่เป็นแอ่งใหญ่ที่มีลำน้ำเล็กๆ หลายสายจากเทือกเขาทั้งสองฟากไหลลงมาสมทบ เริ่มตั้งแต่บริเวณอำเภอเชียงกลางมายังอำเภอปัวและอำเภอท่าวังผาเป็นที่สุด โดยเฉพาะบริเวณอำเภอท่าวังผาที่อยู่ทาง

ฟากเขาตะวันตกนั้น เป็นที่สุดของหุบตะวันตกที่มีลำน้ำแควน้อยไหลมาบรรจบ ทำให้ลำน้ำน่านกว้างใหญ่กลายเป็นแม่น้ำน่านไหลผ่านหุบเขาลงมา ตั้งแต่บ้านดอนมูล บ้านห้วยธนู บ้านผาขวาง บ้านวัง บ้านน้ำงาว บ้านห้วยตูบ มายังบ้านหัวเวียงเหนือและบ้านนาท่อ ที่เป็นจุดเริ่มต้นของบริเวณแอ่งใหญ่ของเมืองน่านที่มีระดับสูงกว่าน้ำทะเลต่ำกว่าแอ่งแรก ที่อำเภอเชียงกลาง อำเภอปัว และอำเภอท่าวังผา มีที่ราบลุ่มกว้างกว่าและมีภูเขาล้อมรอบแอ่งที่เตี้ยกว่า อีกทั้งมีลำน้ำลำห้วยหลายสายหลายสาขาไหลลงมารวมกับแม่น้ำน่านทั้งฟากตะวันออกและตะวันตก แม่น้ำน่านในบริเวณนี้เป็นแม่น้ำใหญ่ แต่ไหลคดเคี้ยว เพราะไหลผ่านพื้นที่ราบลุ่ม ตัวเมืองน่านตั้งอยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่มที่มีลำน้ำใหญ่หลายสายมาบรรจบ เช่น ลำน้ำเสนียน ลำน้ำทาน และลำน้ำแหด เป็นต้น

แอ่งน่านตอนล่าง

ความเป็นแอ่งน่านในตอนนี้ คือพื้นที่บริเวณอำเภอเมืองลงมาจนถึงสุดเขตอำเภอสา โดยเฉพาะตั้งแต่เขตบ้านน้ำครกลงมานั้น แม่น้ำน่านเปลี่ยนทางเดินบ่อยๆ จนเกิดกุดใหญ่ๆ (Oxbow lake) หลายแห่ง แต่ที่สำคัญมีลำน้ำใหญ่จากทางตะวันตก คือ ลำน้ำขะนิ้งและลำน้ำสาครไหลมาสบ ในขณะที่ทางฟากตะวันออกก็มีลำน้ำว้าที่ไหลผ่านหุบเขาและซอกเขาทางด้านตะวันออกตั้งแต่เขตกิ่งอำเภอบ่อเกลือมาสบ

ลำน้ำว้านี้นับเป็นลำน้ำสายใหญ่ที่คู่ขนานมากับแม่น้ำน่าน มีต้นกำเนิดจากลำน้ำจุนใต้ดอยภูแวและดอยขุนน้ำน่าน ซึ่งพื้นที่ตอนเหนือเป็นที่เกิดของต้นน้ำน่าน ลำน้ำจุนกับลำน้ำแพะรวมกันเป็นลำน้ำมางไหลผ่านบ้านสว้าลงมายังบ้านสะปัน แล้วหักวกไปทางตะวันออกรวมกับลำน้ำปาดที่ไหลลงมาจากบ้านห้วยโก๋น เป็นลำน้ำวังในเขตบ้านสะปัน ผ่านลงมายังบ้านดงผาปูน บ้านนาบง และบ้านขุนว้าเหนือ จากนั้นวกไปทางตะวันตกยังบ้านห่างทางหลวง รวมกับลำน้ำมางที่ไหลมาจากบ้านบ่อเกลือใต้กลายเป็นลำน้ำว้าไหลผ่านบ้านสบมาง บ้านขุนน้ำสถาน บ้านม่อนผีตาย บ้านกิ่วน้ำ มายังบ้านหนองแดงในเขตอำเภอแม่จริม ลงไปรวมกับลำห้วยแม่จริมที่บ้านน้ำปาง ผ่านดอยหลวงถึงบ้านห้วยสอน หักวกไปทางตะวันตกผ่านบ้านท่าขามและบ้านท่าลี่ ไปรวมกับแม่น้ำน่านที่อำเภอสา ต่อจากนั้นไหลลงทางตะวันออกเฉียงใต้ผ่านบ้านปากน้ำแห้งมาสู่หุบเขาของดอยขวัญและดอยขอนแกน ลงไปยังเขตอำเภอท่าปลา อุตรดิตถ์ อันเป็นพื้นที่ในเขตลุ่มน้ำปิง ยม น่าน ตอนล่างที่นับเนื่องเป็นเขตแคว้นสุโขทัย

ความสำคัญของบริเวณอำเภอท่าปลาในทางภูมิศาสตร์ก็คือ มีลำน้ำปาดซึ่งไหลมาจากหุบเขาเล็กๆ และแคบทางด้านตะวันออกของเขาลุ่มน้ำน่าน ตั้งแต่ชายเขตแดนเขตอำเภอฟากท่าลงมารวมกับแม่น้ำน่าน ทำให้บริเวณอำเภอท่าปลาเกิดเป็นชุมชนที่มีผู้คนจากทั้งล้านนาและลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานผสมปนเปกัน เป็นชุมชนโบราณที่มีวัฒนธรรมแบบล้านนา ต่อมาพื้นที่นี้ได้มีการสร้างเขื่อนท่าปลาหรือเขื่อนสิริกิติ์ขึ้นมา ทำให้ชุมชนท่าปลาจมอยู่ใต้น้ำ

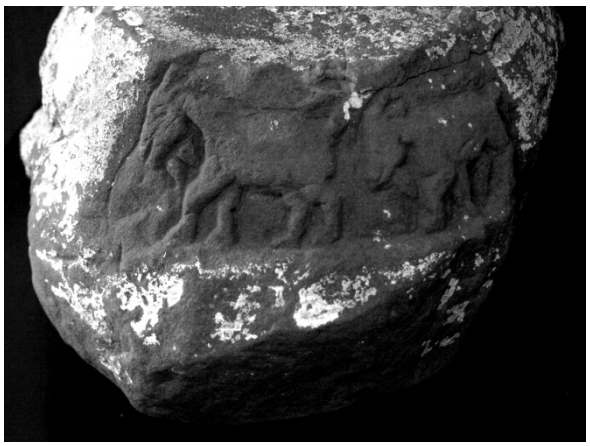

กลองมโหระทึก (กลองกบสำริด) อายุราว ๒,๐๐๐ ปีลงมา พบในเขตบ้านบ่อเกลือใต้ รวมกับหินสลักภาพแพะ อันเป็นสัตว์สัญลักษณ์ที่ไม่เกี่ยวกับพุทธศาสนา (ภาพ : วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

จากลักษณะทางภูมิประเทศและภูมิศาสตร์ของลุ่มน้ำน่านตามที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าลุ่มน้ำน่านที่ประกอบด้วยพื้นที่หุบและแอ่งนั้น ลักษณะที่เป็นแอ่งสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานบ้านเมือง ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ตอน ได้แก่ตอนบนและตอนล่าง

แอ่งตอนบน คือพื้นที่ตั้งแต่เขตอำเภอทุ่งช้าง เชียงกลาง ปัว และท่าวังผา ที่มีลำน้ำลำห้วยไหลจากหุบเขาทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกมารวมเป็นจุดเริ่มต้นของแม่น้ำน่าน บรรดาเทือกเขาและดอยเขาที่อยู่โดยรอบของบริเวณนี้ล้วนมีระดับความสูงกว่า ๑,๐๐๐ เมตรจากระดับทะเลปานกลาง โดยเฉพาะกลุ่มเขาตอนกลางที่อยู่ระหว่างหุบเขาตอนกลางกับหุบเขาด้านตะวันออก ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ตอน ตอนเหนืออยู่ในเขตอำเภอทุ่งช้างและอำเภอเฉลิมพระเกียรติที่มีดอยภูแวและดอยขุนน้ำน่านสูงที่สุด บริเวณเป็นต้นลำน้ำน่านที่ไหลจากหุบตะวันออกขึ้นเหนือมายังบ้านห้วยโก๋นต่อแดนลาว แล้ววกมาลงหุบตอนกลางผ่านเขตอำเภอทุ่งช้างลงไปยังท่าวังผา ตอนใต้อยู่ในเขตอำเภอปัวและอำเภอบ่อเกลือ ที่มีดอยภูคาและดอยปางกบใต้เป็นภูเขาสูง เป็นบริเวณที่มีลำน้ำลำห้วยไหลลงหุบฟากตะวันออก กลายเป็นลำน้ำมางและลำน้ำว้าไหลลงทางใต้มายังอำเภอแม่จริมมาสบกับแม่น้ำน่านที่อำเภอสา

แอ่งตอนล่าง ในเขตอำเภอเมืองและอำเภอสานั้นกว้างใหญ่กว่าแอ่งตอนบนในเขตอำเภอปัวและอำเภอท่าวังผา ล้อมรอบด้วยเขาเตี้ยกว่า คืออยู่ในระดับต่ำกว่า ๑,๐๐๐ เมตรจากระดับทะเลปานกลางลงมา มีที่ลาดสูงและที่ลาดต่ำลงมายังที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงตอนกลางที่แม่น้ำน่านไหลผ่าน ยิ่งกว่านั้นยังมีลำห้วยและลำน้ำสายเล็กๆ ไหลลงจากภูเขาและที่สูงลงมาสบกับแม่น้ำน่าน

ลำน้ำเหล่านี้เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยและทำเหมืองฝาย เพื่อกระจายน้ำสำหรับการเพาะปลูกและอุปโภคบริโภคในลักษณะเดียวกับที่แอ่งเมืองแพร่

สิ่งที่มีความคล้ายคลึงกันมากที่สุดก็คือ ในพื้นที่ลาดสูงลงสู่ที่ลาดต่ำทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านนั้น มีเขาเตี้ยๆ เป็นเนินเป็นม่อน ที่ในภาษาลาวเรียกว่า **ภูเพียง** เป็นพื้นที่เหมาะแก่การสร้างบ้านแปงเมืองเป็นอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะเป็นที่ลาดลุ่ม มีลำน้ำไหลผ่านหล่อเลี้ยงแล้ว ยังมีเขาเตี้ยๆ ที่สามารถกำหนดเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในการสร้างสิ่งสัญลักษณ์อันเป็นปูมเมืองได้ อีกทั้งเป็นบริเวณที่มีป่าและต้นไม้อุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายทางชีวภาพที่ผู้คนในบ้านเมืองกำหนดให้เป็นพื้นที่สาธารณะ เป็นสมบัติร่วม (Common property) ของท้องถิ่น

บริเวณที่เป็นภูเพียงของเมืองน่านก็คือ **ภูเพียงแช่แห้ง**

ในขณะที่ภูเพียงของเมืองแพร่คือ **ภูเพียงช่อแฮ** อันเป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุซึ่งเป็นหลักจักรวาลของบ้านเมือง

พื้นที่ทั้งลาดลุ่มและราบลุ่มของแอ่งน่านตอนล่างมีความกว้างขวาง เหมาะกับการตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย และทำเกษตรกรรมสำหรับบ้านเมืองขนาดใหญ่ จนเกิดเป็นนครรัฐเช่นเดียวกับเมืองแพร่และแอ่งแพร่

การสร้างบ้านแปงเมือง

จากลักษณะทางภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่เป็นพื้นฐานทางธรรมชาติ ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้ามาตั้งบ้านแปงเมือง ซึ่งแลเห็นได้จากหลักฐานโบราณคดีทั้งที่เป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลาจารึก ตำนาน พงศาวดาร และความทรงจำของผู้คนในท้องถิ่นนั้น แสดงให้เห็นพัฒนาการบ้านเมืองในแอ่งน่าน ทั้งแอ่งตอนบนและตอนล่างที่แตกต่างกันในช่วงเวลาอย่างชัดเจน **คือ การตั้งถิ่นฐานในแอ่งตอนบนนับเนื่องเป็นยุคตำนานและยุคเริ่มต้นของการเกิดบ้านเมือง ขณะที่แอ่งตอนล่างเป็นยุคประวัติศาสตร์ที่มีหลักฐานทางเอกสารและโบราณวัตถุที่เป็นประวัติศาสตร์อย่างชัดเจน**

หลักฐานจากการสำรวจและศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีพบว่า ตามเขาเตี้ยๆ ที่เรียกว่าภูเพียงและที่ลาดเขาในหุบเขา (Valley) หลายแห่ง มีผู้คนในยุคหินขัดและหินตั้งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่นานแล้ว ซึ่งก็เห็นได้ชัดจากการที่นักโบราณคดีทั้งจากส่วนกลางและท้องถิ่นพบแหล่งผลิตเครื่องมือหินขัดตามภูเขาและที่สูงในบริเวณแอ่งน่านตอนล่าง คือในเขตอำเภอเมืองน่านขึ้นไปจนถึงเขตอำเภอปัว

แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือบ่อเกลือและแหล่งผลิตเกลือ ที่พบมากกว่าบริเวณอื่นใดในภาคเหนือทั้งหมด โดยเฉพาะในบริเวณอำเภอบ่อเกลือ รอยต่อระหว่างต้นน้ำน่านที่ไหลขึ้นเหนือผ่านอำเภอเฉลิมพระเกียรติขึ้นไปยังห้วยโก๋นกับต้นน้ำมางและน้ำว้าในเขตอำเภอบ่อเกลือ

บ่อเกลือในบริเวณต้นน้ำน่านเรียกว่า **บ่อเกลือเหนือ**

ส่วนบ่อเกลือที่น้ำมางและน้ำว้าเรียก **บ่อเกลือใต้**

บ่อเกลือใต้เป็นแหล่งทำเกลือสำคัญที่อยู่สืบเนื่องมาจนปัจจุบัน สัมพันธ์กับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์สมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนาในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ อันเป็นเวลาที่พระเจ้าติโลกราชได้เมืองน่านและยึดครองบ่อเกลือใต้

อาจกล่าวได้ว่า การยึดบ่อเกลือใต้ได้ทำให้บริเวณนี้เกิดเป็นบ้านเมืองขึ้นและนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลัก เห็นได้จากการพบโบราณสถานที่เป็นโบสถ์ วิหาร และพระพุทธรูปประธานเป็นระยะๆ ไปตั้งแต่ริมฝั่งลำน้ำมางจนถึงบริเวณที่ไปสบกับลำน้ำว้าในเขตบ้านห่างทางหลวง

อนึ่ง พื้นที่ริมฝั่งลำน้ำมางของบ่อเกลือใต้นี้ยังมีผู้พบกลองสำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และแท่งหินสลักลวดลายที่มีรูปแพะอยู่ในบริเวณเนินเขาใกล้ๆ รวมทั้งพบเครื่องมือหินขัดที่พบแพร่หลายในบริเวณที่สูงต่างๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว

ข้าพเจ้าใช้หลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นหินขัดและหินตั้ง รวมทั้งบรรดาโบราณสถานวัตถุที่พบบริเวณบ่อเกลือใต้ริมฝั่งน้ำมาง มากำหนดอายุของความเป็นมาของแหล่งชุมชนบ้านเมืองในพื้นที่แอ่งน่านตอนบน โดยนำมาสัมพันธ์กับหลักฐานจารึก ตำนาน พงศาวดาร และคำบอกเล่าจากความทรงจำของคนในท้องถิ่น

จากหลักฐานดังกล่าว ข้าพเจ้าคิดว่าการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในแอ่งน่านนั้นเกิดขึ้นในยุคหินขัดและหินตั้ง

แต่ต้องทำความเข้าใจก่อนว่า อย่านำอายุของยุคหินขัดและหินตั้งไปเปรียบเทียบกับบริเวณอื่นโดยเฉพาะกับยุคต่างๆ ที่นักโบราณคดีอ้างกัน เช่น ยุคหินขัดควรมีอายุตั้งแต่ ๖,๐๐๐ - ๗,๐๐๐ ปีลงมา และหินตั้งราว ๔,๐๐๐-๕,๐๐๐ ปีลงมาทำนองนั้น เพราะเป็นการอ้างจากสิ่งที่อยู่ในพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมจากที่อื่นซึ่งมีพัฒนาการของสังคมแตกต่างกัน จึงเป็นสิ่งที่เป็นภาพนิ่ง ไม่เห็นการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด

ในที่นี้ ข้าพเจ้ากำหนดว่าบรรดาโบราณสถานและวัตถุที่ได้รับอิทธิพลความเชื่อพุทธศาสนาในบริเวณแอ่งน่านตอนบนมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา อันเนื่องมาจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเจ้าติโลกราช

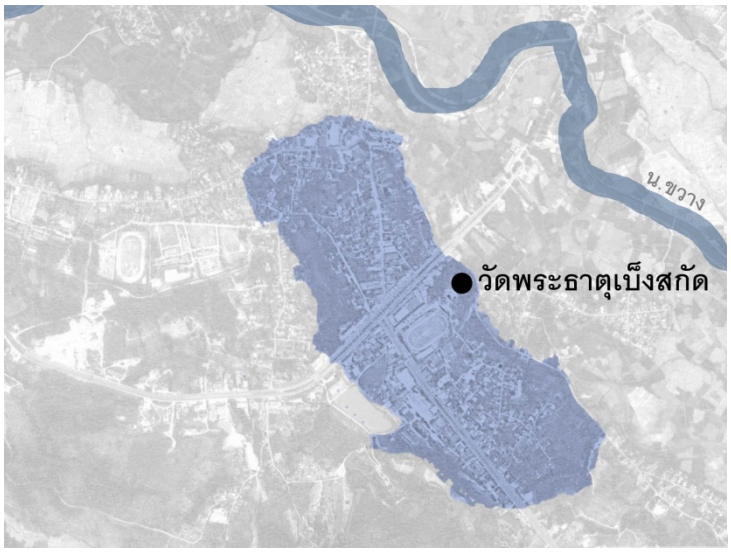

ชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานแรกเริ่มของเมืองปัว (พื้นที่สีเข้ม) อยู่ในบริเวณพื้นที่ตั้งวัดพระธาตุเบ็งสกัด ซึ่งมีลำน้ำขวางอันเป็นลำน้ำสาขาที่แยกมาจากน้ำปัว ไหลผ่านเมืองโบราณแห่งนี้ ปัจจุบันเมื่อมีการตัดถนนหนทาง คูน้ำคันดินของเมืองโบราณถูกทำลายไปมาก ยังพอเห็นร่องรอยบ้างจากภาพถ่ายดาวเทียม

วัดพระธาตุเบ็งสกัด อ. ปัว ซึ่งเชื่อว่าเป็นที่ตั้งของเมืองวรนครแต่เดิม (ภาพ : หนังสือเมืองน่าน กรมศิลปากร)

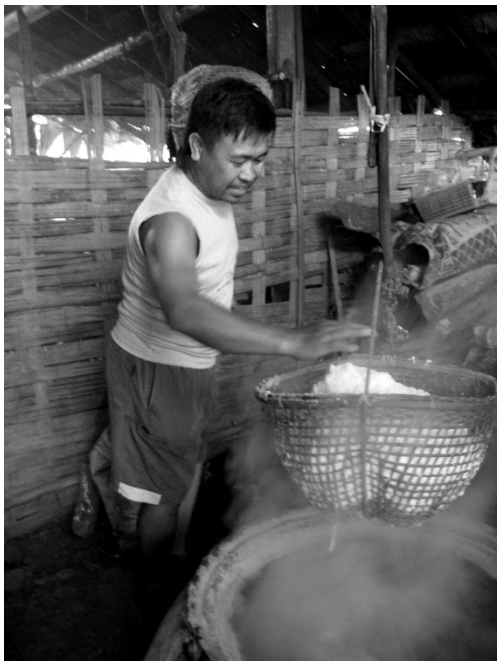

บ้านบ่อเกลือใต้ยังคงทำเกลือด้วยวิธีดั้งเดิมสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

พุทธศาสนาได้เข้ามาเป็นความเชื่อหลักของผู้คนในท้องถิ่นที่แต่เดิมนับถือศาสนาผี และเข้าแทนที่ศาสนาผีให้กลายเป็นพุทธไป โดยบูรณาการให้ระบบความเชื่อผีแต่เดิมกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบความเชื่อรวมในท้องถิ่น

เรื่องของหินตั้งคือระบบความเชื่อในศาสนาผี เช่น การเรียงหินเป็นวงล้อมหรือหลักหิน หินสามก้อน เขาสามเส้า อะไรทำนองนั้น ได้ถูกเข้าแทนที่ด้วยการสร้างวัด สร้างพระมหาธาตุเจดีย์ หรือรอยพระพุทธบาทตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐–๒๑ ลงมา อันเป็นเวลาที่พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์เป็นที่นิยมของบ้านเมืองทั้งล้านนา ล้านช้าง และสุโขทัย ข้าพเจ้าจึงกำหนดเอาว่าแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา เป็นการ

เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในแถบนี้ และก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ เป็นเรื่องของยุคหินขัดและหินตั้ง ที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ขึ้นไปจนถึง ๑,๐๐๐ ปีขึ้นไป

ถ้ามองจากหลักฐานเอกสารก็นับเนื่องเป็นยุคตำนานพงศาวดาร ดังเห็นได้จากตำนานพงศาวดารของล้านนาและล้านช้าง เช่น ของล้านนานั้น เรื่องราวยุคก่อนพญามังรายเป็นยุคตำนานที่มีการกล่าวถึงบุคคลในตำนาน เช่น ขุนเจือง เป็นต้น และของล้านช้าง ก่อนรัชกาลของพระเจ้าฟ้างุ้มขึ้นไปถึงขุนลอ ขุนบรม ก็เป็นบุคคลในตำนาน

ยุคตำนาน

ตำนานการสร้างบ้านแปงเมืองของล้านนาและล้านช้างนั้นคล้ายคลึงกันในเรื่องการพบกันของคนสองกลุ่ม คือกลุ่มบนที่สูงที่มีมาแต่เดิมในวัฒนธรรมหินขัดและหินตั้ง กับกลุ่มที่เข้ามาใหม่ มาตั้งถิ่นฐานบนที่ลาดลุ่มและที่ราบลุ่ม ทำนาแบบทดน้ำเช่นเหมืองฝาย ที่ต่างกับการเพาะปลูกแบบหมุนเวียนของคนบนที่สูง

การผสมผสานของคนทั้งสองกลุ่มนี้ทำให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองที่มีพัฒนาการของนครรัฐขึ้น

ตำนานพงศาวดารเมืองน่านที่มีการรวบรวมและพิมพ์ขึ้นโดยทางราชการและสถาบันการศึกษานั้นสะท้อนให้เห็นถึงการรวบรวมจากเรื่องราวหลายที่มาจากหลายท้องถิ่นหลายช่วงเวลา จากสิ่งที่บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรและจากคำบอกเล่า ตลอดจนความทรงจำที่มีผู้รวบรวมนำมาเชื่อมโยง วิเคราะห์ และตีความขึ้น แล้วแสดงให้เห็นว่าบุคคลในตำนานที่เป็นผู้สร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งน่านนั้น เป็นคนละกลุ่มและคนละชาติพันธุ์กับกลุ่มขุนเจืองของล้านนา และกลุ่มขุนบรม ขุนลอ ของล้านช้าง หากเป็นกลุ่มของผู้ที่มีถิ่นฐานอยู่ที่เมืองภูคาใกล้กับดอยภูคาทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง

ในตำนานกล่าวถึงกำเนิดของผู้นำวัฒนธรรมว่า มีพรานป่าขึ้นไปล่าเนื้อที่ดอยภูคา พบไข่ ๒ ฟองใต้ต้นไม้ใหญ่ จึงนำมาถวายเจ้าเมือง เมื่อไข่แตกออกมาเป็นเด็กชาย ๒ คน เจ้าเมืองภูคารักเสมือนลูก ให้ชื่อคนพี่ว่า**ขุนนุ่น** คนน้องชื่อ**ขุนฟอง** เมื่อโตขึ้นก็ให้ออกไปสร้างบ้านเมืองของตน โดยให้ไปไหว้พญาเถรแตงที่อยู่ที่ดอยติ้ว ดอยวาว พญาเถรจึงพาไปทางตะวันออกของแม่น้ำโขง ไปถึงที่หนึ่งที่เหมาะกับการสร้างบ้านแปงเมืองก็สร้างเมืองให้ขุนนุ่นปกครอง ชื่อว่า**จันทบุรี** และพาขุนฟองผู้น้องเดินทางไปทางตะวันตกเฉียงเหนือมาถึงแม่น้ำน่าน แล้วตั้งเมืองให้ชื่อว่า**วรนคร** ซึ่งคนทั่วไปเรียกว่าเมืองพัว (ปัว) แล้วเอาคนกาวที่เป็นคนพื้นที่เป็นพลเมือง

ขุนฟองมีลูกชายชื่อเก้าเกื่อน ได้แม่ท้าวคำปินเป็นชายา ต่อมาเมื่อชายามีครรภ์ พญาเก้าเกื่อนก็เวนราชสมบัติเมืองปัวให้กับนางพญาครองแทน แล้วตนก็ไปครองเมืองภูคาอันเป็นเมืองของปู่ โดยบอกกับชายาว่า ถ้าลูกเกิดมาเป็นชายก็ให้ได้ครองเมืองปัวแทน

เมื่อพญาเก้าเกื่อนไปแล้ว พญางำเมืองจากเมืองพะเยาก็มาตีเมืองปัวจากนางพญาเก้าเกื่อนแม่ท้าวคำปินได้ แล้วแต่งตั้งให้แม่ท้าวอั้วสิมผู้เป็นชายากับลูกชายชื่ออ้ายอามป้อมครองเมืองปัว

นางพญาเก้าเกื่อนเมื่อเสียเมืองปัวนั้นหนีรอดไปได้ ไปหลบอยู่ยอดเขาพร้อมกับหญิงรับใช้คนหนึ่ง และได้คลอดลูกชายที่เถียงไร่ของคนชาวเขาในถิ่นนั้น ให้ชื่อลูกชายว่าผานอง ตามปรากฏการณ์ของน้ำท่วมไหลบ่าพัดเอาก้อนหินผาไหลนองลงมา

นายบ้านของชาวไร่ในถิ่นนั้นทราบว่าเป็นเจ้าเป็นนายก็ช่วยกันดูแลปกปิดไม่ให้ทางฝ่ายพญางำเมืองรู้ ต่อเมื่อนางพญาตาย ลูกชายผานองมีอายุได้ ๑๐ ปี นายบ้านก็นำเจ้าผานองไปถวายเป็นข้าพญางำเมือง พญางำเมืองตั้งชื่อว่าเจ้าขุนไสย และโปรดปรานเป็นอันมาก ภายหลังโปรดฯ ให้ไปกินเมืองปลาดหรือเมืองหลาด

ต่อมาพญางำเมืองกลับไปเมืองพะเยา ให้นางอั้วสิมกับลูกชายชื่ออามป้อมกินเมืองแทน แต่ภายหลังนางอั้วสิมขัดแย้งและแข็งข้อต่อพญางำเมือง โดยร่วมมือกับเจ้าขุนไสย เจ้าเมืองปลาด ซึ่งต่อมาก็ได้นางอั้วสิมเป็นชายาและต่อสู้กับพญางำเมืองที่ยกกองทัพเมืองพะเยามาปราบปรามเมืองปัว เจ้าไสยเอาเจ้าอามป้อมเป็นทัพหน้า พญางำเมืองเห็นเจ้าอามป้อมผู้เป็นลูกตน เลยยกกองทัพกลับเมืองพะเยา ปล่อยให้เมืองปัวเป็นอิสระ

เมื่อเป็นอิสระจากเมืองพะเยาแล้ว ทางเมืองปัวก็มีการอภิเษกเจ้าไสย ผู้เป็นเจ้าเมืองปลาดขึ้นเป็นเจ้าเมืองปัว มีนามว่าพญาผานอง ส่วนเจ้าอามป้อมก็กลับไปอยู่กับพญางำเมืองที่พะเยา

หลังจากพญาผานองสิ้นพระชนม์ ลูกชายคนหนึ่งชื่อพญากรานเมืองเป็นเจ้าเมืองแทน ในปี พ.ศ. ๑๘๙๙ พญากรานเมืองเริ่มขยายการสร้างบ้านแปงเมืองมายังบริเวณแอ่งน่านตอนล่าง คือบริเวณอำเภอเมืองน่านปัจจุบัน โดยเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่บริเวณเนินเขาลูกเตี้ยๆ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน ที่เรียกว่า **ภูเพียงแช่แห้ง**

เมื่อพญาผานองสิ้นพระชนม์นั้น ลูกชายคือท้าวผากองก็ย้ายจากเมืองปัวมาตั้งที่ภูเพียงแช่แห้งในพ.ศ. ๑๙๐๖ ครองเมืองภูเพียงอยู่ได้ ๒ ปี จึงย้ายเมืองลงมาที่ดอนไคร้ริมแม่น้ำน่าน ให้ชื่อเมืองตามชื่อของผ้าขาวนันทะที่อยู่ ณ วัดดอนไคร้ว่า **นันทบุรี** แต่คนทั่วไปเรียกว่า**เมืองน่าน** เพราะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำน่าน

วัดพระธาตุแช่แห้ง ที่ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองภูเพียงแช่แห้ง ซึ่งเป็นม่อนเนินที่กำหนดให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และมีลำน้ำไหลผ่านลงสู่ที่ราบเหมาะแก่การเพาะปลูกทำเกษตรกรรม
(ภาพ : หนังสือเมืองน่าน กรมศิลปากร และ www.th.wikipedia.org)

พญาผากองครองเมืองน่านได้ ๒๐ ปีก็สิ้นพระชนม์ ท้าวคำตันลูกชายครองเมืองต่อมา จนถึงพญาสรีจันทะผู้บุตร ถูกพญาอ่อนโมงเจ้าเมืองแพร่มายึดเมืองน่านได้ ภายหลังเชื้อสายของพญาผากองชิงเมืองน่านกลับคืนมา คือพญาแก่นท้าวที่ครองเมืองต่อมาอีก ๑๒ ปีก็สิ้นราชวงศ์ภูคา เพราะพระเจ้าติโลก-ราชกษัตริย์ล้านนาจากเมืองเชียงใหม่ยกมายึดเมืองน่านได้ และแต่งตั้งคนของตนมาเป็นเจ้าเมืองน่านแทน

นี่คือเนื้อหาของตำนานพงศาวดารเมืองน่านที่สรุปมาอย่างย่อๆ และอาจวิเคราะห์ออกเป็นสองสมัยเวลา คือ สมัยตำนานกับสมัยประวัติศาสตร์

สมัยตำนานพงศาวดาร เริ่มตั้งแต่การเข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองของกษัตริย์ราชวงศ์ภูคา จากเมืองภูคาข้ามฝั่งแม่น้ำโขงในเขตประเทศลาวเข้ามาตั้งเมืองปัว มีกษัตริย์เป็นเจ้าเมืองสืบมาจนถึงพญากรานเมือง

พญากรานเมืองคือจุดเริ่มต้นของบุคคลในประวัติศาสตร์ที่มีศักราชยืนยันว่าอยู่ใน พ.ศ. ๑๘๙๙ อันเป็นเวลาที่มีการย้ายเมืองจากเมืองปัวมายังเมืองภูเพียงแช่แห้ง จากพญากรานเมืองก็ถึงพญาผากองที่ย้ายเมืองจากภูเพียงแช่แห้งมายังเมืองนันทบุรีหรือเมืองน่านริมฝั่งแม่น้ำน่าน เป็นช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ที่แลเห็นพัฒนาการของการเป็นนครรัฐอิสระอย่างเต็มที่ในกลุ่มของล้านนาประเทศเช่นเดียวกับเมืองแพร่และเมืองพะเยา รวมทั้งสุโขทัย เพราะมีความเกี่ยวดองกันทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง

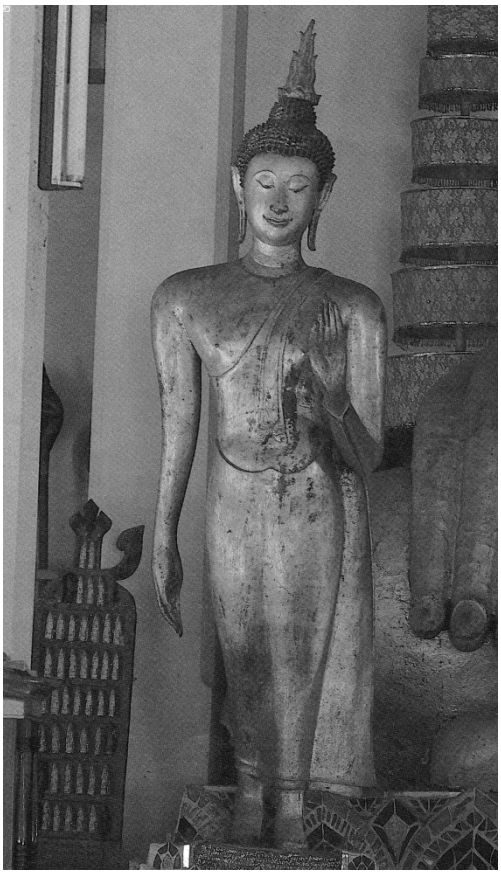

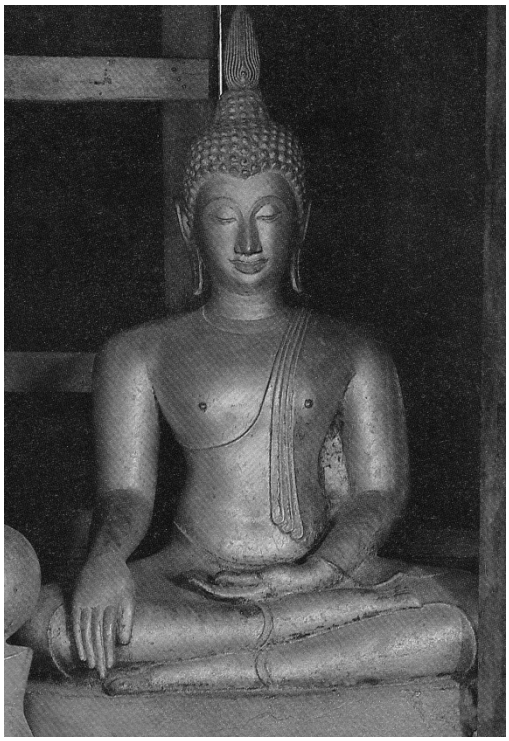

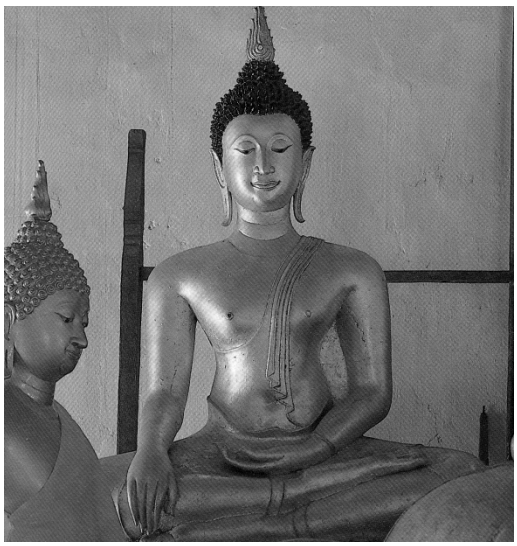

ความสัมพันธ์ระหว่างน่านกับสุโขทัย ไม่เพียงปรากฏในด้านการเมืองการปกครองเท่านั้น แต่ยังรวมถึงด้านศาสนา ที่รับเอาพุทธศาสนาลังกาวงศ์ผ่านสุโขทัยเข้ามา จึงปรากฏทั้งพระพุทธรูปและเจดีย์แบบสุโขทัยให้เห็นเป็นประจักษ์พยาน (ภาพ : หนังสือเมืองน่าน กรมศิลปากร)

ยุคประวัติศาสตร์ สิ่งสำคัญในการเข้าสู่การเป็นบ้านเมืองในยุคประวัติศาสตร์ของน่านก็คือ การเป็นนครรัฐที่มีพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์เป็นศาสนาหลักของบ้านเมือง ดังเห็นได้จากมีการสร้างพระบรมธาตุแช่แห้งขึ้นในบริเวณภูเพียงแช่แห้งที่เคยเป็นเมืองมาก่อน ย้ายลงมาสร้างเมืองน่านที่ริมแม่น้ำน่าน ซึ่งก็เป็นเช่นเดียวกันกับทางเมืองแพร่ที่มีการสร้างพระบรมธาตุช่อแฮขึ้นในเขาลูกเตี้ยที่เป็นภูเพียงเหมือนกัน

ทั้งพระบรมธาตุแช่แห้งและช่อแฮต่างก็เป็นหลักฐานสำคัญของการที่ผู้คนทั้งแอ่งน่านและแอ่งแพร่รับนับถือพระพุทธศาสนาในระยะแรกราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ซึ่งช้ากว่าทางเชียงใหม่และเชียงแสนที่รับพุทธศาสนาเข้ามาราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙

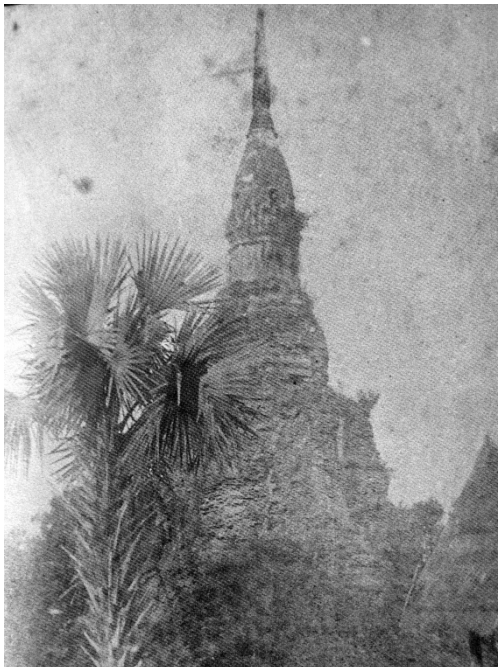

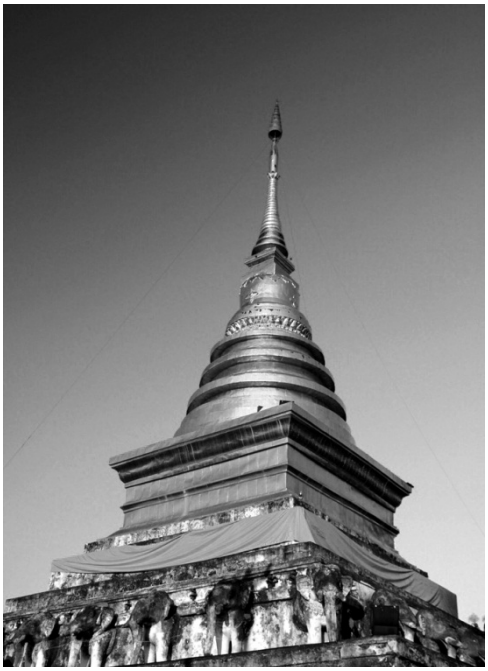

(บนซ้าย) ภาพถ่ายเก่าเจดีย์วัดสวนตาล เป็นเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือทรงดอกบัวตูมแบบสุโขทัย ก่อนจะเปลี่ยนแปลงรูปทรงในปัจจุบัน (ภาพจากหนังสือเมืองน่าน กรมศิลปากร)
(บนขวา) เจดีย์ช้างค้ำ ที่วัดพระธาตุช้างค้ำในตัวเมืองน่าน เป็นพระบรมธาตุของเมืองที่ได้รับคติและรูปแบบการสร้างอย่างศิลปะสุโขทัย (ภาพจาก www.thaigramophone.com)

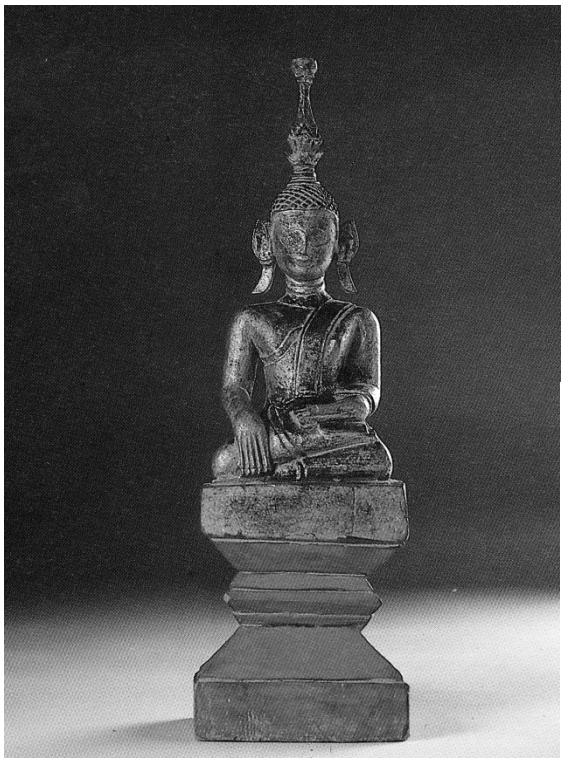

นอกจากศิลปกรรมที่รับอิทธิพลของสุโขทัยและล้านนาแล้ว ในช่วงหลังแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา น่านยังได้รับอิทธิพลศิลปะไทยลื้อ จึงสร้างเชิงช่างที่มีลักษณะเฉพาะของตนเองขึ้น อย่างพระพุทธรูปไม้องค์นี้ (ภาพ : หนังสือเมืองน่าน กรมศิลปากร) หรือลวดลายนาคพันบนซุ้มประตูทางเข้าวิหารวัดพระธาตุแช่แห้ง เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในช่วงแรกๆ นี้ พุทธศาสนายังไม่แพร่หลายจากเมืองใหญ่ๆ เช่นแพร่และน่านลงสู่ท้องถิ่นอื่นๆ ที่เป็นบ้านเล็กเมืองน้อย ซึ่งยังคงระบบความเชื่อในเรื่องนับถือผีในวัฒนธรรมหินตั้ง

ต่อเมื่อพระเจ้าติโลกราชได้ปราบปรามบ้านเล็กเมืองใหญ่ทั้งหลายในล้านนาประเทศเข้ามาใต้ร่มเงาของนครเชียงใหม่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จึงมีการเผยแพร่พระพุทธศาสนาออกไปแทนที่ศาสนาผี ซึ่งไม่ถึงขนาดลบล้างความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับผีออกไป หากได้บูรณาการศาสนาผีเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพุทธ เห็นได้จากการสร้างพระธาตุเจดีย์ รอยพระพุทธบาททับลงบนสถานที่ซึ่งเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ในการนับถือผีมาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธ แต่ไม่ทำลายผี หากบูรณาการผีให้เข้ามาเป็นผู้พิทักษ์พุทธศาสนา (Buddhaization)

เรื่องการทำผีให้มาเป็นพุทธนั้นดูโดดเด่นในตำนานเมืองน่านเป็นอย่างยิ่ง เมื่อมองผ่านคำว่า **อารักษ์** ซึ่งเป็นภาษาบาลี หมายถึงเทวดาที่เป็นผู้ปกป้องดูแล เช่น เจ้านายเจ้าเมืองเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วก็ถูกยกให้เป็นเทวดา (Deity) ให้เป็นอารักษ์หลักเมือง หรือบุคคลผู้บำเพ็ญคุณธรรมและสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมในส่วนรวมก็จะถูกยกให้เป็นอารักษ์ รวมทั้งบรรดาผีดีทั้งหลาย เช่น เจ้าป่าเจ้าเขา ก็ถูกยกให้เป็นอารักษ์ดูแลปกป้องต้นน้ำลำธารและแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ในยามประกอบประเพณีพิธีกรรมไหว้ผีอารักษ์หลักเมือง จึงมีทั้งพิธีผีและพุทธคู่ขนานไปด้วยกัน ไม่มีลักษณะที่มั่ว แต่มีกาลเทศะว่าอะไรเป็นอะไร

ที่สำคัญก็คือ ในพิธีพุทธนั้นจะเชิญผีมาร่วม และลงท้ายด้วยการอุทิศกุศลส่วนบุญเพื่อแผ่ไปยังผีด้วย อันเป็นการแสดงออกของความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ

ตำนานนางเกลือ

นอกจากตำนานพงศาวดารที่กล่าวมา ก็มีตำนานที่เกี่ยวกับเกลือเมืองน่าน คือ **ตำนานนางเกลือ**

ดังได้กล่าวมาแล้วจากหลักฐานโบราณคดีว่า แอ่งน่านนอกจากมีพื้นที่ลาดลุ่มและราบลุ่มของแม่น้ำน่านและลำน้ำสาขาที่เหมาะกับการสร้างบ้านแปงเมืองแล้ว ยังมีแหล่งทรัพยากรสำคัญคือบ่อเกลือซึ่งกระจายอยู่หลายแห่ง แม้กระทั่งที่เมืองน่านก็ดี ยังมีบ่อเกลือใกล้เมืองที่ผู้คนในอดีตนำมาอุปโภคบริโภค คือบ่อสวก ที่ปัจจุบันร้างไปแล้ว

ส่วนบ่อเกลือที่มีชื่อในตำนานคือบ่อเกลือที่น้ำมาง เรียกว่า**บ่อเกลือใต้** ในเขตอำเภอบ่อเกลือ ตำนานนี้แสดงให้เห็นการเคลื่อนไหวของกลุ่มคนที่เข้ามาทำเกลือและอยู่กันเป็นชุมชน มีความสัมพันธ์กับบ้านใดเมืองใดบ้าง

ตำนานนางเกลือกล่าวถึงขุนนุ่น ผู้เป็นพี่ของขุนฟอง ผู้สร้างเมืองปัวที่แยกออกไปครองเมืองจันทบุรี (หลวงพระบาง) มีลูกสาวชื่อนางคำแลบ ได้อุปภิเษกไปเป็นชายาเจ้าเมืองใต้ (ทางใต้) นางคำแลบมีน้ำลายที่มีรสเผ็ดและเค็ม ได้ใช้น้ำลายตนใส่อาหารเพื่อปรุงรสให้เจ้าเมืองกิน จึงมีคนแอบไปฟ้องจนถูกสามีลงโทษ เลยพาบริวารหนีกลับไปหาพ่อตน

ต่อมาเจ้าเมืองผู้สามีส่งคนไปพานางกลับคืนมา นางไม่ยินยอม โดยตอบว่า *“บ่คืนบ่ว่า”* และทุกครั้งที่เอ่ยคำก็ถ่มน้ำลายลงพื้น ทำให้เกิดบ่อเกลือขึ้นตามเส้นทางที่นางเดินทางกลับไป

บ่อที่สำคัญคือบ่อมาง

เมื่อกลับไปถึงเมืองของพ่อตนแล้ว สามีส่งคนไปเชิญกลับมาอีก นางก็ไม่ยอม และเอ่ยว่า *“บ่ปาก”* พร้อมทั้งคายน้ำลายออกมาอีก เกิดเป็นบ่อพากขึ้น เกิดบ่อเกลือไปตามเส้นทางตั้งแต่เมืองใต้และเมืองสอง และเมื่อนางไปอาบน้ำในลำน้ำ ก็ทำให้ลำน้ำเป็นน้ำเกลือ

ตำนานนางเกลือดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความเป็นจริงเรื่องแหล่งบ่อเกลือ ชุมชน และกลุ่มคนที่มีชีวิตวัฒนธรรมในการทำเกลือ

การบ้วนน้ำลายของนางคำแลบทำให้เกิดบ่อเกลือใต้ คือ**บ่อมาง** และบ่อใหญ่น้อยในเขตบ่อเกลือเหนือที่อยู่ต้นน้ำน่าน โดยเฉพาะบ่อเกลือใต้อันเป็นบ่อใหญ่ต้นน้ำมางและน้ำว้านั้น สัมพันธ์กับดอยสูงสุดในบริเวณนี้ คือ**ดอยภูคา** ที่มีระดับความสูง ๑,๘๓๓ เมตรจากระดับทะเลปานกลาง เป็นดอยต้นน้ำปลายสุดที่อยู่ระหว่างต้นน้ำน่าน ซึ่งไหลขึ้นทางเหนือไปจรดเทือกเขาหลวงพระบางที่กั้นเขตแดนระหว่างประเทศไทยและ สปป. ลาว กับลำน้ำมางและลำน้ำว้าที่ไหลลงใต้ไปรวมกับแม่น้ำน่านในเขตอำเภอสา

ทางด้านตะวันออกของดอยภูคา คือ ที่ลาดลุ่มและราบลุ่มของแอ่งน่านตอนบนในเขตอำเภอปัวและอำเภอท่าวังผา โดยเฉพาะบริเวณปลายเนินของที่ลาดลุ่มจากดอยภูคาเป็นที่ตั้งของเมืองปัว มีร่องรอยของเวียงที่มีคันดินและคูน้ำล้อมรอบ

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างบ่อเกลือใต้ที่อยู่ในหุบเขาทางด้านตะวันตกของดอยภูคา กับเมืองปัวที่อยู่แอ่งน่านตอนบนทางตะวันตกของดอยภูคา จากหลักฐานโบราณสถานและวัตถุทางโบราณคดีแล้ว การเกิดชุมชนที่แหล่งบ่อเกลือใต้มีอายุเก่ากว่า เห็นได้จากการพบเครื่องมือหินขัด แหล่งหินตั้งที่มีแท่งหินสลักลวดลายรูปแพะและชิ้นส่วนกลองสำริดตั้งแต่ช่วง ๒,๐๐๐ ปีลงมา ขณะที่ร่องรอยที่เวียงปัวไม่พบอะไรที่เก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ถึงแม้ว่าตามเนินและเชิงเขาที่ลาดลุ่มหลายแห่งจะมีผู้พบเครื่องมือหินขัดก็ตาม

เมื่อย้อนกลับไปดูตำนานพงศาวดารเมืองปัวอีกครั้งก็จะเห็นได้ว่า ขุนฟองที่เข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองนั้นมาจากเมืองภูคาทางฝั่งแม่น้ำโขงในเขต สปป.ลาว ที่มีเมืองชื่อภูคาอยู่จริง คือเวียงภูคาในลุ่มน้ำทา บนเส้นทางจากปากทาริมฝั่งโขงไปยังเมืองสิงห์และเมืองหลวงน้ำทาที่อยู่ทางเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ

เวียงภูคามีร่องรอยแนวคันดินและคูน้ำสามชั้นเช่นเดียวกับบรรดาเวียงที่พบหลายๆ แห่งในเขตแคว้นล้านนา พม่า และลาว ที่ข้าพเจ้าคิดว่าเป็นของผู้คนบนที่สูงในวัฒนธรรมหินตั้ง ที่อาจเป็นพวกลัวะ พวกขมุ และพวกข่าในชาติพันธุ์อื่น

การเกิดขึ้นของเวียงที่มีคูน้ำคันดินล้อมในที่สูงนั้นสะท้อนให้เห็นพัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง เข้าสู่การเกิดรัฐของเผ่าพันธุ์ (Tribal states) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ลงมา อันเป็นเวลาที่มีการผสมผสานกันระหว่างคนบนที่สูงและคนบนพื้นราบ ทำให้มีการเคลื่อนย้ายจากที่สูงลงมาตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองและทำการเพาะปลูกในที่ราบลุ่ม โดยอาศัยเส้นทางคมนาคมตามลำน้ำและแม่น้ำเป็นหลัก

เวียงภูคาเกิดขึ้นบนพื้นที่สูงของลำน้ำทา ซึ่งเป็นลำน้ำเดิมที่มีสายน้ำเกลือใต้ดิน ทำให้เกิดบ่อเกลือขึ้นในที่ต่างๆ จากเวียงภูคาล่องตามลำน้ำทาทางตะวันตกเฉียงใต้มาสบกับแม่น้ำโขงที่ปากทา แล้วล่องตามแม่น้ำโขงลงมาทางใต้ยังปากขบ อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำขบไหลลงจากเทือกเขาหลวงพระบางมาสบกับแม่น้ำโขง เป็นบริเวณที่มีการเคลื่อนย้ายตามลำน้ำขบเข้าไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ลาดลุ่มของบ้านเมืองดอนมูนและบ้านอื่นๆ เชิงเทือกเขาหลวงพระบาง ที่มีเส้นทางข้ามเขาไปยังที่ราบลุ่มในเขตอำเภอปงของลุ่มน้ำยมตอนบน

แต่ถ้าไม่ผ่านลงมาตามลำน้ำขบ โดยล่องตามแม่น้ำโขงต่อไปทางตะวันออก ก็จะมาถึงปากเงิน อันเป็นบริเวณที่ลำน้ำเงินไหลจากที่ราบลุ่มเมืองเงิน ซึ่งมีต้นน้ำลงจากเทือกเขาหลวงพระบางฝั่งตรงข้ามกับห้วยโก๋นของลำน้ำน่านในเขตประเทศไทย

การเคลื่อนย้ายมาตามลำน้ำเงินนี้ ข้าพเจ้าคิดว่าเป็นเส้นทางสำคัญที่คนจากทางเวียงภูคาข้ามเทือกเขาหลวงพระบางมายังต้นน้ำน่าน พอวิเคราะห์ได้เป็นสองพวก

พวกแรกมีอายุเก่ากว่า และสัมพันธ์กับตำนานนางเกลือลงไปตามลำน้ำน่านทางด้านตะวันออกวกลงหุบเขาด้านตะวันตกผ่านตำบลขุนน่านมายังอำเภอบ่อเกลือ และตั้งหลักแหล่งทำเกลือทำให้เกิดเส้นทางค้าเกลือขึ้น จึงพบร่องรอยของกลองสำริดและเสาหินสลักรูปแพะที่พอกำหนดอายุได้ว่าราว ๒,๐๐๐ ปีลงมา

พวกหลังมากับตำนานพงศาวดารน่านของขุนฟอง เข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองทางเชิงเขาของดอยภูคาทางฟากแอ่งน่านตอนบน ทำให้เกิดเมืองปัวขึ้น ตำนานเมืองปัวระบุว่า บริเวณเมืองปัวเป็นที่อยู่ของคนพื้นเมืองที่เรียกว่า**พวกกาว** ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับกลุ่มคนทำเกลือตามบ่อเกลือที่เกิดจากน้ำลายของนางเกลือหรือนางคำแลบ

เมื่อมาถึงตอนนี้ ข้าพเจ้าใคร่สรุปอย่างย่อๆ ว่า การศึกษาภูมิวัฒนธรรมในแอ่งน่านที่เกี่ยวกับการสร้างบ้านแปงเมืองนั้น เห็นได้ว่าแอ่งน่านเป็นที่ราบระหว่างเขาที่มีแอ่ง ๒ แอ่ง แอ่งตอนบนที่ในบทความนี้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษก็คือ **แอ่งปัว** ส่วนอีกแอ่งอยู่ตอนล่างเรียกว่า **แอ่งน่าน** เรียกตามชื่อเมืองสำคัญที่เกิดขึ้น

การสร้างบ้านแปงเมืองและพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมเกิดขึ้นในแอ่งปัวก่อน เนื่องจากมีคนทางเหนือจากลุ่มน้ำทาทางฟากตะวันตกของแม่น้ำโขงในเขตประเทศลาวสองรุ่นเข้ามา

รุ่นแรก อยู่ในช่วงยุคเหล็กตอนปลาย ราว ๒,๐๐๐ ปีลงมา คนกลุ่มนี้เข้ามาตั้งรกรากผลิตเกลือตามบ่อเกลือในหุบเขาด้านตะวันออกของแอ่งน่าน เพราะเป็นแหล่งบ่อเกลือที่มีเกลือใต้ดินมาก และธารเกลือไม่แห้งหรือเปลี่ยนทางเดิน จึงเป็นแหล่งเกลือที่ส่งผลผลิตไปยังดินแดนต่างๆ ทั้งใกล้และไกล

รุ่นหลัง เข้ามาจากเวียงภูคาในลุ่มน้ำทา มาสร้างเมืองปัวในที่ลาดเขาดอยภูคาทางตะวันตกของบ่อเกลือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ให้ชื่อเขาสูงที่เป็นศูนย์กลางของบริเวณว่า **ดอยภูคา** ตามชื่อเมืองภูคาใน สปป.ลาว และเรียกคนพื้นเมืองในท้องถิ่นว่าคนกาว ซึ่งน่าจะหมายถึงกลุ่มชาติพันธุ์ของคนที่ทำเกลือที่บ่อเกลือด้วย

เมืองปัวพัฒนาขึ้นเป็นรัฐเล็กๆ โดยมีกษัตริย์ราชวงศ์ภูคาปกครอง ตั้งแต่ขุนฟองลงมาจนถึงพญากรานเมือง มีการขยายเมืองลงมาสร้างใหม่ที่ภูเพียงแช่แห้ง อันเป็นเขาและเนินเขาทางฟากตะวันออกของแม่น้ำน่านในแอ่งน่านตอนล่าง

ต่อมาในรัชกาลพญาผากอง ลูกของพญากรานเมืองก็ย้ายเมืองมาสร้างใหม่ที่เมืองนันทบุรี หรือเมืองน่านในที่ราบลุ่มริมแม่น้ำน่าน ราชวงศ์ภูคาปกครองเมืองน่านที่มีผู้คนส่วนใหญ่เป็นคนกาวอยู่ไม่นานก็สิ้นสุด เมื่อเกิดสงครามกับต่างเมือง เช่น เมืองแพร่และเชียงใหม่ ทำให้มีผู้คนจากภายนอกเข้ามาผสมผสาน โดยเฉพาะคนจากแพร่และคนยวนจากล้านนา

ในที่สุดเมื่อพระเจ้าติโลกราชตีน่านได้และยึดครองบ่อเกลือในแอ่งปัวได้ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จึงมีผู้คนจากภายนอก เช่น คนยวนและคนลื้อเคลื่อนย้ายเข้ามาแทนที่มากมาย

ส่วนคนกาวก็ถูกดูดกลืนหายไปพร้อมกับการสิ้นราชวงศ์ภูคา

ภูมิวัฒนธรรมกับการเกิดบ้านเมือง ในภาคตะวันออก*

พื้นที่ภูมิภาคตะวันออกของประเทศไทยซึ่งอยู่ทางตะวันออกของที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่เขตจังหวัดชลบุรี ปราจีนบุรี ไปจรดเขตแดนประเทศกัมพูชานั้น แต่เดิมนับเนื่องเป็นส่วนหนึ่งของภาคกลางในทางการบริหารและปกครอง แม้จะมีความแตกต่างทางลักษณะภูมิประเทศไปจากภาคกลางก็ตาม

แต่เมื่อประเทศไทยเติบโตเปลี่ยนแปลงจากการเป็นสังคมเกษตรกรรมแบบชาวนาเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรม จึงได้กำหนดให้เป็นภูมิภาคใหม่ จากแต่เดิมมีเพียง ๔ ภาค คือ ภาคกลาง ภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคอีสาน

ภาคใหม่ที่เกิดขึ้นมานี้นับว่าเติบโตจากการเป็นแหล่งอุตสาหกรรม เกษตรอุตสาหกรรม และการคมนาคมขนส่งทางบกและทางน้ำ ทางทะเล โดยตรง ทำให้เกิดบ้านเมืองและชุมชนใหญ่น้อยอย่างหนาแน่น อันเนื่องมาจากการลงทุนทั้งจากภายนอกและภายใน ที่ทำให้ผู้คนหลายชาติพันธุ์ หลายศาสนา หลายวัฒนธรรมเคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่อาศัย

แต่เดิมในสังคมเกษตรกรรมแบบชาวนา (Peasant society) นั้น มีคนภายในไม่มากและกระจายกันอยู่ห่างๆ ทำเกษตรกรรมไร่นา สวนผลไม้ และประมง เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่ค่อนข้างแห้งแล้ง ยกเว้นในเขตใกล้ชายทะเล พื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของภูมิภาคนี้จึงอาจแบ่งได้เป็น ๒ บริเวณ คือ

บริเวณเขตชายทะเล ตั้งแต่จังหวัดชลบุรี ระยอง จันทบุรี ไปจนถึงตราด ซึ่งอยู่ต่อแดนกับประเทศกัมพูชา นับเนื่องเป็นภาคตะวันออกตอนล่าง

บริเวณพื้นที่สูงภายใน หรือภาคตะวันออกตอนบน ตั้งแต่จังหวัดนครนายก ปราจีนบุรี สระแก้ว ไปจนจรดแดนประเทศกัมพูชาที่อำเภออรัญประเทศ

บ้านเมืองในเขตชายทะเลภาคตะวันออกตอนล่าง

ลักษณะภูมิประเทศของภูมิภาคนี้ คือ มีเทือกเขาบรรทัดที่เริ่มตั้งแต่เขาเขียวในเขตจังหวัดชลบุรี ทอดยาวจากเหนือผ่านเขตชลบุรีและระยองไปยังจันทบุรี เทือกเขานี้ไม่ได้ติดต่อเป็นพืดเดียวกัน หากสูง

* ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๙ ฉบับที่ ๔ ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๖

บ้างต่ำบ้าง บางแห่งเป็นกลุ่มใหญ่ มียอดเขาที่เรียกว่า “ภู” หรือ “ดอย” ซึ่งมีชื่อตามการกำหนดของคนท้องถิ่นหลายแห่ง เช่น เขาเขียว เขาชะเมา เขาสุกริม เขาคิชฌกูฏ เขาสอยดาว เป็นต้น

ความสำคัญของเทือกเขาบรรทัดก็คือมีสันปันน้ำ มีลำน้ำ ลำห้วย ไหลจากเขาและที่สูงลงสู่ที่ลาดสูง ลาดต่ำ และที่ราบลุ่มทั้งสองฟากของเทือกเขา ทางด้านตะวันตกและตะวันออก ฟากตะวันออกขนานกับชายฝั่งทะเล มีลำน้ำลำห้วยไหลผ่านที่ราบลุ่มชายทะเลไปออกทะเลอ่าวไทย ขณะที่ฟากตะวันตกน้ำไหลลงสู่ที่ราบลุ่ม รวมกับลำน้ำที่ไหลลงจากเทือกเขาพนมดงรัก กลายเป็นลำน้ำปราจีนบุรีไปรวมกับลำน้ำนครนายกที่บ้านสร้าง กลายเป็นแม่น้ำบางปะกง ไหลออกอ่าวไทยที่จังหวัดฉะเชิงเทรา

ลักษณะภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่แตกต่างอย่างชัดเจน จนทำให้การตั้งถิ่นฐานสร้างบ้านแปงเมืองของที่ราบลุ่มระหว่างฟากเขาทั้งสองด้านของเทือกเขาบรรทัดไม่เหมือนกัน ก็คือฟากตะวันออกที่อยู่ติดและขนานกับทะเลนั้น ลำน้ำลำห้วยแต่ละสายที่ไหลลงจากเทือกเขาล้วนไหลลงทะเลทั้งสิ้น บางพื้นที่ซึ่งเป็นที่สูงชันมีที่ราบลุ่มน้อยก็เป็นลำน้ำเล็กๆ ไหลลงทะเลโดยตรง มักไม่ใคร่มีผู้คนเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำกินเท่าใดนัก ไม่มีพื้นที่เพาะปลูกพืชพันธุ์เพื่อยังชีพ คงมีแต่ชุมชนขนาดเล็กๆ ในบางท้องที่แต่ตอนปลายน้ำที่ออกทะเลเป็นอ่าวเล็กๆ มักมีกลุ่มชาวประมงเข้ามาตั้งรกรากเป็นแหล่งชุมชนประมงขนาดเล็ก แต่ที่ใดมีลำน้ำใหญ่ซึ่งมีลำห้วยหลายสายไหลมาออกทะเล ก็เกิดชุมชนขนาดใหญ่ที่เป็นบ้านเมืองขึ้น มีย่านตลาด พ่อค้า และคนหลายชาติพันธุ์เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำกิน บ้านเมืองชายทะเลเหล่านี้ส่วนใหญ่เกิดขึ้นประมาณสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น เมืองชลบุรี บางปลาสร้อย บางละมุง ระยอง จันทบุรี และตราด เป็นต้น

สระน้ำของปราสาทขอม สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมา ที่เมืองพะเนียดหรือเมืองกาไว (ภาพ : วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

เมืองที่มีแหล่งประวัติศาสตร์โบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่ามีอายุเก่าเกินสมัยอยุธยาขึ้นไป เท่าที่พบหลักฐานขณะนี้ก็คือ **เมืองศรีพโล** ในเขตเนินเขาริมทะเลจังหวัดชลบุรี มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมานับเนื่องเป็นสมัยลพบุรี อีกแห่งหนึ่งคือ**เมืองกาไว** เชิงเขาสระบาปในเขตจังหวัดจันทบุรี ทั้งสองเมืองนี้ตั้งอยู่ใกล้ปากลำน้ำใหญ่ที่ไหลผ่านป่าชายเลนไปออกทะเล

เมืองศรีพโล เมืองพระรถ

เมืองศรีพโลตั้งอยู่บนเนินเขาใกล้ปากลำน้ำพานทอง ไหลมาจากเวิ้งเขาในเขตอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เป็นเวิ้งที่เป็นที่ราบลุ่มอันเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณสมัยทวารวดี คือ **เมืองพระรถ** ที่เรียกขานกันโดยคนลาวอพยพซึ่งมาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ คนลาวกลุ่มนี้นำเอาตำนานพระรถเมรีมาตั้งชื่อสถานที่ในท้องถิ่นที่อยู่อาศัย

โดยตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ เมืองพระรถอยู่ใกล้ลำน้ำพานทองที่เคยเป็นลำน้ำใหญ่ มีเรือเดินทะเลขนาดเล็กเข้าไปได้ถึงบริเวณเมืองอันเป็นศูนย์กลางการค้า คือ รับสินค้าของป่าและแร่ธาตุจากบริเวณป่าเขาและที่สูงมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าทางทะเล โดยเฉพาะกับ**เมืองพญาเร่** อันเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่อยู่เหนือขึ้นไปในเขตตำบลธาตุทอง อำเภอบ่อทอง ท้องถิ่นที่มีตำนานเกี่ยวกับทองคำและการขุดทอง

ตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า เมืองพระรถในเขตอำเภอพนัสนิคมก็คือเมืองท่าภายในที่ติดต่อทางทะเล มีเรือสำเภาขนาดใหญ่จอดขนถ่ายสินค้าที่ปากน้ำ คือบริเวณที่ต่อมาพัฒนาขึ้นเป็นเมืองศรีพโลในสมัยลพบุรี พบโบราณวัตถุทางทะเล เช่น ถ้วยชามสังคโลกของจีน ญวน และไทยมากมาย แต่หลักฐานความเก่าแก่ก่อนสมัยลพบุรีขึ้นไปมาอยู่ที่เมืองพระรถ เพราะพบโบราณวัตถุสถานในศาสนาพุทธและฮินดูมากมายที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ จนกระทั่งมาถึงสมัยลพบุรีในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

เมืองกาไว เมืองพะเนียด

ส่วนเมืองกาไวในเขตจังหวัดจันทบุรีนั้น ตั้งอยู่เชิงเขาสระบาป เขาลูกโดดชายทะเลที่เป็นเทือกเขาขนาดเล็ก กินพื้นที่ตั้งแต่เขตอำเภอมะขามและอำเภอเมืองจันทบุรีมายังอำเภอขลุง มีลำน้ำลำห้วยใหญ่น้อยหลายสายไหลลงจากยอดเขาสู่พื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง ที่มีลำน้ำจันทบุรีไหลจากเขาคิชฌกูฏและเทือกเขาสอยดาวทางตะวันตกเฉียงเหนือมาสบกับลำน้ำเวฬุ ซึ่งเป็นลำน้ำใหญ่สายสั้นๆ จากบริเวณอำเภอ

เขาสมิงทางตะวันออก ไหลลงสู่ที่ลุ่มต่ำชายทะเลที่กินบริเวณตั้งแต่หน้าเขาสระบาปไปจนจรดอ่าวไทยที่อำเภอขลุงและอำเภอแหลมสิงห์ ปากแม่น้ำจันทบุรี

เมืองโบราณกาไวตั้งอยู่ตีนเขาสระบาป บริเวณที่ลำคลองนารายณ์ไหลลงจากยอดเขามาออกทุ่งราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง มีทางน้ำจากปากแม่น้ำเข้ามาได้ถึงตัวเมือง ทำให้เป็นเมืองท่าขนถ่ายสินค้าใกล้ทะเลที่ใหญ่ที่สุด เรือสินค้าขนาดใหญ่เข้ามาได้ถึงชานเมือง แต่เมืองกาไวไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ หากตั้งอยู่บนเนินดินสูงที่มีลำน้ำผ่านโดยรอบ ก่อนที่จะไหลผ่านที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงไปรวมกับลำน้ำจันทบุรี

ศาลเจ้าแม่กาไวบนขอบสระน้ำของปราสาทขอม
(ภาพ : วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

บริเวณเมืองกาไวแบ่งออกเป็น ๒ เนิน เนินแรกคือตัวเมือง อยู่ในที่ลาดลงจากเขาสระบาป พบบริเวณที่มีเศษอิฐเศษหินและเศษภาชนะดินเผา รวมทั้งโคกเนินที่ใช้หินกรวดและหินในลำน้ำก่อเป็นศาสนสถาน แต่ปัจจุบันถูกทำลายเกือบหมดเพราะอยู่ในพื้นที่อยู่อาศัย แม้มีขนาดไม่ใหญ่ แต่ก็พบร่องรอยโบราณสถานฮินดูสมัยก่อนเมืองพระนคร เพราะพบชิ้นส่วนยอดอาคารทำด้วยหินเขียว ซึ่งไม่ใช่หินทราย แต่เป็นหินประเภทเดียวกับที่นำไปสร้างเทวรูปรุ่นเก่า ศิวลึงค์ และพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ทำเป็นรูปโค้งคล้ายงาช้างชิ้นหนึ่ง พบอิฐโบราณรุ่นทวารวดีกระจายปะปนกับหินแม่น้ำและศิลาแลง ข้างๆ เนินดินมีร่องรอยสระน้ำโบราณ ส่วนหน้าเนินมีทางเดินข้ามที่ต่ำไปยังเนินโบราณสถานด้านหน้าที่อยู่ทางตะวันตกหันหน้าลงทุ่งต่ำน้ำท่วมถึง ใกล้กับทางเดินของลำน้ำที่ไหลไปลงแม่น้ำจันทบุรีแล้วไหลออกทะเล

โคกเนินโบราณสถานที่อยู่ข้างหน้า คือ เนินดินที่อยู่ข้างหน้าเนินดินที่เป็นชุมชนโบราณตามที่กล่าวมาแล้ว แต่เป็นโคกเนินที่มีศิลาแลงเป็นวัสดุที่ก่อสร้างโบราณสถานสมัยลพบุรี หรือสมัยขอมเมืองพระนครก็ว่าได้ ร่องรอยที่เหลือชัดเจนคือแนวขอบสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านหน้าของศาสนสถานขนาดใหญ่ที่พังลงหมดแล้ว รวมทั้งบริเวณสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอีกด้านหนึ่งของตัวศาสนสถาน ที่ชิ้นส่วนศิลาแลง

ทับหลัง และแผ่นหินที่มีลวดลายสลักได้ถูกเคลื่อนย้ายไปก่อสร้างอาคารศาสนสถานในรุ่นหลัง และนำไปรวมอยู่ในบริเวณศาสนสถานที่เกิดใหม่

สิ่งที่เหลืออยู่ของศาสนสถานสมัยลพบุรีก็คือ สระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่ก่อขอบด้วยศิลาแลง ก่อนการขุดแต่งโดยกรมศิลปากร คนทั่วไปเรียกว่า “คอกช้าง” ทำให้มีการเรียกชื่อเมืองกาไวไปอีกอย่างหนึ่งว่า **เมืองพะเนียด** และพุ่งความสำคัญของเมืองไปอยู่ที่ซากสระน้ำดังกล่าว

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้คือเนินแรกที่ข้าพเจ้าเรียกว่า **เนินเมือง**

ทับหลังแบบถาลาบริวัตจากเมืองกาไว
ที่ย้ายมาอยู่ ณ วัดทองทั่ว จันทบุรี
(ภาพ : วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

ทับหลังแบบถาลาบริวัตจากเมืองกาไว เป็นทับหลังศิลปะแบบจาม ร่วมสมัยก่อนเมืองพระนคร ปัจจุบันย้ายมาอยู่ ณ วัดทองทั่ว จันทบุรี (ภาพ : วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

ส่วนเนินหลังคือ**เนินวัด** อยู่ห่างไปทางตะวันตกเฉียงเหนือในเขตที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง คือ เนินที่ตั้งของวัดทองทั่ว มีแหล่งชุมชนตั้งอยู่หลังวัด

ตัววัดตั้งอยู่บนเนินยกระดับที่มีศิลาแลงเป็นขอบ เป็นที่ตั้งของวิหาร พระเจดีย์ และพระอุโบสถ มีเสมาหินรุ่นอยุธยาปักรอบ น. ณ ปากน้ำ สันนิษฐานว่ามีอายุราวสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ด้านหน้าอุโบสถมีสิงโตหินทรายสีแดงสภาพสึกกร่อนตั้งประดับ

ร่องรอยของฐานศิลาแลงยกระดับบริเวณที่เป็นเขตพุทธาวาสนี้ สะท้อนให้เห็นว่ามีการนำเอาศิลาแลงจากปราสาทขอมที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นเพนียดมาก่อสร้างวัดขึ้นในสมัยอยุธยา จนกลายเป็นวัดทองทั่วในปัจจุบัน

เมื่อกว่า ๓๐ ปีที่แล้ว แรกมาสำรวจแหล่งโบราณคดีที่วัดทองทั่ว ข้าพเจ้าพบว่าใต้ฤนกุฏิพระมีชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมและโบราณวัตถุที่เคลื่อนย้ายมาจากบริเวณเมืองพะเนียดหลายชิ้น ที่สำคัญคือทับหลังขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร แบบถาลาบริวัตและไพรกเมง และชิ้นส่วนเสากรอบประตู รวมทั้งศิลาเขียวรูปงาช้าง ๒ ชิ้น

ทับหลังแบบถาลาบริวัตนั้นถือว่ามีอายุเก่าที่สุด ไล่เลี่ยกับทับหลังรุ่นสมโบร์ไพรกุก มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ลงมา ชิ้นที่พบที่วัดทองทั่วมีสภาพไม่สมบูรณ์ หักหายไปเกือบครึ่ง แต่ว่า น. ณ ปากน้ำไปพบอีกแผ่นหนึ่งที่วัดบน ในเขตเมืองจันทบุรีปัจจุบัน ซึ่งแสดงว่าถูกย้ายออกไป แผ่นนี้มีสภาพสมบูรณ์กว่า อีกทั้งยังพบทับหลังและหน้าบันปราสาทขอมสมัยเมืองพระนคร อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมาในบริเวณวัดอื่นๆ ที่อยู่ในเขตเมืองจันทบุรีด้วย

นอกจากโบราณวัตถุที่กล่าวมาแล้ว ยังพบศิลาจารึกอักษรโบราณรุ่นพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ที่เมืองกาไว รวมทั้งศิลาจารึกที่เอ่ยพระนามของพระเจ้าอิสานวรมัน กษัตริย์เจนละที่ครองเมืองสมโบร์ไพรกุกในประเทศกัมพูชาด้วย

จากหลักฐานโบราณคดีที่กล่าวมา ทำให้ข้าพเจ้าสันนิษฐานในขั้นแรกว่า เมืองกาไวที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า**เมืองพะเนียด**นั้น เกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ มีความสัมพันธ์กับกษัตริย์ขอมก่อนเมืองพระนครที่มีเมืองสำคัญอยู่ที่สมโบร์ไพรกุก กษัตริย์ขอมพระองค์นี้ คือ **อิสานวรมัน** ผู้ทรงเป็นพระโอรสของ**พระเจ้ามเหนทรวรมัน**หรือ**เจ้าชายจิตรเสน** กษัตริย์เจนละบกในที่ราบสูงโคราช ซึ่งมีเมืองสำคัญอยู่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีและจำปาสักของลาว

แต่ปัจจุบัน ความคิดเห็นของข้าพเจ้าเปลี่ยนไปแล้ว เหตุมาจากความคิดเห็นของศาสตราจารย์ชองบวสเซอลีเยร์ นักประวัติศาสตร์ศิลปะผู้ยิ่งใหญ่ชาวฝรั่งเศสผู้ล่วงลับ ซึ่งได้อธิบายว่า ทับหลังศิลปะแบบถาลาบริวัตนั้น โดยรูปแบบและขนาดที่เข้ากับประตูปราสาทนั้นไม่ใช่ของพวกเจนละ หากเป็นของพวกจาม โดยนำไปเปรียบเทียบกับหน้าบันของปราสาทจามในประเทศเวียดนาม

พวกจามนั้น นอกจากจะมีอาณาจักรและนครรัฐของตนเองมาก่อนพวกเจนละแล้ว ยังเป็นพ่อค้าที่เดินทางค้าขายข้ามภูมิภาคทั้งทางบกและทางทะเล ทางบกนั้นเดินทางจากชายทะเลเข้าไปถึงลุ่มแม่น้ำโขง เช่นที่พระธาตุพนมและเมืองศรีโคตรบูรณ์ ตลอดจนจำปาสักในลาว โดยเฉพาะจำปาสักที่ถือว่าเป็นเมืองหลวงของเจนละบกนั้น มีเขาศักดิ์สิทธิ์ที่พวกจามเรียกว่า **ลึงคบรรพต** และในเขตเมืองมีจารึกจาม

สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ กล่าวถึงกษัตริย์จามทรงพระนามว่า **เทวนิกา** อันแสดงให้เห็นว่าเคยเป็นเมืองชุมทางค้าขายของพวกจามมาก่อน

ข้าพเจ้าคิดว่าเมืองกาไวที่จันทบุรีก็น่าจะเคยเป็นเมืองท่าสินค้าของจามมาตั้งแต่สมัยฟูนัน เพราะนอกจากแลเห็นความสัมพันธ์กับเขาสระบาป อันเป็นเขาศักดิ์สิทธิ์ในคติของพวกจามแล้ว ยังมีธารน้ำห้วยนารายณ์ไหลลงจากยอดเขาผ่านสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่พบแท่นศิวลึงค์และสระน้ำศักดิ์สิทธิ์หลายแห่งมาจนถึงตัวเมือง ที่สำคัญก็คือแท่งหินสีเขียวลักษณะคล้ายงาช้างนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับยอดหลังคาของมณเฑียรที่เป็นส่วนหนึ่งของปราสาทจามที่พบในเขตประเทศเวียดนามแล้ว คือสิ่งเดียวกันที่สืบทอดกันมาในสมัยหลังๆ โคกเนินโบราณสถานที่ก่อฐานและโครงสร้างด้วยหินกรวดแม่น้ำและหินเขียวนั้น ก็น่าจะคือศาสนสถานจามในเขตเมืองกาไว ที่มาขยายตัวในสมัยเจนละและเมืองพระนครในระยะหลังๆ

ช่อฟ้าของมณเฑียรที่เป็นศาสนสถาน
สมัยก่อนเมืองพระนครที่เมืองกาไว
(ภาพ : วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

“เมืองกาไว” นั้นถูกเรียกขานโดยคนพื้นเมืองชาติพันธุ์มอญ–เขมร ซึ่งปลูกเร่วและค้าสินค้าของป่าสืบเนื่องกันมานาน ขณะที่ “เมืองพะเนียด” นั้นถูกเรียกขานโดยคนนอกพื้นที่ จากร่องรอยสระน้ำสมัยขอมเมืองพระนคร

เมืองกาไวคือเมืองท่าแรกเริ่มของอ่าวจันทบุรีในอาณาบริเวณพื้นที่ “ลากูน” (Lagoon) ที่มีลำน้ำ ๒ สายมาสบกันก่อนออกทะเล ณ บริเวณแหลมสิงห์ เป็นพื้นที่กว้างขวาง กินอาณาเขตตั้งแต่อำเภอท่าใหม่ อำเภอเมือง อำเภอแหลมสิงห์ อำเภอขลุง ไปจนถึงอำเภอเขาสมิงในเขตจังหวัดตราด มีลำน้ำจันทบุรีไหลลงจากเขาสอยดาวและเขาคิชฌกูฏ ผ่านเมืองจันทบุรีมาแหลมสิงห์ โดยมีลำน้ำเวฬุที่มีต้นน้ำจากเขาและที่สูงในเขตอำเภอขลุงและอำเภอเขาสมิงที่อยู่ทางด้านตะวันตก ไหลผ่านที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงมารวมกับลำน้ำจันทบุรีหน้าเขาสระบาป ก่อนไปออกทะเลที่แหลมสิงห์

อาณาบริเวณที่เป็นลากูนดังกล่าวนี้ คือ แหล่งบ้านเมืองชายทะเลเก่าแก่ที่โดดเด่นเทียบได้กับเมืองสทิงพระ จังหวัดสงขลาและจังหวัดพัทลุง ที่เกิดขึ้นในพื้นที่คาบสมุทรและลากูนเช่นกัน เพราะเป็นบริเวณที่นอกจากมีเมืองใหญ่เป็นศูนย์กลางแล้ว ยังมีแหล่งชุมชน ท่าเรือจอดกระจายอยู่หลายแห่ง เพื่อขนถ่ายสินค้าของป่าและแร่ธาตุไปออกโพ้นทะเล

เมืองแรกเริ่มคือเมืองกาไว ตีนเขาสระบาปดังที่กล่าวแล้ว ในระยะแรกเป็นเมืองของพวกจามที่เป็นพวกพ่อค้าทางทะเลระยะไกล มาเติบโตเป็นเมืองใหญ่ที่อาจเป็นนครรัฐในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ อันเป็นช่วงที่ได้รับอิทธิพลศิลปวัฒนธรรมขอมสมัยก่อนเมืองพระนคร จนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงพบซากปราสาทและสระน้ำแบบขอม รวมทั้งทับหลังสมัยเมืองพระนคร เป็นยุคที่น่าจะมีการตั้งหลักแหล่งของชุมชนเล็กๆ ภายในใกล้กับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่ไกลจากบริเวณศูนย์กลาง อย่างเช่นที่บ้านแสนตุง ใกล้เนินเขาและลำน้ำใหญ่ที่ไหลลงแม่น้ำเวฬุในเขตอำเภอเขาสมิง พบร่องรอยปราสาทขอมที่แต่งขึ้นจากแท่งหินบะซอลต์อันเป็นหินภูเขาไฟ แลเห็นเป็นรูปร่างปราสาทอย่างคร่าวๆ ในพื้นที่เขาดินใกล้กับลำน้ำ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายคือราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ความเป็นเมืองสำคัญของเมืองกาไวสิ้นสุดลงไป เกิดเมืองใหม่ขึ้นที่เนินเขาดินทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรี มีการสร้างป้อมปราการและกำแพงเมือง เกิดเป็นเมืองจันทบุรี เป็นแหล่งชุมทางของการค้าทางทะเลจากจีน เวียดนาม และกัมพูชา

เมืองจันทบุรีแห่งนี้อยู่สืบเนื่องมาถึงสมัยกรุงเทพฯ

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ สยามเกิดสงครามกับเวียดนามและกัมพูชา เมืองจันทบุรีกลายเป็นเมืองหน้าด่านรับศึกญวนของสยาม ทำให้มีการสร้างเมืองป้อมขึ้นเพื่อป้องกันข้าศึกที่ตีนเขาเนินวง ดังยังมีกำแพงเมืองป้อมปราการเหลืออยู่ในปัจจุบัน

เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดคือเรื่องราวของบ้านเมืองชายทะเลในภูมิภาคตะวันออกตอนล่าง ตั้งแต่ยุคต้นประวัติศาสตร์ลงมาจนถึงสมัยอยุธยาและกรุงเทพฯ ตอนต้น

ต่อไปจะเป็นเรื่องราวของบ้านเมืองในบริเวณภาคตะวันออกตอนบน ตั้งแต่จังหวัดนครนายก ปราจีนบุรี สระแก้ว ไปจนจรดเขตแดนประเทศกัมพูชา

บ้านเมืองเขตที่สูงภายในภาคตะวันออกตอนบน

ในทางภูมิศาสตร์และภูมิประเทศ พื้นที่แถบนี้ขนาบด้วยทิวเขาใหญ่และพนมดงเร็กทางเหนือ กั้นพื้นที่ราบสูงโคราชออกจากที่ราบลุ่มภาคตะวันออก และทิวเขาบรรทัดทางใต้ ที่กั้นบริเวณที่ราบลุ่มตอนบนออกจากที่ราบชายทะเลของภาคตะวันออกตอนล่าง

บริเวณภาคตะวันออกตอนบนนี้หล่อเลี้ยงด้วยลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงจากเขาและที่สูงจากเทือกเขาพนมดงเร็กทางเหนือและทิวเขาบรรทัดทางใต้ สายน้ำที่ไหลลงจากเขาและที่สูงเหล่านี้รวมกันเป็นลำน้ำใหญ่ไหลลงพื้นที่ลุ่มต่ำทั้งทางตะวันตกและตะวันออก เพราะพื้นที่ราบของภาคตะวันออกตอนบนนี้มีสันปันน้ำเตี้ยๆ ระหว่างเขตอำเภอสระแก้วกับอำเภอวัฒนานคร

ทางฟากอำเภอสระแก้วมีลำน้ำ ๒ สาย คือ ลำน้ำพระปรง ไหลมาจากเทือกเขาพนมดงเร็กทางตะวันออกเฉียงเหนือ มารวมกับลำน้ำพระสะทึงที่ไหลมาจากเขาสอยดาวทางใต้ กลายเป็น**ลำน้ำพระปรง** ไหลผ่านเขตอำเภอเมือง จังหวัดสระแก้ว ไปยังอำเภอกบินทร์บุรี รวมกับลำน้ำหนุมานที่ไหลมาจากเทือกเขาพนมดงรักทางเหนือ กลายเป็น**ลำน้ำหนุมาน** ผ่านมาทางอำเภอประจันตคาม รวมกับลำน้ำที่ไหลลงจากเทือกเขาพนมดงรักและเขาใหญ่ กลายเป็น**ลำน้ำปราจีนบุรี** ไหลผ่านดงศรีมหาโพธิลงสู่ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงในเขตอำเภอศรีมหาโพธิ ที่ต่อเนื่องไปถึงจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งแม่น้ำบางปะกงไหลไปออกทะเลที่อ่าวไทย

ทางฟากอำเภอวัฒนานคร ลำน้ำที่ไหลลงจากเขาและที่สูงทั้งด้านเหนือและด้านใต้ ส่วนมากจะไหลลงมารวมกันเป็นลำน้ำใหญ่ เช่น **คลองพรหมโหด คลองไผ่ คลองน้ำใส** ไหลผ่านพื้นที่อำเภออรัญประเทศเข้าเขตประเทศกัมพูชา ผ่านพื้นที่ลาดสูงและลาดต่ำไปยังที่ราบลุ่มเมืองศรีโสภณและเมืองเสียมเรียบ แล้วไหลลงทะเลสาบเขมร

สิ่งที่น่าสังเกตเพื่อการศึกษาภูมิประเทศที่ทำให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองในพื้นที่น้ำไหลลงทะเลสาบเขมรก็คือ ทางน้ำที่ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มในเขตกัมพูชาก่อนลงสู่ทะเลสาบเขมรนั้น แยกได้ออกเป็น ๒ กลุ่ม

กลุ่มแรก คือ กลุ่มคลองพรหมโหด คลองไผ่ และคลองน้ำใส ที่ไหลผ่านบริเวณอำเภออรัญประเทศผ่านปอยเปตหรือบันเตียเมียนเจยไปรวมกับลำน้ำมงคลบอเรย ที่รับน้ำมาจากเทือกเขาสอยดาวในเขตประเทศไทย ไหลลงทางตะวันออกเฉียงเหนือ ณ บริเวณที่ราบลุ่มตอนใต้ของเมืองศรีโสภณ

กลุ่มที่สอง คือ กลุ่มลำห้วย เช่น**ห้วยยาง**และ**ห้วยหินตั้ง** ไหลจากต้นน้ำในเขตอำเภอตาพระยามาทางตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านบ้านโคกสูงอันเป็นที่ตั้งของปราสาทสด๊กก๊อกธมลงสู่ที่ลุ่มต่ำทางตอนเหนือ

ของเมืองศรีโสภณ มารวมกับลำน้ำมงคลบอเรยที่ผ่านการรวมกับลำคลองพรหมโหดและคลองไผ่ แล้วไหลรวมกันไปออกทะเลสาบเขมรทางตะวันออกเฉียงใต้

บรรดาชุมชนบ้านเมืองที่เกิดขึ้นตามลุ่มน้ำที่ลำน้ำห้วยยางและห้วยหินตั้งผ่านลงมายังบ้านโคกสูงและเข้าไปในเขตกัมพูชา จนรวมกับลำน้ำมงคลบอเรยที่เมืองศรีโสภณนั้น ส่วนมากเป็นชุมชนสมัยลพบุรีหรือสมัยเมืองพระนคร เช่น ที่ปราสาทเขาโล้นและปราสาทสด๊กก๊อกธม เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้สัมพันธ์กับเมืองบันทายฉมาร์ ซึ่งมีกลุ่มปราสาทขนาดใหญ่แบบเมืองพระนครสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทางตอนเหนือของเมืองศรีโสภณ

แต่บรรดาชุมชนโบราณซึ่งมีอายุเก่าแก่กว่าสมัยเมืองพระนครที่พัฒนาขึ้นเป็นเมืองใหญ่นั้น อยู่ในเขตที่ราบลุ่มคลองพรหมโหดและคลองไผ่ซึ่งไหลผ่านตัวอำเภออรัญประเทศไปยังเมืองศรีโสภณ และมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องไปถึงเมืองพระนครในเขตเมืองเสียมเรียบ

โคปุระด้านทิศตะวันออกของปราสาทสด๊กก๊อกธม อ.โคกสูง สระแก้ว
ปราสาทขอมซึ่งตั้งอยู่ติดแนวชายแดนไทย-กัมพูชา (ภาพ : ณัฐกุล เอกเสน)

การสำรวจและศึกษาของข้าพเจ้าสมัยที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ได้พบความจริงทางภูมิวัฒนธรรมในเรื่องสันปันน้ำที่อยู่ระหว่างพื้นที่เขตอำเภอสระแก้วกับอำเภอวัฒนานคร คือ บริเวณ**เขาสามสิบ** ซึ่งเป็นเขาโดดๆ ในเขตอำเภอสระแก้ว ที่ลำน้ำลำห้วยทางด้านตะวันออกไหลลงสู่ที่ราบลุ่มของลำคลองพรหมโหดและคลองไผ่ อันเป็นบริเวณที่เมืองไผ่ตั้งอยู่ ส่วนลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงทางตะวันตกจะไปรวมตัวกับลำน้ำพระสะทึงที่ไหลลงมาจากเทือกเขาสอยดาวทางใต้ ผ่านเขาฉกรรจ์ไปรวมกับลำน้ำพระปรงที่ไหลลงจากเทือกเขาพนมดงรักทางเหนือ กลายเป็นลำน้ำพระปรงที่ไหลจากเขตอำเภอสระแก้วไปยังอำเภอกบินทร์บุรี รวมกับลำน้ำหนุมานที่ไหลลงจากเทือกเขาพนมดงรักและส่วนหนึ่งของเขาใหญ่กลายเป็นลำน้ำหนุมาน ไหลผ่านที่ราบลุ่มลงสู่อำเภอประจันตคามและศรีมหาโพธิมายังอำเภอเมืองจังหวัดปราจีนบุรี กลายเป็นแม่น้ำ

ปราจีนบุรี ไหลผ่านอำเภอบ้านสร้างที่มีลำน้ำนครนายกจากจังหวัดนครนายกลงมาสมทบ กลายเป็นแม่น้ำบางปะกง ไหลลงใต้มายังอำเภอบางคล้าที่มีลำน้ำท่าลาดไหลมาจากเขาและที่สูงของเทือกเขาในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา ชลบุรี และระยอง

ข้าพเจ้าสำรวจพบร่องรอยชุมชนโบราณใหญ่น้อยตั้งแต่สมัยยุคเหล็กตอนปลายที่สืบเนื่องมายังสมัยทวารวดี ลพบุรี และอยุธยา กระจายอยู่ตามลำน้ำและลุ่มน้ำของลำน้ำพระสะทึง ลำน้ำพระปรง และลำน้ำหนุมานหลายแห่ง

ชุมชนโบราณเหล่านี้มักตั้งอยู่ในบริเวณที่ลาดลุ่มและที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ในลักษณะที่ตั้งอยู่บนโคกเนินธรรมชาติ ที่ดอนตามฝั่งลำน้ำ หรือที่ราบลุ่มที่มีลำน้ำลำห้วยไหลผ่านหลายสาย หรือบริเวณใกล้หนองน้ำที่มีน้ำขังตลอดปี ยกตัวอย่าง เช่น บริเวณที่ราบลุ่มทางตอนเหนือของเขาฉกรรจ์และเขาสามสิบ และบริเวณท่าเกษม ที่พบแหล่งฝังศพ แหล่งที่อยู่อาศัย มีเศษภาชนะดินเผา เครื่องประดับสำริด และเครื่องมือเครื่องใช้ทำจากเหล็ก รวมทั้งเศษตะกรันเหล็กที่แสดงให้เห็นว่ามีการถลุงเหล็ก โดยเฉพาะชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบทวารวดีและอยุธยา พบศาสนสถานหลายแห่งที่สัมพันธ์กับศาสนาฮินดูและพุทธมหายานมากกว่าพุทธเถรวาท สะท้อนถึงความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมกับแคว้นเจนละและเมืองพระนครที่พัฒนาขึ้นรอบทะเลสาบเขมรในประเทศกัมพูชา

เมืองศรีมโหสถ-โคกขวาง

จากการศึกษาลักษณะทางภูมิศาสตร์และภูมิวัฒนธรรมของบรรดาชุมชนโบราณใหญ่น้อยที่กระจายกันอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำและลำน้ำในบริเวณภาคตะวันออกตอนบน ที่ทางน้ำทางด้านตะวันออกตั้งแต่อำเภอวัฒนานครไหลไปลงทะเลสาบเขมรในประเทศกัมพูชา กับทางน้ำทางฟากตะวันตกที่ไหลจากอำเภอสระแก้ว กบินทร์บุรี และวัฒนานครมาลงแม่น้ำบางปะกง ทำให้ข้าพเจ้าคิดว่า เมื่อเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์บรรดาชุมชนเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับความเชื่อในศาสนาฮินดูสมัยแรกเริ่มมากกว่าพุทธศาสนาเถรวาทแบบทวารวดี ที่แพร่เข้ามาผสมผสานในสมัยหลังตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลงมา

สิ่งดังกล่าวสะท้อนให้เห็นจากเมืองศรีมโหสถและเมืองโคกขวางในเขตจังหวัดปราจีนบุรี และเมืองพระรถในเขตอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี โดยเฉพาะที่เมืองศรีมโหสถและเมืองโคกขวางนั้น บรรดาศาสนสถานศิลาแลงส่วนใหญ่เป็นเทวาลัยที่ประดิษฐานศิวลึงค์ ฐานโยนี เทวรูปพระนารายณ์ และพระพิฆเนศ ส่วนที่เป็นของเนื่องในพุทธศาสนาล้วนมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลงมา ก่อนที่ศิลปวัฒนธรรมสมัยเมืองพระนครที่มีทั้งศาสนาฮินดูและพุทธมหายานจะแพร่เข้ามาในรูปของปราสาทขอมและอโรคยาศาล อีกทั้งบรรดาโบราณสถานเนื่องในพุทธเถรวาทนั้นก็มักอยู่นอกตัวเมือง เช่น โบราณสถาน

ภูเขาทอง ริมคูเมืองด้านตะวันออกของเมืองศรีมโหสถ รอยพระพุทธบาทคู่และศิลาจารึกสรรเสริญพุทธคุณสมัยทวารวดีที่โบราณสถานสระมรกต และพระพุทธรูปศิลาประทับยืนสมัยทวารวดีที่พบนอกเมืองออกไปทางตะวันตก รวมทั้งพุทธสถานขนาดเล็กอื่นๆ ที่น่าจะมีอายุตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลงมา เมื่ออิทธิพลทางพุทธศาสนาจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาทางฟากตะวันตกแพร่เข้ามาปะปนกับศาสนาฮินดูที่มีความเข้มข้นอยู่ภายในเมือง

การนับถือศาสนาฮินดูเป็นสำคัญนี้ยังคงสืบเนื่องมาจนถึงสมัยลพบุรี ที่มีความสัมพันธ์กับขอมสมัยเมืองพระนคร ได้พบศาสนสถานที่ได้รับอิทธิพลขอมแพร่หลายตามท้องถิ่นต่างๆ ในบริเวณภาคตะวันออกตอนบนราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ซึ่งศิลปวัฒนธรรมขอมแบบบายนที่นับถือพุทธมหายานสมัยรัชกาล พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แพร่เข้ามาเป็นช่วงสุดท้าย จึงปรากฏศาสนสถานประจำอโรคยาศาลหลายแห่ง หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙ บ้านเมืองทั้งในเขตประเทศไทยและกัมพูชาก็เปลี่ยนมานับถือพุทธเถรวาทลัทธิลังกาวงศ์

.....

ชุมชนในพื้นที่ภาคตะวันออกตอนบนตั้งแต่เขตอำเภอวัฒนานคร ที่ลำน้ำลำห้วยจากเขาและที่สูงไหลผ่านอำเภอตาพระยาและอรัญประเทศไปลงทะเลสาบเขมรในเขตกัมพูชานั้น หาได้นับถือศาสนาฮินดูเพียงอย่างเดียวเหมือนกับชุมชนในลุ่มน้ำปราจีนบุรีแต่อย่างใด ศาสนาฮินดูในพื้นที่บริเวณนี้สัมพันธ์กับศิลปวัฒนธรรมขอมสมัยก่อนเมืองพระนครที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **วัฒนธรรมเจนละ** เพื่อให้แลเห็นต่างไปจากวัฒนธรรมทวารวดีที่เป็นพุทธเถรวาท

จากการสำรวจศึกษาของข้าพเจ้าพบว่าเป็นความต่างในระดับโครงสร้างตอนบน อันเป็นเรื่องของศาสนา การเมือง และสถาบันกษัตริย์ ที่เห็นชัดระหว่างศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ โดยเฉพาะศาสนสถานสำคัญของฮินดู คือ *ปราสาท* แต่ของทางพุทธเถรวาท คือ *สถูปหรือธาตุ* ส่วนโครงสร้างตอนล่างอันเป็นพื้นฐานการตั้งถิ่นฐานและชีวิตการอยู่อาศัยนั้นคล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับและรูปแบบภาชนะล้วนเป็นแบบเดียวกัน จึงทำให้เกิดเข้าใจผิดและตีเหมาเอาบ่อยๆ ว่าเป็นของสมัยทวารวดี

ข้าพเจ้าพบว่า ถ้าใช้**เขาสามสิบ**ที่มีความสูง ๓๔๓ เมตร จากระดับทะเลปานกลางเป็นทั้งสันปันน้ำและเขาศักดิ์สิทธิ์แล้ว ธารน้ำลำห้วยที่ไหลลงจากเขาและที่สูงจะผ่านลงที่ลาดต่ำในเขตบ้านนางงาม ลงสู่ที่ลาดลุ่มและที่ราบลุ่มและหนองน้ำในเขตบ้านท่าเกวียนและบ้านน้ำซับ แล้วแตกเป็นลำน้ำเล็กๆ หลายสายผ่านบ้านหนองหอย ที่แต่เดิมคือหนองน้ำขนาดใหญ่ (Lake) ขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ไปรวมกับลำน้ำพรหมโหดในเขตบ้านหนองแวง บ้านหนองบัว รวมกันเป็นลำน้ำใหญ่ที่เรียกว่าคลองพรหมโหด ไหลผ่าน

ที่ราบลุ่มเข้าสู่บริเวณตัวอำเภออรัญประเทศ อันเป็นจุดที่มีลำห้วยไผ่ไหลผ่านเมืองไผ่ เมืองโบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร มาสมทบในเขตบ้านวัดเกาะ ต่อจากนั้นก็ไหลผ่านบ้านโคก กลายเป็นลำน้ำรวมที่ไหลผ่านเมืองปอยเปตหรือบันเตียเมียนเจยลงสู่ที่ราบลุ่มไปยังเมืองศรีโสภณ

การไหลลงจากเขาและที่สูงทางตะวันตก ทางใต้ ที่ประกอบด้วยคลองพรหมโหด คลองไผ่ ไปสบกันเป็นคลองพรหมโหดที่อรัญประเทศก่อนเข้าเขตกัมพูชาไปยังเมืองปอยเปตและศรีโสภณนั้น ทำให้แลเห็นอาณาบริเวณที่มีพัฒนาการของชุมชนโบราณตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือ ยุคเหล็กตอนปลายเข้าสู่สมัยก่อนเมืองพระนครและเมืองพระนครอย่างชัดเจน

นอกจากบริเวณลุ่มน้ำพรหมโหดและคลองไผ่ดังกล่าวแล้ว ยังมีอีก ๒ ลุ่มน้ำที่สัมพันธ์กับการเกิดชุมชนบ้านเมือง ลุ่มน้ำแรกคือลุ่มน้ำ**คลองน้ำใส** ที่มีต้นน้ำมาจากเขาและที่สูงในเขตอำเภอคลองหาดทางด้านใต้ ไหลผ่านบ้านคลองหาดขึ้นเหนือมายังบ้านหนองปรือ แล้วแยกออกเป็น ๒ สาย สายหนึ่งไปทางตะวันออกคือคลองน้ำใส ผ่านพื้นที่เขาและที่สูง เช่น เขารัง ไปถึงเขาน้อยและบ้านโคกสะแบงไหลข้ามเขตแดนไปยังเขตกัมพูชาที่ปอยเปต แล้วรวมกับลำน้ำพรหมโหดไปยังที่ราบลุ่มต่ำในเขตเมืองศรีมโหสถ อีกสายหนึ่งไหลขึ้นทางเหนือ แตกออกเป็นหลายสาขา คือ สายที่ผ่านบ้านไผ่ล้อมกลายเป็นห้วยไผ่ ไหลผ่าน บ้านหนองใหญ่ไปยังเมืองไผ่และเรียกว่า **คลองไผ่** อีก ๒ สาขาคือ **ห้วยขุนปูน** ผ่านที่สูงในเขตบ้านโนนขี้เหล็กและเขารังขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านตอนใต้ของเมืองไผ่ไปรวมกับลำคลองพรหมโหดในเขตบ้านวังปลา และสาขาสุดท้ายคือ **ห้วยปลาก้าง** ไหลจากที่สูงในเขตบ้านโนนสวรรค์ ผ่านบ้านบุ่งแคนไปทางตะวันออกเฉียงเหนือไปยังบ้านโคกสะแบง ก่อนรวมกับคลองน้ำใสไปออกเขตกัมพูชา

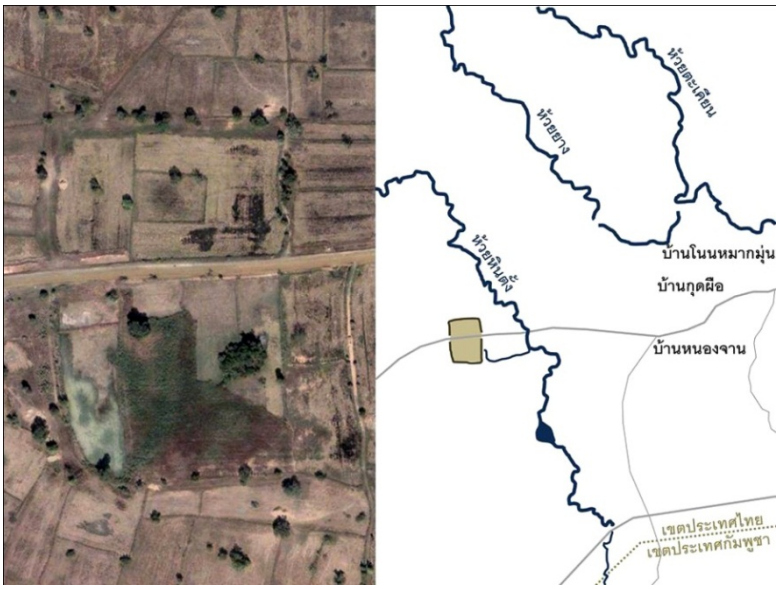

บ้านเมืองเล็กๆ ที่เกิดขึ้นตามลุ่มน้ำที่ลำห้วยยางและห้วยหินตั้งไหลผ่านลงมา
เมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าในภาพอยู่ไม่ห่างไกลจากบ้านหนองจาน

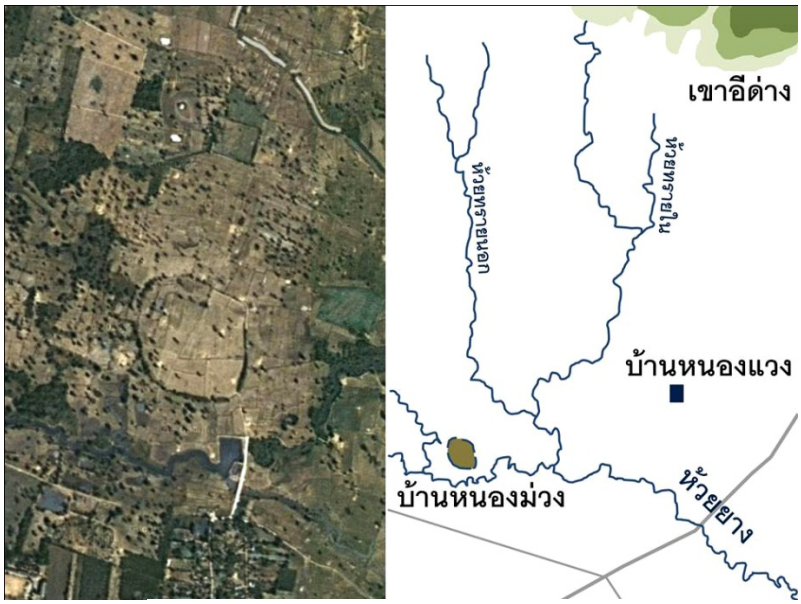

ชุมชนโบราณขนาดเล็กใกล้บ้านหนองม่วง

ภาพรวมของลุ่มน้ำพรหมโหดและลำน้ำเล็กๆ หลายสายที่ไหลลงจากเขาสามสิบและที่สูงทางใต้ตลอดจนทางเหนือดังกล่าว ล้วนไหลลงหล่อเลี้ยงพื้นที่ราบลุ่มต่ำ มีลำน้ำลำห้วยและหนองบึงเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ทำให้พื้นที่ลุ่มต่ำระหว่างเขตอำเภอวัฒนานครและอำเภออรัญประเทศเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ยังผลให้คนก่อนประวัติศาสตร์ยุคเหล็กตอนปลายพากันเข้ามาสร้างบ้านแปงเมือง ซึ่งจะกล่าวถึงในตอนต่อไป

.....

แต่ทว่าลุ่มน้ำพรหมโหด คลองไผ่ และคลองน้ำใสดังกล่าวนี้ ก็หาได้เป็นพื้นที่ราบลุ่มที่มีการสร้างบ้านแปงเมืองเพียงบริเวณเดียวแต่อย่างใด หากยังมีอีกอาณาบริเวณหนึ่งทางตอนเหนือระหว่างเขตอำเภอวัฒนานครและอำเภอตาพระยา ที่อยู่บนเนินเขาและที่ลาดลงจากเทือกเขาพนมดงรักในเขตอำเภอตาพระยา กินพื้นที่ลงมาทางใต้จนจรดเขตตำบลโคกสูง มีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลลงจากภูเขาและที่สูงลงมาทางตะวันออกไปยังเขตกัมพูชา ซึ่งสามารถแยกออกได้เป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนบนและส่วนล่าง

ส่วนบน กินพื้นที่ในเขตตำบลนางรอง ตำบลทัพราช ตำบลทัพไทย ตำบลทัพเสด็จ ลงมาถึงตลาดสดตาพระยา โดยมีแนวเขาเป็นเส้นยาวที่เริ่มตั้งแต่ตำบลแซร์ออ ผ่านศาลเจ้าพ่อพรานบุญ ซึ่งเป็นศาสนสถานขอมทอดยาวมายังปราสาทศาลาไทย ในเขตตลาดสดตาพระยาจนจรดเขตแดนกัมพูชา

พื้นที่ราบตอนบนดังกล่าวมีเขื่อนกันน้ำระหว่างเขาของตำบลแซร์ออและตำบลทัพราช มีลำน้ำหลายสายไหลออกจากเวิ้งเขาและอ่างน้ำทางตะวันตกผ่านที่ราบลุ่มมายังตำบลทัพเสด็จและหนองจระเข้ก่อนผ่านเข้าเขตกัมพูชาและไหลลงสู่ที่ราบลุ่มของกัมพูชาทางตะวันออกเฉียงใต้ พื้นที่ดังกล่าวพบแหล่ง

โบราณคดีที่เป็นปราสาทขอมทั้งเล็กและใหญ่มากมาย เป็นแหล่งชุมชนโบราณที่อยู่ในระนาบเดียวกันกับปราสาทบันทายฉมาร์ อันเป็นเมืองใหม่ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เริ่มตั้งแต่เชิงเขาของตำบลช่องกุ่มและตำบลแซร์ออ ผ่านตำบลโคคลานมายังตำบลตาพระยา โดยมีเขาโดดๆ อยู่ตอนกลาง คือ **เขาอีด่าง** ต่ำจากบริเวณเขาเป็นที่ลุ่มต่ำ มีลำน้ำสายเล็กๆ และหนองบึงในเขตตำบลหนองม่วง ตำบลหนองแวง ลงมาถึงตำบลโคกสูงและตำบลโนนหมากมุ่นเป็นที่สุด

บรรดาสายน้ำที่ไหลลงจากเขาและที่สูงในบริเวณนี้ ไม่ได้ไหลจากทางตะวันตกมาตะวันออกอย่างบริเวณตอนบน หากไหลลงจากทางตะวันตกและทางเหนือลงใต้ มารวมกันในพื้นที่ตำบลโนนหมากมุ่น ก่อนที่จะไหลผ่านเข้าเขตกัมพูชาในเขตจังหวัดบันเตียเมียนเจย แล้วไหลเข้าบริเวณที่ต่ำในเขตเมืองศรีโสภณ

ข้าพเจ้าเรียกพื้นที่บริเวณนี้ว่า **พื้นที่รอบเขาอีด่าง** ซึ่งมีทั้งเขาโดด เขาเล็กเขาน้อย หนองน้ำขนาดใหญ่และเล็ก และพื้นที่โคกเนินที่มีลำน้ำใหญ่น้อยไหลลงจากเขาและที่สูงมากมาย พบชุมชนโบราณสมัยเมืองพระนครกระจายกันอยู่หลายแห่ง มีทั้งปราสาทที่ตั้งอยู่บนเขา หนองน้ำ และสระน้ำจำนวนมาก เช่น ปราสาทเขาโล้น ปราสาทสด๊กก๊อกธม ปราสาทแซร์ออ ปราสาททับเสียม เป็นต้น บริเวณนี้อยู่ในเขตอำเภอวัฒนานคร อำเภออรัญประเทศ มีแหล่งชุมชนโบราณที่เป็นเมือง ๓ แห่ง คือ **บ้านท่าเกวียน** ในที่ลาดลุ่มเขาสามสิบ **บ้านเมืองไผ่** และ**บ้านโคกสูง**

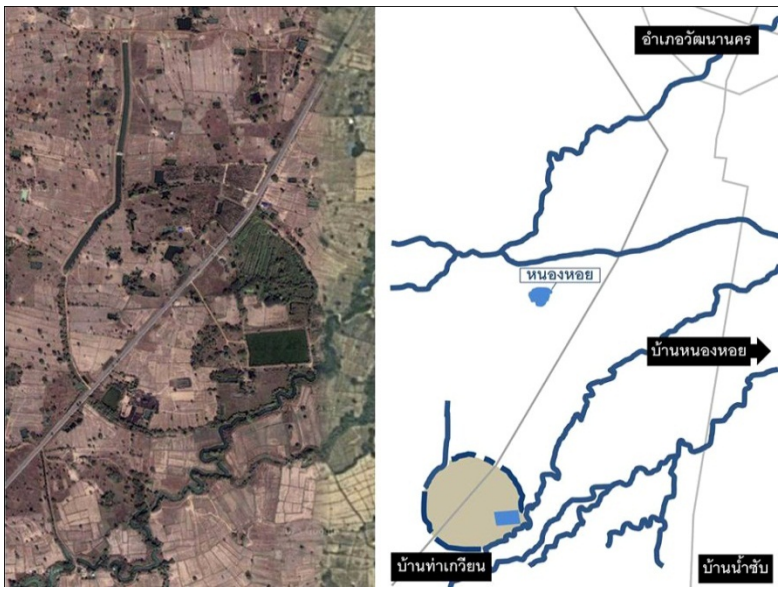

ภูมิวัฒนธรรมของเมืองโบราณบ้านท่าเกวียน ซึ่งมีคันดินและคูน้ำล้อมรอบเป็นรูปทรงกลม

ชุมชนแห่งแรกที่**บ้านท่าเกวียน**นั้น เป็นชุมชนโบราณรูปกลม มีคันดินและคูน้ำล้อม ตั้งอยู่ใกล้หนองน้ำใหญ่ที่เรียกว่า “หนองหอย” ปัจจุบันมีถนนหลวงตัดผ่ากลางภายในคูน้ำ ตลอดจนคันดินก็ถูกปรับเป็นที่นา คงเหลือบริเวณโคกเนินตรงกลางที่มีซากปราสาทศิลาแลง ซึ่งหักพังและถูกทำลายจนไม่เป็นรูปร่าง ส่วนภายในคูเมืองมีสระน้ำสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่เรียกได้ว่าเป็นบาราย

เมืองโบราณแห่งนี้อยู่ติดกับหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ กินพื้นที่ตั้งแต่บ้านน้ำซับไปจนถึงบ้านหนองหอย อันเป็นพื้นที่ลาดลงไปสู่ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงทางตะวันออก มีลำห้วยไผ่ซึ่งมีต้นน้ำอยู่บนเขาและที่สูงในเขตอำเภอคลองหาดไหลคู่ขนานมากับคลองน้ำใส พอถึงบ้านหนองปรือ ลำคลองน้ำใสไหลแยกไปทางตะวันออก เลาะชายแดนไทย-กัมพูชา ผ่านบ้านโนนขี้เหล็ก บ้านโนนสาวเอ้ ไปยังบ้านเขาน้อย อันเป็นแหล่งที่พบปราสาทขอมรุ่นก่อนเมืองพระนคร

ต่อจากนั้น คลองน้ำใสก็ไหลผ่านบ้านโคกสะแบงเข้าเขตกัมพูชาไปทางตะวันออก ขณะที่คลองไผ่ไหลผ่านบ้านหนองปรือไปทางเหนือ ผ่านบ้านไผ่ล้อม บ้านทับยาง ไปยังบ้านหนองใหญ่ อันเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงติดต่อกับหนองน้ำใหญ่ของบ้านหนองหอย ที่มีเมืองโบราณบ้านท่าเกวียนตั้งอยู่ขอบบึงดังกล่าวมาแล้ว

คลองไผ่ไหลผ่านบ้านหนองใหญ่ไปยังเมืองไผ่ อันเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ในเขตบ้านเมืองไผ่ ลำน้ำผ่ากลางเมืองไปยังบ้านวัดเกาะ แล้วเข้ารวมกับลำคลองพรหมโหดในเขตตัวอำเภออรัญประเทศ ไหลออกนอกเขตประเทศไทยไปยังเมืองปอยเปตของกัมพูชา

เมืองไผ่

เมืองไผ่เป็นเมืองโบราณรูปกลมรี ขนาดวัดตามแนวเหนือ-ใต้ ยาว ๑,๓๐๐ เมตร ส่วนกว้างที่สุดตรงกลางเมืองวัดได้ ๑,๐๐๐ เมตร ใหญ่กว่าเมืองที่หนองหอยในเขตบ้านท่าเกวียน ตั้งอยู่บนเนินดินท่ามกลางที่ราบลุ่มชุ่มน้ำ ที่มีทั้งหนองบึงและทางเดินของลำน้ำ ๓ กลุ่มไหลผ่าน คือ มีหนองหอยและหนองใหญ่อยู่ทางตะวันตก มีลำห้วยไผ่ไหลผ่ากลาง ทางตอนใต้มีลำห้วยขุนปูนที่ไหลมาจากบ้านโนนขี้เหล็กไหลผ่าน และทางตอนเหนือมีลำคลองพรหมโหดจากทางตะวันตกเฉียงเหนือไหลลงมารวมกับคลองไผ่ที่อำเภออรัญประเทศ

นอกคูเมืองไผ่ทางทิศตะวันตกมีเนินโบราณสถานที่ยังไม่ได้ขุดแต่งแห่งหนึ่ง มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอยู่ใกล้ๆ แต่ภายในบริเวณคูเมืองพบโคกศาสนสถานก่ออิฐ เมื่อขุดแต่งแล้วมีลักษณะเป็น

ปราสาท แต่ไม่เห็นลวดลายพอที่จะกำหนดอายุได้ชัดเจน คงมีแต่แผ่นหินรูปอัฒจันทร์ที่ตีนขั้นบันได รอบๆ บริเวณปราสาทมีร่องรอยคูน้ำล้อมรอบ และมีสระน้ำอยู่ใกล้ๆ

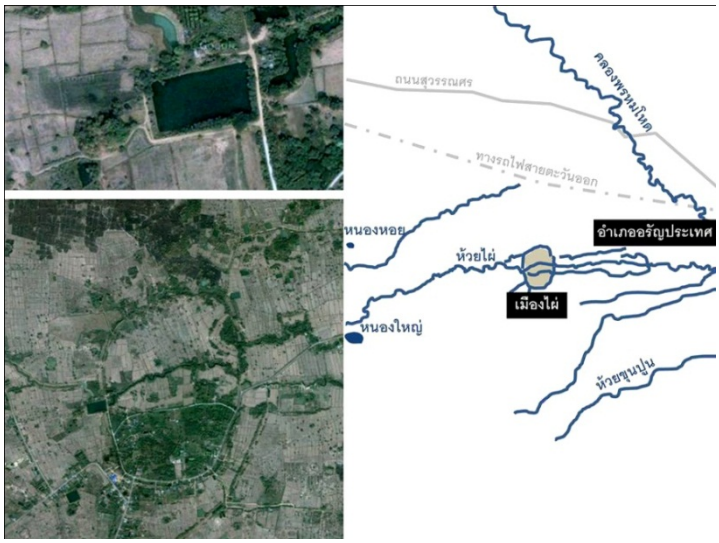

ลำน้ำ ๓ กลุ่มที่ไหลผ่านชุมชนโบราณเมืองไผ่ ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปกลมรี จะเห็นมีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวเมือง

การขุดค้นของกรมศิลปากรก็ดี หรือการรวบรวมโบราณวัตถุโดยพระและชาวบ้านที่นำมาเก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์วัดก็ดี มีทั้งลายปูนปั้น ภาชนะดินเผา เครื่องมือเครื่องใช้ โดยเฉพาะเครื่องมือเหล็ก ลูกปัด เครื่องมือหินขัด และอื่นๆ ที่มีอายุตั้งแต่สมัยยุคเหล็กลงมาถึงสมัยทวารวดี ลพบุรี โดยเฉพาะสมัยลพบุรีหรือยุคเมืองพระนครนั้น แลเห็นได้ชัดเจนจากชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม ลวดลาย และเทวรูป ที่สัมพันธ์กับโคกเนินศาสนสถาน สระน้ำ และบาราย ที่พอจะนำมาหาข้อยุติได้ว่า พัฒนาการของเมืองไผ่ได้มาถึงยุครุ่งเรืองก่อนจะสิ้นสุดลงไป เพราะแลเห็นร่องรอยแหล่งที่อยู่อาศัยทั้งภายในเมืองและนอกเมืองออกไปได้ชัดเจน คือเห็นร่องรอยของสระน้ำสี่เหลี่ยมทั้งใหญ่และเล็กกระจายอยู่ทั่วไปในที่ราบลุ่ม แหล่งชุมชนใดมีขนาดใหญ่ก็มีสระน้ำหลายแห่ง และบางแห่งก็เป็นบารายหรืออ่างเก็บน้ำ

ฐานปราสาทกลางเมืองไผ่และคูน้ำล้อมรอบ (ดูผังปราสาทประกอบ)

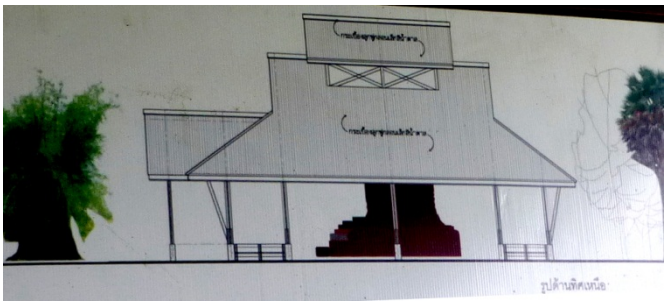

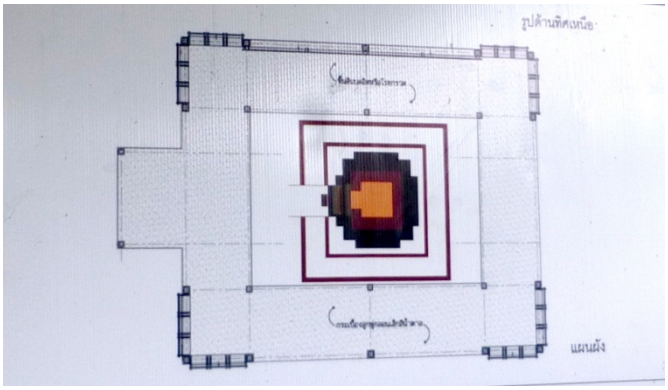

ผังปราสาทเมืองไผ่สมัยก่อนเมืองพระนคร
(ภาพ : กรมศิลปากร)

พระโพธิสัตว์แบบศิลปะขอมพื้นเมือง พบที่ปราสาทเมืองไผ่

โบราณวัตถุตั้งแต่สมัยเจนละ-ทวารวดี
จนถึงสมัยลพบุรี พบที่เมืองไผ่

ภาพการขุดค้นปราสาทเมืองไผ่
เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๒
(ภาพ : กรมศิลปากร)

ความโดดเด่นของเมืองไผ่ที่สำคัญกว่าบรรดาเมืองในที่ราบลุ่มอื่นๆ ก็คือ ตั้งอยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง มีลำน้ำลำห้วยหลายสายไหลจากเขาและที่สูงทั้งทางใต้ ทางตะวันตก และทางเหนือลงมา ทั้งไหลผ่ากลางเมืองและไหลผ่านนอกเมือง ทั้งทางเหนือและทางใต้ การตั้งถิ่นฐานต้องอาศัยที่สูงและโคกเนินตามริมลำน้ำหรือระหว่างลำน้ำ แล้วขุดสระน้ำกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง อาศัยที่ราบลุ่มทำนาปลูกข้าวปลูกผัก สร้างทำนบและขุดร่องน้ำทางน้ำเพื่อกระจายและเบนน้ำไม่ให้ท่วมที่อยู่อาศัย โดยเฉพาะการเบนน้ำและป้องกันไม่ให้น้ำเข้าท่วมเมืองของเมืองไผ่นั้น แลเห็นได้ชัดจากโครงสร้างกายภาพของการจัดการน้ำที่เหลืออยู่ คือ เมืองไผ่ตั้งอยู่ในพื้นที่ซึ่งมีลำน้ำอย่างน้อย ๓ สายไหลพุ่งเข้ามา ได้แก่ คลองพรหมโหดทางเหนือ คลองไผ่ตรงกลางที่ผ่ากลางเมือง และห้วยขุนปูนทางใต้ ในฤดูที่มีฝนมาก มวลน้ำไหลลงจากที่สูงอย่างฉับพลัน น้ำจะบ่าเข้าเมืองไผ่ คูเมืองที่มีอยู่ไม่สามารถป้องกันน้ำได้ ต้องทำแนวทำนบดักและเบนน้ำไม่ให้รวมกับคลองไผ่จนพุ่งเข้าเมือง แต่เบนไปเชื่อมกับลำน้ำที่ไหลขนาบมาทั้งทางเหนือและใต้ ขณะเดียวกันก็ขุดทางน้ำเชื่อมเพื่อระบายน้ำระหว่างคลองที่อยู่ใกล้กัน รวมทั้งขุดคลองแยกน้ำผ่านบริเวณที่อยู่อาศัยและแหล่งเพาะปลูกบนเส้นทางน้ำ ผ่านไปรวมตัวกันเป็นคลองพรหมโหดก่อนถึงบ้านวัดเกาะในตัวอำเภออรัญประเทศ

จากความสามารถในการจัดการน้ำดังกล่าว ทำให้แม้พื้นที่ราบลุ่มทั้งตัวเมืองไผ่และบริเวณโดยรอบจะเป็นที่ชุ่มน้ำและมีน้ำท่วมเป็นประจำ ก็สามารถตั้งถิ่นฐานทำกินได้หนาแน่นกว่าพื้นที่อื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียง เห็นได้จากร่องรอยสระน้ำและบารายตามเส้นทางน้ำเหล่านั้นในทุกวันนี้

บ้านหันทราย

เมืองโบราณที่บ้านหันทรายอยู่ทางเหนือของเมืองไผ่ราว ๑๕ กิโลเมตร ตั้งอยู่บนทางน้ำและลำน้ำที่ไหลจากบ้านช่องกุ่ม บ้านโคก และบ้านซับนกแก้ว ผ่านบ้านหันทรายมาสบกับลำคลองพรหมโหดที่บ้านโนนหมากมุ่น/หนองหมากมี่ เป็นเมืองโบราณขนาดเล็กรูปสี่เหลี่ยมมนสองชั้น มีผังเมืองคล้ายเมืองศรีเทพและหลายๆ แห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่พื้นที่ตั้งเมืองเป็นพื้นที่ทราย ดอนกว่าที่ลุ่มต่ำ

ของเมืองไผ่ เป็นที่ลาดลงจากเนินเขาของบ้านหันทรายที่อยู่ทางตะวันออกของเมือง มีร่องรอยคูน้ำกว้างกว่าของเมืองไผ่ กลางเมืองเป็นเนินดิน มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมอยู่ใกล้ๆ คงเป็นเนินศาสนสถานที่ยังไม่อาจกำหนดอายุได้ แต่ที่บ้านหันทรายมีปราสาทขอมและสระน้ำที่เป็นสมัยเมืองพระนคร อีกทั้งบริเวณโดยรอบทั้งทางตะวันตก ทางเหนือ และทางตะวันออก ก็มีบรรดาชุมชนและปราสาทขอมสมัยเมืองพระนครที่พบตามเนินเขาและใกล้หนองน้ำมากมาย เพราะเป็นพื้นที่ซึ่งสัมพันธ์กับบริเวณที่สูงและเขาตาพรม เขาโล้น และเขาอีด่าง ที่มีทางน้ำและลำน้ำไหลลงสู่ที่ราบลุ่มหนองบึงทางตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านบ้านหนองเสม็ดและโคกสูงไปออกเขตกัมพูชาที่บ้านโนนหมากมุ่น นับเป็นบริเวณที่แยกจากลุ่มน้ำพรหมโหดทางด้านตะวันตก และเป็นบริเวณที่พบแหล่งชุมชนโบราณและปราสาทขอมสมัยเมืองพระนครมากมาย เช่น ปราสาทแซร์ออ ปราสาทเขาโล้น ปราสาททับเสียม ปราสาทสด๊กก๊อกธม เป็นต้น

ในขณะที่พื้นที่เหนือเขาตาพรม เขาโล้น และเขาอีด่าง ขึ้นไปในเขตอำเภอตาพระยาจนถึงตีนเขาพนมดงเร็กและช่องสระแจงนั้น ก็พบร่องรอยสระน้ำและโคกเนินศาสนสถานสมัยเมืองพระนครกระจายอยู่ทั่วไป แต่ส่วนมากเป็นศาสนสถานขนาดเล็กของชุมชนเท่านั้น ยกเว้นในป่าเขาบางแห่งที่กำหนดเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เพื่อทำพิธีกรรมร่วมกันของชุมชนบ้านเมืองในท้องถิ่น อย่างเช่นที่โขดหินกลางป่าที่สลักเป็นรูปพระศิวะ ฝีมือช่างท้องถิ่น

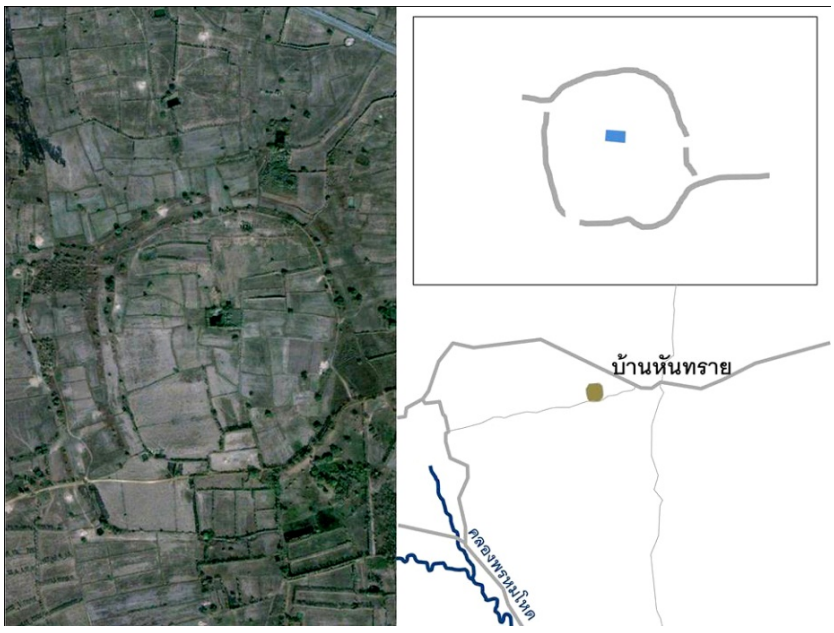

เมืองโบราณขนาดเล็กที่บ้านหันทราย มีผังเมืองคล้ายเมืองศรีเทพและอีกหลายๆ แห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สิ่งสำคัญทางประวัติศาสตร์ก็คือพบจารึกที่ช่องสระแจง ซึ่งออกพระนามกษัตริย์มเหนทรวรมันกล่าวถึงการสร้างบ่อน้ำในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์แถบช่องเขาพนมดงเร็ก ที่จะลงสู่บ้านเมืองในพื้นราบของอำเภอตาพระยา

กษัตริย์มเหนทรวรมันคือพระองค์เดียวกันกับเจ้าชายจิตรเสนวรมันของเจนละบก ในเขตที่ราบสูงโคราช ผู้ทรงจารึกพระนามไว้ตามสถานที่ต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒

ต่อมาเจ้าชายจิตรเสนพระองค์นี้ได้เข้ามาเป็นใหญ่ในเจนละน้ำ คือพื้นที่รอบทะเลสาบเขมรในพระนามว่า มเหนทรวรมัน เพราะพระองค์ทรงมีศักดิ์เป็นพระอนุชาของศรีภววรมัน ผู้เป็นใหญ่ของแคว้นเจนละ และเป็นพระราชบิดาของกษัตริย์อีศานวรมัน ผู้ครองเมืองสมโบร์ไพรกุก นครหลวงของเจนละน้ำ

ปรางค์องค์กลางของปราสาทเขาน้อยสีชมพู อรัญประเทศ ยังคงสภาพสมบูรณ์กว่าปรางค์หลังอื่นๆ (ภาพ : ณัฐกุล เอกเสน)

ทับหลังแบบกำพงพระ ที่ปราสาทเขาน้อยสีชมพู อรัญประเทศ (ภาพ: วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

ทับหลังแบบสมโบร์ไพรกุก ปราสาทเขาน้อยสีชมพู อรัญประเทศ จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ภาพ : วลัยลักษณ์ ทรงศิริ)

นอกจากจารึกที่เอ่ยพระนามมเหนทรวรมันที่ช่องสระแจงแล้ว ยังพบจารึกที่เอ่ยพระนามของศรีภววรมันในพื้นที่ซึ่งเป็นบ้านเมืองในเขตอำเภอวัฒนานครและอรัญประเทศ ที่ลำน้ำลำห้วยทุกสายไหลลงไปยังพื้นที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรของกัมพูชา อันแสดงให้เห็นว่าอาณาบริเวณนี้เคยเป็นกลุ่มบ้านเมืองสมัยเจนละหรือสมัยก่อนเมืองพระนคร ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา และหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญนอกเหนือจากศิลาจารึกก็คือ การมีอยู่ของปราสาทเจนละที่เขาน้อยสีชมพู ที่มีคลองน้ำใสไหลผ่านไปออกเขตกัมพูชา เป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำที่อยู่ทางใต้ของเมืองไผ่

ความสำคัญของปราสาทเขาน้อยก็คือ พบทับหลังสมัยสมโบร์ไพรกุกที่มีความสมบูรณ์ยิ่ง รวมทั้งตัวปราสาทอิฐที่ยังอยู่ในสภาพดี และที่เขารังก็พบซากศาสนสถานที่มีศิลาจารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ กล่าวถึงการกัลปนาที่ดิน ข้าทาส และสิ่งของถวายศาสนสถานในที่นั้น

เขารังนี้อยู่บนเส้นทางไหลผ่านของคลองน้ำใสก่อนที่จะไปถึงบริเวณเขาน้อยสีชมพู...

ปราจีนบุรี ศรีมโหสถ : จากชาติพันธุ์สู่ชาติภูมิ[๒]

ชีวิตทางวิชาการของข้าพเจ้า คือ การศึกษาการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรมของประเทศไทย ซึ่งมีทั้งมิติอดีตและปัจจุบัน เรื่องอดีต ศึกษาจากหลักฐานและวิธีการทางโบราณคดี (archaeological past) ในขณะที่เรื่องปัจจุบัน ศึกษาจากการรวมกลุ่มของคนที่มีความแตกต่างทางชาติพันธุ์ ศาสนา และประวัติศาสตร์ ตามท้องถิ่นต่างๆ ของประเทศ (Ethnographical present)

จากหลักฐานและวิธีการดังกล่าว ทำให้แลเห็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่ทำการศึกษาได้อย่างสืบเนื่องในลักษณะองค์รวม เพื่อนำผลมาทำความเข้าใจและคาดคะเนการเปลี่ยนแปลงในอนาคตได้อย่างมีเหตุผล การศึกษาอย่างแรกอาจมองได้ว่าเป็นการศึกษาทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรม (cultural history) เพราะศึกษาจากหลักฐานทางวัตถุและสถานที่ ซึ่งสังคมในอดีตทิ้งร่องรอยไว้ให้ ส่วนการศึกษาอย่างหลังเป็นประวัติศาสตร์สังคม (social history) เพราะเน้นที่คนในท้องถิ่นที่มีอยู่และสืบเนื่องในปัจจุบัน นับเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต (living history) ทั้งสองอย่างนี้เกิดขึ้นในพื้นที่เดียวกัน (natural space) ที่ผู้คนในสังคมท้องถิ่นอยู่อาศัยร่วมกันมาไม่ต่ำกว่า ๓ ชั่วอายุคน ซึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงให้เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม (cultural space) หรืออีกนัยหนึ่งคือการเปลี่ยนแปลงและปรับเปลี่ยนภูมิประเทศทางธรรมชาติ (natural land scape) ให้เป็น**ภูมิวัฒนธรรม** (cultural landscape)

ภูมิวัฒนธรรมคลุมพื้นที่กว้างขวางที่กำหนดขึ้นและรับรู้โดย**คนใน**ท้องถิ่นหลายท้องถิ่นที่อยู่ในภูมิประเทศเดียวกัน เห็นได้จากการกำหนดชื่อสถานที่ ซึ่งมีทั้งชื่อป่า ชื่อเขา แม่น้ำลำคลอง หนองน้ำ บ้านเมืองแหล่งที่อยู่อาศัยและสถานที่ทางประวัติศาสตร์ บรรดาชื่อบ้านนามเมืองและสถานที่ทางธรรมชาติและวัฒนธรรมเหล่านั้น ส่วนใหญ่มีความหมายซึ่งอธิบายโดยตำนาน (myth) ที่ผู้คนในพื้นที่เชื่อว่าเป็นจริงและถ่ายทอดกันด้วยคำบอกเล่าและความทรงจำต่อๆ กันมา พื้นที่ทางวัฒนธรรมที่มีชื่อเสียงเรียงนามเหล่านี้ ผู้คนในพื้นที่รับรู้ในเรื่องความหมาย ความสำคัญของแต่ละแห่งอย่างมี**กาลเทศะ** (time and place) ตัวอย่างเช่น พื้นที่ใดเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ หวงห้าม หรือพื้นที่สาธารณะที่ใช้เป็นประโยชน์ร่วมกัน (common property) ในภูมิวัฒนธรรมหนึ่งๆ นั้น แบ่งย่อยพื้นที่ทางวัฒนธรรมออกเป็นหลายๆ **ท้องถิ่น** (localities) เป็นพื้นที่วัฒนธรรมที่แลเห็นความสัมพันธ์ของคนในสังคม ๓ มิติด้วยกัน คือ คนกับคน คนกับธรรมชาติ

[๒] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๒ เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๕

ภาพถ่ายทางอากาศเมืองโบราณศรีมโหสถ จ. ปราจีนบุรี แสดงตำแหน่งที่ตั้งและและสภาพแวดล้อม ชายดงศรีมหาโพธิ ติดกับที่ราบลุ่ม ซึ่งมีทางน้ำจากอ่าวไทยเข้าไปถึง

และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ข้าพเจ้าเรียกพื้นที่ดังกล่าวนี้ว่า **นิเวศวัฒนธรรม** (cultural ecology) อันเนื่องจากการมีมิติความสัมพันธ์ทั้งสามอย่างนี้ ท้องถิ่นที่เป็นนิเวศวัฒนธรรมดังกล่าว คือ พื้นที่ที่รองรับกระบวนการ**สร้างบ้านแปงเมือง**ในสังคมชาวนาของสยามประเทศ และประเทศเพื่อนบ้านบนพื้นแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาแต่ยุคต้นประวัติศาสตร์ (pre-history) ที่มีพัฒนาการมาแต่ยุคเหล็กราว ๒,๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาล ข้าพเจ้ากำหนดใช้พื้นที่วัฒนธรรม (cultural space) หรือนิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับการสร้างบ้านแปงเมืองนี้เป็นหน่วยในการศึกษาทั้งด้านโบราณคดี (archaeological past) กับด้านชาติพันธุ์วรรณนา (ethnographical present) ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและสังคมท้องถิ่น ซึ่งในบทความนี้เป็นการศึกษาท้องถิ่นในเขตจังหวัดปราจีนบุรี โดยแบ่งออกเป็นสองภาค *ภาคแรก* เป็นการศึกษาทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรม โดยใช้ชื่อว่า **ปราจีนบุรี ศรีมโหสถ** เป็นการศึกษาทางด้านโบราณคดี กับ *ภาคหลัง* ใช้ชื่อว่า **ปราจีนบุรี ศรีมหาโพธิ** เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่ใช้วิธีการทางชาติพันธุ์วรรณนา (ethnography)

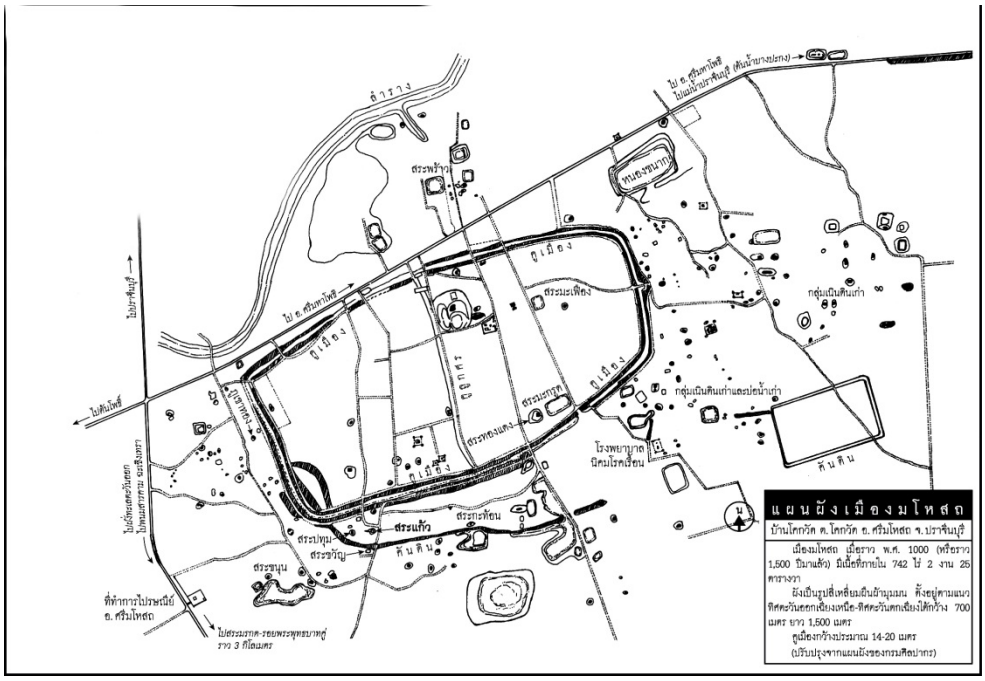

ผังเมืองศรีมโหสถแสดงลักษณะทั้งปุระและนคระ ปุระคือบริเวณเมืองที่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ นคราแสดงบริเวณทั้งหมดที่มีรัศมีของแหล่งที่อยู่อาศัย สระน้ำ และศาสนสถานโดยรอบของเมือง (ภาพลายเส้นจาก www.sujitwongthes.com)

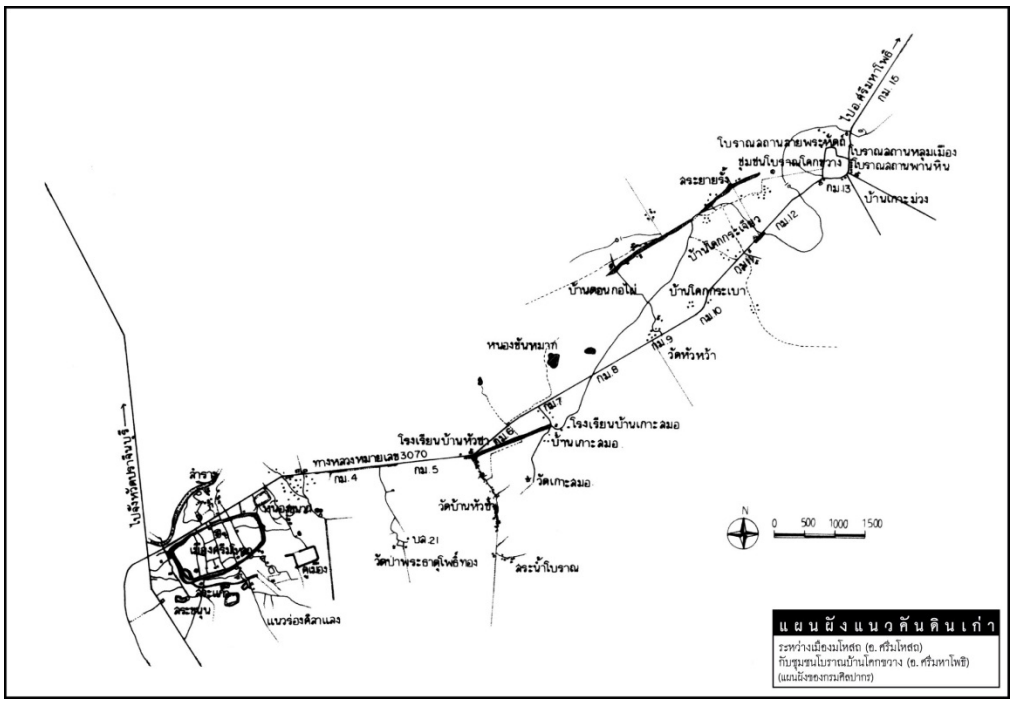

ความสัมพันธ์ของตำแหน่งเมืองศรีมโหสถบนเส้นทางถนนพระศรีมโหสถ (ทำนบโบราณ) มายังบ้านหัวชา หนองขันหมาก กับถนนนางอมรเทวีจากเมืองโคกขวาง แสดงพื้นที่แหล่งชุมชนบ้านเมืองและการจัดการน้ำเพื่ออุปโภคบริโภคและการเพาะปลูก (ภาพลายเส้นจาก www.sujitwongthes.com)

ภูมิวัฒนธรรมเมืองปราจีนบุรี ศรีมโหสถ

จากการสำรวจและศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีในลุ่มน้ำบางปะกงทางด้านตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา (Chao Phya Basin) นั้น มีพัฒนาการของสังคมมนุษย์เข้าสู่การสร้างบ้านแปงเมืองราว ๒,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา อันนับเนื่องเป็นยุคเหล็กตอนปลาย เพราะพบแหล่งชุมชนโบราณตามที่ลาดลุ่มใกล้กับลำน้ำและธารน้ำในท้องถิ่นต่างๆ ของลุ่มน้ำบางปะกงตอนบนที่มีลำน้ำใหญ่ ๒ สาย คือ ลำน้ำปราจีนบุรีและลำน้ำนครนายก ส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกงตอนล่างนั้นเป็นที่ดอน และเกิดบ้านเมืองขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา คือครอบคลุมบริเวณที่สบกันของลำน้ำปราจีนบุรีและลำน้ำนครนายก ตั้งแต่เขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยวลงมาจนถึงปากแม่น้ำบางปะกงในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา

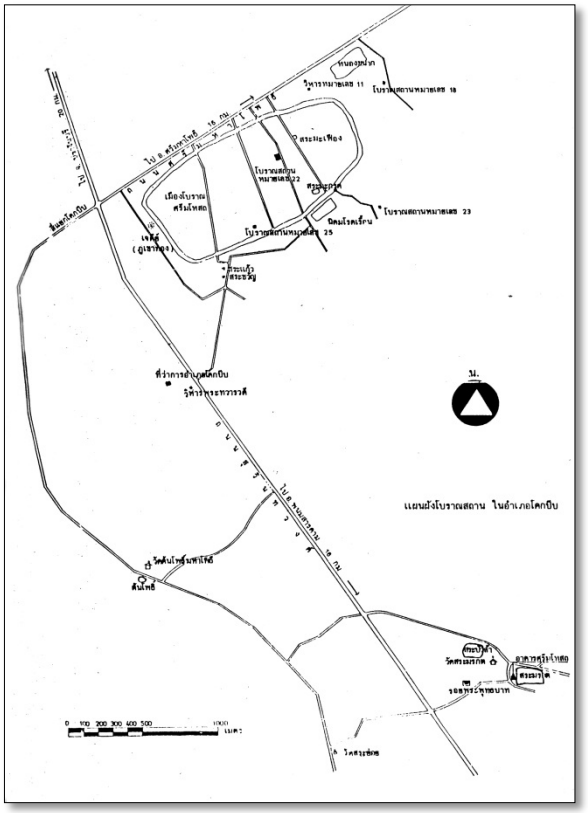

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีมโหสถกับชุมชนโบราณที่สระมรกต ซึ่งห่างไปทางตะวันออกเฉียงใต้ตามชายดงศรีมหาโพธิ (ภาพลายเส้นจาก รายงานการขุดค้นและขุดแต่งโบราณสถานสระมรกต ของกรมศิลปากร)

พื้นที่ของลุ่มน้ำปราจีนบุรีนั้นนับเนื่องในปัจจุบันเป็นพื้นที่ตอนบน หรือพื้นที่ภายในของภาคตะวันออกที่สัมพันธ์กับพื้นที่ชายฝั่งทะเล ซึ่งเริ่มแต่จังหวัดชลบุรี ระยอง จันทบุรี ไปจนถึงจังหวัดตราด ต้นน้ำปราจีนบุรีเริ่มจากการรวมกันของลำน้ำพระสทิง ที่มีต้นน้ำมาจากเทือกเขาสอยดาวในเขตจังหวัดจันทบุรี ไหลจากใต้ขึ้นเหนือมาสบกับลำพระปรง ที่ไหลมาจากภูเขาและพื้นที่สูงทางตะวันออกเฉียงเหนือของอำเภอสระแก้ว ลำพระปรงไหลผ่านที่ลาดลุ่มไปยังอำเภอกบินทร์บุรี รวมกับลำน้ำหนุมานเป็นลำน้ำปราจีนบุรี

ผ่านที่ราบลุ่มไปยังอำเภอประจันตคามซึ่งมีลำน้ำที่ไหลลงมาจากเทือกเขาดงพญาเย็นมาสบทบ ทำให้ลำน้ำปราจีนบุรีกลายเป็นลำน้ำใหญ่ มีที่ราบลุ่มสองฝั่งน้ำที่เหมาะสมกับการตั้งหลักแหล่งของชุมชนทางเกษตรกรรมเป็นบ้านเล็กเมืองน้อย แต่สิ่งที่เป็นอัตลักษณ์สำคัญของลุ่มน้ำปราจีนบุรีตอนนี้ก็คือ ทางฝั่งใต้ของลำน้ำ ตั้งแต่อำเภอศรีมหาโพธิไปจนถึงเขตอำเภอกบินทร์บุรี เขาหินซ้อน และอำเภอพนมสารคามนั้น เป็นดงใหญ่ที่มีป่าปกคลุมเรียกว่า **ดงศรีมหาโพธิ** เป็นพื้นที่ประกอบด้วยดอนสูง เป็นเนินลูกรังสลับไปด้วยที่ลุ่มต่ำและหนองน้ำ โดยเฉพาะบริเวณชายขอบทางด้านใต้ของดงศรีมหาโพธินั้น จัดที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงเป็นท้องทุ่งใหญ่แต่อำเภอพนมสารคาม อำเภอศรีมโหสถ อำเภอศรีมหาโพธิ ไปถึงอำเภอเมืองปราจีนบุรี พื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงนี้คลุมไปถึงอำเภอบางคล้า อำเภอบ้านสร้าง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา และอำเภอบางปะกง ลักษณะภูมิประเทศของที่ราบลุ่มทุ่งกว้างนี้ดูแล้วคล้ายๆ กับเป็นบริเวณก้นอ่าวมาก่อน เป็นที่ซึ่งเคยมีทางน้ำจากชายทะเลเข้ามาจรดที่ลาดสูงที่ชายขอบดงศรีมหาโพธิ บนที่สูงดอนลูกรังของดงศรีมหาโพธิดังกล่าว เป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนโบราณขนาดใหญ่ที่พัฒนาการขึ้นเป็นเมืองท่า (port city) แต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา โดยมีตำแหน่งที่ตั้งอยู่ในบริเวณบ้านโคกวัด อำเภอศรีมโหสถ เมืองโบราณแห่งนี้ไม่ได้ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากมีเครือข่ายของบ้านเมืองและชุมชนกระจายอยู่ทั้งในบริเวณรัศมี ๓ กิโลเมตร ทั้งบนที่ดอนลูกรังและที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงที่มีร่องรอยของลำน้ำ ลำรางเก่าๆ ซึ่งสัมพันธ์กับเนินดินที่อยู่อาศัยซึ่งมีชิ้นส่วนของภาชนะทั้งในพิธีกรรมและการใช้สอย รวมทั้งสิ่งของเครื่องประดับ เช่น ลูกปัดหลากสีหลากขนาดที่สามารถกำหนดอายุได้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ ลงมา

ฐานปราสาทขอมสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งสร้างทับลงบนพื้นที่รอยพระพุทธบาทและบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์สมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา

รอยพระพุทธบาทคู่ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอมราวดีและปัลลวะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ สลักลงบนพื้นศิลาแลงธรรมชาติ

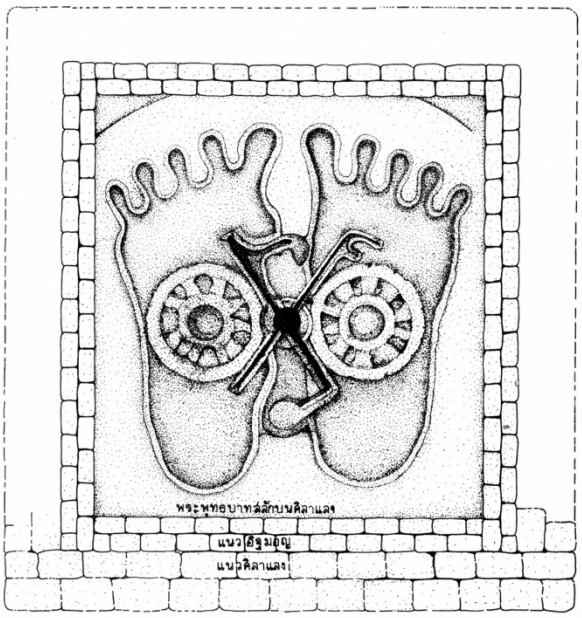

ลายเส้นรอยพระพุทธบาทคู่ กลางฝ่าพระบาทแต่ละข้างสลักเป็นรูปธรรมจักร ตรงกลางระหว่างพระบาทเจาะเป็นหลุมกลมและแกะเซาะเป็นร่องรูปกากบาทคาดทับรอยพระบาท ซึ่งหลุมกลมดังกล่าวอาจเป็นหลุมสำหรับปักเสาฉัตร หรือเสาเพลิงรองรับเครื่องตรีรัตน์หรือธรรมจักร (ภาพลายเส้น : โสภน แก้วมูลกิจ)

บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่คู่มากับรอยพระพุทธบาท เป็นแหล่งน้ำซับที่มีน้ำใต้ดินตลอดเวลา

จากตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ชายทะเล หลักฐานทางโบราณวัตถุ โบราณสถาน ที่มีทั้งศาสนสถาน ผังเมือง และการจัดการน้ำ รวมทั้งเส้นทางคมนาคมติดต่อกับบ้านเมืองทั้งภายในและภายนอกโพ้นทะเลแล้ว ข้าพเจ้ามีความเห็นว่าบรรดาชุมชนโบราณที่มีมาแต่สมัยยุคเหล็กตอนปลายในภูมิภาคตะวันออกนี้ มีความสัมพันธ์กับการค้าทางทะเลระหว่างโรมกับจีน ที่ทำให้เกิดเส้นทางสายไหมทางทะเลตั้งแต่สมัยต้นคริสตกาลหรือราว ๒,๐๐๐ ปีลงมา ซึ่งอาจแบ่งเส้นทางการค้าออกได้เป็น ๒ ช่วง ช่วงแรก เส้นทางจากกรีกโรมัน จากทะเลแดงและอ่าวเปอร์เซีย เมื่อมาถึงอินเดียแล้ว ข้ามมหาสมุทรอินเดียมายังคาบสมุทรไทย-

มาเลเซีย ที่เริ่มแต่ฝั่งทะเลอันดามันตั้งแต่จังหวัดระนองลงไปจนถึงไทรบุรีและเปรัคของมาเลเซีย ขึ้นบกตามแหล่งท่าเรือจอด ที่หลายแหล่งกลายเป็นเมืองท่าทางฝั่งทะเลอันดามัน แล้วขนถ่ายสินค้าข้ามคาบสมุทรไปยังฝั่งทะเลจีนทางตะวันออก ที่มีแหล่งเมืองท่าและท่าเรือจอดสำหรับขนสินค้าไปยังจีนและตะวันออกไกลอีกทีหนึ่ง ช่วงที่สองคือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา เส้นทางเดินเรือส่วนใหญ่ข้ามมหาสมุทรอินเดีย ผ่านช่องแคบมะละกามายังฟากทะเลจีนและอ่าวไทย โดยไม่ต้องใช้เส้นทางขนส่งสินค้าข้ามคาบสมุทร ช่วงเวลานี้การเดินทางทะเลใช้เรือสำเภาขนาดใหญ่ที่เดินทางผ่าทะเลหลวงได้ โดยไม่ต้องเลียบชายฝั่งดังแต่เดิม เป็นช่วงเวลาที่เกิดบ้านเมืองใหญ่ๆ ชายทะเลขึ้นในหมู่เกาะและคาบสมุทรเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บ้านเมืองใหญ่ชายทะเลดังกล่าวมีความสัมพันธ์กันในลักษณะสหพันธ์รัฐเมืองท่า (Port Polity) โดยประกอบด้วยเครือข่ายของนครรัฐ (city state) ขึ้นในช่วงเวลาต่างๆ กันทางประวัติศาสตร์

ศาสนสถานกับการจัดการน้ำ

สหพันธรัฐเมืองท่ายุคแรก คือ **สหพันธรัฐฟูนัน** ที่มีอายุแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นยุคที่ยังมีการขนถ่ายสินค้าข้ามคาบสมุทรอยู่อย่างต่อเนื่อง เป็นการค้าบนเส้นทางข้ามมหาสมุทรอินเดีย จากเมืองท่าสำคัญที่ปากแม่น้ำกฤษณาและโคธาวารี จากแคว้นอมราวดีและแคว้นปัลลวะ มายังคาบสมุทรสุวรรณภูมิ (คาบสมุทรไทย-มาเลเซีย) พ่อค้าส่วนใหญ่เป็นคนอินเดียที่เข้ามาแสวงหาความร่ำรวยและเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ได้นำเอาศาสนา ความเชื่อ รวมทั้งศิลปศาสตร์วิทยาการเข้ามาด้วย **ทำให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมืองที่ได้รับอิทธิพลอินเดียขึ้น นั่นก็คือการจัดให้ศาสนสถานสัมพันธ์กันกับการจัดการน้ำอย่างแยกไม่ออก**

ในระดับชุมชนเล็กๆ ที่เรียกว่า “บ้าน” หรือ “หมู่บ้าน” นั้น ต้องมีศาสนถานเป็นหลักหรือเป็นศูนย์กลางในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา กับแหล่งน้ำเพื่ออุปโภคบริโภคของผู้คนในส่วนรวม

ความเชื่อทางศาสนาช่วยให้น้ำกินน้ำใช้เป็นน้ำบริสุทธิ์ปลอดภัย ในขณะที่ศาสนาและศาสนสถานเป็นแหล่งขัดเกลาและอบรมทางศีลธรรมและจิตใจให้คนเกิดสำนึกร่วม และแหล่งศาสนาก็เป็นที่มาของสิ่งที่เรียกว่า ศิลปวัฒนธรรม ในขณะที่แหล่งน้ำสัมพันธ์กับความรู้ในวิธีการจัดการน้ำด้วยเทคโนโลยี

ผลที่ตามมาได้ทำให้โครงสร้างทางกายภาพของชุมชน ทั้งชุมชนระดับบ้านและเมืองเกิดขึ้นจากการจัดตั้งศาสนสถานและการจัดการน้ำทั้งสิ้น

จากการศึกษาและสังเกตของข้าพเจ้าเห็นว่า ผังทางศาสนสถานและการจัดการน้ำเหล่านี้ ล้วนเป็นอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่แพร่หลายจากดินแดนอินเดียใต้ ซึ่งมาจากลุ่มน้ำกฤษณา โคธาวารี ของแคว้นอมราวดี แคว้นปัลลวะ และต่อมาถึงแคว้นโจฬะ ที่นับเนื่องเป็นกลุ่มบ้านเมืองทางอินเดียใต้ทั้งสิ้น โดยผ่านทางศรีลังกาเข้ามายังคาบสมุทรสุวรรณภูมิ

แท่งศิวลึงค์ขนาดใหญ่ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบบริเวณหนองขนาก ริมคูเมืองด้านนอกทางทิศเหนือของเมืองศรีมโหสถ ภายหลังเคลื่อนย้ายไปประดิษฐานที่วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิจนปัจจุบัน

เมืองโบราณที่บ้านโคกวัดเป็นนครรัฐที่พัฒนาขึ้นในสหพันธ์เมืองท่าฟูนัน ที่อยู่สืบเนื่องมาจนถึงสหพันธ์เมืองท่ารุ่นหลัง คือสหพันธ์เมืองท่าศรีวิชัย ซึ่งเป็นช่วงที่การค้าทางทะเลลดความสำคัญกับการขนถ่ายสินค้าข้ามคาบสมุทรมาเป็นการเดินทางทะเลโดยตลอด ด้วยการผ่านช่องแคบมะละกาจากทะเลอันดามันอ้อมคาบสมุทรมายังทะเลจีนในอ่าวไทย ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังจีนและตะวันออกไกล

สหพันธรัฐฟูนันได้ชื่อมาจากรัฐฟูนันที่จดหมายเหตุจีนในราชวงศ์ถังกล่าวถึง เป็นรัฐที่เป็นศูนย์กลางการค้าและการเมืองใกล้ปากแม่น้ำโขง มีความสัมพันธ์กับนครรัฐที่เป็นเมืองท่าต่างๆ ทางฝั่งอ่าวไทยมากมาย เช่น พันพัน เซียะโท้ว หลั่วยะสิว โตโลโปตี (ทวารวดี) และอื่นๆ ซึ่งตำแหน่งที่ตั้งของนครรัฐเหล่านี้ยังกำหนดอย่างชัดเจนไม่ได้

เมืองโบราณที่บ้านโคกวัดน่าจะเป็นหนึ่งในนครรัฐดังกล่าว คือมีพัฒนาการมาแต่สมัยฟูนัน เพราะพบบรรดาโบราณวัตถุสิ่งของเครื่องใช้เครื่องประดับ เช่น ลูกปัด ดวงตรา เครื่องประดับสำริดและทอง ร่วมสมัยกับของในสมัยฟูนัน แต่ที่สำคัญก็คือเทคนิคและวิธีการในการจัดการน้ำ การสร้างคูน้ำล้อมรอบชุมชนที่เป็นคูกว้างเก็บน้ำไว้ใช้ (tank moat) นั้น เป็นวิธีการที่มีมาแต่สมัยยุคเหล็ก มีร่องรอยของการสร้างทำนบหรือคันดินเพื่อรับน้ำ เบนน้ำ ระบายน้ำ และชะลอน้ำจากที่ลาดสูงลงสู่ที่ต่ำ เพื่อกักเก็บและเพื่อการเพาะปลูก

การกักน้ำในคูเมืองเป็นนวัตกรรมที่เกิดขึ้นในภาคกลางและภาคอีสานของประเทศไทยแต่ยุคเหล็ก ส่วนการสร้างทำนบเพื่อการเบนน้ำ ระบายน้ำ และชะลอน้ำเพื่อการเพาะปลูก โดยเฉพาะการปลูกข้าวเป็นของร่วมสมัยของบ้านเมืองยุคฟูนัน

สังคมยุคฟูนันเป็นยุคของการปลูกข้าวเป็นอาหารหลักที่มีลักษณะเชิงเดี่ยว (monoculture) เป็นยุคที่มีการสร้างทำนบในที่ราบลุ่มเพื่อชะลอน้ำจากที่สูงไม่ให้ไหลลงสู่ห้วยหนองคลองบึงและแม่น้ำโดยที่ยังไม่ได้ทำการเพาะปลูก

ลักษณะการใช้ทำนบและสร้างทำนบเช่นนี้เริ่มแต่สมัยฟูนันจนมาถึงสมัยหลัง เช่นสมัยลพบุรีและอยุธยาทีเดียว เป็นการเพาะปลูกข้าวที่ผู้รู้เรียกว่า **ทำนาทาม** นั่นเอง เมืองโบราณที่บ้านโคกวัดสัมพันธ์กับแนวทำนบที่ใช้ในการชะลอน้ำจากที่สูงเพื่อการปลูกข้าวได้ชัดเจนกว่าที่อื่นๆ ดังเห็นได้จากแนวคันดินที่ดูคล้ายถนน ตัดจากคูเมืองผ่านที่ลาดลุ่มไปทางตะวันตกในเขตตำบลหัวซา อำเภอศรีมหาโพธิ ขณะที่ทางตะวันตกที่เป็นจุดเริ่มต้นของพื้นที่ดอนดงศรีมหาโพธิ ก็มีแหล่งชุมชนโบราณร่วมสมัยอยู่ที่ตำบลโคกขวาง เป็นชุมชนที่ไม่มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ แต่มีโคกเนินที่เป็นศาสนสถาน หนองน้ำและสระน้ำกระจายไปทั่ว

ตอนปลายเนินของโคกขวางนี้มีแนวคันดินทำนบขนาดใหญ่ทอดยาวทางตะวันออกไปสู่หนองน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า **หนองขนาก** ทั้งแนวทำนบที่มาจากเมืองโบราณที่โคกวัดกับที่โคกขวางอยู่ห่างกันและไม่พบกัน แต่ดูเหมือนจะทำหน้าที่ชะลอน้ำจากที่สูงเพื่อการเพาะปลูกข้าว แล้วปล่อยน้ำลงสู่หนองน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่าหนองขนากเหมือนกัน อันเป็นหนองน้ำธรรมชาติที่ใช้กักเก็บน้ำในฤดูแล้ง

ส่วนบนที่ดอนที่เป็นพื้นลูกรังอันเป็นที่ตั้งของตัวเมืองและบริเวณโดยรอบ ก็มีระบบการจัดการน้ำที่ลาดลงมาจากที่สูงในฤดูฝนและน้ำซับที่อยู่ใต้ดินลูกรังที่กลายเป็นศิลาแลง โดยใช้การสร้างทำนบและร่องน้ำ ชะลอน้ำจากที่สูงแล้วเบนเข้ามายังสระน้ำและคูเมือง

ลักษณะเช่นนี้แลเห็นได้ชัดจากแนวทำนบที่ดักน้ำจากที่ไหลเป็นแผ่น (sheet) แผ่ลงมาจากที่ลาดสูงทางเหนือของตัวเมือง แล้วขุดร่องน้ำให้ไหลลงไปสู่สระใหญ่ เช่น สระแก้วและสระอื่น ๆ อีกมากมาย ก่อนที่จะปล่อยน้ำที่เหลือลงสู่คูเมืองเพื่อกักเก็บเป็นช่วงๆ ไป โดยเฉพาะช่วงที่มีการสร้างคูเมือง ๒ ชั้นทางตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น

น้ำที่ไหลลงสู่คูเมืองด้านเหนือนั้น นอกจากปล่อยให้เข้าไปอยู่ในคูโดยรอบแล้ว ยังมีการขุดคูลูกศรเชื่อมคูเมืองด้านเหนือและด้านใต้ผ่ากลางเมือง เพื่อนำน้ำไประบายเข้าบรรดาสระน้ำที่สัมพันธ์กับศาสนสถานและแหล่งที่อยู่อาศัยภายในเมืองด้วย

ระบบการชักน้ำและเก็บน้ำดังกล่าวเป็นการจัดการน้ำที่มาจากผิวดิน แต่ภายในเมืองโบราณและบริเวณโดยรอบอีกหลายแห่งเป็นแหล่งน้ำซับหรือน้ำพุใต้ดิน (spring) จะมีการสร้างศาสนสถานสำคัญๆ ณ บริเวณที่มีน้ำใต้ดินเหล่านั้น โดยขุดเป็นสระเล็กหรือขุดเป็นบ่อกลมกรุศิลาแลงให้เป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่คนมานำไปกิน

แหล่งน้ำพุใต้ดินที่ข้าพเจ้าพบเห็นที่สำคัญ ได้แก่ บ่อน้ำบริเวณบ้านหัวซา ในตำบลหัวหว้า อันเป็นบริเวณแนวทำนบที่เรียกว่า **ถนนพระรถ** หรือ **ถนนพระมโหสถ** ที่ตัดออกจากคูเมืองโบราณด้านตะวันตกผ่านที่ราบลุ่มมาสิ้นสุดในเขตบ้านหัวซา ส่วนบริเวณชายที่ดอนตอนเหนือของแนวทำนบนั้น พบสระน้ำขุดรูปกลมและบ่อน้ำรูปกลมกรุด้วยศิลาแลงรอบอยู่กันเป็นกลุ่ม และมีความสัมพันธ์กับโคกเนินที่เป็นศาสนสถาน ยังมีโกลนรูปสิงห์และชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมโบราณสมัยทวารวดีเหลือให้เห็น

สระน้ำและบ่อน้ำรูปกลมนี้ขุดเจาะลึกลงไปในพื้นแลงถึงตาน้ำ ทำให้มีน้ำเต็มอยู่ตลอดเวลา ลักษณะเช่นนี้ข้าพเจ้าเคยพบตามชุมชนโบราณของพวกจามในภาคกลางของเวียดนาม ซึ่งนักโบราณคดีของเวียดนามเรียกว่า **บ่อน้ำจาม** (Cham well) เป็นสมบัติสาธารณะหรือสมบัติร่วม (common property) ของชุมชนในท้องถิ่น

ข้าพเจ้าคิดว่าระบบการจัดการน้ำทั้งบนที่ดอนและที่ราบที่สัมพันธ์กับทำนบที่เรียกว่าถนนพระรถหรือถนนพระศรีมโหสถนี้ มีความสัมพันธ์ไม่น้อยกับบรรดาชุมชนโบราณของพวกจามและฟูนัน ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์มาลาโย-โพลีนีเชียนหรือมาเลย์ ที่เป็นนักเดินทางค้าขายทางทะเลและสร้างบ้านแปงเมืองอยู่บริเวณใกล้ชายทะเลแถวปากแม่น้ำโขงและเวียดนามตอนกลางทีเดียว

แหล่งโบราณคดีสระมรกต

แหล่งโบราณคดีบนที่ดอนนอกเมืองโบราณที่บ้านโคกวัด ซึ่งมีความสำคัญกับการจัดการน้ำและพัฒนาการทางวัฒนธรรมของผู้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ในบริเวณดงศรีมหาโพธิก็คือ **แหล่งโบราณคดีที่สระมรกต** อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองโบราณ ห่างจากตัวเมืองไปราว ๓ กิโลเมตร โดยลักษณะสภาพแวดล้อมเป็นบริเวณที่ตั้งอยู่ใกล้กับที่ราบลุ่มและหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ อันนับเป็นบริเวณที่เหมาะกับการตั้งรกรากของชุมชนเป็นอย่างยิ่ง

แต่ที่สำคัญ บริเวณนี้มีน้ำซับใต้ดินหรือน้ำพุที่มีความสำคัญในเรื่องน้ำกินของผู้คน

ชุมชนตั้งอยู่บนที่ดอนใกล้กับบริเวณหนองน้ำและที่ราบลุ่มที่เป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวและพืชพันธุ์ แหล่งน้ำซับหรือน้ำพุได้กลายเป็นศูนย์กลางของชุมชน มีการสร้างศาสนสถานเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนาขึ้น

ศิลาจารึกเนินสระบัว ที่สระมรกต
กล่าวถึงความสำคัญและความหมาย
ของรอยพระพุทธบาท

พุทธศาสนาเถรวาทคือศาสนาแรกของชุมชนในย่านนี้ ดังเห็นได้จากการสลักรอยพระพุทธบาทคู่ที่มีธรรมจักรอยู่ตรงกลางบนเนินศิลาแลงใกล้ๆ กับบ่อน้ำผุด อันเป็นแหล่งน้ำกินของชุมชน เป็นบ่อกรุด้วยศิลาแลงที่ขุดและตัดมาจากพื้นแลงธรรมชาติของบริเวณโดยรอบ ยังมีน้ำอยู่ใต้พื้นแลงที่มีการขุดเจาะลงไป

สระแก้ว สระน้ำศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบพิธีกรรม และยังเป็นแหล่งน้ำซับใต้ดินเพื่อการบริโภคอุปโภคของชุมชนเมืองศรีมโหสถ รอบสระด้านในสลักศิลาแลงเป็นรูปสัตว์ต่างๆ อยู่ภายในกรอบ มีทั้งสิ้น ๒๙ กรอบภาพ

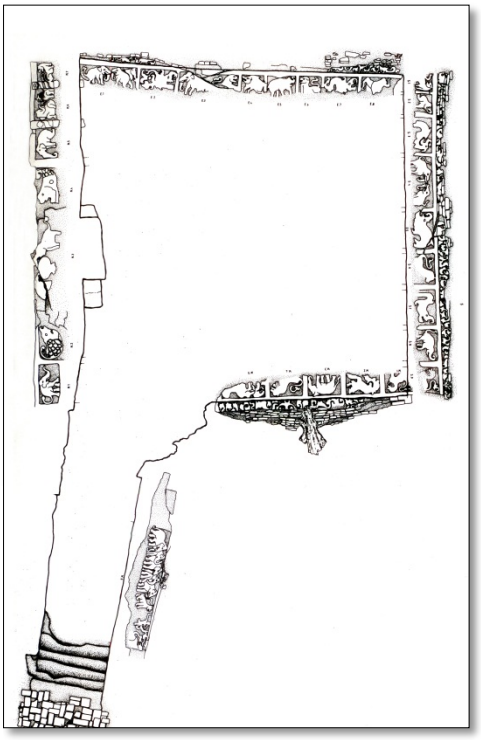

กรอบคันฉ่องสำริด มีจารึกระบุว่ากษัตริย์ขอมถวายเป็นไทยทานแก่ศาสนสถานของเมืองศรีวัตสะปุระ

จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบคณโทและชิ้นส่วนของภาชนะที่ใช้ในการบรรจุน้ำในบ่อกรุเป็นจำนวนมาก ภาชนะดินเผาเหล่านี้เป็นรูปแบบที่มีมาแต่สมัยทวารวดีจนถึงสมัยลพบุรี

รอบๆ รอยพระบาทและบ่อน้ำ มีร่องรอยของระเบียงคดสร้างด้วยอิฐขนาดใหญ่แบบทวารวดี และต่อมาเสริมสร้างด้วยศิลาแลง

ศาสนสถานนี้สมัยแรกเป็นของทางพระพุทธศาสนา ดังเห็นได้ชัดจากรอยพระพุทธบาทคู่ มีรูปสลักธรรมจักรอยู่ตรงกลาง คงประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปที่หักพังลงไปแล้ว รอยพระพุทธบาทนี้สัมพันธ์กับแท่งศิลาจารึกภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะที่กล่าวถึงความสำคัญของพระพุทธบาทในการพระศาสนาที่น่าจะแพร่หลายผ่านจากปากแม่น้ำกฤษณา-โคธาวารีจากแคว้นอมราวดีและปัลลวะของอินเดียใต้ รวมทั้งอาจผ่านมาทางศรีลังกาด้วย

ต่อมาพุทธสถานแห่งนี้ได้ถูกกลุ่มคนที่นับถือศาสนาฮินดูครอบครอง จึงมีการสร้างโครงสร้างอาคารในศาสนฮินดูทับลงไปบนรอยพระพุทธบาท แล้วดูเหมือนจะทำลายอาถรรพ์ด้วยการจำหลักรอยพระพุทธ-บาทคู่ด้วยสัญลักษณ์รูปสวัสดิกะ ขณะเดียวกันก็สร้างเสริมระเบียงคดด้วยศิลาแลงให้ใหญ่โตและมั่นคงกว่าเดิม บริเวณโดยรอบพบสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมที่เรียกว่า **ตระพัง** หลายแห่ง ล้วนขุดลงไปยังพื้นศิลาแลงแทบทั้งสิ้น

สระบารายหรืออ่างเก็บน้ำโบราณที่ชุมชนสระมรกต

แต่ที่น่าสนใจก็คือมีการขุดสระบารายขึ้นเป็นอ่างเก็บน้ำ ห่างจากศาสนสถานที่เป็นรอยพระพุทธ-บาทไปทางเหนือราว ๓๐๐ เมตร เป็นสระน้ำที่ขุดเจาะลงไปจากพื้นดินลูกรังและยกขอบให้สูง อันเป็นลักษณะของบาราย นับเป็นอิทธิพลที่มาจากอินเดีย ไม่ใช่จากขอมหรือกัมพูชา แต่ดูสัมพันธ์กับชุมชนที่นับถือศาสนาฮินดูมากกว่า เพราะโบราณวัตถุสำคัญ เช่น แท่งศิวลึงค์ขนาดใหญ่ รวมทั้งเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแขก ที่พบทั้งที่เมืองโบราณและในที่หลายๆ แห่งนอกเมือง มีอายุอยู่ในรุ่นก่อนสมัยเมืองพระนคร คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ลงมา อีกทั้งไม่เกี่ยวข้องกับศิลปะขอมแบบเจนละหรืออะไรทั้งสิ้น

ข้าพเจ้าปักใจที่จะเรียกสระบารายหรืออ่างเก็บน้ำแห่งนี้ว่า **เป็นบารายที่ไม่เกี่ยวกับขอม** แบบพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและที่เมืองพระนคร แต่น่าจะได้อิทธิพลของทางอินเดียใต้และศรีลังกามากกว่า ในขณะที่คูรอบเมืองโบราณที่บ้านโคกวัดที่ทำหน้าที่เป็นแหล่งเก็บน้ำ (tank moat) ก็เป็นพัฒนาการที่มีมาแต่สมัยยุคเหล็กในดินแดนภาคกลางและภาคอีสานของประเทศไทย

น้ำซับในบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่รอยพระพุทธบาท สระมรกต

สระน้ำศักดิ์สิทธิ์รูปกลม อันเป็นแหล่งศาสนสถานและแหล่งน้ำบริโภคสมัยโบราณที่บ้านหัวซา

ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ ลงมา คือ เมืองที่เป็นศูนย์กลางของนครรัฐในเครือข่ายสหพันธ์เมืองท่าฟูนัน ที่อยู่สืบเนื่องแต่สมัยทวารวดีลงมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นเมืองที่เป็นทั้งปุระและนครา

คำว่า “ปุระ” หมายถึงตัวเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ

ในขณะที่ความเป็น “นครา” นั้น หมายถึงการเป็นแหล่งของชุมนุมชนที่หลากหลายอาชีพ ชาติพันธุ์ และศาสนา ทำให้มีชุมชนอยู่ทั้งภายในตัวเมืองและนอกเมือง ที่มีรัศมีจากศูนย์กลางที่บ้านโคกวัดไปทางตะวันตกเฉียงเหนือจรดเขตบ้านหัวซาต่อแดนกับเมืองโคกขวาง

ส่วนทางตะวันออกเฉียงเหนือ อาณาบริเวณเมืองไปจดสระมรกต

ณ บริเวณสระมรกตนั้น แลเห็นการสืบเนื่องของชุมชนที่สืบมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จากโครงสร้างของศาสนสถานแบบขอมสมัยบายน ที่สร้างซ้อนกันลงไปให้กว้างขวางและมากมายกว่าแต่เดิม ในลักษณะที่เป็นปุระทางศาสนาพุทธมหายานของขอมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ศาสนสถานแบบขอมที่สร้างทับลงไปนี้เป็นพุทธมหายาน สร้างด้วยศิลาแลงเหลือให้เห็นเป็นฐานปราสาท กำแพงล้อมสระน้ำ และแนวถนนที่ตั้งไปจนถึงสระบารายที่มีมาแต่เดิม เหตุนี้จึงพบชิ้นส่วนปูนปั้นประดับสถาปัตยกรรม บราลีประดับหลังคา พระพุทธรูป เทวรูป ทั้งศิลา ปูนปั้น และสำริดมีรูปแบบขอมมากมาย

อนึ่ง เคยมีการขุดค้นที่โบราณสถานหมายเลข ๑๑ ในเมืองโบราณโคกวัด พบกรอบคันฉ่องสำริดมีจารึกอักษรขอม ภาษาเขมร อันเป็นของไทยธรรมจาก “พระบาทกมรเตงอัญ ศรีชยวรม” กษัตริย์เมืองพระนครถวายแก่ศาสนสถาน “พระอาโรคยสาล” เมื่อ พ.ศ. ๑๗๓๖ ระบุชื่อปุระว่า **ศรีวัตสะปุระ** เลยทำให้เกิดความเข้าใจไปว่าเมืองนครรัฐแห่งนี้มีชื่อว่าศรีวัสสะปุระไป

แต่คนในท้องถิ่นที่เป็นชนกลุ่มใหม่หลายชาติพันธุ์ที่อยู่ในบริเวณอำเภอศรีมหาโพธิและอำเภอพนมสารคาม ซึ่งส่วนใหญ่เข้ามาตั้งหลักแหล่งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ลงมา เรียกเมืองนี้ว่า เมืองพระรถบ้าง เมืองศรีมโหสถบ้าง แต่หลังจากมีการค้นคว้าและทบทวนทางตำนานและชื่อสถานที่กันใหม่ ก็หาข้อยุติให้เป็น**เมืองศรีมโหสถ** และปรับเปลี่ยนชื่อตำบลโคกปีบให้เป็นอำเภอศรีมโหสถแทน

ปราจีนบุรี ศรีมหาโพธิ[๓]

"ปราจีนบุรี ศรีมหาโพธิ" เป็นเรื่องของอดีตอันใกล้ที่เข้าถึงคนในยุคปัจจุบัน เป็นประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นข้อมูลทางชาติวงศ์วรรณนา (Ethnographical present) เป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต (Living history) เพราะสามารถสืบสาวราวเรื่องความเป็นมาของกลุ่มชนหลายรุ่นอายุ (Generations) ที่สืบสานการอยู่รวมกันเป็นสังคมและชุมชนมาจนถึงทุกวันนี้

*ข้าพเจ้าถือว่า ข้อมูลหลักฐานจากประวัติศาสตร์โบราณคดีและประวัติศาสตร์สังคมทั้งสองอย่างนี้คือสิ่งที่บูรณาการรวมกันเป็น**ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น** (Local history)*

จากหลักฐานและข้อมูลทางประวัติศาสตร์สังคมของปราจีนบุรีเท่าที่ศึกษาได้จากเอกสาร ความทรงจำ และการศึกษาทางชาติวงศ์วรรณนา (Ethnography) พอประมาณได้ว่าผู้คนส่วนใหญ่ในจังหวัดนี้ มีที่มาจากความหลากหลายทางชาติพันธุ์ซึ่งเคลื่อนย้ายและโยกย้ายถิ่นฐานจากภายนอกเข้ามาอยู่อาศัย เกิดเป็นชุมชนบ้านและเมืองราวสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือราว ๒๐๐ กว่าปีมานี้เอง

นับตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายลงมาจนถึงกรุงเทพฯ ตอนต้น ปราจีนบุรีมีสภาพเป็นเมืองด่านที่อยู่ในพื้นที่ชายขอบ มีคนหลายชาติพันธุ์จากทั้งภายในและภายนอกผ่านเข้าออก รวมทั้งเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยเป็นชุมชนบนเส้นทางคมนาคม พื้นที่ดงศรีมหาโพธิเป็นพื้นที่สูง ปกคลุมด้วยป่าใหญ่อันลาดเทลงจากเทือกเขาใหญ่ดงพญาเย็นและพนมดงเร็ก ตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมผ่านเขตอำเภอประจันตคาม กบินทร์-บุรี สระแก้ว วัฒนานคร และอรัญประเทศ ไปยังลุ่มทะเลสาบเขมรทางจังหวัดพระตระบองและเสียมเรียบ

ตรงชายขอบของดงศรีมหาโพธิ อันเป็นบริเวณที่ลาดเขามาบรรจบกับที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงนั้น นอกจากจะเป็นบริเวณที่อยู่บนเส้นทางคมนาคมโบราณแล้ว ยังเป็นพื้นที่เหมาะกับการตั้งบ้านตั้งเมือง จนเกิดเป็นเมืองใหญ่และเมืองบริวารมาตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์ ตามที่เสนอไว้แล้วในเรื่อง **"ปราจีนบุรี ศรีมโหสถฯ"** ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายลงมา และยังเป็นที่รองรับการเคลื่อนไหวของผู้คนทั้งจากข้างนอกและข้างในอย่างต่อเนื่อง ดังเห็นได้จากเส้นทางกู้ชาติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตอนยังดำรงพระยศเป็นพระยาตาก พาริ้พลตีแหกวงล้อมพม่าจากพระนครศรีอยุธยาผ่านนครนายกมายังปราจีนบุรีผ่านดงศรีมหาโพธิมาตามชายขอบยังบริเวณต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ที่เดิมอยู่ในเขตตำบลโคกปีบ (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอศรีมโหสถในปัจจุบัน) แล้วต่อไปยังเขตอำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ผ่านขึ้นที่สูงไปยังเมืองชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราดตามลำดับ

---

[๓] ตีพิมพ์ครั้งแรกในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๓ กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๕๕

ช่วงเวลาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาแตก มาถึงสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้เกิดชุมชนเรียงรายบนเส้นทางคมนาคมตามชายขอบดงศรีมหาโพธิ จากบริเวณท่าประชุม (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งอำเภอศรีมหาโพธิ) ริมลำน้ำปราจีนบุรีที่ผ่านมาจากอำเภอกบินทร์บุรี ก่อนจะไหลผ่านเมืองปราจีนบุรีลงไปรวมกับลำน้ำนครนายก เป็นแม่น้ำบางปะกงในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว ลำน้ำปราจีนบุรีตอนนี้เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่สำคัญ สามารถเดินเรือขึ้นไปได้จนถึงอำเภอกบินทร์บุรีทางเหนือน้ำ และลงไปถึงตำบลแปดริ้ว อันเป็นที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทรา ก่อนจะไปออกทะเลที่อ่าวบางปะกง

เส้นทางคมนาคมทางน้ำดังกล่าวเป็นเส้นทางที่คนจีนและพ่อค้าใช้ขึ้นล่องและตั้งถิ่นฐานย่านตลาดที่ตำบลท่าประชุม และจากท่าประชุมก็มีเส้นทางเดินบกไปทับกับเส้นทางโบราณ ผ่านตำบลโคกขวาง อันเป็นเมืองโบราณไปตามชายขอบดงศรีมหาโพธิ ผ่านบ้านเกาะเค็ด บ้านเกาะสมอ บ้านหัวซา ไปยังบ้านสระมะเขือ บ้านโคกวัด บ้านโคกปืบ บ้านต้นโพธิ์ บ้านด่าน บ้านซำหว้า บ้านสระข่อย บ้านโคกมอญ บ้านธารพูด บ้านหนองหว้า บ้านหัวกระสังข์ และบ้านซ่อง พ้นเขตดงศรีมหาโพธิมายังบ้านท่าเกวียน เขตเมืองพนมสารคาม (ตั้งขึ้นสมัยรัชกาลที่ ๓) แล้วต่อไปยังเมืองชลบุรี ระยอง และจันทบุรี

.....

ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๓ ผู้คนที่อยู่ในดงศรีมหาโพธิมีไม่มาก เป็นชุมชนของคนชายขอบที่มีทั้งคนไทยนอกกฎหมายและคนภายนอกที่อยู่ไม่เป็นหลักแหล่ง ชุมชนเถื่อนและซ่องโจรก็มาก เต็มไปด้วยการปล้นสะดมและการต่อสู้ระหว่างกัน อันเป็นลักษณะของบ้านเถื่อนเมืองด่าน

การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ในช่วงสงครามไทย ลาว และกัมพูชา โดยเฉพาะกับทางลาวนั้น ได้มีการกวาดต้อนคนลาวเวียง ลาวพวนเข้ามา โดยที่ทางรัฐบาลกำหนดที่ทางให้ตั้งหลักแหล่งชุมชนกระจายกันอยู่ตามชายขอบดงศรีมหาโพธิและบนเส้นทางการคมนาคม เกิดเป็นเมืองใหม่ๆ ขึ้น เช่น เมืองกบินทร์บุรี ประจันตคาม พนมสารคาม และพนัสนิคม เป็นต้น คนลาวเหล่านี้ตั้งหลักแหล่งสลับกันกับบรรดาคนไทยที่อยู่ชายขอบ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นโจรและคนนอกกฎหมาย

ในขั้นแรก ความเป็นอยู่มีลักษณะเป็น**ชุมชนพลัดถิ่น** (Diaspora) เพราะต่างคนต่างอยู่กันระหว่างคนต่างชาติพันธุ์ ยกตัวอย่างคนไทยกับคนลาว เนื่องด้วยคนลาวขัดเคืองว่าคนไทยไปรุกรานและกวาดต้อนพวกตนมา จึงสังสรรค์และแต่งงานกันเองระหว่างชุมชนลาวด้วยกัน แต่ในช่วงคนรุ่นต่อมา ความรู้สึกขัดเคืองและโกรธแค้นคลายลง เพราะต่างก็นับถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน อีกทั้งพูดภาษาไทย-ลาวด้วยกัน และมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่สามารถทำบุญร่วมกัน ตลอดจนเดินทางไปมาระหว่างกันได้

แต่ที่สำคัญก็คือ บริเวณต้นโพธิ์ใหญ่โบราณที่ชายดง อันเป็นสัญลักษณ์ของชื่อดงศรีมหาโพธินั้น ได้กลายเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อของคนไทยและคนลาว รวมถึงชาติพันธุ์อื่นๆ ว่า เป็นต้นไม้โบราณ

คู่กันมากับเมืองโบราณศรีมโหสถ มีผู้คนมากราบไหว้สักการะ ตลอดจนมีพระภิกษุซึ่งเป็นพระธุดงค์มาปักกลดสร้างให้เป็นวัดขึ้น เพื่อให้ผู้คนในชุมชนที่อยู่ละแวกร่วมกันมากราบไหว้และทำบุญในนามของ **วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ** เกิดตำนานต้นโพธิ์ที่เชื่อกันว่าเป็นต้นโพธิ์ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ลังกา ซึ่งกษัตริย์ผู้ครองเมืองศรีมโหสถขอกิ่งมาปลูก แต่เมื่อมาขึ้นบกที่ชายดงกลับสร้างปาฏิหาริย์ ไม่ยอมให้ถูกนำไปประดิษฐานที่เมืองศรีมโหสถ จึงอยู่ ณ บริเวณนี้เรื่อยมาเพื่อเป็นแหล่งจาริกแสวงบุญของผู้คนที่ผ่านไปมาจากที่ต่างๆ

ซุ้มประตูต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ
เป็นภาพตำนานศักดิ์สิทธิ์ของต้นโพธิ์
ที่ผู้คนในท้องถิ่นสร้างขึ้น

ขบวนแห่นาคของชาวบ้านรอบโบสถ์เก่าวัดต้นโพธิ์

พิธีบวชนาคภายในโบสถ์วัดโพธิ์

ลานต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิเมื่อ ๕๐ ปีที่แล้ว

ทั้งคนลาว คนไทย และคนชาติพันธุ์อื่น เช่น จีนและเขมรที่เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ลงมา ต่างให้ความสำคัญกับต้นโพธิ์ในฐานะเป็นปูชนียสถานสำคัญทางพระพุทธศาสนาของภูมิภาคนี้ การเข้ามาสังสรรค์ร่วมกันในการทำบุญทั้งในรอบปีและเป็นครั้งคราวของคนหลายชาติพันธุ์ในท้องถิ่น กอปรกับร่วมนับถือในพระพุทธศาสนาเดียวกัน ได้ทำให้ความตึงเครียดและความขัดแย้งทางชาติพันธุ์ระหว่างกัน โดยเฉพาะระหว่างคนไทยกับคนลาวที่กวาดต้อนเข้ามาคลายลง เกิดเป็นความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น กินดองกันในการแต่งงานข้ามชุมชน รวมทั้งร่วมกันทำบุญทั้งกับวัดประจำชุมชน บ้าน และวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ อันเป็นวัดศูนย์กลางของท้องถิ่น

การรังเกียจเดียดฉันท์ทางชาติพันธุ์จึงค่อยๆ หมดไป และคนในชั้นลูกหลานต่อมาก็กลายเป็นคนท้องถิ่นบ้านเกิดเดียวกัน เกิดสำนึกท้องถิ่นว่าตนเป็นคนถิ่นเดียวกัน ดังสะท้อนให้เห็นจากงานบุญประเพณีในรอบปี (ประเพณีสิบสองเดือน) เช่น บุญมาฆบูชาในเดือนสาม บุญสงกรานต์ในเดือนห้า และบุญวิสาขบูชาในเดือนหก

โดยเฉพาะบุญวิสาขบูชา เดือนหกนั้น สัมพันธ์กับประเพณีแห่และจุดบั้งไฟเพื่อขอฝนที่คนลาวนำเข้ามา ทำให้เกิดเป็นประเพณีในรอบปีที่สำคัญและเป็นอัตลักษณ์ของท้องถิ่นศรีมหาโพธิ ที่ดึงดูดให้ผู้คนจากถิ่นอื่นเข้ามาไหว้ต้นโพธิ์และร่วมการจุดบั้งไฟขอฝน

บรรดาชุมชนในท้องถิ่นนี้มีทั้งอยู่บริเวณชายขอบดง ในดง และบริเวณที่ราบลุ่มทุ่งกว้างในเขตอำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา และอำเภอต่างๆ ในเขตจังหวัดปราจีนบุรี ชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนหมู่บ้านที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ทั้งชื่อหมู่บ้านและชื่อวัดเป็นชื่อเดียวกัน ที่ตั้งขึ้นตามลักษณะของภูมิประเทศ สภาพแวดล้อม คน ต้นไม้ และพืชพรรณ เช่นบ้านม่วงขาว ซึ่งข้าพเจ้าได้ทำงานภาคสนามเมื่อราว ๔๐ ปีที่ผ่านมา ชื่อหมู่บ้านมาจากการที่มีต้นมะม่วงซึ่งให้ผลใหญ่และมีสีขาวเป็นลักษณะพิเศษชาวบ้านจึงนำมาตั้งเป็นชื่อของทั้งวัดและชื่อหมู่บ้าน

หรือบ้านโคกปีบก็เป็นที่ดอน มีต้นปีบมาก จึงมีวัดโคกปีบและบ้านโคกปีบเกิดขึ้น

หรือบ้านโคกมอญก็เป็นชุมชนที่เกิดบนที่ดอน มีคนมอญเข้ามาตั้งถิ่นฐานจนเกิดลูกหลาน เป็นต้นบ้านโคกมอญนี้ ในสมัยหลังลงมาได้เปลี่ยนเป็นบ้านโคกไทย ย่านอันเป็นที่ตั้งของต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิเกิดเป็นชุมชนหมู่บ้านขึ้น ชื่อ**บ้านต้นโพธิ์** เป็นชุมชนสะสมของคนหลายชาติพันธุ์ มีทั้งคนไทย คนลาว คนอีสาน และคนจีน โดยมีบ้านม่วงขาวเป็นบ้านของคนลาวพวน ตั้งอยู่ถัดไปทางตะวันตก

ทางตะวันออกของบ้านต้นโพธิ์เป็นบ้านด่าน เป็นบ้านสะสมเช่นเดียวกัน ที่เรียกว่าบ้านด่าน เพราะเป็นย่านตลาดที่มีคนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งค้าขาย ซึ่งจะมีความคึกคักในฤดูน้ำ อันเป็นเวลาที่ท้องทุ่งมีน้ำเจิ่งนอง และมีทางน้ำซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมไปยังเมืองพนมสารคาม โดยมีลำน้ำท่าลาดเป็นลำน้ำสำคัญ มีเรือค้าขายขึ้นล่องตามลำน้ำท่าลาดไปออกแม่น้ำบางปะกงที่ตำบลบางคล้า เพื่อเดินทางต่อไปยังแปดริ้วที่จังหวัดฉะเชิงเทรา แล้วอาจเดินทางต่อไปยังกรุงเทพฯ โดยทางน้ำได้ บรรดาชุมชนชายขอบดงศรีมหาโพธิตั้งแต่บ้านโคกวัด บ้านสระมะเขือ บ้านโคกปีบ บ้านม่วงขาว บ้านด่าน บ้านชำหว้า และอื่นๆ ต่างก็ใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำดังกล่าวทั้งสิ้น

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา มีคนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งค้าขาย จนเกิดเป็นย่านตลาด โรงสีข้าวเกิดขึ้น กลายเป็นชุมทางของสินค้าป่าที่มาจากดงศรีมหาโพธิ รวมทั้งเป็นย่านปลูกข้าวและค้าข้าวด้วย

การเติบโตของชุมชนไม่ได้ขยายอยู่ตามชายขอบดงศรีมหาโพธิอย่างแต่เดิม หากเกิดชุมชนชาวนากระจายขึ้นไปตามลำน้ำลำคลองของท้องทุ่ง อีกทั้งมีกลุ่มชาติพันธุ์ใหม่ คือชาติพันธุ์เขมรเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตอำเภอพนมสารคาม โดยตั้งอยู่บนที่ดอนกลางทุ่ง เรียกว่า **เขมรดงน้อย** ผู้คนของชุมชนหมู่บ้านทั้งตามชายขอบดงและที่อยู่ในท้องทุ่งมีการแต่งงานกินดองกัน และร่วมกันพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าวให้ขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็ว

คนรุ่นเก่าที่เป็นคนลาวพวนเล่าว่า สมัยแรกเข้ามาตั้งถิ่นฐานนั้น คนลาวมักจะปลูกข้าวแต่พอกินบนที่ดอนสูงใกล้ๆ หมู่บ้าน เป็นการทำนาแบบข้าวหยอด หาได้ขยายลงมาปลูกข้าวในที่ราบลุ่มของท้องทุ่งไม่ ตราบจนสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ข้าวกลายเป็นพืชเศรษฐกิจ (Cash crops) ปลูกเพื่อขายและส่งออก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภูมิวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งเดิมปล่อยให้บรรดาท้องทุ่งที่ราบเป็นป่าโปร่งและพงหญ้ามาแผ้วถางและเกลี่ยราบให้เป็นแหล่งปลูกข้าว เกิดชุมชนเล็กใหญ่กระจายกันตามท้องทุ่ง โดยเฉพาะตามบริเวณที่มีลำน้ำลำรางไหลผ่าน รวมทั้งการเข้ามาตั้งหลักแหล่งของคนจีน ที่มากับเส้นทางคมนาคมทางน้ำจากเมืองฉะเชิงเทราและชลบุรี

คนจีนเข้ามาในลักษณะการเป็นพ่อค้า นำสินค้ามาแลกเปลี่ยนและซื้อข้าวไปขาย เกิดอาคารย่านตลาด มีห้องแถวที่คนจีนเข้ามาอยู่อาศัยและค้าขาย รวมทั้งเกิดโรงสีข้าวซึ่งเป็นของคนจีนขึ้นเป็นจำนวนไม่น้อย

การแต่งงานระหว่างคนจีน คนลาว คนไทย และกับชาติพันธุ์อื่นๆ ทั้งหลายแหล่เหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างมากมายขึ้นในบรรดาชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ตามพื้นที่ชายขอบดงศรีมหาโพธิ ตั้งแต่ชุมชนท่าประชุม ริมลำน้ำปราจีนบุรีในเขตอำเภอศรีมหาโพธิ ผ่านชายขอบดงตั้งแต่โคกขวาง บ้านเกาะเค็ด บ้านเกาะสมอ บ้านหัวซา บ้านสระมะเขือ บ้านโคกปีบ บ้านม่วงขาว บ้านต้นโพธิ์ บ้านด่าน บ้านซำหว้า บ้านสระข่อย บ้านโคกมอญ บ้านธารพูด บ้านซ่อง ลงไปถึงบ้านท่าเกวียนริมลำน้ำท่าลาด ซึ่งปัจจุบันเป็นย่านตลาดใหญ่ของเมืองพนมสารคาม

อาจกล่าวได้ว่า ผู้คนหลายกลุ่มหลายชาติพันธุ์ตามชุมชนต่างๆ ของดงศรีมหาโพธิ ที่เคยมีลักษณะต่างคนต่างอยู่ ไม่ค่อยได้สังสรรค์กันทางสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ นั้น มาในปัจจุบันได้มีการสังสรรค์กันทางเศรษฐกิจและสังคม เกี่ยวดองกันทางเครือญาติ เป็นมิตรสหายที่มีชีวิตวัฒนธรรมเหมือนกันและเกิดสำนึกของการเป็นคนเกิดในท้องถิ่นร่วมกัน ความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันตามความเป็นชาติพันธุ์สลายตัวไปเกือบหมดสิ้น เกิดการบูรณาการเข้ามาเป็นคนในสังคมชาวนาร่วมกัน และเปลี่ยนผ่านจากสังคมเกษตรกรรมแบบชาวนาเข้าสู่สังคมเกษตรอุตสาหกรรมในทิศทางเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าความเป็นชาติพันธุ์แบบเดิมที่เป็นแบบประเพณีจะเปลี่ยนแปลงไปเกือบหมดแล้วก็ตาม แต่สำนึกทางชาติพันธุ์ยังดำรงอยู่ และพร้อมที่จะเป็นแรงผลักดันให้มีการแสดงตัวตนออกมาในเวลาที่มีความขัดแย้ง ดังเช่นผู้ชายไทยจากบ้านไผ่ชะเลือด ชุมชนไทยที่อยู่กลางทุ่งราบ เมื่อมาแต่งงานกับผู้หญิงลาวพวนที่บ้านม่วงขาว โดยประเพณีนิยม เมื่อแต่งงานแล้วฝ่ายชายจะต้องมาอยู่ที่บ้านฝ่ายหญิง ต้องทำงานทั้งหนักและเบาเลี้ยงดูลูกเมียและรับใช้พ่อตาแม่ยายจนเป็นที่พอใจ พ่อตาแม่ยายก็ให้ที่ดินและช่วยปลูกบ้านให้อยู่ในรั้วเดียวกัน ทว่าแม้ผู้ชายบ้านไผ่ชะเลือดจะกลายเป็นคนบ้านม่วงขาว ที่เป็น

ชาวบ้านในท้องถิ่นรักษาศีล
ในวันสำคัญทางศาสนา

แม่บ้านทำขนมจีนในเทศกาลงานบุญ

ศาลาวัดนอกจากใช้ในงานบุญประเพณี
ยามปกติก็เป็นที่พบปะของผู้อาวุโสในหมู่บ้าน

นวดข้าวในท้องทุ่งดงศรีมหาโพธิเมื่อ ๕๐ ปีที่แล้ว

ชุมชนลาวพวนแล้วก็ตาม แต่สำนึกทางชาติพันธุ์ของตนยังดำรงอยู่ และมักแสดงออกบ่อยๆ ในขณะพูดคุยและนินทากัน เช่นบอกว่าตนเองเป็นคนไทย แต่ภรรยาเป็นคนพวน ผู้ชายไทยเป็นคนขยัน ทำงานทั้งหนักและเบา แต่ผู้หญิงลาวนั้นไม่ชอบทำงานหนัก ชอบแต่งตัวสวยและทำงานแต่พอควร ขณะที่คนลาวซึ่งเป็นภรรยาก็มักพูดคุยกับเพื่อนๆ และคนอื่นว่า สามีตนไม่ใช่คนลาว แต่เป็นคนไทย เป็นต้น

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า สำนึกชาติพันธุ์นั้นยังดำรงอยู่ภายใน และหาได้แสดงออกอย่างพร่ำเพรื่อไม่ แต่การแสดงตัวตนของคนในท้องถิ่นกับภายนอกนั้น มีลักษณะเป็นสำนึกในความเป็นท้องถิ่นเดียวกันมากกว่าเรื่องอื่นๆ นั่นก็คือผู้คนในแต่ละชุมชน หมู่บ้านในท้องถิ่นมักแสดงออกคล้ายๆ กันว่า ตนเป็นคนท้องถิ่นเมืองนี้ มากกว่าเป็นชาติพันธุ์นี้หรือชาติพันธุ์นั้นในหมู่บ้าน เช่น มักแสดงตนเองว่าเป็นคนดงศรีมหาโพธิ เป็นชาวศรีมหาโพธิ เป็นต้น

ข้าพเจ้าใคร่สรุปให้เห็นว่า **ความเป็นท้องถิ่นและสำนึกท้องถิ่นนั้น คือ ลักษณะสำคัญของสังคมชาวนา** (Peasant society) ซึ่งเป็นวิวัฒนาการทางสังคมมนุษย์ที่ข้ามพ้นการเป็นสังคมแบบเผ่าพันธุ์ (Tribal society) และเป็นพื้นฐานสำคัญของสังคมในดินแดนประเทศไทยมานับพันปี

ท้องถิ่นหนึ่งๆ ประกอบด้วยชุมชนหลายชุมชน ซึ่งอาจมีที่มาจากคนหลากหลายชาติพันธุ์ มาตั้งหลักแหล่งอยู่ในพื้นที่ซึ่งเป็นนิเวศวัฒนธรรมเดียวกัน และสังสรรค์กันทางสังคม-เศรษฐกิจในช่วงเวลาไม่ต่ำกว่า ๓-๔ ชั่วคน จนความเป็นอยู่แบบกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต่างคนต่างอยู่ค่อยๆ หมดไป เกิดมีสำนึกของการเป็นคนพวกเดียวกัน อันเนื่องมาจากการเกิดและตายในท้องถิ่นเดียวกันขึ้น เรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า **สำนึกบ้านเกิดเมืองนอนเดียวกัน** เป็นสำนึกของคนในเมื่อมีการสังสรรค์กับคนนอก

แต่ในความเป็นคนในระหว่างกันนั้น ก็ยังมีสำนึกทางชาติพันธุ์ดำรงอยู่ ท่ามกลางความสัมพันธ์ของคนต่างชาติพันธุ์ในท้องถิ่นเดียวกัน (Ethnicity) เพื่อตอบโต้กันเองในวิถีชีวิตวัฒนธรรมร่วมกัน

สารคดี

ปลา...ปลาแดก
ที่ปากยาม

เรื่อง : วิวัฒน์ พันธวุฒิยานนท์
ภาพ : พิชญ์ เยาว์ภิรมย์

ในฤดูน้ำหลาก น้ำเจิ่งนองล้นฝั่งเป็นบริเวณกว้าง เกิดลักษณะป่าดงชายฝั่งแม่น้ำลำห้วย ซึ่งพรรณไม้เหล่านั้นมักทนน้ำท่วมได้ยาวนาน ๓-๔ เดือน

ยามน้ำลดแล้ง แม่น้ำลำห้วยกว้างก็กลายเป็นร่องน้ำเล็กๆ ที่ผืนดินสองฝั่งธารน้ำชาวบ้านสามารถใช้เพาะปลูกพืชผักได้

“พื้นที่” การวางกัด หรือ “ลวง” หมายถึง
บริเวณที่เฉพาะสำหรับวางเครื่องมือประมงของไทบ้าน
ถือเป็นสิทธิ์ที่ทำกินของครอบครัว ซึ่งมีการจับจองกันมา
แต่อดีตและสามารถสืบทอดมรดกสู่ลูกหลาน

พอน้ำเริ่มจะลด ชาวบ้านจะนำเครื่องมือจับปลาที่เรียกว่า “กัด” หรือ “ดางเขียว” วางขวางทางน้ำในป่าบุ่งทาม เพื่อกันไม่ให้ปลาไหลออกลงสู่แม่น้ำ (ลำน้ำยามทางซ้ายมือ) ปลาจึงไหลไปรวมตามหนอง บึง ที่อยู่ตามที่ลุ่มต่ำ รอให้ชาวบ้านมาประมูลวิดจับต่อไป

เมื่อน้ำลดลง ชาวบ้านจะใช้พื้นที่ในบุ่งทามทำนาและเลี้ยงสัตว์ ปัจจุบันเริ่มมีการบุกรุกพื้นที่ที่เป็นโคกเนินสูงหรือถมที่เพื่อสร้างอาคารถาวรขึ้น

ปลา...ปลาแดก
ที่ปากยาม

เคยเดินทางผ่านบ้านปากยาม พร้อมกับ “คำถาม” ที่เกิดขึ้นกลางสายน้ำ

เมื่อคนหาปลาพาล่องไปตามลำน้ำยามต่อเนื่องจนถึงลำน้ำสงคราม ท่ามกลางความสงบของป่าไผ่ชายน้ำ ได้พบกับเครื่องจับปลา ๒ ชนิด คือ ลอบและสะดุ้งใหญ่ ขนาดรูปร่างของมันผิดกันจนไม่นึกว่าจะอยู่ร่วมสายน้ำเดียวกัน

แม้สะดุ้งยังไม่ออกงานจนกว่าน้ำจะลดในราวเดือนตุลาคม แต่มันก็ฉุดความสนใจจากทุกสายตา ทั้งยังเกิดการปะทะทางความรู้สึกระหว่างความอุดมสมบูรณ์ และการจับปลาเชิงพาณิชย์ที่กอบโกยจากสายน้ำจนยากจะพบจุดสมดุล

หนนั้นยังเลยไปดูบ่อเกลือหัวแฮด แง้มไหปลาแดกที่ท่ากกแดง ซึ่งทั้งสองก็ “มาจาก” แม่น้ำสงคราม ทว่าเป็นการสำรวจผ่านๆ ยังไม่หายอยากรู้ในเรื่องต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น ป่าบุ่ง ป่าทาม ปลาแดกแลกข้าว เกลือต้ม ตลอดจนระบบ “ลวง” ระบบประมูลหนองน้ำ อันเป็นลักษณะเด่นของที่นี่

เรารู้จักมันสักแค่ไหน เดี๋ยวนี้ยังหลงเหลืออยู่หรือไม่...ในสภาพใด

ที่จริงเรื่องราวเหล่านี้เป็นเหตุเป็นผลสอดรับกัน อันเป็นเหตุนำพานักวิจัย นักเขียน สับเปลี่ยนกันเข้าออกบ้านปากยาม จนชาวบ้านเองรู้จักบันทึกข้อมูล ภูมิความรู้ ถ่ายทอดออกมาในแบบของ “นักวิจัยไทบ้าน”

และจึงเป็นเหตุให้เรากลับมาบ้านปากยามอีกครั้ง

๑
หัวน้ำปลา

ที่ตำบลสามผง อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ณ จุดที่ลำน้ำยามไหลสบลำน้ำสงคราม เป็นที่มาของชื่อ “บ้านปากยาม” นั้น หมู่พวกเขาถูกกล่าวขานถึงการเป็น “คนบ้านทาม” หมายถึงชุมชนที่ตั้งมั่นอยู่ในบริเวณพื้นที่ลุ่มต่ำริมฝั่งน้ำ แวดล้อมด้วยป่า พอเข้าสู่ปลายหน้าฝนเดือนกันยายนเช่นนี้ น้ำก็จะเอ่อท่วมเป็นบริเวณกว้างดั่งทะเลสาบ ไม่เหลือเค้าผืนดินลุ่มอีกเลย

ตลอดระยะทาง ๑๐ กว่ากิโลเมตร ที่เราแยกจากถนนสายอากาศอำนวย-เซกา มุ่งเข้าบ้านปากยาม เหมือนนั่งรถผ่านทุ่งน้ำ มองไปรอบๆ พื้นที่ส่วนเดียวที่อยู่พ้นแนวน้ำก็คือถนน มันอยู่พ้นขึ้นมาถึง ๒ เมตร เหมือนเขื่อนดินยาวๆ

บรรยากาศชวนให้คิด สมัยยังไม่มีถนนถาวร ใครหนอจะเข้ามาในบึงชุ่มน้ำเช่นนี้--ทำนาไม่ได้ ของป่าไม่มี โจรคงซอบหนีมาหลบซ่อน แถมพวกงู แมลงสัตว์กัดต่อยก็ชุม คนที่อพยพเข้ามากลุ่มแรกๆ คงจะเป็นอย่างนักบุกเบิกแสวงหาแหล่งทำกินใหม่ๆ และแน่แท้ว่าต้องเป็นผู้หาอยู่หากินด้วยการจับปลา การหมัก ตาก รมควันปลา รวมไปถึงหาพืชพรรณในป่าทามเท่านั้น

ในเมื่อชุมชนปากยามเริ่มต้นจากปลา ปลาให้ทุกอย่างแก่คนท้องถิ่น เราก็น่าจะเริ่มต้นสืบค้นจากปลา...

หวนนึกถึงยามบ่ายของวันมาถึงเมื่อ ๕ ปีก่อน เราไปหยุดที่กลุ่มบ้านหลังใหญ่ ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน มีทั้งเรือนไม้ใต้ถุนสูงและเรือนสองชั้น ครึ่งปูนครึ่งไม้ หน้าบ้านเป็นทางเดินชายน้ำ ลักษณะขอบบึง มีต้นฉำฉาใหญ่แผ่กิ่งครึ้มเป็นแนว

อยากรู้เรื่องปลาร้า ลองไปบ้านแม่สาคร เขาเป็นประธานกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ชาวปากยามชี้แนะคนต่างถิ่น ซึ่งบ้านแม่สาครก็คือบ้านหลังใดหลังหนึ่งในบริเวณดังกล่าว

ถือโอกาสเดินย้อนวันเก่า เพื่อพบว่าวันนี้บ้านแต่ละหลังดูเก่าโทรมลง (ไปอีก) ทั้งจากน้ำท่วม ขาดคนดูแล

ตัวแม่สาครไม่อยู่บ้าน ทว่าบ้านที่อยู่ติดกัน พบแม่อำนวยกำลังต้มน้ำปลาควันโขมงอยู่ข้างหลัง “แม่ต้มไว้กินเอง...เข้ามาดูสิ” แกบอกอย่างอารี

พาเดินเข้าไปใต้ถุนหลังบ้านที่มีไหหมักปลาเรียงขนัด มุมหนึ่งวางเตาต้มน้ำปลาขนาดย่อม ๆ

อำนวย พิพัฒนสุข เป็นเพื่อนที่เติบโตมากับแม่สาคร ทั้งสองเป็นลูกของ “นายฮ้อย” ค้าปลาแดกและเกลือรายใหญ่ของบ้านปากยาม คนที่มีอายุหน่อยจะจดจำได้ว่านายฮ้อยเป็น “เถ้าแก่” ผู้ขนสินค้าไปขายยังต่างถิ่น แล้วขากลับก็บรรทุกสินค้าต่างถิ่นกลับมาด้วยตามโอกาส นายฮ้อยจึงมีทั้งเงิน บริวาร บางคนก็ว่ามีวิชาอาคมด้วย

ประวัติบ้านปากยามเพิ่งเริ่มเมื่อราว ๑๐๐ ปีก่อน ทุกวันนี้รุ่นลูกนายฮ้อยจึงยังพอหาตัวเจอให้สอบถาม อย่างตัวแม่อำนวย แม้ย้ายไปอยู่บ้านลูกที่สกลนคร แต่ก็มักกลับมาดูแลบ้าน หมักปลาร้า ทำน้ำปลา ตามวิถีเดิมครั้งการค้าละแวกร่มไม้ฉำฉายังคึกคัก

ชาวบ้านลุ่มน้ำสงครามแม้จะเลี้ยงควายไว้ตามบ้าน แต่ไม่ใช่เพื่อการทำนา หากเลี้ยงไว้ขาย ด้วยได้ราคาดี ส่วนนานั้นใช้ควายเหล็กทำแทนหมดแล้ว

น้ำปลานั้นเป็นผลพลอยได้จากการทำปลาร้า ด้วยการนำน้ำที่หมักปลาไปใส่ไห อาจสับหัวปลา เศษปลาใส่ลงไปด้วย ตากแดดทิ้งไว้ ๑ ปี ให้เศษปลาย่อยสลาย แล้วจึงตักมาต้ม ใส่น้ำตาลทรายแดงคั่วหรือเครื่องปรุงนิดหน่อยเพื่อตัดเค็มและให้มีสี น้ำปลาจากการหมักน้ำแรกคือหัวน้ำปลาชั้นดี ถ้าทำเป็นธุรกิจต้องการปริมาณมากๆ เขาก็เติมน้ำเกลือลงหมักในไหต่อไป

แม้ว่าในฤดูนี้คนในหมู่บ้านจะทำปลาร้ากันมาก แต่น้ำปลานั้นใช่จะต้ม (กิน) กันบ่อย และหาดูได้ง่ายๆ

ขั้นตอนสำคัญอีกขั้นตอนอยู่ที่การกรองหลังต้มเสร็จ แม่อำนวยใช้ผ้าขาวบางวางปากไห แล้วค่อยวางกาบมะพร้าว กรวด ทราย ถ่าน เป็นลำดับ เพื่อดูดซับไขมัน กลิ่น และตะกอนออกจากน้ำปลา โดยเฉพาะความมันเป็นคุณสมบัติของปลาน้ำจืด มักสร้างปัญหาให้กระบวนการผลิตน้ำปลามากกว่าปลาทะเล

ก้าวแรกที่เราเดินสู่หมู่บ้านก็สัมผัสได้ว่า “ภูมิปัญญาการหมักปลา” ยังคงอยู่คู่ชุมชนปากยาม

...แม่อำนวยกรองหัวน้ำปลาใส่ไห ท่ามกลางแสงสลัวของใต้ถุนบ้าน ถ่ายรูป...แล้วถามทางไปยังที่เขากำลังทำปลาร้า

๒

เอือบเกลือ

เดินลัดเข้าไปกลางหมู่บ้าน จนเจออาคารหลังใหม่ของ “กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรแปรรูปอาหารจากปลา”--ป้ายชื่อกำกับปี พ.ศ. ๒๕๓๖

แม่สาคร มงคลงาม กับเพื่อนๆ กำลังง่วนอยู่กับปลากองใหญ่

ปลาเก้งและปลาเวียนไฟ ตัวประมาณครึ่งฝ่ามือ กำลังถูกแม่บ้านตัดหัว หาง ควักไส้ เพื่อล้างน้ำและเอือบเกลือไว้ทำปลาร้า การเอือบเกลือหรือคลุกเกลือจะใช้เกลือ ๑ ส่วนต่อปลา ๓ ส่วน ถ้าเกลือดีทิ้งไว้ประมาณ ๑ สัปดาห์ ตัวปลาจะแข็งถือว่าเข้าเกลือดี ไม่เน่าเหม็น

กลุ่มแม่บ้านเริ่มก่อตั้งเมื่อ ๑๕ ปีที่แล้ว และต้องเผชิญอุปสรรคปัญหามาตลอด เช่นเรื่องเงินทุนหมุนเวียน อย่างที่ให้สัมภาษณ์ว่า ปลาร้าดีๆ ต้องใช้เวลาหมักนาน ๑ ปีขึ้นไป กว่าจะได้กิน ถ้ามีคนสั่งซื้อจะต้องหาปลามาทำปลาร้าเก็บต่อไป ดังนั้นหากมีเงินทุนมากก็สามารถทำเก็บไว้ขายได้มาก ปลาเก้งซื้อมากิโลกรัมละ ๓๕ บาท ทำปลาร้าขายกิโลฯ ละ ๑๕๐ บาท ถ้าเป็นปลาหนังตัวใหญ่ซื้อสดกิโลฯ ละ ๕๕ บาท ทำปลาร้าขายกิโลฯ ละ ๒๐๐ บาท

ปลาร้า ปลาแดก ที่ทำจากปลาหนัง โดยเฉพาะปลานาง ถือเป็นเอกลักษณ์ของลุ่มน้ำสงครามที่คนจำนวนมากเคยกิน แต่ไม่เคยรู้มาก่อน และยิ่งไม่รู้ เมื่อบอกว่า เขาเอาปลานาง ปลาหนู ตัวใหญ่มาทำปลาแดก ซึ่งเป็นปลาแดกที่ตัวใหญ่เหมือนปลาส้มที่เคยเห็นตามตลาดนัด

นอกจากเป็นปลาหนังและมีแบบตัวใหญ่แล้ว ปลาแดกลุ่มน้ำสงครามยังรสชาติดีเลิศ แถมสะอาด ดังนี้การได้มายังแหล่งที่ถือเป็นศูนย์กลางการผลิตและค้าปลาแดกของลุ่มน้ำตั้งแต่อดีต จึงเป็นเรื่องพิเศษ (แม้กลิ่นและบรรยากาศอาจไม่น่าพิสมัยนักก็ตาม)

เพื่อนผู้คุ้นเคยพื้นที่ให้ข้อมูลก่อนมาว่าตอนนี้เหลือคนทำปลาร้าอยู่เพียงไม่กี่ราย ครั้นพอมาถึง เรายังพบว่านอกจากทางกลุ่มแม่บ้านฯ ทำปลาร้าทั้งขายและเก็บไว้กินแล้ว ยังพบเห็นไหหมักปลา ถังเอือบปลาอยู่ใต้ถุนบ้านหลายหลังก็รู้สึกใจชื้น

แต่ว่ากันตามจริง ปริมาณปลาที่จับได้ในฤดูจับปลาปีนี้จะเปลี่ยนแปลงไปจากปีก่อน ๆ กี่มากน้อย ยังเป็นปริศนาที่ต้องค้นหา

ด้วยวัยหกสิบต้น แม่สาครยังดูกระฉับกระเฉง ทำงานไม่ว่างเว้น นอกจากทำปลาร้าน้ำปลา แจ่วบอง ทุกขั้นตอนกับมือ ที่บ้านแกยังทำปลาแห้ง ปลาย่าง รวมไปถึงมัดแผงตากปลา ซ่อมแซมเครื่องจับปลาด้วยตัวเอง ไม่เสียแรงเป็นผู้สืบทอดตระกูลคนหาปลาและค้าปลาแดกแห่งบ้านปากยาม

ปลาร้าปลาแดกคือสินค้าสำคัญของชาวปากยามในอดีต วันนี้ไหปลาแดกถูกคว่ำทิ้งเรียงรายตามใต้ถุนบ้าน ด้วยปลาในลำน้ำและบุ่งทามมีให้จับน้อยลงทุกที

ก่อนแต่งงานแม่สาครเคยใช้นามสกุล “มณีปกรณ์” ซึ่งเป็นที่รู้จักของท้องถิ่น บิดาของท่านคือ นายฮ้อยเพีย--สุพรรณ มณีปกรณ์ พ่อค้าเรือกระแซงรายใหญ่เมื่อราว ๕๐ ปีก่อน สมัยนั้นพอ

ถึงหน้าน้ำ นายฮ้อยจะเอาเรือขึ้นไปซื้อเกลือจากบ้านท่าสะอาด (ปัจจุบันอยู่ในอำเภอพรเจริญ จังหวัดหนองคาย) ซึ่งเป็นเกลือต้ม แล้วกลับมาบรรทุกปลาร้า ล่องออกปากน้ำไชยบุรีไปขายแถบเมืองริมแม่น้ำโขง เช่น บึงกาฬ โพนพิสัย ขึ้นไปจนถึงเมืองหนองคาย (จากนั้นจะมีเรือรับไปขายถึงเวียงจันทน์ หลวงพระบาง) พอขากลับก็ซื้อไหปลาร้าจากโพนพิสัยกลับมา จนกระทั่งถนนหนทางเจริญ การค้าทางเรือจึงซบเซาจนหมดไปในที่สุด

เรือกระแซงลำยาว ๒๐-๓๐ เมตร กว้าง ๖ เมตร นับว่าเป็นเรือบรรทุกสินค้าขนาดใหญ่ที่ขึ้นล่องในแม่น้ำภาคอีสาน ในอดีตปากยามเคยเป็นท่าเรือขนถ่ายสินค้าของลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง มีเรือกระแซงถึง ๑๐ ลำ ไม่นับเรือโขนที่มีขนาดย่อมลงมา

วันนี้ เรามีโอกาสเข้าใกล้รอยอดีตการค้าทางเรือเพียงหลักฐานไหหินใบใหญ่ตามมุมต่างๆ ของหมู่บ้าน หากแต่ในความทรงจำของหญิงสูงวัยยังคงแจ่มชัด...ถึงภาพความอุดมสมบูรณ์ในอดีตที่เคยเป็นมา ชาวบ้านได้ปลาขนาดไหหินไม่พอใส่ ต้องหมักใส่หีบไม้ตะเคียน

แกยังจำได้แม้แต่เสียงที่ยายตะโกนบอกคนงานให้ระวังเรือชนกิ่งฉำฉา
เพราะท่าเทียบเรือก็ไม่ใช่อื่นไกล ลำน้ำหน้าบ้านนี่เอง

เราบอกลาแม่สาคร...นัดหมายว่าจะมาคุยด้วยอีก พร้อมกับถ่ายรูปปลาแดกตัวใหญ่

๓

ลำน้ำโค้งตวัด

วิถีชีวิตที่ต้องตื่นตีสี่เพื่อไปยามโต่ง ยามลอบ (เก็บปลาจากโต่ง ลอบ) หรือเตรียมออกไปเลี้ยงควาย หาไส้เดือน (มาตากแห้ง) ฯลฯ พ่อแม่จึงพาลูกเข้านอนแต่หัวค่ำ ส่วนคนจากในเมืองเวลายังเหลือเฟือสำหรับการอ่านข้อมูลบ้านทามลุ่มน้ำสงคราม เตรียมคำถามไว้สำหรับวันพรุ่ง...

แผนที่บอกเราว่า บ้านปากยามตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง น้ำสงครามไหลผ่านทางทิศเหนือเป็นสายหลัก โดยน้ำยามไหลขนาบทางตะวันออก และคลองหรือสายฮ่องเอี่ยนอยู่ทางด้านใต้ ซึ่งปัจจุบันมีการกั้นฝายกลายเป็นหนองน้ำใหญ่ ทำเลของหมู่บ้านเป็น “โนนทาม” เกิดจากตะกอนทับถมตรงปากน้ำยาม และเป็นผืนดินขนาดประมาณ ๔๐๐ ไร่ที่น้ำไม่เอ่อท่วมในฤดูฝน

ผู้คนจึงเรียกที่นี่ว่า “ดอนหลักดิน” มาแต่ไหนแต่ไร

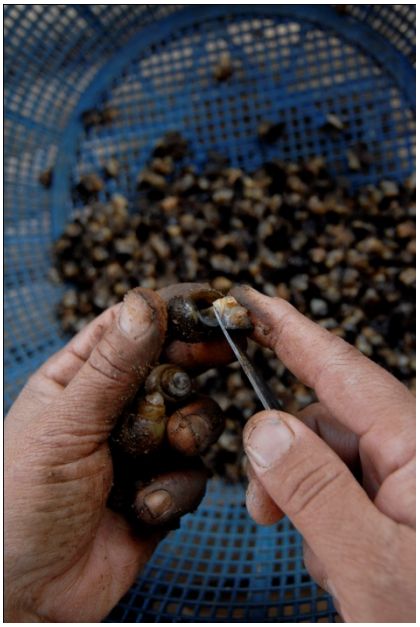

ฤดูแล้งน้ำในแม่น้ำสงครามลดระดับลง ชาวบ้านจะออกไปหาหอยทรายตามท้องน้ำมาเป็นอาหารและขายตามตลาด แต่ปัจจุบันเริ่มมีการลักลอบใช้เครื่องมือมารุนหอยกวาดเก็บออกไปเป็นลำเรือ

ครั้นดูแผนที่ครอบคลุมภาคอีสานตอนบน ก็จะเห็นพ้องกับคนที่กล่าวว่าแม่น้ำสงครามคือเส้นเลือดใหญ่หล่อเลี้ยงแอ่งสกลนคร โดยมีแม่น้ำโขงเป็นขอบทางทิศเหนือและตะวันออก ด้วยว่าเมื่อเทียบทั้งภาคอีสาน ลุ่มน้ำสงครามมีขนาดใหญ่รองจากลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี เท่านั้น

แม่น้ำสงครามเกิดจากการรวมตัวของลำธารจากเทือกเขาภูพาน บริเวณภูผาหัก ภูผาเหล็ก ช่วงอำเภอหนองหาน อุดรธานี กับอำเภอส่องดาว สกลนคร สายน้ำไหลวกขึ้นไปทางเหนือในพื้นที่จังหวัดอุดรธานีและสกลนคร จากนั้นเบนทิศทางเดินไปทางตะวันออกเฉียงใต้ตามความลาดเทของแผ่นดิน เมื่อดูตามแผนที่จะเห็นว่า ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างนั้นตั้งอยู่ทางเหนือของลุ่มน้ำสงครามตอนบน และก็น่าแปลกใจว่า แม่น้ำช่วงนี้มีทิศทางการไหลคล้ายคลึงแม่น้ำโขงนัก

น้ำสงครามไหลผ่านรอยต่ออำเภอโซ่พิสัย พรเจริญ เซกา (หนองคาย) และผ่านอำเภอคำตากล้า อากาศอำนวย (สกลนคร) แล้วเข้าสู่อำเภอศรีสงคราม ก่อนจะไหลลงแม่น้ำโขงที่ปากน้ำไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน ของนครพนม รวมความยาวตลอดลำน้ำ ๔๒๐ กิโลเมตร

ตามเส้นทาง แม่น้ำสงครามได้รับพลังสบทบจากลำน้ำสาขา เช่น ห้วยฮี ห้วยซาง ลำน้ำยาม ลำน้ำอูน ลำน้ำเมา เกิดร่างแหแห่งลุ่มน้ำครอบคลุมพื้นที่รวม ๔,๖๕๐ ตารางกิโลเมตร ในสี่จังหวัดที่กล่าวมา

ลุ่มน้ำพวกนี้มีจุดเด่นเฉพาะตัว อันเกิดสืบจากลักษณะกายภาพของแผ่นดินอีสานที่มีความลาดชันต่ำ บางตอนเป็นที่ราบลุ่ม ดังเช่นแม่น้ำสงคราม ท้องน้ำช่วง ๒๐๐ กิโลเมตรย้อนขึ้นจากปากแม่น้ำมีความสูงต่างกันเพียง ๒ เมตรเท่านั้น ทำให้แม่น้ำสงครามตอนล่างและลำน้ำสาขามีความคดโค้งมาก ในทางภูมิศาสตร์เรียกว่า **ลำน้ำโค้งตวัด** ซึ่งส่งผลสำคัญ ๒ ข้อ

หนึ่ง ทำให้แหล่งน้ำผิวดินในภาคอีสานมีลักษณะเป็นบึง กุด หรือหนองน้ำขนาดต่างๆ กระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะพื้นที่ราบ อย่างเช่น กุด ก็คือเส้นทางเดินของลำน้ำเก่าที่อยู่ในสภาพหนองน้ำ เนื่องจากลำน้ำเปลี่ยนทางเดิน

สอง แม่น้ำคดเคี้ยว เมื่อถึงฤดูน้ำหลากจะก่อให้เกิดพื้นที่น้ำท่วมล้นฝั่งเป็นบริเวณกว้างนาน ๓-๔ เดือน และเกิดลักษณะป่าดงชายฝั่งแม่น้ำลำห้วยบริเวณที่น้ำท่วมถึง เต็มไปด้วยพรรณไม้ที่ทนน้ำท่วมได้ยาวนาน เรียกว่า **ป่าทาม** ซึ่งมักกินอาณาบริเวณกว้างและมีความหลากหลายด้านภูมิสภาพ ส่วนป่าที่อยู่รอบๆ หนอง บึง เรียกว่า **ป่าบุ่ง** โดยที่ป่าบุ่งอาจเป็นระบบย่อยหนึ่งในป่าทามก็ได้ จึงมักถูกเรียกรวมๆ ว่า **ป่าบุ่งป่าทาม**

ระบบนิเวศนี้สามารถพบได้ทั่วไปในที่ลุ่มของภาคอีสาน และมีความสำคัญต่อวิถีความเป็นอยู่ของคนและฝูงสัตว์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งลุ่มน้ำสงครามมีลำน้ำสายเล็กๆ กระจายเป็นร่างแหมากกว่าบริเวณอื่น จึงมีป่าบุ่งป่าทามอุดมสมบูรณ์ยากจะหาที่ใดเสมอเหมือน

ในหน้าน้ำป่าบุ่งป่าทามทำหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือการเป็น “รัง” ให้ปลาวางไข่และอนุบาลตัวอ่อน จวบจนแข็งแรงพร้อมจะกลับสู่สายน้ำใหญ่ต่อไป เรียกว่ายิ่งมีป่าบุ่งป่าทามมากเท่าใด ปลาก็ยิ่งชุมเท่านั้น ด้วยคุณค่านี้ ป่าบุ่งป่าทามจึงถูกเปรียบเปรยถึง “ป่าชายเลนบนแผ่นดินอีสาน”

เพราะไม้ยูคาลิปตัสกำลังเป็นที่ต้องการของตลาด มีราคาสูง ชาวบ้านปากยามจึงเริ่มบุกรุกพื้นที่บุ่งทาม ด้วยการถมที่ให้สูงเพื่อปลูกไม้ยูคาฯ ส่งขาย ภาพบนเป็นแปลงปลูกต้นยูคาฯ ริมฝั่งน้ำยามโดยมีวัดปากยามอยู่คนละฟากฝั่ง ส่วนภาพล่างเห็นผืนนาอยู่ต่ำจากแปลงปลูกต้นยูคาฯ ลงไป

ผืนป่าทามลุ่มน้ำสงครามใน ๔ จังหวัด คือ อุดรธานี หนองคาย สกลนคร และนครพนม ต่อเนื่องกันเป็นพื้นที่ประมาณ ๑๕๐, ๐๐๐ ไร่ ซึ่งชาวบ้านยังคงเข้าใช้ประโยชน์ทำมาหากินได้ ไม่เผชิญกับวิกฤตเหมือนทางแถบอีสานตอนล่าง การตีกรอบสำรวจบนพื้นที่เล็กๆ ของตำบลสามผง นักวิจัยไทบ้านค้นพบประโยชน์ของป่าทามมากหลาย นอกจากไม้ใช้สอยในการสร้างเครื่องมือหาปลา ยังพบพรรณพืชที่คนพื้นถิ่นรู้จักและใช้ประโยชน์ทั้งหมด ๒๐๘ ชนิด ไล่ตั้งแต่ไม้ยืนต้น ไผ่ ไม้พุ่ม ผัก ไปจนเห็ดต่างๆ คนอีสานจึงมีคำพูดเล่นๆ ว่า ป่าทาม (ในหน้าแล้ง) เป็นซูเปอร์มาร์เก็ตของชุมชน เปิดตลอดวันตลอดคืน

นอกจากทามและบุ่ง หนอง ห้วย ท่ง (ทุ่ง) ที่รู้จักกันดีแล้ว ลักษณะพื้นที่บริเวณรอบๆ บ้านปากยามมีความหลากหลายของระบบนิเวศดัง “ไทบ้าน” สังเกตเห็น แยกแยะจัดเป็นกลุ่มตามระดับความสูงของพื้นที่ได้ ๔ กลุ่ม จัดระบบนิเวศย่อย เอาไว้ถึง ๒๘ ระบบ อาทิ

เลิง ลักษณะที่ลาดต่ำมีน้ำแช่ขังในฤดูฝน น้ำจะแห้งในฤดูแล้งเช่นเดียวกับบุ่ง แต่เลิงถูกน้ำท่วมเป็นบริเวณกว้างมากกว่า

บ๊ะ พื้นที่ที่มีความลาดเอียงอยู่ระหว่างโคกกับท่ง หรือบริเวณที่น้ำเอ่อท่วมสูงสุด ชาวบ้านใช้ประโยชน์เป็นที่เลี้ยงสัตว์ตลอดทั้งปี เก็บเห็ด ขุดมันในช่วงต้นฝน

กุด แอ่งน้ำที่แทรกอยู่ในทาม เกิดจากการเปลี่ยนทิศการไหลของน้ำ มีน้ำขังตลอดปี หรือมีสภาพเป็นทะเลสาบรูปแอกวัว

ฮ่อง ร่องน้ำสายเล็กๆ เป็นทางน้ำไหลเชื่อมระหว่างหนอง บุ่ง และกุด

ฮอม ลักษณะเป็นที่ลุ่มลาดต่ำลง จากแนวบริเวณกว้างแล้วลึกแคบเข้าไปเป็นทางยาว

คำหรือซำ บริเวณที่มีน้ำซับไหลซึมออกมาจากพื้นดินลงสู่แหล่งน้ำต่างๆ

ปาก บริเวณที่สายน้ำหรือร่องน้ำไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำ

แก่ง (แก้ง) บริเวณที่มีกรวดหรือแผ่นแม่หินขนาดใหญ่โผล่ระเกะระกะในลุ่มน้ำและเห็นได้ชัดในฤดูแล้ง

ลั้งหรือหอด ลักษณะท้องน้ำโดยทั่วไปของแม่น้ำสงคราม และมีลักษณะตื้นกว่าวัง

วัง บริเวณที่กระแสน้ำไหล (วน) กัดเซาะท้องน้ำเป็นหลุมลึก มักเกิดบริเวณคุ้งน้ำ วังเป็นแหล่งที่มีปลาหนังขนาดใหญ่ชุกชุม ชาวบ้านเชื่อว่าวังในลำน้ำสงครามมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์รักษา การจับปลาจะต้องมีการขอหรือบอกกล่าวก่อนทุกครั้ง

ระบบนิเวศตั้งแต่ที่สูงลงไปจนถึงระบบนิเวศแม่น้ำ ยังรวมไปถึง ดง โคก ดอน โนน โพน คุย โสก หาด ส่อม ส้าง ดูม อันเกิดจากการเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่ในส่วนนิเวศต่างๆ แตกต่างกันทำนองเดียวกับชาวมอแกนที่เคยแล่นเรือไปตามเกาะแก่งของอันดามัน อาจแยกแยะชายฝั่งที่พวกเขาใช้ประโยชน์ไว้ซับซ้อนกว่าคนทั่วไปนั่นเอง

ระบบนิเวศย่อยของแม่น้ำมีหลากหลาย เครื่องจับปลาของคนบ้านทามที่ออกแบบมาให้เหมาะกับภูมิประเทศ จึงมีรูปลักษณ์แปลกตา เช่นเครื่องมือที่เรียกว่า “ขา” เจ้าของคว่ำเรียงกันไว้ ๖-๗ อันบนลานดินริมน้ำยาม ทำให้นึกออกว่าสิ่งที่เห็นเหมือนเข่งจมปริ่มน้ำ เวลานั่งรถผ่านหนองน้ำคืออะไร

๔

ลวงกัด ลวงลอบ

วันหนึ่งเดินไปคุยที่โรงน้ำปลาตราหนุมาน ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากวัดกัลยารามและสถานีอนามัย จากนั้นเดินตามเด็กน้อย ลูกชาย--ไฉน บงบุตร ผู้สืบทอดกิจการโรงน้ำปลาไปเที่ยวบ้าน

บนตลิ่งริมฝั่งสงคราม ณ จุดที่ “บ้านบงบุตร” ตั้งอยู่ค่อนข้างเป็นดอน สามารถมองเห็นป่าทามทางเหนือของหมู่บ้านแผ่ปกคลุมที่ราบลุ่มกว้างใหญ่จากตะวันตกจรดตะวันออก มีเทือกภูลังกาปรากฏอยู่ลิบๆ

หน้าแล้งในบุ่งทาม นอกจากจะเป็นซูเปอร์มาร์เก็ตหาอยู่หากินของชาวบ้านแล้ว ยังเป็นแหล่งตัดไม้เผาถ่านส่งขายของชาวบ้านด้วย

ป่าทามผืนนี้เรียกกันว่า “ทามฟากสงคราม” หรือ “ทามหนองแอก” เป็นที่ดินสาธารณะและที่สปก. ของชาวบ้าน เนื้อที่รวมกันประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ ซึ่งรวมไปถึงหนองน้ำสำคัญกลางป่าทาม คือ หนองเหนือและหนองใต้ ด้านเหนือของป่าทามคือพื้นที่ทำนาปรังของชาวปากยามและหมู่บ้านใกล้เคียง เพียงแต่ส่วนต่างๆ ที่เอ่ยมา ยังไม่อาจเผยตัวในตอนนี้ เพราะผืนน้ำซ่อนทุกอย่างไว้ เหลือแต่ไผ่กะซะและละเมาะไม้รกเรื้ออยู่ริมฝั่งน้ำ

ว่าไปแล้ว ช่วงน้ำท่วมกิจกรรมมนุษย์ในป่าบุ่งป่าทามเหมือนโรงเรียนปิดเทอม รอให้น้ำลดลงจนพ้นขอบหนองนั่นแหละ งานทั้งหลายจึงจะเริ่ม ตรงข้ามกับหมู่ปลา ช่วงนี้ป่าทามเป็นของพวกมัน ทั้งปลาอพยพจากแม่น้ำโขงและปลาพื้นถิ่นจะเข้าไปอาศัยวางไข่ในป่าทาม ที่นั่นจะเป็นแหล่งฟักไข่และอนุบาลตัวอ่อน จนแข็งแรงพอจะออกไปดำรงชีวิตในแม่น้ำลำคลองต่อไป แม้จะไม่ใช่ทั้งหมด แต่ผลงานวิจัยไทบ้านที่พบปลาอพยพ ๕๗ ชนิด และปลาพื้นถิ่น ๕๘ ชนิด ก็บอกถึงความหลากหลายของปลาในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี

จากหน้าแล้งเป็นซูเปอร์มาร์เก็ตยักษ์ พอน้ำมา พื้นที่รอบๆ “ดอนหลักดิน” ก็แปลงร่างเป็นสถานเพาะพันธุ์สัตว์น้ำขนาดใหญ่กระจายอยู่เพียบ นี่จึงเป็นคำอธิบายถึงปรากฏการณ์ “ปลาชุกชุมอย่างล้นเหลือ (ในอดีต) ” ในบริเวณที่ลำน้ำยามไหลมาลงลำน้ำสงครามอย่างตรงไปตรงมาที่สุด

.....

คนที่จะอธิบายปรากฏการณ์ปลาอพยพได้ดี คือ สุริยา โคตะมี ประธานเครือข่ายนักวิจัยไทบ้าน ผู้นำกลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากร-ชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

หนุ่มใหญ่ เริ่มต้นอธิบายว่า “ฤดูน้ำหลากเป็นอิทธิพลมาจากน้ำโขงที่มีปริมาณมากหนุนเข้ามาตามลำน้ำสงครามและลำน้ำสาขา ผนวกกับน้ำเหนือหลากเพราะพายุฝน ซึ่งส่งผลให้เกิด ‘ระบบนิเวศน้ำท่วม’

ฤดูน้ำหลากท่วมชาวบ้านจะวางลอบยืนจับปลา เห็นเพียงยอดไม้ไผ่ที่ตรึงลอบโผล่อยู่เหนือน้ำเท่านั้น แต่พอแล้งน้ำลดแห้งตัวลอบก็จะปรากฏให้เห็นทั่วไปตามริมฝั่งน้ำ ขณะเดียวกันชาวบ้านก็เปลี่ยนเครื่องมือมาใช้แพสะดุ้ง (ในท้องน้ำ) จับปลาแทน

“ช่วงต้นฤดูฝน เดือนพฤษภาคม-มิถุนายน น้ำหลากเข้าท่วมป่าบุ่งป่าทาม ไม้ใหญ่ตามที่สูงก็จะผลิดอกออกผล พอมีมรสุมเข้าก็พัดยอดไม้ ดอกไม้ ผลไม้ และชะหน้าดินซึ่งมีเกลือ มวลอาหาร ไหลลงน้ำสงคราม...ลงสู่น้ำโขง น้ำจะขุ่นข้นเรียกว่า ‘ฤดูปลาน้ำแดง’ เพราะฝูงปลารวมถึงแม่ปลาที่มีไข่เต็มท้อง ก็จะอพยพจากน้ำโขงเข้าสู่น้ำสงครามและลำน้ำสาขา ห้วย หนอง และกุดต่าง ๆ เพื่อตามมากินผลหมากกระเบา หมากแซว เป็นระบบที่สอดรับกันของสายน้ำ ป่าบุ่งทาม และปลาอพยพ

“เมื่อลูกหว้า หมากเข มะดัน หมากกระเบา สุก พวกปลาหนังประเภทปลายอน ปลาซวย ปลาหูหมาดจะโผล่ขึ้นมา ‘สวบกิน’ ใบ ดอก เมล็ด ลำต้น หรือราก ก็เป็นอาหารปลา”

นอกจากพืชพรรณธรรมชาติแล้ว ปลาบางชนิดยังกิน มด ปลวก แมลงต่างๆ ไส้เดือน เป็นอาหาร เช่น ปลายอนชอบกินแม่เป้งมดแดง ไส้เดือนเป็นของโปรดของปลาขาว เช่น ปลาข่อ ปลาตะเพียน

ระบบนิเวศที่มีต้นไผ่กะซะและพันธุ์ไม้เลื้อยเป็นแหล่งที่แม่ปลาชอบ เพราะปลอดภัยจากคนและปลาใหญ่ตัวอื่นที่จะมากินไข่ ปลาหลายชนิดวางไข่ตามกิ่งก้าน ใบ และหนามของต้นไม้

ที่ขึ้นในป่าทาม ขณะที่ส่วนที่เคยเป็นดินเอือดพอถูกฝนชะและน้ำท่วม จะกลายเป็นตะไคร่น้ำหรือเทาน้ำที่ปลากินเป็นอาหาร

“เดือน ๖ เดือน ๗ น้ำจะไหลแรงที่สุด ช่วงน้ำมากชาวบ้านก็จับปลา แต่ใช้เครื่องมือขนาดใหญ่ไม่ได้เพราะกระแสน้ำแรง แถมพัดพากิ่งไม้มาด้วย จึงใส่ได้แต่เบ็ด แห ลอบ หรือมองเป็นบางครั้ง ซึ่งจะจับปลาไม่ได้มาก”

การที่น้ำไหลแรงจึงมีผลดีต่อแม่ปลา ทำให้แม่ปลาสามารถเล็ดลอดขึ้นมาถึงจุดวางไข่ได้ หากน้ำไหลเอื่อย ชาวบ้านทางปากน้ำไชยบุรี บ้านอ้วน ใส่เครื่องมือประมงได้ แม่ปลาก็เหลือรอดขึ้นมาน้อย

บนตั่งใกล้ๆ กับครัวที่สร้างเหนือตลิ่งแม่น้ำ สองตายาย-หนุมานและจันทร์หอม บงบุตร วัย ๖๙ ปีเท่ากัน กำลังเหลาไม้ไผ่สำหรับกลัด “ดาง” ที่จะใช้ดักปลาหลังน้ำลดราวเดือนตุลาคม

สนอง--ลูกชายคนโต ได้ชี้ให้ดูฟากสงครามบริเวณที่เป็น “ลวงกัด” หมายถึงการใช้ดางเขียวปิดล้อมและดักปลา ตรงเนินดินปากทางที่ปลาจะอพยพออกจากหนองน้ำกลับลงแม่น้ำ ขณะระดับน้ำกำลังลดต่ำลง กัดของบ้านนี้มีความยาวรวมกว่า ๑ กิโลเมตร ซึ่งจัดว่าใหญ่ที่สุดของบ้านปากยาม ใช้เวลาดักปลา ๕-๗ วันจึงแล้วเสร็จ เขาบอกด้วยว่า กัดแบบเดิมใช้ไม้ไผ่สาน ยุคนี้เปลี่ยนมาใช้ตาข่ายไนล่อน ที่ชาวบ้านเรียก ดางเขียว กันหมดแล้ว

กัดใช่จะทำกันได้ง่ายๆ บ้านปากยามมีลวงกัดขนาดเล็ก ความยาว ๓๐๐ เมตร อีกเพียงเจ้าเดียว นอกนั้นก็มีการกั้นเป็นช่องเล็กๆ ยาว ๕๐-๑๐๐ เมตร ตามหนองอีกประปราย ลวงกัดดีๆ ทำแล้วคุ้มเห็นจะมีเท่านี้

“พื้นที่” การวางกัดหรือ “ลวง” หมายถึงบริเวณที่เฉพาะสำหรับวางเครื่องมือประมงของไทบ้าน ถือเป็นสิทธิ์บนที่ทำกินของครอบครัวซึ่งมีการจับจองกันมาแต่อดีต ใครจับจองไว้ก่อนจะได้รับสิทธิ์เป็นเจ้าของลวงนั้น และสามารถสืบทอดมรดกสู่ลูกหลาน โดยที่คนอื่นไม่สามารถนำเครื่องจับปลาของตัวไปใส่ทับลวงเจ้าของได้ เว้นแต่ได้รับอนุญาตจากเจ้าของเสียก่อน นักวิจัยไทบ้านได้กล่าวถึงลวงในแง่มุมที่กว้างกว่าการจับจองว่า “ชาวบ้านมีการปรับปรุงพื้นที่เพื่อให้สะดวกในการใช้เครื่องมือหาปลา เช่น เอาเศษไม้ เศษหิน ขึ้นมาจากพื้นน้ำ ทำทางเดินลงไปที่ลวง เป็นต้น”

นอกจากลวงกัด ชาวบ้านแถบนี้ยังมีลวงสำหรับเครื่องจับปลาอื่นๆ เช่น ลอบตั้ง โต่ง มอง หรือแม้แต่โค่นผีน้อย ซึ่งเป็นการจับจองสิทธิ์ “ของใครของมัน” ทำนองเดียวกัน

นี่คือวิถีจัดการทรัพยากรที่ชุมชนปฏิบัติสืบกันมา

แหล่งทำกินตามสิทธิ์ส่วนบุคคลก็หาทำกันไปของใครของมัน ทว่าชาวบ้านไม่ได้อยู่แบบตัวใครตัวมัน เห็นได้จากแหล่งทำกินอันเป็นสมบัติของส่วนรวม อย่างหนองแอก หนองเหนือ และ

หนองใต้ ที่ทุกๆ ปีสภาหมู่บ้านจะเปิดประมูลสิทธิ์ในการจับปลาแก่คนที่สนใจ แล้วแบ่งเงินจากการประมูลมาใช้พัฒนาหมู่บ้าน

นอกจากหาปลาตามธรรมชาติแล้ว ปัจจุบันชาวบ้านเริ่มหันมาทำกระชังเลี้ยงปลาทับทิมตามลำน้ำสายต่างๆ ในหน้าแล้ง

เมื่อพูดคุยเรื่องนี้กับพ่อวรรณดี อุดทุมธิสาร พรานปลาวัย ๖๖ ปี เขายกให้เห็นว่าในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ชาวบ้านก่อตั้งสุขศาลาประจำหมู่บ้านจากเงินประมูลขายหนองเหนือ หนองใต้ และฮ่องเอี่ยน จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท ไฟฟ้าที่เข้าปากยามก่อนหมู่บ้านอื่นก็มาจากเงินขายปลา (ในหนอง) กับเงินลงขันของชาวบ้านรวมเป็นเงิน ๑.๕ แสนบาท โดยแต่ก่อนหนองแอกเคยมีมูลค่าประมูลถึง ๑ แสนกว่าบาท แต่ภายหลังไม่เปิดประมูล เพราะมีผลกระทบต่อคนในหมู่บ้านมาก ส่วนหนองเหนือ หนองใต้ เคยประมูลกัน ๓-๔ หมื่นบาท ตอนนี้ลงมาเหลือ ๒๐,๐๐๐ บาท เพราะมีการกั้นน้ำทำนาปรัง ทำให้จับปลาได้น้อยลง

แม้หนองน้ำทั้งสามจะมีสถานะเป็นแหล่งทุนในการพัฒนาหมู่บ้าน แต่ก็ยังเปิดโอกาสให้ผู้คนเข้าไปหาปลาเลี้ยงชีพ ดังพ่อวรรณดีว่า ช่วงเวลาระหว่างที่ผู้ประมูลรอจับปลาช่วงน้ำลด ในช่วงน้ำหลากชาวบ้านสามารถเข้าไปจับปลาในบริเวณดังกล่าวด้วยมอง แห เบ็ด หรือเครื่องมือพื้นบ้านชนิดอื่น ๆ ได้โดยไม่หวงห้าม

สำหรับครอบครัว สนอง บงบุตร พอกัดเสร็จแล้ว เก็บกู้ดางเขียว ก็พอดีกับระดับน้ำในป่าทามลดลงจนเกือบแห้ง พวกเขาจะช่วยกันวิดบ่อที่มีอยู่ ๒ บ่อ จับปลาที่ตกค้างกลับลงสายน้ำใหญ่ไม่ทัน

การวิดบ่อขนาด ๑ ไร่ ยิ่งช่วยขับเน้นภาพตามลำนำพื้นบ้านที่ว่า “น้ำมาเอาปลามาฝาก น้ำหนีจากฝากปลาไว้” อย่างชัดเจน การวิดบ่อในปีที่ผ่านๆ มา ได้ “ของฝาก” จากสายน้ำราว ๆ ๒๐๐-๓๐๐ กิโลกรัม ถ้าเป็นปลาใหญ่ เช่น ปลานาง ปลาช่อน ปลาดุก ปลากด ปลาเชือม ก็ขายสดให้พ่อค้าที่มารับซื้อ พวกปลาเล็กส่งเป็นวัตถุดิบให้โรงงานน้ำปลา รวมสะระตะ การกัดและวิดบ่อในฤดูกาลหนึ่ง สนองจะได้ปลาจากป่าทามมาหมักใส่ไหหลายสิบไหทีเดียว

บ่อปลา ลวงกัด รวมไปถึงลวงเครื่องจับปลาอื่นๆ ทำให้บ้านพ่อหนุมานมีรายได้เลี้ยงลูกเต้าสบาย “สิทธิประโยชน์สำหรับผู้บุกเบิก” นี้เป็นมรดกตกทอดมาจากฝ่ายยายจันทร์หอม หรือ

สกุล “ไชยปากดี” ซึ่งปู่ของยายก็คือ บุญมี ไชยปากดี ผู้เข้ามาตั้งรกรากที่นี่เป็นคนแรกๆ หลังจากอพยพมาจากเมืองจำปาสัก ประเทศลาว พ่อของยายจันทร์หอมก็เกิดที่นี่ ส่วนตาหนุมานนั้นย้ายมาจากอากาศอำนวย ทำประมง และก่อตั้งโรงงานน้ำปลาในเวลาต่อมา

นับจากก่อตั้งหมู่บ้านเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ คนที่ย้ายถิ่นฐานเข้ามา “ปากยาม” ถ้าไม่ใช่เพราะย้ายตามครอบครัว ก็อพยพเข้ามาหาปลา มาค้าขาย แต่ไม่ว่าเข้ามาด้วยสาเหตุใด ชายหรือหญิง เมื่อมาอยู่แล้วก็ต้องหาปลา ทำปลาเป็นกันทุกคน

เมื่อสนอง บงบุตร เล่าเรื่อง นักวิจัยสาวชาวต่างชาติที่เข้ามากินมานอนอยู่ที่บ้านเมื่อ ๒ ปีก่อน ลงทุนศึกษาขนาดลงไปบ่อวิดปลาด้วย เลยนึกขึ้นได้ว่าต้องรีบบอกพ่อวรรณดี...ขอไป “ยามโต่ง”ด้วยสักครั้ง

๕

บ้านดอนหลักดิน

แม้ว่าลุ่มน้ำสงครามตอนบน บริเวณตั้งแต่เชิงเขาภูพานลงมาถึงเขตอำเภอหนองหานและอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี เป็นบริเวณที่พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เนื่องจากมีที่ราบลุ่มเพียงพอต่อการทำนา ตัวอย่างเด่นชัดจากบ้านเชียง (ประมาณ ๓,๐๐๐ ปีขึ้นไป) และ “วัฒนธรรมบ้านเชียง” ยังได้ขยายลงไปทางใต้และตะวันออก ดังที่พบชุมชนโบราณแถบลุ่มน้ำสงครามตอนบนมากกว่า ๑๒๐ แห่ง เช่นในเขตอำเภอพรรณานิคมและริมหนองหาน สกลนคร

แต่สำหรับลุ่มน้ำสงครามตอนล่างนับว่ากันดาร ยากต่อการปรับตัวตั้งถิ่นฐานอย่างมาก นักวิชาการจึงไม่พบหลักฐานและคิดว่าไม่น่าจะเคยมีการตั้งชุมชนถาวรมาก่อน จะมีก็เพียงคนกลุ่มเล็ก ๆ กระจายตั้งถิ่นฐานตามที่ดอนต่างๆ ในช่วงหน้าแล้ง จนกระทั่งประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จึงเกิดชุมชนที่ขยับขยายจากเมืองไชยบุรี อำเภอท่าอุเทน เข้ามาตามเส้นทางน้ำสงคราม และตั้งหลักแหล่งอยู่ริมน้ำ เช่นบ้านปากอูน บ้านท่าบ่อ

แม่น้ำสงครามเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่เชื่อมต่อแอ่งสกลนครกับชุมชนสองฝั่งแม่น้ำโขงอย่างต่อเนื่อง บริเวณที่ปัจจุบันคือบ้านท่าบ่อ บ้านปากยาม เป็นชุมทางการค้าขายแลกเปลี่ยนของแถบนี้ พ่อค้าถ่อเรือกระแซงจากแขวงสะหวันนะเขต แขวงคำม่วน ประเทศลาว นำข้าวมาขายให้คนในชุมชนและรับซื้อเกลือกลับไป ในการขนถ่ายสินค้า พวกพ่อค้ามักหยุดพักแรม โดยสร้างเพิงหรือตูบเป็นที่พักชั่วคราว เมื่อชาวลาวเหล่านี้ได้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของปากยาม ปลา และป่าทาม จึงได้เดินทางเข้ามาพร้อมด้วยพรรคพวก ตั้งชุมชนและหาปลาในแม่น้ำสงคราม เรียกชื่อชุมชนของตัวว่า “บ้านดอนหลักดิน”

ตามหลักฐานการบอกเล่า พ.ศ. ๒๔๕๖ นับเป็นปีแรกที่ก่อตั้งหมู่บ้านดอนหลักดินโดยกลุ่มของนายบุญมี ไชยปากดี นายจันโท นะคะจัด นายคำแสน อุดทุมธิสาร รวมประมาณ ๗-๘ ครอบครัว ต่อเมื่อเครือญาติ คนต่างถิ่น ได้รับการยืนยันถึงความอุดมสมบูรณ์ของดอนหลักดิน จึงพากันอพยพเข้ามาอย่างต่อเนื่อง

ริมท่าน้ำ ชาวบ้านในแถบอำเภออากาศอำนวย วานรนิวาส พรรณานิคม หาบข้าวเปลือกหรือบรรทุกใส่เกวียนมาขายให้ยุ้งฉาง เพื่อส่งต่อไปยังโรงสีไฟในจังหวัดนครพนมและหนองคาย การมีคนสัญจรผ่านไปผ่านมามากมายนี่เอง บางครั้งคนจึงเรียกบ้านท่าเรือแห่งนี้ตามสภาพการรับรู้แท้จริงว่า “ปากยาม” และเรียกกันติดปากต่อมา

ปลาที่เคยจับได้จำนวนมากตามบุ่งทามและสายน้ำต่างๆ มีจำนวนลดลง ด้วยเครื่องมือจับปลาหลายชนิดของชาวบ้านมีผลกระทบต่อการแพร่พันธุ์ของปลา เพราะปลาขนาดเล็กไม่อาจหนีรอดข่าย แห อวน ตาถี่ไปได้

เครื่องมือหาปลาของชาวปากยามในเวลานั้น มีแต่ของพื้นบ้าน ใช้วัสดุจากธรรมชาติรอบตัว อย่างแห สวิง นาม เบ็ด ลอบ ซึ่งผ่านภูมิปัญญาชาวบ้านที่สั่งสมถ่ายทอดกันมา และสัมพันธ์กับการเรียนรู้ในภูมิลักษณะของลำน้ำ กระแสน้ำ ตลอดจนนิสัยการหากินของปลา จนพวกเขาพัฒนาทั้งวิธีการ และรูปแบบเครื่องจับปลาจนสอดคล้องกับการจับปลาชนิดต่างๆ ในลุ่มน้ำ สงครามตอนล่าง โดยเรือที่ใช้หาปลาก็เป็นเรือพายที่ไปหาได้ไม่ไกล จึงนับเป็นการหาปลาเพื่อยังชีพโดยแท้

“โค่น” ถือเป็นเครื่องจับปลาที่แปลกประหลาดชนิดหนึ่งของ พ.ศ.นี้ (บางครั้งเรียกว่า โค่นผีน้อย) เราอาจเดินไปสะดุดโค่นวางอยู่ตรงชายน้ำโดยไม่รู้ว่าเป็นอะไร หรือจะใช้ดักตัวอะไรได้ เพราะดูไปดูมาก็มีแต่แขนงไม้หัวลิงยาวสักศอก มัดรวมกันเป็นกอ ซึ่งเจ้ากอไม้นี้ เวลาจมอยู่ริมฝั่งหรือใน “ฮ่อง” น้ำ พวกปลาเล็ก ๆ เช่น ปลาหมู ปลาแข้วไก้ จะเข้ามาอาศัย พอจะกู้ก็ดึงขึ้นเรือ ปลาเล็กปลาน้อยก็จะร่วงพรูลงมา พรานปลาเรียกพวกมันว่า ปลาลูกเหยื่อ เอาไว้ตามเบ็ดปลากด ปลานาง อีกที หรือบางคนจะเอาไปแกงกินก็แล้วแต่

หลังจาก พ.ศ. ๒๕๐๐ ความคิดเรื่องการจับปลาเพื่อยังชีพเปลี่ยนเป็นการจับเชิงพาณิชย์ เครื่องมือจับปลาเปลี่ยนโฉมไป เมื่อมีการใช้ไนล่อนหรือดางเขียว ซึ่งเป็นเส้นใยสังเคราะห์แทน

ตาข่ายแบบเดิมมากขึ้น เป็นเหตุให้มอง แห อวน กัด มีความแข็งแรงและขนาดใหญ่ขึ้น ขณะเดียวกันก็สามารถทำตาอวนตาถี่มากๆ ได้ อุปกรณ์อย่างสะดุ้งใหญ่ เริ่มมีการนำมาใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา และแล้วใน พ.ศ. ๒๕๑๗ ชาวบ้านนำผืนอวนของโพงพางที่ใช้กันในแม่น้ำมูลมาดัดแปลงทำเป็น “โต่ง” จับปลาได้แบบถล่มทลาย ทำนองเดียวกับกัดดางเขียวที่ล้อม “กัดปลา” ตามฮ่องน้ำที่ไหลลงแม่น้ำสงครามและแม่น้ำยาม ทำให้ปลาทุกชนิด ทุกขนาด ไหลเข้าไปอยู่รวมกันใน “อีหลง” (ถุงดักปลา) ไม่เลือกว่าเป็นปลาพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ และปลาขนาดเล็กก็ไม่สามารถเล็ดลอดออกมาได้

ถึงกับเห็นได้ชัดในเวลาต่อมา เมื่อปริมาณปลาในแม่น้ำสงครามลดลงอย่างรวดเร็ว ปลาขนาดใหญ่จับได้น้อยลง ปลาหลายชนิดที่พ่อวรรณดี อุดทุมธิสาร และเพื่อน ๆ เคยจับได้ก็สังเกตว่าสูญหายไปจากลำน้ำ เช่น ปลาบึก ปลาตองลาย ปลาแมว ปลาหางพร้า ปลาสะงั่ว เป็นต้น รวมถึงปลาอีกหลายชนิดที่หาได้ยากและพบน้อยจนน่าตกใจ นักวิจัยไทบ้าน (พ.ศ. ๒๕๔๙) ได้จัดให้ปลาธรรมชาติที่พบในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างเป็นปลาใกล้สูญพันธุ์ ๑๔ ชนิด เป็นปลาสูญพันธุ์อีก ๑๑ ชนิด ซึ่งหมายถึงปลาที่ไม่พบในลุ่มน้ำสงครามนาน ๕๐ ปีขึ้นไป ทั้งหมดเป็นปลาอพยพขึ้นลงจากลำน้ำโขงสู่ลำน้ำสงคราม

...เดินทั่วชุมชนแล้วเข้าไปในวัดกัลยาราม ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน เพื่อดู “เสาหลักดิน” สัญลักษณ์ของดอนหลักดิน แต่ไม่พบ เพราะกำลังอยู่ในช่วงก่อสร้างศาลใหม่

๖

นายฮ้อยเรือกระแซง

ความที่ชุมชนปากยามถูกจำกัดอยู่บนผืนดินเพียง ๔๐๐ ไร่ ท่ามกลางโอบล้อมของลำน้ำและถนนสะดวก พอเราออกเดินจากที่พักไปยังจุดหมายหนึ่ง แล้วเดินเล่นต่อไปไหนๆ ก็สามารถกลับคืนจุดเดิมได้ไม่ยาก

เดินสำรวจหมู่บ้าน แวะพูดคุยกับ “พ่อตู้แม่ตู้” ที่ส่วนมากนั่งจับกลุ่มคุย ช่วยกันเหลาตอกมัดข้าวไว้รอฤดูทำนา ทำให้รับรู้ความเป็นมาและพัฒนาการของชุมชนชัดเจนเป็นลำดับ ขณะเดียวกันก็พบตัวจริงของเครื่องจับปลาหลายประเภทที่เคยเห็นแต่ในหนังสือ และพบกรรมวิธีแปรรูปปลาแบบต่างๆ ด้วย

ปลาใหญ่ที่ได้จะถูกคัดไปขายให้ร้านอาหารหรือตลาดในอำเภอ ส่วนปลาเล็กปลาน้อยจะนำไปหมักทำน้ำปลาหรือปลาแดก

หลายบ้านนำปลากระแตบ ปลาปีกไก่ จับเป็นวง (สำหรับปลากระแตบจะผ่าท้องแผ่ออก) ใส่กระจาดตากแห้ง เก็บไว้กินก็ได้ ขายก็ดี แม่คนหนึ่งซื้อปลานางตัวขนาดพอดีๆ ทำปลาแดดเดียวไว้เป็นของฝากลูกสะใภ้ที่กำลังจะมีหลานให้

แม่ ๆ เอาปลาจากไหนมาทำนะหรือ ถ้าไม่ใช่ปลาที่ไปได้มาเมื่อเช้า ก็อาจขอซื้อจากพรานปลาที่เพิ่งกลับเข้าฝั่ง ซื้อจากเพื่อนบ้านที่กำลังคัดแยกปลา ในฤดูน้ำลดเช่นนี้ ตลอดช่วงเช้าและอาจเป็นช่วงเย็นบ้าง จะพบคนหิ้วถังปลาขึ้นจากเรือ เดินผ่านหน้าบ้านหรือปะหน้าทักทายกันเป็นปกติ เหมือนโอกาสที่จะพบหน้าลุงที่ออกไปเลี้ยงควายนั่นละ

การงานของชุมชนประมงดูจะเข้ากันได้ดีกับบ้านใต้ถุนสูง เพราะใช้เก็บเครื่องมือหาปลาอย่างตุ้ม ลอบ มอง หรือผืนอวน ผืนดางเขียว ขนาดต่างๆ หรือจะเลี้ยงไก่ หมู วางไหปลาแดก วางถังปลาเอือบเกลือ ขณะเดียวกันความสูงของใต้ถุนบ้านก็เผื่อเอาไว้สำหรับหนีน้ำด้วย บ้านที่เป็นชั้นเดียวสมัยใหม่ก็พอเห็น โดยเฉพาะที่เปิดเป็นร้านค้า

บ้านไม้ใต้ถุนสูงหลังใหญ่ตั้งอยู่บนถนนเส้นกลางหมู่บ้าน เราผ่านไปผ่านมาหลายรอบโดยไม่ได้ใส่ใจ จนกระทั่ง สนอง บงบุตร พูดว่า “อยากรู้เรื่องเรือกระแซง ต้องไปคุยกับพ่อคอนสวรรค์”--ช่างต่อเรือกระแซงคนเดียวที่เหลืออยู่

“บ้านหลังใหญ่ หลังคาสีเขียว อยู่ถนนที่ตรงไปจากมุมกำแพงวัด...ได้ข่าวว่าแกเพิ่งกลับจากภูเก็ต”

พ่อตู้ คอนสวรรค์ มณีปกรณ์ วัย ๗๓ ปี ออกมานั่งคุยที่ชานบ้าน พร้อมด้วยยายมะลิจันทร์ ภรรยา เขาเพิ่งกลับจากไปรักษาตัวที่ภูเก็ต ซึ่งลูกชายแกทำงานในอู่ต่อเรือที่นั่น ตาคอนสวรรค์เองก็เดินทางลงไปประจำ เมื่อมีคนว่าจ้างให้ต่อเรือ

คนอีสานกับการออกแบบ คุมงานต่อเรือเดินทะเลอย่างเรือยอร์ช เรือใบ อาจฟังเป็นเรื่องแปลก... ยิ่งถ้าไม่ใช่คนจากศรีสงคราม-บ้านปากยาม ยิ่งถ้าไม่ใช่ลูกของนายฮ้อยเรือกระแซงที่โอกาสเปิดกว้างให้กับการเดินทางและเรียนรู้

“คอนสวรรค์” เป็นลูกนายฮ้อยเพีย (ต่างแม่กับยายสาคร) พอเริ่มเป็นหนุ่มอายุ ๑๗-๑๘ ปี ก็ตามพ่อไปต้มเกลือที่บ้านท่าสะอาด ตามลงเรือกระแซงไปค้าขายแถบริมแม่น้ำโขง กระทั่งแต่งงานตอนอายุ ๒๓ ปี ก็เริ่มต่อเรือกระแซง โดยเรียนรู้จากช่างต่อเรือรุ่นก่อนๆ ในบ้านปากยาม

สมัยนั้น ชายหนุ่มบ้านปากยามหลายคนได้เรียนรู้ลักษณะเรือประเภทต่างๆ ทั้งพบเห็นในชีวิตประจำวันและที่อู่ต่อเรือ อาทิ เรือกระแซง เรือโขน เรือคอ หรือแม้แต่เรือกลไฟ จนเกิดภูมิปัญญาในการต่อเรือขึ้นใช้เองในหมู่บ้าน และหลายคนเกิดทักษะความชำนาญทางการต่อเรือเป็นพิเศษ

ตาคอนสวรรค์ฟื้นความหลังเกี่ยวกับเรือกระแซงว่า “รุ่นพ่อผมซื้อเรือกระแซงขนาด ๒๐ กว่าเมตร ๒ ลำ ราคา ๕๐๐ บาท มีน้ำก็เอาเรือขึ้นไปซื้อข้าวที่อากาศอำนวย แล้วเอามาใส่ในฉางข้าวใหญ่ที่มีอยู่ ๒ ฉาง ใต้ถุนฉางก็ใส่ปลาร้า”

การค้าทางเรือแยกเป็นสองทาง คือ ข้าว เอาบรรทุกใส่เรือไปขายโรงสีที่นครพนม ซึ่งหมายถึงออกปากน้ำไชยบุรี แล้วก็หันหน้าลงใต้ไปตามแม่น้ำโขง ส่วนเกลือและปลาแดกจะทวนน้ำโขงขึ้นไปขายทางเหนือ

เส้นทางเหนือจะเดินทางปีละครั้งและมีความสำคัญมากกว่า ใช้เวลาเที่ยวไป ๕ วัน นั่นคือพอถึงฤดูน้ำขึ้น นายฮ้อยบ้านปากยามจะถ่อเรือกระแซงทวนลำน้ำสงครามขึ้นไปซื้อเกลือที่บ้านท่าสะอาด เกลือที่นั่นเป็นเกลือต้มจากน้ำเค็มที่สูบขึ้นมาจากชั้นหินใต้แม่น้ำสงคราม รสเค็มจัดเหมาะแก่การทำปลาแดก เกลือต้มจะใส่ใน “กะทอ” จำนวนราวๆ ๕,๐๐๐ กะทอ หรือค่อนลำเรือ จากนั้นล่องเรือกลับมาปากยาม บรรทุกปลาแดก เสบียงอาหาร ของใช้จำเป็นทั้งหลายก่อนจะล่องออกไปยังปากน้ำไชยบุรีเพื่อขายสินค้าให้ชาวไทย-ลาวสองฟากแม่น้ำโขง ตั้งแต่บ้านแพง บุ่งคล้า บึงกาฬ โพนพิสัย จนถึงหนองคาย ชุมชนชาวลาวที่อยู่ฝั่งตรงข้ามก็แจวเรือข้ามโขงมาอุดหนุน “สินค้าสำคัญ”

ตาเล่าว่า ปกตินายฮ้อยจะพาครอบครัวไปด้วย เลี้ยงดูลูกอยู่ในเก๋งท้ายเรือกระแซงนั่นเอง ลูกคนที่ ๔ ของเขาก็คลอดในเรือ อยู่ไฟในเรือ

ด้านกิจการค้านับว่ากำไรงาม เป็นต้นว่าเกลือ ซื้อมากะทอละ ๑ บาท ขาย ๑.๕๐ บาท พอสินค้าหมดก็กลับ...

“ขาไปจ้างเรือ (กล) ไฟพ่วงขึ้นไป ลำละ ๑,๐๐๐ กว่าบาท ขากลับอาศัยล่องมาตามน้ำโขง พอถึงอำเภอโพนพิสัยก็แวะซื้อไหปลาแดกกลับมาด้วย ตอนนั้นราคาใบละ ๓๐ บาท” ตาคอนสวรรค์เล่า

ไหชนิดนี้เรียกกันว่า ไหหินหรือไหแสน เพราะเป็นภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งสีเทาดำ (คล้ายหิน) สูงประมาณเอว ใส่ปลาร้าได้ ๑๐-๑๒ หมื่น (๑ หมื่นเท่ากับ ๑๒ กิโลกรัม)

หลังปี พ.ศ. ๒๕๑๖ การเดินทางจากปากน้ำไชยบุรีมายังอำเภอศรีสงครามสะดวกขึ้นมาก เพราะมีถนนเข้าถึง การค้าทางเรือจึงเริ่มเสื่อมถอย เพราะไม่เพียงปลาแดก ปลาแห้ง เท่านั้นที่พ่อค้าสามารถนำรถเข้าไปบรรทุกมาขาย ปลาสดก็มีการซื้อขายผ่าน “พ่อค้าปลาน้ำแข็ง”

“พอมีถนน รถขนโอ่งมังกรเข้ามาตีตลาดก็ไม่มีไหหินอีกต่อไป ตอนนั้นพ่อสุพรรณอายุเริ่มมากขึ้น ก็ขายเรือกระแซงให้พ่อค้าที่หนองคายกับโพนพิสัย”

คุยกับตาคอนสวรรค์และยายมะลิจันทร์ ไม่เพียงได้รู้เรื่องการค้าเรือกระแซง หากยังรู้การเฮ็ดอยู่เฮ็ดกินของคนรุ่นก่อน และความอุดมสมบูรณ์ของข้าวปลาอาหาร ที่พูดแล้วแทบเป็นเรื่องเหลือเชื่อ

เช่น “เอาแหลงหว่านทีเดียวได้ปลาเป็นหาบ”

“เมื่อก่อนปลายอนหลาย ขนาดเราจะขี้ก็ต้องขึ้นบนกิ่งไม้สูงๆ ขี้หัวเรือปลาจะสวบก้นเอา”

“(ในหมู่บ้าน) เดินไปทางไหนจะพบไหหินเต็มไปหมด แต่เวลาจับปลาได้มากๆ ไหหินไม่พอหมัก ปลาต้องหมักในหีบไม้ตะเคียนสี่เหลี่ยม กว้าง ๑ เมตร ยาว ๒ เมตร”

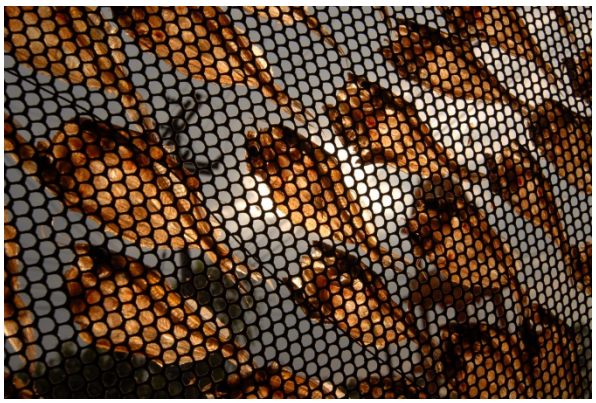

หากได้ปลามาก บางส่วนจะนำไปตากแห้งเพื่อเก็บไว้กินได้นาน

ยายมะลิจันทร์ เล่าถึงบทบาทผู้หญิงว่าต้องเฮ็ดการเฮ็ดงานไม่แพ้ผู้ชาย “พ่อ (คอนสวรรค์) ทำมาทุกอย่างไม่ว่าทอดแห แนบ สวิง กัด (แบบเดิม) ก่อนมาทำโต่งกับสะดุ้ง ยายออกเรือไปด้วย นอนในเรือ เราจับปลาด้วย ซื้อปลาจากคนทอดแหด้วย ชั่งกิโลฯ แล้วเอามาคัว (เอาขี้ออก) แล้วก็เอือบเกลือ ทุกคนทำปลาเป็นหมด”

นอกจากทำปลาเป็นแล้ว ดูเหมือนแม่หญิงในยุคนั้นมีความสามารถในการทำอาหาร และอาหารแปรรูปจากปลากันแทบทุกคน ทั้งปลาแดก ปลาส้ม ส้มไส้ (หม่ำปลา) หรือส้มไข่ แตกต่างกันที่สูตรเฉพาะตัวของใครแซบกว่าเท่านั้น

.....

ปลาและปลาแดกที่ล้นเหลือก่อเกิดวิถีวัฒนธรรม “ปลาแดกแลกข้าว” ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนผลผลิตกันระหว่างชุมชนในอดีต ชุมชนที่เป็นบ้านโคกปลูกข้าวได้มากกว่าแถบ

บ้านปากยาม ขณะที่บ้านปากยามผลิตปลาแดก ปลาแห้ง ปลาย่างแปรรูปต่างๆ จนเหลือกิน ดังนั้นชาวปากยามบ้านไหนไม่ได้ทำนา หรือนาล่มปลูกแล้วข้าวไม่พอกิน ก็จะบรรทุกปลาแดก ปลาย่าง ใส่เกวียนไปแลกข้าวไกลถึงอำเภอวานรนิวาส (ห่างจากอำเภอศรีสงครามประมาณ ๘๐ กิโลเมตร)

การเดินทางเพื่อ “แลกข้าว” จะต้องเดินทางกันเป็นหมู่เครือญาติ ชาวบ้านปากยามมักออกเดินทางช่วงน้ำลดหรือในช่วงที่เก็บเกี่ยวข้าวแล้ว ตั้งแต่เดือนอ้ายถึงเดือน ๓ “ผู้ใดหาบก็หาบไป ผู้ใดมีเกวียนก็เอาไป ถึงบ้านใครก็นอนบ้านนั้น”

ในสมัยก่อน สัดส่วนของการเอาปลาไปแลกข้าวของแต่ละบ้านจะไม่เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับระดับความสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่าย เช่น ปลาแดกหมื่นหนึ่ง (๑๒ กิโลกรัม) แลกข้าวเปลือกสองหมื่นหรือหมื่นกับ ๖ กิโลกรัม ครั้งแรกๆ คนเดินทางไปแลกข้าวมักจะเริ่มต้นจากบ้านของ “เสี่ยว” คือ ไปพักค้างแรมแล้วให้เสี่ยวช่วยเหลือขยายวงแลกเปลี่ยนออกไป คนที่ยังไม่มีเสี่ยวก็อาจเกิดความชอบพอน้ำใจและขอผูกมิตรกับมิตรใหม่ต่อไป เรียกว่า ผูกเสี่ยว ซึ่งจะผูกพันช่วยเหลือกันจนถึงรุ่นลูกต่อไป

ที่สำคัญการแลกไม่ได้หวังผลกำไรเชิงธุรกิจ ไม่ได้แลกซื้อแลกขาย แต่เป็นลักษณะแบ่งปันกันกินมากกว่า จึงควรจะถือว่าเป็นการสร้างเครือข่ายความมั่นคงด้านอาหารให้แก่ชุมชนและตัวเองอย่างแยบยล

ทุกวันนี้ เรายังพบวัฒนธรรมแลกข้าวแลกปลาในชุมชนลุ่มน้ำสงคราม ทว่าปลาแดก “ไม่ธรรมดา” แล้ว ในหน้าปลาจึงมีคนเอาข้าวมาขอแลกปลาแดกมากกว่า และในการแลก ความรู้จักมักคุ้นอาจไม่มีความหมายเท่าคุณภาพของทั้งข้าวและปลาแดก หมายถึงผลทางธุรกิจการค้าได้เข้ามามีส่วนในการแลก จนถึงกำหนดอัตราการแลกเปลี่ยนไปเสียแล้ว

คุยกับยายมะลิจันทร์แล้วนึกถึงอาหารมื้อแรกที่บ้านของสุริยา โคตะมี ในวันที่มาถึงปากยาม--กินป่นปลาจิ้มผักกะหย่า แถมด้วยยอดแค ผักกระโดน และปลากระแตบทอด ซึ่งมีเพียงยอดแคกับผักกระโดนเท่านั้นที่รู้จักกันมาก่อน

๗

ยามโต่งกับพ่อวรรณดี

มุมมองจากแม่น้ำแปลกไปจากบนฝั่งไม่น้อย...

เมื่อเรือกีบลัดเลาะเข้าไปตามซอกซอยดงไผ่ริมน้ำยาม ก็จะพบลอบตั้ง ๑ หรือ ๒ อันซ่อนอยู่เสมอ...ให้พ่อวรรณดีกู้เอาปลา ซึ่งถ้ามองจากบนฝั่งจะไม่เห็น “ลวงลอบ” เหล่านี้

ครั้นเรือแล่นไปถึงจุดที่เป็นลวงโต่งก็ไม่ทันรู้ จนพ่อตู้เอาไม้เกี่ยวสายโต่งที่ขึงขวางลำน้ำขึ้นมานั่นละจึงเห็น

ในช่วงระดับน้ำสูงคลุมพื้นที่บุ่งทาม โต่งเป็นเครื่องมือจับปลาที่ชาวบ้านนิยมใช้ในเวลานี้ แม้จะผิดกฎหมาย แต่สามารถวางขึงขวางลำน้ำ ดักปลาได้ทุกชนิดทุกขนาด

แม่น้ำและป่าทามรอบๆ ยังลวงตา...ซ่อนสิ่งละอันพันละน้อยไว้จากสายตาเราอีกมาก

และเมื่อเรือจวนเข้าเทียบท่า เรามองเห็นโทงหลายอันวางแอบอยู่ใต้สะพานปูน อันที่จริงไม่น่าจะใช้คำว่าแอบ ด้วยขนาดของมันใหญ่เกือบลำเรือ เพียงแต่เมื่อเราอยู่บนฝั่งก็จะไม่เห็น

แน่ละ...บ้านปากยามเคยมีคนใช้เครื่องจับปลาที่เรียกว่า “โทง” แม้ทุกวันนี้จะเหลือน้อย แต่ก็ยังมีที่บ้านท่าบ่อ หลักการของโทงนั้นอยู่ที่เหยื่อ ว่าจะใช้ล่อปลาอะไร เช่น เหยื่อส่าเหล้าล่อปลายอน ปลาเผาะ ไส้เดือนกับขาวขนาดใหญ่ รำและมดแดงกับโทงปลาซิว

มองจากมุมนี้ แม้โทงจะดูมโหฬาร แต่กลับเป็นเครื่องจับปลาที่มีความปรานีปราศรัยต่อปลา เลือกจับทั้งชนิดและขนาด เหมือนลอบตั้ง เหมือน “ขา”--มิใช่ใหญ่แล้วกวาดเหี้ยนแม่น้ำแบบโต่ง หรืออวนลาก

หลังๆ มานี้ชาวบ้านไม่นิยมใส่ “ขา” เหตุผลคงคล้ายๆ กับโทงนั่นเอง

ขาเป็นเครื่องมือประมงที่ใหญ่เหมือนกระโจม สานด้วยไม้ไผ่ ปากมีลักษณะคล้ายกรอบสามเหลี่ยม กว้างใหญ่ท่วมหัว อ้าและเอียงหงายขึ้น การใช้งานคือวางดักปลาในหนองน้ำตื้น ๆ บริเวณที่น้ำไม่ไหลเชี่ยว ชาวบ้านบอกว่าในหน้าแล้งจะเอาใส่ในวังน้ำสงคราม โดยเอากิ่งไม้ กิ่งไผ่ในป่าทามใส่ไว้ข้างบน ทำทีเป็นที่อาศัยล่อให้ปลาเข้ามาอยู่ จากนั้นทิ้งไว้หลายๆ คืนแล้วค่อยกู้ แต่คนไม่นิยมเพราะเสียเวลา ครั้นจะกู้ก็อาจต้องใช้ถึง ๒ แรงช่วยกันดึงขึ้นเรือ

เทียบกับโต่งซึ่งทั้งหมู่บ้านปากยามมีถึง ๒๒ ปาก ต้องถือว่าได้รับความนิยมกว่านัก

.....

ยังไม่ทันตีสี่ พ่อวรรณดีก็มาเรียกถึงหัวบันไดบ้าน...

เวลาออกไปยามโต่งของคนอื่นๆ คือตอนตีสาม สำหรับของพ่อวรรณดีเป็นโต่งน้อย ผืนยาวแค่ ๑๐ เมตร ตื่นไปตอนตีสี่ครึ่งก็ทัน

จริงอยู่ โต่งปกติใช้คนยามถึง ๔ คน เรือ ๒ ลำ และใช้เวลามากกว่าโต่งน้อยที่ใช้เพียง ๒ คน แต่การที่ต้องตื่นไปแต่ตีสามหาใช่เหตุการณ์ปกติ แต่เพราะต้องการหลบเจ้าหน้าที่ประมง ซึ่งถือว่าโต่ง หรืออุปกรณ์ลักษณะคล้ายโพงพางนี้ผิดกฎหมายประมง เนื่องจากเป็นเครื่องมือที่กีดขวางทางน้ำและใช้อวนตาถี่

ลองนึกภาพ โต่งทั่วไปซึ่งมีความยาวตั้งแต่ ๒๕-๘๐ เมตร ปากโต่งกว้างกว่า ๒๐ เมตร ตาอวนไล่จาก ๘ เซนติเมตร แล้วค่อยๆ เล็กลงไปตามความยาวจนเหลือ ๑.๕ เซนติเมตร และที่ร้ายบริเวณลวงโต่งในลำน้ำสงคราม ลำน้ำยาม แต่ละลวงห่างกัน ๕๐๐-๑,๐๐๐ เมตรเท่านั้น

กรมประมงได้ประกาศห้ามใช้โต่งตั้งแต่เริ่มฤดูปลาน้ำแดง ราวปลายเดือนเมษายนจนถึงวันที่ ๑๕ เดือนกันยายน เนื่องจากเป็นฤดูปลาขึ้นวางไข่ พ้นจากนี้ไปแล้วผ่อนผันให้ใช้ได้ อย่างไรก็ตาม ปีนี้พ้นกำหนดห้ามแล้วเจ้าหน้าที่ก็ยังตามจับ คนหาปลาเลยต้องทำเอาเถิดเจ้าล่อ เพราะพวกเขาลงทุนไปกับโต่งหลายหมื่นบาท ต้องลงขันกันหลายคน

ปัญหายังคาราคาซังกันอยู่ที่สถานีประมงน้ำจืดปากอูน ซึ่งเมื่อไม่กี่วันก่อนชาวบ้านยกพวกไปร้องเรียน แต่อะไรไม่เจ็บปวดเท่ากับปริมาณปลาจากโต่งในแต่ละวันนี่สิ เหลือแค่ ๒๐-๓๐ กิโลกรัมเท่านั้น ทั้งที่ช่วงเวลาใช้อาวุธชนิดนี้ คือช่วง ๑-๒ สัปดาห์ของเดือนกันยายน ซึ่งน้ำกำลังไหล (ลง) เชี่ยวกรากเท่านั้น เลยจากนี้ไป น้ำจะลดจนไม่สามารถใช้โต่งได้ ต้องเปลี่ยนไปใช้สะดุ้งแทน

คนในหมู่บ้านไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ เมื่อได้ปลามาแล้วก็จะ "ชุมกัน" คัดแยกปลาตามขนาดที่จะไปขายหรือใช้ในกิจกรรมใด

พอเรากลับถึงฝั่งก็พบชาวประมงที่ไปยามโต่งกลับเข้ามาพอดี

คนหาปลาหิ้วถังใส่ปลาไปยังจุดคัดแยก ซึ่งมีเด็กๆ และหญิงลูกเมียของหุ้นส่วนมาช่วยกันคัดเลือกปลา โต่งใหญ่ได้ปลา ๒๐ กว่ากิโลกรัม คล้ายกับวันก่อนๆ ในจำนวนนี้ครึ่งหนึ่งเป็นปลาเล็กปลาน้อย พวกปลาแขยง ปลาบู่ ปลาสร้อย ปลาที่คัดไว้ขายหาค่าน้ำมันเรือคืน ได้แก่ ปลานางและปลาปึกไก่ ซึ่งก็คงได้เงินราว ๘๐๐-๙๐๐ บาท

กิจกรรมนี้ดูเหมือนจะตรงกับภาษาอีสานว่า “ซุมกัน” ซึ่งทำให้เกิดการพบปะสังสรรค์กันของคนบ้านใกล้เรือนเคียงได้เป็นอย่างดี มันกินเวลาราว ๑ ชั่วโมงในแต่ละวัน พอสายๆ พ่อค้าปลาน้ำแข็งเข้ามาชั่งปลา แม่บ้านหิ้วตะกร้าใส่ปลาส่วนแบ่งของตัวกลับบ้าน ทุกอย่างก็สลายตัว

อย่างไรก็ดี น่าสังเกตว่าการคัดปลาของหุ้นส่วน ๔ คน แสดงออกถึงการจัดการปลาอย่างเป็นระบบ นั่นคือแม่บ้านจะแบ่งปลาออกเป็น ๔ ส่วน

ส่วนแรก คัดปลาตัวใหญ่ที่สด ขายเป็นปลาน้ำแข็ง เช่น ปลานาง ปลาตอง ปลาปึกไก่

ส่วนที่ ๒ ปลาขนาดกลางหลายชนิดปะปน เช่น ปลาข่อ ปลาแขยง ปลาสลิด ปลาหมอ แบ่ง ๔ กองใหญ่ หุ้นส่วนแต่ละคนนำกลับบ้านไปทำอาหาร หรือทำปลาตากแห้ง

ส่วนที่ ๓ พวกปลาเล็ก เช่น ปลาแขยง (เล็ก) ปลาสร้อย แบ่ง ๔ กองเล็ก หุ้นส่วนนำกลับไปทำปลาร้า

ส่วนที่ ๔ ปลาขนาดเล็กสุด ปลาไม่สด บอบช้ำ ไม่รู้จะเอาไม่ทำอะไร ส่วนนี้จะเป็นสมบัติส่วนกลาง ซึ่งจะเอือบไว้ทำปลาร้า หรือขายให้พ่อค้ารับซื้อปลาร้าอีกที

การดูเขาคัดแยกปลาทำให้รู้ว่า “ปลาขาว” ที่ชาวบ้านเรียกนั้นไม่ใช่ชนิดของปลา หากหมายถึงกลุ่ม “ปลาเกล็ด” ทั้งหมด ซึ่งเป็นคนละพวกกับกลุ่ม “ปลาหนัง”

บางทีการแยกกลุ่มปลาขาวออกจากปลาหนัง อาจเป็นการให้ความสำคัญกับปลาหนังของชาวลุ่มน้ำสงครามก็เป็นได้

ปลาแดกที่ถือเป็นสุดยอดทำจากปลาหนังขนาดใหญ่ เช่น ปลานาง ปลาหนู ปลากด ปลาเทโพ และเมื่อปลาเหล่านี้อยู่ในรูปของปลาย่าง ปลาแห้ง ก็อร่อยและมีราคา ขณะที่ปลาขาวตัวใหญ่อย่างปลาตะเพียน ก็แค่เอามาทำปลาส้ม

ช่วงบ่ายพวกแม่ๆ ชวนไป “ซุมกันกินส้มตำ” ใส่ปลาร้า ใส่เมล็ดกระถิน และขนมจีน ซึ่งใส่ในถาดใบใหญ่ ก็เพิ่งรู้ว่าซุมกันกินส้มตำคือกินในถาดใบเดียวกัน

๘

แง้มไหปลาแดก

ที่บ้านแม่สาคร...ตามนัดว่าจะคุยถึงเคล็ดลับการทำปลาแดก

“สาคร มงคลงาม” เพิ่งกลับจากพาม็อบชาวบ้านไปร้องเรียนหน่วยประมงที่เขื่อนน้ำอูน อำเภอวานรนิวาส เรื่องเจ้าหน้าที่ตรวจจับชาวประมงที่ใช้โต่ง เมื่อมีการตีความว่าโต่งเป็นเครื่องมือประมงที่ผิดกฎหมาย

ว่าไปแล้ว วิธีการผิดๆ ที่ชาวบ้านใช้ “ฆ่าปลา” มีอยู่สารพัด พ่อวรรณดี อุดทุมธิสาร และสุริยา โคตะมี บอกว่าทุกหมู่บ้านละแวกนี้มีคนระเบิดปลา ชอร์ตปลา หรือใช้สารคลอรีนเบื่อปลา หมู่บ้านละไม่น้อยกว่า ๒๐ ราย ซึ่งส่งผลเสียหาย อย่างพ่อวรรณดีว่า “ปลาหมด กบก็หมดไปด้วย ลูกปลา ไข่ปลา ไข่กบ ถูกระเบิด ถูกไฟชอร์ตก็พลอยตายไปหมด”

สำหรับโต่ง...ผิดกฎหมาย แต่ทางกรมประมงจะอนุโลมให้ใช้ต่อไปหรือไม่ ชาวบ้านจะต้องเดินหน้าเจรจาต่อ

หมักปลาแดกต้องใช้เกลือเค็มจัด จึงไม่เน่า คลุกเคล้ากับรำคั่ว ทิ้งไว้นาน ๒ ปีขึ้นไป เนื้อปลาจะแดงกินดิบได้เลย

ปัญหาที่พรานปลาลุ่มน้ำสงครามตอนล่างประสบ ดูเหมือนมิใช่แค่เรื่องเครื่องมือประมงผิดกฎหมาย หรือการปล่อยให้เครื่องมือประมงเชิงพาณิชย์มีมากเกินไป ทำให้เกิดการจับปลาเกินขนาด และปริมาณปลาที่จับได้ลดน้อยลงทุกขณะเพียงเท่านั้น

พรานปลาบ้านปากยามต่างก็ตั้งข้อสังเกตว่าในระยะ ๕-๑๐ ปีมานี้ การขึ้นและลงของน้ำในแม่น้ำสงครามผิดปกติไปมาก เช่น ฤดูน้ำท่วม แต่เดิมน้ำจะขึ้นรวดเดียวตั้งแต่ปลายเดือนเมษายน พอฝนตกก็เอ่อขึ้นครั้งละ ๑๐ เซนติเมตร แต่เดี๋ยวนี้น้ำจะขึ้นๆ หยุดๆ ขณะที่ช่วงน้ำลดเดือนกันยายน น้ำก็ไม่ลดลงเร็วอย่างต่อเนื่องเช่นในอดีต แต่ลงแล้วหยุดนิ่งไป ๓-๔ วัน แล้วกลับขึ้นมาอีก เมื่อคาดเดากระแสน้ำไม่ได้แน่นอน พวกเขาจึงไม่สามารถเลือกใช้เครื่องมือหาปลาได้อย่างเหมาะสม มีประสิทธิภาพ

ชาวลุ่มน้ำสงครามสงสัยว่า เหตุที่น้ำขึ้นลงผิดปกติ น่าจะเป็นเพราะเขื่อนกั้นแม่น้ำโขงในประเทศจีนก็เป็นได้

ปลาร้าที่ปากยาม ไม่เพียงแต่ใช้ปลาเล็กปลาน้อยทำเท่านั้น หากยังใช้ปลาใหญ่ อย่างปลานางหรือที่ทางภาคกลางเรียก ปลาแดง มีให้ได้ซื้อหาด้วย

“ปลาก็ปลาน้ำสงคราม เกลือก็เกลือต้นน้ำสงคราม” แม่สาครบอกอย่างภาคภูมิ ขณะพูดคุยและพาเดินไปดูไหปลาแดกทางหลังบ้าน

เป็นการยืนยันว่าคนแถวนี้ต่อให้ปลาหมด ก็จะไม่ใช้ปลาเขื่อนมาทำปลาแดก และจะใช้เกลือคุณภาพจากบ้านท่าสะอาดในการหมักปลา เพราะเค็มจัด หมักแล้วปลาไม่เน่า ผิดกับเกลือตาก เกลือต้มจากกุดเรือคำ หรือเกลือแถบอำเภอท่าม่วง อำเภอวานรนิวาส ที่ชาวบ้านว่าไม่เหมาะเพราะเค็มไม่พอ

“เกลือทะเลก็ใช้ได้ ถ้าเกลือท่าสะอาดต้มไม่ทัน” แม่สาครบอก พร้อมกับอธิบายว่าปลาแดกถ้าหมักนาน ๒ ปีขึ้นไป เนื้อปลาจะแดงสามารถกินดิบได้เลย ยิ่งหมักนานยิ่งหอมชวนกิน ข้อสำคัญเวลาหมักต้องหมั่นดูไม่ให้น้ำแห้งหรือน้ำรั่วออก และอย่าให้ถูกแดด เพราะปลาจะเน่าเสีย

บ้านแม่สาครเป็นบ้านไม้ใต้ถุนสูงหลังใหญ่ บริเวณที่ตั้งเคยเป็นแหล่งการค้า ท่าขนส่งทางเรือที่สำคัญของลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

แม้ตอนนี้แกอยู่ตัวคนเดียว แต่บริเวณใต้ถุนเก็บผืนอวน ผืนดางเขียวไว้พอสมควร ยิ่งเป็นหน้าปลาอย่างนี้ แกจะใช้พื้นที่ใต้ถุนและข้างๆ บ้านทำปลา ตากปลา ย่างปลา หรือซ่อมโน่นซ่อมนี่ สารพัด นานๆ ทีจึงมีลูกค้าแวะมาซื้อแจ่วบองไปฝากญาติมิตร

ถามแม่สาครว่าใครสอนทำปลาร้า แกตอบว่า เด็กบ้านนอกสมัยนั้นอายุ ๑๐ ขวบก็พากันทำเป็น เพราะเห็นพ่อแม่ทำ พอโตขึ้นเรียนหนังสือจบก็มาช่วยพ่อแม่ทำปลาแดกจริงจัง

เคล็ดลับความแซบของปลาร้าปากยามไม่มีอะไรมาก เพียงแต่ปลาร้าทางนี้นิยมใส่รำคั่ว ส่วนของทางภาคกลางนิยมใส่ข้าวคั่ว

“เมื่อก่อนปลาตัวสวยเขาก็เอามาทำ แต่เดี๋ยวนี้ ปลาที่สดเขาจะรอพ่อค้าปลาน้ำแข็งก่อน จะขายได้ราคาดีกว่า พ่อค้าซื้อปลาสดไปขาย ทำปลาตากแห้ง ปลาส้ม หรืออะไรก็ตาม ปลาเหลือจากขายแล้วจึงเอามาทำปลาแดก บางทีเราซื้อปลาตกเกรดหรือปลาสดที่ราคาตกมาทำ ปลาหมักเกลือก็ซื้อมาทำได้เหมือนกัน ถ้าเราเห็นว่าน้ำดำก็เปลี่ยนเป็นเกลือท่าสะอาด”

แม่สาครบอกสิ่งน่าสนใจว่า แหล่งผลิตปลาแดกในย่านนี้อยู่ที่ปากยาม ท่าบ่อ และท่ากกแดง ก็จริง ทว่าฉางหรือศูนย์รับซื้อปลาร้าแหล่งใหญ่ของภาคอีสาน (เมื่อ ๕๐ ปีก่อนเคยอยู่ที่บ้าน

ปากยาม) อยู่ที่บ้านถ้ำเต่า อำเภออากาศอำนวย ซึ่งรับซื้อปลาร้าไปสต็อกไว้ แล้วค่อยส่งไปขาย จังหวัดขอนแก่น อุดรธานี และที่อื่นๆ ในแถบอีสานตอนเหนือ

แม้ชีวิตจะผ่านช่วงที่การค้ารุ่งเรือง การจับปลาที่ล้นเหลือ จนฉางปลาร้าใหญ่ไม่ได้อยู่ในละแวกนี้มานานแล้ว แต่แหอวนที่อยู่ใต้ถุน ไหปลาร้านับสิบข้างหลังบ้าน ตลอดจนการนำชาวบ้านต่อสู้เรียกร้องสิทธิ์ในการทำมาหากิน ยังบ่งชี้ว่าหญิงสูงวัยผู้นี้ยังคงต้องการหาอยู่หากิน พร้อมจะเผชิญหน้าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดกับแม่น้ำสงครามต่อไป

เย็นวันนั้น... พอดีมีเรือเอาปลามาขึ้นฝั่งแถวใต้ร่มไม้ฉำฉา แม่สาครทักทายหญิงคนที่หิ้วถังใส่ปลา แล้วขอแบ่ง (ซื้อ) ปลาปึกไก่...เอามาทำปลาตากแห้ง

# # # # # # # # #

หมายเหตุ : ชื่อปลาและผักในสารคดีเรื่องนี้เป็นชื่อภาษาอีสาน

หนังสืออ้างอิง

สพสันติ์ เพชรคำ. “ปากยาม : หมู่บ้านประมงในลุ่มน้ำสงครามกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๐.

เครือข่ายนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. *นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุ่งป่าทาม ลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง*. เครือข่ายนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง, ๒๕๔๘.

ชุมชนป่าแดง-ช่อแฮ ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบระหว่างหุบเขา ที่แวดล้อมด้วยภูเขาอันเป็นต้นน้ำของสายน้ำแม่ก๋อนและน้ำแม่สาย ซึ่งเป็นสองแม่น้ำสายสำคัญที่หล่อเลี้ยงชีวิตคนป่าแดง-ช่อแฮมาเนิ่นนาน

ดินถล่ม

ปัญหาของเมืองในแอ่งกระทะ

เรื่อง : เกษร สิทธิหนิ้ว

ภาพ : พิชญ์ เยาวภิรมย์

ชาวบ้านนำไม้ไผ่มาเหลาทำตอกเพื่อใช้มัดเมี่ยง

หลังจากเกิดเหตุการณ์ดินถล่มครั้งใหญ่เมื่อปี ๒๕๔๙ เหมืองฝาย ที่สร้างกั้นน้ำแม่ก๋อนของบ้านนาต้องพังทลายยับเยิน ทางการจึง เข้ามาซ่อมแซมใหม่ทั้งหมด

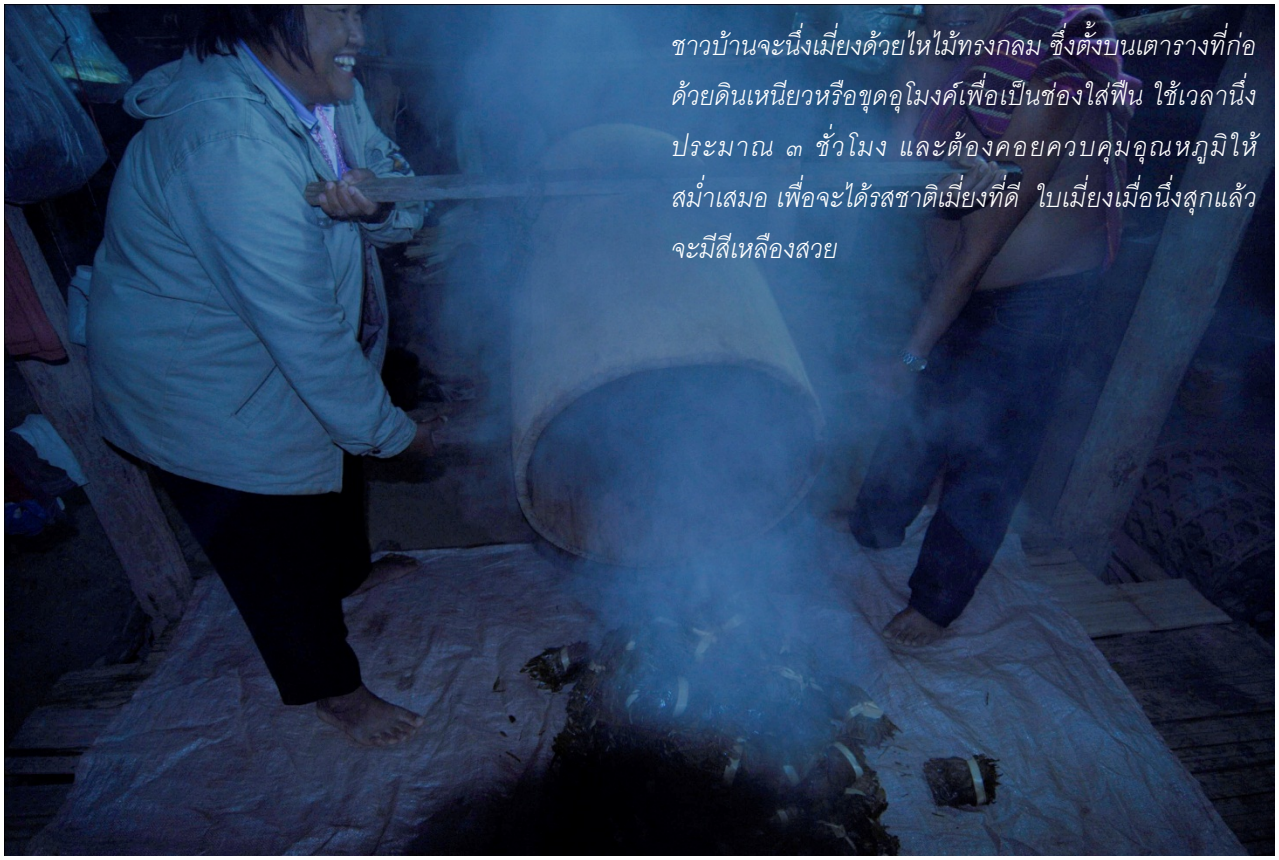

ชาวบ้านจะนึ่งเมี่ยงด้วยไหไม้ทรงกลม ซึ่งตั้งบนเตารางที่ก่อด้วยดินเหนียวหรือขุดอุโมงค์เพื่อเป็นช่องใส่ฟืน ใช้เวลานึ่งประมาณ ๓ ชั่วโมง และต้องคอยควบคุมอุณหภูมิให้สม่ำเสมอ เพื่อจะได้รสชาติเมี่ยงที่ดี ใบเมี่ยงเมื่อนึ่งสุกแล้วจะมีสีเหลืองสวย

ที่ราบแคบ ๆ ริมฝั่งน้ำแม่ก๋อนและแม่สาย เป็นแหล่งปลูกผักของชาวบ้านที่ทำรายได้เป็นกอบเป็นกำ เพราะเป็นผักคุณภาพดี ปลอดสารพิษ และต้นทุนการผลิตต่ำ เนื่องจากสามารถดึงน้ำในแม่น้ำทั้งสองมาใช้ได้ทั้งปี

หมู่บ้านแถบป่าแดง-ช่อแฮ เช่น บ้านธรรมเมือง เป็นหนึ่งในแหล่งผลิตเมี่ยงที่ใหญ่ที่สุดของเมืองแพร่ ซึ่งจะส่งไปขายทั่วภาคเหนือตอนบนและส่วนหนึ่งไปขายที่ลาว

ดินถล่ม

ปัญหาของเมืองแอ่งกระทะ

ปลายเดือนธันวาคม ๒๕๕๐--รถแบ็กโฮ รถบรรทุก รถขนเครื่องจักรมากมายกำลังทำงานกันอย่างครึกโครม ลำน้ำแม่ก๋อนที่เคยไหลผ่านกลางหมู่บ้าน บัดนี้ถูกขุดขยายกว้างออกไปกว่าเดิมหลายเท่าตัว เครื่องจักรขุดคลองลึกลงไปกว่าระดับน้ำปกติ สันฝายความกว้าง ๘ เมตร เรียงตัวขวางลำน้ำอยู่ห่างกันในระยะ ๒๐ เมตร จำนวน ๘ ลูก ดินลูกรังถูกขุดขึ้นมากองพะเนินเทินทึกราวกับรื้อหมู่บ้านทั้งหมู่บ้านออกไป

“เมื่อก่อนบ้านป้าอยู่ตรงโน้น” สมร ทองคำ ชี้ไปที่บริเวณกลางท้องเขื่อนซึ่งถูกขุดลึกลงไป บ้านหลังใหม่ของเธอที่อยู่ทุกวันนี้เพิ่งสร้างมาได้ไม่ถึงปี ปลูกสูงขึ้นมาจากที่ตั้งเดิมเกือบ ๒๐๐ เมตร ขณะที่บ้านของคนอื่นๆ ก็ย้ายขึ้นมาปลูกบนที่ใหม่เกือบทั้งหมู่บ้าน

บ้านแต่ละหลังเรียงตัวลดหลั่นกันอยู่ตามเชิงเขา หรือที่ราบที่พอจะเหลืออยู่หลังการสร้างเขื่อน ส่วนใหญ่ดูเหมือนยังสร้างไม่เสร็จและมีขนาดเล็ก สมรเล่าว่าเมื่อก่อนบ้านเรือนในหมู่บ้านนี้จะปลูกอยู่ใกล้ๆ กัน โดยเรียงตัวไปตามลำน้ำสายนี้ แต่หลังเหตุภัยพิบัติเมื่อปีกลาย ไม่เพียงแต่บ้านเรือนเท่านั้นที่กระจัดพลัดพรายไปคนละทิศละทาง...ผู้คนก็ด้วย

๑๙ พฤษภาคม ๒๕๔๙ น้ำป่าไหลหลากพร้อมดินโคลนทะลักเข้าสู่บ้านนาตอง หมู่บ้านเล็กๆ ที่ตั้งอยู่บนหุบเขาในเขตตำบลป่าแดง-ช่อแฮ อำเภอเมือง จังหวัดแพร่ จากนั้นน้ำป่า ดินโคลนและท่อนซุงเศษไม้จำนวนมหาศาลก็ไหลทะลักลงไปตามลำน้ำแม่ก๋อน ขณะที่ลำน้ำแม่สายซึ่งอยู่อีกฟากของสันดอยก็เกิดดินถล่มลงมาในเวลาไล่เลี่ยกัน กวาดทำลายทุกหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำทั้งสองสายนี้--บ้านนาตอง บ้านห้วยหยวก บ้านน้ำกลาย บ้านน้ำจ้อม บ้านปากกลาย และบ้านในซึ่งเป็นจุดที่แม่น้ำทั้งสองสายมาบรรจบกัน

เป็นโศกนาฏกรรมที่ชาวบ้านในพื้นที่ตำบลป่าแดง-ช่อแฮ อำเภอเมือง จังหวัดแพร่ ไม่มีวันลืม

ในช่วง ๑๐ ปีที่ผ่านมาเหตุการณ์ทำนองนี้เกิดขึ้นบ่อยครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่แอ่งกระทะ ซึ่งล้อมรอบด้วยภูเขาสูง คราใดที่ฝนตกติดต่อกันหลายวัน เป็นอันรู้กันว่าหมู่บ้านที่อยู่ในเขตพื้นที่เสี่ยงภัย ต้องเตรียมรับมือกับสถานการณ์น้ำท่วม ดินถล่มให้ดี

“ดินถล่ม” เป็นปัญหาที่เมืองในหุบเขาและแอ่งกระทะทุกแห่งต้องเตรียมพร้อมและรับมือ

วันเกิดเหตุ

บ้านนาตอง ตั้งอยู่บริเวณแนวเทือกเขาแพร่-น่าน ซึ่งกั้นระหว่างจังหวัดแพร่และอุตรดิตถ์ ในพื้นที่ตำบลป่าแดง-ช่อแฮ อำเภอเมืองแพร่ หมู่บ้านตั้งอยู่บนหุบเขาบริเวณดอยล้อมข้าว ดอยผาตึม พญาฝ่อ และดอยเลิศ แวดล้อมด้วยภูเขาอันเป็นต้นน้ำของสายน้ำแม่ก๋อน หนึ่งในสองของแม่น้ำสายสำคัญที่หล่อเลี้ยงชีวิตคนป่าแดง-ช่อแฮ มาเนิ่นนาน อีกหนึ่งก็คือน้ำแม่สาย ซึ่งมีต้นกำเนิดจากเทือกเขาเดียวกันนี้ น้ำแม่ก๋อนและแม่สายถูกกั้นกลางด้วยดอยสันกลาง แต่ก็ไหลมาบรรจบกันที่บ้านใน แล้วรวมเรียกว่า น้ำแม่สาย

ตามปกติชาวบ้านนาตองมีอาชีพทำสวน หรือไม่ก็ทำเกษตร ปลูกผักอยู่ในบริเวณชุมชน บางครอบครัวขึ้นไปเก็บเมี่ยง ซึ่งเคยเป็นอาชีพและรายได้หลักของคนที่นี่

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๕๔๙ ฝนเริ่มตกลงมาครอบคลุมพื้นที่จังหวัดแพร่ อุตรดิตถ์ และตกต่อเนื่องยาวนานอยู่ ๖-๗ วัน

“ไม่คิดว่ามันจะตกเยอะอย่างนี้ ตกแบบไม่ลืมหูลืมตา แต่บางช่วงก็ตกปรอยๆ ไม่เคยขาดเม็ดเลย” สมร เล่าถึงสภาพดินฟ้าอากาศก่อนวันเกิดเหตุ เธอและสามีก็เช่นเดียวกับชาวบ้านคนอื่นๆ รู้สึกได้ว่าฝนตกยาวนานผิดปกติ แต่ไม่มีใครคิดว่าจะเกิดเหตุการณ์ร้ายแรงใดๆ

จนกระทั่งสามทุ่มของวันที่ ๑๙ พฤษภาคม

“ผมได้ยินเสียงดังโครม บึมๆ มาแต่ไกล มันดังมากเหมือนฟ้าร้องดังๆ ติดต่อกันผสมกับเสียงน้ำหลาก...ดังมาก“ สันติ ศุภวงศ์ ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน บ้านนาตอง เล่าเหตุการณ์ในวันนั้น เขามีหน้าที่เตือนภัยเมื่อเห็นว่าจะเกิดเหตุการณ์ไม่ดีขึ้น แต่ในวันนั้นเขาพยายามเตือน ทว่าน้ำมาเร็วมาก และชาวบ้านบางส่วนไม่เชื่อว่าจะเกิดขึ้น จึงเพิกเฉยต่อการเตือนภัย

น้ำป่าไหลพาเอาดินโคลนที่ถล่มจากภูเขา เศษไม้ ท่อนซุง ขนาดใหญ่จำนวนมหาศาล หลากท่วมหมู่บ้านนาตอง พัดพาบ้านเรือนหายไปเกือบหมดหมู่บ้าน แล้วนำพากิ่งไม้ รากไม้ ต้นไม้ขนาดใหญ่ ท่อนซุง ดินโคลน ซากบ้านเรือนตั้งแต่บ้านนาตองไหลไล่ลงมาตามล้ำน้ำแม่ก๋อนเป็นระยะทางหลายกิโลเมตร

หมู่บ้านนาตองวันนั้นโกลาหลสุดขีด เป็นตายร้ายดีอย่างไรยังไม่มีใครรู้ สันติพยายามติดต่อเพื่อส่งข่าวไปยังหมู่บ้านปลายน้ำ แต่ไม่สามารถติดต่อได้

ในเวลาใกล้เคียงกัน อีกฝั่งของภูเขาดอยสันกลางก็เกิดเหตุการณ์เดียวกัน ดินที่อุ้มน้ำมาตลอด ๖ วัน ๖ คืนถล่มลงมาตามลำน้ำ พร้อมกับซุงและเศษไม้ไม่ต่างจากที่เกิดขึ้นที่บ้านนาตอง น้ำแม่สายไหลหลากเข้าท่วมบ้านน้ำกลาย ปากกลาย ห้วยหยวก ไล่เลี่ยกับที่เกิดขึ้นที่บ้านนาตอง ขณะที่อีกฟากของเทือกเขาแพร่-น่านในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ก็ประสบเหตุการณ์เดียวกัน

ประมาณตีหนึ่ง ปริมาณน้ำและดินโคลน เศษไม้มหาศาลในลำน้ำแม่ก๋อนไหลทะลักมาถึง “บ้านใน” ซึ่งตั้งอยู่หลังวัดพระธาตุช่อแฮ อันเป็นจุดที่ลำน้ำแม่ก๋อนและน้ำแม่สายไหลบรรจบกัน

“น้ำมาถึงประมาณตี ๒ น้ำแม่ก๋อนมาถึงก่อน ไหลมาแรงมาก ไม่ทันตั้งตัว น้ำขึ้นมาถึงเสาบ้านเลย เก็บของกันไม่ทัน กำลังวุ่นวายสับสนอลหม่าน ไม่นานก็มาอีกระลอก คราวนี้เป็นน้ำแม่สาย ตัวใครตัวมันเลยทีนี้” พ่อมุ้ง อินแดง ชาวบ้านในวัย ๖๗ ปีเล่าเหตุการณ์ในวันนั้นให้ฟัง

“ก่อนหน้านี้มีการเตือนแล้ว แต่ไม่มีใครเชื่อว่าจะเกิดเหตุการณ์อย่างนี้ขึ้น” พ่อหนานก่ำ สิงหล กล่าวเสริมและเล่าว่า ที่จริงแล้ว ชาวป่าแดง-ช่อแฮเคยประสบกับเหตุน้ำท่วมใหญ่มาแล้วครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่ไม่รุนแรงและเกิดความเสียหายมากเท่านี้

“น้ำเยอะเฉยๆ ไม่มีดินถล่ม เพิ่งเกิดน้ำท่วมรุนแรงอย่างนี้ครั้งแรก” พ่อหนานก่ำกล่าว

.....

รุ่งเช้า เหตุการณ์ดินถล่มในพื้นที่ตำบลป่าแดง-ช่อแฮ อำเภอเมืองแพร่ เป็นข่าวใหญ่ที่สื่อมวลชนให้ความสนใจนำเสนอ ภาพหมู่บ้านที่จมอยู่ในซากปรักหักพัง ถูกทับถมด้วยกิ่งไม้ กองโคลน จนไม่เหลือสภาพว่าเคยเป็นหมู่บ้านมาก่อน

มีผู้เสียชีวิต ๒ คน แต่ที่บาดเจ็บและสูญเสียนั้นเกิดขึ้นกับทุกคน

ภาพข่าวทางทีวีทำให้ความช่วยเหลือต่างๆ จากภายนอกหลั่งไหลเข้ามาในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง เสื้อผ้า อาหาร น้ำดื่ม ฯลฯ

“เป็นฝันร้ายมาจนทุกวันนี้” ชาวบ้านในรายหนึ่งบอก

มันไม่ได้เป็นแค่ฝันร้ายเท่านั้น แต่เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้ทุกๆ อย่างในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง ถึงขนาดว่า พี่น้องจะไม่เผาผีกันเลยทีเดียว

ผลกระทบหลังน้ำท่วม

ภายหลังเหตุการณ์น้ำท่วมและสื่อมวลชนได้นำเสนอข่าวไปอย่างต่อเนื่องแล้ว ความช่วยเหลือต่างๆ ก็ทุ่มเข้ามาที่หมู่บ้านประสบภัย ทั้งที่บ้านนาตอง บ้านน้ำจ้อม บ้านปากกลาย บ้านห้วยหยวก บ้านน้ำกลาย และบ้านใน แต่ทว่าเป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากหมู่บ้านอยู่บนภูเขาที่ห่างไกล เส้นทางสัญจรซึ่งปกติยากลำบากแล้ว ก็ยิ่งลำบากขึ้นไปอีก

แม้ว่าจะต้องช่วยเหลือตัวเองอย่างยากลำบาก แต่ในที่สุดความช่วยเหลือต่างๆ ก็เข้ามาถึง ข้าวของเครื่องใช้ที่ผู้คนบริจาคให้ต่างหลั่งไหลเข้ามา

“สภาพหมู่บ้านตอนนั้นเหมือนเพิ่งผ่านสงครามมาเลย ต้นไม้ต้นใหญ่ๆ ขนาดสองสามคนโอบ มันทับถมกันอยู่เต็มไปหมด...รากไม้ ขอนไม้ ดินโคลน เห็นแล้วยังนึกไม่ออกว่าจะจัดการยังไง ต้นไม้ที่ถล่มลงมาเป็นต้น ๆ เลยเยอะมาก ต้องรอรถแบ็คโฮขึ้นมาช่วย” ผู้ช่วยสันติเล่า

ที่บ้านใน และบ้านอื่นๆ ก็เช่นกัน พวกเขาต้องรอความช่วยเหลือจากภายนอก เนื่องจากไม่สามารถจัดการกับเศษซากไม้ ดินโคลน ท่อนซุงจำนวนมหาศาลได้

สภาพหมู่บ้านนาตองหลังจากเกิดเหตุการณ์ดินถล่มและน้ำแม่ก๋อนไหลท่วมทำลายหมู่บ้าน เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๙ สร้างความเสียหายอย่างมากให้แก่ชีวิตและทรัพย์สินของชาวบ้าน บ้านเรือนถูกทำลาย ถนนขาด สะพานหัก ฝายพัง สายน้ำเปลี่ยนทิศทาง รวมไปถึงพื้นที่ทำกินก็ถูกทำลายไปด้วย

หลังจากจัดเก็บทำความสะอาดพื้นที่บ้างแล้ว ความช่วยเหลือเร่งด่วนเรื่องที่อยู่อาศัยนับเป็นความจำเป็นอันดับแรก บ้านในมีผู้เสียหายจำนวนมาก เกินครึ่งหมู่บ้านไร้ที่อยู่อาศัย ทางการได้จัดหาบ้านให้ ส่วนหนึ่งเป็นบ้านน็อกดาวน์ที่ได้รับอนุเคราะห์จากบริษัทชินวัตร และบางส่วนได้รับการช่วยเหลือจากพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา ส่วนบ้านใครที่ไม่เสียหายทั้งหลัง พอจะซ่อมแซมได้ ก็ได้รับการช่วยเหลือตามสัดส่วน

บ้านน็อกดาวน์ที่ทางราชการสร้างทดแทนให้แก่ผู้ที่สูญเสียบ้าน ซึ่งมีรูปแบบไม่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและความต้องการของผู้ได้รับ

นอกจากเรื่องที่อยู่อาศัยแล้ว ความช่วยเหลือระยะยาวที่ชาวบ้านได้รับก็คือ เรื่องการประกอบอาชีพ หน่วยงานภายนอกต่างพยายามหาทางช่วยเหลือ เพื่อให้ชาวบ้านที่สิ้นเนื้อประดา ตัวเหล่านี้สามารถพึ่งพาตัวเองได้ต่อไป

หน่วยงานราชการบางแห่งเข้ามาสอนทำเค้ก บ้างก็ส่งเสริมอาชีพเย็บผ้า

แต่การสนับสนุนเหล่านี้ไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน

“ทำเค้กอยู่บนดอย จะเอาไปส่งขายที่ไหน สุดท้ายก็เลิกกันไป” ป้าสมรเล่า

ความช่วยเหลือจากภายนอกที่ถั่งโถมเข้ามาไม่ขาดสาย ตั้งแต่เกิดเหตุการณ์จนกระทั่งวันนี้ ได้ก่อให้เกิดรอยร้าวขึ้นในชุมชนอย่างคาดไม่ถึง

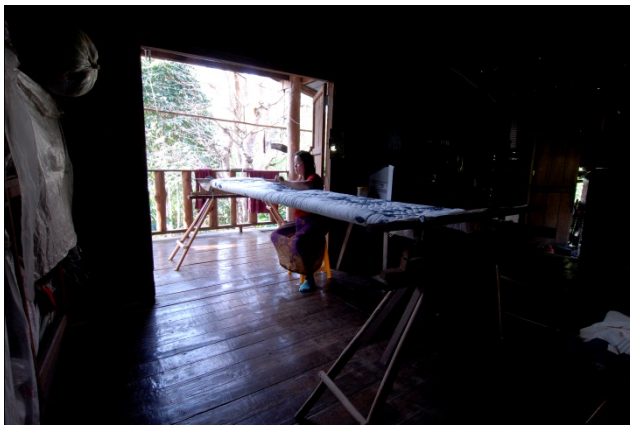

ปักผ้านวมเป็นอาชีพใหม่ที่ทางราชการมาสอนให้ชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์น้ำท่วมดินโคลนถล่มได้มีอาชีพเสริม แต่ปรากฏว่าอาชีพดังกล่าวกลับทำให้ชาวบ้านละทิ้งอาชีพเดิมที่เคยทำกิน เช่น การปลูกและเก็บเมี่ยง

สันติเล่าสถานการณ์ในชุมชนให้ฟังว่า เกิดความขัดแย้ง ไม่พอใจในหมู่ชาวบ้านตั้งแต่เรื่องเล็กๆ น้อยๆ ไปถึงเรื่องใหญ่ๆ อาทิ การจัดสรรความช่วยเหลือที่ยากจะทำให้เป็นที่พอใจของทุกคน ข้าวของเครื่องใช้ต้องแบ่งกันให้ทั่วถึง แต่ก็ไม่ทั่ว การสำรวจความเสียหายเพื่อรับความช่วยเหลือเป็นไปอย่างไม่ยุติธรรม หลายคนไม่พอใจที่ตัวเองไม่ได้รับความช่วยเหลืออย่างที่ควรจะได้เมื่อเปรียบเทียบกับบ้านอื่น

ชาวบ้านนาตองหลายคน พูดถึงความรู้สึกในช่วงนั้นซึ่งยังคุกรุ่นอยู่ในใจว่า

“คนที่เสียหายน้อยก็บอกว่ามาก“

“คนที่เสียหายทั้งหลังกับเสียหายบางส่วน ความช่วยเหลือต่างกัน แต่จริงๆ ไม่ว่าเสียหายทั้งหลังหรือเสียหายบางส่วน มันก็เสียหายเหมือนกันนั่นแหล่ะ”

“คนที่เข้ามาช่วย พอมาถึง ก็ถามหาแต่คนที่เสียหายทั้งหลัง แต่คนที่เสียหายบางส่วนซึ่งก็ลำบากไม่ต่างกัน ไม่มีใครสนใจเท่าไร ไปดูบ้านของคนที่เสียหายทั้งหลัง ได้หม้อหุงข้าวตั้ง ๖-๗ ใบ

แต่คนที่ถูกขึ้นทะเบียนว่าเสียหายบางส่วน ไม่ได้เลย คนที่ได้แล้วก็ไม่พอ คนให้ก็เก็บเอาไว้ มันไม่ยุติธรรม”

ความไม่พอใจจากเรื่องเล็กๆ นำไปสู่ความขัดแย้งที่ยากจะประสานกันในที่สุด ยิ่งเมื่อมีกองทุนต่างๆ เข้ามาสนับสนุน ก็ยิ่งเป็นที่มาของความขัดแย้ง เมื่อการแบ่งสันปันส่วนความช่วยเหลือไปลงตัว และบ้างก็ว่า “ไม่โปร่งใสยุติธรรม”

“ญาติพี่น้องถึงกับไม่เผาผีกันเลย” สาคร ทองคำ ชาวบ้านนาตองวัย ๕๘ ปีกล่าว

สถานการณ์ที่เกิดขึ้นที่บ้านนาตองนี้ ไม่ต่างจากที่เกิดกับหมู่บ้านอื่นๆ ซึ่งได้รับความเสียหายจากภัยพิบัติเช่นกัน

ที่บ้านในซึ่งเป็นชุมชนอยู่หลังวัดช่อแฮ บ้านน้ำกลาย บ้านห้วยหยวก บ้านน้ำจ้อม ก็เกิดในลักษณะเดียวกัน

หลังเหตุภัยพิบัติ หลายครัวเรือนย้ายตัวเองออกไปจากหมู่บ้าน จนอาจเป็นการปิดฉากอาชีพการทำเมี่ยงที่ขึ้นชื่อของบ้านนาตอง

การเปลี่ยนแปลงธรรมชาติและระบบนิเวศ

หลังเหตุการณ์ดินถล่ม ทำให้มีโครงการทำเหมืองฝาย ขุดลอกคลองในทุกพื้นที่ที่อยู่ในเขตเสี่ยงภัย เพื่อป้องกันน้ำท่วม

“เดิมเขาบอกว่าจะทำฝายเล็กๆ มาขอลายเซ็นชาวบ้านให้ยินยอม เราก็นึกว่าเป็นเหมืองเล็กๆ ไม่คิดว่าจะใหญ่ขนาดนี้” ป้าสมรพูดถึงโครงการที่กำลังทำกันอย่างครึกโครมในหมู่บ้าน

บ้านนาตองหลังเหตุการณ์หนึ่งปี เต็มไปด้วยเครื่องจักรที่เข้ามาขุดลอกคลอง เป็นโครงการของกรมชลประทานร่วมกับกรมทรัพยากรธรณี ที่ต้องการพัฒนาพื้นที่เพื่อป้องกันน้ำท่วมและส่งเสริมการเกษตร

ฝายที่กำลังสร้างเป็นฝายขนาดกลาง กว้าง ๒๐ เมตร ขุดลึกลงไป ๘ เมตร จำนวน ๘ ลูก

ผู้รับเหมารายนี้เล่าว่า ได้รับเหมาสร้างฝายลักษณะเดียวกันนี้ในหมู่บ้านอื่นๆ ตามลำน้ำที่เกิดภัยพิบัติครั้งนี้เช่นกัน เมื่อสร้างเสร็จฝายจะกักเก็บน้ำได้ในปริมาณมาก

“ผมเป็นห่วงว่า ต่อไปพวกกุ้งหอย ปูปลา มันจะมีเหมือนเดิมหรือเปล่า พวกผักที่เคยขึ้นริมน้ำจะมีไหม เราเคยหากินกับลำน้ำที่ไหลมาจากดอย ใช้กินใช้ดื่มได้ เพราะหมู่บ้านเราเป็นหมู่บ้านต้นน้ำ น้ำที่ไหลลงมาจึงเป็นน้ำบริสุทธิ์มาก” สันติกล่าวถึงข้อกังวลของชาวบ้านบางส่วนหลังจากเห็นว่าฝายที่ทางการมาสร้างใหญ่โตกว่าที่คิดไว้มาก

“ตอนแรกป้าไม่ยอมเซ็น ที่ดินป้าอยู่ตรงท้องเขื่อน แต่ผู้ใหญ่บ้านมาบอกว่าเขาจะทำนิดเดียว เซ็นแล้วก็ไม่มีอะไร ขยับที่นิดเดียว แต่พอเขามาทำ มันขยายไปจากที่ตกลงกันมาก เห็นแล้ว

ตกใจเลย” สมรกล่าวและบอกว่า เธอเสียดายลำน้ำธรรมชาติที่ใสบริสุทธิ์ และเชื่อว่าฝายนี้ไม่สามารถแก้ปัญหาน้ำท่วมหรือดินถล่มได้

และหากการคิดว่านี่เป็นการแก้ปัญหาหรือช่วยเหลือเกษตร เธอก็ตั้งคำถามว่า มันจำเป็นหรือไม่ เพราะแต่ไหนแต่ไร ชาวบ้านมีน้ำกินน้ำใช้พอเพียง การทำเกษตรในพื้นที่สูงก็ไม่ได้ต้องการใช้น้ำปริมาณมาก

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อาชีพดั้งเดิมของคนที่นี่--การทำเมี่ยง

ปิดฉาก อาชีพทำเมี่ยง?

“เดิมชาวบ้านนาตองมีอาชีพทำเมี่ยง การตั้งถิ่นฐานของบ้านนาตองเริ่มจากการที่มีคนในหมู่บ้านป่าแดง-ช่อแฮ ขึ้นมาหาทำเลปลูกเมี่ยง แล้วมาเจอที่นี่ ดินดี อากาศดี เหมาะกับการเพาะปลูก เลยพากันอพยพขึ้นมาปลูกเมี่ยง”

เดิมชาวป่าแดง-ช่อแฮปลูกเมี่ยงด้วยวิธีการหว่านเมล็ด แต่ให้ผลผลิตต่ำ จึงเปลี่ยนวิธีด้วยการเพาะต้นกล้าก่อนนำไปปลูกเรียงเป็นแถวแนว ใช้เวลาราว ๓ ปีก็โตพอเก็บใบได้ ในอดีตชาวบ้านเก็บเมี่ยง ๓-๔ ครั้งต่อปี หรือเฉลี่ย ๓ เดือนครั้ง แต่ปัจจุบันเก็บตลอดทั้งปี โดยเฉพาะป่าแม่ลัว เพราะจำนวนคนเก็บลดน้อยลง

พ่อผ่านเล่าว่าสมัยก่อนขึ้นไปปลูกเมี่ยงกันข้างบนลำบากมาก ต้องเดินทางไปๆ กลับๆ แต่ก็ได้ผลคุ้มค่า ราคาดี เพราะเป็นเมี่ยงคุณภาพดี ชาวบ้านจึงยึดเป็นอาชีพกันสืบมา

๕๐ ปีให้หลังมานี้เริ่มมีการตั้งบ้านเรือนถาวรขึ้นที่นั่น จนกลายเป็นหมู่บ้านนาตอง เช่นเดียวกับบ้านน้ำกลาย น้ำจ้อม และแม่ลัว ที่เป็นหมู่บ้านทำเมี่ยงมาก่อน เกิดจากคนขึ้นไปหาทำเลปลูกเมี่ยงเช่นเดียวกัน

กล่าวได้ว่า อาชีพทำเมี่ยงเป็นอาชีพหลักของคนในชุมชนป่าแดง-ช่อแฮภายหลังยุคทำไม้ก็ว่าได้ เพราะในช่วง ๖๐-๗๐ ปีที่ผ่านมา ภูเขาในแถบนี้กลายเป็นพื้นที่ปลูกเมี่ยงที่สำคัญของจังหวัดแพร่

ว่ากันว่าเมี่ยงจากที่นี่ขึ้นชื่อว่ามีคุณภาพดี ด้วยปลูกอยู่ในสภาพภูมิอากาศที่เหมาะสม พื้นที่ปลูกเมี่ยงกระจายอยู่ตามภูเขารอบๆ หมู่บ้านแม่ลัว บ้านนาตอง ห้วยหยวก น้ำกลาย ปากปลาย

ชาวบ้านในบริเวณนี้เรียนรู้วิธีปลูกเมี่ยงมาตั้งแต่เด็กๆ ทำสืบต่อกันมาจากพ่อถึงลูก เกิดการสั่งสมภูมิปัญญาในการปลูก คือ ต้องเลือกพื้นที่ “บังเช้า บังแลง” ดังนั้นพื้นที่ที่จะปลูกเมี่ยงได้ต้องเป็นบนภูเขาที่โดนแดดบังครึ่งวัน

เมี่ยงเป็นพืชเศรษฐกิจที่สร้างรายได้หลักให้กับชาวป่าแดง-ช่อแฮ เนื่องจากมีราคาและไม่ต้องลงทุนอะไรมาก นอกจากการหาพื้นที่และลงทุนลงแรงในการปลูกครั้งแรก หลังจากนั้นไม่ต้องดูแลอะไรเลย ปล่อยให้ต้นเมี่ยงโตจน ๓-๔ ปีก็เริ่มเก็บผลผลิตได้แล้ว และสามารถเก็บได้ตลอดทั้งปี โดยจะเก็บ ๒ เดือน เว้น ๒ เดือน ช่วงที่เก็บได้มากที่สุด คือ ช่วงเดือนพฤษภาคม (ฤดูฝน)

การเก็บเมี่ยงต้องเลือกเก็บใบแก่และมียอดยาว โดยเลือกให้ใบเสมอกัน ผู้เก็บเมี่ยงจะมี “เล็บเหล็ก” เป็นอุปกรณ์ช่วยในการเก็บเมี่ยง

เมื่อเสร็จขั้นตอนหมักและอบเมี่ยงจนได้ที่แล้ว จะทำการจัดเรียงมัด เมี่ยงใหม่เพื่อความสวยงาม และให้ได้ราคาสูงขึ้นด้วย

ชาวบ้านจะออกไปเก็บเมี่ยงแต่เช้า ตกเย็นก็กลับบ้าน หอบใบเมี่ยงสดที่เก็บมาแล้ว เอามานึ่งด้วยไหไม้ขนาดใหญ่ ๓-๕ ชั่วโมง จากนั้นนำไปหมักทิ้งไว้นานหนึ่งเดือนขึ้นไป พอได้ปริมาณมากๆ ก็นำออกขายให้พ่อค้า

หลังจากเรียงและมัดตอกใหม่แล้ว ก็บรรจุเรียงใส่เข่งเพื่อส่งขายทั่วภาคเหนือและประเทศเพื่อนบ้าน (ลาว) ต่อไป

ชาวบ้านจะตัดไม้ไผ่มาหลาวตอก เพื่อสานทำเข่งบรรจุเมี่ยงเอง โดยไม่จำเป็นต้องซื้อหาจากที่อื่น

นักวิชาการแนวป่าชุมชนยอมรับกันว่า การปลูกเมี่ยงเป็นระบบการผลิตที่ไม่ทำลายธรรมชาติ เพราะสวนเมี่ยงยังคงรักษาความหลากหลายของพืชอื่นๆ ในสวนได้ แต่อย่างไรก็ตาม ก่อนการปลูกเมี่ยงก็ต้องมีการจับจองพื้นที่เพื่อตัดโค่นไม้ใหญ่ออกไป

ชาวป่าแดง-ช่อแฮยึดอาชีพการทำเมี่ยงอยู่ระยะเวลาหนึ่ง จนกระทั่งราว ๑๐ กว่าปีที่ผ่านมา หลายๆ ครอบครัวเลิกอาชีพทำเมี่ยงเนื่องจากไม่มีแรงงาน การเก็บเมี่ยงไม่สามารถใช้เครื่องทุ่นแรงอื่นได้ นอกจากแรงคน เมื่อก่อนยังมีคนมารับจ้างเก็บ แต่ปัจจุบันนอกจากคนรุ่นเก่าๆ แล้ว คนรุ่นใหม่ไม่มีใครไปเก็บเมี่ยงอีกแล้ว หลายครอบครัวจึงค่อยๆ เลิกอาชีพนี้ไป

ภัยพิบัติที่เกิดขึ้นในปี ๒๕๔๙ ได้พัดพาเอาเครื่องมือประกอบอาชีพทำเมี่ยงของชาวบ้านหายไปด้วย การปลูกเมี่ยงจึงอาจหดหายมากยิ่งขึ้น เพราะไหสำหรับการนึ่งเมี่ยง ซึ่งต้องขุดจากไม้ขนาดใหญ่ได้ลอยไปกับน้ำหมดแล้ว

ชาวป่าแดง-ช่อแฮซึ่งเคยยึดอาชีพทำเมี่ยงกันมากจนไปตั้งหมู่บ้านอยู่บนภูเขา ปัจจุบันเหลือไม่กี่รายเท่านั้นที่ยึดอาชีพทำเมี่ยงอย่างจริงจัง

โรงบ่มใบยาสูบที่ถูกทิ้งร้าง หลังจากชาวบ้านเปลี่ยนอาชีพจากการปลูกยาสูบมาทำเมี่ยงแทน

เกษตรริมน้ำ

ขณะที่บนดอยมีการทำเมี่ยงกันเป็นล่ำเป็นสัน เมื่อ ๒๐ กว่าปีก่อนชาวบ้านเริ่มทำสวนผักริมน้ำ ได้แก่ ปลูกหน่อไม้ไผ่เปาะ (ไผ่หวาน) ผักเสี้ยว (ชงโค) ชะอม และพืชผักสวนครัวต่างๆ ซึ่งกลายมาเป็นรายได้หลักของคนแถบนี้

ตลอดสองฝั่งริมลำน้ำแม่ก๋อนและน้ำแม่สาย ซึ่งเป็นที่ราบแคบๆ กว้างออกไปจากลำน้ำประมาณ ๕-๑๐ เมตร เป็นพื้นที่ที่มีเจ้าของหมด ด้วยชาวบ้านจับจองปลูกผักดังกล่าวมานานกว่า ๓๐ ปีแล้ว แม้ผืนดินดังกล่าวไม่มีมีเอกสารสิทธิ์ เป็นที่จับจอง แต่ก็มีราคาสูงมาก

ชาวบ้านบอกว่าพืชผักของที่นี่เป็นที่ต้องการของตลาด เพราะเป็นผักมีคุณภาพ ปลอดสารเคมี ปลูกแล้วก็ใช้น้ำริมห้วย ไม่ต้องดูแลอะไรมาก ต้นทุนจึงต่ำ แต่เก็บผลผลิตได้ตลอดทั้งปี การปลูกผักจึงเป็นอาชีพหลักของหลายๆ ครอบครัว ที่สร้างรายได้เพียงพอสำหรับค่าใช้จ่ายในครอบครัว

นี่เป็นการใช้ประโยชน์จากที่ดินริมน้ำบริเวณพื้นราบของชุมชนป่าแดง-ช่อแฮ ซึ่งเป็นอาชีพเสริมที่เข้ามาชดเชยรายได้ที่หายไปจากการเลิกทำเมี่ยง

ทว่ากระแสน้ำและดินโคลนที่หลากลงมาเมื่อปี ๒๕๔๙ ได้ทำลายสวนผักและสวนหน่อไม้ริมน้ำของชาวบ้านจนหมดสิ้น หลายคนสิ้นเนื้อประดาตัว เพราะยึดถือการทำเกษตรริมน้ำเป็นอาชีพหลักเพียงอาชีพเดียวมาตลอด

หน้าดินและตะกอนที่เคยอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งธาตุอาหารชั้นยอดให้กับพืชผักถูกพัดพาหายไปหมด เหลือเพียงหินและกรวดทรายที่เพาะปลูกอะไรไม่ได้เท่านั้น

แต่ชาวบ้านก็พยายามรื้อฟื้นอาชีพนี้ใหม่ หลายคนพยายามปรับปรุงหน้าดิน โดยเอาดินจากที่อื่นมาถม ใส่ปุ๋ย ฯลฯ แต่ก็ยังไม่ได้ผลดีนัก ปัจจุบันยังคงพยายามฟื้นฟูกันอยู่ แม้ว่าจะเป็นไปอย่างยากลำบากก็ตาม

ความล่มสลายของชุมชนหลังเหตุการณ์น้ำท่วม และการสิ้นเนื้อประดาตัวนี้ ชาวบ้านบางส่วนมองว่าเป็นเรื่อง “ขึด” ที่อาจมีใครไปล่วงละเมิด หรือทำอะไรให้เทพยดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองป่าแดง-ช่อแฮพิโรธหรือ จึงเกิดเหตุเภทภัยเช่นนี้

บางคนถึงกับตั้งคำถามกับความเชื่อดั้งเดิมที่อยู่คู่ชุมชนมาแต่โบราณ

ความเชื่อเรื่องผี
และวัฒนธรรมการจัดการทรัพยากร

ป่าแดง-ช่อแฮ เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของตัวเมืองแพร่หรือเวียงแพร่ เดิมเป็นชุมชนเดียวกันเรียก ช่อแฮป่าแดง ต่อมาแยกเป็น ๒ หมู่บ้าน คือ ป่าแดงและช่อแฮ ชาวป่าแดง-ช่อแฮตั้งชุมชนอยู่ในแอ่งเมืองแพร่ ทั้งบริเวณพื้นที่สูงต้นน้ำ พื้นที่ริมน้ำเชิงเขา และที่ราบ ในเขตชุมชนซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดของเมืองแพร่ และยังเป็นชุมทางของการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชุมชนที่เคยมีเส้นทางลำเลียงไม้ในช่วงที่มีการทำสัมปทานป่าไม้ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๘๗ บริเวณนี้จึงเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของเมืองแพร่ นอกจากนี้องค์พระธาตุช่อแฮที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว ก็เป็นศูนย์รวมความศรัทธาของชุมชนในพื้นที่ที่ตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่โดยรอบ

ชุมชนชาวป่าแดง-ช่อแฮแรกเริ่มทีเดียว ตั้งบ้านอยู่บริเวณที่ราบ มีอาชีพทำเกษตรกรรม จนเมื่อหมดสิ้นการทำสัมปทานป่าไม้ของบริษัทอีสต์ เอเชียติคในบริเวณพื้นที่ริมน้ำเชิงเขา ชาวบ้านได้รุกเข้าไปใช้พื้นที่ป่าหมดสภาพให้กลายเป็นสวนผลไม้ยืนต้น และปรับสภาพพื้นที่ราบริมน้ำเพื่อปลูกผักจนเป็นแหล่งผลิตผักพื้นบ้านปลอดสารที่สำคัญ ส่วนบริเวณเขาสูงต้นน้ำที่สมบูรณ์ด้วยลำห้วยหลากหลายสาย ซึ่งเดิมชาวบ้านเคยขึ้นไปทำป่าเมี่ยงและสร้างที่พักชั่วคราว แต่พอนานวันเข้าก็เปลี่ยนมาตั้งเป็นหมู่บ้านถาวร ชาวป่าแดง-ช่อแฮหลายหมู่บ้านจึงเป็นคนสองบ้าน คือ มีทั้งบ้านบนป่าและบ้านในพื้นที่ราบ

ด้วยความเป็นชุมชนที่อยู่ท่ามกลางธรรมชาติป่าเขาและเป็นชุมชนเกษตรที่ต้องพึ่งพาดินฟ้าอากาศในการทำมาหากิน จึงมีวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ ทั้งศาสนาผี ศาสนาพุทธ และศาสนาคริสต์ ซึ่งเป็นเครื่องมือควบคุมสังคมและจัดการทรัพยากร มีผีในระดับต่างๆ และมีความสำคัญแตกต่างกันไป เช่น

- ผีที่มีอำนาจสูงสุด คือ ผีที่อารักษ์ของชุมชน

- ในระดับหมู่บ้านจะมีผีบ้านของตนเอง มักเป็นผู้นำหรือผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน ชาวบ้านจะทำพิธีเลี้ยงผีทุกปี

- ในระดับครัวเรือนและในตระกูล ชาวบ้านจะนับถือผีปู่ย่า ซึ่งผีปู่ย่าจะทำหน้าที่ดูแลพฤติกรรมของคนในตระกูล

- ผีร้ายสามารถทำให้ผู้ที่ละเมิดกฎเกณฑ์ของชุมชนหรือชาติพันธุ์ คือ ผีกะ ผีปอบ

- ผีเจ้าที่ผู้ดูแลธรรมชาติ เช่น “เจ้าพ่อผาด่าน” เป็นผีผู้ดูแลรักษาป่าและขุนน้ำทั้ง ๓ สาย ในพื้นที่ป่าแดงช่อแฮ คือ น้ำแม่สาย น้ำแม่ก๋อน และน้ำแม่แคม ในขุนห้วยที่เป็นลำห้วยสาขาต่างๆ ก็จะมีผีดูแลประจำลำห้วย บริเวณป่าก็จะมีผีป่าคอยดูแลอยู่ทุกที่ เช่น เจ้าพ่อดำจะดูแลป่าในเขตบ้านนาตอง น้ำจ้อม ส่วนเจ้าพ่อสุรินทร์ก็จะดูแลป่าในเขตบ้านนาคูหา บ้านนาแคม บ้านแม่แคม เป็นต้น ส่วนผีขุนน้ำนั้นจะมีการนับถือตามลักษณะของเส้นทางเดินของน้ำ ซึ่งมีสันเขาเป็นการแบ่งเขตอย่างชัดเจน คือ บริเวณสันเขาซึ่งเรียกกันว่าดอยสันกลาง ฝั่งทางด้านทิศเหนือของดอยสันกลางจะมีขุนน้ำแม่แคมและขุนน้ำแม่สาย จะนับถือ ผี “เจ้าพ่อผาด่าน” และ “เจ้าพ่อผาแดง” ส่วนทางด้านทิศใต้จะมีขุนน้ำแม่ก๋อน จะนับถือ ผี “เจ้าพ่อสันใน” และ “เจ้าพ่อพญาขวา”

ความเชื่อเรื่องผีเป็นเครื่องมือในการดูแลควบคุมการใช้ทรัพยากรของคนในชุมชน มีลักษณะที่ไม่แตกต่างจากชุมชนท้องถิ่นทางภาคเหนือ คือ มีการนับถือผีเปรียบเสมือนผู้ปกป้องคุ้มครองภัยอันตรายและบันดาลสิ่งต่างๆ ให้เกิดขึ้นกับผู้คนในชุมชน ทั้งที่ให้คุณและให้โทษ

เดิมชาวบ้านจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย ภายหลังเหตุการณ์ภัยพิบัติที่เกิดขึ้น ทำให้ชาวบ้านตั้งคำถามกันมากว่าเกิดจากสาเหตุอะไร หรือเราทำผิดอะไร ผีต่างๆ จึงโกรธขึ้ง บันดาลให้เกิดเหตุเภทภัยเช่นนี้

ก่อนเกิดเหตุการณ์น้ำหลาก ชาวบ้านบ้านนาตองและพื้นที่โดยรอบยังมีการใช้หลุกในการผันน้ำเข้าพื้นที่เพาะปลูกของตนเอง

สาเหตุของดินถล่ม

หลังเหตุการณ์น้ำท่วม มีการวิเคราะห์ถึงสาเหตุของปัญหาดินถล่มว่าเกิดจากอะไร นักสิ่งแวดล้อมอธิบายว่า เกิดจากการที่ทรัพยากรป่าไม้ถูกทำลาย ทำให้ดินไม่สามารถอุ้มน้ำได้เหมือนเดิม หากย้อนประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในเขตภัยพิบัติก็จะพบว่า มีการเปลี่ยนแปลงจากสภาพป่าสมบูรณ์มาเป็นพื้นที่สัมปทาน มีการตัดไม้ออกจากป่าในช่วงสัมปทานจำนวนมาก ทำให้ความหนาแน่นของป่าไม้หายไป

หลังจากยุคทำไม้ ก็มีโรงงานบ่มยา (ใบยาสูบ) มาตั้งในพื้นที่ ทำให้มีการตัดไม้ในป่ามาทำฟืน เป็นการทำลายป่าระลอกที่สอง ประกอบกับการบุกรุกแผ้วถางป่าเพื่อใช้เป็นที่ทำกิน ทำไร่ ทำสวน ทำให้ป่าไม้เสื่อมโทรมลงจากเดิมอย่างมากหลังจากยุคนั้น เมื่อมีฝนตกติดต่อกันนานวัน ดินจึงไม่สามารถอุ้มน้ำไว้ได้ ถล่มลงมาทั้งดินโคลนและต้นไม้บนที่สูง

การตัดไม้เพื่อทำฟืนใช้ในการบ่มเมี่ยง เป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์ดินถล่มและน้ำป่าไหลท่วมทำลายหมู่บ้านอย่างกว้างขวาง

แต่ก็มีข้อโต้แย้งว่า ไม่ว่าป่าไม้จะถูกทำลายหรือไม่ หากมีฝนตกติดต่อกันนานมากเช่นนี้ ก็มีความเสี่ยงที่จะเกิดเหตุการณ์เช่นนี้ได้ทั้งสิ้น

นักวิชาการอีกส่วนหนึ่งจึงอธิบายว่า เป็นผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโลก ทำให้ปัจจุบันสภาพภูมิอากาศโลกไม่ปกติ จึงเกิดเหตุการณ์ฝนตกติดต่อกันนานแบบนี้บ่อยครั้งขึ้น

แต่สำหรับชาวบ้านแล้ว หลายคนอธิบายว่า นี่คือ “การขืด” คือ เป็นการลงโทษของธรรมชาติและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อชุมชนไม่ปฏิบัติตามจารีตประเพณีเดิม ละเว้นการเลี้ยงผี ยกเลิกระบบเหมืองฝายเดิม โดยแทนที่ด้วยฝายชลประทาน เจ้าพ่อดอยช้างผาด่านจึงลงโทษ เป็นต้น

ทางออกและการรับมือ

เมื่อยังไม่สามารถระบุแน่ชัดได้ว่า ดินถล่มเกิดจากสาเหตุอะไรเป็นหลัก แต่ละฝ่ายจึงมุ่งแก้ไขตามแนวคิดของตน

กรมชลประทานและกรมทรัพยากรธรณี สร้างฝาย

กรมป่าไม้ เร่งป้องกันแก้ปัญหาการบุกรุกทำลายป่าและจำกัดการใช้ที่ดิน

ศูนย์เตือนภัยพิบัติ รู้ดีว่าอาจเกิดเหตุการณ์แบบนี้ได้เสมอ จึงทำได้แต่ออกมาตรการเพื่อการเตือนภัยอย่างมีประสิทธิภาพ

ส่วนชาวบ้านที่เชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ก็เริ่มหันมาฟื้นฟูจารีตเดิม นำพิธีกรรมกลับขึ้นมาใช้ให้แข็งแกร่งกว่าเดิม

เหตุการณ์ดินถล่มครั้งนี้ และอีกหลายๆ ครั้งที่เกิดถี่ขึ้นในช่วงที่ผ่านมา เป็นสิ่งที่เตือนให้เราเห็นว่า เมืองในแอ่งกระทะที่อยู่ตามหุบเขา ต้องเตรียมรับมือกับภัยพิบัติประเภทนี้ให้ดีอย่างไร

++++++++++++++++++++++

บทสรุปจากการศึกษาภูมิวัฒนธรรม

ในการศึกษาวิจัย “ภูมิวัฒนธรรม” ทั้งภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคกลางด้านตะวันออก (ภาคตะวันออก) สามารถสรุปองค์ความรู้ที่ได้ดังนี้

(๑) การทำความเข้าใจเรื่อง “ภูมิวัฒนธรรม” เป็นขั้นตอนหนึ่งของการศึกษา **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น** (Local history) ในลักษณะ**ประวัติศาสตร์มีชีวิต** (Living history) ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่วัฒนธรรม ทำให้เห็น **ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ** และ**คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ** ก่อเกิดสำนึกร่วมของการอยู่เป็นกลุ่มเหล่าภายในพื้นที่วัฒนธรรมเดียวกัน ซึ่งในการลงพื้นที่และจัดอบรมเสวนาเรื่องภูมิวัฒนธรรมตามท้องถิ่นต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นที่จังหวัดแพร่ พระนครศรีอยุธยา เชียงราย ตราด ฯลฯ ได้รับความสนใจ และคนท้องถิ่นได้นำไปใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมของท้องถิ่นต่อมา

(๒) **ตำนาน** (Myth) ไม่ได้เป็นเพียงนิทานหรือเรื่องเล่าสืบต่อกันมาแต่เพียงนั้น หากเป็นความพยายามที่จะอธิบายถึงความเป็นมาและความหมาย ความสำคัญ ทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม จากคนรุ่นเก่าที่เป็นผู้รู้ถึงคนรุ่นใหม่ในท้องถิ่นอย่างสืบเนื่อง โดยมิได้หยุดนิ่งตายตัว แต่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามช่วงเวลาต่างๆ ตำนานกับภูมิวัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก เพราะบรรดาชื่อเสียงเรียงนามของสถานที่ เช่น ชื่อบ้านนามเมือง ล้วนมีคำอธิบายความเป็นมาจากสิ่งที่เรียกว่าตำนานทั้งสิ้น ดังตัวอย่างตำนานเมืองหนองหล่มในภูมิวัฒนธรรมแอ่งเชียงแสนและดอยตุง โดยเฉพาะเรื่องปลาไหลเผือกที่กษัตริย์และประชาชนเมืองโยนกนาคพันธุ์ไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม จับได้ปลาไหลเผือก เมื่อฆ่าตายแล่เนื้อแบ่งไปกิน พอตกกลางคืนเกิดพายุใหญ่ฝนตก ฟ้าถล่ม ทำให้เมืองล่มจมเป็นหนองน้ำใหญ่ ที่เรียกว่า หนองหล่ม ซึ่งในข้อเท็จจริงบริเวณหนองน้ำในแอ่งเชียงแสนพบปลาไหลเผือกมากกว่าที่อื่นๆ และปลาไหลเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ของคนในวัฒนธรรมหินตั้ง เพราะรูปร่างและหัวปลาไหลนั้นคล้ายอวัยวะสืบพันธุ์ของผู้ชาย นับเป็นรูปแบบทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตั้งแต่ยุคเหล็กลงมา แต่เมื่อผ่านมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา ได้มีการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวจากตอนบนของแม่น้ำสาละวินและโขงลงมา มีการนำเอาคติและความเชื่อเรื่องนาค ซึ่งถือว่าเป็นเจ้าของหนองน้ำและพื้นดินเข้ามาอธิบายแทน

(๓) **ผู้นำทางวัฒนธรรม** (Culture hero) นับเป็นอีกบริบทหนึ่งที่กล่าวควบคู่ไปกับตำนาน บางครั้งอาจเรียกว่าเป็น “บุคคลในตำนาน” ซึ่งมักมีความเข้าใจผิดว่าบุคคลในตำนานกับบุคคลใน

ประวัติศาสตร์เป็นอย่างเดียวกัน ดังเช่นในประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเชื่อว่าท้าวอู่ทองในตำนานพงศาวดารเป็นบุคคลเดียวกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้สร้างพระนครศรีอยุธยา หรือพระร่วงในประวัติศาสตร์สุโขทัยหมายถึงพ่อขุนรามคำแหง เป็นต้น

แท้จริงแล้วความต่างระหว่างบุคคลในตำนานกับบุคคลในประวัติศาสตร์ก็คือ บุคคลในตำนานนั้นเป็นบุคคลที่คนในสังคมท้องถิ่นที่เป็นเจ้าของตำนานเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริง ขณะที่บุคคลในประวัติศาสตร์มีหลักฐาน ข้อเท็จจริงพิสูจน์ได้ว่ามีตัวตนอยู่จริงในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งทางประวัติศาสตร์ ดังนั้นบุคคลในตำนาน เช่น พระเจ้าอู่ทองและพระร่วง ซึ่งเป็นที่รับรู้กันในสังคมไทยก็คือบุคคลที่เรียกว่าผู้นำทางวัฒนธรรมนั่นเอง เป็นบุคคลที่คนในสังคมเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริง เช่นเดียวกับเรื่องในตำนานที่คนในสังคมที่เป็นเจ้าของเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง

ตำนานและผู้นำทางวัฒนธรรมจึงเป็นเรื่องของความเชื่อ ที่สื่อให้คนเข้าถึงด้วยสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ (Symbol) มากกว่าสิ่งที่เป็นจริง และบุคคลในตำนานหรือผู้นำทางวัฒนธรรมก็คือบุคคลทางสัญลักษณ์เช่นกัน ในหลายท้องถิ่นได้อาศัยผู้นำทางวัฒนธรรมเป็นที่รวมความศรัทธาและพึ่งพิงในการฟื้นฟูประเพณีวัฒนธรรมของชุมชนหรือท้องถิ่นนั้นๆ ดังเช่น ชาวไทใหญ่ที่แม่สาย จังหวัดเชียงราย ได้อาศัยพระเจ้าพรหมมหาราชแห่งราชวงศ์สิงหนวัติ ผู้ครองเวียงพางคำ เวียงโบราณในพื้นที่เมืองแม่สาย ให้เป็นที่พึ่งทางจิตวิญญาณของผู้คนในท้องถิ่น มีการฟื้นฟูประเพณีและความเชื่อขึ้นมาใหม่ จนเกิดพิธีสักการะพระเจ้าพรหมมหาราชเป็นงานใหญ่ประจำปีของชาวแม่สาย

(๔) **การจัดการน้ำ** การทำความเข้าใจถึงภูมิวัฒนธรรมและภูมินิเวศของคนในท้องถิ่นแสดงถึงภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่เข้าใจถึงพื้นที่และการจัดการน้ำ ซึ่งถือเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิต ทั้งเพื่อการอุปโภคบริโภคและการทำเกษตรกรรม ดังพบได้ว่าบรรดาเมืองโบราณทั้งภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคเหนือ มีการเลือกชัยภูมิที่ตั้งเมือง ตลอดจนคำนึงถึงระบบการชักน้ำเข้ามาใช้ในเมือง ผ่านคูน้ำรอบเมือง ขุดบ่อน้ำ สระน้ำ บารายหรือตระพังกักเก็บ รวมถึงสร้างทำนบชะลอน้ำเบนน้ำ และระบายน้ำ เพื่อการเพาะปลูกและไม่ให้ไหลหลากเข้าท่วมเมือง ดังเช่นการทำระบบเหมืองฝายในพื้นที่เขตภาคเหนือ การสร้างศาสนสถานที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำในภูมิภาคตะวันออก อย่างแหล่งโบราณคดีสระมรกตที่บ้านโคกวัด จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับที่ราบลุ่มและหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ อีกทั้งยังเป็นบริเวณที่มีน้ำซับใต้ดินจึงมีการขุดบ่อน้ำไว้เพื่อใช้ในการประกอบพิธีกรรมและกลายเป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ในที่สุด

หรือในเขตที่ราบลุ่มอย่างเมืองโบราณนครชัยศรี มีลำน้ำหลายสายไหลผ่านและยังมีลำน้ำตัดผ่านกลางเมือง ทำให้เมืองนครชัยศรีกลายเป็นเมืองอกแตก เช่น ลำน้ำบางแก้วซึ่งไหลผ่านตัวพระปฐมเจดีย์เรื่อยมากจนถึงห้วยจระเข้ ทั้งยังตัดผ่านบริเวณวัดธรรมศาลาออกมาทางแม่น้ำนครชัยศรี ซึ่งนอกจากจะมีลำน้ำหลายสายแล้ว เมืองนครชัยศรียังมีวิธีการจัดการน้ำอีกรูปแบบคือการ

ขุดคูน้ำตัดผ่านภายในเมือง เพื่อให้กว้างมากพอสำหรับการเดินเรือสะดวก เช่นเดียวกับคลองพระประโทนที่ตัดจากเหนือลงใต้ก็ถูกใช้เป็นเส้นทางคมนาคมในอดีต เป็นที่น่าสนใจว่าศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์ของนครปฐมไม่สัมพันธ์กับเขา เช่นเมืองที่ลาดเชิงเขาอื่นๆ เนื่องจากเมืองตั้งอยู่บนพื้นที่ลุ่มน้ำ แต่อย่างไรก็ตามได้มีการสร้างพระปฐมเจดีย์ให้ใหญ่โตใกล้กับแหล่งน้ำ เพื่อใช้เป็นศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์แก่ผู้ที่เดินทางมาแสวงบุญ

สุโขทัยเป็นเมืองหนึ่งที่มีการทำโครงสร้างของเมืองไว้เพื่อการจัดการน้ำ เนื่องจากพื้นที่บริเวณเมืองสุโขทัยไม่มีน้ำจากใต้ดินและห่างไกลจากแม่น้ำ จึงมีการชักน้ำจากภูเขาเข้ามาสู่คูเมืองแล้วจึงผันมากักเก็บไว้ในตระพังเพื่อใช้ในตัวเมือง ซึ่งจะพบว่าพื้นที่เมืองสุโขทัยจะมีสระหรือตระพังอยู่โดยรอบ

แหล่งต้นน้ำของสุโขทัยนั้นไหลมาจาก “โซกพระร่วง” (โซก เป็นคำโบราณหมายถึง ลำธาร) ที่อยู่ในบริเวณระหว่างเขา ๒ ลูก คือ เขาพระบาทใหญ่และเขากิ่วอ้าย จากนั้นน้ำจะไหลผ่านมายัง “สรีดภงส์” เป็นทำนบกั้นน้ำที่มีลักษณะคล้ายเขื่อน แต่การทำงานนั้นคล้ายคลึงกับฝายน้ำล้น เมื่อเกิดน้ำล้นจะมีการระบายเข้าสู่คลองเสาหอเรื่อยลงไปจนถึงคูเมืองสุโขทัย จะเห็นได้ว่าสุโขทัยใช้หลักการชักน้ำจากภูเขา แล้วจึงใช้ทำนบกั้นน้ำช่วยเบนทิศทางน้ำเข้ามาในเมือง

สรีดภงส์นอกจากจะมีวัตถุประสงค์ในการเบนทิศทางน้ำเข้าสู่คูเมืองแล้ว ยังมีหน้าที่ชะลอและเบนน้ำไม่ให้ไหลลงมาพุ่งกระแทกกับตัวเมืองโดยตรง จะเห็นได้ว่าหลักการสร้างและวางผังเมืองของสุโขทัย นอกจากเป็นการจัดการน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคยังจัดการป้องกันไม่ให้น้ำทะลักเข้ามาสู่ตัวเมืองโดยฉับพลัน

อย่างไรก็ตาม น้ำที่ไว้ใช้อุปโภคบริโภคในตัวเมืองสุโขทัย ไม่ได้มาจากคลองเสาหอดังที่กล่าวข้างต้น แต่มาจากพื้นที่ทางทิศตะวันตกบริเวณระหว่างวัดตะพานหินและวัดพระบาทน้อย อันมีลักษณะพื้นที่เป็นแหล่งน้ำระหว่างภูเขา ๒ ลูกเช่นเดียวกัน ซึ่งจะไหลลงมายังทางประตูอ้อ จากนั้นจะมีการผันน้ำเข้าสู่แหล่งกักเก็บน้ำกินน้ำใช้ในตัวเมือง ซึ่งก็คือคูวัดต่างๆ ที่อยู่ภายในเมือง แต่จากการพัฒนาในยุคหลังทำให้เส้นทางน้ำของวัดตะพานหินนี้ ไม่สามารถใช้การได้ จึงต้องเปลี่ยนกลับมาทางโซกพระร่วงแทน

นอกจากนี้สุโขทัยไม่ได้มีแค่การจัดการน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคเท่านั้น แต่ยังมีอีกสิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการครบวงจรระหว่างการจัดน้ำเพื่ออุปโภคบริโภคและการจัดการน้ำเพื่อชลประทานหรือการเกษตร คือ “ถนนพระร่วง” ซึ่งมีแนวคันดินทอดยาวไปยังเมืองศรีสัชนาลัยและอีกแนวไปถึงเมืองกำแพงเพชร โดยถนนพระร่วงนี้มิใช่ถนนอย่างที่เข้าใจ หากแต่เป็นแนวคันทำนบที่ใช้ในการชะลอน้ำกันน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก จึงสามารถใช้ในการปลูกข้าวนาทามได้

(๕) **วัฒนธรรมหินตั้ง**เป็นความเชื่อสากลที่ชุมชนบรรพกาลทั่วโลกมีเพื่อบูชาอำนาจเหนือธรรมชาติ หรือผี (Animism) จึงมักจะมีการสร้างสถานที่ติดต่อกับอำนาจเหนือธรรมชาติในรูปแบบของ "อาณาเขตศักดิ์สิทธิ์" หรือ "เขตหวงห้าม" มิให้ผู้คนทั่วไปในชุมชนเข้ามารบกวนกระบวนการ เช่นสรวงบูชา และรุกล้ำสิ่งอื่นๆ ที่เป็นสิ่งสำคัญสำหรับสถานที่นั้นๆ โดยการใช้หินตั้งเป็นตัวบอกเขตแดนหรือสร้างปริมณฑลชุมชนโบราณอายุ ๓,๐๐๐-๑,๐๐๐ ปี ทั่วโลกจึงปรากฏร่องรอยของ "วัฒนธรรมหินตั้ง" แทบทั้งสิ้น ในประเทศไทยเองก็พบในทั่วทุกภูมิภาค เฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือ ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษาปรากฏกระจายอยู่ตามลุ่มน้ำต่างๆ และสัมพันธ์กับกลุ่มคนลัวะที่เป็นคนท้องถิ่นดั้งเดิม ซึ่งอาศัยอยู่บนภูดอยตามเทือกเขาต่างๆ นอกจากนี้ยังเห็นถึงการเคลื่อนไหวของผู้คนและการเกิดชุมชนบ้านเมืองตั้งแต่ยุคแรกๆ ของทางภาคเหนือ ตลอดจนการสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมเข้าสู่ภูมิวัฒนธรรมในยุคต่อมา อันเป็นสมัยที่มีกลุ่มคนจากภายนอก เช่น คนยวน อันเป็นชนชาติไทกลุ่มหนึ่งเคลื่อนย้ายเข้ามาผสมผสาน เป็นยุคที่มีการนำเอาเทคโนโลยีการชลประทานแบบเหมืองฝายและนาดำเข้ามา ทำให้เกิดการแปลงป่าให้เป็นนาในการสร้างบ้านแปงเมือง

ภูมิวัฒนธรรมในพื้นที่ล้านนาอาจสรุปได้เป็น ๓ ยุคด้วยกัน คือ

ยุคหินตั้ง เป็นยุคการทำไร่หมุนเวียนและทำนาหว่านแบบไม่ทดน้ำ

ยุคการสร้างบ้านแปงเมือง เป็นยุคการทำนาแบบทดน้ำที่เป็นนาดำและมีการเพาะกล้า อันสัมพันธ์กับระบบชลประทานแบบเหมืองฝาย

ยุคเกษตรอุตสาหกรรม เป็นยุคสังคมอุตสาหกรรมปัจจุบัน

โดยหลักฐานที่ใช้ประกอบให้เห็นลักษณะภูมิวัฒนธรรมในยุคหินตั้งก็คือ

๑) การมีอยู่ของภูสามเส้าและตำนานเกี่ยวกับภูสามเส้า ภูสามเส้าคือความคิดในเรื่องสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นสัญลักษณ์ทางจักรวาลและความเชื่อทางศาสนา มักตั้งอยู่บริเวณต้นน้ำที่ไหลหล่อเลี้ยงชุมชนและการเกษตรกรรม เป็นที่สถิตของอำนาจเหนือธรรมชาติที่ทุกคนต้องสยบและเกรงกลัว ปรากฏอยู่ตามภูเขาและโขดหินที่ดูแปลกประหลาดในธรรมชาติ หรืออาจหมายถึงกองหินหรือก้อนหินที่ถูกเคลื่อนย้ายมาตั้งแสดงไว้เป็นสัญลักษณ์

๒) บรรดาเครื่องปั้นดินเผาหลายรูปแบบที่กระจายอยู่ทั่วไปตามที่สูง ชายขอบที่สูง และที่ลาดต่ำ อันเป็นหลักฐานทางโบราณคดีที่พบกระจายอยู่ทั่วไป

๓) เนินดิน หลักหิน และกองหินที่แสดงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และหลุมศพของบุคคลสำคัญของเผ่า ซึ่งอาจหมายถึงหัวหน้าเผ่า หัวหน้าตระกูล หรือหัวหน้าโคตรต่างๆ ด้วย

ตัวอย่างเช่นภูมิวัฒนธรรมหินตั้งในแอ่งลำปาง เป็นภูมิวัฒนธรรมที่แลเห็นความสัมพันธ์ของสองฟากเขาของเทือกเขาผีปันน้ำทั้งด้านตะวันตก ตะวันออก ด้านเหนือ และด้านใต้ ที่สัมพันธ์กับการสร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งเชียงใหม่และลำปาง

บริเวณเทือกเขาผีปันน้ำที่กั้นเขตแอ่งลำปางออกจากแอ่งเชียงใหม่นั้น มีสันปันน้ำที่แบ่งน้ำออกเป็น ๒ ด้าน

ด้านตะวันตกมีลำน้ำแม่ทาและลำห้วยต่างๆ รวมทั้งลำน้ำแม่กวงไหลลงสู่ที่ราบลุ่มเชียงใหม่ ไปรวมกับแม่น้ำปิง

ส่วนด้านตะวันออกลำน้ำลำห้วยไหลลงแม่น้ำวังพบแห่งชุมชนโบราณที่เป็นเวียงหลายแห่งตั้งแต่อำเภอวังเหนือลงมา

เวียงในเขตอำเภอวังเหนือนั้นดูสัมพันธ์กับแหล่งเครื่องปั้นดินเผาเคลือบ เช่น แหล่งเตาวังเหนือ ที่คล้ายๆ กับเตาเวียงกาหลง และเตาในเขตอำเภอสันกำแพง เป็นต้น จึงตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ว่า บรรดาเวียงบนไหล่เขาและเนินเขาเหล่านี้มีที่มาจากการเป็นเวียงของพวกลัวะ และหลายแห่งมีความสัมพันธ์กับแหล่งเตาเครื่องปั้นดินเผาเคลือบที่เป็นแหล่งอุตสาหกรรมซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับคนลัวะเป็นอย่างมาก เพราะผลผลิตที่เกิดขึ้นนั้นเป็นสิ่งที่คนบนที่สูงนำไปเป็นภาชนะในพิธีกรรมและสมบัติที่อุทิศเพื่อคนตายในแหล่งฝังศพ อย่างที่พบกันมากบนเทือกเขาถนนธงชัยและตะนาวศรี

คนลัวะเป็นคนส่วนใหญ่ที่มีพัฒนาการทางสังคมในลักษณะเป็นรัฐเผ่าพันธุ์ในแทบทุกแอ่งใหญ่ๆ ของภาคเหนือ ไม่ว่าเชียงใหม่ ลำปาง เชียงราย แพร่ และน่าน เป็นเจ้าของวัฒนธรรมหินตั้งที่สืบมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ครั้นราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จึงเริ่มเสื่อมลง เนื่องจากการเติบโตของสังคมบ้านเมืองในที่ราบและการรับนับถือพระพุทธศาสนา

ในแอ่งลำปาง พบวัตถุสิ่งของถิ่นฐาน และการสร้างบ้านเมืองของชนลัวะตามเชิงเขาผีปันน้ำ ตั้งแต่อำเภอเกาะคา เมืองลำปาง เมืองปาน แจ้ห่ม ขึ้นไปจนถึงวังเหนือที่แสดงให้เห็นการตั้งหลักแหล่งเป็นเวียงตามที่ลาดเชิงเขาหรือเขาเตี้ยๆ ซึ่งบางแห่งเป็นม่อนใกล้ลำน้ำลำห้วยใหญ่ที่ไหลลงจากสันปันน้ำบนยอดเขา

ส่วนบนเขาที่เป็นเขตต้นน้ำ มักมีการกำหนดขุนเขาที่เป็นดอยศักดิ์สิทธิ์ เช่นดอยที่เห็นเป็นสามเส้า และกำหนดแหล่งประกอบพิธีกรรมโดยใช้หินตั้งเป็นเครื่องหมาย เช่น หินสามกอง วงหิน โขดหินที่มีลักษณะพิเศษ ดูคล้ายรูปคนและสัตว์ เช่น แหล่งของผีขุนน้ำ เป็นต้น

ถัดไปก็เป็นแหล่งฝังศพของคนในเผ่าพันธุ์และชุมชน ซึ่งล้วนอยู่บริเวณเหนือน้ำก่อนจะไหลลงมาถึงตัวเวียง แหล่งฝังศพมีทั้งเป็นที่ฝังรวมของคนในชุมชน และแหล่งฝังศพของผู้นำวัฒนธรรม ซึ่งอาจเป็นหัวหน้าเผ่า นักรบ และบุคคลศักดิ์สิทธิ์

แหล่งฝังศพรวมมีลักษณะเป็นลานกว้าง มีหินที่นำมาจากที่อื่นปักหรือกองไว้อย่างไม่ค่อยเป็นระเบียบ หากแต่สังเกตได้ว่าหินเหล่านั้นทำมาจากที่อื่น

ในขณะที่หลุมศพของบุคคลสำคัญมีรูปแบบหลากหลาย เช่น เป็นเนินดินเตี้ย มีคันดินเตี้ยๆ ล้อม หรือมีกองหิน แก่งหินล้อมหรือปักไว้ตามทิศที่สำคัญ หรืออยู่ระหว่างบริเวณโขดหินและก้อนหินที่อาจสังเกตได้ง่าย

ทั้งหมดนี้สัมพันธ์กับลำน้ำที่ไหลลงมายังตัวเวียงที่มีคูน้ำและคันดินล้อม ก่อนจะไหลลงสู่ที่ราบลุ่มรวมกับลำน้ำสายใหญ่ เช่น ลำน้ำแม่ตุ๋ย ลำน้ำวัง เป็นต้น

เวียงใดก็ตามที่มีร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างสืบเนื่องและเป็นเวียงใหญ่ ก็จะมีร่องรอยการเพาะปลูกในที่ราบลุ่ม และมีแหล่งพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ เช่น เป็นเนินดิน เป็นม่อน และมีร่องรอยโครงสร้างอาคารหรือหลักไม้ผูกล่ามสัตว์ เช่น วัวและควาย เพื่อฆ่าในขั้นตอนพิธีกรรมสังเวย

จากการพบร่องรอยของเวียงและการตั้งถิ่นฐานจากต้นน้ำถึงท้ายน้ำตามเชิงเขาผีปันน้ำในแอ่งลำปางดังกล่าว ทำให้เห็นว่าบรรดาเวียงต่างๆ บนที่สูงที่ปัจจุบันเรียกว่า เมือง บ้างเวียง พระธาตุบ้าง เวียงฮ่อบ้าง นั้น แท้จริงคือ “เวียงลัวะ” หาใช่เวียงฮ่อไม่

เวียงลัวะเป็นปรากฏการณ์ที่สะท้อนให้เห็นว่า คนลัวะในภาคเหนือของประเทศไทยหาใช่ “ชนเผ่า” เล็กๆ ไม่ หากเป็นชนชาติที่มีพัฒนาการเป็นรัฐเผ่าพันธุ์ (Tribal state) มาแล้ว ก่อนที่จะเกิดรัฐทางพุทธศาสนาเช่นหริภุญชัยและล้านนาขึ้น คนลัวะประกอบด้วยหลายเผ่าแยกกันอยู่ตามลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงมายังที่ลาดลุ่มและเกิดเป็นเวียงขึ้น แต่ละกลุ่มมีความหลากหลายทางชีวิตวัฒนธรรม แต่มีลักษณะร่วมของความเป็นคนลัวะเหมือนกันในด้านภาษา ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ (Supernaturalism) และประเพณีการใช้หินตั้งเป็นเครื่องหมายและสัญลักษณ์ ซึ่งเรียกรวมๆ ว่าวัฒนธรรมหินตั้ง

.....

การศึกษาภูมิวัฒนธรรมจึงเป็นการทำความเข้าใจภูมิหลังที่มีมาแต่เดิมนับพันปีในสังคมชาวนา เพราะผู้คนในสังคมปัจจุบันมีชีวิตในสังคมอุตสาหกรรม ไม่รู้จักและไม่เข้าใจในรากเหง้าของแผ่นดิน เพราะมองแต่สภาพแวดล้อมใกล้ตัวในปัจจุบันและอนาคต ขณะที่ทุกวันนี้สภาพแวดล้อมทางภูมิวัฒนธรรมแทบทุกแห่งทุกภูมิภาค ได้รับผลกระเทือนจากการปรับเปลี่ยนภูมิประเทศที่เป็นสังคมเกษตรมาเป็นอุตสาหกรรม รวมทั้งผู้คนท้องถิ่นก็เคลื่อนย้ายออกไปอยู่ตามที่ต่างๆ ทำให้การรับรู้ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาพแวดล้อมขาดหายไป

การทำความเข้าใจภูมิวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลง จะเป็นรากฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรม ตลอดจนสภาพแวดล้อมในท้องถิ่นอันหลากหลาย ซึ่งจะเป็นความรู้พื้นฐานสำคัญที่สามารถนำไปใช้ในการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นแก่สถาบันการศึกษาต่างๆ

ตลอดจนเพื่อการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชาติที่สอดคล้องกับความต้องการของประชาชน และเกิดความเข้าใจในเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพและวัฒนธรรมของท้องถิ่นต่างๆ อย่างแท้จริง....

ภาคผนวก

เว็บไซต์โครงการภูมิวัฒนธรรมที่เผยแพร่ในเว็บไซต์มูลนิธิฯ http://www.lek-prapai.org/

บทความภูมิวัฒนธรรมในวารสารเมืองโบราณ

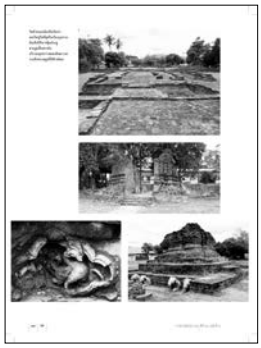

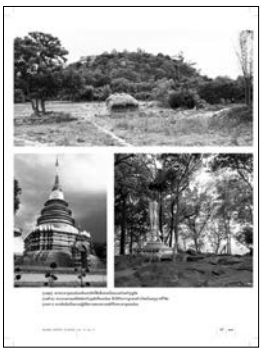
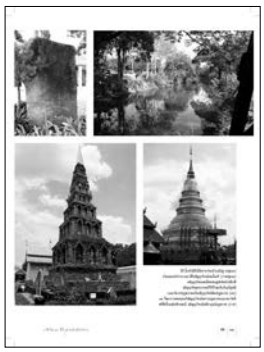
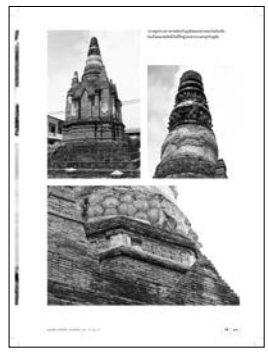

รายงานเสวนา "ภูมิวัฒนธรรมพื้นที่ชุ่มน้ำภาคอีสาน"

เหมือนพิมพ์ สุวรรณกาศ

รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม กับผู้เข้าร่วมในการเสวนา "โครงการภูมิวัฒนธรรมพื้นที่ชุ่มน้ำภาคอีสาน"

จากการที่สังคมไทยละเลยความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์สังคมและท้องถิ่น ทำให้ผู้คนขาดการรับรู้เรื่องภูมิศาสตร์ สังคม การเมือง ประเพณี วัฒนธรรม ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ และความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น จึงเกิด **โครงการวิจัยภูมิวัฒนธรรม** ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยโครงการดังกล่าวจะศึกษาถึงภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่น โดยทำการศึกษา ๔ ภูมิภาคของไทย คือ เหนือ อีสาน กลาง และใต้

วันที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๕๕๐ มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ จัดเสวนา ***"ภูมิวัฒนธรรมพื้นที่ชุ่มน้ำภาคอีสาน"*** ขึ้น เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้กับผู้รู้หรือนักพัฒนาองค์กรเอกชนในท้องถิ่นต่างๆ ของอีสานเหนือ ณ ห้องประชุมมหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร มีนักวิจัยท้องถิ่นและผู้รู้ในพื้นที่ชุ่มน้ำต่างๆ ทั้งจากลุ่มน้ำชี น้ำสงคราม น้ำพุง น้ำก่ำ และหนองหานเข้าร่วมเสวนา งานเสวนานี้ยังได้รับความสนใจจากคณาจารย์และนักศึกษาภาควิชาพัฒนาชุมชน มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนครด้วย

การเสวนานำโดยอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม พูดถึงการศึกษาท้องถิ่นในภาพรวม โดยอาจารย์ได้เน้นให้ศึกษาจากหน่วยที่เล็กที่สุดของท้องถิ่นก่อน ที่เรียกว่า *ชีวิตวัฒนธรรม* ซึ่งเน้น

“คน” ที่สัมพันธ์กับ “พื้นที่” เป็นหลัก ทั้งได้ย้ำให้เห็นว่า “คน” เป็นศูนย์กลางของชุมชนในทุกเรื่อง โดยความสัมพันธ์ระหว่างกันดังกล่าวมีดังต่อไปนี้

คนกับโครงสร้างทางสังคม เพื่อที่จะได้รู้จักบทบาทหน้าที่ของตนเองทั้งในระดับครอบครัว เครือญาติ และชุมชน

คนกับระบบเศรษฐกิจ เพื่อที่จะเกี่ยวโยงความสัมพันธ์ทั้งคนภายนอกและภายใน ในเรื่องของการดำรงชีวิต การทำมาหากิน ได้อย่างลงตัว

คนกับสภาพแวดล้อม เพื่อจะได้รู้ถึงการจัดการกับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างสมบูรณ์ เช่น การจัดการน้ำ การดูแลรักษาหน้าดิน การเพาะปลูก ฯลฯ โดยมีเรื่องของภูมิปัญญาชาวบ้านมาร่วมด้วย

คนกับจักรวาล คือ เรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติ ศาสนา ผี หรือความเชื่อต่าง ๆ ที่คนในชุมชนให้ความเคารพร่วมกัน เช่น ภูผายนต์ ในภาคอีสาน อันเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในเทือกเขาภูพาน จังหวัดสกลนคร ที่แต่เดิมก่อนศาสนาจะเข้ามา ผู้คนได้ใช้พื้นที่ดังกล่าวประกอบพิธีกรรม เป็นต้น

ตัวแทนนักวิจัยท้องถิ่นและผู้รู้ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำต่างๆ ในภาคอีสาน ร่วมกันเสวนาในพื้นที่ที่ตนเองศึกษา

ในส่วนของ “พื้นที่” อาจารย์ได้ให้ความหมายว่า *เป็นแผ่นดินเกิด แผ่นดินอยู่ แผ่นดินตาย* เป็นพื้นที่ที่คนเกิดการรวมกลุ่มและทำกิจกรรมต่างๆ มากมาย ซึ่งคนและพื้นที่ได้ก่อให้เกิดเรื่องราวของคนในชุมชนหรือชีวิตวัฒนธรรมนั่นเอง

"คน" และ "พื้นที่" ยังนำไปสู่เรื่องของ *นิเวศวัฒนธรรม* ด้วย เมื่อสร้างบ้านแปงเมืองจนเกิดเป็น *"ท้องถิ่น"* อันประกอบด้วยชุมชนหลายๆ ชุมชนรวมกัน มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ภาษา หรือแม้แต่ศาสนา แต่ทางกลับกันก็มีสำนึกในท้องถิ่นร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องกฎ กติกา ข้อบังคับ ความเชื่อ ตำนาน ประเพณี ฯลฯ หรือที่เรียกกันว่า *"ชุมชนในจินตนาการ"* เรื่องนิเวศวัฒนธรรมที่พบในภาคอีสาน เช่น ตำนานพระธาตุพนม ซึ่งไม่เพียงแต่ชุมชนอีสานเท่านั้นที่รับรู้ร่วมกัน แต่รวมถึงผู้คนทั้งสองฝั่งโขง ตำนานหอนางอุษาที่ภูพระบาท เรื่องลวงในเขตแม่น้ำโขง เป็นต้น

ส่วน *ภูมิวัฒนธรรม* จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการหาทำเลหรือภูมิประเทศเพื่อทำการตั้งถิ่นฐาน และได้ตั้งชื่อบ้านนามเมืองที่สอดคล้องสัมพันธ์กับชื่อของภูมิประเทศ อย่างเช่นที่ภาคอีสานจะทำการสร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งที่ราบ และจะตั้งถิ่นฐานใกล้กับลำน้ำหรือหนองน้ำ เช่น หนองหานสกลนคร หนองหานกุมภวาปี หนองหานน้อย เป็นต้น

อาจารย์ศรีศักรยังได้กล่าวอีกว่า การที่ระบบภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลง กระทั่งถูกทำลายจนทำให้พื้นที่ที่เคยมีความหมายและความศักดิ์สิทธิ์ได้สูญหาย เป็นเพราะนโยบายของรัฐในการพัฒนาประเทศแต่ละสมัย

นโยบายการพัฒนาประเทศที่เห็นชัดเจนเริ่มสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่มีการสร้างรางรถไฟ ถนน คูคลองเป็นจำนวนมาก ซึ่งเส้นทางการคมนาคมเหล่านี้ล้วนแต่เป็นตัวทำลาย "ภูมิวัฒนธรรม" ทั้งสิ้น แต่ทั้งนี้ในสมัยดังกล่าวยังคงเหลือในส่วนของภูมิประเทศอยู่ อย่างเช่นที่ภาคอีสานชาวนายังคงมีพื้นที่ทำนา และความเป็นสังคมชาวนาไม่เสียหายมากนัก

เมื่อถึงสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมขึ้น พื้นที่ทำการเกษตร เช่น ในจังหวัดบุรีรัมย์ ส่วนหนึ่งได้กลายเป็นโรงสีข้าวแทน ในภาคอีสานมีการสร้างถนน อ่างเก็บน้ำ เขื่อน สิ่งเหล่านี้ล้วนทำลายภูมิประเทศ ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ทำกิน ภูเขา พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ในสมัยแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมยุคจอมพลสฤษดิ์นี้ถือได้ว่าภูมิวัฒนธรรมได้เสื่อมสูญไปมาก

ครั้นถึงสมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ จนกระทั่งปัจจุบัน การพัฒนาที่เน้นอุตสาหกรรมเพื่อเพิ่มการผลิตยิ่งเป็นตัวเร่งให้เกิดการทำลายพื้นที่และวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นมากขึ้น ดังเห็นได้จากก่อนสมัยพลเอกชาติชายจะดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แถบภาคอีสานยังคงเป็นสังคมชาวนาหรือสังคมเกษตรกรรม แต่เมื่อรัฐในขณะนั้นต้องการการพัฒนาที่เน้นผลผลิตจึงเกิดการเร่งสร้างโรงงานอุตสาหกรรม มีการจ้างแรงงานในภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น ทำให้พื้นที่และชีวิตของ

คนอีสานเปลี่ยนไปอย่างมาก ดังที่นักวิจัยท้องถิ่นลุ่มน้ำพุงกล่าวว่า ในพื้นที่น้ำพุงจะเหลือเพียงชาวบ้านอายุ ๔๐ ขึ้นไป ส่วนคนหนุ่มสาวได้ออกจากพื้นที่ไปทำโรงงานอุตสาหกรรม หรือนักวิจัยท้องถิ่นลุ่มน้ำชีที่กล่าวว่า พื้นที่ทางการเกษตรและป่าลดลง อีกทั้งน้ำที่ใช้อุปโภคบริโภคก็ขาดแคลน มีผลให้การทำมาหากินหรือหารายได้ลดลงตามไปด้วย เป็นต้น

อาจารย์ได้ทิ้งท้ายถึงการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืนของไทยอีกประเด็นหนึ่ง นั่นคือการศึกษาของไทยจากรัฐส่วนกลางที่พยายามป้อนให้กับท้องถิ่นต่างๆ ถือเป็นส่วนสำคัญที่เป็นตัวทำลายท้องถิ่นให้เร็วขึ้น และเป็นการพัฒนาอย่างไม่ยั่งยืน เนื่องจากการศึกษาของรัฐมักจะเน้นให้คนทำการพัฒนาโดยมองจากภายนอกไม่ใช่ภายใน หรือเอาคนนอกไปพัฒนาแทน ซึ่งแท้จริงแล้ว การพัฒนาที่ยั่งยืนต้องอยู่ที่ “คนใน” (คนในชุมชนและท้องถิ่น) ย่อมที่จะเป็นผู้รู้ดีที่สุด ว่าชุมชนหรือท้องถิ่นของตนมีลักษณะทั้งทางภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมอย่างไร และควรที่จะปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงในส่วนไหน

จากนั้นนักวิจัยท้องถิ่นในพื้นที่ต่างๆ ทั้งจากน้ำชี น้ำสงคราม น้ำพุง น้ำก่ำ และหนองหาน ได้อธิบายถึงพื้นที่ศึกษาของตนเอง โดยได้กล่าวในทำนองเดียวกันว่า พื้นที่ชุ่มน้ำในบริเวณต่างๆ ล้วนได้รับผลกระทบจากคนนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องพื้นที่ที่ถูกเปลี่ยนสภาพจากพื้นที่ทางการเกษตรเป็นพื้นที่โรงงานอุตสาหกรรม หรือเป็นการเน้นการเกษตรเพื่ออุตสาหกรรม อีกทั้งน้ำในแหล่งน้ำมีปริมาณลดลงและเน่าเสีย ก่อให้เกิดผลกระทบต่อภูมิปัญญาของชาวบ้าน ทั้งการประกอบอาชีพและอยู่อาศัย ซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพืชที่ปลูกเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพน้ำ แต่กลับส่งผลต่อสภาพดินในท้องถิ่นตามมาด้วย

จากปัญหาที่พบในพื้นที่ชุ่มน้ำของตนเอง นักวิจัยท้องถิ่นต่างรับรู้ว่าจำเป็นที่จะต้องรื้อฟื้นความรู้ในพื้นที่ เพื่อรู้จักรากเหง้าและความเป็นชุมชนหรือพื้นที่ชุ่มน้ำของตนยิ่งขึ้น อันจะนำมาซึ่งการพัฒนาจากข้างในอย่างแท้จริง เพื่อความยั่งยืนของท้องถิ่น ชุมชน และพื้นที่ต่างๆ ต่อไป

รายงานเสวนาเรื่อง “ภูมิวัฒนธรรมท้องทุ่งภาคกลาง”
ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา
อ. พระนครศรีอยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา

เหมือนพิมพ์ สุวรรณกาศ

ในการเสวนาภูมิวัฒนธรรมท้องทุ่งภาคกลาง มี “คนใน” ที่เป็นกำลังสำคัญของท้องทุ่งในที่ต่างๆ มาพูดคุยแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน

เมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๑ เจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ได้จัดเสวนาเรื่อง ***ภูมิวัฒนธรรมท้องทุ่งภาคกลาง*** ทั้งนี้ได้รับความอนุเคราะห์จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา อ. พระนครศรีอยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา ในเรื่องสถานที่ และเครือข่ายผู้เข้าร่วมเสวนาทั้งอาจารย์ นักเรียน และชาวบ้านในพื้นที่ท้องทุ่งต่างๆ ในเขตอยุธยาและพื้นที่ใกล้เคียง

การเสวนาเชิงปฏิบัติการดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของโครงการ “ภูมิวัฒนธรรม” ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จุดประสงค์โครงการ “ภูมิวัฒนธรรม” ก็เพื่อเรียนรู้และทำความเข้าใจท้องถิ่นผ่านมิติทั้งทางภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรม ของผู้คนในท้องถิ่นต่างๆ ทั้ง ๔ ภูมิภาคของไทย เช่นเดียวกับที่เคยทำการเสวนาในภาคอีสานไปแล้วเมื่อปลายปี ๒๕๕๐

การเสวนาเริ่มจากอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ปรึกษามูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ และโครงการ “ภูมิวัฒนธรรม” กล่าวถึงความหมายความสำคัญของวัฒนธรรม ทั้งในแง่ *ภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรม* ที่มี “คน” และ “พื้นที่” เป็นสิ่งสำคัญจนก่อให้เกิดพื้นที่ชุมชนและท้องถิ่นต่างๆ ขึ้น ทั้งยังได้กล่าวถึงความเป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ภาคกลางจนเป็นเหตุ

ให้ผู้คนอพยพมาตั้งหลักแหล่ง และทำการเพาะปลูกตราบจนปัจจุบัน สุดท้ายอาจารย์ได้ทิ้งท้ายที่ว่า “คนใน” เป็นหลักสำคัญที่จะทำให้ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” มีความเข้มแข็งและพัฒนาต่อไป

จากนั้นผู้ร่วมเสวนาทั้งที่เป็นชาวนา ผู้รู้ในท้องทุ่ง นักวิชาการในชุมชนได้ขึ้นมาแสดงความคิดเห็น รวมถึงเล่าความทรงจำของตนเองผ่านท้องทุ่งในเขตอยุธยารวมไปถึงเขตใกล้เคียง เช่น สุพรรณบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดในเขตภาคกลาง เรื่องราวที่พูดคุยกันนั้นจะเป็นในส่วนของวิถีการดำรงชีพ ขั้นตอนการเพาะปลูก การเก็บเกี่ยว ประเพณี การละเล่น กฎกติกา ความเชื่อในการเพาะปลูก ฯลฯ ที่เกี่ยวกับท้องทุ่งของตนเอง

คนที่เข้าร่วมรับฟังเสวนาล้วนแต่เป็นผู้ที่อยู่ในท้องถิ่น และสนใจเรื่องเกี่ยวกับท้องถิ่นทั้งสิ้น นับเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีที่คนในท้องถิ่นให้ความสำคัญกับเรื่องในท้องถิ่นของตนเอง

ต่อมาในช่วงบ่ายเป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างผู้ร่วมรับฟังเสวนาด้วยกัน ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้ที่อยู่และอาศัยในท้องทุ่งต่างๆ ในเขตอยุธยาและพื้นที่ใกล้เคียงทั้งสิ้น ส่วนตอนท้ายของการเสวนา ได้มีนักวิจัยท้องถิ่นในเขตอ่าวปัตตานีร่วมรับฟังด้วย ซึ่งพวกเขาได้ขึ้นมาแลกเปลี่ยนทัศนะด้วยการเล่าถึงวิถีชีวิตการประมงในเขตอ่าวปัตตานีที่ปัจจุบันเหลือแต่ความทรงจำ เนื่องจากมีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้น ซึ่งได้ทำลายทั้งระบบนิเวศ และระบบชีวิตของผู้คนเป็นอย่างมาก

การจัดเสวนาดังกล่าวถือเป็นสิ่งที่ดี เพราะนอกจากจะได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับพื้นที่อ่าวปัตตานีในแง่ที่คนส่วนใหญ่ยังไม่เคยรับรู้แล้วผ่าน “คนใน” อย่างแท้จริงแล้ว การเสวนาครั้งนี้ประเด็นหลักยังอยู่ที่ได้รู้ถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในท้องทุ่งภาคกลางทั้งในเขตอยุธยาและพื้นที่ใกล้เคียง พร้อมกันนั้นยังเป็นการนำคนในท้องทุ่งต่างๆ มาทำความเข้าใจพื้นที่ท้องทุ่งร่วมกัน ซึ่งต่อไปอาจจะเป็นแรงผลักดันให้เกิดการรื้อฟื้นวิถีชีวิตและการพัฒนาท้องทุ่งภาคกลางโดย “คนใน” ตามมาก็เป็นได้

รายงานเสวนา “บ้านสวน : สังคมลุ่มน้ำลำคลอง”

เหมือนพิมพ์ สุวรรณกาศ

ผู้ร่วมเดินทางเรียนรู้วิถีชีวิตบ้านสวน ถ่ายรูปหมู่ร่วมกันบริเวณท่าน้ำวัดปากน้ำฝั่งเหนือ

ปัจจุบันชีวิตชาวสวนและนิเวศวัฒนธรรมของสังคมชาวสวนที่ดำเนินมาเป็นระยะเวลาหลายร้อยปี (ย่าน “สวนใน” แหล่งเพาะปลูกที่สำคัญในสมัยอาณาจักรอยุธยา คู่กับย่าน “สวนนอก” ที่บางช้างหรืออัมพวา) กำลังอยู่ในภาวะถูกทำลายจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรมเป็นสังคมอุตสาหกรรม ที่สร้างความวิบัติให้แก่ชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนทั้งในระดับครอบครัว ชุมชน และท้องถิ่น ดังเห็นได้จากนิเวศวัฒนธรรมของสังคมชาวสวนย่านกรุงเทพ-ธนบุรีที่ไม่สามารถปรับตัวได้ และถูกกระบวนการขยายของเมือง กิจการอุตสาหกรรม รวมถึงการตัดถนนหนทางขึ้นแทนที่เส้นทางคมนาคมตามแม่น้ำลำคลอง เพื่อรองรับการเคลื่อนย้ายเข้ามาของผู้คนจากทั่วทุกสารทิศ ชีวิตวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมในนิเวศวัฒนธรรมของสังคมบ้านสวนในบางกอก จึงหลงเหลืออยู่เพียงท้องถิ่นตลิ่งชัน ทว่ากำลังตกถูกในภาวะถูกคุกคามอย่างน่ากลัวและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเช่นกัน

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม กำลังบรรยายเปิดประเด็นเสวนา บ้านสวน : สังคมลุ่มน้ำลำคลอง ในบรรยากาศเป็นกันเองของบ้านสวน

ด้วยสถานการณ์ข้างต้นทางมูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เล็งเห็นถึงความสำคัญของพื้นที่บ้านสวนและลุ่มน้ำลำคลอง พร้อมกับต้องการสร้างการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน โดยเน้นที่ “คนใน” ชุมชน จึงได้จัดงานเสวนาโครงการภูมิวัฒนธรรม *บ้านสวน : สังคมลุ่มน้ำลำคลอง* ขึ้น เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม ๒๕๕๑ ที่ผ่านมา ณ สวนเจียมตน ตลาดน้ำคลองลัดมะยม เขตตลิ่งชัน เพื่อให้ทั้ง “คนใน” และ “คนนอก” ที่สนใจ ได้ทราบและตระหนักถึงคุณค่าของแหล่งบ้านสวนและแม่น้ำลำคลอง ประกอบกับเกิดแรงในการพัฒนาต่อไป

งานเสวนาฯ “บ้านสวน : สังคมลุ่มน้ำลำคลอง ” แบ่งเป็น ๒ ช่วง กล่าวคือ ในภาคเช้า จะเป็นการเปิดเวทีเสวนา โดยได้รับเกียรติจาก รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ปรึกษามูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ เป็นผู้เปิดประเด็น ซึ่งอาจารย์ศรีศักรได้กล่าวถึงภาพรวมของสังคมลุ่มน้ำลำคลอง ทั้งการกำเนิดคูคลองต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร รวมถึงการใช้ชีวิตและการคงอยู่ของสังคมบ้านสวนที่มีคูคลองเป็นตัวเชื่อมหลัก ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน การเปิดประเด็นของอาจารย์ศรีศักรนั้น เป็นเพียงมุมมองทัศนคติของนักวิชาการและ “คนนอก” คนหนึ่งเท่านั้น แต่ทั้งนี้ท่านยังได้กล่าวทิ้งท้าย

ถึงการที่สังคมจะดำรงอยู่อย่างพัฒนา จำเป็นต้องเน้นความเป็น “คนใน” และความร่วมมือของ “คนใน” เป็นสำคัญ

คุณลุงชวน ชูจันทร์ แกนนำพัฒนาตลาดน้ำคลองลัดมะยม
บอกเล่าถ่ายทอดความรู้วิถีชีวิตชาวบ้านสวน

ถัดจากนั้น ลุงชวน ชูจันทร์ แกนนำชุมชนตลาดน้ำคลองลัดมะยมในฐานะ “คนใน” มาบอกเล่าเรื่องราววิถีชีวิตของสังคมชาวสวนในปัจจุบันที่ถูกโอบล้อมด้วยสังคมเมือง ซึ่งกำลังส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงจากพื้นที่สวนเป็นพื้นที่อุตสาหกรรม ลุงชวน ชูจันทร์ ได้ขึ้นมาเล่าย้อนความทรงจำของคนบ้านสวนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน เกี่ยวกับชาวสวนที่จะใช้ชีวิตผูกพัน พึ่งพิงกับธรรมชาติมาโดยตลอด จึงเรียนรู้และเข้าใจธรรมชาติ พร้อมกันนั้นก็ได้ดูแลธรรมชาติควบคู่ไปด้วย

งานเสวนาจัดขึ้น ณ ศาลาเรียนรู้ร่วมกันในสวนเจียมตน ตลาดน้ำคลองลัดมะยม

หลังจาก รศ.ศรีศักร วัลลิโภดม และลุงชวน ชูจันทร์ เสวนาพูดคุยเรียบร้อยแล้ว ผู้เข้าร่วมรับฟังต่างร่วมกันแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับวิถีชีวิตในสังคมลุ่มน้ำลำคลอง ทั้งเรื่องการตั้งถิ่นฐาน การตั้งชื่อบ้านนามเมืองของชุมชนคูคลองต่างๆ การเพาะปลูก และเรื่องพืชพันธุ์ผักผลไม้ ดอกไม้ต่างๆ เป็นต้น

งานเสวนาจัดขึ้น ณ ศาลาเรียนรู้ร่วมกันในสวนเจียมตน ตลาดน้ำคลองลัดมะยม

ในภาคบ่ายมูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ จัดให้ผู้ร่วมเสวนาลงเรือชมสวน และวิถีชีวิตของผู้คนสองฝั่งริมคลอง ในเขตตลิ่งชัน โดยมี รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม, ลุงชวน ชูจันทร์ และคุณธีรนันท์ ช่วงพิชิต (นักวิชาการประจำศูนย์ข้อมูลประวัติศาสตร์ชุมชนธนบุรี)

คุณสุดารา สุจฉายา ตัวแทนมูลนิธิเล็ก - ประไพ วิริยะพันธุ์
มอบของที่ระลึกแก่คุณลุงชวน ชูจันทร์

จุดแรก **ตลาดน้ำคลองลัดมะยม และชมสวนผลไม้ถึงสวนต้มยำ** ตลาดน้ำคลองลัดมะยม เป็นตลาดน้ำที่เพิ่งก่อตั้งขึ้นใหม่เพียง ๓ ปีเศษ โดยความพยายามของลุงชวน ชูจันทร์

ร่วมมือกับชาวบ้านคลองลัดมะยมที่ต้องการฟื้นชีวิตของแม่น้ำคูคลอง เพื่อให้เป็นแหล่งจำหน่ายสินค้าของคนบ้านสวน และที่สำคัญเพื่อให้ชุมชนได้หวนกลับมามีกิจกรรมร่วมกันอีกครั้ง หลังจากทำการเปิดตลาดไม่นาน ได้รับการตอบรับเป็นอย่างมากทั้งจาก “คนใน” ที่นำสินค้ามาขาย และจาก “คนนอก” ที่มาเที่ยวชม จนได้รับสมญาว่า “ตลาดน้ำแห่งความสุขของทุกคน” นอกจากนี้ในปี ๒๕๕๐ ตลาดน้ำคลองลัดมะยมยังได้รับรางวัลชุมชนท่องเที่ยวดีเด่นจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยอีกด้วย ถัดจากบริเวณตลาดน้ำจะเป็นพื้นที่สวนของชาวบ้านที่มีขนาดลดลง ปัจจุบันจึงได้เปลี่ยนพืชผลในการเพาะปลูกจากปลูกผลไม้ เช่น มะไฟ ละมุด ทุเรียน ขนุน กล้วย ชมพู่มะม่วง ส้มเขียวหวาน หันมาปลูกพืชผักสวนครัวแทน เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ เช่น มะกรูด มะนาว ตะไคร้ หรือที่ปัจจุบันเรียกว่า “สวนเครื่องต้มยำ ” เช่น สวนเจียมตน พื้นที่ในการเสวนาช่วงเช้า เป็นต้น

บรรยากาศภายในเรือหางยาวลำใหญ่ที่พาผู้ร่วมเดินทางไปสัมผัสวิถีชีวิตชาวสวน

ศาลเจ้าแม่โพสพ ในสมัยรัชกาลที่ ๕-๖ ย่านตลิ่งชัน ยังมีพื้นที่การทำนาอยู่ โดยนับจากคลองบางระมาด บางพรหม บางน้อย และบางเชือกหนังเข้าไปทางทิศตะวันตกล้วนเป็นท้องนาทั้งสิ้น ดังปรากฏร่องรอยศาลเจ้าแม่โพสพริมคลองบางพรม และโรงสีร้างใกล้วัดพิกุลบริเวณคลองบางเชือกหนัง...ศาลเจ้าแม่โพสพริมคลองบางพรมสร้างในสมัยที่ชาวบ้านแถบนี้ยังทำนากันอยู่ เมื่อ

เลิกทำนาสภาพศาลไม้แบบเรือนไทยจึงมีสภาพทรุดโทรม องค์แม่โพสพถูกขโมย ชาวบ้านที่ยังนับถือแม่โพสพจึงร่วมกันสร้างศาลและรูปปั้นแม่โพสพขึ้นใหม่ ภายในวัดศิริวัฒนาราม เมื่อ ๒๐-๓๐ ปี ที่ผ่านมา ทั้งนี้ภายในศาลเจ้าแม่โพสพใหม่ ยังมีแม่นางกวักและพระแม่ธรณีบีบมวยผมตั้งอยู่ด้วย

ศาลเจ้าแม่โพสพเก่าซึ่งผุกร่อนไปตามกาล แต่คุณลุงชวนบอกเราว่ากำลังจัดซ่อมให้เหมือนเดิม

อาจารย์ศรีศักรได้อธิบายถึงแม่โพสพว่าเป็นบุคลาธิษฐานคือตัวคุมจริยธรรมและพฤติกรรมของชาวนาและการทำนา ในอดีตการไหว้แม่โพสพนอกจากจะเป็นการเริ่มฤดูการทำนาแล้วยังแสดงให้ถึงกลุ่มก้อนของคนในพื้นที่

รูปปั้นเจ้าแม่โพสพองค์ใหม่ประทับอยู่ที่ศาลาเจ้าแม่โพสพ ภายในวัดศิริวัฒนาราม

ลุงชวนกล่าวถึงวิธีการทำนาในอดีตว่า จะต้องไหว้แม่โพสพก่อนที่จะทำนา โดยเอาธูปเทียนไปปัก พอข้าวตั้งท้อง ก็ต้องมีของสำหรับคนท้อง เช่น ขนมหวาน กล้วย อ้อย นม มะพร้าว ส้ม พร้อมกับพูดขอให้ข้าวเจริญงอกงาม และเมื่อข้าวขึ้นแล้ว จึงทำขวัญข้าวแก่แม่โพสพอีกครั้งหนึ่ง

คุณลุงชวน ชูจันทร์ กำลังเล่าเรื่องความเชื่อในเจ้าแม่โพสพของชาวสวนย่านนี้

คุณธีรนันท์ ช่วงพิชิต กล่าวถึงพิธีการทำนาว่าจะเริ่มที่เดือนหก (พฤษภาคม) ซึ่งราชสำนักจัดให้มีพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ (จรดพระนังคัล แปลว่า คันไถ เพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนการบอกกล่าวให้กับราษฎรรู้ว่าได้ถึงฤดูกาลเพาะปลูกแล้ว

ร่องรอยกำแพงของโครงการบ้านจัดสรรขนาดใหญ่ (หนึ่งในรูปแบบการรุกรานของชุมชนเมืองต่อบ้านสวน) ที่ถูกทิ้งร้างภายหลังวิกฤตเศรษฐกิจ พ.ศ. ๒๕๔๐

สวนกล้วยไม้ การเพาะปลูกและเลี้ยงกล้วยไม้ในเมืองไทยเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยนายเฮนรี่ อลาบาสเตอร์ (ต้นสกุลเศวตศิลา) เป็นผู้ริเริ่ม ต่อมาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ เป็นคนไทยคนแรกที่เลี้ยงกล้วยไม้ และเมื่อปี ๒๔๖๐ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงนิพนธ์ตำรา

กล้วยไม้ขึ้น การเลี้ยงกล้วยไม้จึงแพร่หลายในหมู่ชนชั้นสูง กระทั่งปี ๒๔๙๓ ศ. ระพี สาคริก ได้เปิดอบรมการเพาะกล้วยไม้แก่บุคคลทั่วไป ทำให้ความนิยมเพาะเลี้ยงกล้วยไม้แพร่หลายในกรุงเทพฯ และพื้นที่โดยรอบ และเมื่อประมาณ ๓๐ ปีที่ผ่านมา ความต้องการของตลาดกล้วยไม้มีมากขึ้น คนสวนย่านตลิ่งชันบางกลุ่ม เช่น บริเวณคลองบางน้อย จึงหันมาทำรังและปลูกกล้วยไม้แทน เนื่องจากได้ราคาดี ด้วยเหตุนี้พื้นที่ตลิ่งชันจึงกลายเป็นพื้นที่ปลูกกล้วยไม้ที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงเทพฯ ไปโดยปริยาย

บรรยากาศภายในสวนกล้วยไม้ในคลองบางน้อย

วัดสะพาน เดิมเรียก “ วัดตะพาน ” ตั้งอยู่ริมคลองบางน้อย เป็นวัดโบราณเก่าแก่ ภายในวัดมีพระพุทธรูปหินทรายทั้งสภาพที่สมบูรณ์และที่เหลือเป็นเศษชิ้นส่วนจำนวนไม่น้อย พระพุทธรูปหินทรายดังกล่าว น่าจะสร้างขึ้นในสมัยอยุธยา สิ่งสำคัญภายในวัด ได้แก่ พระวิหารโถงขนาดเก้าห้อง มีร่องรอยของกำแพงแก้วเดิมจมดินอยู่โดยรอบ และที่แปลกคือ ทั้งตัววิหารและพระพุทธรูปอันเก่าแก่ได้หันหลังให้กับคลองบางน้อยซึ่งถือเป็นคลองเก่า ภายในวิหารได้ประดิษฐานหลวงพ่อดำ หลวงพ่อกลาง และหลวงพ่อโต อันเป็นที่เคารพบูชาของชาวบ้าน

อาจารย์ศรีศักรกล่าวว่า จากสภาพของวิหาร องค์พระพุทธรูปที่พบบริเวณโดยรอบของวิหารและวัด เชื่อว่าวัดได้ตั้งอยู่ในท้องถิ่นที่มีขนาดใหญ่ และมีวิวัฒนาการมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ถือเป็นวัดที่เป็นศูนย์กลางของท้องถิ่น คือ เป็นวัดที่ชาวบ้านใช้ทำพิธีกรรมทางศาสนาร่วมกัน วัดในลักษณะแบบเดียวกับวัดสะพานเช่นนี้จะพบมาในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม บรรยายถึงความสำคัญของวัดสะพาน ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ของชุมชนละแวกนี้

ที่วัดสะพานแห่งนี้ เมื่อราว ๓ ปีก่อน ได้เกิดตลาดน้ำขึ้นภายในวัด โดยความริเริ่มของ พ.ต.ท. สิทธิชน อังศุศาสตร์ ร่วมกับชาวบ้านในคลองบางน้อย เพื่อสร้างรายได้จากการท่องเที่ยวให้กับชาวบ้าน โดยมีผู้คนจากภายนอกให้ความสนใจมากขึ้นเรื่อยๆ แต่ปัจจุบันทางวัดสะพานไม่ให้ชาวบ้านใช้พื้นที่เพื่อการค้าอีก ตลาดน้ำวัดสะพานจึงปิดลงเมื่อเดือนเมษายน ๒๕๕๑ ที่ผ่านมา

บ้านดนตรีไทย "ครูหนุ่ย" ตั้งอยู่ภายในวัดปากน้ำฝั่งเหนือ ริมคลองบางน้อย บ้านดนตรีไทยครูหนุ่ยมีชื่อวงว่า "วงศิษย์พาทยโกศล" ด้วยครูหนุ่ยเป็นศิษย์ร่ำเรียนจากบ้านพาทยโกศล หลังวัดกัลยาณมิตร อันเป็นเจ้าสำนักดนตรีไทยทางเพลง ย่านฝั่งธนบุรี ที่นักฟังเพลงวิจารณ์ว่า ออกแข็งคม ฟังแล้วกัดหู ครูหนุ่ยได้เปิดสอนดนตรีไทยให้แก่ผู้ที่สนใจทั้งในและนอกชุมชน โดยเฉพาะเยาวชน ผู้ซึ่งสามารถช่วยสืบสานและอนุรักษ์ดนตรีไทยให้คงอยู่ได้ต่อไป

บ้านหัตถกรรมกรงดักนก บริเวณที่ร่มรื่นของไม้ผลนานาพันธ์ ย่านสวนตลิ่งชันจึงมีนกสวนให้เห็นมากมาย บ้างกินแมลง บ้างกินน้ำหวานจากดอกไม้ ซึ่งเท่ากับช่วยผสมเกสรของดอกไม้ ผลไม้ต่างๆ อีกด้วย พี่เล็ก ช่างทำกรงดักนก แม้ไม่ใช่คนตลิ่งชันโดยกำเนิด แต่มาอาศัยและใช้ชีวิตอยู่ในย่านชุมชนวัดปากน้ำฝั่งเหนือ เป็นเวลานาน ได้เห็นชาวบ้านที่มีฝีมือทำกรงดักนกในสวน จึงมีความสนใจกอปรกับมีความสามารถในการทำเครื่องไม้ต่างๆ เป็นพื้น จึงทดลองทำขึ้นบ้าง และพัฒนาขึ้นเป็นหลายรูปทรง นกที่ดักเป็นนกสวนขนาดเล็ก เช่น นกสีชมพูสวน (ปัจจุบันสีจะออกเป็นสีส้ม และตัวผู้จะมีสีสันมากกว่าตัวเมีย) นกกระติ๊ด นกปรอทหัวจุก เป็นต้น

ผู้ร่วมเดินทางเข้าเยี่ยมชมบ้านหัตถกรรมทำกรงนกและกรงดักนกสีชมพู

กรงนกดักจะเป็นกรงนกที่ใช้ล่อนกอีกตัวหนึ่งเข้ามาถูกกับดักที่เตรียมไว้ โดยในกรงนกดักจะมีนกตัวหนึ่ง ซึ่งจะต้องมีเสียงที่ไพเราะ เหมาะแก่การล่อนกตัวอื่นให้เข้ามาติดกับ ลักษณะดังกล่าวจึงเป็นที่มาของคำว่า “นางนกต่อ”

ดังจะเห็นว่าบริเวณคลองบางน้อย ล้วนมีวิถีชีวิตและเรื่องราวที่หลากหลายสะสมมาเป็นเวลาช้านาน ประกอบกับการใช้ชีวิตที่เรียบง่ายของผู้คนสองฝั่งคลอง พวกเขาจึงอาศัยอยู่อย่างสันติเรื่อยมา และจากการนั่งเรือเข้าเขตคลองบางน้อยจะเห็นว่าลักษณะของคลองจะคดเคี้ยวมากกว่าคลองอื่นๆ ซึ่งถือเป็นลักษณะของคลองเก่าที่ขุดมาเป็นเวลานานแล้วนั่นเอง

บรรยากาศโดยรอบบริเวณวัดปากน้ำฝั่งเหนือ

จุดสุดท้าย **ตลาดน้ำตลิ่งชัน** ตั้งอยู่บริเวณคลองชักพระ เป็นตลาดน้ำที่ถูกตั้งขึ้นตามนโยบายของผู้บริหาร กรุงเทพฯ เพื่อส่งเสริมปีการท่องเที่ยวไทยตามนโยบายของรัฐปี ๒๕๓๐ เป็นตลาดน้ำแรกที่จัดตั้งขึ้นในย่านตลิ่งชัน มีการค้าขายทั้งบนโป๊ะ แพ และในเรือ โดยทำการเปิดตลาด

อยู่ใกล้กับสำนักงานเขตตลิ่งชัน ในระยะแรกดำเนินการโดยกรุงเทพมหานคร แต่ตอนหลังเมื่อผู้ค้าเพิ่มมากขึ้น ชาวตลาดจึงรวมตัวกันเป็น “ประชาคมตลาดน้ำตลิ่งชัน” ทำหน้าที่บริหาร ออกกฎระเบียบเพื่อพัฒนาตลาดน้ำให้ยั่งยืน ตลาดน้ำตลิ่งชันนอกจากจะขายอาหารต่างๆ แล้ว ยังมีผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร ทั้งผัก ผลไม้ ตลอดจนไม้ดอกไม้ประดับจากท้องที่ตลิ่งชันมาจำหน่ายอีกด้วย

ลุงชวน ชูจันทร์ บอกพวกเราว่า "เด็กแถวนี้ไม่ค่อยมีใครจมน้ำตายกันหรอก เพราะว่ายน้ำเป็นกันทั้งนั้น"

ภาพเด็กน้อยกับสายน้ำจึงเป็นสิ่งที่เราพบเห็นอยู่ตลอดการเดินทาง

"เรือ" พาหนะหนึ่งเดียวที่อยู่คู่กับวิถีชีวิตของผู้คนบ้านสวนกับแม่น้ำลำคลอง

การจัดงานเสวนา “บ้านสวน : สังคมลุ่มน้ำลำคลอง” ครั้งนี้ ได้เห็นถึงภาพรวมของวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวสวนที่ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคมเมืองและธรรมชาติได้อย่างลงตัว พร้อมทั้งชีวิตชาวสวนที่มีความสัมพันธ์กับแม่น้ำคูคลองมาเป็นเวลาช้านาน เช่น กรณีของลุงชวน ชูจันทร์ เป็นต้น ทั้งยังเห็นถึงสภาพภูมินิเวศ ไม่ว่าจะเป็นลักษณะของสวน คูคลอง ร่องน้ำ บ้านเรือน ตลาด และวัดวาอารามที่ล้วนสัมพันธ์กันไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

เจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ หวังเป็นอย่างยิ่งว่า การเสวนา “บ้านสวน : สังคมลุ่มน้ำลำคลอง” ดังกล่าวจะเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนในท้องถิ่น (ที่ไม่ใช่เฉพาะชาวสวนเท่านั้น) หันมาสนใจและเข้าใจเรื่องราวทั้งนิเวศวัฒนธรรม ชีวิตวัฒนธรรม (ประวัติความเป็นมาของพื้นที่และคน ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ฯลฯ) ของท้องถิ่นตน จนก่อเกิดสำนึกรักท้องถิ่นและเกิดการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน โดย “คนใน” เป็นสำคัญ

รายงานผลการศึกษาวิจัย “ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง”
วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๒
ณ ห้องประชุม ๑ ชั้น ๑๔ อาคารสำนักงาน สกว.

ภาณุพงษ์ ไชยคง

จากการที่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม และเจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ได้ดำเนินการวิจัยใน **โครงการภูมิวัฒนธรรม** โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งโครงการดังกล่าวมีจุดประสงค์เพื่อเรียนรู้และทำความเข้าใจท้องถิ่นผ่านมิติของภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นต่างๆ ทั้ง ๔ ภาคของประเทศไทย ที่ผ่านมาอาจารย์ศรีศักร และเจ้าหน้าที่มูลนิธิฯ ได้ทำการศึกษารวบรวมข้อมูลด้านเอกสารและลงพื้นที่สำรวจเพื่อเก็บข้อมูลภาคสนามอย่างต่อ เนื่อง จนเมื่อต้นเดือนมิถุนายน ๒๕๕๒ ที่ผ่านมา งานวิจัยในส่วนของ “ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง” ได้ดำเนินการแล้วเสร็จเป็นรูปเล่ม ซึ่งพร้อมต่อการนำเสนอเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและข้อเสนอแนะจากผู้ทรงคุณวุฒิ ก่อนการตีพิมพ์เป็นผลงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ตามเงื่อนไขของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ต่อไป

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม นำเสนอผลงานวิจัย “ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง”

ดังนั้นในวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๒ มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ได้ร่วมกับสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จัดให้มีการประชุมเพื่อนำเสนอผลงานวิจัย “*ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง*” โดยอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม และเจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์

ขึ้น ณ ห้องประชุม ๑ ชั้น ๑๔ อาคารสำนักงาน สกว. ซึ่งการประชุมครั้งนี้ได้รับเกียรติจาก ศ. ดร. สวัสดิ์ ตันตระรัตน์ ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เป็นประธานการประชุมเสวนา พร้อมกันนี้ยังมีผู้ทรงคุณวุฒิในภาคส่วนต่างๆ ทั้งที่เป็นนักวิชาการในสถาบันการศึกษาและหน่วยงานวิจัยที่มีประสบการณ์ในการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นภาคกลาง รวมไปถึงนักวิชาการท้องถิ่นที่เป็นผู้สนใจศึกษาเรื่องราวของถิ่นฐานบ้านเกิดของตน เข้าร่วมประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเป็นจำนวนมาก

ศ.ดร.สวัสดิ์ ตันตระรัตน์ ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เป็นผู้กล่าวเปิดการประชุม

ในการนำเสนองานวิจัยภาคเช้า เริ่มต้นโดย อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้อธิบายความหมายของการศึกษา “ภูมิวัฒนธรรม” ซึ่งถือเป็นแนวทางศึกษาด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ในลักษณะการวิจัยพื้นฐาน (Basic Research) ซึ่งจะให้ข้อมูลภาพรวมของท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งถือว่ามีความสำคัญต่อการนำไปต่อยอดให้กับงานวิจัยชิ้นอื่นๆ ที่จะหยิบเอาประเด็นใดประเด็นหนึ่งของงานวิจัยชิ้นนี้นำไปประยุกต์ใช้ ในลักษณะการศึกษาวิจัยเชิงลึกหรือการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) ในพื้นที่อื่นๆ ต่อไป

สาระสำคัญของการศึกษาภูมิวัฒนธรรมนั้นเป็นเรื่องของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local history) ในลักษณะ ประวัติศาสตร์มีชีวิต (Living history) ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรมของผู้คน ซึ่งไม่ใช่ผู้คนที่เป็นปัจเจก แต่เป็นผู้คนที่อยู่ในสังคม และสังคมต้องมีพื้นที่ ดังนั้นจำเป็นต้องเข้าไปศึกษาเกี่ยวกับผู้คนที่อยู่เป็นกลุ่มและอยู่ในพื้นที่ เพราะการสร้างวัฒนธรรมของผู้คนที่อยู่เป็นกลุ่มเป็นพื้นที่จะสามารถมองเห็นการเคลื่อนไหวได้ แต่ในทางกลับกันถ้าไม่มีผู้คนที่อยู่เป็นกลุ่ม ก็ไม่มีทางศึกษาวัฒนธรรมได้เลย ซึ่งที่ผ่านมา นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ทางราชการได้เข้ามากำหนดขอบเขตพื้นที่ของผู้คน ออกเป็นเขตปกครองแบบ อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ซึ่งเป็นการมองจากภายนอกลงมา (top down) ทำให้ไม่เห็นคนกับความสัมพันธ์ทาง

สังคมที่เกิดจากการเกี่ยวดองกัน ซึ่งตรงกันข้ามกับการมองจากด้านใน ที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่ทำให้เกิดสำนึกร่วมของการอยู่เป็นกลุ่มเหล่าภายในพื้นที่วัฒนธรรมเดียวกัน โดยไม่ขึ้นอยู่กับพื้นที่ถูกกำหนดขึ้น ดังนั้นการศึกษาท้องถิ่นจึงเป็นการมองที่โครงสร้างสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคมด้วย ถึงจะรู้ว่าคนที่อยู่ในพื้นที่นั้นเป็นใครมาจากไหน หรือที่เรียกว่า *ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเห็นหน้าค่าตา* (Face to face relation)

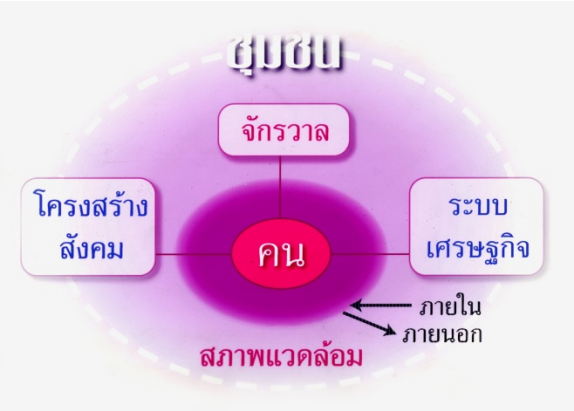

แผนผังความสัมพันธ์ในการศึกษาภูมิวัฒนธรรม

ด้วยเหตุนี้ความเป็นชุมชนบ้านไม่สามารถอยู่อย่างโดดเดี่ยวโดยไม่เกี่ยวของกัน แต่จะมีความสัมพันธ์กันในการตั้งอยู่ในพื้นที่ทางวัฒนธรรมเดียวกัน ทำให้เกิดสำนึกร่วมของการเป็นคนในท้องถิ่นตนเองขึ้น โดย “คนใน” หรือคนภายในดังกล่าวจะมีการรับรู้ในเรื่องพื้นที่วัฒนธรรมที่ตนใช้ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันเป็น ๓ ระดับ คือ ระดับที่มีขอบเขตกว้างขวาง เรียกในที่นี้ว่า *ภูมิวัฒนธรรม* (Cultural landscape) ระดับกลางอันเป็นท้องถิ่นที่ผู้คนหลายกลุ่มหรือหลายชาติพันธุ์เข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเป็นเมืองเกิดขึ้น นับเนื่องเป็น *นิเวศวัฒนธรรม* (Cultural ecology) และระดับเล็ก คือ ระดับชุมชนบ้านเดียวกัน ที่ทำให้แลเห็นคนและวิถีชีวิตในการอยู่ร่วมกันในชุมชนที่เรียกว่า *ชีวิตวัฒนธรรม* (Cultural life)

ดังนั้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้คนในท้องถิ่น โดยมองจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของคนภายในเป็นสำคัญ

นอกจากที่กล่าวมานี้ อาจารย์*ศรีศักร*ยังได้อธิบายถึงเหตุผลสำคัญที่โครงการวิจัยเรื่องนี้ทำไมจึงต้องเป็นเรื่องของภูมิวัฒนธรรม (Cultural landscape) ทั้งนี้เพราะเป็นกระบวนการขั้นพื้นฐานที่สำคัญอันนำไปสู่นิเวศวัฒนธรรม (Cultural ecology) ของผู้คนในท้องถิ่น ที่มี ชีวิตวัฒนธรรม (Way of life) ร่วมกันใน ชุมชนทางชาติพันธุ์ (Ethenic village) โดยต้องเท้าความไปถึงภูมิหลังที่มีมาแต่เดิมนับพันปีใน สังคมชาวนา (Peasant society) เพราะหาไม่แล้วผู้คนในสังคมปัจจุบันที่เป็นคนรุ่นใหม่ ซึ่งมีชีวิตอยู่ในสังคมอุตสาหกรรมที่ไม่รู้จักรากเหง้าของแผ่นดินและผู้คน

เพราะมองอะไรแต่สภาพแวดล้อมใกล้ตัวในปัจจุบัน และอนาคต จะไม่มีความเข้าใจอย่างแน่นอน ซึ่งเป็นที่ประจักษ์แล้วว่างานวิจัยใดๆ ส่วนใหญ่ในเรื่องพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม มักเป็นเรื่องมองอดีตที่หยุดนิ่งและเน้นแต่เรื่องปัจจุบันเป็นสำคัญ ปัจจุบันข้อมูลและสภาพแวดล้อมทางภูมิวัฒนธรรมแทบทุกแห่ง ทุกภูมิภาค ได้รับผลกระทบกระเทือนอย่างยิ่งจากการปรับเปลี่ยนภูมิประเทศที่เป็นสังคมเกษตรมาเป็นอุตสาหกรรม รวมทั้งผู้คนท้องถิ่นก็เคลื่อนย้ายออกไปอยู่ตามที่ต่างๆ จนแทบไม่อาจให้ข้อมูลถึงความเป็นมาในอดีตได้ จึงจำเป็นยิ่งที่จะต้องดำเนินการรวบรวมและศึกษาให้เป็นหลักฐานขั้นพื้นฐานสำหรับการวิจัยและการศึกษาในด้านสภาพแวดล้อม ประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรม ของคนรุ่นใหม่ในอนาคต

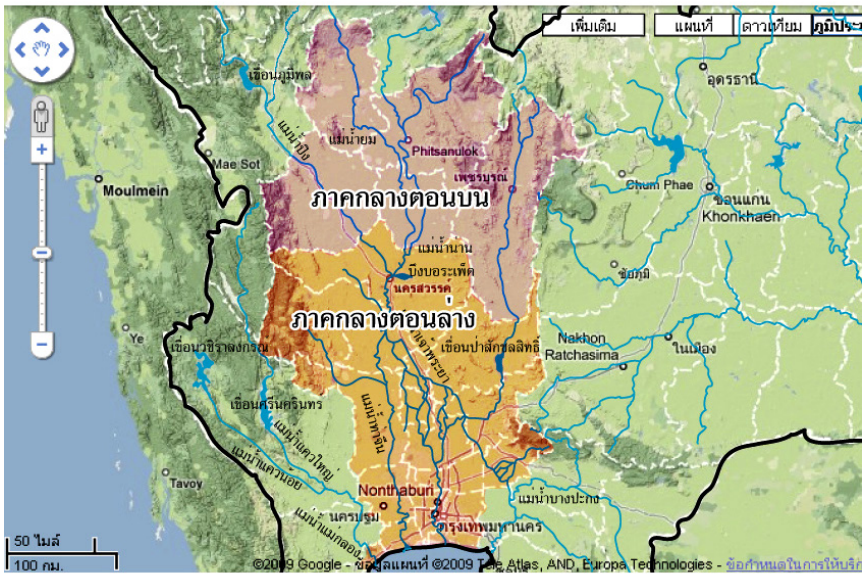

ลักษณะภูมิประเทศ แม่น้ำสายสำคัญและขอบเขตระหว่างภาคกลางตอนบนกับภาคกลางตอนล่าง

ภายใต้คำว่า ภูมิวัฒนธรรม (Cultural landscape) ที่ใช้เป็นกรอบกว้างในการศึกษาตามโครงการนี้ ได้กำหนดคำนิยามเพื่อการปฏิบัติการ (Working definition) ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมว่า หมายถึงลักษณะภูมิประเทศทางภูมิศาสตร์ (Geographical landscape) ในอาณาบริเวณใดบริเวณหนึ่ง เช่น บริเวณป่าเขาลำเนาไพร ท้องทุ่ง หนองบึง แม่น้ำลำคลอง หรือปากอ่าวชายทะเล อันสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองของผู้คนในท้องถิ่น จนเป็นที่รู้จักร่วมกันและมีการกำหนดนามชื่อเป็นสถานที่ต่างๆ ให้เป็นที่รู้จักร่วมในลักษณะที่เป็นแผนภูมิหรือแผนที่เพื่อสื่อสารถึงกัน โดยผู้คนในท้องถิ่นได้สร้าง ตำนาน (Myth) ที่แฝงเนื้อหาความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะความสัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาติโดยเฉพาะเรื่องภูมิจักรวาลที่อยู่เบื้องหลังของภูมิวัฒนธรรม เช่น การปรากฏพระบรมธาตุเจดีย์ที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาลของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งเชื่อมโยงและเกาะเกี่ยวให้คนในท้องถิ่นที่ต่างชุมชนและเผ่าพันธุ์ต่างอยู่ร่วมบ้านเมืองเดียวกัน นับเป็นสิ่งที่ทำให้เห็นและเข้าใจได้ว่า

ภูมิวัฒนธรรมและนิเวศวัฒนธรรมนั้น มีความหมายลึกลงไปถึงการเป็นสัญลักษณ์และภาพพจน์ (Image) ของภูมิจักรวาล ในการรับรู้ของคนในท้องถิ่น (Perception) ด้วย และยังสามารถใช้อธิบายถึงความเป็นมาและความหมาย ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมในสังคมท้องถิ่นนั้นได้อีก

ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง สังคมที่ราบ ชุมชนริมน้ำ

สำหรับในส่วนของภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง ซึ่งเป็นงานวิจัยหลักที่นำเสนอในครั้งนี้ อาจารย์ศรีศักร ได้อธิบายถึงลักษณะภูมิประเทศภาคกลางว่ามีลักษณะเป็นที่ราบกว้างใหญ่ติดต่อกันอยู่กึ่งกลางของประเทศ โดยมีลำน้ำไหลหล่อเลี้ยงจากทิศเหนือลงมาในแนวเหนือใต้ และจากตะวันตกไปตะวันออกมากมายหลายสาย และระหว่างแม่น้ำสายสำคัญนั้นก็มีลำคลองซอยเชื่อมถึงกันโดยตลอด ทำให้ภาคกลางจึงเป็นแหล่งที่ตั้งของแหล่งชุมชนเก่าแก่ที่เกิดขึ้นอย่างหนาแน่นตามลำน้ำสายสำคัญ

โดยในบริเวณที่ราบอันกว้างใหญ่ของภาคกลางนี้สามารถแบ่งพื้นที่ตามลักษณะสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ออกเป็น ๒ ตอน ดังนี้

ภาคกลางตอนบน ซึ่งเป็นพื้นตั้งแต่จังหวัดอุตรดิตถ์ สุโขทัย พิษณุโลก เพชรบูรณ์ กำแพงเพชร ตาก พิจิตร มาถึงนครสวรรค์ ซึ่งในการปกครองเรียกว่า *ภาคเหนือตอนล่าง* ภูมิประเทศของภาคกลางตอนบนโดยรวมนั้น ประกอบด้วยทิวเขา ๓ ด้าน คือ ด้านตะวันตก มีทิวเขาถนนธงชัย-ตะนาวศรี กั้นพื้นที่สูงในลุ่มน้ำสาละวิน ประเทศพม่า ส่วนด้านตะวันออกมีแนวเขาดงพญาเย็นกั้นระหว่างภาคอีสานตอนบนและภาคกลางตอนบนไว้ จากลักษณะพื้นที่ที่โอบล้อมด้วยภูเขาดังกล่าวทำให้เกิดพื้นที่ราบระหว่างหุบเขาและลำน้ำสายสำคัญ ที่เรียกเป็นชื่อที่ราบลุ่มน้ำคือ ปิง วัง ยม น่าน ตอนล่าง และลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ที่ไหลลงมาเป็นแนวเหนือใต้ก่อให้เกิดชุมชนโบราณที่สำคัญอย่างเช่น เมืองนครชุม เมืองกำแพงเพชร ในลำน้ำปิง เมืองเชลียง เมืองศรีสัชนาลัย และเมืองสุโขทัย ในลำน้ำยม หรือเมืองพิษณุโลก เมืองนครไทย เมืองชาติตระการ ในลำน้ำน่าน และเมืองเพชรบูรณ์และเมืองศรีเทพ ในลำน้ำป่าสัก โดยลำน้ำทั้ง ๓ สาย คือ ปิง ยม และน่าน จะเป็นลำน้ำสายสำคัญที่ไหลมาสบกันที่เมืองนครสวรรค์ อันเป็นจุดแบ่งเขตภาคกลางตอนบนและภาคกลางตอนล่าง ส่วนแม่น้ำป่าสัก กำเนิดจากเทือกเขาดงพญาเย็นมีเมืองโบราณที่สำคัญ คือ เมืองเพชรบูรณ์และศรีเทพ

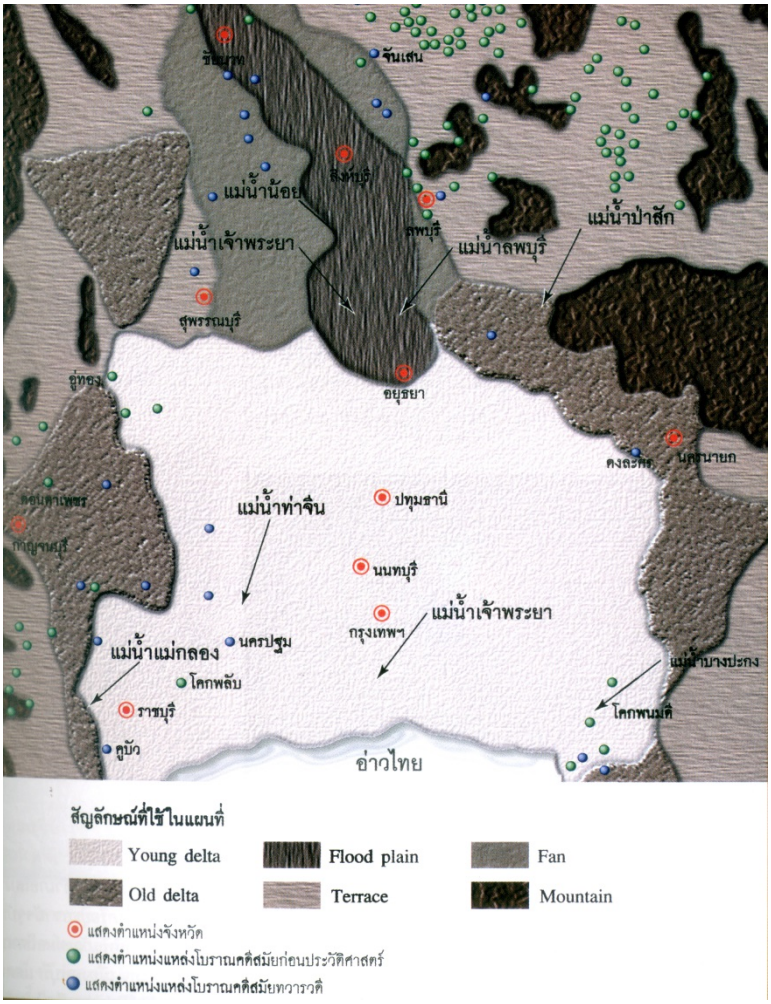

แผนที่แบ่งเขตระหว่างดินดอนสามเหลี่ยมแม่น้ำเจ้าพระยาเก่ากับใหม่

ภาคกลางตอนล่าง นับตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ลงมาจนถึงอ่าวไทย เพราะบริเวณนี้เป็นที่รวมของลำน้ำปิงและน่านเป็นลำน้ำเจ้าพระยา และมีลำน้ำจากภูเขาและที่สูงทางตะวันตกและตะวันออกมาสมทบ ทำให้เกิดลำน้ำใหญ่ๆ หลายสาย เช่น ลำน้ำท่าจีน แม่กลอง ป่าสัก ลพบุรี แม่น้ำน้อย แม่น้ำเพชรบุรี แม่น้ำบางปะกง และแม่น้ำเจ้าพระยา นับเป็นบริเวณที่ราบลุ่มดินดอนสามเหลี่ยม (Delta) อันเกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนที่ลำน้ำและแม่น้ำพัดมาจากที่สูง ทำให้เพิ่มพูนและงอกออกไปในอ่าวไทย ซึ่งอาจเรียกรวมๆ ว่า ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao Phaya delta) โดยลักษณะภูมิประเทศอาจแบ่งที่ราบลุ่มเจ้าพระยาที่ออกเป็น ๒ ตอน คือ ดินดอนเก่า (Old delta) ที่อยู่ตอนบนตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ ชัยนาทลงมาถึงอยุธยา และดินดอนใหม่ (Young delta) จากอยุธยาลงมาถึงสมุทรสงคราม สมุทรสาคร กรุงเทพฯ ธนบุรี สมุทรปราการ และฉะเชิงเทรา โดยที่จังหวัดชลบุรี ปราจีนบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด นับเนื่องเป็นภาคตะวันออก

จากลักษณะภูมิประเทศที่เป็นผลสำคัญในการกำหนดลักษณะการก่อตัวและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนท้องถิ่นภาคกลาง ซึ่งจะพบว่าเมืองโบราณต่างๆ ในพื้นที่เขตนี้มีลักษณะร่วมที่คล้ายคลึงกันในเรื่องของระบบการพึ่งพาสายน้ำธรรมชาติและการจัดการน้ำ ด้วยการเบน กัก ดัดแปลง หรือขุดสร้างทางน้ำเพื่อใช้ในการหล่อเลี้ยงภายในชุมชนเมืองของตนเอง ทำให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจเฉพาะถิ่นที่โดดเด่นแบบสังคมชาวนาในท้องทุ่งและสังคมชาวสวนริมน้ำลำคลองที่ยังคงพบเห็นอยู่บ้างในปัจจุบัน

อยุธยา “บ้านชาวทุ่ง” กรุงเทพฯ “เมืองชาวสวน”

ในภาคบ่าย คุณสุดารา สุจฉายา เจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ได้นำเสนอ ภาพขยายของภูมิวัฒนธรรมภาคกลางในหัวข้อ อยุธยา “บ้านชาวทุ่ง” กรุงเทพฯ “เมืองชาวสวน” ซึ่งพื้นที่ของตัวเมืองพระนครศรีอยุธยานับเป็นตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ที่ตั้งอยู่ตอนปลายสุดของพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยาเก่า (Old delta) มาบรรจบกับดินดอนใหม่ (Young delta) ซึ่งอยู่ต่ำจากเกาะเมืองอยุธยาลงไป เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่กินอาณาบริเวณกว้างใหญ่ โดยมีลำน้ำใหญ่ ๕ สายไหลผ่านลงสู่อ่าวไทย คือ ลำน้ำบางประกง เจ้าพระยา ท่าจีน แม่กลอง และลำน้ำเพชรบุรี

โดยเฉพาะแม่น้ำเจ้าพระยาถือเป็นลำน้ำที่ไหลผ่านเมืองหลวงสำคัญของราชอาณาจักรมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งความเป็นลำน้ำเจ้าพระยาที่สมบูรณ์เกิดขึ้นจากลำน้ำลพบุรี และลำน้ำป่าสัก ไหลมาสบกันกับลำน้ำเจ้าพระยาที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ก่อนไหลลงมาทางทิศใต้ออกสู่อ่าวไทย ซึ่งตลอดเส้นทางน้ำเจ้าพระยานี้ได้เกิดมีการขุดคลองซอยย่อยออกจากลำน้ำนี้ไปเชื่อมกับลำน้ำสายสำคัญทั้ง ๕ สาย จนเกิดโครงข่ายแบบใยแมงมุมที่ทางน้ำสามารถเชื่อมโยงถึงกันได้ จึงทำให้ตั้งแต่บริเวณอยุธยาลงมาเป็นเขตที่เกิดชุมชนริมน้ำขึ้นอย่างหนาแน่น

แต่ลักษณะที่แตกต่างของพื้นที่นับจากจังหวัดอยุธยาลงมาถึงเขตกรุงเทพมหานคร จะพบว่าจากพื้นที่ในของจังหวัดอยุธยาลงมาถึงปทุมธานีเป็นเขตที่ราบ มีลักษณะเป็นทุ่งนากว้างใหญ่ต่อเนื่องกันโดยจะพบว่ารอบๆ เกาะพระนครศรีอยุธยา จะเต็มไปด้วยทุ่งสำคัญที่มีชื่อบ่งบอกมาแต่ครั้งอดีต เช่น ทุ่งทะเลหญ้า ทุ่งแก้ว ทุ่งขวัญ ทุ่งมะขามหย่อง ทุ่งลุ่มพลี ทุ่งภูเขาทอง ทุ่งประเชต ทุ่งปากกราน ฯลฯ ซึ่งในแต่ละทุ่งจะมีวัดหรือเจดีย์สำคัญประจำทุ่งตั้งเป็นที่หมายไว้ด้วย ดังนั้นสภาพวิถีชีวิตของผู้คนในพื้นที่บริเวณนี้จึงเป็นสังคมชาวนาในท้องทุ่งที่มีฤดูกาลชีวิตวัฒนธรรมผูกพันกับสายน้ำ วัดและท้องทุ่ง ซึ่งยังพบได้จากประเพณีสำคัญ เช่น การแข่งเรือหน้าน้ำเมื่อว่างจากการทำนา เป็นต้น

บรรยากาศการประชุมเสวนาและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่องานวิจัย

ในส่วนพื้นที่ตั้งแต่จังหวัดนนทบุรีถึงกรุงเทพมหานคร ถือเป็นเขตพื้นที่ที่เกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนตามลำน้ำสำคัญทั้ง ๕ สาย รวมทั้งยังเป็นเขตที่น้ำทะเลขึ้นถึง ได้รับอิทธิพลของน้ำขึ้นน้ำลง จึงทำให้พื้นที่บริเวณนี้มีความเหมาะสมต่อการทำสวนผลไม้ ได้อาศัยดินแบบลักจืดลักเค็ม ทำให้ผลไม้มีรสอร่อยและให้ผลผลิตที่อุดมสมบูรณ์ สังคมแบบชาวสวนนี้จะเกิดขึ้นริมแม่น้ำลำคลองที่ได้รับอิทธิพลของน้ำเค็มที่จะขึ้นมาตามฤดูกาล ถัดจากพื้นที่สวนลึกเข้าไปในแผ่นดิน มักเป็นร่องผักและทุ่งนา อย่างไรก็ตามวิถีชีวิตของชาวสวนชาวนาก็สัมพันธ์กัน โดยใช้ลำน้ำในการแลกเปลี่ยนผลผลิตและทำการค้าระหว่างกัน

ภายหลังการพัฒนาเพื่อก้าวไปสู่ความทันสมัยในช่วงหลังทศวรรษที่ ๒๕๐๐ ลงมาถึงปัจจุบัน การตัดถนน ถมคลอง สร้างเขื่อนเพื่อบังคับน้ำในการชลประทาน หรือเพื่อป้องกันน้ำท่วมเมืองหลวงได้เกิดขึ้น อย่างต่อเนื่องพร้อมๆ กับความเจริญที่รุกเข้ามาในวิถีชีวิตของสังคมชาวนากลางทุ่งและชาวสวนริมน้ำ ก็ค่อยเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะเขตบ้านสวนในเมืองใหญ่อย่างกรุงเทพฯ และนนทบุรีได้หดหายลงไปอย่างต่อเนื่อง จนผู้คนทุกวันนี้แถบจะลืมว่าครั้งหนึ่งกรุงเทพฯ เคยเป็นย่านชุมชนชาวสวนที่สำคัญแห่งหนึ่งไปเสียแล้ว

การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและข้อเสนอแนะจากผู้ทรงคุณวุฒิ (บนซ้าย) อาจารย์ดุลย์พิชัย โกมลวานิช จากมูลนิธิทุ่งขวัญ (บนขวา) คุณสุรจิต ชิรเวทย์ สมาชิกวุฒิสภา จังหวัดสมุทรสงคราม

ในช่วงท้ายของการนำเสนองานวิจัย “ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง” ซึ่งได้รับความสนใจในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิในภาคส่วนต่างๆ อาทิ ศ. ดร. ปิยะวัติ บุญ-หลง อดีตผู้อำนวยการสำนักงานสนับสนุนการวิจัย อ. ยงยุทธ จรรยารักษ์ ผู้เชี่ยวชาญด้านพฤกษ-ศาสตร์และนิเวศวัฒนธรรม จากคณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นักวิชาการท้องถิ่น รวมถึงคนในพื้นที่ที่ลงมือปฏิบัติจริง และมีความเข้าใจเกี่ยวกับภูมิวัฒนธรรมของท้องถิ่นตนเองอย่างดี เช่น คุณสุรจิต ชิรเวทย์ สมาชิกวุฒิสภา จังหวัดสมุทรสงคราม ผู้ศึกษาเกี่ยวกับระบบนิเวศ ๓ น้ำ ในเขตลุ่มน้ำแม่กลอง อาจารย์ดุลย์พิชัย โกมลวานิช จากมูลนิธิทุ่งขวัญ ซึ่งดำเนินการฟื้นฟูทุ่งขวัญ จังหวัดอยุธยา และคุณชวน ชูจันทร์ ผู้นำตลาดน้ำลัดมะยม เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ เป็นต้น

จากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในที่ประชุมครั้งนี้ ได้ข้อสรุปว่างานวิจัยชิ้นนี้เป็นการวิจัยที่จะสามารถเป็นพื้นฐานในการศึกษาด้านภูมิวัฒนธรรมของท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งสามารถต่อยอดการศึกษาในเชิงลึกตามพื้นที่ต่างๆ ได้ และเมื่ออาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดมและเจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ได้ดำเนินการศึกษาเสร็จสิ้นครบทั้ง ๔ ภาคในอนาคต จะส่งมอบผลงานวิจัยให้กับสำนักงานสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เพื่อใช้เผยแพร่ต่อไป

กิจกรรมทัศนศึกษาจร “ลำน้ำเก่าและท้องทุ่งแห่งเมืองอโยธยา” เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๒

ภาณุพงษ์ ไชยคง

จากการนำเสนอผลงานวิจัย “ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง” ที่จัดขึ้นในวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๕๒ ที่ผ่านมา ณ ห้องประชุม ๑ ชั้น ๑๔ อาคารสำนักงาน สกว. ซึ่งเป็นการประชุมเพื่อรับฟังการนำเสนอผลงานวิจัยที่ดำเนินการแล้วเสร็จเป็นรูปเล่มรายงานพร้อมกับการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิ เพื่อนำไปปรับปรุงแก้ไขเป็นรูปเล่มรายงานฉบับสมบูรณ์ต่อไปแล้ว ทางคณะผู้วิจัยเห็นว่าการทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวการศึกษาภูมิวัฒนธรรม มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องลงไปทำความเข้าใจสภาพสังคม ผู้คนในท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับสภาพที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของตนเอง ซึ่งถือเป็นกระบวนการสำคัญในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

ดังนั้นในวันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๕๒ ทางคณะเจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิและสื่อมวลชน ที่มีความสนใจร่วมลงพื้นที่บริเวณจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพื่อศึกษาลักษณะภูมิประเทศที่มีผลต่อการเกิดชุมชนเมืองใหญ่ในสมัยโบราณ อีกทั้งในพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ที่ตั้งอยู่ตอนปลายสุดของพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยาเก่า (Old delta) ที่บรรจบกับดินดอนใหม่ (Young delta) ซึ่งอยู่ต่ำจากเกาะเมืองอยุธยาลงไป

อ. ศรีศักรและคณะผู้ทรงคุณวุฒิร่วมออกเดินทาง
จากสำนักกองทุนงานสนับสนุนการวิจัยสู่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

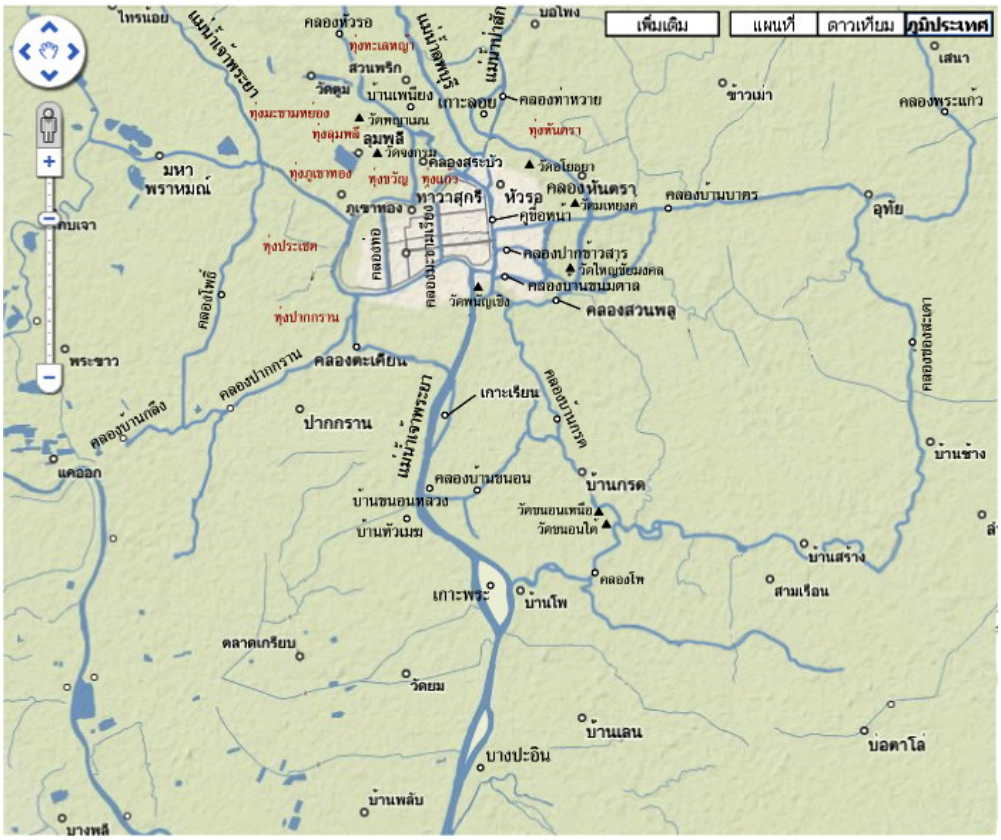

แผนที่แม่น้ำลำคลองและทุ่งสำคัญรอบๆ กรุงศรีอยุธยา

โดยในครั้งนี้ทางเจ้าหน้าที่มูลนิธิฯ ได้จัดทำคู่มือการทัศนศึกษาจร “*ลำน้ำเก่าและท้องทุ่งแห่งเมือง อโยธยา*” ประกอบในการเดินทางเพื่อให้คณะผู้เดินทางได้ทราบรายละเอียดของสถานที่สำคัญต่างๆ ซึ่งใช้เป็นภาพตัวแทนในการอธิบายสภาพสังคมแบบท้องทุ่งภาคกลางได้ชัดเจนมากขึ้น

วัดขนอนเหนือ ด่านขนอนริมคลองบ้านกรด
แหล่งเรียนรู้บนเส้นทาง

วัดขนอนเหนือ เป็นสถานที่แรกที่ทางคณะได้เข้าชม โดยวัดแห่งนี้ตั้งอยู่ในตำบลบ้านกรด อำเภอบางปะอิน ในบริเวณนี้มีคลองห้วยกรดหรือคลองบ้านกรดมาสบกับคลองโพ ในอดีตจึงเป็นที่ตั้งของด่านเก็บภาษีริมคลองบ้านกรด ซึ่งมีคลองควายขุดมาสบผ่านหน้าวัดอีกสายหนึ่งด้วย

ตามประวัติวัดขนอนเหนือไม่ปรากฏแน่ชัดว่าสร้างเมื่อใด แต่น่าจะสร้างขึ้นแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยมีคำบอกเล่าต่อกันมาว่า ผู้สร้างคือนายด่านใหญ่นาม พระยาสีหราชเดโช ให้ชื่อว่า "*วัดปทุมสิงขร*" ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ มีการสร้างวัดขนอนใต้ขึ้น จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น "*วัดปทุมสิงขร ขนอนเหนือ*" หรือเรียกสั้นๆ ว่า "*วัดขนอนเหนือ*" วัดนี้ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาประมาณ พ.ศ. ๒๒๒๕ เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ วัดนี้ทรุดโทรมลง พระภิกษุชื่อ คง ได้มาบูรณะใหม่และคงมีการซ่อมแซมปฏิสังขรณ์อีกหลายครั้ง ด้วยมีจารึกหินอ่อนฝังที่ผนังหน้าอุโบสถว่า "*พระถุงเงินกับคณะสังฆนายก และกรรมการสัปบุรุษ ซ่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ สำเร็จ พ.ศ. ๒๔๙๗*" อีกทั้งจิตรกรรมฝาผนังภายในโบสถ์ก็เห็นร่องรอยการเขียนอยู่หลายสมัยเช่นกัน

อ. ศรีศักรอธิบายถึงเส้นทางน้ำที่ตัดผ่านวัดขนอนเหนือ ณ ศาลาท่าน้ำของวัด

จากการสังเกตเบื้องต้นพบว่า จิตรกรรมฝาผนังภายในโบสถ์ของวัดขนอนเหนือมีอายุราวสมัยรัชกาลที่ ๔ หรือรัชกาลที่ ๕ เขียนด้วยสีฝุ่นรองพื้น และน่าจะเขียนหลังจากสร้างโบสถ์นานมาก ฝีมือภาพด้านสกัดหน้าและหลังโบสถ์เป็นภาพที่เขียนในสมัยหลังกว่าภาพฝาผนังด้านข้างทั้งสองด้าน โดยผนังสกัดด้านหลังพระประธาน ด้านบนเขียนภาพพระธาตุเจดีย์จุฬามณีและปราสาทต่างๆ บนสวรรค์ ส่วนด้านล่างเขียนเรื่องพระมาลัยโปรดสัตว์นรก สำหรับผนังด้านหน้าพระประธานเขียนภาพมารผจญ ส่วนผนังทั้งสองข้างพระประธานนั้น ด้านบนเขียนภาพเทพชุมนุมเหนือขึ้นไปเขียนภาพวิทยาธรโดยมีเส้นสินเทาคั่นระหว่างภาพทั้งสอง ส่วนผนังระหว่างหน้าต่างเขียนเรื่องพุทธประวัติ บนบานประตูหน้าต่างเขียนภาพทวารบาล บนเพดาวเขียนลายดาวล้อมเดือนปิดทองบนพื้นแดง ที่มุมทั้งสี่ ของแต่ละห้องเขียนวิทยาธรถือดอกไม้

ภายในอุโบสถวัดขนอนเหนือ ผนังแต่ละด้านเขียนภาพจิตรกรรมเต็มทั้งผนัง

จากวัดขนอนเหนือ ทางคณะได้เดินทางขึ้นไปตามเส้นทางถนนที่อยู่แนวเดียวกับลำคลองบ้านกรด ผ่านหมู่บ้านญี่ปุ่นขึ้นไปไม่มากนัก จะพบที่ตั้งของ***ศาลเจ้าพ่อปากน้ำแม่เบี้ย*** ซึ่งบริเวณปากน้ำแม่เบี้ยนี้เกิดจากลำน้ำหันตราที่ทางทิศเหนือ ไหลอ้อมผ่านบ้านหันตรา บ้านเตาอิฐ บ้านกุฎีดาว วกไปบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาตรงใต้วัดพนัญเชิง และในทางทิศใต้ของปากน้ำแม่เบี้ยมีคลองบ้านกรดและคลองสวนพูลไหลมาสบและออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณนี้เช่นเดียวกัน

บรรยากาศภายในศาลเจ้าพ่อปากน้ำแม่เบี้ย

ในครั้งนี้ทางคณะได้สังเกตสภาพโดยรอบบริเวณศาลเจ้าพ่อปากน้ำแม่เบี้ย ซึ่งมีลักษณะเป็นศาลเจ้าจีน ซึ่งมีประวัติกล่าวถึงองค์เทพประธานในศาลเจ้านี้ว่าเดิมเป็นทหารที่ขึ้นมาอยู่ที่นี้ตั้งแต่สมัยอยุธยา และบริเวณนี้ยังเป็นจุดจอดเรือสินค้าที่ล่องขึ้นมาตามลำน้ำเจ้าพระยาในทางทิศใต้ก่อนเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นย่านที่คนจีนอาศัยอยู่เกี่ยวเนื่องไปถึงบริเวณวัดพนัญเชิงซึ่งมีตำนานปรากฏอยู่เช่น เรื่องนางสร้อยดอกหมากละพระเจ้าสายน้ำผึ้ง เป็นต้น

เยือนวัดมเหยงคณ์ นอกเมืองอโยธยา

(ซ้าย) เจดีย์ช้างล้อมที่วัดมเหยงคณ์ (ขวา) ฉนวนทางเดินสำหรับราชสำนักฝ่ายในภายในวัดแห่งนี้

วัดมเหยงคณ์ เป็นสถานที่ต่อมาที่ทางคณะได้เดินทางมาถึง ที่ตั้งของวัดอยู่นอกตัวเมืองอโยธยา ตั้งอยู่ในบริเวณทุ่งหันตรา โดยชื่อ “มเหยงคณ์” นี้สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า “มหิยังคณ์” ซึ่งแปลว่า เนินดินหรือภูเขา เพราะเขตพุทธาวาสของวัดตั้งอยู่บนที่ดอนที่เกิดจากการปรับพื้นที่ มีคูน้ำล้อมรอบ หรืออาจตั้งชื่อตาม “มหิยังคณะสถูป” ในประเทศศรีลังกาที่พระเจ้าทุฏฐามณิโปรดให้สร้างขึ้น หรือตามปรัมปราคติว่า มเหยงคณ์คือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยประทับก่อนที่จะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน

วัดมเหยงคณ์มีประวัติการก่อสร้างระบุใน*พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิต์, ฉบับพระราชหัตถเลขา* และ*ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)* ว่า สร้างขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ขณะที่*พงศาวดารเหนือ* ฉบับพระวิเชียรปรีชา (น้อย) กล่าวว่าสร้างขึ้นก่อนกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

“*จุลศักราช ๖๗๑ (พ.ศ. ๑๘๕๒) ปีเถาะ เอกศก พระองค์ทรงสร้างวัดกุฎีดาววัด ๑ พระอัครมเหสีทรงสร้างวัดมเหยงคณ์วัด ๑ ...*”

ซึ่งจากการสังเกตภายในวัดจะพบเจดีย์ประธานเป็นเจดีย์ช้างล้อมปรากฏอยู่ อันเป็นศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลทางศาสนาและศิลปะจากสุโขทัยอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามปัจจุบันร่องรอยของโบราณสถานต่างๆ ที่อยู่ภายในวัด ไม่ว่าเป็นพระอุโบสถ พระวิหาร เจดีย์รายต่างๆ รวมทั้งซุ้มประตูและหัวเม็ดทรงมัณฑ์ของกำแพงแก้ว ล้วนเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลายเกือบทั้งสิ้น เพราะวัดแห่งนี้ได้รับการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัว

ท้ายสระ ในเวลาเดียวกับที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็ได้มาปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาวที่อยู่ตรงกันข้ามเช่นกัน

ฟังเรื่องเล่าจากชาวทุ่งที่ทุ่งขวัญ

อาจารย์ดุลพิชัย โกมลวานิช ขณะเล่าถึงประสบการณ์ การฟื้นฟูทุ่งขวัญ

จากสภาพพื้นที่ที่มีแม่น้ำทั้งเก่าใหม่ รวมทั้งแพรกของลำน้ำสายต่างๆ ไหลผ่านเกาะเมืองทั่วทุกด้าน และพื้นที่ระหว่างสายน้ำเหล่านั้น คือ ท้องทุ่งกว้าง ที่ในอดีตเป็นแหล่งปลูกข้าวเลี้ยงผู้คน แต่ปัจจุบันพื้นที่ทุ่งรอบเมืองอยุธยาได้ถูกเปลี่ยนแปลงรุกล้ำกลายเป็นบ้านจัดสรร โรงงานต่างๆ ไปเกือบสิ้นแล้ว

ทุ่งขวัญ มักถูกเรียกคู่กับทุ่งแก้ว ที่ตั้งอยู่คนละฟากฝั่งของคลองสระบัว โดยมีทุ่งขวัญอยู่ทางด้านตะวันตก ส่วนทุ่งแก้วอยู่ทางด้านตะวันออก ทุ่งทั้งสองนี้นอกจากเป็นแหล่งผลิตข้าวแล้ว ภายในพื้นที่ยังปรากฏซากวัดวาอารามกระจายอยู่จำนวนมาก มีอายุตั้งแต่ต้นอยุธยามาจนถึงสมัยตอนปลาย บ่งบอกให้เห็นถึงความหนาแน่นของชุมชนที่กระจายอาศัยอยู่ในท้องทุ่งดังกล่าว พ้องกับหลักฐานเอกสาร จดหมายเหตุคำให้การของขุนหลวงหาวัด กล่าวถึงชุมชน ตำบล ย่านร้านตลาดในบริเวณทุ่งแก้ว-ทุ่งขวัญ ดังนี้

ย่านทุ่งขวัญ มี ๕ ตำบล คือ

ย่านส้มพะนี แบ่งเป็น ๓ หมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง ตีสกัดน้ำมันงา น้ำมันลูกกะเบา น้ำมันสำโรง น้ำมันถั่ว ขาย อีกหมู่บ้านหนึ่ง ทำฝาเรือนด้วยไม้ไผ่ เป็นเรือนสำหรับอยู่และเรือนหอขาย หมู่บ้านท้าย หล่อเหล็ก ทำครก สาก ตีมีดพร้าขาย

ย่านตำบลบ้านหม้อ ปั้นหม้อข้าว หม้อแกง กระทะ เตาขนมครก เตาไฟ ตะคั่นเชิงไฟ บาตรดิน กระโถนดิน

ย่านตำบลบ้านกระเบื้อง ทำกระเบื้องตัวผู้ตัวเมียขาย กระเบื้องเกล็ดเต่า กระเบื้องลูกฟูก

ย่านตำบลศาลาปูน ทำปูนแดง ปูนขาวขาย

ย่านบ้านเขาหลวง เป็นคนจีน ตั้งโรงกลั่นสุราขาย โดยรับพ่อค้าค้าข้าวที่ขึ้นล่องมาตามฤดูกาลตามลำน้ำลพบุรี จากเมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองอ่างทอง ซื้อข้าวเพื่อการบริโภค และส่วนหนึ่งนำมาต้มกลั่นสุรากับใช้เลี้ยงสุกร

ย่านทุ่งแก้ว มี ๗ ตำบล ที่เป็นแหล่งผลิตสิ่งของเครื่องใช้ ได้แก่

บ้านเกาะขาด หล่อเต้าปูน ผอบยา ไม้ควักปูน เป็นเครื่องทองเหลือง

บ้านวัดครุฑ ปั้นโอ่งนางเลิ้งขาย

บ้านริมวัดธรณี เลื่อยกระดานไม้งิ้ว ไม้อูโลกขาย

บ้านริมวัดพร้าว มีพวกพราหมณ์และคนพื้นเมือง ทำแป้งหอม น้ำมันหอม กระแจะจันทร์น้ำอบ ธูป และเครื่องหอมขาย

บ้านท่าโขลง เป็นแหล่งตีเหล็ก ตะปู ตะปลิงขาย

บ้านคนที แหล่งปั้นกระโถนดิน ที่สำหรับปลูกต้นไม้ และตะคั่นเชิงไฟ เตาไฟ ปั้นช้าง ม้า ตุ๊กตาต่างๆ ขาย

บ้านริมวัดโรงฆ้อง ขายกล้วยต้ม

ทุ่งแก้ว-ทุ่งขวัญ มิได้มีสภาพเป็นย่านตลาดหรือแหล่งผลิตเช่นเก่าก่อน มีเพียงบางย่านที่ยังคงสืบทอดอาชีพเดิม เช่น ตำบลบ้านหม้อ ที่บริเวณคลองสระบัวด้านเหนือ ชาวบ้านยังปั้นหม้ออยู่ แต่เหลือน้อยรายเต็มที หรือตำบลบ้านกระเบื้อง ที่บริเวณสวนพริก เปลี่ยนมาผลิตอิฐขาย

ในการลงพื้นที่ครั้งนี้ทางคณะได้รับเกียรติจากอาจารย์ดุลพิชัย โกมลวานิช มาเล่าถึงประสบการณ์ที่ได้ดำเนินโครงการฟื้นฟูทุ่งขวัญด้วยการนำความรู้ทางสถาปัตย์กรรมมาช่วยในการออกแบบพื้นที่เพื่อการปรับสภาพพื้นที่ทุ่งที่รกร้างให้กลับมีชีวิตอีกครั้ง ด้วยการรื้อฟื้นบรรยากาศที่เป็นจิตวิญญาณแห่งท้องทุ่งให้คืนกลับมาด้วยการรวบรวมผืนนาร้างทีละแปลงสองแปลงจนกลายเป็นผืนใหญ่ แล้วลงแรงขุดคูคลอง ทางน้ำ ทำนาปลูกข้าว พืชผักสวนครัวและพรรณไม้พื้นถิ่นนานาพันธุ์ กระทั่งสร้างหมู่เรือนแพและตลาดน้ำขึ้นกลางท้องทุ่งนั้น ตามความมุ่งหมายที่ผู้สร้างต้องการสร้างสัญลักษณ์แห่งสำนึกในการมีชีวิตแบบท้องทุ่ง ใช้เสน่ห์ ความรู้สึกจากท้องทุ่ง ผืนนา วิถีการทำเกษตรกรรมธรรมชาติโดยรอบ และวัดโบราณมาบูรณาการให้ผู้คนที่มาเยือนได้สัมผัสธรรมชาติ ความวิเวก สุนทรียศาสตร์แห่งวัฒนธรรม และมองเห็นถึงระบบนิเวศแห่งท้องทุ่ง

วัดจงกลม วัดพญาแมน วัดกลางทุ่งที่ทุ่งขวัญ

หลังจากรับฟังประสบการณ์จากอาจารย์ดุลพิชัย โกมลวานิช เกี่ยวกับการฟื้นฟูทุ่งขวัญแล้ว ทางคณะได้เข้าไปสำรวจวัดจงกลมและวัดพญาแมนที่อยู่ขนาบพื้นที่ของมูลนิธิทุ่งขวัญ โดยเริ่มจากวัดจงกลมซึ่งเป็นวัดสำคัญที่ตั้งอยู่ในบริเวณทุ่งขวัญ ซึ่งได้ปรากฏชื่อวัดนี้ในเอกสาร

หอหลวงว่าด้วยตำแหน่งยศพระราชาคณะฐานานุกรม ที่ขึ้นกับพระวันรัตวัดป่าแก้ว โดยเป็น ๑ ใน ๑๗ วัด สังกัดคณะฝ่ายขวา คามวาสี

"... *พระอริยธัชะอยู่วัดจงกรม ๑ ... ขึ้นเจ้าคณะฝ่ายขวา คามวาสีฯ*

บรรยากาศจากทุ่งขวัญเมื่อมองออกไปยังเจดีย์วัดจงกลม

ชื่อวัดจงกลมที่เรียกขานในปัจจุบันนั้น ไม่อาจหาความหมายได้ จึงเชื่อว่าจะเป็นการเรียกผิดเพี้ยนในสมัยหลัง ด้วยในเอกสารหอหลวงและเอกสารเก่าใช้ว่า "จงกรม" อันมีความหมายว่าอาการที่เดินไปมาในที่กำหนดอย่างพระเจริญกรรมฐาน ที่เรียกว่าเดินจงกรม ซึ่งอาจเปรียบเทียบได้กับภาพการเดินวนทักษิณาวัตรของพระพุทธรูปปางลีลาที่ปรากฏในซุ้มจระนำรอบเจดีย์ประธานของวัดจงกรมนั้นเอง

ไม่มีประวัติว่าวัดนี้สร้างขึ้นเมื่อใด แต่จากรูปแบบของเจดีย์ประธานที่เป็น "...เจดีย์แปดเหลี่ยมขนาดใหญ่ ใต้ระฆังมีซุ้มพระพุทธรูปปางลีลาอยู่ในซุ้ม ๑๖ ซุ้ม ในท่าเดินวนทักษิณาวัตรโดยรอบ ข้างในเจดีย์ก่อกลวงแบบวัดกระซ้ายสวมทับเจดีย์ลังกาทรงเตี้ยไว้ภายใน..." จึงทำให้ น.ณ ปากน้ำ นักประวัติศาสตร์ศิลป์ที่เดินสำรวจโบราณสถานในอยุธยาท่านแรกๆ กำหนดอายุว่าน่าจะสร้างขึ้นก่อนการสร้างกรุงศรีอยุธยาหรือสมัยอโยธยา และแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเจดีย์ทรงกลมภายในเจดีย์ประธานว่า "...แต่เดิมซึ่งเจ้าใจว่าเป็นเจดีย์ลังกานั้น ภายหลังได้ตรวจสอบหลายครั้งพบว่ามิใช่เจดีย์ลังกา เนื่องเพราะว่าองค์ระฆังเป็นเส้นตั้งและทรวดทรงต่างๆ ระบุว่าเป็นเจดีย์แบบละโว้"

อย่างไรก็ดี เมื่อกรมศิลปากรมีการบูรณะและขุดตรวจโบราณสถานภายในวัดในปี พ.ศ. ๒๕๔๒ และจากหลักฐานที่ได้กลับพบว่าอายุของวัดแห่งนี้เก่าสุดแค่สมัยอยุธยาตอนต้นเท่านั้น

อาจารย์ดุลพิชัยให้รายละเอียดเกี่ยวกับวัดพญาแมน

เมื่อออกจากวัดจงกลมทางคณะได้เดินเท้าต่อไปยังวัดพญาแมน หรือวัดพระยาแมน ตั้งอยู่ตอนเหนือของวัดจงกลม ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาระบุว่า เป็นวัดที่สมเด็จพระเพทราชาต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง เคยมาผนวชก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์ ซึ่งเมื่อปราบดาภิเษกแล้ว ได้ทรงคิดถึงคำของพระอาจารย์เจ้าอธิการวัดที่เคยทำนายไว้ว่าจะได้เป็นกษัตริย์ จึงได้เสด็จไปนมัสการแล้วโปรดให้สถาปนาพระอุโบสถ วิหารการเปรียญ กุฏิ ขึ้นใหม่เมื่อปี พ.ศ. ๒๒๓๕ และเมื่อแล้วเสร็จโปรดให้มีการฉลองสมโภชถึง ๗ วัน ๗ คืน

จากการขุดค้นพบว่าพระอุโบสถที่ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ในสมัยสมเด็จพระเพทราชา ได้สร้างซ้อนทับพระอุโบสถหลังเดิมของวัด สอดคล้องกับหลักฐานที่บันทึกไว้

วัดพญาแมนเป็นวัดกษัตริย์สร้าง ความงดงามทางด้านสถาปัตยกรรมจึงค่อนข้างโดดเด่น โดยเฉพาะหากจะศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยสมเด็จพระเพทราชาแล้ว เป็นวัดหนึ่งที่ละเลยไม่ได้ ด้วยมีลักษณะการสร้างซุ้มประตูหน้าต่างเป็นเมรุซ้อนเป็นชั้น ๆ คล้ายกับวัดบรมพุทธาราม และภายในพระอุโบสถวัดพญาแมนก็ยังเห็นอิทธิพลของศิลปะสมัยสมเด็จพระนารายณ์ฯ ที่มีการเจาะซุ้มโค้งเป็นช่องเล็ก ๆ เรียงรายเป็นชั้น ๆ คล้ายกับบริเวณซุ้มประตูของนารายณ์ราชนิเวศน์ ที่ลพบุรี ซุ้มโค้งช่องเล็ก ๆ นี้ อาจใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ หรืออาจเป็นที่วางเทียนสำหรับจุดให้แสงสว่างภายในพระอุโบสถก็เป็นได้

จากการเดินทางลงไปในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ใน วันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๕๒ จะพบว่าเส้นทางน้ำและท้องทุ่งถือลักษณะเด่นของภูมิวัฒนธรรมในที่ราบภาคกลาง ซึ่งนอกจากการมีเมืองสำคัญเกิดขึ้นตามลำน้ำแล้ว ยังมีชุมชนกระจายอยู่ตามลำคลองที่มีอยู่มากมายหลายสาย จนอาจคำกล่าวว่า “แม่น้ำทุกสายมุ่งสู่อยุธยา” ถัดจากแนวลำคลองไปจะเป็นท้องทุ่งกว้างใหญ่ ซึ่งผู้คนต่างใช้เป็นพื้นที่ทำนามาแต่อดีต

อย่างไรก็ตามการพัฒนาที่ไม่เข้าใจถึงสภาพนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นที่แล้วมากลับนำความเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมและกระทบต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนในพื้นที่นี้เป็นอย่างมาก โดยจะสังเกตเห็นว่าท้องทุ่งอันกว้างใหญ่ที่เป็นพื้นที่รองรับน้ำในยามฤดูน้ำหลากเมื่อครั้งอดีต ได้กลับกลายเป็นที่ตั้งของโรงงานและบ้านจัดสรรที่ใช้ดินถมพื้นที่ให้สูงขึ้น จนกลายเป็นแนวกันทางน้ำและเกิดปัญหาน้ำท่วมตามมาในปัจจุบัน

ก่อนเดินทางกลับ ผู้ร่วมทัศนศึกษาจรถ่ายภาพร่วมกันที่ลานด้านหน้าวัดพญาแมน

กิจกรรมเสวนาเรื่อง
“ภูมิวัฒนธรรม สำนึกพลังท้องถิ่นเพื่อการอยู่รอด”
วันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๕๕
ณ ห้องประชุม ๑ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ท่ามกลางวิกฤตปัญหานานัปการที่ประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่ ส่วนใหญ่มีรากฐานของปัญหามาจากความไม่เข้าใจภูมิวัฒนธรรม โดยเฉพาะจากมุมมองของคนในพื้นที่ ยิ่งเมื่อบ้านเมืองก้าวไปสู่สังคมอุตสาหกรรมมากขึ้น เกิดโครงการขนาดใหญ่ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคมวัฒนธรรม ย่อมมีผลกระทบต่อธรรมชาติ สภาพวิถีวัฒนธรรมและสังคมผู้คนในทุกภูมิภาค มีการเคลื่อนย้ายถิ่นฐาน แต่ขาดการสร้างสำนึกร่วมในความเป็นท้องถิ่นนั้นๆ เนื่องจากคนรุ่นใหม่ขาดการเชื่อมต่อองค์ความรู้จากคนรุ่นอดีต ไม่เข้าใจความเป็นมาของถิ่นฐานที่อยู่ของตนเอง ภูมิปัญญาที่สั่งสมสืบต่อกันมาถูกละเลย นำมาซึ่งการพัฒนาและบริหารจัดการที่ผิดพลาด ก่อเกิดปัญหาขึ้นทั้งในระดับวิถีชีวิตและระดับโครงสร้างสังคม

รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม หัวหน้าโครงการภูมิวัฒนธรรม โดยการสนับสนุนทุนวิจัยของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ระบุว่า การแก้ไขปัญหาได้อย่างยั่งยืนนั้น จำเป็นต้องหวนกลับไปแก้ที่รากฐานของปัญหา คือกลับไปรื้อฟื้นองค์ความรู้เรื่อง ***“ภูมิวัฒนธรรม”*** ซึ่งเป็นการศึกษาพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่ทางวัฒนธรรมต่างๆ รวบรวมความรู้ของคนรุ่นก่อนที่เลือนหายไปให้มาสืบเนื่องต่อกับคนรุ่นใหม่ เพื่อจะได้ทำความเข้าใจภูมิหลังของท้องถิ่น และนำมาเป็นแนวทางในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเองได้อย่างสมดุลและยั่งยืน

ดังนั้นในวันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๕๕ โครงการภูมิวัฒนธรรม ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่มี รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม เป็นหัวหน้าคณะผู้วิจัย ได้จัดการเสวนาเพื่อนำเสนอความก้าวหน้าของโครงการวิจัย ณ ห้องประชุม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในหัวข้อ **ภูมิวัฒนธรรม สำนึกพลังท้องถิ่นเพื่อการอยู่รอด** พร้อมกับเสนอแนวฟื้นฟูองค์ความรู้เรื่องภูมิวัฒนธรรมจากกรณีศึกษา อันได้แก่ *ภูมิวัฒนธรรมกับการจัดการน้ำ: กรณีศึกษาน้ำท่วมเมืองสุโขทัยและการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น* มาเป็นประเด็นหลักในการเสวนา และมีการนำเสนอผลของการนำแนวทางภูมิวัฒนธรรมมาปฏิบัติ โดยผู้ทรงคุณวุฒิในด้านต่างๆ ได้แก่ **คุณประสาท ตงศิริ** ผู้อาวุโสจากเมืองสกลนคร สะท้อนให้เห็นถึง *การสร้างพลังท้องถิ่นจากคนใน* **รศ.สุภาภรณ์ จินดามณีโรจน์** จากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร นำเสนอการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระบบการศึกษา และสุดท้าย **ผศ.ดร. นิรมล กุลศรี**

สมบัติ จากคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้หยิบยกเรื่องการพัฒนาเมืองในมุมมองภูมิวัฒนธรรม

ศ.ดร.สวัสดิ์ ตันตระรัตน์ ผู้อำนวยการสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เป็นประธานในการเสวนา

รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม เริ่มต้นการเสวนา ด้วยการกล่าวสรุปถึงแนวความคิดภูมิวัฒนธรรมว่า เป็นกระบวนการศึกษาท้องถิ่น เพื่อทำความเข้าใจภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นต่างๆ อันเกี่ยวพันกับความสัมพันธ์ของคน ๓ ประการ คือ คนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้ จำเป็นที่ต้องเริ่มต้นจากคนในพื้นที่ เพราะเป็นผู้ที่รับรู้ความสืบเนื่องของท้องถิ่น ผ่านตำนาน นิทาน คำบอกเล่า ชื่อบ้านนามเมืองต่างๆ เมื่อเข้าใจท้องถิ่นแล้ว จะนำมาสู่การพัฒนาในทิศทางที่ถูกต้อง ซึ่งสอดคล้องกับกระแสพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า "***เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา***"

การศึกษาภูมิวัฒนธรรมที่ผ่านมา ชี้ให้เห็นว่ารูปแบบการดำรงชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นต่างๆ เป็นผลมาจากสภาพภูมิประเทศที่แตกต่างกัน เช่นเดียวกับการบริหารจัดการน้ำที่ต้องอาศัยความเข้าใจพื้นที่จากคนใน แต่สิ่งนี้กลับขาดหายไปในการจัดการชลประทานโดยรัฐ ในกรณีน้ำท่วมเมืองสุโขทัยได้แสดงให้เห็นแล้วว่าเกิดขึ้นจากความไม่เข้าใจเรื่องภูมิวัฒนธรรม

จากการศึกษาภูมิวัฒนธรรมของเมืองสุโขทัย พบว่าการวางโครงสร้างของเมืองสอดคล้องกับการจัดการน้ำโดยตรง ตั้งแต่การตั้งเมืองบริเวณที่ลาดเชิงเขา ห่างจากริมน้ำยมมาทางทิศตะวันตก เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาน้ำท่วมท้นยามฤดูน้ำหลาก และมีการสร้างทำนบ คันดิน เพื่อกำหนดทิศทางน้ำ สำหรับป้องกันน้ำจากภูเขาไหลบ่าเข้าท่วมเมือง และเป็นการชักน้ำมาเก็บไว้สำหรับการเกษตรกรรม อุปโภคบริโภค เนื่องจากสุโขทัยก็เป็นพื้นที่แล้งจัดและไม่มีแหล่งน้ำใต้ดิน ด้วยเหตุนี้ทั่วบริเวณเมืองสุโขทัยจึงพบสระน้ำ ตระพัง กระจายอยู่เป็นจำนวนมาก

หนึ่งในทำนบที่สำคัญคือ **ถนนพระร่วง** แนวคันดินที่เชื่อมศรีสัชนาลัย ผ่านเมืองสุโขทัย และลงทางใต้ไปยังเมืองกำแพงเพชร ถนนพระร่วงนี้มิได้เป็นถนนสำหรับการคมนาคมอย่างที่มักเข้าใจผิดกัน แต่เป็นทำนบที่สร้างชะลอน้ำจากที่สูงไม่ให้ไหลลงสู่แม่น้ำหมด เพื่อเก็บไว้เพื่อใช้ปลูกข้าวนาทาม ตามแนวถนนพระร่วงนี้พบลำเหมือง ฝาย อยู่โดยตลอด ซึ่งเป็นระบบการชักน้ำเข้าไปยังพื้นที่การเกษตร

ทางด้านน้ำกินน้ำใช้ ในสมัยโบราณเชื่อกันว่าต้องเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มาจากแหล่งต้นน้ำบนภูศักดิ์สิทธิ์ ในเมืองสุโขทัยแหล่งต้นน้ำไหลมาจากเขาตะพานหินและเขาพระบาทน้อย ซึ่งถือเป็นภูศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง เพราะบนยอดเขาตะพานหินประดิษฐานพระอัฏฐารส (พระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่) ที่บริเวณเชิงเขามีคันดินรูปตัวยู เพื่อบีบน้ำที่ไหลมาจากบนภูเขาให้เข้าสู่ตัวเมือง ระหว่างทางที่น้ำไหลผ่านมีวัดตั้งเรียงรายอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น วัดป่ามะม่วง วัดตึก วัดศรีโทน เป็นต้น โดยมีการชักน้ำผ่านทางน้ำขนาดเล็กๆ เข้าไปเก็บไว้ในคูน้ำที่ล้อมรอบวัดต่างๆ ส่วนน้ำที่เหลือก็ไหลเข้ากำแพงเมืองตรงประตูอ้อ ประตูเมืองทางด้านทิศตะวันตกของเมืองสุโขทัย ภายในกำแพงเมืองสุโขทัยมีคูน้ำล้อมรอบอยู่ ๓ ชั้น ซึ่งน้ำที่ถูกผันลงมายังคูน้ำนี้ จะถูกส่งต่อไปยังตระพังต่างๆ ภายในเมืองสุโขทัย โดยแต่ละตระพังมีวัดอยู่ตรงกลาง ซึ่งสัมพันธ์กับการดูแลรักษาความสะอาดของน้ำ โดยนำอำนาจศักดิ์สิทธิ์มาเป็นตัวควบคุม

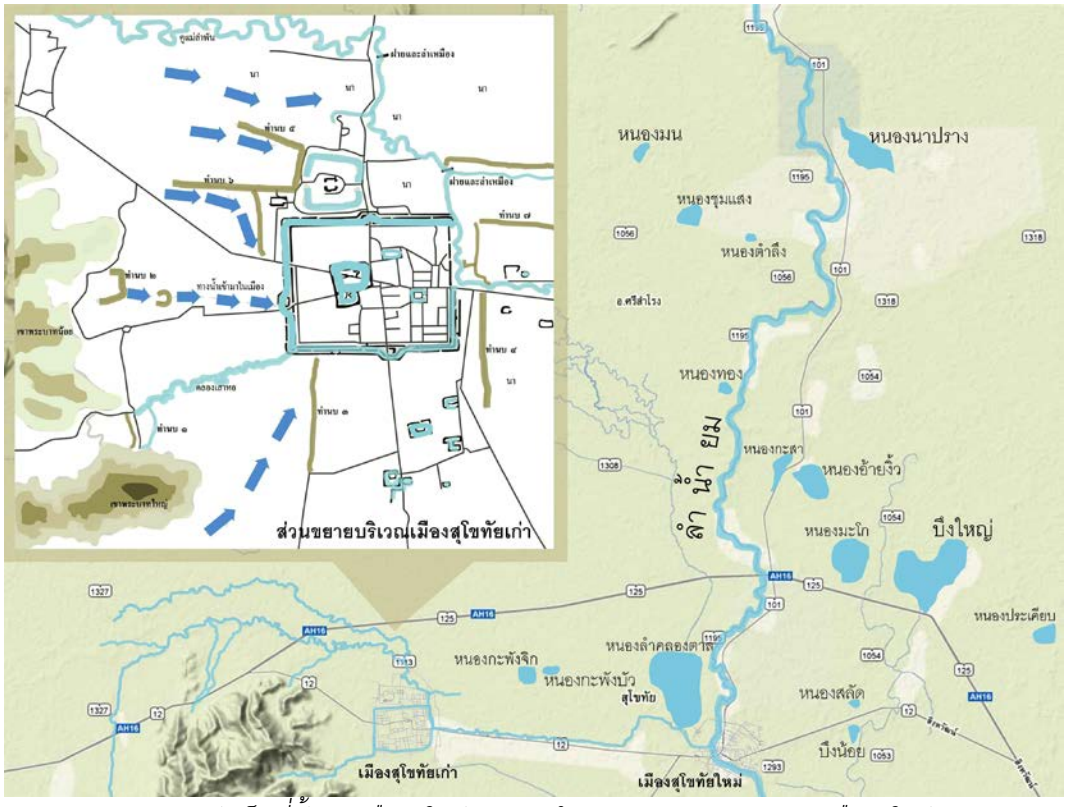

ภูมิประเทศอันเป็นที่ตั้งของเมืองสุโขทัยเก่าและใหม่ และภาพขยายบริเวณเมืองสุโขทัยเก่าที่แสดงทิศทางการชักน้ำเข้าสู่คูเมือง

บริเวณที่หลบน้ำท่วมสำคัญของสุโขทัยคือ **โซกพระร่วง** บริเวณเขาพระบาทใหญ่และเขากิ่วอ้ายม้า ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสุโขทัย เป็นบริเวณที่มีน้ำไหลบ่าลงมาอย่างรุนแรง จึงต้องทำเป็นฝายน้ำล้น ระบายน้ำเข้าสู่คลองเสาหอ ลงไปคูเมืองสุโขทัย ก่อนออกไปยังลำแม่ลำพัน บริเวณนี้ปัจจุบันทางชลประทานได้สร้างเป็นเขื่อนกักเก็บน้ำ เรียกว่า “เขื่อนพระร่วง” นอกจากนี้ยังมีการผันน้ำลงไปสู่คลองอื่นๆ เพื่อระบายน้ำออกสู่แม่น้ำยม เช่น คลองยาง ซึ่งเป็นคลองที่ขุดขึ้นเพื่อระบายน้ำลงแม่น้ำยม เป็นต้น ส่วนบริเวณคูแม่ลำพันพบว่ามีการสร้างลำเหมือง ฝาย โดยตลอด เพื่อการจัดการน้ำไว้สำหรับพื้นที่ทำนาข้าว

การเก็บกักน้ำในสระหรือตระพัง (Tank System) เป็นหัวใจหลักของการอยู่รอดของผู้คนเมืองสุโขทัยโบราณ ดังนั้นบริเวณที่มีอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่จึงเป็นศูนย์กลางของชุมชนโบราณ ดังเช่น บริเวณปราสาทวัดพระพายหลวง ซึ่งเป็นศาสนสถานที่มีคูน้ำขนาดใหญ่ (tank moat) ล้อมรอบ ตามระบบเดียวกับเมืองพระนคร พบว่ามีร่องรอยเป็นชุมชนโบราณมาตั้งแต่สมัยก่อนสุโขทัย

สรุปคือ ระบบการจัดการน้ำของเมืองสุโขทัย สัมพันธ์กับลักษณะภูมิประเทศที่เป็นที่ลาดเชิงเขา จึงต้องพึ่งพาน้ำจากที่สูง การจัดการระบบชลประทานจึงเป็นการชักน้ำจากที่สูงมาเก็บไว้ในคูน้ำ สระน้ำ เพื่อใช้อุปโภคบริโภค และมีการสร้างลำเหมือง ฝาย เพื่อแจกจ่ายน้ำไปยังพื้นที่นา

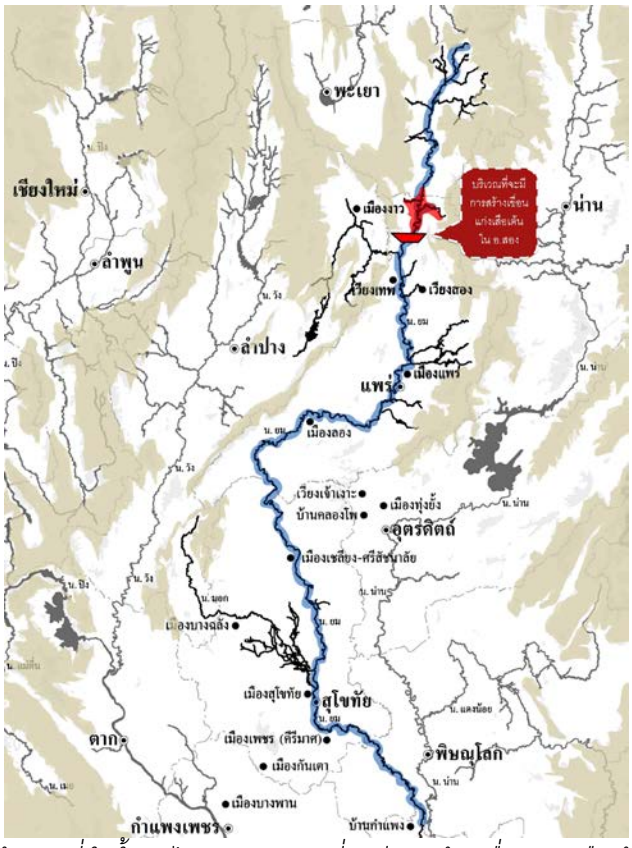

เส้นทางที่ลำน้ำยมไหลผ่านและจุดที่จะมีการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น

สำหรับกรณีของแก่งเสือเต้น เกิดคำถามว่าเหตุใดจึงไม่สร้างตัวเขื่อนในพื้นที่ศรีสัชนาลัย เพราะเป็นพื้นที่เชื่อมกับเขตพื้นที่สูง สามารถเก็บกักน้ำได้ พิจารณาจากลำน้ำยมเมื่อไหลลงจากพะเยามาถึงจุดที่สร้างแก่งเสือเต้นในเขตจังหวัดแพร่ ซึ่งเป็นเมืองระหว่างเขา มีลำน้ำงาวจากลำปางไหลมาสบกับแควน้ำยมในซอกเขา ซึ่งอุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้สักในพื้นที่แอ่งเล็กๆ จากนั้นก็จะไหลลงสู่ อ. เด่นชัย ซึ่งเป็นพื้นที่คอขวด น้ำไหลออกยาก ลำน้ำมีการหักเบนไปทางตะวันตกผ่าน อ. วังชิ้น ที่บริเวณนี้จะมีลำน้ำสายอื่นๆ ไหลลงมาสมทบราว ๔๐ สาย ก่อนจะไหลลงผ่านเข้าศรีสัชนาลัย สวรรคโลก ตัวเมืองสุโขทัยใหม่ ซึ่งน้ำที่ไหลต่ำจากสวรรคโลกลงมานั้น จะเริ่มไหลแผ่กระจายและแรง เป็นเหตุให้ตัวเมืองสุโขทัยใหม่ที่ตั้งอยู่ในที่ลุ่มต่ำถูกน้ำท่วมทุกปี

ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่มีการค้านว่าไม่ควรสร้างแก่งเสือเต้นที่แพร่ แต่ควรสร้างบริเวณเหนือเมืองศรีสัชนาลัยมากกว่า อีกทั้งตัวเมืองแพร่ที่เกิดน้ำท่วม ก็มิได้มีต้นเหตุมาจากลำน้ำยม เนื่องจากปริมาณน้ำยมที่ไหลจากตอนเหนือนั้นน้อย ขณะที่ต่ำจากเขตวังชิ้น จ. แพร่ ลงมาแล้วปริมาณน้ำจะสูงกว่ามาก เพราะได้ลำน้ำสายอื่นๆ มาสมทบ แต่การที่แพร่น้ำท่วมนั้นมาจากลำน้ำหลายสายทางตะวันออกเฉียงเหนือบริเวณผาช้างด่าน ซึ่งเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ ไหลเข้าตัวเมืองแพร่มาก กอปรกับพื้นที่เขาสูงถูกทำลายจากการเกษตร ไม่มีพื้นที่ซับน้ำจนเกิดดินถล่ม น้ำไหลแรง ทำให้การระบายน้ำลงสู่เด่นชัยไม่ทัน ในอดีตแพร่มีการจัดการน้ำโดยใช้การก่อกำแพงเมืองสูงกั้นกระแสน้ำ และมีการจัดการน้ำแบบเหมืองฝาย ขุดลำเหมืองดึงน้ำเข้ามาใช้ในเมืองแพร่ แม้แต่น้ำกินก็มีลำเหมืองอยู่ตรงกลางเมืองแพร่เดิม แต่ปัจจุบันได้ถูกถมไปแล้ว ฉะนั้นแม่ว่าจะมีการก่อสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้นขึ้นมา พื้นที่รับน้ำซึ่งเป็นอ่างอยู่ด้านบนก็ไม่สามารถแก้ปัญหาน้ำท่วมที่ จ. สุโขทัย และ จ. แพร่ได้

“การเข้าใจในเรื่องธรรมชาตินั้น คนไทยค่อนข้างจะรู้ดีว่าเส้นทางน้ำจะมาอย่างไร ออกไปที่ใด แต่คนนอกกลับมองภาพกว้างและไม่ได้ลงลึกในรายละเอียดเรื่องภูมิวัฒนธรรม ซึ่งเป็นองค์ความรู้จากข้างใน บางครั้งคนข้างในอาจจะหลงลืมไปบ้าง แต่หากได้รื้อฟื้นขึ้นมาแล้ว และนำมาใช้ก็จะจัดการแก้ปัญหาได้” รศ. ศรีศักรสรุปในท้ายที่สุด

ต่อจากนั้น **คุณประสาท ตงศิริ** ตัวแทนจากท้องถิ่นเมืองสกลนคร ได้นำเสนอบทเรียนกรณี **เกาะดอนสวรรค์** ซึ่งเป็นเกาะที่ใหญ่ที่สุดในบรรดาเกาะต่างๆ ที่ตั้งอยู่กลางหนองหาร เกาะดังกล่าวเป็นเสมือน “สวนสาธารณะธรรมชาติ” กึ่ง “ดอนปู่ตา” อันหมายถึงการเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในการทำพิธีกรรมร่วมกันของชนชาวอีสานและชาวสกลนครที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ ไม่มีผู้ใดถือครองกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ดังกล่าว จนกระทั่งมีความพยายามของฝ่ายคณะสงฆ์ของจังหวัดสกลนครขึ้นทะเบียนสถานที่บนเกาะดอนสวรรค์ให้เป็นวัดร้าง จากนั้นมีการสนับสนุนจากวัดธรรมกายนำพระเข้าไปจำพรรษา ณ ที่นั้น และพยายามขอรังวัดที่ดินเพื่อออกโฉนดจากภาครัฐ

คุณประสาท ตงศิริ ได้นำเสนอกรณีเกาะดอนสวรรค์ที่สะท้อนให้เห็นถึงพลังจาก "คนใน"

อันนำมาสู่กรณีพิพาทกับภาคประชาสังคมของชาวสกลนครที่ไม่ต้องการให้มีการออกโฉนดที่ผิดกฎหมาย มีการออกมาประท้วงจากภาคประชาชนหลายองค์กร จนนำมาสู่การระงับการออกโฉนดและห้ามพระจากวัดธรรมกายเข้ามาใช้พื้นที่อีก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพลังของคนในท้องถิ่นอย่างชัดเจน ที่เป็นเช่นนี้เพราะองค์กรภาคประชาชนของสกลนครมีความเข้มแข็งเป็นพื้นฐาน ไม่ว่าหอการค้าจังหวัด ชมรม สมาคมต่างๆ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ตลอดจนความร่วมมือกับเครือข่ายที่ไม่ใช่ราชการ (NGO) มีเวทีเปิดพื้นที่ให้คนสกลได้มาพบปะกันอย่างสม่ำเสมอ มีการพูดคุยแสดงความคิดเห็น อันเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน การจัดกิจกรรมลักษณะนี้ของภาคประชาชนจึงเป็นเสมือนการเตรียมความพร้อมเบื้องต้นของการก้าวย่างไปสู่การเรียกร้องและสิทธิชุมชนโดยไม่รู้ตัว

ถัดมา**อาจารย์สุภาภรณ์ จินดามณีโรจน์** จากมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่คร่ำหวอดในการทำประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมาอย่างยาวนาน ได้ชี้ให้เห็นว่า *ภูมิวัฒนธรรม คือ "หัวใจ" ของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น* เพราะครอบคลุมความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต้องเข้าถึงคนใน เห็นและเข้าใจพื้นที่ตลอดจนบริบทของการเปลี่ยนแปลง การทำประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นพื้นฐานที่จะนำไปสู่การทำพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น การสร้างหลักสูตรเรียนรู้เรื่องราวของท้องถิ่น อย่างที่วัดม่วง ราชบุรี กำลังอยู่ในกระบวนการสร้างคนในให้ทำประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนเอง นอกจากนี้ยังยกกรณีศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนไหล่หิน อ. เกาะคา จ. ลำปาง ที่เห็นถึงความสัมพันธ์ภายในระหว่างชาวบ้านกับวัด การทำเหมืองฝายที่ต้องอาศัยความร่วมไม้ร่วมมือกันของคนภายในท้องถิ่น การทำป่าไม้ โรงงานน้ำตาล อันเป็นเศรษฐกิจที่สร้างความสัมพันธ์กับพื้นที่ภายนอก และเมื่อมีความ

อาจารย์สุภาภรณ์กำลังอธิบายถึงที่ตั้งและผังกายภาพของบ้านไหล่หิน จ. ลำปาง

เปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะการจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายที่ชลประทานเข้ามาจัดการมากขึ้น ก็นำมาสู่การลดลงของพลังชุมชน

ทางด้าน **ผศ. ดร.นิรมล กุลศรีสมบัติ** อาจารย์ประจำภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้นำเสนอในประเด็น ***ภูมิวัฒนธรรมกับการพัฒนาเมือง*** มีสาระสำคัญดังนี้

ผศ. ดร. นิรมลกำลังบรรยายถึงการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมือง

นักผังเมืองถือว่ามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการวางแผนและออกแบบกายภาพของเมือง ตลอดจนการอนุรักษ์ย่านประวัติศาสตร์ ดังนั้นเพื่อวางรากฐานความเข้าใจเรื่องภูมิวัฒนธรรมทั้งทางด้านกายภาพและชีวิตวัฒนธรรมของผู้คน ทางภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงได้เรียนเชิญ อ. ศรีศักร วัลลิโภดม ไปบรรยายพิเศษในเรื่อง *พัฒนาการของผังเมืองโบราณ* เพื่อให้นิสิตได้ทำความเข้าใจมโนทัศน์ในการ

ออกแบบผังเมืองและการจัดการน้ำของคนในสมัยโบราณ เพื่อนำมาใช้เป็นรากฐานในการออกแบบผังเมือง รวมไปถึงการอนุรักษ์เมืองเก่าในปัจจุบันได้

โปสเตอร์เมื่อครั้ง อ. ศรีศักรไปบรรยาย เรื่องภูมิวัฒนธรรมให้กับนิสิตผังเมืองของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตัวอย่างพื้นที่ย่านเก่าในกรุงเทพฯ ที่สะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาทางกายภาพที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและไม่สอดคล้องกับบริบทพื้นที่เดิม เช่น *ย่านคลองสาน* ที่ในอดีตเต็มไปด้วยคูคลองหลายสาย แต่ในยุคต่อมามีการตัดถนนที่ไม่ได้ถูกออกแบบให้สอดคล้องกับภูมิประเทศเดิม เมื่อมีถนนเกิดขึ้นได้ส่งผลให้การใช้ประโยชน์ที่ดินและลักษณะทางกายภาพของพื้นที่เปลี่ยนแปลงไป หลายบริเวณภายในย่านมีความเสื่อมโทรมและมีปัญหาเรื่องการคมนาคม เช่น ถนนแคบ เกิดซอยตัน หรือพื้นที่บริเวณริมน้ำไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้เต็มศักยภาพของพื้นที่เพราะถนนเข้าไม่ถึงและมีการสร้างอาคารอย่างหนาแน่น ทำให้คนที่อยู่มาแต่เดิมเริ่มย้ายออกและมีคนกลุ่มใหม่ๆ เข้ามาเช่าอาศัยเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้สำนึกความเป็นท้องถิ่นลดลง ส่งผลต่อความเสื่อมโทรมของย่าน อย่างไรก็ตาม พื้นที่ย่านคลองสานถือว่ายังคงมีมรดกวัฒนธรรมต่างๆ หลงเหลืออยู่เป็นจำนวนมาก

ด้วยเหตุนี้จึงเลือกพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตั้งแต่ย่านกะดีจีนต่อเนื่องไปถึงคลองสานเป็นพื้นที่ศึกษา โดยนำนิสิตของภาควิชาฯ ลงไปฝึกการทำงานภาคสนาม เพื่อเรียนรู้วิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนและให้ความสำคัญกับคนในท้องถิ่น เพื่อนำมาใช้เป็นฐานในการออกแบบและพัฒนาทางกายภาพ โดยให้เด็กๆ ลงพื้นที่ไปเก็บข้อมูลจากคนใน แล้วนำข้อมูลที่ได้มานำเสนอ ซึ่งจะนำมาสู่การวางแผนข้อเสนอการฟื้นฟูย่านเก่าเพื่ออนุรักษ์และสามารถตอบสนองความต้องการของคนในได้ ทั้งยังเปิดโอกาสให้ภาคประชาสังคม ทั้งชุมชนและภาคีเครือข่ายในภาคส่วนต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการระดมความคิดเห็น

กระบวนการจัดทำแผนที่มรดกวัฒนธรรมอย่างมีส่วนร่วม

การสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนและภาคีที่เกี่ยวข้องด้วยเทศกาลศิลปวัฒนธรรม

การดึงภาคประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดทำแผนที่มรดกวัฒนธรรม

ผลสำเร็จส่วนหนึ่งที่ได้จากโครงการคือ *การจัดทำแผนที่มรดกวัฒนธรรม* ที่สามารถใช้เป็นเครื่องมือในการทำแผนอนุรักษ์ย่านเก่าได้ นอกจากนี้แนวคิดเรื่องภูมิวัฒนธรรมยังสามารถนำมาใช้เพื่อสร้างสำนึกร่วมและความเข้มแข็งของคนในท้องถิ่น เพราะเป็นการทำความเข้าใจบริบทของพื้นที่ในด้านต่างๆ ทั้งลักษณะกายภาพ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม จากการทำงานดังกล่าวมานี้นำมาสู่การจัดตั้ง*ศูนย์ออกแบบการพัฒนาเมือง* เพื่อให้การดำเนินงานอนุรักษ์ฟื้นฟูย่านเก่ามีระบบและประสิทธิภาพมากขึ้น โดยมีความพยายามผลักดันให้ทางภาครัฐเข้ามามีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนโครงการต่างๆ เพิ่มมากขึ้นอีกด้วย

การเสวนาวิชาการเรื่อง
“ผู้นำทางวัฒนธรรม ในบริบทภูมิวัฒนธรรมภาคเหนือ”
๑๔–๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๖
อ. แม่สาย–เชียงแสน–เชียงของ จ. เชียงราย

โครงการภูมิวัฒนธรรม ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่มี รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม เป็นหัวหน้าคณะผู้วิจัย เป็นโครงการวิจัยที่ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น โดยมุ่งเน้นทำความเข้าใจเรื่องพื้นที่และการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่าของผู้คน ที่ผ่านมาโครงการภูมิวัฒนธรรมได้ทำการวิจัยภายในท้องถิ่นต่างๆ ทุกภูมิภาคอย่างต่อเนื่อง และได้เผยแพร่องค์ความรู้เรื่องภูมิวัฒนธรรม ทั้งในรูปของสิ่งพิมพ์ สารคดี รวมถึงการให้องค์ความรู้แก่คนในท้องถิ่น

ในปี พ.ศ. ๒๕๕๖ นี้ ทางโครงการภูมิวัฒนธรรมได้จัดการเสวนาวิชาการขึ้นอีกครั้ง ในเรื่อง “**ผู้นำทางวัฒนธรรม ในบริบทภูมิวัฒนธรรมภาคเหนือ**” ระหว่างวันที่ ๑๔–๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๖ ที่จังหวัดเชียงราย ซึ่งงานเสวนาครั้งนี้แบ่งกิจกรรมออกเป็น ๒ ส่วน คือ การเสวนาวิชาการและกิจกรรมสัญจรไปยัง อ. แม่สาย อ. เชียงแสน และ อ. เชียงของ

โปสเตอร์ประชาสัมพันธ์การจัดงานที่เผยแพร่ในพื้นที่ จ. เชียงราย ก่อนวันจัดงานเสวนาฯ

ในวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖ ได้จัดการเสวนาวิชาการเรื่อง **ภูมิวัฒนธรรมภาคเหนือ** ณ ห้องประชุมโรงแรมริมกก จ. เชียงราย การเสวนาเริ่มต้นโดย **รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม** หัวหน้าคณะผู้วิจัยโครงการภูมิวัฒนธรรม ในประเด็น *ผู้นำทางวัฒนธรรม ในบริบทภูมิวัฒนธรรมภาคเหนือ* มีสาระสำคัญดังนี้

พื้นที่ภาคเหนือเป็นลักษณะพื้นที่ที่เรียกว่า Intermountain Area หมายถึง ที่ราบระหว่างเขา ซึ่งในพื้นที่ราบระหว่างเขามี ๒ ลักษณะคือ **หุบ** เป็นลักษณะภูมิประเทศที่มีลำน้ำสายเดียวตัดผ่าน แล้วสองฝั่งเป็นภูเขา และอีกลักษณะหนึ่งคือ **แอ่ง** หรือ basin หมายถึง พื้นที่ราบลุ่มซึ่งมีหนองน้ำอยู่ตรงกลาง และมีลำน้ำหลายสายไหลผ่าน พัฒนาการของบ้านเมืองในภาคเหนือต่างเกิดขึ้นในลักษณะภูมิประเทศเช่นนี้ และใช้การจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย ซึ่งการบรรยายครั้งนี้ได้หยิบยกเฉพาะพื้นที่แอ่งเชียงรายและเชียงแสน

แอ่งเชียงแสนมีเทือกเขาสำคัญคือ **ภูสามเส้า** ประกอบด้วย ดอยตุง ดอยปู่เจ้า และดอยจ้อง โดยมีลำน้ำที่หล่อเลี้ยงคือ ลำแม่สาย ลำน้ำจัน ลำน้ำคำ และถัดไปตอนปลายคือแม่น้ำกก จึงถือว่ารวมอยู่ในที่ราบลุ่มลำน้ำกก ในแอ่งนี้มีการสร้างบ้านแปงเมืองที่ค่อนข้างชัดเจน โดยกลุ่มคนดั้งเดิมที่ตั้งถิ่นฐานมาก่อนคือ **พวกลัวะ** ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่บนที่สูงก่อนที่จะมีคนกลุ่มใหม่เคลื่อนย้ายเข้ามายังที่ราบลุ่ม จนเกิดการผสมผสานกันของคนสองกลุ่ม ทำให้เกิดรัฐล้านนาโยนกขึ้นมา

รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม หัวหน้าคณะผู้วิจัยฯ ได้อธิบายถึงลักษณะของภูมิวัฒนธรรมภาคเหนือ

หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานของพวกลัวะคือ การพบเวียงโบราณที่มีคูน้ำคันดินกระจายอยู่ทั่วไปตามเนินเขา หรือ “ม่อน” อย่างเช่นที่ อ. แม่จัน พบว่ามีม่อนหรือเนินดินเล็กๆ อยู่มากมาย ซึ่งหลายแห่งมีร่องรอยของเวียงโบราณ แต่ก็ถูกทำลายไปมากเช่นกัน นอกจากนี้ใน *พงศาวดารโยนก* ยังกล่าวถึง ภูสามเส้า ซึ่งเป็นถิ่นที่อยู่ของพวกลัวะ และเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับระบบความเชื่อดั้งเดิมแบบ Supernaturalism ที่นับถืออำนาจเหนือธรรมชาติ ผีต่างๆ เช่น ผีฟ้า ผีดิน จนเมื่อมีการรับพระพุทธศาสนาเข้ามา จึงถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏให้เห็นจากการสร้างพระธาตุขึ้นบนดอยตุง

ในตำนาน *พงศาวดารโยนก* กล่าวว่า บนดอยตุงเป็นที่อยู่ของคนกลุ่มหนึ่งเรียกว่า ลาวจก พวกนี้ยังทำไร่ทำนาโดยการใช้เสียมตุ่น คือการทำนาบนที่สูงแบบหมุนเวียน ต่อมาลาวจกเคลื่อนลงจากดอยตุง มาสร้างเมืองเงินยางขึ้นริมน้ำสาย เชิงดอยตุง และเกิดวงศ์กษัตริย์ขึ้นมานามว่า "**ลวจักราช**" ซึ่งตำนานดังกล่าวน่าจะหมายถึงการเคลื่อนย้ายลงมาตั้งถิ่นฐานของพวกลัวะนั่นเอง

จากเมืองเงินยาง ได้มีการขยายบ้านเมืองไปยังบริเวณสบรวก (จุดที่แม่น้ำสายสบกับแม่น้ำรวก) ซึ่งบริเวณนี้มีการสร้างพระธาตุปูเข้า ซึ่งมีตำนานสัมพันธ์กับกษัตริย์พระองค์หนึ่งคือ "**ลาวเก๊า**" หรือ**พญาเก้าแก้วมาเมือง** จากนั้นตระกูลของลาวจกก็สร้างบ้านแปงเมืองขยายไปจนถึงพะเยา และมีกษัตริย์ที่สำคัญองค์หนึ่งชื่อ **ขุนเจือง** ซึ่งเป็นผู้รวบรวมบ้านเมืองในเขตฝั่งนี้ของแม่น้ำโขงทั้งหมด สมัยต่อมาจากสมัยขุนเจืองสี่ชั่วคน ก็เป็นยุคของพญามังรายนั่นเอง

อีกด้านหนึ่งในที่ราบเชียงแสน มีคนอีกกลุ่มหนึ่งเคลื่อนย้ายเข้ามา ดังที่ปรากฏใน *ตำนานสิงหนวัติ* เชื่อว่าเป็นกลุ่มคนไทใหญ่จากลุ่มน้ำอิระวดี เข้ามาตั้งถิ่นฐานยังลุ่มน้ำกก และสร้างเมืองโยนกนาคพันธุ์ขึ้นบริเวณหนองหล่ม อันเป็นบริเวณที่มีน้ำใต้ดินอุดมสมบูรณ์ ต่อมาคนกลุ่มนี้มีการขยายเมืองไปยังที่ต่างๆ ไปถึงเมืองชัยนารายณ์ ชัยปราการ จนมาถึงแม่สาย เกิดเป็นเมืองเวียงพางคำ ซึ่งมีกษัตริย์พระองค์ที่สำคัญคือ "**พระเจ้าพรหมมหาราช**" ที่ประวัติศาสตร์ไทยในยุคชาตินิยมได้ยกขึ้นเป็น "มหาราช" พระองค์แรกของประเทศไทย ในอีกด้านหนึ่ง พระเจ้าพรหมมหาราชถูกยกขึ้นเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมคนสำคัญของกลุ่มคนไทใหญ่ ความศรัทธาในพระเจ้าพรหมมหาราชแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนที่เวียงพางคำ อ. แม่สาย คนแม่สายได้ฟื้นเรื่องตำนานพระเจ้าพรหมขึ้นมา เพื่อสร้างสำนึกร่วมในท้องถิ่น และในแต่ละปีจะมีการทำพิธีกรรมเพื่อบวงสรวงเซ่นไหว้ โดยมีกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วม

งานสักการะพระเจ้าพรหมมหาราช ซึ่งเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมของชาว อ. แม่สาย

นอกจากนี้ในตำนาน พงศาวดาร หรือนิทานต่างๆ ยังสะท้อนให้เห็นถึงการใช้อำนาจเหนือธรรมชาติมาเป็นตัวควบคุมการกระทำของคนให้อยู่ในแบบแผนอันดีงาม เช่น ตำนานเรื่องปลาไหลเผือกและกระรอกด่อน ที่กล่าวถึงความฉิบหายของเมืองอันเกิดจากคนกระทำความชั่ว สิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงลงโทษให้บ้านจมหายลงไป ซึ่งนิทานเหล่านี้ล้วนมีนัยถึงการควบคุมทางศีลธรรมทั้งสิ้น

จากทั้งหมดสรุปได้ว่า ในอดีตมีกระบวนการทางสังคมที่หล่อหลอมให้ผู้คนมีสำนึกร่วมกันภายในถิ่นฐานที่อยู่ของตนเอง โดยอาศัยความเชื่อเรื่องอำนาจศักดิ์สิทธิ์เป็นที่ตั้ง แต่ปัจจุบันความคิดเหล่านี้ค่อยๆ เลือนไป เนื่องมาจากการเข้ามามีอำนาจของรัฐ และระบบการศึกษาจากส่วนกลางที่ลดความสำคัญของตำนานและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลงไป แต่ทว่าความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ยังคงมีอยู่ในกลุ่มคนต่างๆ ดังที่ปรากฏในเห็นในจังหวัดเชียงรายที่นำมาใช้เพื่อสร้างสำนึกร่วมในท้องถิ่น นอกจากนี้ยังต้องฟื้นรากเหง้าของตนเองขึ้นมาอีกครั้ง โดยมีเครื่องมือสำคัญคือการศึกษาภูมิวัฒนธรรม ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของคนในต่อไป

(ซ้าย) ผศ.นฤมล เรืองรังษี และ
(ซ้ายล่าง) คุณสุชาครีย์ ศรีรัตน์
บรรยายถึงปัญหาการอนุรักษ์ในพื้นที่

ลำดับต่อมา **ผศ. นฤมล เรืองรังษี** ผู้อำนวยการสำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย ได้บรรยายในหัวข้อเรื่อง *ปัญหาการอนุรักษ์พื้นที่เมืองโบราณใน จ. เชียงราย* มีสาระสำคัญดังนี้ ใน จ. เชียงราย พบว่ามีเมืองโบราณกระจายตัวอยู่เป็นจำนวนมาก เมืองโบราณสำคัญก็เช่นเวียงหนองหล่ม จากการลงพื้นที่สำรวจพบว่า มีแหล่งโบราณสถานจำนวนมากอยู่ในพื้นที่บริเวณเวียงหนองหล่ม แต่กำลังถูกรุกล้ำจากกลุ่มนายทุนการเกษตร ขบวนการลักลอบขุดวัตถุโบราณ รวมถึงการพัฒนาของหน่วยงานรัฐเองที่ได้ทำลายพื้นที่เมืองโบราณไปเพราะขาดข้อมูลและไม่เห็นความสำคัญ

นอกจากนี้การทำงานอนุรักษ์โบราณสถานก็เป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากต้องต่อสู้กับนายทุนผู้มีอิทธิพล ขณะเดียวกันองค์การบริหารส่วนท้องถิ่นก็ไม่สามารถให้การสนับสนุนได้เต็มที่ รวมถึงการโยกย้ายผู้มีอำนาจบ่อยครั้ง ทำให้การดำเนินงานต่างๆ ไม่ต่อเนื่อง ซึ่งปัญหาที่เห็นได้ชัดเจน เช่น การออกเอกสารสิทธิ์ให้นายทุนเข้ามาครอบครองที่ดินในพื้นที่ชุ่มน้ำเวียงหนองหล่ม ทั้งที่แต่เดิมเป็นพื้นที่สาธารณะที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน การอนุรักษ์เมืองโบราณเวียงพางคำท่ามกลางการเติบโตของแม่สายที่กลายเป็นเมืองเศรษฐกิจ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นว่าการพัฒนาพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ ควรที่จะคำนึงถึงผลกระทบให้รอบคอบและต้องเป็นการพัฒนาในเชิงอนุรักษ์ ที่สำคัญหากคนท้องถิ่นขาดความเข้มแข็งก็ไม่สามารถต้านการบุกรุกจากภายนอกได้

ต่อมา **คุณสุชาครีย์ ศรีรัตน์** ตัวแทนจากทีมวิจัยเพื่อท้องถิ่นในพื้นชุ่มน้ำเวียงหนองหล่ม ได้กล่าวถึง *โครงการพัฒนาพื้นที่เวียงหนองหล่มให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม* ว่า โครงการดังกล่าวเป็นความร่วมมือระหว่างหน่วยงานต่างๆ ภายในท้องถิ่น โดยที่ผ่านมาได้มีการเก็บข้อมูลวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนรอบๆ บริเวณเวียงหนองหล่ม เช่น การประมง ประเพณีความเชื่อ และสถานที่สำคัญต่างๆ ในชุมชน ซึ่งข้อมูลเหล่านี้สามารถนำมาใช้สร้างเส้นทางท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมให้เกิดขึ้นได้ในอนาคต

นอกจากมิติทางด้านการอนุรักษ์เมืองโบราณใน จ. เชียงรายแล้ว ยังมีอีกหนึ่งประเด็นที่น่าสนใจคือ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนชายแดน โดยได้ **ดร. พลวัฒ ประพัฒน์ทอง** หัวหน้าโครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์อารยธรรมลุ่มน้ำโขง สำนักวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง มาเป็นวิทยากร ซึ่งมีสาระสำคัญ ดังนี้

ความรู้สึกของเราที่มีต่อประเทศเพื่อนบ้านในเวลาที่ผ่านมา มักเป็นความกลัว ส่งผลต่อการเปิดประชาคมอาเซียนในอนาคต ที่กลายเป็นว่าเราจะแข่งขันกับเขาได้หรือไม่ แทนที่จะหาหนทางร่วมมือกันอย่างสันติเพื่อความเจริญก้าวหน้าของภูมิภาคอาเซียน

ดร. พลวัฒ ประพัฒน์ทอง

สำหรับเส้นเขตแดนที่เป็นเส้นสมมตินี้ ในความเป็นจริงชาวบ้านต่างมีการเคลื่อนย้ายไปมาหาสู่กันอย่างปกติอยู่แล้ว ดังเช่น ชาวบ้านบริเวณอำเภอแม่สายและท่าขี้เหล็ก ประเทศพม่า ที่มีการข้ามแม่น้ำสายเพื่อเข้ามาทำกินและค้าขายกันอย่างเสรี ซึ่งสิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า เราควรจัดการกับพื้นที่ชายแดนอย่างไรให้เกิดประโยชน์ร่วมกันสูงสุด ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการทำความเข้าใจสังคมของประเทศเพื่อนบ้าน

ในด้านของ จ. เชียงราย ด้วยเหตุที่เป็นพื้นที่ติดชายแดน และถูกส่งเสริมให้มีการพัฒนาทางเศรษฐกิจอย่างมาก ย่อมได้รับผลกระทบทางสังคมไม่น้อย ดังที่เห็นได้อย่างชัดเจนใน อ. เชียงของที่จะได้รับผลกระทบโดยตรงจากการเปิดสะพานข้ามแม่น้ำโขงแห่งที่ ๔ในขณะที่เชียงแสนจำเป็นต้องปรับแนวความคิดใหม่ว่า มิใช่เป็นเพียงเมืองประวัติศาสตร์ที่หยุดนิ่ง หากแต่กำลังอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง ดังเช่นฝั่งประเทศลาวตรงข้ามกับเชียงแสนได้กลายเป็นเขตเศรษฐกิจของจีน ภายในมีทั้งห้างร้านและบ่อนคาสิโน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่คนเชียงแสนต้องตระหนักรู้ เช่นเดียวกับการรักษาโบราณสถานต่างๆ ที่ควรจัดให้มีกิจกรรมเพื่อสร้างสัมพันธ์กับคนในชุมชน เป็นการสร้างสำนึกเรื่องอนุรักษ์ และควรรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพื่อสร้างจุดร่วมให้ผู้คนได้มีพื้นที่อยู่ในหน้าประวัติศาสตร์เมืองเชียงแสน มากกว่าที่จะให้ความสำคัญเฉพาะประวัติศาสตร์นับร้อยปีที่ผ่านเพียงอย่างเดียว

นอกจากการเสวนาแล้ว ยังมีกิจกรรมสัญจรไปยัง อ. แม่สาย, อ.เชียงแสน และ อ.เชียงของ ระหว่างวันที่ ๑๔–๑๕ ก.พ. ๒๕๕๖ ซึ่งได้มีการแลกเปลี่ยนความเห็นกับคนในพื้นที่ถึงความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้น ดังเช่น

ในช่วงบ่ายของวันที่ ๑๔ ก.พ. ๒๕๕๖ เดินทางไปยัง อ. แม่สาย และร่วมพูดคุยเรื่องทิศทางการค้าใน อ. แม่สาย โดยมี **คุณบุญธรรม ทิพย์ประสงค์** ประธานการค้าแม่สายเป็นวิทยากร โดยกล่าวถึงการพัฒนาพื้นที่เศรษฐกิจเมืองแม่สายในอนาคตว่า ควรจะมีความร่วมมือกับทั้งเชียงแสนและเชียงของ แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นเสมอ คือความไม่ต่อเนื่องในการพัฒนา ซึ่งเป็นผลจากการเปลี่ยนผู้บริหารจังหวัดเชียงรายบ่อยครั้ง นอกจากนี้ยังเยี่ยมชมร่องรอยเมืองโบราณเวียงพางคำและพระธาตุดอยเวา ซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมืองแม่สาย

รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม บรรยายที่พระธาตุดอยเวา อ. แม่สาย จ. เชียงราย

ในช่วงเย็นได้เดินทางต่อไปยัง อ. เชียงแสน ซึ่งได้จัดให้มีการเสวนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวเชียงแสน ณ วัดพระธาตุปูเข้า วิทยากรคือ **คุณพัชรี ศรีมัธยกุล** ผู้ก่อตั้งพิพิธภัณฑ์บ้านฝิ่น, **อ. บุญส่ง เชื้อเจ็ดตน** ประธานสภาวัฒนธรรมเชียงแสน, **อ. สุเทพ ชัยชนะ** และ **คุณประสิทธิ์ สุพรรณ** กำนัน ต. เวียง อ. เชียงแสน โดยกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่บริเวณสบรวกหรือสามเหลี่ยมทองคำ และปัญหาที่เกิดขึ้นจากการเป็นเมืองท่าของเชียงแสน ที่ส่งผลให้เกิดการเข้ามาของแรงงานต่างชาติ รวมถึงการพัฒนาที่ดินในเมืองเชียงแสนที่ไร้ทิศทางในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีปัญหาสังคมอันเนื่องมากจากการเกิดขึ้นของบ่อนคาสิโนในฝั่งลาวที่อยู่ห่างแค่เพียงแม่น้ำโขงกั้น

บรรยากาศการเสวนาที่วัดพระธาตุปูเข้าสบรวก อ .เชียงแสน

สำหรับวันที่ ๑๕ ก.พ. ๒๕๕๖ ได้เดินทางไปยัง อ. เชียงของ เพื่อร่วมเสวนาในหัวข้อเรื่อง *๑ เมือง ๒ แบบ แนวคิดการจัดการพื้นที่วัฒนธรรมเมืองเชียงของ* โดย**กลุ่มรักษ์เชียงของ** ณ ห้องประชุมที่ว่าการอำเภอเมืองเชียงของ มีสาระสำคัญคือ เนื่องจากการจะเปิดใช้สะพานข้ามแม่น้ำโขงแห่งที่ ๔ ซึ่งส่งผลกระทบโดยตรงกับเมืองเชียงของทั้งในด้านสังคมและเศรษฐกิจ จึงนำมาซึ่งแนวความคิด ๑ เมือง ๒ แบบ ซึ่งเป็นแนวทางการจัดการพื้นที่วัฒนธรรมของเมืองเชียงของ โดยแบ่งเมืองออกเป็น ๒ เขต คือ เขตอนุรักษ์เมืองเก่า ซึ่งจะเป็นพื้นที่ท่องเที่ยวและเรียนรู้ และเขตเมืองใหม่ เพื่อรองรับการเติบโตทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมการขนส่งที่กำลังจะขยายตัวอย่างมากในอนาคต โดยอยู่ในพื้นที่ตั้งแต่บริเวณรอบสะพานข้ามแม่น้ำโขงแห่งที่ ๔ มายังเขตทุ่มสามหมอนและพื้นที่โดยรอบ ซึ่งโครงการดังกล่าวถือเป็นความร่วมมือกันทั้งกลุ่มประชาสังคมเชียงของ สภาหอการค้า และหน่วยงานการปกครองท้องถิ่น

(บน) สะพานข้ามแม่น้ำโขงแห่งที่ ๔ เชื่อมระหว่าง อ. เชียงของ-ห้วยทราย ประเทศลาว ซึ่งจะนำพาความเจริญและความเสียหายมาสู่เชียงของ
(ขวา) คุณนิวัฒน์ ร้อยแก้ว หรือครูตี๋ วิทยากรในการเสวนาเรื่อง "เชียงของ ๑ เมือง ๒ แบบ"

จากการเสวนาในครั้งนี้จะเห็นได้ว่า แม้เชียงรายจะได้รับผลกระทบจากการเป็นพื้นที่เศรษฐกิจชายแดนที่สำคัญ แต่ขณะเดียวกันก็ได้เกิดการเคลื่อนไหวขององค์กรภาคประชาชนภายในท้องถิ่นต่างๆ ที่ก่อตัวขึ้นจากความต้องการรักษาแผ่นดินเกิด ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่ามีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการรักษาชุมชนท้องถิ่นให้เข้มแข็ง ท่ามกลางกระแสทุนจากภายนอกที่บ่าเข้ามาอย่างไม่หยุดยั้ง

การเผยแพร่องค์ความรู้ภูมิวัฒนธรรม
นำสื่อมวลชนลงพื้นที่ ต. สะเอียบ จ. แพร่
วันที่ ๔–๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๖

ระหว่างวันที่ ๔–๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๖ โครงการภูมิวัฒนธรรม ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่มี รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม เป็นหัวหน้าคณะผู้วิจัย ได้พาคณะเจ้าหน้าที่จาก สกว. สื่อมวลชน และเจ้าหน้าที่มูลนิธิเล็ก-ประไพฯ ลงพื้นที่เก็บข้อมูลและศึกษาเรื่องภูมิวัฒนธรรมในพื้นที่ตำบลสะเอียบ อ. สอง จ. แพร่ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่กำลังมีกรณีคัดค้านเรื่องการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น เขื่อนยมบน และเขื่อนยมล่าง

ก่อนการลงพื้นที่ อ.ศรีศักร ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับภูมิวัฒนธรรมของลำน้ำยมที่ผ่านป่าสักทองผืนใหญ่ อันเป็นจุดที่จะมีการสร้างเขื่อนแก่งเต้น โดยชาวสะเอียบได้มาให้ภาพการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่

สะเอียบ ตั้งอยู่ในแอ่งที่ราบลุ่มในเขตอำเภอสอง ถูกโอบล้อมด้วยป่าและภูเขา มีพื้นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำยมเหมาะสำหรับการทำเกษตรกรรม จากคำบอกเล่าสืบต่อกันมา ชาวสะเอียบเริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานกว่า ๒๐๐ ปีมาแล้ว โดยบรรพบุรุษเคลื่อนย้ายมาจากบ้านทุ่งวัวแดง เมืองสา (ปัจจุบันคือ อ. สา จ. น่าน) เล่ากันว่าเป็นกลุ่มพรานป่าที่ออกล่าสัตว์ แล้วได้พบกับพื้นที่ราบอุดมสมบูรณ์ที่ห้วยเอียบ จึงชักชวนกันมาสร้างหมู่บ้าน ขุดลำเหมือง ทำฝาย แผ้วถางที่ทำนา ปลูกบ้านเรือนอยู่กันอย่างถาวร

ปัจจุบันตำบลสะเอียบแบ่งออกเป็น ๑๐ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านดอนชัย ดอนชัยสักทอง ดอนแก้ว แม่เต้น นาฝาย นาหลวง ท่าวะ ห้วยโป่ง และป่าเลา นอกจากนี้มีชุมชนชาวอาข่าที่บ้านแม่พร้าว ซึ่งถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งในหมู่บ้านดอนชัยสักทอง อาชีพส่วนใหญ่ของชาวบ้านยังคงทำนาข้าว ทำไร่ข้าวโพด เลี้ยงสุกร และที่สำคัญคือการทำสุราพื้นบ้าน เป็นวิสาหกิจชุมชนที่สร้างรายได้อย่างมาก

แม้ว่าสังคมภายนอกกำลังแปรเปลี่ยนไปตามการพัฒนาเศรษฐกิจอุตสาหกรรม แต่สภาพสังคมของคนสะเอียบยังคงเป็น *สังคมแบบชาวนา (Peasant Society)* คือมีความสัมพันธ์แบบเห็นหน้าค่าตากัน รู้จักว่าใครเป็นใคร ผูกพันกันแบบเครือญาติ และนับถือผู้อาวุโส ทำให้การดำเนินชีวิตและการทำมาหากินเป็นไปในลักษณะที่เกื้อกูลกัน และนำมาสู่การจัดการภายในท้องถิ่น

ป่าสักทองผืนใหญ่แห่งสุดท้ายจะเปลี่ยนสภาพกลายเป็นอ่างเก็บน้ำ หากมีการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น

จากการตั้งวงเสวนาร่วมกับชาวบ้าน ทุกคนต่างให้เหตุผลว่าไม่ควรสร้างเขื่อนขนาดใหญ่บริเวณนี้ เนื่องจากอยู่ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติแม่ยม และมีป่าไม้สักที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทย อีกทั้งแม่น้ำยมบริเวณนี้ มีลำน้ำสาขาแยกออกไปเพียงไม่กี่สาย ดังนั้นจึงไม่ใช่สาเหตุสำคัญที่ทำให้น้ำท่วมและไม่สามารถเก็บกักน้ำได้ปริมาณมากในช่วงหน้าแล้ง ดังนั้น ชาวบ้านได้เคยยื่นข้อเสนอไปว่าต้องการให้ทำอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก หรือแก้มลิงตามลำน้ำสาขา เช่น ที่สะเอียบมีห้วยแม่สะกึ๋น อาจไปกั้นตรงนั้น ซึ่งจะทำให้เกิดความเสียหายต่อระบบนิเวศโดยรวมน้อยกว่าการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ อีกทั้งบริเวณนี้แม่น้ำยมยังพัดพาตะกอนมามาก ทำให้ตื้นเขินเร็ว อายุการใช้งานของเขื่อนก็สั้นลงด้วย

เช่นเดียวกับความเห็นของ อ. *ศรีศักร วัลลิโภดม* ที่ว่าการที่ตัวเมืองแพร่เกิดน้ำท่วม มิได้มีต้นเหตุมาจากลำน้ำยม เนื่องจากปริมาณน้ำยมที่ไหลจากตอนเหนือนั้นน้อย ขณะที่ต่ำจากเขตวังชิ้น จ. แพร่ ลงมาแล้ว ปริมาณน้ำจะสูงกว่า เพราะมีลำน้ำสาขา แต่การที่แพร่น้ำท่วมนั้นมาจากลำน้ำหลายสายทางตะวันออกเฉียงเหนือบริเวณผาช้างด่าน ไหลเข้าตัวเมืองแพร่มาก และพื้นที่ป่าถูกทำลายจากการเกษตร ไม่มีพื้นที่ซับน้ำจนเกิดดินถล่ม ดังนั้นถึงแม้ว่าจะมีการก่อสร้างเขื่อนแก่ง

เสือเต้นขึ้นมา พื้นที่รับน้ำซึ่งเป็นอ่างอยู่ด้านบนก็ไม่สามารถแก้ปัญหาน้ำท่วมที่ จ. สุโขทัย และ จ. แพร่ได้

ป่าสักที่ฟื้นตัวกลับมาหลังจากมีการเลิกสัมปทานป่าไม้
ชาวสะเอียบปกป้องผืนป่าด้วยการทำพิธีบวชป่า เพื่อไม่ให้ใครมาลักลอบตัด

นอกจากเรื่องการสร้างเขื่อนแล้ว ยังได้พูดคุยถึงเรื่องชีวิตวัฒนธรรม เช่น การทำนา การนับถือผี ประเพณีต่างๆ ของชาวสะเอียบ เป็นต้น และชาวบ้านยังได้พาลงพื้นที่ดูสถานที่สำคัญภายในหมู่บ้าน ได้แก่

- หอผีต่างๆ ได้แก่ หอเจ้าเจิญเมือง หอต้นตระกูล หอแดง ขื่อเมือง
- ลำเหมือง ฝาย ซึ่งเป็นระบบจัดการน้ำของชาวสะเอียบที่มีมาแต่โบราณ และป่าไม้สัก

ผืนป่ายังอุดมด้วยพืชพรรณและสัตว์นานาชนิดที่ชาวบ้านจะสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ได้

- จุดสำคัญภายในอุทยานแห่งชาติแม่ยม ได้แก่ สบงาว บริเวณที่ลำน้ำงาวสบกับแม่น้ำยม ซึ่งเหนือขึ้นไปจะเป็นจุดที่จะสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น หล่มด้ง หลุมที่เกิดจากการยุบตัวของดิน ทำให้เกิดเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ และแก่งเสือเต้น เพื่อพบกับชาวบ้านที่วางเวรยามป้องกันคนจากภายนอกมารุกล้ำ โดยพวกผู้ชายจะผลัดกันเฝ้าเวรยาม ทั้งในหมู่บ้านและจุดที่จะสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น ภายในอุทยานแห่งชาติแม่ยม เพื่อมิให้คนจากภายนอกเข้ามารุกล้ำโดยเด็ดขาด

ท้ายที่สุดก่อนลาจากหมู่บ้าน ชาวสะเอียบมีความเห็นต่อการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้นว่า โครงการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่แห่งนี้ อาจไม่ใช่การจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพดีที่สุด ทั้งความไม่เหมาะสมของสภาพพื้นที่ และความไม่คุ้มค่าหากต้องแลกกับความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศลำน้ำยมตลอดทั้งสาย รวมไปถึงผืนป่าอันอุดมสมบูรณ์ ซึ่งแทบไม่เหลือแล้วในประเทศไทย